

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 23821

CALL No. Sa8k/Bha/Tri

D.G.A. 79

D 2838

THE
BHATTI-KÂVYA
OR
RÂVANAVADHA

COMPOSED BY
ŚRI BHATTI
VOLUME I. CANTOS I.—IX.

A.N.
4135

EDITED
WITH THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA
AND
WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
BY

KAMALÂSÂNKARA PRÂNASÂNKARA TRIVEDI, B. A.,

VICE-PRINCIPAL, GUJARÂTA TRAINING COLLEGE, FORMERLY PROFESSOR OF
SANSKRIT, BHÂVANAGARA COLLEGE AND ACTING PROFESSOR OF ORIENTAL
LANGUAGES, ELPHINSTONE AND DECCAN COLLEGES.

FIRST EDITION.

Copies 300.

23821

Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.

Sa8K

Bha/Tri

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

Ref

Sa4V

Bha/Tri

1898.

[All rights reserved.]

Price 9 Rupees.

Bombay Sanskrit Series No. *LVI.

INDIA

BOMBAY:

PRINTED AT THE TATVA-VIVECHAKA OIL-ENGINE PRESS.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL

LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 23821

Date. 14. 6. 56

Call No. 3aBk / Sha / Tri

॥ श्रीः ॥

रावणवधं

नाम

भट्टिकाव्यम्

(नवमसर्गपर्यन्तं)

महाकविश्रीभट्टिप्रणीतं

मल्लिनाथकृतटीकया समवेतं

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधितं

स्वनिर्मिताङ्गलभाषाटिप्पण्योपेतम् ।

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

शके १८१९ वत्सरे १८९८ सिस्तान्दे

प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं नव रूपकाः ।

मोहमय्या

मुद्रणालये

इदं पुस्तकं

मोहमय्या तत्त्वविवेचकनाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम्.

CONTENTS.

	PAGE.
Critical Notice.....	i-vii
Introduction.....	ix-xxxiv
Bhaṭṭi-Kāvya	2-244
Notes.....	1-141
Appendix	143-183
Addenda and Corrigenda	187-181

CRITICAL NOTICE.

In preparing the present edition of the Bhatti-Kavya the following MSS. have been used :—

C. A copy of the MS. in charge of the Asiatic Society of Bengal. It is the oldest of all the MSS. that I could collect, and though I tried my best to secure it for collation, I could not get it. I was, however, able to obtain a copy of it carefully written and compared by Mr. Vāsudeva, a scribe of Calcutta. In his collection of manuscripts Dr. Rājendralāla Mitra says as follows with regard to this MS. (Vide Vol. 6. Part. I. 1882, Journal of the Royal Asiatic Society) :—

“No. 2082. रावणवधः 1 substance, country-made yellow paper, 14×3 inches, Folia 130. Lines on a page, 6. Extent, 2,900 S'lokas, Character, Bengali. Date, S'aka 1326. Place of Deposit, Calcutta, Government of India. Verse. Correct.

Ravana-Vadha. An epic poem in 22 Cantos The writing is in well-formed Bengali letters, differing in no respect from the Bengali writing by Pandits of the last century. The leaves are all stained by watermarks and the colour of the yellow orpiment with which they are dyed is very much faded, being unmistakable testimony to the age of the MS. The colour of the ink is well preserved, except in the marginal notes written at different times by different persons. The name of the scribe is Purnashottam Deva S'armā. The date of writing is S'aka 1326=A. D. 1403.”

Beginning :—रावणवधः महाकाव्यम्. नमो गणेशाय ॥

अभूत्तपो विबुधसखः &c.

End :—काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां &c.

Colophon :—इति बडभीवास्तव्यश्रीधरस्वामिसूनोर्भट्टिब्राह्मणस्य कृतौ रावणवधे महाकाव्ये तिङन्तकाण्डे लुप्तदर्शनो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ शकाब्दः ॥ १३३६ ॥

B. This was obtained from Benares through my friend, Pandita Govindadāsa, who secured it from his friend, Pandita Paramēśvara Datta Pandeya. It is in Devanāgarī characters and contains the text only. It has 8 lines on a page and is incorrect in many places. It has no date. It does not seem to be old.

Beginning:—श्रीरामाय नमः ॥ अमृतपू विदुषस्ततः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया षष्ठ्या &c.

Colophon:—इतिरोन्तस्तदिति श्रीमद्विष्णवे द्वारिहृतिततः सर्वः समाप्तपाद्यं ग्रन्थः ॥ श्रीसर्वेश्वराय नमः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः । श्रीनृसिंहाय नमः ॥

Et. This was secured from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It contains the text only up to the fifth canto in Devanāgarī characters. The fourth and fifth cantos are designated as the fourth canto. It has a few marginal notes up to the third canto, copied for the most part from Jayamangalā. It is not a purely correct MS. It consists of 12 pages and is written in Samvat 1661. It has 12 or 13 lines on a page.

Beginning:—अमृतपू विदुषस्ततः &c.

End:—प्रलुठितमयनौ विदुषस्ततः &c.

Colophon:—इति मद्रिकाव्ये प्रकर्षकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥

संवत् १६६१ वर्षे । कार्तिकपुर्णिमा १५ ॥ श्रीमहाजयानीपुरे लिखितम् ॥

Es. This is the second MS. obtained from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It contains the text only in Devanāgarī characters and goes as far as the 10th Canto. It contains 8 lines on a page and is incorrect in many places. It is copied from a MS. in Bengali characters. There are notes on difficult words, mostly consisting of the meanings of roots, such as चास उपवेद्यने. The marginal notes, particularly those in Canto X. on verses illustrating वचन and other Alankāras, are mostly copied from Jayamangalā. The number of verses is not marked. It is dated the 14th Chaitra Vad, Samvat 1790.

Beginning:—श्रीगणेशाय नमः श्रीहरस्वयं नमः ॥ अमृतपू विदुषस्ततः &c.

End:—ह्रीमिश्वरिति वचनं निश्चय रायी &c.

Colophon:—इति महिकाव्ये काव्यालंकारे नाम दशमः सर्गः ॥ इति श्रीमद्वि-
कारेण कृतं महिकाव्यं द्वाविंशतिसर्गं यावद्दशमसर्गपर्यन्तमलेखीदं पुस्तकं शुक्लशर्मा
स्वपाठार्थम् ।

गच्छतः स्वलनं कापि भवदेव प्रमादतः ।
इसमिति दुर्जनास्तत्र समावधति सज्जनाः ॥
भीमस्यापि भवेद्भक्तो मुनेरपि मतिभ्रमः ।
यथादृष्टं तथा लिखितं लेखके नास्ति दोषकः ॥

वेङ्कटेश्वरमक्षरं दृष्ट्वा चाटोलीदं पुस्तकं शुभदं मया ॥ यथाहस्य दुर्बोधमक्षरं स्यात्तत्र-
हस्यं भवेत्सुबोधकं तथा ॥

भ्रमपृष्ठकटिपत्रं तमदृष्टिं भवोमुखम् ।
इत्नेन लिखितां पुस्तिकां पुत्रवत्परिपालयेत् ॥

शुभमस्तु । संवत् १७९० वैश्रवणि शुद्धदश्या त्रितीया रविवारे लेखनं समाप्तम् ॥
शुभमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

E. This is the third MS. received from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It is complete and is accom-
panied by the commentary Jayamatgala. It is in Devanāgarī
characters and is dated Sainvat 1894.

Beginning:—श्रीगणेशाय नमः ॥ अमृशृणौ विबुधसक्तः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां &c.

Colophon:—इति महिकाव्ये द्वाविंशतिसर्गः । समाप्तं वेदं महिकाव्यम् ।

Colophon of the Commentary: इति बलमीवास्तव्यस्य श्रीस्वा-
मिदूनोर्भट्टमहाभाष्यस्य महावेद्याकरणस्य कृतौ रावणवधे महातिरुन्तकाण्डे लुब्धिलि-
तनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य अटीश्वरो जयदेवो जयमङ्गल इति च नामाभिज्ञिभिः सुप्रसि-
द्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्यानकृतौ टीकायां काव्यस्यायोध्याप्रत्यागमनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥
अध्यामङ्गलकृता टीका समाप्ता ॥ संवत् १८९४ आषाढवदि १० शुद्धवारे । श्रीकृष्णाय
नमः ॥

D. This was received from the Deccan College Library through Dr. Bhāndārkar. It is in Devanāgarī characters and is very incorrect. In several places incomplete verses are given, the latter half being omitted. The copyist seems to be completely ignorant of the Sanskrit language. It contains

the complete text and the commentary of Jayamangala. It is dated Samvat 1869.

Beginning:—अमृतपूरी विपुलसप्त वान्तवः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां &c.

Colophon:—इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रेण राज्याभिषेको नाम हार्दिकसि-
त्तमः सर्गः समाप्तः ।

Colophon of the Commentary: इति कठनीयास्तव्यास्य श्रीस्वा-
मिनुरोर्मयदासकृतस्य श्रीवैष्णवकृतस्य कृतो राज्याभिषेको ब्रह्मसिंहकृतस्य तुर्वित्त-
तनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य अष्टमोऽध्याये श्रीवैष्णवस्य श्रीवैष्णवस्य इति नाममिदं विहितं मया बलभ्यां
अनेकदासकृतस्य कृतो टीकायां काव्यसमोऽध्यायस्य नाम हार्दिकः सर्गः ।
अष्टमः समाप्तः । संवत् १८६९ वर्षे वैशाखे ११ मंगलवासे लिखितम् । शुभं
भवत् श्रीमते इदम् ।

T. It is a copy of one of the MSS. of Bhatta in the Tanjore Palace Sanskrit Library, which comprises a very extensive collection of MSS., having more than 10,000 Sanskrit Volumes. With all his efforts, my friend, Prof. S. Rādhākṛṣṇa Aiyar, Principal, Mahārājā's College, Pudukotā, could not get me the original MSS. I had, therefore, to be content with the copies of them, secured for me by him. It was only through his untiring efforts that I was able to get copies of these Southern MSS. To ensure the correctness of the copies he engaged Pandita A. R. Thirumalachariar, of Mahārājā's College, Pudukotā. It was through his exertions that the MSS. of the text in the Tanjore Palace Sanskrit Library were collated and that Sargās 10 to 22 of both the copies of the commentary of Mallinātha (the one in the Theosophical Society's Library, Adyar, Madras, and the other from Coimbatore) were copied, as also the commentary of Mallinātha (Granth, printed) of the first 9 Sargās.

This MS. is written in Devanāgarī characters and contains 48 pages. It is noted as a recent copy in Dr. Burnell's Catalogues, but it seems a little old. It is corrected and hence correct. It invariably contains 14 lines on each page. Additional corrections, and differences of reading are marked on the margins

(right, left, top and bottom). Portions to be omitted are not erased with ink, but covered with a coloured paste. Sheets are loose, neither bound nor stitched. There are no remarks on the opening page. The copyist's name, place, and year are not known. The writing is beautiful. The MS. is complete. The headings and the concluding portion are written in red ink.

T. This is a copy of another Tanjore MS. It is written in Grantha characters and contains 80 cadgan leaves. It is incomplete, and comes up to the 10th verse of the 16th Canto. Verses from 91 to 45 of the 15th Canto are omitted and those from 46 to 113 given irregularly. The MS. appears to be old, being eaten in several places by worms. It has 8 or 7 lines on each page. The copyist's name, place, and year are not known.

T₁. This is a copy of the third Tanjore MS. It contains 59 cadgan leaves of the text in Grantha characters and 235 leaves of the commentary of Jayamaṅgalā in Devanāgarī characters. Though worm-eaten in some places, it is legible. It has 7, 8 or 9 lines on each page. It appears very old. The verses are not numbered. The last verse (35, काव्यविदं विदितं नवा वामनां &c., of the 32nd Canto) is not found in the MS. It ends as follows :—

शुभमस्तु ॥

विकल्पये रवी कर्मा गते पुण्ये पुनोदिने ।

वेदवेदेन लिखितं नविकायं विरक्तं ॥

T₂. This is a copy of the fourth Tanjore MS. It is written in Grantha characters and contains 120 leaves. The last leaf (120) is lost and the MS. ends with the word पतिः in the verse 31 of the 22nd Canto.

I got two other MSS. after the text had been printed off for the most part. The readings of these are therefore given in the Appendix. Of these the first-designated D₁ is in the Decatur College Government Collection. I collated it in the College while I was acting as Professor of Oriental Languages there. It is incomplete, proceeding up to St. 26, C. XII. It bears no date.

The second was secured by me through my friend, Mr. Amīdhara Banacchodaji Desai, Assistant Master, Ahmedābād High School, from Pattana. His brother, Mr. Haridhara R. Desai, B. A., was kind enough to collate it for me, and also send the MS. to me. I then collated it myself. The MS. bears no date and proceeds up to the 10th Canto. It is incorrect in many places. It is designated P. in the Appendix.

For the commentary of Mallinātha I have consulted four Southern copies. The first is a printed copy in Grantha characters from Canto I. to Canto IX. The second is also a printed copy in Telugu characters from Canto I. to Canto IX. The third is a copy of the MS. of Bhaṭṭi with the commentary of Mallinātha in charge of the Theosophical Society of Madras from Canto X. to the end. The phrase *चतुर्विंशत्यमः* abounds in the MS. without exception in the beginning and end of every Sarga. The commentary is so full of mistakes that it would require as much time to be corrected as itself to be copied. The blank spaces are to be filled up with very great care and attention. The fourth and the best copy of the commentary was secured from Rāma Sāstrīar of Kadathur, near Udamalpet, Coimbatore District. It is about 80 or 100 years old. It contains 158 pages with 12 or 13 lines on a page and is written in Grantha characters. 15 leaves are worm-eaten. Telugu notes appear in one or two places as in describing the metre of the 19th Canto. The MS. is very correct. There are no orthographical blunders in the first three-fourths of the book. In the last few pages which are also remarkably correct, there are a few mistakes such as the indiscriminate use of *ḍa* and *ḍha* for *ḍa* and *ḍha*. I got a copy of this excellent MS. of the commentary through the indefatigable energy of Prof. S. Rādhakrishṇa Aiyar, who writes to me as follows :—‘ You will be glad to hear that I have after all succeeded in my attempt to secure another copy of Mallinātha’s commentary on the Bhaṭṭi-Kāvya. It was obtained from Rāma Sāstrīar of Kadathur with some difficulty no doubt. I doubt whether the copy would ever have

reached me, were it not for the kindness and the official position of my friend, Mr. Srinivāsa Aiyar, B. A., Stationary Sub-Magistrate of the place in Coimbatore.

I must consider you fortunate, as the Pandit tells me that the writing is very legible (Grantha) and that the commentary is complete with the exception of that of a portion (10 Ślokās) in the 10th Chapter for which blank space is provided in the palm-leaf Manuscript. The MS. appears to be about 100 years old and is pronounced to be correct."

INTRODUCTION.

The Bhaṭṭi-Kāvya, otherwise known as Rāvanavādha, is a grammatical poem, composed by the poet Bhaṭṭi with the object of illustrating Pāṇini's Sūtras. It is, as Mallanātha calls it, an *Udaharana-Kāvya* or illustration-poem of the Sūtras of Pāṇini. It is divided into four sections, *Pratirna-Kāṇḍa*, *Adhikāra-Kāṇḍa*, *Prasanna-Kāṇḍa*, and *Trisanta-Kāṇḍa*. The first of these sections, comprising the first five Cantos, illustrates miscellaneous Sūtras at random. The second section embraces four Cantos from the sixth to the ninth, and illustrates what are known as *Adhikāra-Sūtras** or head-rules that exercise a kind of governing influence on certain subsequent rules, having to be repeated in them all. Taddhita and Krit affixes, changes of *ṛ* to *ṝ* and *ṝ* to *ṛ̃*, addition of *ṣṣ* to certain roots in Perfect, rules of *Guna* and *Vriiddhi* in Aorist, government of cases and similar portions of grammar come under this section, in which verses are so arranged that they illustrate the Sūtras of Pāṇini in the order of the *Ashṭādhyāyī*, excepting only those that are applicable to the Vedic literature. Illustrations of miscellaneous Sūtras are interspersed here and there between those of *Adhikāra-Sūtras*. The third section illustrates a portion of poetics, touching figures of speech (both *Sābhalankāras* and *Arthālanakāras*), *Gunas Mādhyas* and *Bhāṭika*, and *Bhāṭikā*, a figure of speech in which words are so selected and arranged that the sentence belongs at once to Sanskrit and Prakrit. This section takes up four Cantos from the 10th to the 13th. The remaining nine Cantos illustrate all the Tenses and Moods, all the *Lakṣaras* except *ṣṣ* which is concerned only with the Vedic literature.

* Sūtras are of six kinds:—

‘*संज्ञा च यतिव्यास च विधेर्विषय इव च ।*

यतिदेहेन्द्रियकारण यद्विषयं यत्तत्तत्तत्तत् ॥’

The *Bhaṭṭa-Kāvya* is a work of great renown. It is held to be a sort of authority on questions of grammar. When a particular form occurring in it seems to violate Pāṇini, it is with great reluctance that commentators call it *Pramāda* or a mistake. Great ingenuity is shewn in establishing its correctness. Bhaṭṭaji Dikshita has quoted instances from the work* in his *Siddhānta-Kaumudī* and *Manoramā*, in some cases to support his view of the Sūtras and in others to explain their apparent deviation from them.† The fact that he has to explain their departures from Pāṇini, saying 'अथ तर्हि भट्टिः' establishes the authoritativeness of the work. Another work that like the *Bhaṭṭa-Kāvya* is known to illustrate the rules of Pāṇini's grammar, is the *Rāvaṇaśrjūṇiya*, composed by Bhaumaka‡ and well-known in Kāśmīra. Bhaumaka lived

* Among the quotations from the *Bhaṭṭa Kāvya* in the *Siddhānta-Kaumudī* and the *Manoramā* may be mentioned 'विपुलसर्वाङ्' १, १ (K. p. 336), 'इलान्दुपायं वलितवति' १, ११ (म० पृ० p. 45, 46), 'ततोऽनुवर्ते नमस्ते सुखम्' १, ११ (K. p. 279), 'आवादे वाग् वान्वयः प्रगल्भा' १, १० (म० पृ० p. 78), 'आदिपदान् वलको वपुलम्' १, ११ (म० पृ० p. 51), 'कलीनको रावणपरीक्षीवम्' १, १८ (K. p. 227), 'व भीरवेने कलिजां वपुषाम्' १, १० (म० पृ० p. 14), 'पुत्री रावणस्य सुहृदोऽप्यार ज्ञानये वपु' १, १८ (म० पृ० p. 65), 'वर्षाकम् महाप्रदीपः वैदिकीकावकम्' १, ११ (म० पृ० p. 104), 'वपुष्यता का एवकलां न्वदिक्षत' १, १८ (K. p. 234), 'विजडा इत्यन्वयः' १, ८ (K. p. 65), 'ए विजः काले हे वपु' १, ११ (K. p. 28 and म० पृ० p. 29), 'तेन वपुष्यार्थेन रावणस्य वपु वपु' १, ११ (K. p. 291), 'रावणस्य ततो काले कालीनवपुषः कलिवादेनाकाकावागवपुषादेनाम्' १, १८ (म० पृ० p. 65), 'वपुष्य का एवकलाम्' १, १०१ Com (K. p. 275), 'कलहस्तवपुषिः कलहम्' १०, १ (म० पृ० p. 61), 'कलहस्त महाकालि' ११, ११ (म० पृ० p. 45), and 'हविर्कलि विजडो वलेतु वपुष्यवको' १८, १८ (K. p. 34).

† It must be noted that the forms, which are departures from Pāṇini, can hardly be called incorrect; as other grammars, that have now been lost, were in the time of Bhaṭṭa considered authoritative. In two or three places Mallinātha says—'अकारान्तरे प्रत्ययः'

‡ *Bühler, Kashmir Report p. 62, ascribes the *Rāvaṇaśrjūṇiya*, a poem which resembles the *Bhaṭṭa-Kāvya* and is intended to illustrate the rules of grammar, to one Bhimabhaṭṭa. In his First Report Peterson gave Bhaumaka as the real name of the author of that book.

before Jayāditya, the author of the *Kāś'ikā*, and the *Kāś'mīra* poet Kshemendra; because the *Kāś'ikā* contains a quotation from the *Rāvaṇārjunīya*. The following half verse is quoted in the *Vṛtti* on the *Sūtra* "अनुवर्ति चरणानाम्" २४१३ from Bhaumaka's poem:—

'उद्यतात् कटकालात् प्रवृत्तात् कटकौद्युम् ।'

The same verse is quoted in the *Siddhanta-Kaumudi* also. The whole verse is:—

'उद्यतात् कटकालात् प्रवृत्तात् कटकौद्युम् ।

वेदो यदे द्विजातीनां तद् द्विजातिभिरुच्यते ॥' ७. ४.

i. e. राक्षसस्य सन्निधेः सह एककपी विवेक. Kshemendra's *Suvṛittatilaka* has a verse 'राक्षसकाम्यं अनुवर्तमानं सर्वोपदेशकम् । नृत्तिभोजककाम्यादि काम्यशास्त्रं नचमते ॥' ३. ४. naming Bhaṭṭa and Bhaumaka. This work is more artificial* than the Bhaṭṭa-Kāvya and thus perhaps is the reason why it has not become so popular.

The subject treated in the Bhaṭṭa-Kāvya is the story of Rāma, whose virtues and exploits have given scope to so many poets to shew their powers.† Beginning with Das'aratha, the and this is confirmed by the Extracts in Bühler's own Report. See Appendix to that work LXXXV. I. 19 भूयस्तेति which should be corrected to भूयस्तेति, and not as is done in the note, and I. 28 नान्ये भूयस्तेति a reading which should not be marked as a doubtful reading. Bhūma, or Bhūmaka and Bhaumaka are variations easily explained by the Kashmir pronunciation." (Dr. Peterson's Preface to *Subhāṣitāvalī* p. 88). A Deccan College Manuscript (No. 184 collection of 1875-76) ascribes the work to the poet Bhūma. 'इति महाकविर्गोविन्दजीमकते रावणार्जुनीये महाकाम्ये नाहुताविषादे प्रथमः सर्गः' and so forth at the end of each Canto. But Kshemendra in his *Suvṛittatilaka* gives Bhaumaka as the name of the author.

* It is divided into 27 Cantos. The *Pādas* of the *Aṣṭādhyāyī* are illustrated in order, each *Pāda*, beginning with the second, (the first dealing only with *anyanyās* being omitted) being generally illustrated by one Canto. (नाहुताविषादे प्रथमः सर्गः, भूयादिषादे द्वितीयः सर्गः, नाकदाहादिषादे तृतीयः सर्गः and so forth).

† The story of Rāma is the sole subject of Vālmiki's *Rāmāyana* and 'Adhyātma-Rāmāyana, and occupies a place in *Agna-Purāṇa*

work comes down to the destruction of Ravana and Rāma's return to Ayodhyā. It is a *Mahā-kāvya*,* as the oldest commentator Jayamaṅgala, Mallinātha, and others call it.† Being composed with the special object of illustrating the rules of

Nṛsiṃha-Purāṇa, Padma-Purāṇa, and other Purāṇas, in Yoga-vasīṣṭha, Kālidāsa's Raghuvamśa, Kaviśrīja's Rāghava-Pāṇḍavīya, Bhavabhūta's Uttararāmacarita, and Vīracarita, Rājasekhara's Balarāmāyana, Jayadeva's Prasanna-rāghava and many other works. Jayadeva hits the mark when he says:—

‘स्वसूक्तीनां पात्रे रघुविलकमेकं कलयता
कवीनां कीं दीपः स तु गुणगणानामवगुणः ।
मदेतेर्नि शेषैरपरगुणहृषीरिव जग-
त्सामेकमेकं सततमुजस्रःसमसतिः ॥’

* A *Mahākāvya* is thus defined by Daṇḍin:—

‘सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आज्ञोर्नमदिकवा वस्तुभिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमिन्द्रा सहस्रयम् ।
अतुर्वर्गफलोपेतं अतुरोदात्तभावकम् ॥
नगरार्णवसैलपुञ्चम्भार्कोदयवर्णनैः ।
रूपानसलिलक्रीडाप्रपुष्पाभरतोरुचयैः ॥
विपलम्भोर्वैवाहिककुमारोदयवर्णनैः ।
भण्डदूतमयागाजिनायकाद्युदयैरपि ॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रक्षभावनिरन्तरम् ।
सर्गेरनतिविस्तीर्णैः अभ्युपगैः सुसन्धिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नदूतान्तेरुपेतं लोकरञ्जकम् ।
काव्यं कल्पान्तररूपयि जायते सदलंकृति ॥’

By अतुरोदात्त नायक is meant भीरोदात्त नायक who is defined as:—

‘आदिकव्यम्: समावाततिगम्भीरो महासत्त्वः ।
श्वेयाजिगृह्मणो भीरोदात्तो वक्रवतः कथितः ॥’

As regards the incidental description of नगर, अर्णव &c., it is stated that

‘न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।
यद्युपानेषु संपत्तिराश्रयति तद्विदः ॥’

† ‘सदर्थं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिभूतः कविर्भट्टिनामो रामकथाश्रय-
महाकाव्यं चकार ।’ जय०.

grammar, it can not be expected to come up in point of beauty to any one of the well-known Mahā-Kāvyas. Still it must be said in fairness to the author that the work is by no means dry or dull, and that there are many passages* in it, which can stand comparison with the best passages of any of the Mahā-Kāvyas.

Having thus informed the reader of the nature of the work, its contents, and popularity, I now turn to the question of the name of the author and the age in which he lived. Colebrooke considers Bhartṛhari to be the author of the work. He says:—‘The opening Stanza of the Bhaṭṭi-Kāvyā may serve as an instance of *Ruchirā* metre. The poem, bearing that title, is on the subject of the adventures of Rāma. It is composed in twenty-two Cantos. Being composed purposely for the practical illustration of grammar, it exhibits a studied variety of diction, in which words anomalously inflected are most frequent. The style, however, is neither obscure nor inelegant, and the poem reckoned among the classical compositions in the Sanskrit language. The author was Bhartṛhari, not as might be supposed, the celebrated brother of Vikramāditya, but a grammarian and poet who was son of Śrīdharaśwāmin as we are informed by one of his scholars, Vidyāvinoda.’†

Dr. Bhan Dāj. remarks that Bhaṭṭi is popularly believed to have been a son of Bhartṛhari.‡ Sāstrī Śeṣagiri observes:—

* The following are some of these passages in the first nine Cantos:—Canto I., Sta. 6, 7, 8. Canto II., the description of *Sarad* (Sta. 2-19), 25, 41, 47. Canto III., Sta. 12-14, 51-55. Canto IV., Sta. 85, 86, 88, 89. Canto V., Sta. 10-45, 51, 71-74, 84-89, 102. Canto VI., 10-29, Rāma's grief for *Śītā* (78-86), 104, 106. Canto VII., the description of the rainy season and Rāma's state in it (1-18), 96-99, 106-109. Canto VIII., 82-84, 95-98, 104-126. Canto IX., 55-57, 107, 110-136.

† Colebrooke's Essays Vol. II., p. 115-116.

‡ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society 1862, p. 219.

"The name Vikramāditya is applied to several kings and consequently causes considerable confusion. The first sovereign that is known by it was the Vikramāditya from whom the well-known era takes its name. He is said to have been the son of a Brāhmaṇa, named Chandragupta, who married four wives, one of the Brahman caste, another of the Kshatriya, the third of the Vaiśya, and the fourth of the Śūdra caste. They were called Brāhmaṇī, Bhānumatī, Bhāgyavatī, and Sindhumatī respectively. Each of the four bore him a son. Vararuchi was born of the first wife, Vikramārka of the second, Bhaṭṭi of the third, and Bhartṛihari of the fourth. Vikramārka became king while Bhaṭṭi served him as Prime-Minister. After an incredibly long reign he is said to have been killed by a Prince of the potter caste, named Śālīvāhana in 58 B. C. and in that year commences his era".* In his Preface to the Śātakas Böhlen remarks:—"They say that Vikrama in fact got possession of the kingdom and took to himself Bhaṭṭi as Prime-Minister. But in this again they seem to have gone wrong, confounding both persons and times. For there exists a grammatical poem called Bhaṭṭi-Kāvya, describing at the same time the exploits of Rāma, which has been attributed to a certain grammarian belonging to a later age called Bhartṛihari, and from the name of this poem, I think, Bhaṭṭi seems to have been considered as the brother of this, our Bhartṛihari."† These writers seem to have been misled by what some of the Commentators on the work have said. Nārāyaṇavidyāvinod-Āchārya‡ gives Bhartṛihari as the name of the author. He thus begins his commentary, which he calls Bhaṭṭibodhaḥ:—"नला एतवद्वन्द्वद्विने भवन्तिदम् । विष्ठादिनोह माचारः कुरुते महिबोधिनीम् ॥ अथ पतिनिकुलमत्तजायनिवगन्तुमराकुरुतां मास्वकारिजिनेभ्यदभुतिनाम-

* Indian Antiquary Vol. I., p. 319. This story is mentioned by Böhlen also.

† Böhlen's Preface to the Śātakas p. 6.

‡ He was son of Vāneśvara, brother of Jatādhara, of the family of Pūrvagrāma. In explaining grammatical forms he cites the authority of Kramadīśvara's Saṅkshiptasāra, used in Bengal.

ज्ञानसारिणां संदेहसरोहस्याधिपीडितानां सिष्यप्रसिष्याणां दुहिनीर्बुभुक्षुः श्रीधरस्वामि-
मिसूनुर्मर्चुहरिः काव्यच्छलेन समस्तं व्याकरणाद्यैर्दत्तयन् राजकथयेवाद्य मङ्गलान्त-
रगतोऽयं काव्यमिदमालोकयान् । तत्र सङ्कलनेन धातुमूलकत्वात् सकलपादानां धातुवाङ्
प्रथममेवमभिधास्यामीति सत्यां विकीर्षायां भवतेः क्रियावाचित्वावाङ् अभूदिति ।".
Vidyāvinoda also calls his commentary Bhaṭṭi-chandriṣā and the
author Bhaṭṭihari, son of Śrīdharaśvāmī—'अथ कविना श्रीधरस्वा-
मिसूनुना मर्चुहरिणा सर्मगन्धः ।'. Kandarapachakravartin does the same:—
'अथ सावगन्धानहोपाध्यायश्रीमर्चुहरिकविना काव्यकाव्यमोक्षनम् ।'. Bharata-
mallika, 'who lived at Kānchrāpārā in the Hooghly district,
about 150 years ago,' * speaks of Bhaṭṭihari as the author of the
work in his commentary, Magdhabodhini:—'एतां संकरमन्त्रमोक्ष-
कविकालजः । अङ्गिकां प्रकृते भर्तो ब्रह्मविनीम् ॥ मर्चुहरिनाम कविः
श्रीरामकथामयं महाकाव्यं चकार ।'. The manuscript from Benares, col-
lated by me, and designated B., calls the poem Bhaṭṭi-Kāvya at
the end of each Canto without naming the author,† but at the
end of the twelfth Canto it states 'इति श्रीमर्चुहरिकृते भट्टिकाव्ये द्वावपा-
दजः ।'.

This is all the evidence that could be gathered in
favour of calling the author Bhaṭṭihari or of connecting
Bhaṭṭi with Bhaṭṭihari. Let us now examine it minutely and
see whether it is reliable. Colebrooke has no independent
evidence to stand upon, his statement being, as he himself tells
us, simply based upon that of Vidyāvinoda. Böhlen too rests
his conclusion on mere tradition and on the statement of some
of the commentators. Though the commentators Nārāyaṇa
Vidyāvinodāchārya, Vidyāvinoda, Kandarapachakravartin and
Bharata call the author Bhaṭṭihari, still they name the work
Bhaṭṭi without however assigning any reason why it should have
been so styled.

We thus come to two questions, I, whether Bhaṭṭi is the
name of the author of the poem known as Bhaṭṭi-Kāvya, and II.

* Dr. Rajendralāla Mitra's notices of Sanskrit manuscripts Vol. VI,
Part I, published in 1882 pp. 145 *et sequentes*.

† 'इति श्रीमद्वैकायने प्रकीर्णकाण्डे विद्याविद्यमनो नाम प्रथमः सर्गः' and so forth at
the end of each Canto except the twelfth.

whether he was identical with Bhartṛihari or distinct from him. The oldest manuscript C. and two other manuscripts D₂ and T₂ distinctly call the work Rāvanavadha and the author Bhaṭṭi. Jaysamāṅgala and Mallinātha, both call the author Bhaṭṭi. Traditions described by Dr. Bbau Dāy and Śāstri Śeṣnagiri mention Bhaṭṭi and Bhartṛihari as two distinct persons. In the Index to Professor Aufrecht's catalogue of the Oxford MSS. Bhaṭṭi is stated to be the author of the Bhaṭṭi-Kāvya.* Bhaṭṭi's name is found in a verse in the Bhojaprabandha† Bhaṭṭi is mentioned by name by Kshemendra‡ of the 11th century and Vallabhadeva of the 15th century. In Vallabhadeva's Subhāṣitāvalī, both Bhaṭṭi and Bhartṛihari have been separately cited. In the last-named work verses are quoted from the Bhaṭṭi-Kāvya under three names, Bhaṭṭi, Bhaṭṭasvāmin, and Bhartṛisvāmin§ Two

* Vide p. 509.

† मदिनरो भारवीषोऽपि महे भिबुवंहो भीमसेनोऽपि नहः ।
मुकुटोऽयं भूषतेहत्तं च राजन् मभापह्नुवन्तकः क्षेमदिहः ॥

‡ Vide the verse quoted on p. XI.

§ O. II. St. 9. गर्भं हरो साम्पते छैलदुष्टो पतिधनीनामकृतात् निहम्प ।
पदे वनम् मयेतुं सकोपः पतकेपमन्मृगेनृतादात् ॥ भट्टः
(No. 2410 in Dr. Peterson's edition of the Subhāṣitāvalī.)

O. II. St. 10. न मज्जलं यच्च पुषाद्वपकुर्वं न पकुर्वं तपदलीनपट्टदम् ।
न पश्यसेऽसौ न जुगुप्सु न कलं न गुञ्जिषं नञ्जहार मन्मनः ॥ भट्टः
(No. 1819 in Dr. Peterson's Subhā.)

O. II. St. 6. मयासमाताहृतिकमित्तकृतिः कुमुदनीगुणिसङ्गविषहम् ।
निरासं भुङ्क्ते कुपितेव दायेनी न मयिनी संसहतेऽप्यधमम् ॥ भट्टः
(No. 2164 in Dr. Peterson's Subhā.)

O. II. St. 5. इवानि तोयानि च नेत्रकलैः पुणैः सुरोजैश्च विनिर्मृष्टैः ।
परस्परं विस्मययन्ति लक्ष्मीमालोक्यांश्चक्रिवादरेण ॥ भट्टस्वामिनः
(No. 1811 in Dr. Peterson's Subhā.)

O. XI. St. 21. 'पीतौहृगणाणि हतच्छत्राणि मास्वन्ति लोनेरलकैर्मृदाणि ।
अतः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्वैश्चरन्तंकृताणि ॥ भट्टस्वामिनः
(No. 2139 in Dr. Peterson's Subhā.)

verses, which are assigned to Bhaṭṭi in the Subhāshitāvali, are attributed to Bhaṭṭasvāmin and Bhartṛisvāmin in the Śārngadharapaddhati of the fourteenth century.* The Jayamaṅgalā as given in the Deccan College manuscript, designated D. by me, calls the work Bhartṛi-Kāvya and the author Bhartṛi† At the end of each Canto in the manuscript the word Bhartṛi-kāvya and not Bhaṭṭi-kāvya is found. I am therefore of opinion that Bhaṭṭi, Bhaṭṭasvāmin, and Bhartṛisvāmin are three names of the same person. In his big Catalogue of Manuscripts Aufrecht says.—'Bhaṭṭi called also Bhartṛisvāmin or Bhaṭṭasvāmin or Svāmibhaṭṭa, author of the Bhaṭṭi-Kāvya' That he was son of Śrīdharaśvāmin or Śrīsvāmin is mentioned by many commentators.‡ Bhartṛi must have been his name, as is found in the Jayamaṅgalā of the

* गर्जनं हृदि &c. (C. II. St. 9) attributed to Bhaṭṭi in the Subhāshitāvali is mentioned under the name of Bhaṭṭasvāmin in the Śārngadharapaddhati. The reading there is सरोयः in place of सकोयः. (Vide No. 391 in Dr. Peterson's edition of Śārngā.). न तस्मिन् यथा मुपादयकृत् &c. (C. II. St. 19) is in the Śārngadharapaddhati attributed to Bhartṛisvāmin (Vide No. 3904 in Dr. Peterson's edition of Śārngā.).

† It begins thus:—'ममिषस्य सकलवेदिनमतिदुस्तरमर्त्तुकाव्यसलेखविधेः । जयमङ्गलेति नाया मेकेषु विरच्यते टीका ॥ तस्य ससुतं श्रीभवमेकम् विदुषा मद्रोयितुं श्रीस्वामि-
सुनुः कविर्मर्त्तुनामा राक्षसाधरं महाकाव्यं चकार ॥'.

Cantos are wound up in these words:—'इति श्रीमर्त्तुकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे राक्षसवती नाम प्रथमः (द्वितीयः and so fourth) सर्गः ।'

‡ The Ms. C. at the end says:—'इति बह्वीशास्तव्यश्रीपरस्वामिसुनोर्भट्टासवस्य कृतो राक्षसवती महाकाव्ये तिस्रस्तकाण्डे तद्व्यमर्शनी नाम द्वविंशतितमः सर्गः ।' Jayamaṅgalā calls him son of Śrīsvāmin. Kumudānanda in his Subodhinī does the same. 'अत्र कविना श्रीस्वामिसुनुना सर्वैकप्रलक्ष्णं प्रकीर्णकाण्डं प्रथमं दश-
यितुं तस्य विषयव्यापकत्वान् तत्रादौ वस्तुनिर्देशं कुर्वन् इष्टदेवतास्मरणात्मकं मन्त्रकं विशेषशान्तये कर्तते ।'. Nārāyaṇavidyāvinoda gives Śrīdharaśvāmin as the name of his father.

MS. D. Bhatti is the Prākṛita form of the Saṁskṛita word Bhartri and his father's name being S'risvāmin or S'ridharsvāmin, he was called Bhartrivāmin, a combination of the name Bhartri with the family appendage, Svāmin. The Gujarātī names contain many instances of this kind. If the father's name ends in S'ankara, Rāma, Nārāyaṇa, or some such word, the son's name also generally ends in the same form. Bhatta must have been his surname, and it being combined with Svāmin, he was called Bhattasvāmin or Svāmibhatta.* Thus Bhatti being the Prākṛita form and probably the pet-name, became the most commonly known and the author came to be popularly called by it. Finally as Bhatti does not look like a proper name, and is the Prākṛita form of Bhartri, later scholars† were misled in calling him Bhartrihari, particularly as the latter was well known as a grammarian.

Let me now turn to the question of the age of the author. He composed his work, as he himself informs us, in Valabhi (modern Valā, the chief town of the native state of the same name in the Gohilwāḍa Prānta in Kāthiawāḍa) in the time of Dharasena. The last verse of this Bhatti-Kāvya runs as follows :—

‘काव्यनिर्दिष्टं विहितं मया वलभ्यां
श्रीधरसेननेन्द्रपालिकायां ।
कीर्तिरतो भवदानुपत्य तत्त्व
श्रेयकरः सिद्धिर्धो यतः प्रदानात् ॥’

* This, it must be said, is rather a strange combination of words. Dr. Rājendralāla considers the word ‘Bhatti’ as a diminutive of the word ‘Bhatta’ (Vide his Notices of Sanskrit MSS. Vol. VI. Part I. p. 145); but for this there seems to be no authority.

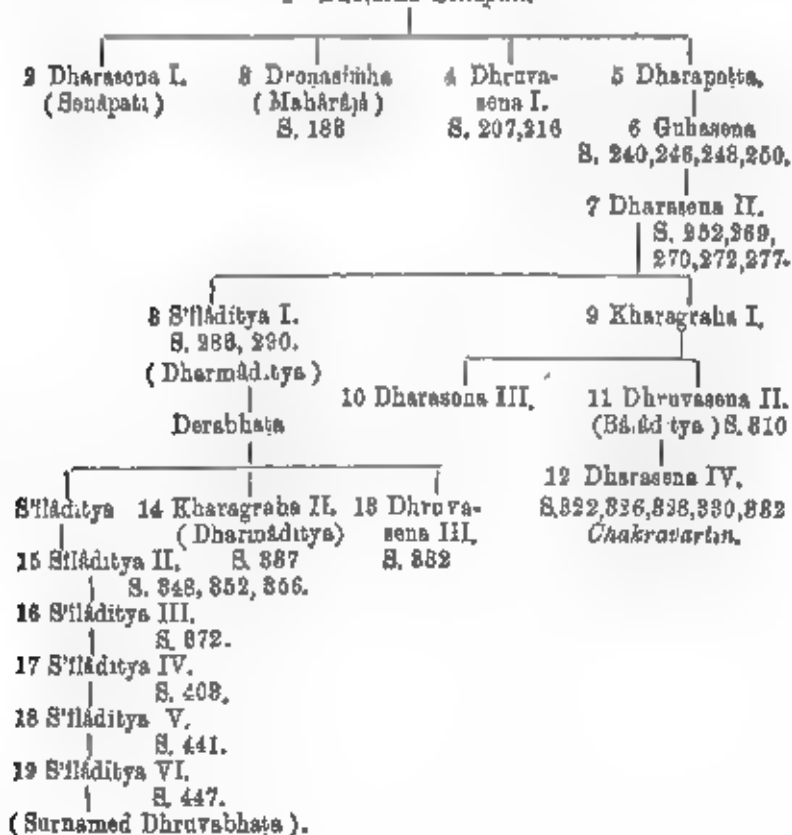
† Kaudarpachakravartin, Vidyāvūda, and Bharatasmālika are later Bengal commentators, none of whom are believed by Dr. Rājendralāla to have flourished at an earlier date than 265 years from this time.

In the word S'ri-Dharasena used in the above verse, S'ri is simply honorific.* The copperplate grants of Valabhi kings that have come to hand shew that there were four kings of the name of Dharasena.† The dates of Dharasena I. can not be

* It is found prefixed to the names of many kings in grants. A grant of Guhasena, dated Samvat 243, shows clearly that the name is Dharasena and not S'ri-Dhasarena. It thus names the different kings beginning with Bhatārka.—‘श्रीसेनापतिमहाकां, श्रीसेनापतिधरसेनः, श्रीमहाराजरीणसिंहः, श्रीमहाराजगुप्तदेवः’. Vide the Indian Antiquary, Vol. VII. p. 67, so also a grant of Dhruvasena I., dated Samvat 216, Vide The Ind. Ant. Vol. IV p. 105, and another of the same king dated Samvat 207, vide The Ind. Ant. Vol. V. p. 205.

† The genealogy of Valabhi kings as gathered from their copperplate grants is as follows:—

1 Bhatārka *Senāpati*.

ascertained, as none of his grants have been hitherto discovered. The extreme limits between Dharasena II. and Dharasena IV. seem to be 80 years, as the earliest grant, hitherto known, of Dharasena II. is dated Samvat 252, and the latest grant of Dharasena IV. is dated Samvat 332. A grant of Dhruvasena III. is dated Samvat 332. This settles the date of the end of Dharasena IV.'s reign. The beginning of his reign is less certain, as only one grant of his predecessor, Dhruvasena II., dated Samvat 310, has been found. The Samvat referred to in these grants is the Valabhi or Gupta era,* the first year of which corresponds to A. D. 319 as settled by a stone inscription of Somanāth-Pattana, shewing a grant of Arjunadeva of Gujarat.† The inscription is dated in the Iljra year 602, Vikrama Samvat 1320, Valabhi Samvat 945, and Simha Samvat 151, Āshādha Vadi 13.‡ Thus Vikrama Samvat 376 or Saka 242 was the first year of the Valabhi era. As Al-Bīrūnī states, Saka S. 242 and Vikrama Samvat 376 was the starting-point of the Gupta or Valabhi era ('era of Balab'). Guhasena's son Dharasena II. is considered to be the patron of Bhaṭṭa by Lassen, but this is nothing more than a mere guess.§ The name of Bhaṭṭa is found

* 'The era used by the Valabhi princes must be the Valabhi era The era introduced and used by the Valabhis was that of the Guptas, whose dependants they were in the beginning, and hence Al-Bīrūnī's statement that the initial date of the Gupta and Valabhi eras was the same is true'. Dr. Bhāndārkar's 'Early History of the Dekkan' p. 28.

† This inscription was first discovered by Colonel Tod. ('Annals of Rajasthan' Vol. I. p. 705, and 'Travels in Western India' p. 506). The original of it is in the temple of Harsana at Verāval.

‡ The Hindu account of the destruction of Valabhi, preserved by Al-Bīrūnī, is that soon after the foundation of the Sindhi capital Mansura (A. D. 750-770) Banna, a disaffected subject of Valabhi, bribed the Arab lord of Mansura to send a naval expedition against Valabhi. 'In a night attack king Yasabha was killed and his people and town were destroyed' Bombay Gazetteer Vol. I. Part I. p. 94.

§ Vide Max Müller's 'India, What can it teach us' p. 350.

in two Valabhi copperplates. In Dhruvasena I.'s grant, dated Samvat 221, he is described as an officer superintending the king's kitchen and as executive officer. 'दूतकस्तूपकारपतिमहिः लिखितं किञ्चिदेनम्.' * His name is also found as that of the donor in Dhruvasena III.'s grant, dated Samvat 334, 'भीमपुत्रेणः कुक्षी सप्तमेव समाज्ञापयति—'अस्तु वः संविहितम्—यथा मया मातापित्रोः पुण्याप्यायनाय महिष्ठ (क) विनिर्गतमहिष्ठकृपास्तद्वैतज्ञातुर्विद्यमानम्यकौशिकसमीपवासनेय-सद्व्यथामिज्ञाय चिप्पपुत्रमहिमदाय शिवाभायुधिवये शक्तिपथे पद्मपङ्कगणः सौहृदः सौपरिकरः इदकादिसमेण धर्मराशे निरूहः।'† If the Bhatti of these two grants be the same as our post, it gives him a rather long life.‡ There is, however, no evidence to prove that the post Bhatti is identical with the Bhatti of these grants, nor is there any evidence to prove which of the Dhara-senas was his patron. From the fact that the Valabhi dynasty was at no time free from vassalage except in the reign of Dhara-sena IV., who calls himself 'महाराजाधिराजपरमेश्वरचक्रवर्तिधरितेजः' some think that the Dhara-sena referred to by Bhatti in his last verse is Dhara-sena IV. 'The well-known Sanskrit poem Bhavi-Kāvya seems to have been composed in the reign of this king as at the end of his work the author says it was written at Valabhi protected (governed) by the king, the illustrious Dhara-sena.

* This copper-plate grant of Samvat 221 has not yet been printed. It was brought to my notice by Acharya Vallabhaji Haridatta of Rajkot. He writes to me that it was one of the many copperplates that were brought to him. He copied them for himself and then returned them to him.

† The title Bappa or Bāva seems to have been applied to ecclesiastical dignitaries. Though it seems to have been specially associated with Śaivas, it was applied to Vaiṣṇava dignitaries as well. A Buddhist Vihāra is called Bappapādiya-vihāra, *vide* Ind. Ant. Vol. VI. p. 9.

‡ Archaeological Survey of India p. 86-88.

§ Considering him to be at least 20 when he was दूतक and to have lived 5 years after the grant was made to him, he seems to have lived at least 188 years.

The author's application to Dharasena of the title Narendra, Lord of Men, is a further proof of his great power' (Bombay Gazetteer Vol. I. Part I. p. 92). But even Dharasena I. calls himself Mahāsāmanta as well as Mahārāja and therefore the application of the word नरेन्द्र hardly warrants the conclusion that the supreme lord, the Chakravartin Dharasena, *i.e.* Dharasena IV., is alluded to by the poet. Thus it is difficult to decide in the present state of our knowledge what particular Dharasena was the author's patron. But this much is certain that one of them was and that therefore our poet lived in the latter part of the sixth and the beginning of the seventh century.

COMMENTARY.

The following are the commentaries on the Bhatti-
Kāvya:—

Jayamaṅgalā by Jayamaṅgala.

One by Harihara.

Kalāpadīpikā by Puṇḍarikākṣha, son of Śrīkānta.

Vajrayantī by Kāṇḍarpaśārman or Kāṇḍarpachakravartin.

Bhaṭṭichandrikā by Vidyāvinoda.

Mugdhabodha by Rāmānanda.

Mugdhabodhinī by Bharatamallikā.

Subodhinī by Kumudānanda.

Bhaṭṭibodhinī by Nārāyaṇavidyāvinoda.

Subodhinī by Rāmachandraśāstrī.

Kalāpadīpikā by Vidyāśāstra.

Bhāṣāvr̥tti by Puruṣottama.

Sarvopadhāna by Mallinātha.

Of these Jayamaṅgalā by Jayamaṅgala is the oldest and has become the most popular. It explains all the grammatical forms well. Some of the above commentaries name other authorities than Pāṇini. Bhāṣāvr̥tti makes Kātaṇṭra* its grammatical authority. Bhaṭṭibodhinī explains all grammatical references by citing the authority of the Saṅkṣiptasāra grammar † Kalāpadīpikā explains the text by references to the

* Kāṭya or Kātaṇṭra is a grammar of which the rules are ascribed to the god Kumāra. It is much used in Bengal. There are many commentaries on it such as Durgasiṃhī by Durgasiṃha, Kātaṇṭrapāñjikā by Trilochanaśāstra, Kātaṇṭrachandrikā, Chaitrakṛti and Kāṭyapatyavāṇana.

† Saṅkṣiptasāra is composed by Kramadīśvara. It is also used in Bengal. There is a commentary on it by Gopālachakravartin and Gopichandra. Durghaṭaghaṭana is another commentary on the work.

rules of the *Kalāpa-Vyākaraṇa*. *Bharatamallikā* quotes the *Sūtras* from the *Mugdhabodha** grammar in explaining the forms.

Mallinātha's commentary on the *Bhāṭṭi-Kāvya* like his famous commentary on the well-known *Mahākāvya* is a running commentary, explaining each word in the order of the *Ācārya* (grammatical sequences), marking points of grammar and *Alaṅkāra* and citing authorities. He is true to his promise—'इहान्वय-मुल्लस्य सर्वं व्याख्यायते नवा । नाभूत् किञ्चन किञ्चित्प्रज्ञानपेक्षितमुच्यते ॥'. It is an excellent commentary. It is not so well known as *Jayamaṅgalā* firstly because *Jayamaṅgalā* is a very old commentary† and secondly because *Jayamaṅgalā* explains each and every grammatical form very minutely, and analyses it fully. Mallinātha in this commentary as in others notes not only the points of grammar, but also of *Alaṅkāra*, cites *Kośhas* in support of his meanings, and names and explains metres. As regards knotty points of the philosophy of grammar, apart from those that concern the derivation of forms only Mallinātha goes very deep. He has criticised *Jayamaṅgalā* in many places.‡ In one place he has criticized *Subodhinikāra* also.§ The fifteenth century is the date

* *Mugdhabodha* is composed by Vopadeva. This grammar is also much studied in Bengal like *Kalāpa* and *Saṅkhaśāstra*. There are many commentaries on it, one by the author himself, another, styled *Subodhi*, by Durgādīna, a third by Rāmananda and so forth. Vopadeva's other works are *Kavikalpadruma*, an alphabetical catalogue of roots in verse, which contains a verse mentioning eight grammarians 'इहान्वयः कासकृष्णविज्ञानी काकटावयः । वाचस्पत्यरजिनेन्द्र जयन्त्यष्टादिशब्दिकः ॥' (मदराज्याविज्ञानविनीकः शिवाः कासकृष्णजमुष्काः काकटावनीपाः), and *Kāvya-kāmadhenu*.

† *Jayamaṅgalā*'s definitions of *Alaṅkāras* in C. X. shew him to be older than *Maṇmata*.

‡ C. XII. St. 5, C. V. St. 68.

§ C. I. 36, III. 37, III. 44, V. 27, V. 82, VI. 97, VII. 85 (by केशिपु, and पूर्व व्याख्यानतर) C. IV. 31 (without naming him).

§ C. VII. St. 103.

fixed for Mallinātha.* In this commentary, however, there are two allusions to the Kaumudī (the Siddhānta-Kaumudī of Bhaṭṭojī Dikshita†), and as the time of Bhaṭṭojī Dikshita is fixed to be the 17th century,‡ the question arises whether this Mallinātha is identical with the well-known Mallinātha, the commentator on the famous Mahākāvya. In fact we have to decide three questions. I. Whether Mallinātha, the commentator on the Bhaṭṭi-Kāvya, is the same as the well-known Mallinātha. II. Whether Mallinātha lived before Bhaṭṭojī Dikshita or after him. III. Whether the references represent the commentator's actual words or whether they are later interpolations. As regards the first question:—

On comparing this commentary with those of Mallinātha on the Raghuvamśa, the Kumāra-Sambhava the Meghadūta, the Śiśupālavadha and the Krātārjunīya, I am convinced that the two persons are identical. I find the same references to the Kāśikā, Vāmana and Nyāsakāra, the same definitions of figures of speech mostly drawn from Vidyānātha's Pratāparudra, the same allusions to Daṇḍin, and quotations from the same Koshas, Amara, Yādava, Viśva, Bhaṭṭamalla. Moreover the commentator on the Bhaṭṭi-Kāvya himself shews his identity with the well-known Mallinātha by alluding to his commentary Ghantāpātha twice (‘इत्यादि पदञ्चितमहमभिः किराताञ्जनीवज्जाख्यानं घण्टा-

* Vide Dr. Bhāndārkar's Preface to the Mālatīmādhava and Mr. K. B. Pāthaka's Preface to the Meghadūta.

† There is only one other Kaumudī, the Prakriyā Kaumudī of Rāmachandra, but the references are not found there.

‡

शेषपदिकृत्

महोदयिदितः (शिष्यः)

शेषदीर्घः (पुत्रः)

पाठितराजमन्त्राय (शिष्यः)

Vide, Introduction to the Rasag-gādhara (N. S. Press), Jagannātha lived in the reign of Shah Jahan and thus the beginning of the 17th century is the time of Bhaṭṭojī-Dikshita.

‘पदेऽर्थगौरवविरहोपरम्यते’ C. I., St. 6, and ‘अभिवादिदृष्टोरात्मनेपद उप-
सङ्गानाश्रयिकर्तुर्वा कर्मत्वं तदेतदस्माभिर्विष्णुपदे च सन्ततं वर्जयते गतस्त्वय इत्यथ
अथाभावं सम्बन्धिवेचितमिदमस्माभिर्वाच्यं भवः कृतः’ C. XIV., St. 54), Sanjivini
on the Raghuvams’a (‘राजावतविरोधस्तु पुराणभेदात्परिहृतोऽस्माभिः रघुवंश-
संजीविनामेव’ C. I., St. 25), and Sanjivini on the Kumārasambhava
(“‘अकारादभूद् वक्तव्यः’ इति कङ्कन्तत्वात्तुभूयस्त्वय नदीत्वात्संज्ञौ नदी-
इति प्रपञ्चितमन्यथ” by अन्वयः he means कुमारसंभवसंजीविनाम्, and
the reference is found there C. V St. 43). We also find the same
name नदीपञ्चादकोलाचलमङ्गिनाथमुनि. The word माल्य is derived in the
same way in the Bhaṭṭi-Kāvya 2. 26 and the Kirātārjunīya 1. 21.
All the above circumstances leave no ground to doubt his identity
with the well-known Mallinātha, unless we were to hazard a con-
jecture, a conjecture which has not the slightest argument to stand
upon, that the commentator on the Bhaṭṭi-Kāvya not only assumed
the name and the surname of Mallinātha, imitating him so very
cleverly and exactly in every respect as to pass for him, but he
was also so very dishonest that he proved his own identity by
speaking of Mallinātha’s commentary on the Kirātārjunīya, the
Raghuvams’a and the Kumārasambhava as his own. It is thus
proved that the two Mallināthas are not two distinct persons,
but one and the same.

With regard to the second question whether Mallinātha
flourished before Bhaṭṭoji Dīkshita or after him, it has already
been mentioned before that Mallinātha is assigned to the
fifteenth century and Bhaṭṭoji Dīkshita to the 17th century.
If Mallinātha flourished after Bhaṭṭoji Dīkshita, we should
find some allusion to the Siddhāntakaumudī in any one of the
many passages* quoted from the Raghuvams’a, the Kumāra-

* रघु० ‘सोऽहमाजन्मकुन्दानाम्’ १, ५ (K. p. 15), ‘रघुनामन्वयं वक्ष्ये’ १, २ (K. p. 117), ‘स वभूवोपजीविताम्’ १, १५ (K. p. 803), ‘धुर्यान् विधापय’ १, ५४ (K. p. 214), ‘विस्मापयन् विदितमस्मद्वज्रो’ १, ११ (K. p. 259), ‘अमुं पुराः परमसि देवदादम्’ १, १९ (Ma. Pū. p. 66), ‘कुमारभूयान्कुञ्जलिरनुष्ठिते’ १, १९ (Ma. Uttā. p. 99), ‘त्रिलो-
कवायेन सता वयसि’ १, ४५ (Ma. Pū. p. 63), ‘तथा नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा’ १, ४५,
(K. p. 291), ‘इक्षुच्छापनिवादिभ्यः’ ४, २० (K. p. 83), ‘तस्यानेक रवोः पाञ्चम्या’
४, ४९ (K. p. 117), ‘संतृप्यते वराचिरेव्यानुभिर्जैः’ ५, १९ (K. p. 234).

sambhava, the Meghadûta, The Kîrâtârjuniya, the S'is'upâla-vadha in the Kaumudî and the Manoramâ. Moreover though there are so many passages quoted from the Bhaṭṭi-Kāvya in the Kaumudî and the Manoramâ (vide foot-note p. x.), no references are given in the commentary except in two places C. I. St. 23 and C. VIII. St. 16. As Mallinātha frequently quotes from the Kāś'ikā and follows it as in explaining the forms सुतानुबन्धि १. १० (taking इनि and not णिनि) and उपायंसव १. १६ (taking स्वरूप to mean पाणिग्रहण as in the Vṛtti and not स्वीकार as in the Siddhānta-Kaumudî), and as some of his readings, such as 'काश्यनेकाकमहर्षं सुतुम्पायार्थम्,' a Vārtika on "काश्यस्ययासामन्ने लिङि" ३. १११५॥ and 'इत्प्रकरणे संखयास्तत्पुनरुपस्थोपसंख्यानं कर्त्तव्यं निष्क्रियार्थम्' a Vārtika on "बहु-लीही संख्येदे इत्यबहुणपात्" ५. ११०१॥ are found to agree with those of the Kāś'ikā and not of the Kaumudî, and as notwithstanding so many quotations from the well-known five Mahākāvyas and from the Bhaṭṭi-Kāvya, Mallinātha does not refer to the Kau-

कुमा० 'विष्वक्कोऽपि संवर्धे सङ्घे केचुमसंप्रतम्' १. ५५ (K. p. 56), 'तुलां यदातोहति दन्तवाहला' ५. १४ (Ma. Pū. p. 57), 'विहानना मर्चुसिद्धिमिति' ५. ९१ (K. p. 218).

मेघ०. 'तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः' ५० ३ (Ma. Pū. p. 66).

किरा०. 'स सौहृदोदागविशेषकालिनीम्' १. ३ (Ma. Pū. 73), 'न राजनीशः प्रमथो-
ज्ज्वलीशिमिः' १. ४ (K. p. 808), 'हिताय य संशृणुते स किमयुः' १. ५ (K. p. 276),
'स सन्तनं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्वादिब साधुबन्धुताम्' १. १० (Ma. Uṭṭa. p. 64)
'प्रविधाटयिता समुत्पन्नं हरिदम्ब कमलाकरादिब' १. ४६ (K. p. 211), 'सरदः कृतार्थता'
४. ९ (K. p. 86), 'सतनैज्ञतमोवृत्तमन्यदः' ५. २ (Ma. Pū. 76), 'अनुदितोपसाराणा,
९. ८ (K. p. 183), 'रञ्जितानुविधिधास्तदसौता' ९. १५ (Ma. Pū. 74), 'लोचनाधर-
कृता इतराणा' ९. ९० (Ma. Pū. 76).

माघ० 'पतत्यधो धाम विसादि' १. १ (K. p. 808), 'स्तुतोवर्गं मृतिविशेषं जग्मुना'
१. ४ (Ma. Pū. p. 57), 'मधुर्मुमुक्षुर्ब्रह्मवयस्य' १. ४९ (K. p. 61), 'पुरीमवस्कन्द
लुनीहि नन्दम्' १. ५१ (K. p. 289), 'जगत्प्रभोरप्रमदेषु देव्यवम्' १. ५४ (K. p. 811),
'यन्महामपराधमिति' २. ११ (K. p. 235), 'विराध्यन्तं हमेत कः' २. ४६ (K. p. 285),
'माजीयन् यः परावहादुःखदग्धोऽपि जीवति' २. ४५ (K. p. 811), 'यों यों निजः वैष्ठत
कान्तदाही' १. १६ (K. p. 184), 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्' १. १९ (K. p. 117),
'माहृण्यिहावदे कमथालिखत्तुवोऽमवदसावि रागः' १०. १९ (Ma. Pū. p. 65), 'बहु जगद
पुरस्तात्तस्य मन्त्रा किलाहम्' ११. १९ (K. p. 285), 'मन्योन्नेषां पुष्करैरामृज्जतः'
१६. ५१ (K. p. 184).

mundi or the Manorama for any of them except for the two passages noted above, nay in some cases (as in 'वा विदः कवि रे वृष' VI 11, 'सुसुदक्षि' I 10) actually solves the difficulty either in the way adopted by the Vṛttikāra or in some way other than the one followed by Bhaṭṭoji Dikshita, it is quite clear that Mallinātha lived before Bhaṭṭoji Dikshita.

Thus with regard to the third question as to whether the two references to the Siddhānta-Kaumudī are the author's own references or whether they are later interpolations, the answer is quite clear that they must be considered as interpolations. They may have been originally marginal notes of some copyist and afterwards inserted into the commentary. It is also to be remembered that it is only from two manuscripts that the text of the commentary is settled. I tried my best to see whether these references are correct by comparing them with the text of the commentary as found in other manuscripts, but I failed, as copies of the commentary of Mallinātha are found only in the Southern parts and there too they are rare. With regard to these references, however, my conclusion is found to be correct. I have been able to secure a copy of the commentary of Mallinātha on C. VIII. St. 16 from another manuscript in charge of the Theosophical Society of Madras and I found that it was in every respect the same as what is printed in this work with this exception that the reference to the Kaumudī ('कोमुदं तु वनो नन्दुषि-वन्निदि वाः । वस वसत्ववापिदिनालनेपरम्'), was omitted there. It must also be noted that the same Sūtra "वनो नन्दुषि—" is mentioned by Mallinātha in preceding verses (C. V. St. 19, C. V St. 37) as found in the Kāśikā and not in the Kaumudī and there no remark is made as in C. VIII St. 16 as to the difference of the readings as found in the Vṛtti and the Kaumudī. It is thus very probable, almost certain, that this reference to the Kaumudī is spurious. As regards the second reference to the Kaumudī (C. I. St. 23) I have secured, through the untiring efforts of my friend, Prof. Rādhākrishṇa, a copy of the commentary of Mallinātha from another manuscript at Udumalpet, in which the reference to the Kaumudī is omitted. I therefore

conclude that the commentator on Bhatti is the same Mallinātha that has commented upon the Raghuvams's, the Kumārasamphava, the Meghadūta, the Kirtārjunīya, and the S'is'upālavadhā, that he flourished before Bhattoji Dīkshita and that the two references to the Siddhāntakaumudī in the commentary are interpolations.

K. P. TRIVEDI.

Ahmedābād, 11th Oct. 1897.

Abbreviations in the Introduction and Notes.

Ac.	Accusative.
Atma.	Atmanepada or Atmanepadin.
Ās'va.	Āśvalāyana Gṛhyasūtra.
Bha. Dt.	Bhaṭṭoji Dīkṣita.
Bha. Mal.	Bharatamallika.
C.	Canto.
Com.	Commentary.
Comp.	Comparative.
Conj.	Conjugation.
Dssz.	Desiderative.
Du.	Dual.
Fem.	Feminine.
Freq.	Frequentative.
Ind. Ant.	Indian Antiquary.
Inst.	Instrumental.
Intro.	Introduction.
Jaya.	Jayamaṅgala or Jayamaṅgalā.
K.	Kaumudi (Nirṇayaśāhara edition).
Kāvya. Pra.	Kāvya Prakāśa.
Ku.	Kumārasambhava.
Loc.	Locative.
Māla. or Mālati.	Mālatimādhava.
Malli.	Mallinātha.
Ma. Pū.	Manoramā Pūrvārḍha (Benares edition).
Ma. Utta.	Manoramā Uttarārḍha (Benares edition).
Megha.	Meghadūta.
N.	Neuter.
No.	Number.
Nom.	Nominative.
P. p.	Page.
Par.	Participle.
Para.	Parasmaipada or Parasmaipadin.
Pas.	Passive.
Per.	Person.

Pres.	Present.
Raghu.	Raghuvams'a.
S'ârnga.	S'ârngadharapaddhati.
Sid. Kau.	Siddhântakamudî.
Sing.	Singular.
St.	Stanza.
Subhâ.	Subhâshakâvali.
Tat.	Tatpurnsha.
Ter.	Termination.
Ubha.	Ubhayapadin.
Ul.	Ullâsa.
V.	Verso.
Vidyâ.	Vidyânthâ.
Voc.	Vocative.
Vol.	Volume.
अ०	अध्याय or अङ्क.
अभि०	अभिपुस्तक.
अने० सं० or अनेका०	अनेकार्थसंग्रह.
अभि० or अभि० चिन्ता०	अभिधानचिन्तामणि.
अभिज्ञान०	अभिज्ञानशाकुन्तल.
अन०	अनरकोप.
अयो० का०	अयोध्याकाण्ड.
आश्व० सु०	आश्वलायनगृह्यसूत्रकारिका.
उत्तर० and उत्तर०	उत्तररामचरित.
उत्तर०	उत्तररामचरित.
कथास०	कथासरित्सागर.
काशि०	काशिका.
किरा०	किरातार्जुनीय.
किष्कि०	किष्किन्धा.
कुमा०	कुमारसंभव.
जय०	जयमङ्गला.
नृसि०	नृसिंहपुराण.
पञ्च०	पञ्चतन्त्र.
प्रता०	प्रतापचर.
बालक०	बालकचरित.
म० उ०	मनोरमा उत्तरार्ध (Benares edition).
म० पू०	मनोरमा पूर्वार्ध (Benares edition).
मनु०	मनुस्मृति.

मनो०	मनोरमा.
मन्त्र०	मन्त्र.
मुद्रा०	मुद्राराक्षस.
मेदि०	मेदिनी.
याज्ञ०	याज्ञवल्क्य.
रघु०	रघुवंश.
राघ०	राघवमठ.
राजा०	राजायण.
शर०	शार्ङ्ग.
विद्या०	विद्यानाथ.
शम्भेन्दु०	शम्भेन्दुशेखर.
स०	सर्ग.
सिद्धा० कौ०	सिद्धाभक्तकौमुदी.
सिद्धा० चन्द्रो०	सिद्धान्तचन्द्रोदय.
सुभाषि०	सुभाषितावलि.
हेम०	हेमचन्द्र.

व्याख्यानपीठिका ।

आशासे नित्यमाकण्ठं रामायणकथामृतम् ।

श्रवश्चलुकनिष्पेयं पायं पायं प्रमोदितुम् ॥ १ ॥

आलम्बे जगदालम्बलम्बोदरपदाम्बुजम् ।

शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात्प्रित्यूहव्यूहवार्धयः ॥ २ ॥

ताद्विज्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।

यत्प्रकाशात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥ ३ ॥

वार्णा काणभुजीमजीगणदवाशासीञ्च वैयासिकी-

मन्तस्तन्मरस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

व्याख्या सर्वपथीनाख्या भट्टिकाव्यस्य कामपि ।

मल्लिनाथमुधीः सोऽहं कुर्वे सर्वपथीनधीः ॥ ५ ॥

व्याख्या सर्वपथीनाख्या सर्वान्वयाप्नोति यत्पथः ।

गुणालङ्कारशब्दार्थध्वनिभावरसादिकान् ॥ ६ ॥

प्रधानमिह कृत्तारकरुणादिभिरङ्गवान् ।

वीरो रसो महावीरो नायको रघुनायकः ॥ ७ ॥

नगरार्णवशैलादिवर्णनं चात्र संभवि ।

फलं दशाननवधः शब्दः शिष्टपुरस्कृतः ॥ ८ ॥

कृती भट्टिकविस्तावदीहकाव्यनिबन्धनात् ।

धन्या वयं च तत्सूक्तिरत्नाकरपरिभ्रमात् ॥ ९ ॥

जगति निखिलविधासिधुदुग्धंधयानां

परमणिपरीक्षा युज्यते सज्जनानाम् ।

तदिह मम निबन्धे दूषणं भूषणं वा

भवति यदि विदग्धैस्तद्व्यवश्यं विमृश्यम् ॥ १० ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ११ ॥

॥ श्रीः ॥

भट्टिकाव्यम् ।

॥ मल्लिनाथकृतटीकया समेतम् ॥

प्रथमः सर्गः ।

अभूच्छुपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत्स्वयम् ॥ १ ॥

अथ तत्र भवान्भट्टिनामा कविः 'काव्यं यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदे
द्विषेत्तरक्षतये । सखः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे' ॥ इत्या-
द्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां 'काव्याला-
पांश्च वर्जयेत्' इति निषेधशास्त्रस्यास्तत्काव्यविषयतां च पश्यन् राम-
कथामाश्रित्य पाणिनीयसूत्राणामुदाहरणं काव्यं चिकीर्षुराशीराद्य-
न्यतमस्य तद्विग्रहसिद्धिकरत्वात्कथानायकस्य रामनाम्नो भगवतः
पुराणपुरुषस्याभिर्भावभूमेः पुण्यश्लोकतमस्य पुण्यधौरेयस्य महा-
राजस्य दशरथस्य सत्तारूपं वस्तु काव्यार्थबीजत्वेन निर्दिशति ॥

१. अभूदिति ॥ विशेषेण बुध्यन्त इति विबुधा विद्वांसो देवाश्च । 'विबुधौ
सुरपण्डितौ' इति विश्वः ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ तेषां सखा

विषुधसखो विद्वत्सेवी देवेन्द्रसहचरश्च विजयसहकारित्वात्तस्येति
 भावः ॥ “राजाहःसखिभ्यद्वय” इति द्रष्टुं ॥ परांस्तापयतीति परन्तपः
 शत्रुघाती ॥ “द्विषत्परयोस्तापेः” इति कञ् ॥ “अस्मि ण्डस्वा”
 इत्युपधाद्वस्वः ॥ “अस्मिद्विषत्—” इत्यादिना मुमागमः ॥ भुतेन वेद-
 शास्त्रध्वनेनाभिवतः स्वयं च विद्वामित्यर्थः । वशरथ इत्युदाहृतो
 विख्यातः । नृन् पातीति नृपो नराधिपः ॥ “भातोऽनुपसर्गे कः” ॥
 अभूत् सत्तामलब्धेत्यर्थः ॥ “गातिस्था—” इत्यादिना भुवो लुङि पर-
 स्मैपदे सिचो लुक् ॥ “भूसुघोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेधः ॥ अयास्य
 राक्षस्सत्तालाभस्य फलमाह गुणैरिति । गुणैः शौर्यादिभिर्वैरं श्रेष्ठं
 यं नृपं सना सदा भवस्सनातनो नित्यः पुराणपुरुषः ॥ “सायन्चि-
 रम्—” इत्यादिना द्युप्रत्ययस्तुङ् ॥ भुवनहितच्छलेन रावणवधा-
 दिलोकोपकारव्याजेन । पितरं जनकं स्वयमुपागमदुपागतः ॥ गमे-
 ल्लुङि पुषादित्वाद्ङादेशः । किमतः परं जन्मनः फलं यज्जगद्गुरोरपि
 गुरुरजनीति भावः ॥ तदुक्तं बालकाण्डे—‘ततः पद्मपलाशाक्षः
 कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । पितरं रोचयामास तदा वशरथं नृपम्’
 इति ॥ अत्र सनातनः पितरमुपागमदिति नित्यत्वजन्यत्वयोराभास-
 मानस्य विरोधस्य भगवतो हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानाद्विरोधा-
 भासोऽलङ्कारः ॥ ‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इभ्यते’ इति
 लक्षणात् ॥ कचिरावृत्तमेतत् ॥ ‘अतुर्महैरिह कचिरा जभौ स्तगाः’
 इति लक्षणात् ॥ एतच्चात्रैव श्लोके वशरथपदप्रयोगसौकर्यार्थमुक्तम् ।
 अनन्तरश्लोकादारभ्यासर्गान्तादिन्द्रधजोपेन्द्रवज्रापादयोगि त्रैलोक्य-
 पजातिवृत्तम् ॥ ‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ धवीयानुपजात-
 पस्ताः’ इति लक्षणात् ॥ अत्रादावकारस्य विष्णुधात्वकत्वात्पवस्य
 सत्तावचनत्वाद्भुस्तुनिर्देशरूपत्वाच्च मंगलावहत्वम् । जगणस्य निवि-
 ष्ठस्यापि भगणोत्तरतश्चाच्छुभत्वम् ॥ तदुक्तं भारतीये—‘अस्त-
 भ्रज्या गणा द्वाष्टौ तेषु जयतमाः शुभाः । जस्तजैर्जस्तमैर्युक्तस्त्रो-
 चरो रः शुभप्रदः’ ॥ इति सर्वमवदातम् ॥

सोऽप्यैष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट

पितृनर्पांरीत्सममंस्त बन्धून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमंस्त नीतौ

समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

२. सोऽप्यैष्ट्यादि ॥ गुणैर्वरमित्युक्तं तदेष व्यनक्ति स इत्यादिश्लोक-
त्रयेण ॥ स दशरथः । वेदयन्ति समन्वापयन्ति धर्माधर्मादिति वेदा
अग्न्यजुःसामानि ॥ 'स्त्रियामृषसामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी'
इत्यमरः ॥ वेत्तेर्ण्यन्तात्पञ्चाद्यच् । तानध्यैष्टाधीतवान् । इदो लुकि
कित्वात्तञ् ॥ "विभाषा लुक्लङ्कोः" इति शाकभाषपक्षे ङेः सिञ्चि
वत्त्वदुत्थे ॥ "आडजादीनाम्" ॥ "माटश्च" इति वृद्धिः ॥ त्रिः दश
परिमाणमेकां त्रिदशाः । बहुमीदृशमासाप्तो ऽयम् । तिस्रो दशा वयो-
वस्था येषामिति वा त्रिदशा देवाः । तानयष्ट पातैः पूजितवान् ।
यजेर्लुङि कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदम् । अत्र सिञ्चोऽकिरवाञ्च संप्रसार-
णम् । बन्धादिना वक्तव्यम् ॥ "हलो हलि" इति सकारलोपः ॥ वृत्त्वम् ।
पितृनताप्सीत् पितृयज्ञैर्भाविर्त्वा वृत्तिमाश्रित्य प्रजया च तर्पितवान् ॥
"स्पृशमृशकृषतृपदपां सिञ्चा वक्तव्यः" ॥ "अस्तिसिञ्चोऽपुक्ते" इति
इडागमः ॥ "अनुदात्तस्य च—" इत्यादिना भमागमाभाषपक्षे सिञ्चि
वृद्धिः ॥ यतावतास्य विविधमप्यानुष्यमुक्तम् ॥ 'एष वा अनृणो यः
पुत्री यस्या ब्रह्मचारिवासी' इत्यादि श्रुतेः ॥ बन्धूस्त्वजनान् । 'बन्धु-
स्त्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । सममंस्त दानसमानादिभिः सत्कृत-
वान् । अन्यथा 'आश्रिताभ्यः परित्यज्य बन्धून्पि च पार्थिवः । पर-
पोषरतो मूढः सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्' इति दोषस्मरणादिति भावः ।
मन्यतेरनिदो लुकि तञ् । 'तदादिग्रहणं स्यान्नुमर्थम्' इति सिजन्तस्याङ्-
त्वेन इदित्वात् "अनिदिताम्—" इत्यादिना नलोपो नास्ति । वण्णां
वर्गः षड्वर्गः कामक्रोधाद्यरिषड्वर्गः । तं व्यजेष्ट विजितवान् । अस्थाने

कामक्रोधाविरहित इत्यर्थः । जयतेर्लुकि “विपराभ्यां जेः” इत्यात्मने-
पदम् । स्वरान्तत्वायनिदृत्वम् । सिचोऽकित्वाहुणः । नीतौ सामादि-
संध्यादिप्रयोगविधौ । भरंस्त यिच्छन्धं व्यधद्वतवान् इत्यर्थः । रमे-
र्लुकि सिचोऽकित्वाभानुनासिकलोपः । नीतिकौशल्यस्य फलमाह ।
भरीन् बाह्यशत्रूंश्च । समूले हत्वा समूलघातम् ॥ “समूलाकृतजीवेषु
हम्बुजप्रहः” इति णमुल्मत्ययः ॥ उपधावृद्धिः ॥ “हो हन्ते—” इति
कुत्थम् ॥ “हनस्तोऽधिष्णलोः” इति तत्त्वम् ॥ म्यवधीत् निहतवान् ॥
“कथादिषु यथाधिष्वनुप्रयोगः” ॥ “लुकि च” इति हनो वधादेशः ॥
अदन्तत्वादिङागमः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् “अतो हलादे-
ल्लोचोः” इति वैभाषिकी च वृद्धिर्न भवति ॥ “इट ईटि” इति
सिञ्जलोपः ॥ इह काव्ये प्रयोगवैचित्र्ये तावदेकोऽलंकारः सार्वत्रिकः ।
अन्येऽपि शब्दार्थालंकारास्तत्र तत्र यथासंभवमुज्जावयिष्यन्ते । अत्र
ह्यव्ययनादिक्रियायोगपद्यात्समुच्चयभेदोऽलंकारः । ‘गुणक्रियायौ-
गपद्ये समुच्चयः’ इति लक्षणात् ॥

वसूनि तोयं घनवद्वधकारीत्

सहासनं गोत्रभिदाऽध्यवात्सीत् ।

न स्पम्बकादन्यमुपास्थितासौ

यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत् ॥ १ ॥

१. वसूनीति ॥ असौ नृपः वसूनि धनानि । ‘रिक्थं धनं वसु’ इत्यमर-
वाङ्मयौ । तोयं घनवत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इत्यादिना धतिप्रत्ययः ॥
व्यतारीत् धितीर्णवान् आधिष्य इति शेषः । तरतेर्लुकि “इट ईटि”
इति सिञ्जलोपः । भेषौपम्याभिध्याजोपकारित्वं बहुप्रदत्वं सार्वभ-
कत्वं चोक्तम् । गोत्रभिदा इन्द्रेण सह आसनमध्यवात्सीत् । एका-
सने स्थितवानित्यर्थः । विजयसहकारित्वादिति भावः ॥ “उपान्व-
ध्याद्बुधः” इति कर्मत्वम् ॥ वसेर्निधासार्थाद्विद्यो लुङ् ॥ “अस्तिसि-

चोऽपूते ” इति ईद् ॥ “ वद्वज्र—” इत्यादिना हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
 “ सः स्यार्धधातुके ” इति सकारस्य तकारः ॥ किं च । व्यम्बकात्
 त्रिलोचनात् । ‘अग्नि लोचनमम्बकम्’ इति यादवः । अन्यं देवं गोपा-
 स्थित नासेषिह किमुतार्धाञ्चीनमिति भावः । उपपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङि
 देवपूजयामात्मनेपदम् ॥ “ स्थात्वोरिष्ठा ” इति इत्वकित्वे ॥ “ इत्थाद-
 क्तात् ” इति सिञ्जलोपः ॥ सर्वेषामिषुभृतां धनुर्भृतां यथासि निरा-
 स्थत् निरस्तवान् । पतेन भुजार्जितसंपत्त्वमुक्तम् ॥ “ अस्थतिवक्ति-
 क्थातिशयोऽङ्ग ” ॥ “ अस्यतेस्थुक् ” ॥ उपमासमुच्चययोः संसृष्टिः ॥

पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः

सन्तर्पणो नाकसदा घरेण्यः ।

जज्वाल लोकस्थितये स राजा

यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

४. पुण्य इति ॥ पुनातीति पुण्यः पावनः ॥ “ पूजो यण्युग्रस्यञ्च ” इति
 भौणादिको यवन्तः । महाब्रह्मणा महाब्राह्मणानां समूहेर्लुङ् ॥ “ कुमह-
 वृज्यामन्यतरस्याम् ” इति समासान्तविकल्पात् । वसिष्ठाद्युत्तमद्वि-
 जसंघसेधित इत्यर्थः । ‘अग्ना विरिञ्चिद्विजयोः’ इति विश्वः । नाकसदां
 विधिवदाम् । संपदादित्यात्किप् । कर्मणि षष्ठी । संतर्पयतीति संतर्पणः
 यथादिभिः सन्तर्पयिता अग्निमुखत्वाद्देवानां तर्पणः ॥ “ कृत्यल्युटो
 बहुलम् ” इति कर्त्तरि ल्युट् ॥ घरेण्यः घरणीयः श्रेष्ठः ॥ “ वृज एण्यः ”
 इत्यौणादिक एण्यप्रत्ययः ॥ स राजा दशरथः अध्वरे यज्ञे अभिप्र-
 णीतः गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयायतने मन्त्रैरामिमुख्येन स्थापितो
 वह्नियैथा आहवनीय इव लोकानां स्थितये प्रतिष्ठायै जज्वाल दिदीपे ।
 प्रजापालने जागरूकोऽभूदित्यर्थः । अन्यथा सर्वलोकविप्लवः स्यात् ।
 अग्रेरप्यज्ज्वलने लौकिकवैदिकसर्वक्रियाप्रतिबन्धात् स एव दोषः
 स्यादिति भावः । औत्तपूर्णोपमालंकारः ॥

स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पो
 महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्धया ।
 अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्या-
 मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्वयोधैः ॥ ५ ॥

५. स इति ॥ पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पः शतकल्पपमः । ईषदसमाप्तौ कल्पः । ‘मन्युर्द्विन्ये कृतौ कुभि’ इत्यमरः । स राजा समृद्धया संपदा महेन्द्रलोकः प्रतिमा प्रतिमानं यस्यास्तां भगवतीकल्पां सर्वर्तुषु सुखयतीति सर्वर्तुसुखाम् । पञ्चाद्यच् । इद्वयोधैर्दीप्तप्रज्ञानैः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः अध्यासितामधिष्ठितामयोध्यामध्यास्तमधिष्ठितवान् । आसेः कर्त्तरि लङ् ॥ “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इति कर्मत्वम् । अत्राधिष्ठा-
 नाधिष्ठात्रोरानुरूप्यात्समालंकारः । ‘सा समालंकृतियोगे वस्तुनोरनु-
 रूपयोः’ इति लक्षणात् । सा चेन्द्रामरावत्युपमाद्वयानुप्राणितेति सङ्करः । एतेनान्योन्योपकारकत्वलक्षणोऽन्योन्यालंकारो ध्वन्यत इत्य-
 लंकारेणालंकारध्वनिः ॥

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु
 सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
 ऊर्ध्वस्फुरद्भग्नभौस्तभिर्या-
 स्थितार्धहस्येवै पुरं मयीनः ॥ ६ ॥

६. अथ त्रिभिरयोश्च वर्णयति निर्माणेत्यादिभिः ॥ समीहितेषु संकल्पितार्थेषु विषये निर्माणदक्षस्य अपूर्वसृष्टिसमर्थस्य पद्मासनस्य ब्रह्मणः कौश-
 लस्य नैपुण्यस्य सीमा परमावधिरिव स्थितेन्युत्प्रेक्षा । अतोऽधिकसूक्ष्मी
 सोऽपि न समर्थ इत्यर्थः । पद्मासनकौशलस्येत्यत्र न “पूरणगुण—”
 इत्यादिना वृत्तिसमासप्रतिषेधः । शुक्लः पटः पटस्य शुक्ल इति गुणे
 शुणिनि च वृष्टानां शुक्लादिशब्दानामेव निषेधात् । केवलगुणध्वन-

१. महेन्द्रकल्पं T.

२. ब्रह्मविशुद्धयोधैः T.

३. मरीचिभिर्या E.

४. स्थिता दिहस्येव E, D, Com, स्थिता-
 पदस्येव T.

५. स्थितावहस्येव T.

नानां कौशलं चापलं गन्धो रस इत्यादीनामनिबेधात् । 'तत्तद्यैश्च
गुणैः षष्ठी समस्यते' इति वचनाद्बहुलमभियुक्तप्रयोगात् । पत्रपीतिमे-
त्यादौ बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादिभाष्यकारप्रयोगेण निषेधहापना-
दित्यादि प्रपञ्चितमस्माभिः किरातार्जुनीयव्याख्याने घण्टापथेऽर्धगौ-
रवमित्यत्रोपपद्यते । किं च ऊर्ध्वं स्फुरद्भिः उपरि प्रसर्पद्भिः रत्नानां
गभस्तिभिर्मयूखैर्मघोन इन्द्रस्य पुरीममरावतीं विहस्य हसित्वेव स्थि-
तेति पूर्वोत्प्रेक्षया सजातीयया संकरः ॥

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि

विचित्रधातूनि सकाननानि ।

स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसाभिवौघै-

मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥ ७ ॥

७. सति ॥ यस्यामयोध्यायां सन्ति सम्यञ्चि रत्नानि पद्मरागादीनि
मुक्ताफलानि वज्राणि च । ब्राह्मणपरिवाजकवत्पृथङ्निर्देशः । तानि
भजन्तीति तद्भाञ्जि । भजो णिवः । विचित्रा धातवो येषां तानि । चित्र-
वालिवादिमिति भावः । सकाननानि सोपयनानि अप्सरसामोघैरिव
स्त्रीभिः स्त्रीसंघैर्युतानि गृहाणि मेरोः शिरांसि शिखराणीव भाञ्जन्तीति
शेषः । उपमालंकारः ॥

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो

गवाक्षजालैरभिनिष्येतन्त्यः ।

हिमाद्रिटट्टादिव भान्ति यस्यां

गङ्गाम्बुपातमतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

८. अन्तरिति ॥ यस्यां पुरि हिमाद्रेर्हिमवतष्टकूो भित्तिस्तट इति या-
वत् । 'न स्त्रीपर्वतमितौ च' इति दृक्शब्दार्थेषु विभ्वः । तस्मादृट्टादिव ।
आतावेकवचनम् । दृक्शब्द इव गृहेभ्यो गवाक्षजालैर्गवाक्षसमूहैः अभि-
निष्येतन्त्यः बहिर्निष्येतन्त्यः अन्तर्निविष्टानामभ्यन्तरे स्थितानामुज्ज्व-

छरन्त्यर्मा भासाः प्रभाः गङ्गाभुनो गङ्गाजलस्य पतन्तीति याताः प्रवा-
हास्तत्प्रतिभास्तदुपमास्तस्यो भान्ति त इव भान्तीत्यर्थः । अत एव
फलतोऽनेकेवेयमुपमा ॥

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु

मतासु लोकेऽभिगतासु काले ।

विद्यासु विद्वानिव सौऽभिरेमे

पुत्रीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ९ ॥

९. धर्म्यास्त्विति ॥ स राजा धर्म्यासु धर्मोदनपेतासु । धर्मचारिणादन्यत्र
धर्मप्रतिपादकत्वाच्चेति भावः । कामार्थयशांसि कुर्वन्ति नियमेनेति
तत्करिषु ॥ “कृञो हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थे उपत्यये ङीप् ॥ “अतः
कृकमि—” इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ लोके मतासु पूजि-
तासु काले योग्यकाले अभिगतासु गृहीतासु । उत्तमासु महत्यवरोधे
सत्यपि प्रधानभूतासु । अन्यत्राङ्गभूतविद्यान्तरापेक्षया अङ्गिनीषु
इत्यर्थः । तिसृषु पत्नीषु कौसल्यादिषु ॥ “पर्युनो यज्ञसंयोगे” इति
ईकारो नकारश्च ॥ तिसृषु विद्यासु ऋगादिषु विद्वान् विपश्चिदिव
अभिरेमे विजहार ॥ “अत एकहल्—” इत्यादिना यत्वाभ्यासलोपो ॥

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-

रानापि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

विपक्षिमज्ञानगैतिर्भनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यैशृङ्गः ॥ १० ॥

१०. पुत्रीयतेति ॥ पुत्रमात्मन इच्छता पुत्रीयता पुत्रकामेन ॥ “सुप
आत्मनः क्यच्च” ॥ “क्यच्चि च” इति ईकारः ॥ क्यजन्ताल्लुटः शत्रा-
देशः । तेन राज्ञा क्रतुषु यज्ञेषु विषये विद्वान् शास्त्रार्थनिर्णेतारः । विदेः

१ कामार्थयशःकरिषु B.

२ विगतासु Ta.

३ तासु रेमे Ta.

४ पत्नीति Ta.

५ त्रिषु D.

६ क्यजन्तुः Ta, Com.

शतुर्वेसुः । क्रियावान् स्वयं कर्मानुष्ठानवान् । भूमायै मतुष् । विपाकेन निर्वृत्तं विपाकमं परिपक्वम् । पचेः “कृतः क्विप्” । “कचेर्मभित्यम्” । तस्य ज्ञानस्य आत्मज्ञानस्य निधिः तत्त्ववेत्तेत्यर्थः । मनस्वी स्थिरचित्तः । प्रशंसायां मत्वर्थीयो विनिः । मान्यो लोकपूज्यः ऋक्षस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्यास्तीति ऋक्षशृङ्गो नाम मुनिः विभाण्डकसुतः स एव ऋक्षशृङ्ग इति पुराणप्रसिद्धः । वराः श्रेष्ठा अङ्गना वराङ्गनास्ताभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः स्वां पुरमानायि आनायितः । नयतेर्ण्यन्तात् ‘दुष्टाचपच्—’ इत्यादिना द्विकर्मकात् ‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनादुद्विकर्मणाम्’ इति वचनात्प्रधानकर्मणि लुङि चिप् वृद्धायादेशौ ॥

ऐहिष्ठ तं कारयितुं कृतात्मा

ऋतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।

ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धि ॥ ११ ॥

११. ऐहिष्ठेति ॥ कृतात्मा एवं करिष्यामीति निश्चितबुद्धिः । ‘आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः’ इत्यमरः । नृपो वंशरथस्तं मुनीन्द्रं पुत्रः फलं यस्य तं ऋतुं पुत्रीयामिष्टिं कारयितुं तेन कारयितुमित्यर्थः ॥ “हृक्कोरन्यतरस्याम्” इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ऐहिष्ठ ईद्वितवान् ऐच्छदित्यर्थः । ‘इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा वृड्’ इत्यमरः । ईद्वतेर्लुङि लङि सिचीडागमः । ततः कर्मणि घटते चेष्टते सम्यक् करोतीति कर्मठः कर्मशूरः । ‘कर्मशूरस्तु कर्मठः’ इत्यमरः ॥ “कर्मणि घटोऽठच्” ॥ “नस्तद्धिते” । स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य ज्ञाताशयो ज्ञातनृपाशयः सन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ‘अभिप्रायश्छन्द आशयः’ इत्यमरः । सुतानुबन्धः पुत्रलामोऽस्मिन्निति सुतानुबन्धि । मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः न तु “सुप्यजातो—” इति णिनिः । सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुब्रह्मणेनोपसृष्टधातोस्तन्निषेधात् । सुताननुब्रह्माति सन्त-

नोतीति सुतानुबन्धमिति वा पाठान्तरम् ॥ “कर्मण्यण्” ॥ तत्कर्म
पुत्रकामेष्टिं व्यतानीत् विततान । तनोतेर्लुङि “इट ईदि” इति
सलोपः ॥ “अतो हलादेर्लघोः” इति वैकल्पिकी वृद्धिः ॥

रक्षांसि वेदिं परितो निरास्थ-

दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम् ।

शेषाण्यहौषीत्सुतसंपदे च

वरं वरेभ्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

१२. रक्षांसि ॥ वरेभ्यो वरणीयो मुनिः वेदिं परितः वेदेः सर्वतो
रक्षांसि कर्मधातुकान् राक्षसान् निरास्यत् निरस्तवान् । अस्यतेर्लुङ् ॥
“अस्यतिवक्तिक्यातिभ्योऽङ्” ॥ “अस्यतेऽस्युक्” ॥ प्रधानमभितः प्रधा-
नयागस्योभयतः प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः ॥ “पर्यभिभ्यां च” इति क्रमात्
सर्वोभयार्थे तसिल्लप्रत्ययः ॥ “अभितःपरितः—” इत्यादिना तद्योगादु-
भयत्र द्वितीया ॥ अङ्गानि प्राच्यानि प्रयाजादीनि उदीच्यान्यनूयाजा-
दीनि च । अयाक्षीद्विष्टवान् । यजेर्लुङि सिचि वृद्धिः । अङ्गादिना
षत्वे “षढोः कस्सि” इति कत्वे “इण्कोः” इति षत्वम् । शेषाणि
अङ्गापेक्षया अवशिष्टानि प्रधानहवींष्यहौषीत् यथाक्रममिति भावः ।
लुहोतेर्लुङि सिचि वृद्धिः । अथ नृपतेः सुतसंपदे पुत्रलाभार्थं वरं च
विष्णुर्क्षं पुत्रभाषमजनलक्षणम् । अमार्गीत् विष्णुं प्रार्थितवानित्यर्थः ।
‘मार्गेण प्रार्थनेऽन्वेषणे’ इति विश्वः । ‘यावज्जायां वनतेमार्गत्यमी-
जनतियाचति’ इति मद्भमल्लभ्य । मार्गं यावज्जान्वेषणयोरिति धातोर्लुङि
“इट ईदि” इति सकारलोपः ॥

निष्ठां गते दक्षिमसभ्यतोषे

विहित्रिमे कर्मणि राजपत्न्यः ।

प्राशुर्दुतोच्छिष्टमुदारवंदया-

स्तिस्त्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १३ ॥

१ “प्रायाजीद” E₁.

२ सुतसंपदर्थम् E₁.

३ राजपत्न्यः T₂.

४ चतुरस्तनूजान् D₁, T₂, T₃.

१३. निष्ठासि ॥ द्वितीयो दानेन निर्वृत्तः सञ्ज्यानां सदस्यानां तोषो यस्मिन्नस्मिन् । कर्मप्रत्यये ॥ “दोषद्वयोः” इति ददादेशः । विहित्रिमे विधिनिर्वृत्ते विहित इत्यर्थः । पूर्ववत् प्रत्यये दधातेर्हिरादेशः । कर्मणि यङ्कर्मणि निष्ठां समाप्तिं गते सति । उदारवंश्याः महाकुलप्रसूताः । अत्र ‘दिगादियतस्तदन्तविधिनिवेधाद्राजर्घ्यादयः साध्वर्थे यः’ इति वामनः । तिस्रो राजपत्न्यश्चतुरस्तनूजान् पुत्रान् प्रसोतुं यथायोगं प्रसवितुं ॥ “स्वरतिस्मृति—” इत्यादिना विकल्पादिङभासः । हुतो-च्छिष्टं हुतशेषं हविः प्राशुः भक्षयामासुः । अन्नातेर्लिटि “अत आदेः” इति अभ्यासदीर्घः । झेरस् । अत्र दिव्यपुरुषोपनीताभस्य होमानन्तर-प्राप्तत्वाद्भुतशिष्टत्वोपचारः ॥

कौशल्ययाऽसावि सुखेन रामः

प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।

मासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

१४. कौशल्येति ॥ प्राक् प्रथमं कौशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौशल्या ॥ “वृद्धेत्कौशलजादाभ्यङ्” ॥ ततष्टाप् । तथा रामः सुखेनाक्लेशेन असावि प्रसूतः । सूतेः सूयतेर्वा कर्मणि लुङि चिण् । ततोऽनन्तरं कैक-याजाचष्टे स्वजन्मभूमित्वेनेति कैकयी कैकयीत्यर्थः । तदाचष्टे इति निजन्तादौणादिके स्त्रियामिकारप्रत्यये टिलोपे णिलोपे च ॥ “कृदि-कारात्—” इति डीप् । तस्याः कैकयीतः कैकेय्याः ॥ “अपादाने स्त्रीरुहोः” इति अपादानपञ्चम्यन्तास्तसिप्रत्ययः । भरतोऽभूज्जात इत्यर्थः । सुमित्रात्वेकैव लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं महापराक्रमम् । शत्रून् दन्तीति शत्रुघ्नस्तम् । अमानुषत्वविचक्षया दक्षप्रत्ययः । “अम-नुष्यकर्तृके च” इति चकारात्कचिन्मनुष्यकर्तृकेऽपि दक्षप्रत्ययः इति

कौमारः । मासोष्ट प्रसूतवती । सूतेः सूयतेर्या कर्त्तृदि लुकि “स्वयति-
सूति—” इत्यादिना विकल्पादिद्वयात् । अस्मिन् शत्रुघ्नेनेति तृतीया-
प्रयोगे छन्दोभङ्गमया छन्दोभङ्गेनेत्युक्तम् । अस्य च सहस्रचनस्य सह
शाक्यस्य प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र शाक्यप्रस्तरयोरेव यमयोरेनयोः क्रिया-
व्ययतुल्यकालताप्रतिपादनमात्रत्वात् पित्रा सहानतः पुत्र इत्यत्र पितु-
रिव ज्ञायसो लक्ष्मणस्य छन्दतोऽप्राधान्यस्फुरणेऽपि वास्तवप्राधा-
न्यस्य न कदाचित्छतिरिति संतोषव्यम् ॥

आर्चीद् द्विजातीन् परमार्थविन्दा-

नुदेजयान् भूतगणान्यवेधीत् ।

विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले

यतिर्वसिष्ठो यमितां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

१५. आर्चीदिति ॥ यतिर्जितेन्द्रियः । १५. निर्जितेन्द्रियमामा यतिनो
यतयश्च ते’ इत्यमरः । यमितां योगिनां वरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ “प्रिय-
स्थिर—” इत्यादिना उक्तशब्दस्य वरादेशः ॥ विद्वान्विधिहो वसिष्ठः
पुरोधाः परमार्थस्य समस्तवस्तुतरवस्य विन्दन्तीति विन्दान् ज्ञानल-
ब्धुन् छर्वसाक्षात्कारिण इत्यर्थः । विवेर्लोभार्थात् “अनुपसर्गाहि-
त्यविन्द—” इत्यादिना श्रमत्ययः । द्विजातीन् ब्राह्मणान् आर्चीत्
पुत्रजन्मकाले पूजयामास । अर्चतेर्भीषाविकत्वात् लुकि “इट ईटि” इति
सकारलोपः । उदेजयन्त्युत्कम्पयन्तीर्युदेजयान् भीकरान् । अत्रापि
तेनैव सूत्रेण श्रमत्ययः । भूतगणान् बालप्रह्लादिसमूहान् न्यवेधीत्
मन्त्रैरुच्चाटयामास । सेधतेरुद्विरबादिङ्किङ्कपादिकपि “नेटि” इति
वृद्धिप्रतिषेधे कषूपधगुणः ॥ “इट ईटि” इति सकारलोपः ॥ सुतान्
कुमारान् स्वकाले गर्भैकादशे वर्षे इत्यर्थः । ‘गर्भैकादशेषु राजन्यम्’
इति स्मरणात् । उपानेष्ट उपनीतवान् । नयतेर्लुकि “सम्मानन-”
इत्यादिना आचार्यकरणे आत्मनेपदम् ॥

वेदोऽङ्गवोस्तैराखिलोऽध्यगायि

शिक्षाण्युपायंसत जित्वराणि ।

ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि

समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

१६. वेद इति ॥ तैरुपनीतैः कुमारैः अङ्गवान् साङ्गोऽखिलो वेदोऽध्य-
गायि । सर्वे वेदा अधीताः । जातावेकवचनम् । कर्मणि लुङि “विभाषा
लुङ्लङ्ङोः” इति गाङ्गावेशे चिणि युगागमः । ते कुमाराः जित्वराणि
जैत्राणि ॥ “इणशजिसर्तिभ्यः करप्” इति करप् ॥ पिति तुगागमः ।
शिक्षाण्युपायंसत उपयेमिरे । ‘विवाहोपयमौ समौ’ इत्यमरः । राज्ञां
शस्त्रेषु दारामिमानास्तत्परिग्रहे उपयमव्यपदेशः । अत एव धमेर्लुङि
“उपाद्यमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् । ‘स्वकरणं पाणिग्रहणम्’ इति
काशिकायास् ॥ “विभाषोपयमने” इति सिचिः पक्षे कित्वाभावाद्नु-
नासिकलोपाभावः । गुणिनो गुणाख्यास्ते कुमाराः भिन्नवृत्तीनि
भिन्नवृत्तीन्यपि जनानां मानसानि सममविषममध्यवात्सुः मानसेष्वधा-
त्सुरित्यर्थः ॥ “उपाभ्यधाङ्सुः” इत्याधिकरणस्य कर्मत्वम् ॥ वसते-
र्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ “सः स्यार्धधातुके” इति सकारस्य तकारः ॥
“सिजभ्यस्तद्विदिभ्यश्च” इति श्लेर्लुसादेशः ॥ भिन्नवृत्तिमनोरञ्जन-
विरोधस्य गुणत्वेन समर्थनाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

ततोऽभ्यगाद्वाधिसुतः क्षितीन्द्रं

रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः ।

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं

राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

१७. तत इति ॥ ततः शस्त्रपरिग्रहानन्तरकाले रक्षोभिरभ्याहतकर्म-
वृत्तिः विहतानुष्ठानप्रवृत्तिः गाधिसुतो विश्वामित्रः परिरक्षणार्थं यक्ष-

रक्षणार्थं रामं वरीतुं स्वीकर्तुम् ॥ “वृतो वा” इति वा शीर्षः ॥ क्षितीन्द्रं
 वशरथम् । अभ्यगात् आपत् ॥ “इणो गा लुङि” ॥ राजा वशरथस्तं
 गाधिसुतं मधुपर्कपाणिर्दधिमधुयुक्तपाणिः सन् आर्जिहत् अपूजयत् ।
 अर्हः पूजार्थाद्यौरादिकाण्यौ यङि “नन्द्राः संयोगादयः” इति ऐकस्य
 निषेधात् “अजादेर्द्वितीयस्य” इति द्विशब्दस्य द्विर्भावे “कुहोश्चुः” ।
 आङ्बुद्धिः ॥

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं
 रूपादिबोधाक्यवृत्तश्च यत्ते ।

सत्त्वान्यंबुद्धाः प्रतनूनि येन

ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

१८. ऐषीरिति ॥ हे भगवन् ! ते तव येन ध्यानेन पुनर्जन्मनो जयाय निरा-
 साय अपुनर्भवाय तत्त्वमात्मस्वरूपमैषीरज्ञासीः । इष मतो । ये गत्यर्थास्ते
 ज्ञानार्थाः । ततो लुङि सिचि सिचि “इट ईटि” इति सिज्जलोपः ।
 आङ्बुद्धिः । यद् ध्यानं रूपादिबोधाद्रूपादिविषयज्ञानात् न्यवृत्तत् न्यव-
 र्तिष्ठ ॥ “सुद्भ्यो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥ घृतादित्वाच्चुरङ्गा-
 देशः । येन ध्यानेन प्रतनूनि सूक्ष्माणि तत्त्वानि महदादीन्यबुद्धाः
 अज्ञासीः । बुध्यतेः कर्तरि लुङि यासि “लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु”
 इति सिचः कित्वाच्च लघूपधगुणः ॥ “झलो झलि” इति सिज्जलोपः ॥
 “हृषस्तथोर्धोऽधः” ॥ तस्मै ध्यानं शिष्यमसतमिति काकुः । नृपः
 प्रत्यवादीत् कुशलमप्राक्षीदित्यर्थः ॥ “वद्वज्र—” इत्यादिना सिचि
 वृद्धिः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधे-

विग्रन्ति रक्षांसि धने कौतूहलम् ।

तानि द्विषद्दीर्यनिराकरिष्णु-

स्तृणेदु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

१९. आख्यादिति ॥ अथ पृष्ठो मुनिस्तस्य राज्ञः समाधेर्भ्यान्स्य शिवमक्ष-
तिमाख्यदाख्यातवान् ॥ “अस्यतिचक्तिख्यातिभ्योऽङ्” इति छलेरङ्का-
देशः ॥ “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः । किन्तु रक्षांसि राज्ञसाः
क्षमे कृतृन्विघ्नन्ति प्रतिषण्णन्ति । इन्तेर्लटि “ह्योऽन्तः” ॥ “गमहन—”
इत्यादिना उपधालोपः ॥ “हो हन्तेः—” इति कृत्वम् ॥ द्विषतां वीर्यं
सामर्थ्यं निराकरिण्णुर्निराकरणशीलः ॥ “अलंकृञ्—” इत्यादिना
इष्णुच् ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयायां “द्वितीया”
इति योगविभागात्समासः ॥ रामो लक्ष्मणेन सह तानि रक्षांसि
नृणेदु हिनस्तु । नृह हिंसायां लोटि तिप्ति “एहः” ॥ “रघादिभ्यः
अम्” ॥ “नृणाह इम्” ॥ गुणः धत्वद्बुत्वढलोपाः ॥ आख्यादिति चानुषङ्गः ॥

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह

राजाऽसहिष्णुः सुतविमयोगम् ।

अहंपुनाथ क्षितिपः शुभंयु-

रुचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥

२०. स इति ॥ स राजा तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् संश्रुतवान् ॥ “भाषार्थं
सद्वचसश्रुचः” इति लिटः कसुरादेशः ॥ सुतविमयोगमसहिष्णुः सन् ॥
“अलंकृञ्—” इत्यादिना सहेरिष्णुच् ॥ “न लोक—” इत्यादिना
षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥ मुमोह मोहं गतः । अथानन्तरमहं-
युना अहंकारयुता तापसकुञ्जरेण पूज्यतापसेन विश्वामित्रेण ॥ “वृन्दा-
रकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्” इति समासः ॥ शुभंयुः शुभवान् ॥
“अहंशुभयोर्युस्” इत्युभयत्र मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः ॥ क्षितिपो राजा
वचो वाचमुचे उक्तवान् । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ।

मया त्वमाध्याः शरणं भयेषु

वयं त्वयाप्याप्समहि धर्मबुद्धयै ।

सात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं

शङ्कां कृथा मा महिणु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

२१. मयेति ॥ हे राजन् । मयेष्वापस्तु धर्मस्य वृद्धयै मया त्वं शरणं रक्षिता
 सन् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । आप्त्वाः प्राप्नोऽसि । आप्नोतेः
 कर्मणि लुङि यासि "झलो झलि" इति सिञ्जलोपः । त्वयापि धर्मं शर-
 णमाप्समाहि प्राप्ताः स्मः । अहमपि प्राप्त इत्यर्थः ॥ "अस्मदो ब्रूयोश्च"
 इत्येकत्वे बहुवचनम् ॥ पूर्वधाक्ये मयेत्येकवचननिर्दिष्टस्यात्रापि
 तथैव निर्देश्यत्वात् । आप्त्माहीत्यत्र आप्नोतेरेव कर्मणि लुङि महीच् ।
 शङ्खपरत्वाभावात् सिञ्जलोपः । तथाहि क्षत्रस्येवं क्षात्रं क्षत्रतेजः द्विजत्वं
 ब्रह्मतेजश्च परस्परार्थमन्योन्योपकारार्थम् । 'ब्रह्मणैव क्षत्रं सद्भवति'
 क्षत्रेण ब्रह्म' इत्यादि । 'नामस्य क्षत्रसृष्टोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते । ब्रह्म-
 क्षत्रे तु संपृक्ते इह आमुत्र ऋभुतः' इति स्मरणाच्चेति भावः । ततः
 किमत आह । शङ्खामनर्थोत्प्रेक्षां मा कृथाः मा कुह । करोतेर्माङि लुङि
 तङि थास् ॥ "न माङ्योगे" इत्यङमावः ॥ "लिङ्सिच्चात्मनेपदेषु"
 इति सिचः कित्वाद्गुणमावः ॥ "ह्रस्वावृक्षात्" इति सिचो लोपः ॥
 स्वसूनुं रामं प्रदिशु प्रेषय । हिनोतेर्लोङि सिचि "उतश्च प्रत्ययात्—"
 इत्यादिना हेर्लङ् ॥ "हिनुमीना" इति णत्वम् ॥

घानिष्यते तेन महान्विपक्षः

स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

मा मां महात्मन् परिभूरवोग्ये

न भद्रिधो न्यस्पति भारमायम् ॥ २२ ॥

२२. शङ्खं मा कृथा इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । घानिष्यत इति ॥ तथाहि तेन रामेण
 महान् विपक्षः शङ्खः रावणादिरिति भावः घानिष्यते हनिष्यते ॥
 "स्यसिच्सीयुद्—" इत्यादिना चिण्वदिद् भाविबुद्धिर्घट्यं च । किं
 च रामेण रणे पुरस्तादग्रे स्थायिष्यते स्थास्थते । तिष्ठतेर्भावे लृङि
 पूर्वबच्चिण्वदिदि युगागमः । हे महात्मन् महानुभाव ! मा माम् ॥ "त्वा-
 मी द्वितीयायाः" इति मादेशः ॥ मा परिभूः प्रत्याक्यानेन नाधमस्य-

स्वेत्यर्थः । भुवो “माकि लुक्” ॥ “न माङ्योगे” ॥ तथाहि मम विधेय
विधा प्रकारो यस्य स भक्षिभ्यो माङ्शः । विमुह्यकारीत्यर्थः । योगाद्य
प्रभवतीति योग्यः समर्थः ॥ “योगाद्यञ्च” ॥ अयाम्ये असमर्थे जने
आर्यं गुरुं भारं न न्यस्यति न निधत्ते तस्मात्मा शक्तिष्ठा इत्यर्थः ॥

कुध्यन् कुलं धस्यति विप्रबहि-

र्यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्युम् ।

इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे

ततोऽनुजज्ञे^१ गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

२३. अथ राजा किमकार्षीदित्याह । कुध्यमिति ॥ कुध्यन् सुतस्याप्रेषणे
क्षुध्यन् विप्र एष बहिः कुलं धस्यति भस्मीकरिष्यति । बहतेर्लटि
स्यप्रत्यये घत्वादिकार्यम् । यास्यन् प्रयास्यन् सुतः समन्युं सशो-
कम् । ‘मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्’ इत्यमरः । मां तप्स्यति ताप-
यिष्यति । इत्थं नृपः पूर्वं प्रथममवालुलोचे आलोचितवान् । तत
आलोचनानन्तरं सुतस्य गमनमनुमेने अह्नीचकार । कुलवाहादात्म-
सन्तापमार्त्रं वरमिति निश्चयादिति भावः । मन्यतेः कर्त्तरि लिट् ।
कौमुद्यां तु ततोऽनुजज्ञ इति पाठमनुसृत्य “अनुपसर्गाज्ज्ञः” इति
शास्त्रप्रातिकूल्यमुद्गाढ्य नृप इत्यत्र नृपेणेति विपरिणामं कृत्वा दोषपरि-
हारः कृतः । तदा अनुजज्ञे अनुज्ञातम् । कर्मणि ज्ञाताते रूपम् ।
गमनमिति प्रथमान्तम् ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य मुनिः क्षितीन्द्रं

भीतः प्रतस्थे पुनराश्रमाय ।

तं पृष्ठतः प्रष्टुमियाय नम्रो

हिंसेषु दीमास्त्रैधनुः कुमारः ॥ २४ ॥

१ नृपालोके T.

२ ततोऽनुमेने T., Com., ततोऽनुजज्ञे
(ज्ञे?) E.

३ ततः C., O., N.

४ मुनेः C., O., N.

५ दीमास्त्रैः B., E., दीमास्त्रैः D.,
N., दीमास्त्रैः C., C.

२४. आशीर्भिरिति ॥ मुनिः प्रीतः सन् क्षितीन्द्रमाशीर्भिराशीर्षादैर-
 ङ्ग्यर्च्य संपूज्य पुनराभमाय आश्रमं गन्तुम् ॥ “क्रियार्थोपपदस्य—”
 इत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रतस्थे प्रस्थितः ॥ “समवप्रविश्यः स्थः” इत्या-
 त्मनेपदम् ॥ हिंसेषु रक्षोव्याघ्रादिषु विषये । दीपार्थं प्रदीप्तविशिकं
 धनुर्यस्य सः । समासास्तविधेरनित्यत्वात् “धनुषश्च” इति नानङा-
 देशः । कुमारो रामः नम्रः पितरं प्रणतः सन्नित्यर्थः प्रतिष्ठते अत्र इति
 प्रथमप्रगाभिनम् ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तरि कः ॥ “प्रद्योऽप्रगामिनि”
 इति निपातनात्प्रथम् ॥ तं मुनिं पृष्ठतः पञ्चादियाय अनुयात इत्यर्थः ।
 इणो छिद्रे षलि वृद्ध्यायादेशौ ॥ “अभ्यासस्यासधर्णे” इतीयङादेशः ॥
 “नमिकम्पि—” इत्यादिना नम्रकम्पदीप्रहिंसा रप्रत्ययान्ताः ॥

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णो

रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः

सध्यद् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥

२५. प्रयास्यत इति ॥ ततोऽनन्तरं पुण्यवनाय तपोवनाय प्रयास्यतस्त-
 पोवनं गमिष्यतः ॥ “गत्यर्थकर्मणि—” इत्यादिना कर्मणि चतुर्थी ॥
 “लुटः सहा” इति क्षत्रादेशः ॥ जिष्णोर्जयशीलस्य ॥ “ग्लजित्यञ्च
 ग्स्तुः” ॥ गिद्यं न कित् ॥ रोचिष्णुमुखस्य रोचमानमुखस्य ॥ “अल-
 क्कञ्—” इत्यादिना इष्णुच् ॥ रामस्य धृष्णुः धृष्टः । ‘धृष्टे धृष्णुर्वि-
 यातः’ इत्यमरः ॥ “त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः कृः” ॥ तिसृणां मानूणा-
 मपत्यं पुमांस्त्रैमातुरः ॥ “तज्जितार्थ—” इत्यादिना समासः । “मातु-
 कृत्स्नक्यासंभद्रपूर्वायाः” इत्यणप्रत्यये परत उकारः । तद्वत्पाय-
 सोद्भवत्वेन इतरयोरपि मातृत्वादिति भावः । तदुक्तं रघुवंशे । ‘अरो-
 रधार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे’ इति । रामायणविरोधस्तु पुरा-
 णमेदात्परिहृतोऽस्माभिः रघुवंशसंजीविन्यामेव । कृत्स्नं यथा तथा

जितानि स्वायत्तीकृतानि अस्त्राण्याग्नेयादीनि देवताधिष्ठितानि
शस्त्राण्यनभिमान्त्रितायुधानि च येन सः लक्ष्मणः श्रेयसि हितकृत्ये ।
सहाञ्जतीति सभ्यञ् सद्यचरः सहायोऽभूत् । 'यः सहाञ्जति सभ्यञ्
सः' इत्यमरः ॥ "ऋत्विग्दधृक्—" इत्यादिना अञ्जतेः किन् ॥ "किन्प्र-
त्ययस्य कुः" ॥ सहस्य सभ्यादेशः । लक्ष्मणोऽपि राममनुगत इत्यर्थः ॥

इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ
धनुरारिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।

व्रजति पुरतरुण्यो बद्धचित्राङ्गुलित्रे

कथमपि गुरुशोकान्मो रुदन् माङ्गलिक्यः ॥२६॥

२६. इषुमतीति ॥ इषुमति प्रशस्तबाणमति । प्रशंसायां मनुप् । दंढ-
शूकान् हिंस्रान् राक्षसान् ॥ "यजजपदशां यङः" इतिदंशोर्यङन्तादू-
कप्रत्ययः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥
जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । हनः सञ्जन्तादुप्रत्ययः ॥ "अज्जनगमां सनि"
इति दीर्घः ॥ अत एवारिभिरसह्यं दुःसहं ॥ "शकिसहोश्च" इति यत्प्र-
त्ययः ॥ धनुः मुष्ट्या मुष्टिना वा पीडा निपीडनं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
तथा दधाने ॥ "सप्तम्यां चोपपीड—" इत्यादिना णमुल् इति केचित् ।
तच्चिन्त्यम् । उपोपसर्गव्याभिचारेण तदर्समवादिति । अङ्गुलीस्त्रायत्त
इत्यङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणम् ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन
तस्मिन् । रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति पुराभिर्गच्छति सति । गुरुः
शोको विप्रयोगदुःखं यासां ताः पुरतरुण्यः पौराङ्गनाः । मङ्गलं प्रयो-
जनमासां माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयोजनाः सत्यः ॥ "प्रयोजनम्" इति
टक् ॥ "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीप् ॥ कथमपि महता यत्नेनेत्यर्थः ।
'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्न-
गौरववाङ्मयोः ॥' इति वचनात् । नाखदन् नाश्रूणि मुमुचुः । रुदेर्लुङि

“इरितो वा” इति विकल्पात् छेदः । अस्तः सशोका अपि मङ्गल-
मयात्कथंविच्छेदोक्तानुभावमश्रुपातं प्रत्यक्षभित्तिर्यर्थः ॥

अथ जगदुरनीचैराक्षिपस्तस्य विमा-

स्तुमुलकलनिनादं तूर्यमाजधूरन्ये ।

अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोरं बाहु-

स्तरुषु चुकुवैरुचैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥

२७. भवेति ॥ अथास्मिन्नन्तरे विमास्तस्य रामस्य मनीचैरुचैरा-
क्षिपो जगदुः । मन्थे वादकास्तुमुलो महान् कलकलश्च निनादो यस्मिन्
तद्यथा तथा तूर्यमाजधुः ताडयामासुः । बाहुस्य दक्षिणभुजः अभि-
मतफलशंसी इष्टार्थसिद्धिसूचकः सन् चारु साधु पुस्फोरं स्फुरि-
तधान् । नलोऽकित्वाद्गुणः ॥ “शर्पूर्वाः खयः” इत्यभ्यासे पकारः
शिष्यते ॥ पक्षिणश्चानुकूलाः सन्तः तरुषूचैस्तारं चुकुवुः चुकुवुः ।
कुशब्दे लिट् । अत्र लिटः कित्त्वेन गुणाभावावुचजादेशः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामसंभवो नाम

प्रथमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपाराशरीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपदीनाख्याने प्रथमः सर्गः ॥

१ वास्य T₁, T₂, T₃.

२ पुस्फोट E₁.

३ चुकुवु E₁.

४ रामोन्वयिनोम C₁, N₁, E₂, E₃; विश्वामित्र-
गमनो नाम B.

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ।

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

च्छिर्यं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

१. वनस्पतीनामिति ॥ स रामस्तस्याः पुरो निर्याय निर्गत्य । यतैः
समाले कथो ल्यबादेशः । समन्ताद्वनस्पतीनां वृक्षाणाम् । पारस्करा-
दित्यात्सुडाममः । सरसां कासारणां नदीनां सरितां तेजस्विनां चन्द्रा-
दीनाम् । अथवा भेषापायान्नास्वराणामिति सर्वविशेषणम् ॥ “नपुं-
सकमनपुंसकेन—” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ॥ कान्तिभृतमिति च
सर्वविशेषणम् । दिशां च श्रियं दधानामादधानां पुष्पन्तीमित्यर्थः ।
शरदं शरदुत्तमीं ददर्श ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशै-

र्ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।

सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-

स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥ २ ॥

२. अथ तस्यैः श्लोकैः शरदं वर्णयति तरङ्गेत्यादिना ॥ तरङ्गसङ्गाच्चपलैश्च-
पलैः पलाशैर्दलैः ज्वालानां श्रियं शोभां सातिशयं भूयिष्ठं यथा तथा
दधन्ति दधानानि ॥ “नाभ्यस्ताच्छतुः” ॥ “वा नपुंसकस्य” इति
विकल्पाश्रुमागमः ॥ आकुलाः बहुदाः येषु तानि ताम्रोत्पलानि रक्तो-
त्पलानि सधूमस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य अग्नेः रुचिरिव रुचिर्येषां तानि
सन्ति रेजुः तद्वदेजुरित्युपमालंकारः ॥

१ समस्तमिदं T., G.

२ सातिशये D., T₂, T₃, T₄, G., T.,
Com.

Es gives अदक्षताभासि' &c. as the
2nd verse.

विम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं

निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।

कूलानि सामर्पतयेव तेनुः

सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

३. विम्बेति ॥ विम्बेन प्रतिविम्बरूपेणागतीः संक्रान्तैस्तीरवनैरुपलक्षितैः पयोभिः सरोजजलैरपहृतां निजामात्मीयां समृद्धिं घनलक्ष्मीं विलोक्य कूलानि कर्तृणि सामर्पतयेव स्थलपद्महासैः स्थलकमलविकासैः सरोजलक्ष्मीं पयःसम्बन्धिनीं धितेनुर्धितस्ततः । पयोभिः प्रतिविम्बच्छलेन स्वकीयघनशोभापहृतेति कूलैः कोपात् स्थलपद्महासमिधेन तदीयसरोजशोभापहारः कृत इत्युत्प्रेक्षार्थः । पराहतभीकाणां तदीयभीहरणं युक्तमिति भावः ॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः

पर्णान्तपर्यागलदच्छैविन्दुः ।

उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः

कुमुद्वर्ती तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥

४. निशेति ॥ दिनादौ प्रभाते गम्यनाम्बुकल्पैस्तुपुमानयोग्यैरित्यर्थः । निशायां तुषारैर्हिमैः पर्णान्तेभ्यः पत्राभेभ्यः पर्यागलन्तः स्रवन्तः अश्रुभिन्द्वो यस्य सः । नदन्तः कूजन्तः पतङ्गाः पक्षिणो यस्मिन्सः तीरततः कुमुद्वर्ती कुमुदिनीं प्रतीत्यर्थः । गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वम् । गम्यमानक्रियापेक्षया कारकोत्पत्तेरिष्टत्वात् ॥ “कुमुदनद्वेतसेभ्यो क्तुप्” ॥ “क्षयः” इति चकारः ॥ “उगितश्च” इति ऊीप् ॥ उपारुरोदेव । हन्त निःभीका मुकुलिता इति साकम्बभूणि मुञ्चन्तीत्युत्प्रेक्षार्थः ॥

१ विलोक्यापहृतां B, विलोक्यापहृतां B.

२ सामर्पतयेव T.

३ पाठैः T.

B gives लतातुपातं &c. as the 8th verse.

४ गम्यन्त E, O, N.

५ द्रु Com.

E gives तरङ्गचक्र &c. as the 4th verse.

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निर्लीनभृङ्गैः ।
 परस्परं^१ विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
 मालोकयाचकुरिवादरेण ॥ ५ ॥

५. वनानीति ॥ वनानि तोयानि च विलीनभृङ्गैः कनीनिकायमानभृङ्गैः
 इति भावः । अत एव नेत्रकल्पैर्यथासंस्थं पुष्पैः सरोजैश्च परस्परं
 लक्ष्मीमन्धोन्यशोभां विस्मयवन्ति आश्चर्याणि सन्ति आदरेणास्थया
 आलोकयाचकुरिवेत्युत्प्रेक्षा । सा च वनानि तोयानि च इति केवलप्र-
 कृतगोचरया तुल्ययोगितया नेत्रकल्पैरित्युपमया पूर्वोक्तयथासङ्ख्येन
 चोत्पापितेति सङ्करः ॥

प्रभातवाताहृतिकम्पिताकृतिः
 कुमुदतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
 निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
 न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥

६. प्रभातेति ॥ प्रभाते वाताहृत्या कम्पिताकृतिरिति निषेधचेष्टोक्तिः ।
 पद्मिनी कुमुदतीरेणुभिः पिशङ्गविग्रहमन्याङ्गरागारुणाङ्गमित्यर्थः । भृङ्गं
 कुपितेव खण्डिता नायिकेवेत्यर्थः । 'नीत्वान्यत्र निशां प्रातरागते प्राण-
 बल्लभे । अन्यासंभोगश्चिह्नैस्तु कुपिता खण्डिता मता' ॥ इति लक्ष-
 णात् । निरास निरस्तवती । अस्यतेर्लिट् । "अत आदेः" इत्यभ्यास-
 दीर्घः । तथाहि मानिनी मानवती स्त्री अन्यस्याः सङ्गमन्यसङ्गमं
 स्वप्रियस्येति शेषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । न
 संसहते न क्षमते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
 वंशस्थं वृत्तम् ॥

१ विलीन T, Com.

२ परस्परं c, T, T₂, B, O, N.
 It gives विस्मयवन्ति &c, as the
 5th verse.

३ वातागन T₂, T₃, T₄.

c gives अदृशताम्यांसि &c, as the
 6th verse. E₂ gives निशातुषारे
 &c, as the 6th verse.

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ

प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।

आकर्णयन्मुमुक्षुहंसनादान्

लक्ष्ये^१ समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

७. इति ॥ मधुलेहिनो मधुलिहः । लिहेस्ताच्छील्ये णिनिः । तेषां गीतौ गाने दत्तावधानं दत्तचित्तम् । मृगाणां गानप्रियत्वादिति भावः । अत एव प्रशान्तचेष्टं निष्पन्दं हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । हन्तेः सन्न-
स्तादुप्रत्ययः । मृगान्विध्यतीति मृगावित् व्याधः । व्यध ताडने क्तिप् ॥
“प्रहिज्यावधि—” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ “नहिवृत्ति” इत्या-
दिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ उत्सुकानां दृष्टानां हंसानां नादानाकर्णयन् ।
तदासक्तचित्तः सन्नित्यर्थः । लक्ष्ये शरव्ये भूमे समाधिमेकार्णव्यं न दधे
आधारयत् । अपूर्वो भावो भावान्तरं प्रतिपद्यतीति भावः । अत्र
जिघांसादिसामग्रीसङ्गावेष्ये लक्ष्यसमाधिलक्षणकार्यस्य हंसकृजि-
ताकर्णनेनानुत्पत्तेरुक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरलंकारः ‘तत्सामग्र्यामनु-
त्पत्तौ विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति लक्षणात् ॥

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं

तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम् ।

सरिन्मुस्ताभ्युक्ष्यमादधानं

शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

८. गिरेरिति ॥ गिरेर्नितम्बे कटके मरुता घातेन विभिन्नं विस्तारितं
तोयानामधशेषेण तोयेषु गतेषु अवशेषेण अवशिष्टेन निर्जलस्वरू-

c gives लतानुधानं &c., and E₂
अग्रे तोयाधि &c., as the 7th
verse.

१ ईधनाद् T₂.

२ लक्षे E₁, E₂.

c and E₂ give प्रभातवताहति &c. as
the 8th verse.

३ तोयावशेषेण T₂.

४ 'भ्युक्ष्य' T₂, G₂, Com.

येण हिमामं हिमप्रभं सरितां मुखेषु प्रवाहेषु अभ्युच्छ्रयं वृद्धिमाद-
भानं प्राक्क्षण एव वृद्ध्या कृतोच्छ्रयमित्यर्थः । अम्रं मेघः शैलाधि-
पस्य हिमाद्रेर्लक्ष्मीमनुचकार तादृशीं शोभां प्रापेत्युपमा ॥

गर्जनं हरिः साम्भासि शैलकुञ्जे

प्रतिध्वनीनात्मकतान्निशम्य ।

क्रमं^१ बबन्ध क्रमितुं सकोपः

प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

९. गर्जति । साम्भासि शैलकुञ्जे गर्जनं अस्मः पीत्वा हर्षात् स्वेड-
मानो हरिः सिंहः आत्मकृतान् स्वगर्जनकृतान् प्रतिध्वनीन् निशम्य
अन्यमृगेन्द्रनादान् प्रतिसिंहनादान् प्रतर्कयन्नन्यमानोऽत एव सकोपः
सन् क्रमितुं सहेलमुत्पतितुं क्रमं बबन्ध पादन्त्यासं चकारेत्यर्थः ।
अथ स्वप्रतिध्वनिषु सादृश्यात्प्रतिपक्षगर्जनप्रान्तेर्प्रान्तिमदलंकारः ॥

अदृक्षताम्भांसि नवोत्पलानि

रुतानि र्चाश्रोषत षट्पदानाम् ।

आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धै-

स्तेनारविन्दन्यातिषङ्गवांश्च ॥ १० ॥

१०. अदृक्षतेति । तेन रामेण नवान्युत्पलानि येषु तान्यम्भांसि अदृ-
क्षत दृष्टानि । दृशेः कर्मणि लुङि चिण्वादिङमात्रपक्षे “न दृशः” इति
क्तादेशानिवेधः । इलन्तत्वाद् “लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु” इति किरवाञ्च
शुणः । अस्मादिना धत्वम् ॥ “षटोः कः सि” इति कर्त्तव्यम् “इण्कोः”

and Es give दक्षादधानं &c., as
the 9th verse.

१ गर्जनं Ta.

२ कुञ्जे Ta.

३ क्रमे B.

O gives गिरिर्नितम्बे &c., and Es
तिग्मांशु &c. as the 10th verse.

४ शाश्वते B.

५ सुगन्धि B. Noticed also in the
Com.

इति पद्वम् ॥ वट्पदाणां कृतानि भक्षोपत श्रुतानि । मृणोतेः कर्मणि
 लुङि अहलन्तत्वेन सिचोऽकित्वाद्गुणः । अरविन्दानां व्यतिषङ्गः
 सम्पर्कः तद्वान् अत एव सुगन्धः शोभनगन्धः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
 ग्रहणादिहेत्वाभावः । सुगन्धिरिति पाठेऽपि कविप्रयोगबाहुल्यादि-
 न्यते । वान्मन्दं गच्छन् । वातेर्लटः शत्रादेशः । वहतीति वहः ।
 पचाद्यच् । गन्धस्य बहो गन्धबहः वायुश्चाग्रायि आग्रातः । जिघ्रतेः
 कर्मणि लुङि चिणि युक् । एवं सर्वतो निर्वृतिलामात्राध्वभ्रमसंभाव-
 नासीदिति भावः ॥

लतानुपार्तं कुसुमान्यगृह्णात्

त नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।

कुसुहलाचारुशिलोपवेशं

काकुत्स्थ ईषत्समयमान आस्ति ॥ ११ ॥

११. उतेति ॥ स काकुत्स्थो रामः कुसुहलात्कौतुकादीषत्समयमानो
 भन्दं हसन् लतां लतामनुपत्यासाद्य तथा लतामनुपत्यानुपत्य च
 लतानुपार्तं कुसुमान्यगृह्णात् । ग्रहेर्लङि आप्रत्यये संप्रसारणम् । नदीं
 नदीमवस्कन्ध तथा नदीमवस्कन्धावस्कन्ध च नद्यवस्कन्दमुदकमु-
 पास्पृशत् आचामति स्म । ‘उपस्पर्शस्त्वाचमनम्’ इत्यमरः । स्पृशो-
 र्लङ् । चारुशिलां चारुशिलामुपविश्य तथा चारुशिलामुपविश्योप-
 विश्य चारुशिलोपवेशमास्त तत्रोपविष्ट इत्यर्थः । आसेर्लङि तङ् ।
 ‘देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्’ इति सकर्मकत्वम् ॥
 “विशिपतिपादिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः” इति सर्वत्र द्विती-
 यान्त उपपदे विद्यादिभ्यो णमुन् ॥ व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे
 गभ्ये गेहादिद्रव्याणां विद्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः
 क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्वित्वं तु न

भवति ॥ “उपपदमतिङ्” इति समासे तेनैव गम्यमानार्थत्वात् पूर्वो-
क्तविग्रहवाक्यगतनित्यवीप्साप्रयुक्तक्रियाद्वयगतद्विर्वचनस्याप्रयोगः ॥

तिग्मांशुरदिमच्छुरितान्यदूरात्

प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ।

गमस्तिधाराभिरिव द्रुतानि

तेजांसि भानोर्भुवि संभृतानि ॥ १२ ॥

१२ तिग्मेति ॥ प्रभाते अदूरादन्तिके प्राञ्चि प्राच्यानि तिग्मांशोः
सूर्यस्य रदिमभिः छुरितानि स्फुरितानि रञ्जितानि सलिलानि गम-
स्तिधाराभिः किरणश्रेणिभिः अंशुपरंपराभिः द्रुतानि क्षरितानि सन्ति
भुवि संभृतानि राशकृतानि भानोस्तेजांसि इवापश्यदित्युत्प्रेक्षा ॥

दिग्ग्यापिनी लोचनलोभनीया

मृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।

ऋज्वायताः सस्यविशेषपङ्क्ती-

स्तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः ॥ १३ ॥

१३ दिगिति ॥ दिग्ग्यापिनीः अतिविपुलाः लोचनानां लोभनीयाः
प्रलोभिकाः दृष्टिमधुराः । बाहुल्यः कर्त्तरि कृत्यः । मृजा शुद्धिः ॥
“षिद्भिदादिभ्योऽङ्” ॥ तयान्विताः स्वच्छा इत्यर्थः । स्नेहं चिकणतां
स्रवन्तीरिवेत्युत्प्रेक्षा । काले मूलसेकादतिमसृणा इत्यर्थः । ‘चिकणं
मसृणं क्षिग्धम्’ इत्यमरः । ऋजवः समरेखाः पादवक्रा आघता
दीर्घाश्च । वितृणान्यन्तरालानि यासां ताः उत्खातान्तस्तृणा इत्यर्थः ।
सस्यविशेषाणां नानासस्यानां पङ्क्तीः पश्यन्स्तुतोष । स्वभावोक्ति-
रलंकारः ॥

Es gives विप्रेय &c. as the 12th
verse.

Es gives मीषवर्ण &c. as the 18th

verse.

१ मृजान्विताः T₂, T₄, G., T., Com.

२ सस्य Es, T₃, G., T., Com., Es

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।

आहार्यशोभारहितैरमायै-

रौक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

१४ वियोगेति ॥ वियोगेन पुत्रकलत्रादिविप्रयोगेण यो दुःखानुभव-
स्तस्यानभिज्ञैः विहितं धर्मशास्त्राद्योदितं नृपांशं राजदेयं करं काले समये
ददद्भिः आहार्यशोभारहितैः कटकमुकुटादिसंपाद्यशोभानपेक्षैरित्यर्थः ।
अमायैरकपटैः पुम्भिः गोपजनैः प्रचितान् प्रचुरान् गाधस्तिष्ठन्त्यथेति
श्लोष्टाः गोनिवासप्रजाः । विशेष्यलिङ्गविवक्षया पुष्टिङ्गनिर्वेशः । अत
एवं 'गोष्ठो भूतपूर्वगोष्ठीनो देशः' इति काशिकायाम् । 'गोष्ठं गोस्थानम्'
इत्यमरकोशे । नृपुंसकनिर्वेशो विशेष्यानुसारादित्यविरोधः ॥ "सुपि
स्थः" इति कप्रत्ययः । "अम्बाम्बगोभूमि—" इत्यादिना यत्त्वम् ॥ तान्
गोष्ठान् स रामः ऐक्षिष्ट अग्राक्षीत् । ईक्षतेर्लुङि तळि सिचीद् ।
आङ्गुलिः ॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं

चारुण्यवकाण्यपि वीक्षितानि ।

ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वेभावान्

गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

१५ स्त्रीति ॥ स रामो गोपाङ्गनानां सम्बन्धि स्त्रीणां भूषणमलंकारभू-
तमप्रगल्भमधृष्टं चेष्टितं व्यापारमवकाण्यनपाङ्गप्रवृत्तान्यपि चारुणि
वीक्षितानि तथा ऋजूनभिसंधिजान् अत एव विश्वासकृतो विश्वा-
सजनकान् मावान्स्वभावांश्च शीलानिति यावत् । 'भावः सत्तास्वमा-

Es gives विवृण &c. as the 14th
verse.

१ नृपांशं च करं T६, नृपांशं Es.

Es gives विविष &c. as the 15th verse.
१ स भावान् G., T., Com.

वाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । स्वभावामिति पाठेऽप्ययमे-
वार्थः । 'शीलं स्वभावः' इत्यभिधानात् । विलोक्य मुमुक्षे ॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं

समुद्रहृत्चारुनितम्बरेभ्यम् ।

आमन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालं

गोपाङ्गनानृत्तमनन्दयत्तम् ॥ १६ ॥

१६. विवृतेति ॥ विवृत्तपार्श्वं वलितपक्षकं रुचिराङ्गहारं मनोहराङ्ग-
विक्षेपं समुद्रहृता सम्यगुन्नमता चारुणा नितम्बेन रम्यसामन्द्रेण
तन्मीरेण मन्थध्वनिना मन्थानघोषेण दत्तस्तालः कालक्रियामानं
यस्मिन् तत् गोपाङ्गनानां बल्लवीनां नृत्तमिव नृत्तं तात्कालिकाङ्गशल-
लविशेषः तं राममनन्दयत् । अथ गात्रकर्मणि नृत्तत्वारोपाद्गुणकालं-
कारः स्वभावोक्तिसंकीर्णः ॥

विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्

कुतूहलं वस्तु ततान तस्य ।

मेघासघोपात्तवनोर्षशोभं

कदम्बकं वातप्रजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

१७. विचित्रमिति ॥ विचित्रं चित्ररूपमारादुच्चैर्बद्धं प्लवमानं
बलात् वस्तु चकितम् ॥ "असिगृधि—" इत्यादिना कुप्रत्ययः ॥ मेघा-
त्ययेन शरदागमेनोपात्ते बलमुपशोभा च येन तत् । वातमजतीति
वातमजं वाताभिगामी वातमृगाख्यो मृगविशेषः । अत एव 'वातप्रमी-
र्थात् मृगः' इत्यमरः । अइप्रकरणे "वातशुनीतिलशर्षेणजघेदुदज-

Es gives गिरेर्वितम्बे &c. as the
16th verse.

१ विष्णु T₂.

१ नृत्य α, T₁, O., N, E₂, B.

c gives वितारविन्द &c. and Es

गजेव &c. as the 17th verse.

१ कुतूहलं T₁, O., T₂.

४ बलेपशोभं Es, E₂, D., T₂, T₂, T,
G, Com.

हातीनामुपसंस्थानम्” इति घातोपपदादजेः कश्चि सुमागमः । मृगानां कवम्बकं तस्य रामस्य कुतूहलं ततान विस्तार । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः

संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।

कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥

१९. सितेति ॥ सितारविन्दप्रचयेषु पुण्डरीकचण्डेषु तथा संसक्तफेनेषु सैकतेषु च लीना कुन्दावदाताः स्वयं च कुन्वकुसुमधवलाः कलहंसमालाः श्रोत्रसुखैः निनादैः प्रतीयिरे प्रतीताः ज्ञाताः । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ॥ “लिटस्तश्चयोरेशिरेच्” ॥ “इणो यण्” ॥ “द्विर्वचनेप्रचि” इति यणःस्थानिवद्भावात् द्विर्वचने “दीर्घ इणः किति” इत्यध्यासदीर्घः । अत्र कलहंसानां पुण्डरीकपुलिनसंदेहगोचराणां निनादैर्निश्चयान्तः संदेहालंकारभेदः । तेन गुणसाम्योत्पद्यस्त्वन्तरैकतालक्षणः सामान्यालंकारो व्यज्यते ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

१९. नेति ॥ किं बहुना यज्जलं सुचारुपङ्कजं न तज्जलं नासीत् । पङ्कजं च तद्यदलीनषट्पदं तज्ज्ञासीत् । षट्पदोऽपि यः कलं न जुगुञ्ज । गुञ्जि अन्त्यके शब्दे । लिट् । असावगुञ्जन् षट्पदो नासीत् । गुञ्जितं च यन्मनो न जहार तद्गुञ्जितं नासीत् । किन्तु सर्वे तत्तदुचितगुणविशिष्टमेवा-

नृसिंहेत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य निवर्त्तनमुखेन विशेषण-
त्वोक्तेरेकावलीभेदोऽलङ्कारः । ‘यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वपूर्वं प्रति
क्रमात् । विशेषकथनं यत्स्यादस्मावेकावली मता’ इति लक्षणात् ॥

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यै-

स्तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः ।

यायावराः पुष्पफलेन चान्पे

भानैर्चुरर्च्या जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥

२०. तमिति ॥ तपसा कृशाः क्षमाः यायजूकाः इज्याशीलाः ॥ “यज-
जपधर्मा यजुः” इति यजेर्यङन्तादूकप्रत्ययः ॥ शान्त्यर्थमुदकुम्भः
शान्त्युदकुम्भः ॥ “एकहलादौ—” इत्यादिना उदकस्थोदादेशः ॥ स
हस्ते येषां ते सन्तः । भिक्षुमुख्यैः परिव्राजकवर्यैः सह । ‘भिक्षुः परि-
व्राट् कर्मन्दी’ इत्यमरः ॥ “सनाशंसमिक्ष उः” ॥ जगदर्चनीयं जग-
त्पूज्यं तं रामं प्रानर्तुः प्रकर्षेण पूजयामासुः । अर्चतेभौवादिकाह्लिद् ॥
“अत आदेः” ॥ “तस्माच्चुद् द्विहलः” इत्यभ्यासदीर्घमुडागमौ ॥
अर्च्याः पूज्याः ॥ “ऋहलोर्ष्वत्” ॥ अन्ये यायावराः शिलोच्छ्रमाग्रजी-
विनः गृहस्थाविशेषाः ॥ “यश्च यजुः” इति यातेर्यङन्ताद्वरूपप्रत्ययः ॥
अल्लोपयलोपौ । पुष्पैश्च फलैश्च पुष्पफलेन ॥ “जातिरप्राणिनाम्”
इति बहुप्रकृतिकद्वन्द्वैकवद्भावः । ‘अप्राणिनामिति प्रतिषेधे धूयमाणं
बहुत्वं विधावपि बहुत्वं ममवति’ इति न्यासकारवचनात् । प्रानर्तुः ॥

विद्यामथैनं विजयां जयां च

रक्षोगणं क्षिप्रमविक्षतात्मा ।

अध्यापिपद्माधिमृतो यथाव-

न्निर्घातयिष्यन् शुधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

२१. विद्यामिति ॥ अथाधिक्षतात्मा रागाद्यनुपहतचित्तः गाधिक्षुतः
शुधि यातुधानान् राक्षसान् धातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेर्ष्यन्तात्

“रुद्रः सद्यः” इति शत्रुदेशः । रक्षोगणे क्षिप्तं रक्षोगणस्य क्षेत्रीं
 हृत्क्षीम् ॥ “असिगृधि—” इत्यादिना कृत्प्रत्ययः ॥ “न लोक—” इत्या-
 दिना धष्ठीप्रतिषेधः ॥ चित्रयां जयां नाम विद्यानेनं रामं यथावत्
 यथाईम् ॥ “तदर्हम्” इति वतिप्रत्ययः ॥ अघ्यापिपत् अघ्यापितवान्
 प्राहितवानित्यर्थः । इडो गौ चङि गाङादेशाभावपक्षे “क्रीड्जीनां
 गौ” इत्यात्वे पुगागमे अजादित्वाङ्गितीयैकाचः पेङ्गिर्भावः ॥

आयोधने^१ स्थायुकमस्त्रजात-

ममोघमभ्यर्णमहाह्वाय ।

ददौ^२ वधाय क्षणदाचराणां

तस्मै^३ मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

२२. आयोधन इति ॥ श्रेयसि रामहिते जागरूकः प्रबुद्धः अवहितः ।
 जागरूक इति जागर्तेरूकप्रत्ययः । मुनिर्विश्वामित्रः अभ्यर्णमहाह्वाय
 आस्त्रजमहारणाय । अभ्यर्णेत्यर्देः कर्त्तरि कः ॥ “अभेष्टाविवूर्ये” इति
 ईट्प्रतिषेधः ॥ “रथाभ्याम्—” इति निष्ठानस्य णत्वम् ॥ आहूयन्ते-
 प्रस्मिन्नित्याहवः ॥ “आङि युञ्जे” इति ह्ययतेराङ्पूर्वादिप्रत्ययः संप्रसा-
 रणं च ॥ तस्मै रामाय क्षणदाचराणां वधाय रक्षोवधार्थम् । आयो-
 धने युञ्जे स्थायुकं स्थासुं शत्रुभ्यस्तितृप्तमानमित्यर्थः ॥ “लपपत—”
 इत्यादिना डकम् ॥ अमोघमप्रतिहतमस्त्रजातं वदौ उपदिदेशेत्यर्थः ॥

तं विमदर्शं कृतघातयन्ना

यान्तं वने रात्रिचरी दुदौके ।

निघांसुवेदं धृतभार्मुस्र-

स्तां ताडकैरुपां निजघान रामः ॥ २३ ॥

२३. तमिति ॥ विमान् खाकल्येन दृष्ट्वा विमदर्शं कृतघातयन्ना विहि-
 तवधोद्योगा रात्रिचरी राक्षसी ॥ “चरेष्टः” ॥ टित्वात् डीप् ॥ यान्तं

१ आयोधनस्थयुक D., E.

२ ददौ T₃.

३ तस्मै T₁.

४ भास्वराज E₃, com.

५ ताडका T₂, T₄ T., G., Com.

पुनरेचरं तं रामं दुर्दौके । दौकेर्गत्यर्धाह्लिद् । अथ रामस्ताटकाभ्यां तां
पत्रिचरीं साकल्येन जिघांसुं विदित्वा जिघांसुवेदम् ॥ “कर्मणि
ह्रस्विदोः साकल्ये” इत्युभयत्रापि णमुत्प्रत्ययः ॥ अत्र ताटकाया
एकत्वेऽप्यदितिः पाशानिति बहुत्ववदवयवाभिप्रायं साकल्यवचनं
वेदितव्यम् । तद्वत्तदवयवेष्वपि जिघांसुत्वसंभवात् । अवयवव्यापार-
पूर्वकत्वादवयवविव्यापारस्येति । धृतं मास्वरं दीप्तमखं येन स सन्न
निजघान निहतवान् ॥

अथालुलोके^१ हुतधूमकेतु-

शिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ।

तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-

समुच्चरधारूपतन्निशिजैम् ॥ २४ ॥

२४. अयेति ॥ अथ ताटकावधानन्तरं रामः हुतस्य हविषा तपि-
तस्य धूमकेतोर्धूमध्वजस्याग्नेः शिखानां ज्वालानामञ्जनैस्तदुत्थकज्जलैः
स्निग्धाः समृद्धाश्च शाखाः यस्मिन् तत् । प्राध्ययनेन प्रकृष्टेन उच्च-
तरेण वेदपाठेन अभिभूता तिरोहिता समुच्चरन्ती समन्तादुत्पद्यमाना
प्रतन्नानां पक्षिणां शिखा रवो यस्मिन् तत् । शिजि अव्यक्ते शब्दे ॥
“गुरोश्च हलः” इति स्त्रियामकारप्रत्ययः ॥ तपोवनमालुलोके^२ ददर्श ।
लोकं दर्शने । कर्त्तरि लिट् । तद् । अभ्यासह्रस्वः ॥

क्षुद्राञ्च जक्षुर्हरिणान्मृगेन्द्रा

विशम्भसे पक्षिगणैः समन्तात् ।

ननम्यमानाः फलदित्सयेव

चकाशिरे तत्रै लता विलोलाः ॥ २५ ॥

२५. क्षुद्रानिति ॥ तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् दुर्बलान् हरि-
णान् न जक्षुः नाभक्षयन् ॥ “वा लिटि” इत्यदेर्वस्लादेशः ॥ “गम-
हन—” इत्यादिना उपधालोपः ॥ “शासिवसिघसीनां च” इति

^१ लुलोके a.

^२ पतङ्ग T₃, T₄, T, G., Com.

^३ लिङ्गम् D.

^४ यत्र E₃, E₄.

षात्वंम् ॥ समस्तात्पक्षिणैः विश्वश्वसे विश्वस्तम् । विश्वं विश्वेरि-
त्यर्थः । श्वसेर्भावे लिट् । विलोलाञ्चञ्चलाः लताः फलानां दिरसया दातु-
मिच्छयेव सुखग्रहणमित्युत्प्रेक्षार्थः । ददातेः “सनि मीमा—” इत्या-
दिना सन्नभ्यासलोपः । ततः स्त्रियां प्रत्यये टाप् । ननम्यमानाः फलभरेण
भृशं नमन्त्यः । तमेयेकन्ताल्लटः शानजादेशः । चकाशिरे भान्ति स्म ॥

अपूपुजन् विष्टरपाद्यमाल्यै-

रातिथ्यनिष्णां वनवासिमुख्याः ।

प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं

तावासनादि क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

२६. अपूपुजति ॥ अतिथ्यर्थमातिथ्यमतिथिसत्कारः ॥ “अति-
थेर्ज्यः” । तत्र निष्णान्तीति निष्णाः कुशलाः ॥ “आतथ्योपसर्गे” इति
कः ॥ “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” इति षत्वम् ॥ वनवासिमुख्याः
वानप्रस्थवर्ग्याः । ‘वैष्णानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः’ इति
षादवः । “शयवासवासिष्वकोलात्” इति विकल्पाञ्जालुक् । क्षिति-
पालपुत्रौ दाशरथी विष्टरमासनम् । विपूर्वात्स्तृणातेः “ऋदोरप्” ॥
“वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति षत्वम् ॥ षादार्थं जलं पाद्यम् । ‘षाद्यं
षादाय वारिणि’ इत्यमरः ॥ “षादार्घ्यां च” इति षत्प्रत्ययः ॥
माला एव माल्यानि । चातुर्थ्यार्थादित्वात्साधुः । तैरपूपुजन् पूजया-
मासुः । पूजेर्णौ चङुपध्वाद्भ्रस्वः । क्षितिपालपुत्रौ च तदासनादि मधुप-
र्कमिश्रं यथा तथा तेन सहेत्यर्थः । प्रत्यग्रहीष्टां प्रतिगृहीतवन्तौ ।
तसस्तामादेशः । “इयन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” ॥

दैसाभिभूतस्य युवामवोढं

मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

हवींषि संप्रत्यापि रक्षतं तौ

तपोधनैरिस्थमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥

२७. दैत्येति ॥ हे दाशरथी युवां दैत्यैरसुरैरभिभूतस्य पीडितस्य
 वत एव मग्नस्य निरालम्बनस्य भुवनस्य मारं रक्षणधुरां होमिर्भुजैर-
 षोढमूढवन्तौ । भुजबलेन दैत्यचघः कृतोऽवतारान्तरेष्विति भावः ।
 बहेलुङि मध्यमद्विचवने थसस्तमादेशे “सहिवहोरोदघर्णस्य”
 इत्योत्वे धत्वादिकार्यम् । संप्रत्यपि तौ युवां हवींषि पशुपुरोडाशादीनि
 रक्षतम् । रक्षोभ्य इति भावः । रक्षेः प्रार्थनायां लोटि थसस्तमादेशः ।
 इत्थमनेन प्रकारेण ॥ “इदमस्थमुः” ॥ तौ तपोधनैरभाषितातां भाषितौ ।
 भाषेः कर्मणि लुङि सिचिडागमः ॥

तान्प्रसवादीदं राघवोऽपि

यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम् ।

तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः

संधुक्ष्यतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

२८. तानिति ॥ अथ राघवोऽपि तान्मुनीन् प्रत्यवादीत् प्रत्युवाच ॥
 “वदमज—” इत्यादिना सिचि वृद्धिः ॥ “इद ईदि” इति सलोपः ॥
 तदेवाह । हे तपोधनाः धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥ “धर्मपथ्यर्थ—” इत्या-
 दिना यत्प्रत्ययः ॥ कर्म यज्ञकर्म यथेप्सितं यथेष्टं विघ्नमभादित्यर्थः ।
 आग्नेतेः सन्नन्तरात्कर्मणि क्तः ॥ “आप्शप्थ्यामीत्” इतीत्वे “सनि
 मीधा—” इत्यभ्यासलोपः ॥ प्रस्तुत प्रस्तुत्वं प्रकमध्वमित्यर्थः । प्रपू-
 र्णात्सौतेल्लोटि थस्य तादेशः । तथाहि भवतां तपोभिरेव मरुद्भिः नोऽ-
 स्माकं शराग्निरस्त्राग्निररिष्वेव समिन्धनेषु काष्ठेषु संधुक्ष्यते संदीपि-
 ष्यते । ब्रह्मक्षत्रसंमेलनस्य पवनाग्निसमागमप्रायत्वादिति भावः । धुक्ष
 संदीपणे इति धातोः कर्मणि लट् । रूपकालंकारः ॥

प्रतुष्टुः कर्म ततः प्रकृतै-

स्ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।

दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजनै-

स्तद्योतुधानैश्चिन्तिते प्रसर्पन् ॥ २९ ॥

२९. प्रेति ॥ ततो रामवाक्यानन्तरं ते तपोधनाः प्रकृतैः संपन्नैर्यज्ञियै-
र्यज्ञकर्माहैर्द्रव्यगणैः पशुसोमादिभिर्यथावद्यथा कर्म यज्ञकर्म प्रतुष्टुः
प्रारेभिरे । स्तौतेहिंद् । दक्षिण्यैर्द्रक्षिणाहैर्दिष्टमुपदिष्टम् ॥ “कडंकर-
दक्षिणाच्छ च” इति चकाराद्यत्प्रत्ययः । मार्त्विजनैः ऋत्विक्क-
र्माहैः । “यज्ञार्त्विग्भ्यां घञञौ” इत्युभयत्र यथासंख्यं घञञौ ॥ “तत्क-
र्माहैर्दीप्युपसंख्यानम्” । कृतमनुष्ठितं प्रसर्पत्प्रवर्तमानं तद्यज्ञकर्म यानु-
धानैश्चिन्तिते चेतितं ज्ञातम् । चिन्ता संज्ञाने । कर्मणि लिट् ॥

आपिङ्गकैस्तोर्ध्वशिरस्यकेशैः

शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदग्नैः ।

ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः

खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः ॥ ३० ॥

३०. आपिङ्गेति ॥ ततो ज्ञानानन्तरमापिङ्गाः सर्वपिङ्गलाः रुक्षाः परुषाः
ऊर्ध्वाः स्तब्धाः शिरसि भवाः शिरस्याः ॥ “शरीरावयवाश्च” इति
यत्प्रत्ययः ॥ ईदृशाः खालाः केशाः येषां तैः सिरालाः सिरावत्यः जङ्घाः
येषां तैः गिरिकूटदग्नैः पर्वतशिखरप्रमाणैः । प्रमाणार्थे दग्नञ्प्रत्ययः ।
पृथुपिङ्गलाक्षैः ॥ “बहुव्रीहौ” इति षच् ॥ क्षपाटैः क्षपाटैः निशा-
चरैः । पञ्चाद्यजन्तेन योगविभागात्सप्तमीसमासः । प्रावृषि भवैः

१ गुणे T₂.

२ दक्षिण्य C., B., E₂.

३ कृतमनुष्ठिते T₂.

४ यपानुधानै E₂.

५ रुक् D., B., E₁, E₂, E₃, N., O.,
T₁, T₂, T₃, T₄.

६ खालैः D., E₂, T., G., Com.

७ शिराल T₁, T., G., Com.

८ चानशेऽब्दै B., E₂.

प्रावृषेण्यैः ॥ “प्रावृष एण्यः” इति एण्यप्रत्ययः ॥ महाद्भिः द्यामै-
श्रोति भावः । अन्दैर्जलदैरिव ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ समाकाशमा-
नशे व्यासं च । चकारः पूर्वश्लोकोक्तज्ञानसमुच्चयार्थः । अश्रोतेः
कर्मणि लिट् । “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “अश्रोतेश्च” इति
उद ॥

अधिज्यर्चापः स्थिरबाहुमुष्टि-

रुदक्षिताक्षोऽञ्जितदक्षिणोरुः ।

तालैर्लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घो

जघान शुद्धेपुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

३१. अधिज्येति ॥ अधिज्यमधिरोपितशुणं चार्षं येन सः स्थिरं बाहुश्च
मुष्टिश्च बाहुमुष्टि यस्य सः उदक्षिताक्षः ऊर्ध्वप्रसारितदृष्टिः अञ्जितः
किञ्चित्कुञ्जितः दक्षिणोरुः यस्य सः सन्नता सम्यङ्गतता वामजङ्घा यस्य
सः । एतेन धन्विनां स्थानविशेष उक्तः । शुद्धाः स्वरूपतो लोहतो वा
निर्दोषा इषवो यस्य सः । अमन्दकर्षी क्षिप्राकर्षी च लक्ष्मणस्तान्
राक्षसान् जघान हतवान् ॥

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं

रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुञ्चुः ।

स्थास्तुं रणे स्मेरमुखो जगाद

मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

३२. गाधेयेति ॥ अस्त्रैर्विस्तः प्रसिद्धोऽस्त्रचुञ्चुः ॥ “तेन विस्तश्चुञ्चु-
ण्णौ” ॥ रामोऽपि स्मेरमुखः स्मितमुखः सन् । गाधेरपत्यं पुमान्
गाधेयो विश्वामित्रः ॥ “वचचः” ॥ “इतश्चानिभः” इति ढक् ॥ तेन
विद्यमिदन्तथा पुरो निर्दिष्टं विरसं कर्णकठोरं यथा तथा रसन्तं गर्जन्तं
मायाचणं मायावित्तम् ॥ “तेन—” इत्यादिना चणप् । रणे स्थास्तुं

स्थापिनम् ॥ “ग्लानिस्थश्च गन्तुः” ॥ मारीचं महार्थमर्थभूयिष्ठं घञ-
चमुच्चैस्तारं जगाद् । बुद्धादौ बुवेरर्थपरत्वाद्भिकर्मकता ॥

आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां

फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम् ।

शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां

व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

३३. आत्मम्भरिरिति ॥ हे पापिष्ठ मराणां पिशितैर्भूसैः आत्मानं विभ-
र्त्तित्यात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिस्त्वं वनस्पतीनां वृक्षाणां फलानि गृह्णन्तीति
फलेग्रहीन् फलग्राहिणः तन्मात्राहारानित्यर्थः । यद्यपि ‘फलेग्रहिर्वृक्षः’
इति काशिकायां ‘स्यादघन्ध्यः फलेग्रहिः’ इत्यभिधानकोशेषु च
फलसंबन्धिवृक्षे रुढिः प्रतीयते तथाप्यत्र प्रौढ्या रुढ्यनादरेण श्लो-
माभाश्रयणेन मुनिविशेषणत्वमुक्तम् ॥ “फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च” इति
महेर्भृजश्चेन्प्रत्ययः ॥ उपपदे च क्रमादेत्वं मुमागमश्च निपातितम् । हंसि
हिनस्ति । हन्वेर्लटि शपो लुक् सिप् । येषां मुनीनां विभवाः सम्पदः
श्लोभवाः विद्यमानाः शौवस्तिकाः ॥ “श्वसस्तुद्रच” इति ठञि तुडा-
गमः ॥ तेषां मावः शौवस्तिकत्वं न व्रजन्ति श्वो न भवितार इत्यर्थः ॥
तेषां विषयनिरूपणाणां कस्मात्त्र दयसे किमिति तान्नानुक्रमस्य
इत्यर्थः ॥ “अघीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥

अशो द्विजान् देवयजीन्निहन्मः

कुर्मः पुरं भेतनराधिवासम् ।

धर्मो ह्यथ दाशरथे निजो नो

नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

३४. अथ मारीचो रामं प्रत्याह अश इति ॥ हे दाशरथे राम द्विजातीन्
ब्रह्मपानशः भक्षयामः । अत्तेर्लटि मसि शपो लुक् । देवानां यजीन्
यष्टून् । यजेरौणादिक इकारः । निहन्मो निबर्हयामः । हन्तेर्निपूर्वा-

लुटि मसि शपो लुङ् ॥ “जासिनिग्रहण—” इत्यत्र संघातविगृहीत-
विपर्यस्तग्रहणेऽपि शेषग्रहणानुवृत्तेस्तद्विवक्षायामेव षष्ठी । इह तु
तद्विवक्षयां कर्मणि द्वितीया । पुरं स्वस्थानं प्रेतनराणामधिवासं
कुर्मः । सर्वानस्मत्पुरं नीत्वा मारयाम इत्यर्थः । अयं परद्रोहो
नोऽस्माकं निजो नित्यो धर्मो हि । ‘निज आत्मीयनित्ययोः’ इति विश्वः ।
वेदवृत्ते वेदोक्तानुष्ठाने नाध्यकारिभ्योऽपि नाधिकृता एव । अधिपूर्वा-
त्करोतेः कर्मणि लुङि “स्यसिचर्सीयुट्—” इत्यादिना चिण्वद्भाषः ॥

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राजसाय-

मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।

ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन

राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषुः ॥ ३५ ॥

३५. पुनस्तं राम’ प्रत्याह धर्म इति ॥ हे राजस्य अयं पूर्वोक्तो द्विजाति-
वधः तव सत्यं वस्तुतो धर्मोऽस्तु । किन्तु ममाप्ययमन्यो धर्मो
व्यतिस्ते व्यतिभवते । व्यतिहारेण वर्तत इत्यर्थः । अस्तेल्लुटि “कर्तरि
कर्मव्यतिहारे” इत्यात्मनेपदे “असोरल्लोपः” । व्यतिहारमेवाह । ब्रह्म-
द्विषस्ते तव प्रणिहन्मि ब्रह्मद्विषं त्वां हन्मीत्यर्थः ॥ “जासिनिग्रहण—”
इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ अत्र रामराक्षसकर्तृकयोः परहिंसा-
लक्षणयोः स्वधर्मयोः चध्यघातुकनिष्ठयोः स्वरूपतो भिन्नकालत्वेऽपि
क्रियमाणेष्वप्यमाणयोः समानकालत्वसंभवाद् व्यतिभवनं संभवतीत्य-
विरोधः । तथा च जिघांसयेव हन्यसे कुतो हनिष्यसीति भावः । न
चायमधर्मः प्रत्युत धर्म एवेत्याह । येन कारणेन धृतकार्मुकेषु शस्त्र-
पाणिषु विषये । राज्ञोऽपत्यानि पुंमासः राजन्याः क्षत्रियाः ॥ “राज-
न्धशुराद्यत्” ॥ ‘राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्’ । तेषां वृत्तिर्व्यापारः । तेषां
बुद्धिनिग्रहाधिकारिणामयं परमो धर्म इति भावः ॥

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं

प्रचक्रतू रामनिशाविहारौ ।

तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽय

बाणेन रक्षः मधनांनिरास्थत् ॥ ३६ ॥

३६. इत्यमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण युधि युद्धरङ्गे रामश्च निशायां विहारो यस्येति निशाविहारो निशाश्वरश्च तौ प्रवादं प्रकृष्टवादमन्योन्यप्रवादरूपं संप्रहारं कलहं वाकलहमित्यर्थः । प्रचक्रतुः । अथ रघुनन्दनो रामः पृतनां सेनां तृणाय मत्वा तृणं मत्वा अनाहत्येत्यर्थः ॥ “मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्रणिषु” इति चतुर्थी ॥ रक्षो रक्षसं प्रधानभूतं मारीचं बाणेन निरास्य वायव्याख्येण दूरं निक्षिप्तवानित्यर्थः ॥

जग्मुः प्रसादं द्विजैर्मानसानि

द्यौर्वपुका पुष्पचयं बभूव ।

निर्व्याजमिज्या बभूते वचश्च

भूयो^१ बभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥

३७. जग्मुरिति ॥ मुनीनां मानसानि प्रसादं प्रसन्नतां जग्मुः । द्यौरन्तरिक्षं पुष्पचयं वपुका कुसुमराशेर्वपित्री ॥ “लषपत—” इत्यादिना उक्तम् ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥ बभूव । इज्या यागः ॥ “व्रज्यजीर्भावे क्यप्” ॥ निर्व्याजं निरुपद्रवं यथा तथा बभूते प्रवृत्ता । मुनिना विश्वाभिप्रेण कुमारो रामो भूयः पुनर्वचश्च वक्ष्यमाणं बभाषे भाषितः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥

१ पृतनां निरास T., G., Com.
मधनांनिरास T₂, T₃, T₄

१ मुनिमानसानि T., G., Com.

१ सूयः कुमारो मुनिना बभाषे Ed.

महीप्यमाना भवतातिमात्रं

सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण ।

दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाया

हिंणीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥

३८. महीप्यमानेति ॥ सुराणामध्वरे यज्ञे । तदर्थे इत्यर्थः । घस्मराः सर्वभक्षकाः । 'भक्षको घस्मरोऽधारः' इत्यमरः ॥ "सृघस्यदः कमरच्" ॥ तेषां जित्वरेण जैत्रेण ॥ "इणशजि --" इत्यादिना करप् ॥ भवता अतिमात्रं महीप्यमाना पूज्यमाना । कण्डूादियगन्तात्कर्मणि लटि पुनर्यकि अतो लोपे शानचि मुक् । वीरवती वीरस्वामिका च सतीत्यर्थः । प्रशंसायां मतुप् । भूमिर्वज्रायुधभूषणायाः वज्रपाणिस्वामिकाया अपीत्यर्थः । दिवः स्वर्गादपि न घृणीयते न जिह्नेति । प्रत्युत तामेव द्वेष्यतीत्यर्थः 'हियां ह्रीच्छति जिह्नेति लज्जते च घृणीयते' इति भट्टमल्लः ॥ घृणिङ् महिङ् इति कण्डूादिषु छित्करणद्वयवे कृतं लिङ् समुदायरूप भवतीति न्यायात्तङ् ॥ "अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः" ॥

बलिर्वबन्धे जलधिर्ममन्थे

जह्रेऽमृतं दैत्यबलं विजिन्ये ।

कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे

येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥

३९. पुनः स्तौति बलिरिति । हे राम येन भवता बलिर्वैरोचनिर्वबन्धे वामनेन सता बद्धः । सर्वत्र कर्मणि लिट् । जलधिर्ममन्थे कूर्मरूपेण मथितः । बन्धं बन्धने । मन्थ विलोडने । क्यादिकौ ॥ "असंयोगात्—" इति लिटोऽकित्वाभानुनासिकलोपः । अमृतं जह्रे हृतम् । दैत्यबलं विजिन्ये स्त्रीमायया जितं यश्चित्तमित्यर्थः ॥ "सन्लिटोर्जैः" इति कृत्वम् । कल्पान्ते दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्था ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि

कः ॥ तथा तेन प्रकारेण वसुधा भूमिर्वराहात्मना ऊहे ऊढा सागरा-
दुद्धृतैत्यर्थः । वदेर्यजादित्वात्संप्रसारणम् । तस्य तव एव भारः मल्ल-
त्राणरूपः अतिगुरुर्न । बलिबन्धाद्यपेक्षया कियानयं भार इति भावः ॥

इति ब्रुवाणो मधुरं हितं च
तमाजिह्वमैथिलयज्ञभूमिम् ।

रामं मुनिः प्रीतमतिर्मत्नान्ते

यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन् ॥ ४० ॥

४०. इत्यमिति ॥ इत्थं मधुरं प्रियं हितं श्रेयस्करो च ब्रुवाणो मुनिः
मत्नान्ते प्रीतमतिः सन् तुष्टमनाः सन् राज्ञां यशांसि निजिघृक्षयिष्यन्
निग्रहीतुमेषयिष्यन् । रामस्य धनुर्भङ्गेन राजयशःसंजिहीर्षामुत्पादयि-
ष्यन्नित्यर्थः । ग्रहेः सनि ण्यन्तात् “लटः सद्वा” इति सप्तादेशः ॥
“रुद्धिद्—” इत्यादिना सनः कित्वात् “ग्रहिज्यावयि—” इत्यादिना
संप्रसारणे भष्मावादि । तं रामं मिथिलाया राजा मैथिलो जनकः ॥
‘तस्य राजन्यपत्यवत्’ इत्यतिदेशादञ्जत्ययः । तस्य यज्ञभूमिमा-
जिह्वं आजीगमत् । अहि गतौ इति धातोर्दिदित्वाञ्मुमि णौ चङि
“द्विर्वचनेऽङि” इति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेद्वितीयस्य”
इति “मन्द्राः—” इति निषेधाजकारवर्जितस्य हिशब्दस्य द्विभावे
अभ्यासकार्ये आङ्बुद्धिः ॥ “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः
कर्मत्वम् ॥

इतः स्म भिनावरुणौ किमेतौ

किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ।

जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं

रूपेण तावौजिहर्ता नृसिंहौ ॥ ४१ ॥

१ इत्थं T, T, G., Com.

२ णिक् T, G.

३ शीतमुखौ ०

प्रीतमना C, N., E, B.

४ एतौ स्म E, D.

इतः सुमि° E.

इति स्म T, T.

एतौ सु° T.

४१. इह इति ॥ सोमरसं पातुमिच्छन् पिपासु । पिबतेः सन्नन्तावुप्र-
 लब्धः ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । मिश्रश्च
 जलपयश्च मिश्रावरुणौ ॥ “देवताद्वन्द्वे च” इत्यानङादेशः ॥ इतः स्म
 किं प्राप्नुतः स्म किम् । इणः कर्त्तरि “लट् स्मे” इति भूते लटि तस् ।
 अभिनावेतावागतौ किम् । आरूपपूर्वादिणः कर्त्तरि क्तः । इतीति शेषः ।
 इति तौ नरौ सिंहाविव नृसिंहौ पुरुषश्रेष्ठौ । उपमितसमासः । रूपेण
 सौन्दर्येण । “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये” इति विश्वः । जनकाश्रमे तिष्ठ-
 तीति तत्स्थम् ॥ “सुपि स्थः” इति कः । समस्तं जनमौजिहतां
 समस्तजनेन इत्युद्गमकारयतामित्यर्थः । ऊह वितर्कं । णौ चङि तस्-
 स्तामादेशः । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेर्द्वितीयस्य” इति
 द्विशब्दस्य द्विर्भावः । चुत्वम् । किं मिश्रावरुणावश्विनौ वेति शुद्धसं-
 श्लेषात् संवेदभेदोऽलंकारः ॥

अजिग्रहतं जनको धनुस्तद्
 येनार्दिदद् दैत्यपुरं पिनाकी ।
 जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वो-
 र्हसन्नभाङ्क्षीद्रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

४२. अजिग्रहति ॥ जनकोऽस्य रामस्य बाह्वोर्बलं जिज्ञासमानो
 ज्ञानुमिच्छन् । जानातेः सन्नन्तात् “आशुस्मृदशां सनः” इत्यात्मने-
 पदे लटः शानजादेशः । रामं तद्धनुरजिग्रहत् ग्राहयामास । विद-
 षब्धादिषु ग्राहिमोदीत्यादिजिग्रभृतय इति वचनात् ग्रहेर्द्विकर्मक-
 त्वम् । ग्रहेणौ चङ्युपधाह्रस्वः । आदेः सन्वत्कार्यं च । येन धनुषा
 पिनाकी महादेवः दैत्यानां पुरो दैत्यपुरः । तिष्ठोऽपीत्यर्थः । समासा-
 न्तविधेरनित्यत्वात् “ऋक्पूङ्—” इति नाकारप्रत्ययः । दैत्यपुरमिति
 पाठे समासान्तः । एकवचनमतन्त्रम् । दैत्यपुराणीत्यर्थः । ‘स्वार्थिकाः
 प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते’ इति नपुंसकनिर्देशः । आर्दिदत्

अर्दयामास संजहरेत्यर्थः । अर्देहिंसार्थात् चौरादिकाण्यौ चङि रेफ-
 चञितद्विर्भावादि । रघुनन्दनो रामः हसन तत् धनुरभाङ्क्षीत् बभञ्ज ।
 भजेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “अस्तिसिचोऽपृक्ते” इति
 ईदि कुत्वषत्वे ॥

ततो नदीष्णान्पथिकान् गिरिज्ञा-

नाह्वयकान्भूमिपतेरयोध्याम् ।

दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गै-

र्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

४३. तत इति ॥ ततो घनूर्भङ्गानन्तरं सुतां सीतां दित्सुः रामाय
 दासुमिच्छुः । ददातेः सञ्जन्तादुप्रत्ययः । मैथिलो जनकः स एव
 मर्त्यमुख्यो नरेन्द्रः नद्यां स्नान्तीति नदीष्णान् नदीतरेणे कुशलानि-
 त्यर्थः ॥ “सुपि रुथः” इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कः । “निनदीभ्यां
 क्तातेःकौशलं” इति षत्वम् । पथिषु नाना मार्गेषु कुशलान्पथिकान् ॥
 “तत्र कुशलः पथः” इति ठक् ॥ “इमुपधक्ता -” इति कप्रत्ययः ।
 गिरि वाचि ज्ञान् वचनकुशलान् इति च गम्यते । एतावता संदर्भेण
 अविलम्बगामित्वमुक्तम् । भूमिपतेर्देशरथस्य आह्वयकान् आह्वान् ।
 ह्यतेण्वुलि युगागमः । योधान् हरन्तीति योधहरैः योधवद्योग्यवयस्कै-
 रित्यर्थः ॥ “वयसि च” इत्यच्प्रत्ययः ॥ तुरङ्गैः साधनैरयोध्यां प्रति
 तामुद्दिश्येत्यर्थः । अत एव गम्यमानोद्देशक्रियां प्रति कर्मत्वम् । यथाहुः
 ‘न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य किन्तु गम्यमानावि’
 इति । व्यसर्जयत् प्रेषितवान् । सृजेच्चौरादिकाल्लङ् ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी

यविष्ठवद्धृतमोऽपि राजा ।

आख्यायकेभ्यः श्रुतसुनुवृत्ति-

रगलैनयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

४४. क्षिप्रमिति ॥ ततो वार्त्ताहरप्रास्थानन्तरमाख्यायकेभ्यः आख्या-
तृभ्यः वार्त्ताहारिभ्य इत्यर्थः । ख्यातेर्बुलि युक् । श्रुता सूतोः रामस्य
श्रुतिः धनुर्मङ्गादिध्यापारो येन सः । अध्वानमलंगामिनः अध्वन्याः
शीघ्रगा इत्यर्थः ॥ “अध्वनो यत्कौ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “ये स्वाभाव-
कर्मणोः” इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तैः तुरङ्गैर्यातीति तुरङ्गायायी ॥
“सुप्यजातौ—” इत्यादिना णिनिः ॥ राजा दशरथः वृद्धतमोऽपि वृद्धः-
सन्नापि यविष्ठवयुवतमवत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥
युवशब्दादिद्विनि “स्थूलदूरयुव—” इत्यादिना यणादि परलोपः पूर्व-
गुणश्च ॥ म्लानं म्लानिः । भावे निष्ठा । अम्लानं श्रमरहितं यानं वाहन-
मभ्वादिकं यस्य स सन् । मिथिलां जनकपुरीं क्षिप्रमगच्छत् । गमे-
ल्लेङ् ॥ “इषुगमियमां छः” ॥

वृन्दिष्ठमार्चोद्गुधाधिधानां

तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्भरिष्ठम् ।

सहृद् महान्तं मुहुताधिवासं

बंदिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

४५. वृन्दिष्ठमिति ॥ सहृद् समानोऽनुरूपइत्यर्थः । ‘समानान्यथोश्च’
इत्युपसङ्ख्यानात्समानशब्दोपपदाद् दृशेः क्तिप् प्रत्ययः ॥ “हृद्दृशश्च
तुष्टु” इति समानशब्दस्य सभावः ॥ इह कर्तुर्दर्शनक्रियानन्वयाद्यथा
कथञ्चित्तैलपायिकादिवद्गुडिशब्द इत्याहुः । अथवा समान इव दृश्यते
स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि ण्युत्पत्त्या निर्वाहः । तदा भाष्यम् । ‘कर्मदर्शन-
कर्त्ता यान्तमिव पश्यन्ति जनाः सोऽर्थं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं
पश्यन्ति’ इति । बंदिष्ठकीर्त्तिर्बहुलतरकीर्त्तिः स जनकः वसुधाधिधानां
राज्ञां मध्ये वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमं श्रेष्ठमित्यर्थः । ‘वृन्दारकः सुरश्रेष्ठे
मनोज्ञे पुनरन्यवत्’ इति विश्वः । प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवद्भरिष्ठं गुरुतमं
पूज्यतममित्यर्थः । महान्तं प्रभुं मुहुताधिवासं धर्मनिलयम् । वसेरधि-

करणेऽप्रत्ययः । यशस्त चरिष्ठमुखतममधिकमित्यर्थः । एतमागतम् ।
साङ्गपूर्वादिणः कर्त्तरि कः । तं दशरथमार्चदक्षितवान् । अर्चतेभौ-
वादिक्लुङि “इट् ईटि” इति सलोपः । वृन्दिष्ठादौ वृन्दाकारकादिभ्य
इष्टनि “प्रियस्थिर—” इत्यादिना वृन्दाधादेशः ॥

त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-

मध्यासयन्मासनमेकमिन्द्रः ।

विवेकहृत्स्वमगात्सुराणां

तं मैथिलो वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

४६. त्रिवर्गीति ॥ मैथिलो जनकः तं दशरथमिदं वाक्यं वभाषे । सुवी-
त्यर्थप्रद्वेषात् द्विकर्मकत्वम् । किं तद्व्याख्यं तदाह । हे राजन् ! असा-
विन्द्रः त्रयाणां धर्मादीनां धर्मः त्रिवर्गः । ‘त्रिवर्गो धर्मकामार्थै’ इत्य-
मरः । तस्य पारीणं पारगमिनं परिपूर्णमित्यर्थः । “अवारपार—”
इत्यादिना सप्रत्ययः । भवन्तमेकमासनमध्यासयन् अधितिष्ठापयन्
अर्धासनमधिगम्येत्यर्थः ॥ “अधिश्रीङ्स्थासां कर्म” इत्यधिकरणस्य
कर्मत्वम् ॥ “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ सुराणां
मध्ये विवेकहृद्वत्त्वं विवेकदर्शित्वम् । “दशोः कनिष्” ॥ अगात् प्रापत् ॥
“इणो गा लुङि” ॥ “गातिस्था—” इत्यादिना सिञ्चो लुक् ॥ मान्यमा-
ननाविवेकिता भवेदन्यथा मूढता स्यादिति भावः ॥

हिरण्मयी शालिलतेव जङ्गमा

च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरमभा ।

शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः

मुता ददे तस्य मुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

४७. हिरण्मयीति ॥ हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी ॥ “दाण्डिवायन—”
इत्यादिना निपातनात्साधुः । जङ्गम्यते इति जङ्गमा चरिष्णुः । गमेर्यङि
नुभागमे पष्ठाच्च “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । शालिलता वृक्ष-

शाखेवेत्युत्प्रेक्षा । दिवश्च्युता स्थास्तुः स्थिरा ॥ “ग्लजिस्थश्च स्तुः” ॥
अचिरप्रभा विद्युल्लतेवेत्युत्प्रेक्षा । शशाङ्ककान्तेश्चन्द्रिकाया अधिदेवता
तस्या आकृतिरिवाकृतिः स्वरूपं यस्याः सा इत्युपमा । सुता बुद्धिता
मैथिली तस्य दशरथस्य सुताय रामाय ददे वत्ता । कर्मणि लिट् । उप-
लक्षणमेतत् । लक्ष्मणादिभ्योऽप्यूर्मिलादयो दत्ता इत्यनुसंधेयम् ॥

लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्ति-

सुमात्मनीनामुदबोध रामः ।

सद्रंजनमुक्ताफलभर्मशोभां

संबन्धयन्तीं रघुवर्ग्यलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

४८. लब्धामिति ॥ ततो दानानन्तरं विश्वस्मै जनाय हिता विश्वज-
नीना वृत्तिर्यस्य स रामः आत्मने हितामात्मनीनाम् ॥ “आत्मन्विश्व-
जनभोगोत्तरपदास्तः” ॥ शोभनानां रत्नानां पद्मरागादीनां मुक्तफ-
लानां भर्मणः सुवर्णस्य भूषाः भूषणानि यस्यास्ताम् । “गाङ्गेयं भर्मं
कर्तुम” इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । रघुवर्गे भवां रघुवर्ग्याम् । वर्गो-
न्तात् “अशब्दे यत्कावन्यतरस्याम्” इति यत्प्रत्ययः । लक्ष्मीं शोभां
संबन्धयन्तीं सस्यम्बहुलीकुर्वतीम् । संपूर्वाद्बहुलशब्दात् । “तत्करोति-”
इत्यादिना ण्यन्तालुङः शतरि ङीप् । णाविष्टवद्भावात् “मित्रस्थिर-”
इत्यादिना बहुलशब्दस्य बंधादेशः । तां सीतामुदबोध ऊढवात् ।
उद्वाहो विवाहः । बह्वर्लुङि तङि “सद्विवहोरोदवर्णस्य” इत्योत्वे
दत्त्वादिकार्यम् ॥

सुमातमासादितसंमदं तैदं

वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ।

अंश्वीयराजन्यकहस्तिकाद्य-

मगात् सराजं बलपध्वनीनम् ॥ ४९ ॥

१ सुमुद Ts.

२ भूषां O., Com., G., T., B., Ez.

३ वंश B., Ez.

वंधय G., O.

४ मगं Ts., T., G., Com.

५ आश्वीय D., T., G., Com.

५९. सुप्रातमिति ॥ शोभनं प्रातरस्य सुप्रातं सुप्रभातम् ॥ “सुप्रात-
सुध्व—” इत्यादिना बहुव्रीहौ निपातनाच्च समासान्तद्विलोपश्च ॥
आसादितसंमर्दं प्रातर्हर्षम् ॥ “प्रमदसंमर्दौ हर्षे” इति निपातितः ।
प्राक् पुरतः वन्दारुभिः बन्दिभिः संस्तुतम् ॥ “शृवन्ध्योरारुः” ॥
अश्वानां समूहः आश्वीयम् ॥ “केशाश्वान्यां यञ्छावन्प्रतरस्याम्”
इति छप्रत्ययः ॥ राजन्यकम् ॥ “गोत्रोक्त—” इत्यादिना कुप्प्रत्ययः ॥
हस्तिनां समूहो हास्तिकम् ॥ “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” इति ठक् ॥
तेषां सेनाङ्गत्वाच्च द्वन्द्वैकवद्भावः । तेनाह्यं संपन्नम् । अश्वानमलंगा-
म्यध्वनीनम् ॥ “अध्वनो यत्सौ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “आत्माध्वानौ
शे” इति प्रकृतिभावः । तद्वलं सैन्यं सह राक्षसराजम् । यौगप-
थोऽध्वयीभावः ॥ “अनश्च” इति समासान्तद्वच्च ॥ “नस्तद्धिते” इति
द्विलोपः ॥ अश्वयोध्यमयोध्यामभि ॥ “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये”
इत्यध्ययीभावः ॥ अगात् अगमत् ॥

विशङ्कटो^१ वक्षसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्रि—

रैति^२ स्म रौपं पथि जामदग्नयः ॥ ५० ॥

५०. विशङ्कट इति ॥ विशङ्कटे विशाले ॥ “धेः शालञ्छङ्कटञ्चौ” इति
शङ्कटरूपप्रत्ययः ॥ वक्षसि बाणः पाणौ यस्य वक्षोनिहितबाणयुक्त-
पाणिरित्यर्थः ॥ “ग्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति पाणिश-
ब्दस्य परानिपातः ॥ संपन्नोऽखण्डस्तालः तालवृक्षः स प्रमाणमस्य सः
संपन्नतालद्वयसः । महातालप्रांशुरित्यर्थः ॥ “प्रमाणे—” इत्यादिना द्वय-
सच्च प्रत्ययः ॥ विश्वत्यस्मादिति भीष्मः भयङ्करः ॥ “भियःपुत्रा”

१ विशङ्कटे वक्षसि B.

विशङ्कटौ E.

विशङ्कटे वक्षसि T₂, T₁, G., Com.

२ रैति स्म G., T., Com.

१ रौपं T₂, T₁.

इस्थीणादिको मङ्गप्रत्ययः ॥ “भीमादयोऽपादाने” इत्यपादानार्थे
साधुः ॥ अनुष्मान्यन्वी । संसर्गे प्रशंसार्या मनुष्य । जानुनोः समीप-
मुपजानु । समीपार्थेऽन्ययीभावः तच्चारत्तिर्लक्षणया बाहुर्थस्य सः
आजानुबाहुरित्यर्थः । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामः ।
गर्गादिपाठादपत्येऽपि गोत्रत्वारोपात् यञ् । साक्षादपत्यत्वविच-
क्षार्या त्वृष्यणि जामदग्ने भवति । पथि मार्गे पुरस्तात् पुरोऽग्रे ॥
“अस्ताति च” इति पूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थादस्तातिप्रत्ययः पूर्वस्य पुरा-
देशश्च ॥ एति स्म इतवान् प्राप्त इत्यर्थः ॥ “लङ् स्मे” इति इणो भूते
लङ् ॥

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं

धनुः सवार्णं कुरु मातियासीः ।

पराक्रमज्ञः प्रियसंततिस्तं

नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुच्चे ॥ ५१ ॥

५१. उच्चैरिति ॥ असौ जामदग्न्यो राघवं रामं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
उच्चैस्तारमाह्वत सार्वधर्माह्वतवान् । हेभ्यो लुङि “स्पर्धायामाङ्”
इति तङ् ॥ “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति क्लेरङादेशः ॥ “आतो
लोप इति च” इत्याकारलोपः । तं प्रकारमेवाह । धनुश्चापं सवार्णं
कुरु मया सह युध्यस्वेत्यर्थः । मातियासीः अतिक्रम्य माता इत्यर्थः ।
यातेः “माङि लुङ्” ॥ “न माङ्योगे” ॥ “यभरमनमातां सक् च”
इति सगिटी ॥ “इट ईटि” इति खलोपः । पराक्रमं जामदग्न्यसामर्थ्यं
जानातीति तङ् ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ प्रिया संततिर्यस्य सोऽपत्य-
वत्सलः क्षितीन्द्रो दशरथः तं जामदग्न्यं नम्रः प्रणतः अनुनिनीषुः
अनुनेतुमिच्छुः । नयतेः सप्तन्तादुप्रत्ययः । ऊचे उवाच । ह्रवः कर्त्तरि
लिट् । वचिरादेशः ॥

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं
पितृनताप्सीर्नृपरक्ततोर्यैः ।

संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षं
कास्यार्भकेऽस्मिस्तव राम रामे ॥ ५२ ॥

५२. अनेकश इति ॥ हे जामदग्न्य ! त्वमेकैकवारमेकशः ॥ “संख्यैकव-
चनाच्च घीप्सायाम्” इति शस्त्रप्रत्ययः ॥ ततो नञ्समासे अनेकशो
बहुवारमित्यर्थः । निर्जितानि राजकानि राजसमूहाः येन स सन् ॥
“गोत्रोक्त—” इत्यादिना वुञ् ॥ नृपरक्तैरेव तोर्यैः पितृनताप्सीः तर्पित-
यामसि । नृप प्रीणने इति धातोर्लुङि “स्पृशमृशकृषनृपहृषां सिज्वा
वक्तव्यः” इति विकल्पात्सिचि “अनुदात्तस्य चर्तुपधस्यान्यतर-
स्याम्” इति अमभाषपक्षे रूपमित्युक्तं प्राक् । तस्मादसद्विपक्षमविद्य-
मानप्रतिपक्षं निर्विषयमिति यावत् । संरम्भं क्रोधम् । ‘संरम्भः संभ्रमे
क्रोधे’ इति विश्वः । संक्षिप्य संहर । क्षिपेद्देवादिकाल्लोटि सिपि
‘अतो हेः’ इति हिलोपः । अर्मके डिम्मे । ‘पोतः पाकोऽर्मको डिम्मः’
इत्यमरः । “अर्मकपृथुकपाका घयसि” इत्यौणादिको निपातः ।
अस्मिन् रामे मत्पुत्रे तव का आस्या कोऽभिनिवेशः । नायं बालस्ते
क्रोधस्य लक्ष्यमित्यर्थः ॥

अजीगणद् दाशरथं न वाक्यं

यदा सै दर्पेण तदा कुमारः ।

धनुर्व्यकाक्षीर्द् गुरुवाणगर्भं

लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥

५३. अजीगणदिति ॥ यदा स जामदग्न्यो दर्पेण दशरथस्येवं दाशरथं
वाक्यं ताजीगणत् न गणितवान् । गण संख्याने इति धातोः स्वार्थ-
व्यन्ताल्लुङि “ई च गणः” इत्यभ्यासस्य वैभाषिक ईकारः । तदास्मिन्

काले कुमारो रामः उरुर्वाणो गर्भे यस्य तद् धनुर्जामदग्न्यचार्यं व्यका-
शीत् विकृष्टवान् चकर्वैत्यर्थः । पूर्ववत् “स्पृशमृशकृषत्प—” इत्या-
दिना पद्ये सिद्ध्यमभावे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “पढोः
कः सि” इति कत्वम् । शेषं पूर्ववत् । धिजितान् तपोजितान् तस्य
जामदग्न्यस्य लोकान् पुण्यलोकानलावीत् । निस्पृहस्य तस्य अनुहयैव
चिच्छेद् चेत्यर्थः । रामबाणस्यामोघवर्चित्त्वादिति भावः ॥

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति

शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।

बृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि

जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

५४. जित इति ॥ नृपारौ क्षत्रियान्तके जामदग्न्ये जिते सति असुमनांसि
सुमनांसि संपद्यमानानि भवन्ति सुमनीभवन्ति ॥ “अहर्मनश्चक्षुः—”
इत्यादिना च्चौ अन्त्यस्य लोपे “अस्य च्चौ” इतीकारः ततो लटः
शत्रादेशे तर्पुसके जासि जुमागमश्च ॥ अत एवाशनैरमन्दमशङ्कं निःशङ्कं
शब्दायमानानि शब्दं कुर्वाणानि शब्देडमानानीत्यर्थः ॥ “शब्दचैर—”
इत्यादिना क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः ॥ बलानि सैन्यानि वृद्धस्य
राज्ञो दशरथस्य अनुमतेरनुज्ञानात् अनेकमुखानि बहुमुखानि सन्ति
मार्गान् नानापथान् जगाहिरे प्रविधिशुः ॥

अथ पुरुजवयोगास्नेदयद् दूरसंस्थं

द्वयदातेरयेण प्राप्तमुर्वीविभागम् ।

कृमरहितमचेतस्त्रीरजीकारितश्मां

बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

१ गुणके Ts.

२ सुमतेव T., G., Com.

३ गुणाय D.

४ पुरजव D., Ts.

गुरुजव B.

५ बलमपहित Ts.

५५. भवेति ॥ अथ नानापथगमनानन्तरं पुरुर्महान् । पूर्यतेः पूणार्तेर्वा
 औजादिककुप्रत्ययः । तादृज्जययोगात् । दूरे संस्था संस्थितिर्यस्य
 दूरस्थं वस्तु ॥ “आतश्चोपसर्गे” इत्यञ् ॥ प्रत्ययान्तोत्तरपदबहु-
 मीहिः । नेदयत् अन्तिकस्थं कुर्वत् । अन्तिकशब्दात् “तत्करोति” इति
 ष्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । णाबिष्टवद्भावात् ॥ “अन्तिकबाढयोर्नेद-
 साधौ” इति नेदादेशः ॥ तथा प्राप्तमासञ्चमुर्वीविभागमतिरयेण
 दवयत् दूरीकुर्वत् । दूरशब्दात् “तत्करोति” इति ष्यन्ताल्लटः
 शत्रादेशः । णाबिष्टवद्भावात् “स्थूलदूर—” इत्यादिना यणादिपरलोपः
 पूर्वगुणश्च । क्लमरहितमक्लममखेदमचेतत् इयद्दूरं गतमित्यजानत् ।
 चित्ती संज्ञाने इति धातोर्लटः शत्रादेशः । बलं सैन्यम् । भनीरजा
 नीरजा संपद्यमाना कारिता नीरञ्जीकृता । सुमनीवत्प्रक्रिया । तादृशी
 रमा भूर्यस्यास्तामुपहितशोभां ध्वजपताकादिभिराहितभीकामयोध्यां
 पूर्णं त्वरितम् ॥ “रुष्यमत्वरसंघुपास्वनाम्” इति विकल्पादनिट्पक्षे
 “ज्वरत्वर—” इत्यादिना वकारोपधयोरुद् ॥ “रवाभ्याम्” इति
 निष्ठानत्वम् ॥ णत्वम् । आयात् प्राप्तं यातमित्यर्थः । यातेर्लङ् ॥

इति मट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयो
 नाम द्वितीयः सर्गः ।

इति श्रीपद्मवक्त्रप्रमाणपारावारपारीणमहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसुरि-
 विरचिते मट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपयीनाव्याने द्वितीयः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयः सर्गः

वधेन सङ्ख्ये पिशिताशनानां

क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आढ्यं भविष्युर्यशसा कुमारः

प्रियं भविष्युर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥

१. वधेनेति ॥ सङ्ख्ये युद्धे पिशिताशनानां कौशिकमखण्डसिनां
कन्यादां वधेन क्षत्रान्तकस्य जामदग्न्यस्य अभिभवेन च । एवकारः पाद-
पूरणे । उभयत्र कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । यशसा अनाढ्य आढ्यो भव-
तीत्याढ्यं भविष्युः रक्षोवधजामदग्न्याविजयसंजातकीर्तिसंपन्न इत्यर्थः ॥
“आढ्यसुभग—” इत्यादीनामनुवृत्तौ “कर्तरि भुवः खिण्वन्खुकञौ”
इति खिण्वच् प्रत्ययः । पर्वभूतः कुमारो रामः यस्य । अप्रियः प्रियो
भवतीति प्रियं भविष्युः । पूर्ववत्प्रक्रिया । सोऽप्रियरामो जनो नासीत् ।
रामस्य सर्वप्रियं करत्वादिति भावः । पतेनास्य यौवराज्याभिषेकहेतु-
र्जनानुराग उक्तः ॥

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो

राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमिहनीचैः ।

आघोषयन्भूमिर्पतिः समस्तं

भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥

२. तत इति ॥ ततो जनानुरागानन्तरम् । सुचेतीकृताः सम्यक्पाल-
नेनानुरक्ताचिन्तीकृताः पौराः पौरजनाः भृत्याश्च येन सः भूमिपतिर्द-
शरथः सुतं रामं राज्येऽभिषेक्ष्ये अभिषेक्ष्यामि । लिचः कर्त्तरि लृङ्
तङ् । अनीचैरुच्चैः प्रकाशमाघोषयन् भूयोऽपि पुनरपि समस्तं लोकं

सुमनीचकार संतुष्टचित्तं चकार ॥ “अकर्मनश्चक्षुः—” इत्यादिना
सुचेती सुमनी साधुः ॥ रामाभिषेकवार्त्ता सर्वलोकानन्दकरी आते-
त्यर्थः ॥

आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पं
सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
सन्तप्तचामीकरवर्णवज्रं
विभागविन्यस्तमहार्घरेत्नम् ॥ ३ ॥

३. आदिक्षदिति ॥ तस्य रामस्य आदीप्तकृशानुकल्पं सौवर्णत्वात्प्र-
ज्वलिताग्निसवर्णम् । ईषदसमासौ कल्पः । किं च संतप्तं यच्चामीकरं
सुवर्णं तद्वद्वल्गूनि वज्राणि यस्य तत् । विभागेषु तत्तत्प्रदेशेषु विन्य-
स्तानि महार्घाणि महापूज्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यस्मिन् तत् ।
सपादपीठं पादपीठसहितं सिंहासनमादिक्षत् सज्जीक्रियतामित्यादि-
ष्टवान् । दिशेर्लुकि “शल इगुपधादनिटः कसः” ॥

प्रास्थापयत्पूगकृतान् स्वपोषं
पुष्टान्मयत्नाद् दृढगात्रवन्धान् ।
सैभर्मकुम्भान्पुरुषान् समन्तात्
पत्काषिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥ ४ ॥

४. प्रास्थापयदिति ॥ अपूगाः पूगाः कृतान् सङ्घीकृतान् । श्रेण्यादिषु
ऊन्यर्थवचनात् “श्रेण्यादयः कृतादिभिः” इति ऊन्यर्थसमासः । स्वेन
घनेन पुष्टान् स्वपोषं पुष्टान् । “स्वे पुषः” इति णमुल् ॥ “अमैवाव्य-
येन” इति समासः । कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । दृढगात्रवन्धान्
दृढगात्रसंघीन् भारवद्घने योग्यानेत्यर्थः । सहेमकुम्भान् सुवर्णकल-
शयुक्तान् ॥ “तेन सह—” इति बहुव्रीहिः ॥ “वोपसर्जनस्य” इति
सहस्य समासः ॥ पादौ कषन्तीति पत्काषिणः ॥ “सुप्यजातौ—”

१ कथं D., कर्मवज्रं T₂, कथंवज्रं E₁.

२ महर्घं G., महार्घं B.

३ स्व B., G.

४ हेम D., T₂, T₃, T., G., Com.,

इति ताच्छील्ये णिनिः ॥ “हिमकाचिहतिषु च” इति पादशब्दस्य
 वदादेशः । पुरुषान् तीर्थजलार्थं तदानयनार्थमित्यर्थः । समन्तादाशु
 प्रयत्नादुत्साहात् प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेर्ष्यन्ताल्लुट् ॥
 “अर्चिही—” इत्यादिना पुगागमः ॥

उक्षांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् ।

ध्वजान्बबन्धुर्मुमुक्षुः खधूपान् ।

दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रै-

रथेषु राज्ञा निपुणानि नियुक्ताः ॥ ५ ॥

५. उक्षामिति ॥ अर्थेषु कर्त्तव्यार्थेषु निपुणाः दक्षाः राज्ञा नियुक्ताः
 अधिकृताः पुरुषाः नगरस्य मार्गान् उक्षांप्रचक्रुः घूलिप्रशमनार्थं निषि-
 विषुः । उक्ष सेचने लिट् ॥ “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्यये
 कृप्रोऽनुप्रयोगः ॥ “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्यत्र अनुग्रहणस्य व्यव-
 हितविपर्ययनिषेधार्थत्वात् व्यवहितप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि उक्षांचक्रु-
 रित्यत्र अनुप्रयोगश्चदुपसर्गाणामपि “ते प्राग्धातोः” इति व्यवहित-
 विपर्यस्तपूर्वप्रयोगनियमाद् धात्वर्थोभिव्यञ्जकत्वादिना धात्वक्षर-
 प्रायत्वाच्च प्रोपसर्गस्य न व्यवधायकत्वमिति नासाधुत्वम् । “तं
 यातयां प्रथममास” “प्रत्रंशयां यो नहुषं चकार” इत्यादाद्युपसर्गैस्तरस्य
 व्यवधानादसाधुत्वमेव । यत्तु पदमञ्जर्यामुभयमप्यसाधुत्वेनोदाहृतं
 तदनाशयेयमित्यवगन्तव्यम् । यत्तु जयमङ्गलाकारेण व्यवधानमयात्
 “गुरोश्च हलः” इत्यकारप्रत्यये ततो मत्वर्थीयाकारे च ‘उक्षान् उक्षा-
 षतः सेकवतः’ इति शसन्तं पाठं परिकल्प्य व्याख्यातं तवतिप्रसि-
 द्धपाठत्यागादत्यन्ताप्रसिद्धपाठकल्पनाच्च साहसमेवेत्युपेक्ष्यमेवेत्यलं
 प्रसक्तानुप्रसक्त्या । ध्वजान् बबन्धुः उदनीनमशित्यर्थः । खं व्यापिनो
 धूपान् अधूपान्मुमुक्षुः प्रसारयामासुरित्यर्थः । दिशश्चविचित्रैर्नाना-
 विधैः पुष्पैः चकरुः दिशु पुष्पाणि विचिक्षिपुरित्यर्थः । सर्वशक्तियो-

गित्वात् वैवक्षिकी कारकोत्पत्तिः । तदुक्तम् ॥ ‘अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्कचित्किञ्चिद्विवस्यते’ इति ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं

मोहादपृष्ट्वा भरतं तदानीम् ।

तत्केकेयी सोदुमशकुवाना

ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

६. मातामहेति ॥ तद्रामाभिषेचनं सोदुमशकुवाना अशकनशीला ॥ “शक्तिवृषि—” इत्यादिना सहेस्तुमुन्प्रत्ययः । शक्नोतेरात्मनेपदत्वाभावात्ताच्छील्ये चानश्प्रत्ययः । श्लोकवङ्गादेशः । प्रथमसर्गे केकेयी व्याख्याता । तदानीं वरप्रार्थनाकाले । मातुः पिता मातामहः ॥ “पितृभ्यमातुलमातामहपितामहाः” इति डामहच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ तस्या वसत्यस्मिन्नित्यावासमावसयम् । अधिकरणेऽर्थे घञ् । उपेयिवांसमुपगतम् ॥ “उपेयिवाननाभ्वानन्चानञ्” इति कस्वन्तो निपातः ॥ भरतं मोहान्मौढ्यात् । अपृष्ट्वा एवं करिष्यामीत्यननुयुज्य रामस्य कर्तुः वनाय प्रयाणं गमनं वनप्रयाणम् ॥ “गत्यर्थेकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी—” इत्यादिना कृयोगषष्ठ्यपवादेन चतुर्थी ॥ “चतुर्थी” इति योगविभागात्समासः । ववार वरमयाचतेत्यर्थः । वृणोतेर्लिट् ॥

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा

स्रैणेन नीता विकृतिं लविम्ना ।

रामप्रवासे व्यमृशन्नं दोषं

जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥ ७ ॥

७. कर्णेजपैरिति ॥ कर्णेजपैः उपांशु सूचयन्तीति कर्णेजपाः पिशुनाः । ‘कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनः’ इत्यमरः । तैराहितराज्यलोभा अनित-

१ मोहादपृष्ट्वा T₃, T₁.

२ केकेयी D., T₃, T₄, E_L.

३ प्रयाणम् T₃, T₄.

४ राहव T₃.

५ व्यमृशन् C., B.

६ जनापवादं T₃, T₄, T₄.

७ व E_L.

संख्यनृणां लैनेन स्त्रीसंबन्धना । 'स्त्रीणां पुंसां च' यत्किञ्चित्स्त्रीणं
 कौश्लमिति क्रमात्' इत्यमरः ॥ "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्यजौ भवनात्"
 इति नञ्प्रत्ययः ॥ लघिष्ठा तुच्छत्वेन । पृथ्वादीमिति चि द्विषोः ।
 विकृति प्रकृतिवैपरीत्यं नीता कैकयी रामप्रघाते सति सनरेन्द्रमुख्यं
 दशरथमरणसहितं जनापवादं लोकनिन्दापवादं लोकनिन्दाकार्यं दोषं
 न व्यमृशत् न व्यचारयत् । मृशेर्लङ् ॥

वसूनि' देशाश्च निवर्तयिष्यन्
 रामं नृपः सङ्गिरमाण एव ।
 तयावज्ज्ञे भरताभिषेको
 विषादशङ्कुश्च मतो निचरुने ॥ ८ ॥

८. वसूनीति ॥ नृपो राजा रामं निवर्तयिष्यन् घनगमनाभिषर्त्तयितु-
 क्ताम् इत्यर्थः ॥ "लट् शेषे च" इति चकारात्क्रियोपपदे लट् ॥ वसूनि-
 भनानि देशान् जनपदांश्च संगिरमाण एव वेद्येयानि ते पुरस्यामीति
 प्रतिजानान एव । गिरतेस्तौदादिकात् "समः प्रतिष्ठाने" इत्यात्मने-
 पदे लट् : शानजादेशः ॥ "ऋत इक्षानोः" इति रेफपरं इकारः ॥ तया
 वेद्या अवज्ज्ञे रामविवासनेन अवज्ञात इत्यर्थः । जानातेः कर्मणि
 लिट् । किं च भरताभिषेक एव विषादशङ्कुः शोकशल्यं च मतो
 मनसि निचरुने निखातः । खनतेः कर्मणि लिट् ॥ "गमहन्—" इत्या-
 दिना उपघालोपः ॥ रामविवासनं भरताभिषेचनं चेति वरद्वयमया-
 चतेत्यर्थः ॥

ततः प्रवित्राजयिषुः कुमार-
 मादिक्षदस्याभिर्गमं वनाय ।
 सौमित्रिणीतानुचरस्य राजा
 मुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

१. तत इति ॥ ततो वरप्रार्थनानन्तरं राजार दशरथाः कुमारं रामे
प्रमाजयितुं प्रवासयितुमिच्छुः प्रविम्राजयिषुः सन् । व्रजतेर्ण्यन्तात्समि
चप्रत्ययः । सुमित्रायाः मपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः ॥ “बाह्यादि-
भ्यश्च” इति इञ्प्रत्ययः ॥ स च सीता च सौमित्रिसीतम् । ‘सर्वो
इन्द्रो विभाषैकवद्भवति’ इति वचनादेकवद्भावः । अन्यथानुचरशब्दः
पचादिषु वरडिति टित्करणत्वात् स्त्रियां ङीप् “नघृतश्च” इति कप्-
प्रसंगात् । समासान्तानित्यत्वेऽपि पुंवद्भावादानुपपत्तेरिति । तदनुचरं
यस्य तस्य तथोक्तस्य रामस्य । कर्तेरि वष्टी । सुमन्त्रो नेत्रो नेता
सारथिर्यस्य । नयतेरौणादिकघृन् । बाहुलकात्कर्त्तर्यर्थे । ‘नेत्रं मथि-
गुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रवे च नाड्यां च नेत्रो नेतारि
भेद्यवत्’ इति विश्वः । रथेन वनाय ॥ “गत्यर्थकर्मणि—” इत्यादिना
चतुर्थी ॥ अभिगमोऽभिगमनं प्रयाणम् ॥ “ग्रहवृत्तनिश्चिगमश्च” इत्य-
प्रत्ययः ॥ शोचन् रुन् आदिक्षभादिष्टधानाज्ञापितवान् । दिशेर्लुङि
“शल इगुपधादनिटः क्सः” ॥

केचिन्निन्दुर्नृपमप्रशान्तं

विचुक्रुशुः केचन सास्त्रमुच्चैः ।

ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां

विक् केकयीमिसपरो जगाद ॥ १० ॥

१०. केचिदिति ॥ एवं रामप्रमाजनादेशे केचिज्जनाः अप्रशान्तं नैर्घृ-
ण्यात्क्रूरं नृपं निनिन्दुः निन्दितवन्तः । णिदि कुत्सायां लिट् । इदित्वा-
क्षुमागमः । केचन सास्त्रं सबाष्पमुच्चैस्तारं विचुक्रुशुः हा राम रामेति
विक्रुशुः । क्रोशतेर्लिट् । तदा अस्य भरतस्य मायामूचुः स्वयमपसृत्य
मातृमुखेनेदं कपटनाटकमाचरतीत्यूचुः । अपरे केकयीं धिगिति
जजल्युः व्यक्तमूचुः । अतिपापिष्ठेयमिति निनिन्दुरित्यर्थः ॥ ‘चिङ्गिर्म-

१ नृपति प्रकाशं T₂, T₄.

१ *स्तदा T₁, G₂, Com.

१ केकयी D₂, T₂, T₄, El.

२ *त्यपरे जजल्युः T₂, T₄, T₁, G₂, Com.

त्सैननिन्दयोः' इति विश्वः ॥ धिग्योगे द्वितीया । जल्प व्यकार्या
अचि । लिट् ॥

गतो^१ वनं श्वो भवितेति रामः

शोकेन देहे जनतातिमात्रम् ।

धीरास्तु तत्र व्युतमन्यनोऽन्ये

दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥

११. गत इति ॥ जनानां समूहो जनता ॥ “ग्रामजम्—” इत्यादिना
समूहार्थे तत्प्रत्ययः ॥ रामः श्वः परेहि वा वनं गतो भविता भवि-
ष्यति ॥ “अनद्यतने लुट्” ॥ अत्र धातुसंबन्धे प्रत्यया इति वचना-
कृतः गतः श्वो भवितेति भूतभविष्यतोर्विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धः
साधुः । विशेषणस्य विशेष्यकालानुरोधित्वात् इति । शोकेनातिमात्रं
देहे दग्धा । दहतेः कर्मणि लिट् ॥ “अत एकदह—” इत्यादिना पत्वा-
भ्यासलोपौ ॥ तत्र जनतायामन्ये कतिचिद्धीराः धैर्यवन्तस्तु व्युत-
मन्यवः वीतशोकाः सन्तः । ‘मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
कुमारानुगमे रामानुवजने मनांसि दधुः निदधुः राममनुगन्तुमीषु-
रित्यर्थः । अतस्तेषां रामविद्योगाभावाच्च्युतमन्यव इत्युक्तम् ॥

प्रस्थास्यमानानुपसेदुषस्तौ

शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तान् ।

किं शोचतेहाभ्युदये वतास्मान्

नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

१२. प्रस्थास्यमानादिति ॥ प्रस्थास्यमानौ प्रयास्यन्तौ ॥ “समवप्रविभ्यः
स्थः” इत्यात्मनेपदम् ॥ “लट्ः सद्वा” इति शानजादेशः ॥ तौ राम-
लक्ष्मणौ उपसेदुषः उपसन्नान् ॥ “आकार्यां सववसश्रुवः” इति सदे-
लिटः कसुरादेशः ॥ शोशुच्यमानान् भृशं शोचतः । शोचतेर्यङन्ता-

कृतः शासनजोदेवः । तान् जनानिदं वक्ष्यमाणमूचतुः । मुवि शासीति
द्विकर्मकता । तदेवाह हे जनाः पितुर्नियोगलाभेन आज्ञाकरणलाभेन
कृतार्थान् कृतकृत्यानस्मान् अशोच्यानित्यर्थः । इहास्मिन्नभ्युदये गुर्वा-
ज्ञाकरणमद्योत्सवे किमर्थं शोचत न शोचितव्यमित्यर्थः । अधीष्टे लोद् ।
वतेत्याश्रये । संतोष्ये शोचनादाश्चर्यम् ।

असृष्ट यो यश्च भयेष्वरक्षीद्

यः सर्वदास्मान्पुषत्स्वपोषम् ।

महोपकारस्य किमास्ति तस्य

तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥

१३. असृष्टेति ॥ किं च यः पिता अस्मान्सृष्ट सृष्टवान् । प्रथमं ताव-
दिदं शरीरं तद्वत्तमित्यर्थः । सृजेस्तौदादिकस्य परस्मैपदित्वाद्देवादि-
कात्कर्त्तरि लुङि तच् ॥ “श्लो श्लि” इति सलोपः ॥ मध्यादिना
षत्वम् । घृत्वम् । यो ययेष्वापरसु अरक्षीत् रक्षितवान् । रक्षेर्लुङि
“इट ईटि” इति सलोपः । यः सर्वदा स्वेन पुष्टान् स्वपोषम् । मतमे-
तत् । अपुषत् पुष्टवान् । पुष्यतेर्लुङ् । पुषादिस्वाङ्गोरङादेशः । तस्य
पितुः संबन्धिनो महोपकारस्य भ्रूणभूतस्येति भावः । तुच्छेनात्य-
ल्पेन वनस्य यामेन तदाशया वनगमनेन मोक्षो निवृत्तिरानृण्यमस्ति
किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

विशुत्प्रणाशं स वरं^१ प्रणष्टो

यद्वोर्ध्वशोषं^२ तृणैर्वादिशुष्कः ।

अर्थे दुरापे^३ किमुत प्रवासे

न शासनेऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

१४. विशुदिति ॥ उक्तं किं च प्रवासे अत्यल्पे वनप्रवासे किं किन्तु
दुरापे दुःशास्त्रेऽपि । कृच्छार्थे अदप्रत्ययः । अर्थे कर्त्तव्यार्थे विषये यो
गुरुणं शासने वा नावास्थित नावस्थितः । अत्रपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङि

१ वरः E₁, T₃, T₄.

२ वनशे N₁, C₁, E₁.

३ नरु T₃.

४ दुरापेऽपे किमु T₂, T₃, T₄.

“सम्प्रविश्यः स्थाः” इत्यात्मनेपदे “स्थाच्चोरिष” इति कित्त्वमित्वं च ॥ “इस्वादङ्गात्” इति सिचो लोपः ॥ सः विशुद्धिष प्रणाशं विशुद्धि-
णाशं वरे प्रणष्टः सद्य एव मृतप्राय इत्यर्थः ॥ “उपमाने कर्मणि च”
इति खकारात्कर्त्तर्युपमानोपपदे णमुत्प्रत्ययः ॥ कषादित्वादनुप्रयोगः ॥
“उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” इत्युभयत्रापि णत्वम् ॥ यद्वा
तृणवदूर्ध्वं शुषित्वा ऊर्ध्वशेषम् ॥ “ऊर्ध्वं शुषिपूरोः” इति कर्त्तर्यूर्ध्वं
उपपदे णमुत्प्रत्ययः ॥ पूर्ववदनुप्रयोगः । विशुष्कः ॥ “शुषः कः”
इति निष्ठातकारस्य कः । शुष्कतृणवन्निःसार इत्यर्थः ॥

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्

तातस्य शोकापनुदा भवेत् ।

मा दर्शतान्यं भरतं च मत्तो

निवर्त्तयेत्याह रयं स्म सूतम् ॥ १५ ॥

१५. पौरा इति ॥ हे पौराः निवर्त्तध्वं प्रतियात । विधौ लोट् । तातस्य
पितुः शोकमपनुदन्तीति शोकापनुदः दुःखापहर्त्तारः ॥ “तुन्वशो-
कयोः परिमृजापनुदोः” इति कप्रत्ययः ॥ “आलस्यसुखाहरणयोरिति
षक्तव्यम्” ॥ भवेत् । विधौ प्रार्थनायां वा लिङ् । भरतं मत्तोऽन्यं मा
दर्शत न पश्यत । दशोर्माङि लुङ् ॥ “इरितो धा” इति विकल्पाक्षुरङ्गा-
देशः ॥ “ऋदशोऽङि गुणः” इति गुणः ॥ इति न्यगादीत् निगदित-
वान् । गदेलुङि “अतो हलादेर्लघोः” इति वृद्धिः ॥ “इट ईडि” इति
स्रलोपः ॥ सूतं च रयं निवर्त्तयेत्याह स्म उक्तवान् ॥ “लट् स्मे” ॥
“सुवः षञ्जानामादित आहो सुवः” ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनाना-

मेकां शयित्वा रजनीं सपौरः ।

रक्षन् बनेवासकृताद् भयात्तान्

प्रातश्छलेनापजगाम रामः ॥ १६ ॥

१६. ज्ञात्वेति ॥ रामः इक्षितैश्चेष्टितैः जनानां पौरजनानां गत्वरतां सहगन्तृत्वम् ॥ “गत्वरश्च” इति करवन्तो निपातः ॥ ज्ञात्वा सपौरः पौरजनसहितः एकां रजनीम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तान् पौरजनान् धत्ते धासो धनेवासः ॥ “शयवासवासिध्वकालात्” इत्यलुक् । तेन कृतात् संभावितात् भयात् सिद्धव्याघ्रादिभयाद्रक्षन् ॥ “भीत्रार्थानाम्” इत्यपादानत्वम् ॥ शयित्वा सुप्त्वा ॥ “न क्त्वा सेट्” इति कित्वप्रतिषेधात् गुणायदेशौ ॥ प्रातः प्रभाते छलेन संमानादिव्याजेन अपञ्चगाम अपगतः ॥

अस्माधुरसं करुणं रुवन्तो

मुहुर्मुहुर्न्यश्वसिषुः कवोष्णम् ।

हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः

पराङ्मुखैस्ते न्यवृतन्मनोभिः ॥ १७ ॥

१७. अस्माधुरिति ॥ ते पौराः करुणं दीनं रुवन्तो विलपन्तः । रौतेर्लटः शात्रवेशः । अस्त्रं बाष्पमस्त्राधुरमुञ्चन् । सृजेस्तौदादिकालुङि ॥ “सृजि-
हशोः—” इत्यमागमः ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कुत्वादिकार्यम् । मुहुर्मुहुः पुनः पुनः कवोष्णमीषबुष्णं यथा तथा ॥ “कवं चोष्णे” इति कोः कवा-
देशः ॥ न्यश्वसिषुः निश्वसितवन्तः । श्वसेर्लुङि ॥ “ह्यन्तक्ष्णश्वस—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः कन्दन्तः पराङ्मुखैर्बहिर्मुखैर्येन मतो रामस्तेन गतैरित्यर्थः । मनोभिरुपलक्षिताः न्यवृतन्निवृत्ताः ॥ “सुद्भ्यो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥ चुतादित्वादङ् ॥

सुतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा

सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।

सतीतयो राघवपौरधीयन्

श्वसन् कर्दुष्णं पुरमौर्विवेश ॥ १८ ॥

१ 'राखं' T₃, T₃, T₄.

२ रुद्भ्यो B., E₁, E₂, T₁.

३ 'स्तेन्यवृतन्' E₁.

४ कवोष्णं B.

५ पुरमाजगाम T₃.

पुनराजगाम T₃, T₄.

१८. सूत इति ॥ सूतः सारथिः सुमन्त्रोऽपि सहाश्वं साश्वम् ॥ “घोष-
सर्जनस्य” इति विकल्पात्सहस्य सभाधः ॥ आत्मानं गङ्गासलिलैः
पथित्वा पुन्या शोधयित्वेत्यर्थः ॥ “पूङ्क्ष” इति विकल्पादिद् ॥ अन-
ल्पमन्युः प्रभूतशोकः सन् ससीतयोः सीतासहितयोः राघवयोः अधी-
यन् रामलक्ष्मणौ सीतां च संस्मरन्तित्यर्थः । इङ् स्मरणे इति धातोः
शतरि इयङ्देशः ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥
कदुष्णमीषदुष्णं श्वसन् ॥ “कर्वं चोष्णे” इति चकारात्कोः कदादेशः ॥
पुरमयोध्यामाविवेश ॥

प्रतीय सां पूर्वेदशे जनेन

धौर्भानुशीतांशुनिराकृतेव ।

राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि

शोकान्धकारक्षतसर्वचेष्टा ॥ १९ ॥

१९. प्रतीयति ॥ जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रत्येत्य । ईङ् गतौ इति
धातोः क्तवो ल्यपि रूपम् । न त्विणः । तस्य “षत्वतुकोरसिद्धः” इत्ये-
कादेशस्यासिद्धत्वात् तुकि प्रतीत्येति स्यात् । प्रतीयुषेति पाठान्तरे
“उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति उपोषसर्गस्यातन्वत्त्वात् अत्र इणो
लिट्ः कसुप्रत्ययो निपातितः । राजन्यैः क्षत्रियैरेव नक्षत्रैः समन्वितापि
शोकनैवान्धकारेण क्षतसर्वचेष्टा निरस्तसर्वव्यापारा सा पूरयोध्या
भानुशीतांशुविनाकृता रामलक्ष्मणवियोगादकंणेन्दुना वियोजिता
ग्रीरिष दृष्टशे तद्वदशोभतेत्यर्थः । कर्मणि लिट् । रूपकोपमयोः संकरः ॥

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-

मन्योष्ट सत्त्वानृपतिश्च्युताशः ।

मधूनि नैषीद् व्यलिपन्न मन्यै-

र्मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

१ प्रतीयुषा ०, T₃, T₄.

प्रतीय पुः संदृष्टो D.

२ विनाकृतेव D₁, T₂, T₄, T₅, G., Com.

३ च्युत D.

क्षित T₃.

४ मनोहरे T₃, T₄.

२०. विलोक्येति ॥ नृपतिर्दशरथो रामेण विना ॥ “पृथग्विना—”
 इत्यादिना तृतीया ॥ सुमन्त्रं विलोक्य क्युतशः रामागमने निराशाः
 सन् सत्त्वात्स्वभावात् । ‘सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः’
 इति विश्वः । अच्योष्ट क्युतः । धैर्याद् ब्रह्म इत्यर्थः । व्यवतेरनिटौ
 लुङि तङि च्लेः सिच् । किं च मधूनि मद्यानि नैषीत् नैच्छत् । इवे-
 लुङि “नेटि” इति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । भाङ् वृद्धिः ॥ “इट ईटि”
 इति सिज्जलोपः ॥ गन्धैः कुङ्कुमचन्दनादिभिः । ‘गन्धस्तु सुरभे मृत्यौ
 गन्धने गर्वलेशयोः । स पत्र द्रव्यवचनो बहुत्ये पुंसि च स्मृतः’ इति
 वचनाद्बहुवचनम् । न व्यलिपत् न समालब्धः ॥ “लिपिसिचिह्नश्च”
 इति च्लेरङादेशः ॥ मनोरमे धत्ते न व्यवसिष्ट नाच्छादितवान् ।
 वसेराच्छादनार्थालुङि सिचीद् । अतिशोकादरत्यफरनामा विषयद्वेषो
 जात इत्यर्थः ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्

कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्यः ।

सर्वन्दनोशीरमृणालदिग्धः

शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

२१. आसिष्टेति ॥ चन्दनैकशीरैर्नलदैर्मृणालैश्च दिग्धः दाहशान्त्यर्थं
 लिप्तः । विहेः कर्मणि क्तः । घत्वादिकार्यम् । स राजा शुचा शोकेन
 एकत्र नासिष्ट नोपविष्टः । तेनानवस्थाक्षेत्ररूपः शोकानुभाव उक्तः ।
 भासेर्लुङि तङि सिच्चीडागमः । क्षितिपालभाग्यः राजार्हेभ्यः ॥
 “भजो ण्विः” ॥ कृतानि चाकृतानि च ॥ “केन नञ्विशिष्टेनानञ्”
 इति समानाधिकरणसमासः ॥ तेभ्यः कृताकृतेभ्यः हेमरूप्येभ्यः तन्म-
 यभूषणभजानादिभ्य इत्यर्थः । ‘हेमरूप्ये कृताकृते’ इत्यमरः । “जुगु-
 प्स्यकिरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” इत्यपादानत्वम् ॥ “मपादाने
 षञ्जमी” ॥ व्यरंसीत् विरतः किरक्तोऽभूदित्यर्थः । रमेर्लुङि “व्याङ्-

पदिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥ “यमरमनमातां सख्यम्” इति
सगिदौ ॥ “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । किं बहुना शोकाग्निना दिवि
निवातो यस्य तस्य भावं पुनिवास्तभूयं देवभूयमगात् स्वर्गे गत
इत्यर्थः ॥ “भुवो भावे” इति क्यप् ॥

विचुकुशुर्भूमिपतेर्महिष्यः

केशोल्लुलुधुः स्ववपूंषि जघ्नः ।

विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां

पेतुर्बभक्षुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥

२२. विचुकुशुरिति ॥ अथ भूमिपतेर्देशरथस्य महिष्यो दाराः विचु-
कुशुः हा नायेत्याजुहुहुः कुरुतुश्चेत्यर्थः । कुश आह्वाने रोदने च । लिट् ।
केशान् शिरोरुहान् लुलुधुः चिन्चिलुः । स्ववपूंषि जघ्नः ताडयामासुः ।
विभूषणान्युन्मुमुचुः तत्पञ्च । क्षमायां भुवि पेतुः पतिताः ॥ “अत
एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ । वलयानि कटकानि बभ-
क्षुश्च । एवकारः पादपूरणे । क्रियासमुच्चयोऽलंकारः ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतमतीक्षा

तं बन्धुता न्यक्षिपदाशु तैले ।

दृतांश्च राजात्मजमानिनीषून्

मास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥

२३. ता इति ॥ अथ बन्धुता बन्धुसमूहः ॥ “ग्रामजनबन्धु—” इत्या-
दिना सामूहिकस्तत्पत्ययः ॥ भरतं प्रतीक्षते संस्कारार्थमिति भरत-
प्रतीक्षा सती ॥ “ईक्षिष्वमिभ्यां च” इत्युपसंख्यानार्त्कर्मण्यणप्रत्ययः ।
ता राजमहिषीः सान्त्वयन्ती आश्वासयन्ती तं नृपमाशु तैले
तैलद्रोण्यामित्यर्थः । ‘आहिताग्निं जनाः प्रमीतं तैलद्रोण्यामवधाय

शकदेनाहरन्ति' इति दूरसूतस्य कर्तृप्राप्तिपर्यन्तं तद्विधानात् ।
न्यक्षिपत् निक्षिप्तवती अविक्रियार्थमित्यर्थः । क्षिपेर्लङ् । तथा राजा-
त्मजं भरतमानिनीपुरानेतुमिच्छुः सती । आनिनीषूनिति पाठे दूत-
विशेषणम् । यथानियोगकारिण इत्यर्थः । दूतान्तर्देशद्वारान् मन्त्रिणां
मतेनानुमत्या प्रास्थापयत् प्रस्थापितवती च । तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लङ् ॥
“अधिही—” इत्यादिना पुगागमः ॥

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षां—

चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम् ।

आख्यद्वसन्मातृकुले सखिभ्यः

पश्यन्प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

२४. सुप्त इति ॥ अथ मातृकुले मातुलगृहे निवसन् । 'कुलं जनपदे
गृहे' इति विश्वः । भरतोऽपि सुप्तो निद्राणः सन् नभस्तः नभसः ॥
“पञ्चस्यास्तसिल्” ॥ पतितं अष्टमधो भूतले स्फुरन्तं विवस्वन्तं
सूर्यं निरीक्षांचक्रे स्वप्ने अद्राक्षीदित्यर्थः । ईक्षतेः कर्त्तरि लिट् ॥ “इजा-
देश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्ययः ॥ अथ राज्ञः सूर्यकल्पस्य
प्रमादमनर्थं पश्यन् प्रेक्षमाणः सखिभ्य आख्यत् तं दुःस्वप्नमचक-
यत् । ख्यातेर्लुङि “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ॥

अशिश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य

दूता यदार्थं प्रयियासयन्तः ।

आहिष्ट जाताजिहिषस्तदासां—

वृत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥ २५ ॥

२५. अशिश्रवमिति ॥ यदा दूताः प्रत्यागत्य तं प्रयियासयन्तः प्रयातु-
मेषयन्तः जिगमिषयन्त इत्यर्थः । यातेः सप्तन्ताणिञ्चि लटः शत्रा-

देशः । तं भरतमात्ययिकमत्ययमात्रफलकम् ॥ “प्रयोजनम्” इति
ठञ् ॥ तमर्थं कैकेयीवृत्तान्तं नाशिञ्चनं न श्रावयन्ति स्म । अनर्थम-
श्रावयित्वैव मिथान्तरेण जिगमिषामजीजनमित्यर्थः । तदा अभवण-
काले गुरुणां तातपादानामुत्कण्ठमानः अनर्थशङ्कया सशोकं स्मर-
मित्यर्थः । कठि शोके । उपसर्गवशात् स्वार्थं विना भूतार्थान्तरता ॥
“अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ असौ भरतः अंहितु-
मिच्छा अङ्गिहिषा । अहि गतौ इति धातोर्भौवादिकात्सन्नन्तादप्रत्यये
इद् । इदित्वाभुम् ॥ “मन्द्राः—” इति नकारधर्जमजादित्वाद्वितीयै
काचो द्वित्वम् । घृत्वादिकार्यम् । सा जाता यस्य सः जाताङ्गिहिषः
जातजिगमिषः सन् । उपसर्जनह्रस्वः । आंहिष्ट अगमत् । जातजिग-
मिषो गत इत्यर्थः । तस्मादेव धातोर्लुङि सिचि आङ्बुद्धिः ॥

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा-

दासेदुषः स्नेहवशादपायम् ।

गोमायुसारङ्गणाश्च सम्यक्

नायासिषुभीममरासिषुश्च ॥ २६ ॥

२६. बन्धूनिति ॥ समाकुलत्वात् दुःस्वप्नदूतागमनादिना व्याकुल-
चित्तत्वात्स्नेहवशाच्च बन्धून् पित्रादीनपायमनर्थमासेदुषः प्राप्तान् ॥
“भाषायां सद्बस—” इत्यादिना कस्युः ॥ अशङ्किष्ट शङ्कितवान् ।
शकेर्लुङि तङि सिचिद् । ‘प्रेम पश्यति मयान्यपदेऽपि’ किमुतात्र पद
इति भावः । गोमायवः क्रोष्टारः सारङ्गा हरिणाः तेषां तस्य वा
गणाश्च ॥ “विभाषा वृक्षमृग—” इत्यादिना वैभाषिकैकवद्भावात् ॥
सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागमन् । यातेर्लुङि सगिटी । शृगालाः प्रद-
क्षिणं मृगाश्च सव्यमित्यर्थः । भीमं प्रतिकूलमरासिषुः रसितवन्त
इत्यर्थः । रसतेः शब्दकर्मणो लुङ् ॥ “अतो हलादेः—” इति सिचि
वृद्धिः ॥

स प्रोषिवानेन पुरं प्रवेक्ष्यन्
शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।

आकर्णयामास न वेदनादान्

न चोपलेभे वणिजां पणार्यान् ॥ २७ ॥

२७. स इति ॥ स भरतः प्रोषिवान् इयन्त्यहानि प्रोषितः सन् ॥
“भाषायां सदवसश्रुवः” इति कसुः । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ “वस्वे-
काजाद्धसाम्” इतीद् ॥ एत्यागत्य पुरमयोध्यां प्रविश्य जनौघजन्यं
जनसंघजातम् ॥ “मन्यगेय—” इत्यादिना कर्त्तरि निपातः ॥ “अचो
यत्” इत्यत्र “तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्” इति केचित् ।
घोषं न शुश्राव वेदनादान् नाकर्णयामास नाकर्णितवान् । ‘प्रातिपदि-
काद् घात्वर्थे’ इति प्यन्ताह्लिद् । तथा वणिजां व्यवहारिणां पणानां
कार्वापणादीनामाथान् लाभांश्च । ‘पणो वराटमाने स्यात् मूल्ये
कार्वापणे ग्लहे’ इति विश्वः । पणायामिति टावन्तपाठे वणिजां पणार्यां
परस्परन्यवहारस्तुतिकौशलं चेत्यर्थः ॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं सैमेत्य

तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्त्राः ।

पुरोहितामासमुखाश्च योधां

विवृद्धमन्युमतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

२८. चक्रन्दुरिति ॥ मातरः कौसल्यादयः पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं
येषां ते । पुरस्कृतपुरोहितामात्या इत्यर्थः । अमात्यस्याजाघदन्त-
त्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । शुच्यन्ते इति योधाः
वीरमटाश्च । पचाद्यच् । अभ्यर्णमविदूरमासन्नमित्यर्थः । अभिपूर्वादर्देः

१ प्रविश्य T₃, T₄, T₁, G., Com.

अभिष्ट D.

२ वादाद् T₃, T₄, E₁.

सदं D.

३ च उपलेभे C.

४ पणार्या C.

पणायाम् E₁, E₂, E₃.

५ तमेत्य C.

६ तन्मातरो C, B.

७ यौ T₃, T₄.

कर्त्तरि कः ॥ “अमेक्षाविदूरे” इतीदृप्रतिषेधात् “रवाभ्यां—” इति निष्ठानत्वम् ॥ णत्वम् । तं भरतं समेत्य प्राप्य । विवृद्धाभ्यां मन्युभ्यां पितृशोकमातृक्रोधाभ्याम् ॥ ‘मन्युः स्यात्क्रोधशोकयोः’ इति शाश्वतः । प्रतिपूर्णा कोष्ठवायुपीडनादस्पन्दपुटिता मन्या ग्रीवापृष्ठसिरा येषां ते । “पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या” इत्यमरः ॥ “संज्ञायां समजनि—” इत्यादिना क्यप् ॥ उपागताक्षाः उदीर्णवास्याश्च सन्तः उच्चैर्नृपति चक्रन्दुः हा नाथ क नसोऽसीति चुकुशुरित्यर्थः ॥

दिदक्षमाणः परितः ससीतं

रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च ।

रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्

यथावदाख्यत्रय वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥

२९. दिदक्षमाण इति ॥ स भरतः परितो दिदक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् पश्यन्नदृष्ट्वा पुनः पुनः द्रष्टुमिच्छन्नित्येत्यर्थः ॥ “आश्रुस्मृदशां सनः” इति हरोः सन्नन्तादात्मनेपदम् । शानच् । “हलन्ताश्च” इति सनः कित्वात् “सुजिह्वशोः—” इत्यम् न भवति “अकिति” इति प्रतिषेधात् । यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च नैक्षत नापश्यत् । ईक्षतेर्लङ्घाद्बृद्धिः । तदा रोरुद्यमानः भृशं रुदन् । रुदेर्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । अस्य-पृच्छत् । कैते गता इत्यप्राक्षीदित्यर्थः । अस्मै भरताय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । वृत्तं भूतमर्थं यथावत् यथार्हमित्यर्थः ॥ “तदहम्” इति वतिप्रत्ययः ॥ आख्यन् कैकेयीतुल्येष्टमेतादित्याचख्युरित्यर्थः ॥ “अस्य-तिवक्तिष्यातिभ्योऽङ्” ॥

आबद्धभीमभुकुटीविभङ्गः

शोष्यमानारुणरौद्रनेत्रः ।

उच्चैरुपालब्ध स कैकेयीं च

शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्क्षीन् ॥ ३० ॥

३०. आवद्वेति ॥ स भरतः सुवोः कुटी कौटिल्यं भुकुटी भूमङ्गः । कुट
कौटिल्ये इति घातोरौणाधिक इकारः ॥ “कृदिकारात्” इतीकारः ॥
“इको ह्रस्वोऽङ्गो गालघस्य” इति विकल्पात्पूर्वस्येको ह्रस्वः ॥
आवद्गः संबद्गः भीमो भयङ्करो भुकुट्येव विभङ्गो विकारो येन स
सन् । शोभ्यमाने अतिरोदनात् भृशं शूने उच्छ्रूने इति यावत् । श्वय-
तेर्यङन्ताल्लुटः शानजादेशः ॥ “विभाषा भवेः” इति विकल्पात् असं-
प्रसारणपक्षे रूपम् ॥ “गुणो यङ्गुकोः” इति दीर्घश्च ॥ अङ्गणे अतिरोद-
नादतिकोपाच्च रक्ते रौद्रे रोषाङ्गयङ्करे नेत्रे यस्य स सन् केकयीं मुहु-
रूपालब्ध च । अयि पापिष्ठे किं कृतमिति मुहुराक्षुषश्च । लभतेर्लुङि
तङि “छलो झलि” इति सलोपः । घत्वादिकार्यम् । इह मुहुश्शब्दस्य
निमज्जनवाक्यस्थस्यापि योग्यत्वाद्गुपालम्भेन संबन्धः । निमज्जनसं-
बन्धे अविरतत्वविरोधात् । शोके शोकसागरे इत्यर्थः । निमज्जनलि-
ङ्गात् । अविरतं न्यमाङ्क्षीत् निमग्नश्च । मस्जेर्लुङि सिचि “मस्जिनशो-
र्झलि” इत्यन्तात्पूर्वं नुम्विधानात् संयोगादिलोपानुषङ्गसिद्धिश्च ।
इलन्तलङ्गणा वृद्धिः । इलमहणस्य समुदायप्रतिपत्त्यर्थत्वात् कुत्वष-
त्थानुस्वारादिपरसवर्णादिकार्यम् । केकयी व्याख्याता ॥

नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ

ममार राजा विधवा भवत्यः ।

शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं

केकय्युपपन्नं वत बहुनर्थम् ॥ ३१ ॥

३१. उपालम्भमेवाह नृपेति ॥ ससीतौ सीतासहितौ ॥ “तेन सह—”
इति बहुव्रीहौ उपसर्जनह्रस्वत्वम् ॥ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ चिक्लिशतुः
वनवासादिना क्लिष्टावित्यर्थः । क्लिश्यतेरकर्मकाह्लिद् । राजा ममार
मृतः ॥ “प्रियतेर्लुङिङोश्च” इति नियमात्परस्मैपदम् । भवती च
एताश्च भवत्यः । तदाद्येकशेषः । विधवाः स्थ । न केवलं त्वमेव

किन्वेता अपि त्वया हता इत्यर्थः । वयं शोक्याः निन्दाभाजनत्वा-
दितिभावः । भूरनृपा शोच्या । 'शोच्यं राज्यमराजकम्' इति न्यायात् ।
त्वमपि शोच्येत्यर्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी ॥ "जनपदशब्दा-
त्क्षत्रियादञ्" इति केकयशब्दादप्रत्ययः ॥ "केकयमित्रयुप्रलयानां
यादेरियः" इतीयादेशे गुणः ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ "आतश्चोपसर्गे"
इति कर्मण्यङ् प्रत्ययः ॥ कैकेय्याः उपज्ञा कैकेय्युपक्षम् । कृद्योगषष्ठी-
समासः । कैकेय्या प्रथममुपज्ञातमित्यर्थः ॥ "उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचि-
ख्यासायाम्" इति नपुंसकत्वम् ॥ बहवोऽनर्थाः पूर्वोक्ताः यस्मिन् तत्
लघुत्वमत्यन्तायुक्तकारित्वलक्षणं तुच्छत्वमित्यहो महदसाधारण्यं
संपादितं पापिष्ठेत्युपालम्भार्थः ॥

नैतन्मतं मत्कामिति श्रुवाणः

सहस्रशोऽसौ शपथानर्शप्यत् ।

उद्गाश्यमानः पितरं सरामं

लुठ्यन् सशोकौ भुवि रोरुदावान् ॥ ३२ ॥

३२. तं प्रति स्वापराधं परिहरति नेति ॥ सशोकः असौ भरतः सरामं
पितरमुद्गाश्यमानः हा तात हा रामेति उभावपि नामग्रहमुच्चैः कोश-
चित्यर्थः । वाशु शब्दे इति दैवादिकात्कर्तरि लटः शानजादेशः । भुवि
लुठयन् । लुटेर्दैवादिकाल्लटः शजादेशः । रोरुदा भृशं रोदनम् । रुदे-
र्यङन्तात् ॥ "अप्रत्ययात्" इत्यप्रत्ययः । अल्लोप्यलोपौ । तद्वान् भृशं
रुदन्नित्यर्थः । पतत्कैकेय्यनुष्ठितं मतं पक्षः । अहं प्रामणीरस्य मत्कं
मत्कर्तुंकं न ॥ "स एषां प्रामणीः" इति कन्प्रत्ययः ॥ "प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च" इत्यस्मदो मपर्यन्तस्य मादेशः ॥ इति श्रुवाणः सहस्रशः अनेक-
वारं शपथान् विश्वासवचनानि अशप्यदकरोदित्यर्थः । स तपोऽतप्य-

१ सहस्रश T₃, T₄.

२ 'नष्टासीत्' T₃.

३ उद्गात्यमानः B., E₁, E₂.

४ लुठ् T₃.

५ सशोकं G.

सेतिषत् निर्वेशात् । शपेदेवाविकालुङ् । 'शपते शप्यति शपत्याक्रो-
शस्यपि शप्यते' इति भट्टमल्लः ॥

तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं

दिधक्षयन्तः समुद्रदुरारान् ।

अन्त्याहुतिं हावयितुं सविर्मा-

श्विचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

३३. तमिति ॥ अथ सचिवास्तं भरते स्वस्थयन्तः सुखस्थं प्रकृ-
तिस्थं कुर्वन्तः आश्वासयन्त इत्यर्थः । 'तत्करोति' इति ण्यन्ताल्लटः
शास्त्रादेशः । नरेन्द्रं वशरथं दिधक्षयन्तः दग्धुमेषयन्तः । दहेः सन्न-
न्ताण्णिचि लटः शास्त्रादेशः । घत्वादिकार्यम् । सवित्राः विप्रसहिताः
सन्तः अन्त्याहुतिं प्रेताहुतिं हावयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुम् । जुहोतेर्ण्यन्तात्
"तुमुन्षुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति तुमुन् । अध्वरपात्रजातं
जुह्वादियज्ञपात्रसमूहं चिचीषयन्तो यजमानाङ्गेषु यथाविधि चेतुं
निधातुमेषयन्तः । चिमोतेः सन्नन्ताण्णिचि शतृप्रत्ययः । आराधनगरस्य
नातिदूरे समुद्रदुः । अन्तर्भाषितण्यर्थो निर्देशः । उद्गाहयामासुः । चिता-
मारोपयन्नित्यर्थः । बहोर्लिट् । यज्ञादित्वात्संप्रसारणम् ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतू-

नवाद्यन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।

कम्बुश्च तारानधमन् समन्ता-

त्तयार्णयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

३४. उदेति ॥ पट्टदुकूलानि प्राङ्मणपरिवाजकवस्त्रिर्देशः । तेषां केतून्
ध्वजानुदक्षिपन् उत्क्षिप्तवन्तः । वेणुरिति वंशादिसुषिरवाद्योपल-
क्षणम् । मृदङ्ग इति मुरजाद्यानामुपलक्षणम् । कंसीयस्य विकान्तः

१ स्वस्थयन्तः D., T₁, T₂, E₁, T.,
G., Com.

३ कोश्यम् G., कास्यं T₁, T₂, वायम् E₁.

* वयन् T, G., Com., अथावयन् T₁.

१ सवित्राणि T., G., Com.

कांस्य इति तालादिवाद्योपलक्षणम् ॥ “कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ
लुक् च” इति यङ्प्रत्ययः कस्य लुक् च । तेषाम् ॥ “जातेरप्राणि-
नाम्” इति द्वन्द्वैकवद्भाषः । न तूर्याङ्गत्वात् । मार्दङ्गिकपाणविकादिष-
न्मृदङ्गादितूर्याणां तूर्याङ्गताभावात् । अघादयन् घादितवन्तः । तारां-
स्तारध्वनीन् कम्बून् शंखांश्चाधमन् अपूरयन् ॥ “पाघ्रा—” आदिना
घो धमादेशः । तथा समन्तात् कुकुमचन्दनानि आसयन् अकिर-
शित्यर्थः । सर्वत्र लङ् ॥

श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्मं

कृत्वाजिने प्राक्छिरसं विधाय ।

संचित पात्राणि यथाविधान—

मृत्विग्जुहाव ज्वलितं चित्ताग्निम् ॥ १५ ॥

१५. श्रोत्रेति ॥ ऋतुमृतावृतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋत्विक् संस्कर्त्ता
भरतः ॥ “ऋत्विग्—” इत्यादिना किञ्चन्तो निपातः । अजिने कृष्णा-
जिने प्राक्छिरसं विधाय । ‘रज्जुषु चैव कृष्णाजिने चैव धोत्तानः
शेते’ इति शास्त्रात् तथा कृत्वा । सर्वेषु संघेशनेषु दक्षिणाशिरस-
मिति शास्त्रे सति प्राक्छिरस्त्वाभिधानं चिन्त्यम् । शास्त्राभेदाद्वा
समाधेयम् । श्रोत्रे अक्षिणी नासा वदनं च तथोक्तम् । प्राण्यङ्ग-
त्वादेकवद्भाषः । सरुक्ममाधाय । प्राणायतनेषु हिरण्यशकलं
कृत्वा । पात्राणि यत्रपात्राणि तथाविधानं, संचित्य । ‘पात्राणि
चिनोति सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जं तस्य दक्षिणे हस्ते क्षुब्धं जुह्वं च
निदधाति सव्यं उपभृतमुरसि ध्रुवामरणीं च मुखेऽग्निहोत्रहवर्णीं
नासिकयोः क्षुवादि’ इत्यादि ‘स एष यज्ञो युधि यजमानोऽजसा
स्वर्गलोकमेति’ इत्यन्तशास्त्रोक्तविधानात् तत्तदवयवेषु निधायेत्यर्थः ।
ज्वलितं चित्ताग्निं जुहाव आहुतिभिरताप्तीदित्यर्थः ॥

कृतेषु पिण्डोदकसंश्लेषेषु

हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।

प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं

प्रायादरण्यं भरतः सपौरः ॥ ३६ ॥

३६. कृतेष्विति ॥ अथ भरतः पिण्डश्च उदकं च संचयोऽस्थिसंलयः
तेषु कृतेषु सत्सु । आसन्नसमाप्तावित्यर्थः । प्रजाभिरमात्यादिभिः
प्रकृतं प्रक्रान्तम् ॥ “आदिकर्मणि कः कर्त्तरि ष” इति चकारात्कर्मणि
कः ॥ अभिषेकं पट्टबन्धनं हित्वा परिहृत्य रामं प्रत्यानिनीषुः अभिषे-
काय प्रत्यानेतुमिच्छुः । नयतेः सञ्जन्तादुप्रत्ययः । सपौरः पौरस-
हितः । तैरप्यानाययितुमिति भावः । अरण्यं विनयेन प्रायात् ।
अन्यथा रामस्याविश्वासादिति भावः । यातेर्लङ् ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानै-

र्जनैरपन्थानमुपेत्य सृष्टैः ।

शोकादभूषैरपि भूषकासा-

ञ्चकार नागेन्द्ररथाश्वमिश्रैः ॥ ३७ ॥

३७. शीघ्रायमाणैरिति ॥ अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः शीघ्रायमाणैः । रामद-
र्शनोत्कण्ठयेति भावः । ककुभः ककुभः शानजादेशः । ककुभः
अश्रुवानैः आनन्त्यादिशो व्याभुवद्भिः । अश्रोतेः शानचि उचङादेशः ।
अत एव अपन्थानमपर्याप्तत्वादपन्थानमुपेत्य ॥ “पथो विभाषा” इति
षाक्षिकः समासान्ताभावः । सृष्टैः प्रसर्पद्भिरित्यर्थः । सृष्टेः कर्त्तरि कः ।
शोकादभूषैः भूषारहितैरपि नागेन्द्ररथाश्वेन हस्तिरथाश्वेन मिश्रैः ॥
“पूर्वसदृश—” इत्यादिना तृतीयासमासः । बहुष्वनियमाद्धस्तिनां
प्राधान्याच्च बहुचोऽपि नागेन्द्रस्य पूर्वनिपातः । जनैर्हेतुभिः । भूषकासा-
ञ्चकार विरेजे । स्वयमभूषितत्वेऽपि भूषणभूषायमाणहस्त्यादियो-
गात्तैरभूष्येव भूरिति भावः । ‘कास्यनेकाऽग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्’ इति
लिटि चकारात्साम्प्रत्ययः ॥ “आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य” इत्यत्र
पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्तेश्चकास्तिवत्कर्त्तृभिर्भाष्येऽपि कृजः परस्मैपदम् ॥

उच्चिक्वियरे पुष्पफलं वनानि

ससुः पितृन् पिप्रियुरापगासु ।

आरेमुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं

छायां समाश्रित्य विशश्रमुश्च ॥ ३८ ॥

३८ उदिति ॥ किं च ते जनाः वनानि पुष्पाणि फलानि च पुष्प-
फलम् ॥ “जातिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावः ॥ उच्चिक्वियरे अपचि-
क्वियरे । चिनोतेः कर्त्तरि लिटि भित्वात्तद्ध् ॥ “विभाषा चैः” इति
कुत्वम् ॥ “परजेकाचः—” इति यण् ॥ ‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षि-
चिआम्—’ इति द्विकर्मकत्वम् । अपां समूहः आपम् ॥ “तस्य
समूहः” इत्यण् ॥ तेन गच्छन्तीत्यापगाः नद्यः ॥ “डोऽभ्यत्रापि दृश्यते” ॥
तासु ससुः स्नातवन्तः । स्नातेर्लिट् । सेरस् ॥ “उस्यपदान्तात्” इति
पररूपत्वम् । पितृन् पिप्रियुः निवापाञ्जलिभिः प्रीणयामासुः । प्रीणाते-
र्लिट्प्रुप्ति इयङादेशः । पुलिनानि सैकतानि इत्वा गत्वा । एणः
पत्वाप्रत्ययः । अशङ्कं विचक्षणमारेमुराकीडन् ॥ “व्याङ्परिभ्यो रस्”
इति परस्मैपदम् ॥ “अत एकहल्—” इत्यादिना पत्वाभ्यासलोपौ ॥
छायां समाश्रित्य विशश्रमुः श्रान्ताः ॥

संप्राप्य तीरं तर्मसापगाया

गङ्गाम्बुसंपर्कविशुद्धिभाजः ।

विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं

ययुर्निरुद्धश्रमवृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

३९. संप्राप्येति ॥ ते जनाः गच्छतीति गङ्गा भागीरथी ॥ “गता-
भ्यद्योः” इति गमेरौणादिक गन्प्रत्ययः । तदम्बुसंपर्केण विशुद्धिभाजोऽ-
तिपविश्रायास्तमसापगायाः तमसानद्यास्तीरं संप्राप्य निरुद्धश्रमवृ-

१ पुष्पफले E₁

२ वनानि E₂

३ आरेदु N.

४ छायाः समाश्रित्य T₂

५ विशश्रमुश्च E₂

६ तरसा D., E₂, also noticed by c.

तयः निरस्तखेदसंक्रान्तयः सन्तः । पुनातीति पुण्यं यामुनमस्तु यमु-
नाजलं विगाहितुं ययुः ॥

इयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं

यस्मिन्विशश्राम समेत्य रामः ।

च्युताशनायः फलवद्विभूत्या

व्यसन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

४०. इयुरिति ॥ ते जनाः भरद्वाजमुनेर्निकेतमाश्रममीयुः जग्मुः । एते-
लिङ् । “इणो यण्” इति यणादेशः ॥ “दीर्घे इणः किति” इत्यभ्यास-
दीर्घः ॥ यस्मिन्नाश्रमे रामः समेत्यागत्य विशश्राम विश्रान्तः । अतस्तेऽ-
पि तत्र सोत्कण्ठास्तस्थुरिति भावः । अथ फलवतां फलवृक्षाणां
विभूत्या संपदा च्युताशनायाः निवृत्तभूधाः सन्तः शिशिरैः पयोभि-
रुदन्यां पिपासाम् ॥ “अशनायोदन्यधनायाहुभुक्षापिपासागर्धेषु” इति
निपातः । व्यास्यन् अपानयन् । अस्यतेर्लङ्घाद्बुद्धिः ॥

वाचंयमानस्यण्डिलशायिनश्च

युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ।

अध्यापयन्तं विनयात्मणेमुः

पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

४१. वाचंयमानिति ॥ अथ वाचं यच्छन्तीति वाचंयमान् मौनव्रतिनः ॥
“वाचि यमौ व्रते” इति खच् ॥ “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातना-
स्तुमागमः । स्थण्डिले शेरत इति स्थण्डिलशायिनः । तद्व्रतिनश्चेत्यर्थः ।
अनिशं युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छतः । योगाभ्यासिन इत्यर्थः । युजेः
सप्तन्ताल्लुटः शानादेशः । मुमुक्षून् योक्तुमिच्छून् । विरक्तानित्यर्थः ।
मुचेः सप्तन्तादुप्रत्ययः । विनयादध्यापयन्तम् । ब्रह्मविद्यां प्राहयन्त-
मित्यर्थः ॥ “श्रीकृष्णार्जुनौ” इत्यात्वे पुगागमः ॥ सशिष्यं भरद्वाज-

मुनिम् । पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्माः पादचारिणः सन्तः । 'डोऽन्य-
त्रापि वक्ष्यते' इति गमेर्डेप्रत्ययः ॥ "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु"
इति पादशब्दस्य पदादेशः ॥ विनयात्प्रणेषुः प्रणताः । नमोल्लिङि
"अत एकदल्—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विष्यतोः

कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः ।

धामप्रथिन्नो अदिमान्वितानि

वासांसि च द्राघिमवन्त्युदुहुः ॥ ४२ ॥

४२. आतिथ्यमिति ॥ एभ्यो भरतानुगमेभ्यः । संप्रदाने चतुर्थी ।
अतिथ्यर्थमातिथ्यमतिथिसत्कारम् ॥ "अतिथेर्य्यः" ॥ परिनिर्विष्यतोः
निर्वस्तुं परिकल्पयितुमिच्छोः । वसेर्निवासार्थकात्सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् ॥ "सः स्वर्यार्थधातुके" इति सकारस्य तकारः ॥
धामप्रथिन्नः तेजोराशेर्मुनेरित्यर्थः । तेजोविशेषद्योतनार्थं 'तेजसां हि
न वयः समीक्ष्यते' इति वच् तेजस्तद्वतोरभेदेन व्यपदेशः । योगबलेन
योगमहिम्ना कल्पद्रुमाः संकल्पोपनताः कल्पवृक्षाः फेलुः मक्ष्यभोज्या-
दिकम् । फलतेर्लिट् ॥ "तृफलभजप्रपञ्च" इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ तथा
अदिमान्वितानि मृदुत्वमुपगतानि द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि वासांसि
वस्त्राणि च उदुहुः उद्वहन्ति स्म । यजादित्वात्संसारणम् । पृथुमृदु-
दीर्घशब्देभ्यः तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादिभ्यः इमनिच् । पृथुमृदुश-
ब्दयोः ॥ "र ऋतो हलादेर्लघोः" इति रादेशः ॥ दीर्घशब्दस्य "प्रिय-
स्थिर—" इत्यादिना द्राघादेशः ॥ पश्चान्मनुप् ॥

आज्ञां प्रतीर्षुर्विनयादुपास्थु-

र्जगुः सरागं ननृतुः सहावैम् ।

सविभ्रमं नेमुरुदारमूचु-

सिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

४३. आहामिति ॥ तस्मिन् तत्काले तिलोत्तमाद्या चनिता अप्सरसः
 आर्त्ता भरतानुगादेशं प्रतीयुः अग्रहीयुः यथोक्तं चकुरित्यर्थः । इये-
 लिटि द्विर्भावादिकार्ये सवर्णदीर्घादिकार्यम् । विनयादुपास्थुः असेवन्त
 इत्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ “आतः”
 इति शेरुस् ॥ “उस्यपदाम्नात्” इति पररूपत्वम् । सरागं रागबन्ध-
 युक्तं अगुरगायन् । गातेर्लिटि द्विर्भावे “कुहोश्चुः” पररूपत्वं च ॥
 सभायं गृह्णारवेष्टायुक्तं ननूतुः अनृत्यन् । नृतेर्लिटि “उरत्” इत्यभ्या-
 सश्रुकारस्यात्वम् । “असंयोगात्—” इति लिटः कित्वाश्च गुणः ॥
 सविभ्रमं सविलासं नेमुः प्रणेमुः । नमेर्लिटि “अत एकहल्—” इत्ये-
 त्वाभ्यासलोपी । उदारं गंभीरमूचुः व्याजहुः । वचेर्ब्रूआदेशस्य लिटि
 संप्रसारणे द्विर्भावे सवर्णदीर्घः ॥

वस्त्राभयानं शयनं च नाना

कृत्वावकाशे रुचिसंप्रकृतम् ।

तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म

निवध्वमाध्वं पिबताच शोधम् ॥ ४४ ॥

४४. वक्षेति ॥ अथ मुनिर्मरद्वाजः वस्त्राणि अन्नानि पानानि च
 वस्त्राभयानम् । ‘सर्वो ह्यन्धो विभाषैकवज्जघति’ इत्येकवज्जावः ।
 शयनं च ॥ जातावेकवज्जनम् । नानावकाशे यथाभिमतं पृथक्पृथक्-
 प्रदेशे रुचिरं मनोहेनं यथा तथा प्रकृतं सज्जं कृत्वा प्रीतवान् दृष्टः सन् ।
 प्रीयः प्रीत्यर्थाद् दैवादिकादकर्मकात्कर्त्तरि निष्ठा । तान् भरतानुगा-
 नाह स्म उक्तवाञ्छ । किं तत् । तदाह । हे जनाः अस्मिन्नाश्रमे निवध्वं
 यथेच्छं वस्त्राणि परिधत्त । वसेराच्छादनार्थाल्लोटि ध्वमि धातुसका-
 रस्य ॥ “झलां जश् झशि” इति जश्त्वम् ॥ आम्सरतम्याङ्कारः ।

१ रुचिरं प्रकृतम् B., T., E., T., G.,
 Com.

२ प्रीतवान् T., G., Com.

३ मुनिःस्म तस्मिन् T., T., Com.
 मुनिस्ततोऽस्मिन् G.
 मुनिस्तु तस्मिन् T.

आश्वमुपविशत । आस उपवेशने । सर्वे पूर्ववत् । पिबत पेयजातं
यद्येच्छं धयत । पा पाने । यस्य तादेशः ॥ “पात्रा-” इत्यादिना पिबा-
देशश्च । अस्त सुष्ठु भक्ष्याणि भक्षयत । अदेलोटि यस्य तादेशः । शेषं
विघ्नघ्नं संविशत । शीङो लोटि भ्यमि शपो लुक् ॥ “शीङः सार्धधा-
तुके गुणः” इति गुणः । सर्वत्र “प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च”
इत्यातिसर्गे लोट् । अतिसर्गः कामचाराभ्यनुज्ञा । अत्र सर्वत्र विधौ
लोटिति पूर्वव्याख्यातारस्तदसत् । न तावत्किञ्चिदत्र ज्योतिष्टोमादि-
वत्किञ्चिदप्यपूर्वं विधेयमस्ति रागत एवेषां प्राप्तत्वात् । नाप्यत्रतौ
जायामुपेयादिति विधियस्यते तदनिच्छतामकरणे प्रत्यवायाभावात् ।
नापि स्थानान्तरविहारपरिसंख्यापरत्वमिति वाच्यम् । पञ्चेतरपञ्चन-
खभक्षणवत् स्थानान्तरविहारे दोषाभावात् । दोषत्रयमुपस्थादस्मदु-
क्तमेव युक्तम् ॥

ते मुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा

वासांस्युपित्वा रजनीं प्रभाते ।

द्रुतं समध्वा रथवाजिनागै-

र्मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

४५. त इति ॥ ते जनाः मुक्तवन्तः वासांसि वसित्वा आच्छाद्य । वसे-
राच्छादनार्थात् क्त्वाप्रत्ययः । वलादित्वादिद् । सुष्ठु सुखं यथा भवति
तथा सुसुखं रजनीमुपित्वा स्थित्वा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । “वसति-
भ्रुधोरिद्” ॥ यजादित्वात्संप्रसारणम् । प्रभाते संप्राप्ता मध्वानं समध्वाः
मध्वगता इत्यर्थः । प्रादिसमासः ॥ “उपसर्गादध्वनः” इति समा-
सान्तष्टच्प्रत्ययः । द्रुतं रथवाजिना युक्तैर्नागै रथवाजिनागैः । मध्य-
मपदलोपिसमासाश्रयणेन सेनाङ्गद्वन्द्वैकवद्भावं वारयन्ति । रम्यवनां
मन्दाकिनीं नाम विजकूटनिकटस्थां कांचन नदीं न तु गङ्गामित्यारण्य-

काण्डे द्रष्टव्यम् । समीयुः । इणो लिटि हेरसि “इणो यण्” ॥
“दीर्घे इणः किति” इत्यभ्यासदीर्घः ॥

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्ता-

स्ततो विशिञ्जानपतैस्त्रिसङ्कुम् ।

अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्ग-

मानंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥

४६. वैखानसेभ्य इति ॥ ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यो
घानप्रस्थेभ्यः । ‘वैखानसवनेवालिघानप्रस्थाश्च तापसाः’ इति यादवः ॥
“आख्यातोपयोगे” इत्यपादानत्वम् । श्रुता रामवार्त्ता चित्रकूटगमन-
कृतान्तो वैस्ते सन्तः । विशेषेण शिञ्जानपतकसङ्घं कूजत्पक्षिकुलम् ।
शिञ्जेर्लटः शानजादेशः । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानि अभ्रंकवाणि ॥
“वहाग्रे लिहः” इति खचि मुमागमः ॥ तान्यग्राणि शिखराणि यस्य
तम् । अत एव रविमार्गस्य भङ्गः प्रतिरोधोऽस्यास्तीति तथोक्तम् ।
मत्वर्थीयोऽकारः । चित्रकूटमद्रिं प्रति मानंहिरे जग्मुः । महि गतौ
इति धातोर्लिट् ॥ “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “तस्माद्भुङ्क्षि-
हलः” इति जुडागमः ॥

दृष्टोर्णुवानान् ककुभो बलीधान्

वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह ।

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः

सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

४७. दृष्टेति ॥ सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः । बाह्यादित्वादिम् ।
ककुभो विशः ऊर्णुवानान् व्याधुवतः । ऊर्णोतिः शानच् उवडादेशश्च ।
बलीधान् सेनासमूहान् दृष्ट्वा शूकस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः वितत्य

१ इणा T₂, T₄.

२ ततोऽवशिञ्जान T₂, विशिञ्जान D,
Et, E₂.

३ पतङ्ग T₂, T₄, T, G., Com.

४ दृष्टोर्णुवानान् E₂.

५ वनोधान् G.

६ माजिहानः T₂ T₄.

विस्तार्य सज्जं कृत्वेत्यर्थः । तनोतेः समासे क्त्वो व्यप् । मुक् । अनुनासि-
कलोपः । कवचं वर्म पितृह । नहेत्यप् । ‘वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः’ इति विकल्पादल्लोपः । सिसंभ्रामयिषुः संभ्रामयितुं योमु-
मिच्छुः । संभ्राम युजे इति धातोश्चुरादिष्यन्तात् संभ्रन्तादुप्रत्ययः ।
अत एव शितेषुः निशितबाणः सन् । अक्षिणी च सुवौ च अक्षिभुवम् ॥
“अचतुर—” इत्यादिना निपातनात्साधुः । उज्जिह्वानः उद्गमयन् ।
णिजर्थगर्भो निर्देशः । जहातेः कर्त्तरि लटः शानञादेशः । तस्थौ स्थित-
वान् । प्रतिपक्षप्रान्त्या सन्नद्ध इत्यर्थः ॥

शुक्लोत्तरासङ्गभृतो विशस्त्रान्

पादैः शनैरापततःसमन्यून ।

औहिष्ठं तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्

विवन्दिषून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

४८. शुक्लेति ॥ अथ दाशरथी रामः शुक्लोत्तरासङ्गभृतः शुक्लोत्तरीय-
धारिणः न तु कवचभृतः । किप् । विशस्त्रान् निरायुधान् न तूद्यता-
युधान् । पादैः शनैरापतन्तः आगच्छतः न तु यानैस्तूर्णम् । प्रमन्यून
प्रभूतशोकान् रुदत इत्यर्थः । नतु श्वेडमानान् । भरतायुगान् वीतविरु-
द्धबुद्धीन् विगतवैरागिसन्धीन् । किं तु विवन्दिषून् वन्दितुं प्रणन्तुमि-
च्छन् । स्ववर्ग्यान् स्ववर्गे भवान् स्वपक्षपातिन इत्यर्थः ॥ “वर्गान्ताम्” ॥
“अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्” इति यत्प्रत्ययः ॥ औहिष्ठ ऊहितवान् ।
ऊहतेर्लुङि सिच्याङ्बुद्धिः । अनुद्धतवेषलिङ्गेन सुहृद्भावेनागताग्नि-
धिकायेत्यर्थः ॥

समूलकार्षं चकषू रुदन्तो

रामान्तिकं बृंहितमन्युवेगाः ।

आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः—

कारं मृतं रामवियोगशोकात् ॥ ४९ ॥

४९. समूलेति ॥ अद्यैते बृंहितमन्युवेगाः प्रबुद्धशोकवेगाः अत एव रुदन्तः क्षितिपालं दृशरथं रामवियोगशोकान्मृतम् उच्चैःकारमुच्चैः कृत्वा आघेदयन्तः पुत्रशोकान्मृत इत्युच्चैः कथयन्त इत्यर्थः ॥ “अन्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः कत्वाणमुलौ” इति णमुलप्रत्ययः । नीचैराख्येयस्यानिष्टस्य उच्चैराख्यानमेवात्र अयथाभिप्रेताख्यानम् । रामान्तिकं रामसमीपदेशं समूलकार्षं स्वशरीरलुण्ठनैः पतनैः समूलं कषित्वा चकधुः । आमूलाच्चकधुरित्यर्थः ॥ “निमूलसमूलयोः कषः” इति णमुलप्रत्ययः ॥ “कथादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं

गोत्राभिधायं सरितं समेत ।

मध्ये जलाद्राघवलक्ष्मणाभ्यां

मत्तं जलं द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

५०. विमिति ॥ अथ राघवः रामः लक्ष्मणसाहचर्यात् । तथा च रामलक्ष्मणाभ्यामित्यर्थः । चिरं करुणं दीनं सशब्दं सध्वानं च यथा तथा रुदित्वा परिदेव्य सरितमेत्य मदौ गत्वा मध्ये जलस्य मध्येजलं तस्माज्जलमध्यादित्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत्र स्नात्वा निर्गत्येत्यर्थः ॥ “पारे मध्ये पष्ठ्या वा” इत्यव्ययीभावः । “अपञ्चम्याः” इति निषेधान्न लुगम्भाधौ । अपामन्तिके तीरे । द्वौ अञ्जली समाहृतौ द्व्यञ्जलम् ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥ “द्वित्रिभ्यामञ्जलेः” इति समासान्तष्टच् ॥ द्व्यञ्जलमिति लक्षणया द्व्यञ्जलिगृहीतमित्यर्थः । अन्यथा घटः षट् इति वत् द्व्यञ्जलं जलमिति सामानाधिकरण्यायोगात् । न तु द्व्यञ्जलिः प्रमाणमस्येति सामानाधिकरण्यसिद्धिः ॥ “द्विगोर्लृगनपत्ये” इति प्रमाणतद्वितलुकि समासान्तानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तत्र “अतद्वितलुकि” इत्यनुवृत्तेरिति । किं चात्र द्व्यञ्जलमिति साधनद्वित्वमुच्यते । द्वयोः कर्त्रोरञ्जल्योरपि द्वित्वात् । न तु देयजलाञ्जलित्वम् । अतो न तत्रित्वैकोत्तरवृद्धिः विधायकशास्त्रविरोध इति सर्वै

समीहितम् । ईदृजलं गोत्रमभिधाय गोत्राभिधायं नामग्राहम् 'गोत्रं
नास्ति कुलेऽचले' इति यादवः ॥ "द्वितीयायां च" इति णमुलप्रत्ययः ॥
"भातो युक्चिष्कृतोः" इति युक् ॥ प्रत्तं दत्तम् । प्रपूर्वाद्भातोः कर्मणि
क्तः ॥ "अच उपसर्गात्तः" इति वदस्तकारादेशः ॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां
प्रायुङ्क्त राज्ये वर्तुं दुष्करे त्वाम् ।
माताः शुचं वीरं भैरं बहामु—
माभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

५१. अथ रामो राज्याय भरतमनुवगाह अरण्येति । हे वत्स पिता दशरथो
मां प्रगल्भमपीति भावः । सुकरेऽरण्ययाने वनवासे प्रायुङ्क्त नियुक्त-
वान् ॥ "प्रोपाभ्यां युजेः" इत्यात्मनेपदम् ॥ त्वां बालमपीति भावः ।
दुष्करे राज्ये प्रायुङ्क्त । वर्तित्यनौचित्यार्थे । हे वीर घैर्यसंपन्न शुचं
मद्भनवासनिमित्तं शोकं मा गाः मा गमः । सुकरत्वात्तस्येति भावः ॥
"इणो गा लुङि" ॥ "न माङ्योगे" ॥ किन्त्वमुं भरं पितृदत्तं राज्यभरं
दुर्वहमपीति भावः । भृ भरणे इति धातोः क्र्यादिकात् "ऋवोरप्" ।
बह संपादय । विधौ लोट् । पित्राक्राया दुर्लब्धत्वादिति भावः ।
रामेण कनीयाननुज इत्यर्थः ॥ "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इति
कनादेशः ॥ पूर्वोक्तमाभाषि भाषितः । भुवेरर्थग्रहणाद्विकर्मकत्वम् ।
'अग्रधाने दुर्हार्दिनाम्' इत्यग्रधाने कर्मणि लुङ् ॥

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमां—
स्त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः ।
विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

१ आरण्य E₁.

२ प्रायुक्त D.

३ च सुदुष्करे E₁.

४ वीर E₁, T., G., Com.

५ बहामुभाटं O.

६ माभाषि D., T₁, T₂.

५३. कृतीति ॥ किं च यत्स वृद्धमतेषु ज्ञानवृद्धान्तरेषु श्रुतमनेन धृती
कृतमनेन कृती । तेषां श्रोता अनुष्ठाता चेत्यर्थः ॥ “इहादिष्वञ्च” इति
इतिप्रत्ययः ॥ “कस्योन्विषयस्य कर्मणि सप्तमी वक्तव्या” । धीमान् त्वं
पितुरिदं पैतृकम् ॥ “पितुर्यञ्च” इति चकाराहुम् ॥ यच्चनं न कुर्याच्चेत्
न पालयेच्चेत् । इह लोके परस्यान्यस्यापि पुंसः कुले विच्छिद्यमानेऽ-
प्युत्साद्यमानेऽपि पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा । पुत्रशब्दात्काम्यज-
न्तादप्रत्यये टाप् । कथं स्यात् न कथंचिदपि स्यादित्यर्थः । अविशे-
षपुत्रादपि कुलोच्छेद एव वरमिति न कोऽपि पुत्रकामः स्यादिति भावः ॥

अस्माकमुक्तं बहुमन्यसे चे-

यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च ।

जिहोष्यतिष्ठन्यादि तातवाक्ये

जहीहि शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥

५३. अस्माकमिति ॥ अस्माकमुक्तमस्मद्वचने बहु मन्यसे चेत् पितृ-
समो ज्येष्ठ इति मानयासि चेत् । मयि ज्येष्ठे स्थिते त्वं नेशिषे न प्रभ-
वस्यपि यदि किं तु मत्परतन्त्रोऽसि भवाङ्गाकरोऽसि चेदित्यर्थः । तथा
तातवाक्ये पितृशासने अतिष्ठन् अस्थितः सन् जिहोषि यदि लज्जसे
चेत् । झिलज्जायाम् “ञ्झौ” इति द्विर्भावः । शुणः । शङ्कामनुशयं
जहीहि ॥ “हं हल्यघोः” इतीकारः ॥ व्रजायोध्यां गच्छ पृथ्वीं शाधि
प्राण्य ॥ “शा हौ” इति शाभावस्यासिद्धत्वात् “हुसल्यो हेधिः” ॥

वृद्धोरसां राज्यधुरां मवोढुं

कथं कनीयानहमुत्सरेयं ।

मां मां प्रयुक्थाः कुलकीर्तिलोपे

माह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

१ जहादि E₁.

२ शङ्कां जहीहि E₁.

३ जहीरसे E₁.

४ राज्यधुरं T₁.

५ मवोढेयम् O., D., T₂, T₄.

६ मां मा E₃.

७ मा मा B., T₂, T₄.

८ प्रयुक्थाः O., O., T₁.

९ कोपे T₂, T₃, T₄.

नामो E₁.

५४. अथ भरतो रामं प्रत्याह वृद्धेति ॥ उरसा निर्मितः औरसः उदर्यः पुत्रः ॥ “उरसोऽण् च” इत्यणप्रत्ययः ॥ वृद्धो ज्येष्ठ औरसो यस्यास्तां राज्यस्य धुरां राज्यधुराम् ॥ “ऋकपूर—” इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः ॥ परबलिकृतायां स्त्रियां टाप् । प्रबोद्धम् ॥ “शकधृक्—” इत्यादिना तुमुन् ॥ “सहिवहोरोदधर्णस्थ” इत्योकारः ॥ ढत्वादिकार्यम् । कनीयान् कनिष्ठोऽहं कथमुत्सहेय रोचयेय । गहितमेतदित्यर्थः ॥ “विभाषा कथमि लिङ् च” इति गर्हायां सहेलिङि तङि “इटोऽन्” ॥ कुलकीर्त्तिं लुम्प-
त्युच्छिन्नसीति तल्लोपम् ॥ “कर्मण्यण्” ॥ तस्मिन्कर्मणि मां मा प्रयुक्त्याः मा नियुङ्क्ष्व । युजेलुङि तङि सिचि ॥ “सल्लो सलि” इति सिञ्जलोपः ॥ इति भरतोऽपि रामं धर्म्यं धर्मादनपेतं वाक्यम् ॥ “धर्मपथ्यर्थन्याय—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ ग्राह स्म ॥ “लद् स्मे” इति भूते लद् ॥

ऊर्जस्वलं हस्तिपुरङ्गमेत-

दमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।

राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्र-

स्त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतन् ॥ ५५ ॥

५५. ऊर्जस्वलमिति ॥ ऊर्क् बलं तद्वदूर्जस्वलम् ॥ “ज्योत्स्नातमिस्त्रा—” इत्यादिना निपातनात्साधुः ॥ हस्तिपुरङ्गम् ॥ सेनाकृत्वादेकवङ्गायः । एतत् राजभाञ्जि राजार्हाणि रत्नानि चामूनि । राजन्यानां समूहो राजन्यकं चैतदिति पुरोवर्तिनिर्देशः ॥ “गोघोक्ष—” इत्यादिना बुष् । त्वयि स्थिते अहं क्षितीन्द्रः स्यामिति एतत्पापं शान्तं निरस्तमस्तु । तदेतदुच्चारणमपि नार्हतीति भावः ॥

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद

ब्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये ।

च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः

सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

५६. इतीति ॥ राघवो रामः इति निगदितवन्तमुकवन्तं भरतं जगाद् ।
किमिति । हे भरत त्वं मदीये पादुके गृहीत्वा व्रज गच्छ । अयुतानि-
खिलविशङ्को निरस्तसमस्तातङ्कः तथा जनौघैः पूज्यमानः सन् अस्म-
न्मतेनास्मदनुमत्यैव सकलभुवनराज्यं सर्वलौकाधिपत्यं कारय पादु-
काभ्यां प्रयोज्याभ्यामित्यर्थः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवासो' नाम
तृतीयः सर्गः ।

इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्दोषाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाव्याने तृतीयः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनम् ।

प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥

१. निवृत्त इति ॥ धीमान् पुनः पौराः भा भमन्निति बुद्धिमान् रामः भरते निवृत्ते सति अत्रेऽत्रिमहर्षेस्तपोवनं प्रपेदे प्राप्तः । अत्राश्रित्यने पूजितः शीताङ्गरागादिना सत्कृतः सन् दण्डकारण्यं दण्डकायवन-मीयिवान् प्राप्तः ॥ “उपेयिवान्—” इति कस्वन्तनिपातने उपोपसर्गाभ्यासस्यातन्त्रत्वादन्योपसृष्टोऽनुपसृष्टो वा साधुरेव ॥

अटाव्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्ष्मणः ।

बलाद्बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जहे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

१. अटाव्यमान इति ॥ सहसीतः सहलक्ष्मणः ॥ “तेन सह—” इति बहु-प्रीतिः । “घोपसर्जनस्य” इति सहशब्दस्य समाचविकल्पादुभयत्रापि प्रयोगः ॥ अरण्यानीं महारण्यम् । ‘कालमावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां च कर्मसंज्ञा भवेदिह’ ॥ इति वचना-देशस्याप्यरण्यान्याः कर्मत्वम् । “इन्द्रवज्र—” इत्यादिना “हिमार-ण्ययोर्महत्त्वे” इति ङीपानुगागमश्च ॥ अटाव्यमानो भृशमदन् । यद्विधाने “सूचिसूत्रिमूष्यत्यर्त्यशूर्णोतीनामनेकाजहलार्घ्यमुपसंख्या-नम्” इत्यदत्तेर्यङन्तालुटः शानञादेशः ॥ “दीर्घोऽकितः” इत्यभ्यास-दीर्घः ॥ रामो बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना क्षुधितेनेत्यर्थः । भुजेः सघ्नन्तादु-प्रत्ययः । बिभ्यत्यस्मादिति भीमेन भयंकरेण रक्षसा विराधाख्येन बलादुत्क्षिप्य ऊर्ध्वं क्षिप्वा जहे हृतः । यद्यपि सीता हृता न रामः ‘स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणे’ इति दर्शनात् । तथापि तत्करणस्यात्महरणप्रायत्वात्तथाव्यपदेशः ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भङ्क्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचलन्तुः ॥ ३ ॥

३. अवागिति । ततस्तौ रामलक्ष्मणौ अवाक्छिरसमधोमस्तकमुत्पाद-
मूर्ध्वचरणं कृतान्तेनान्तर्केनापि दुर्दमं दुर्हरणं विराधाख्यं तं राक्षसं
भुजौ भङ्क्त्वा ॥ “जान्तनशां विभाषा” इति नलोपाभावपक्षे रूपम् ।
यस्युधायां निचलन्तुः निखातवन्तौ । अनतोर्लट् । तसोऽनुसि “गम-
इत—” इत्यादिना उपधालोपः ॥

आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।

अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैषिणाम् ॥ ४ ॥

४. आंहिषातामिति ॥ ततो विराधवधानन्तरं रघू लक्षणया तौ राघवौ
व्याघ्राविव रघुव्याघ्रौ रघुश्रेष्ठौ । उपमितसमासः । रघुपदस्य अनप-
दावाचित्वेन अतद्वाजकत्वात् बहुष्वपि तावत्तद्धितलुक् चिन्त्यः द्वयोः
का वार्त्ता । तेन लाक्षणिको रघुशब्द इति सुप्रसूक्तं रघू व्याघ्राविवेति ।
ब्राह्म्या ब्रह्मसंबन्धिन्या वैदिक्या श्रिया । सम्बन्धादणि ङीप् ॥ “ब्राह्मोऽ-
ज्ञातौ” इति व्यतिरिक्तार्थे निपातनाद्विलोपः ॥ अभ्यासितमधिष्ठितं
शरणैषिणां शरणार्थिनराम् । इषेस्ताच्छील्ये णिनिः । शरणे रक्षणे
साधुं शरण्यम् । ‘शरणं रक्षणे गृहे’ इति विश्वः । “तत्र साधुः” इति
यत्प्रत्ययः ॥ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रममांहिषातां गतवन्तौ । अहि गतौ
इति घातोर्लुङि तङि सिचीद् । आङ्गुलिः ॥

पूरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यारौत् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥ ५ ॥

१ दुर्दमम् O., E₂, E₃.

२ भुजैर्विराधाख्ये विभुवे तं निचलन्तुः E₁.

३ विराधस्य D.

४ ततो T₂, T₃, T₄.

५ आंहिषातां E₁.

६ मति E₃.

७ पुरा T₁.

८ प्रदिश्यारौत् D₁, प्रदिश्यात् T₂, T₄.

९ सुतीक्ष्णस्य निकेतनम् T₂.

५. पुर इति ॥ अथ शरमङ्गः आरात्समीपे सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निकेतन-
माश्रमं प्रदिश्य रामस्य निवासत्वेनादिश्य । स्वाश्रमस्यानन्तरमेव
स्वप्रयाणे शून्यभावितादिति भावः । रामस्य पुरः वपुः स्वशरीरं
ज्वलने अग्नौ जुह्वांचकार आजुहाव ॥ “भीढीभृदुवां स्तुवन्” इति
विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ स्तुवत्कार्यं विभावश्च ॥

यूयं समैष्यथेक्षस्मिन्नासिष्महि वयं वने ।

दृष्टाः स्य स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥ ६ ॥

६. यूयमिति ॥ हे राघव यूयं तेषां प्रित्वाद्बहुवचनम् । समैष्यथ समा-
गमिष्यथ । समाङ्पूर्वादिणो लट् ॥ “एत्येधत्यूहसु” इति वृद्धिः ॥ इति
हेतोर्वचनम् ॥ “अस्मदो द्वयोश्च” इति वकारादेकत्वे बहुवचनम् ॥
अस्मिन्वने आसिष्महि आस्थाम । आसेर्लुङि महिङि सिचीद् । स्थिति-
फलं च सिद्धमित्याह । यूयं दृष्टाः स्य भवथ । साक्षाद्विष्णुसाक्षात्का-
राकृतार्थोऽस्मीति । अस्तेर्लटि थे ॥ “असोरलोपः” ॥ वो युष्मभ्यम् ॥
“बहुवचनस्य वक्रसौ” ॥ स्वस्ति कल्याणम् ॥ “नमःस्वस्ति—” इत्या-
दिना चतुर्थी ॥ स्वपुण्यविजितां स्वधर्मजितां गतिं लोकं यामो
यास्यामः । वसन्मानसामीप्ये लट् । इति चोक्त्वाजुहावेति योज्यम् ॥

तस्मिन्कृशानुसाङ्गते सुतीक्ष्णमुनिसंनिधौ ।

ववास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

७. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् शरमङ्गे कृशानुसाङ्गते भस्मीभूते संती-
त्यर्थः ॥ “विभाषा साति कात्स्न्ये” इति सातिप्रत्ययः ॥ अनिशमाश्र-
मान् भ्रमन् संरक्षणार्थमाश्रमेषु पर्यटन् । ‘देशश्चाकर्मकाणाम्’ इति
वचनादाश्रमाणां कर्मत्वम् । सुतीक्ष्णमुनिसंनिधौ पर्णशालायामुवास
उचितवान् । वसेर्लुङि “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणम् ॥

१ समैष्यथे T₁, E₁

२ सुपुण्य D. सुपुण्य E₁.

T₂, and T₃, omit 6th verse
and the 1st half of the 7th.

घनेषु वासतेषु निर्वसन् पर्णसंस्तरः ।

शय्योत्थायं मृगान्विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

८. घनेष्विति ॥ घसतौ साधुषु वासतेषु घसतियोग्येषु घनेषु ॥
 “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्” ॥ संस्तीर्यते इति संस्तरः तल्पम् ॥
 “ऋदोरप्” ॥ तस्मिन् पर्णानां संस्तरे पर्णतल्पे निवसन् निषीदन् ।
 शेरतेऽस्यामिति शय्या ॥ “संज्ञायां समज—” इत्यादिना वयप् ॥
 तस्याः सत्त्वरमुत्थाय शय्योत्थायम् ॥ “अपादाने परीप्सायाम्” इति
 णमुल् । युक् । परीप्सा त्वरा । मृगान्विध्यन् प्रहरन् । व्यधेः शतरि
 “ग्रहिज्या—” इत्यादिना संप्रसारणम् । अतिथिषु साधुरातिथेयः
 सन् । न तु कुक्षिभरिः सन्नित्यर्थः । वासतेयवत् दञ् । विचक्रमे
 विचचार ॥ “वेः पादचिह्नरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

बुभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यं च होमवान् ॥ ९ ॥

९. ऋग्यजुषमिति ॥ सः रामः शूले काष्ठान्ने उखायां स्थाल्यां संस्कृतं
 मांसं शूल्यमुख्यं च ॥ “शूलोखाद्यत्” ॥ देवसात् देवाधीनं देयं
 देवसात्कृत्वा ॥ “देये प्रा च” इति चकारात्सातिप्रत्ययः ॥ होमवान्
 नित्यहोमी सन् । ऋचश्च यजूंषि च ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च
 सामाध्येतुंश्चेत्यर्थः ॥ “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥ समर्चयन् मांसेन
 सम्मानं कुर्वन् बुभुजे भुक्तवान् ॥ “भुजोऽनवने” इति तङ् ॥ देवत्रा-
 क्षणदुतशिष्टं भुङ्क्ते नात्मार्यम् । ‘न पचेदन्नमात्मनः’ इति निषेधादिति
 भावः ॥

वसानस्तन्त्रकनिधे सर्वाङ्गीर्णे तरुत्वचौ ।

काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रस्तनुव्रवान् ॥ १० ॥

१ शयानः पर्णसंस्तरे T₃, T₄.
 निवसन् पर्णसंस्तरे E₁, T, G., Com.
 २ सामगात्र E₂.

३ सर्वाङ्गीर्णे N., C., T., G., D., B., E₂.
 ४ खाङ्गिकः T₃, T, G., Com.

१०. अथ युग्मेनाह वसान इति ॥ तन्त्रास् तन्तुवायपरिच्छेदादचिरापहत-
स्तन्त्रपटस्तन्त्रकं प्रत्यग्रपटः ॥ “तन्त्रादचिरापहते” इति कन्प्रत्ययः ।
‘तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायां तन्तुवायपरिच्छेदे’ इति यादवः । तन्निभे
तन्तुल्ये । सर्वाङ्गं व्यामुत इति सर्वाङ्गीणे ॥ “तत्सर्वादेः—” इत्यादिना
स्त्रप्रत्ययः । तरुत्वचौ वल्कले वसानः आच्छादयन् । वस आच्छादने
शानच् । काण्डीरः धाणधान् । ‘काण्डोऽस्त्री वण्डबाण—’ इत्यमरः ॥
“काण्डाण्डादीरश्रीरचौ” इति मत्वर्थीय ईरन्प्रत्ययः ॥ खङ्गिकः
खङ्गी । मत्वर्थीयःष्ठन् । खाङ्गिक इति पाठे “प्रहरणम्” इति ठक् ।
शाङ्गी धन्वी । मत्वर्थीय इनिः । तनुं ज्ञायत इति तनुत्रम् ॥ “आतोऽनु-
पसर्गे कः” ॥ तद्वान् कवची विप्रान् रक्षन् ॥

हित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवम् ।

तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥

११. हित्वेति ॥ दन्दशूकारां हिंसाणामरिः ॥ “यजजप—” इत्यादिना
उकञ् प्रत्ययः ॥ असौ रामः । आशिताः आशितवत्यो गावः एष्विति
आशितङ्गवीनानि गोभक्षितकुशपलालादिकानि इत्यर्थः ॥ “अव-
रक्षाशितङ्गवल्कर्म—” इत्यादिना स्वार्थे स्त्रप्रत्ययः ॥ एतस्मा-
देव निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । तानि हित्वा । येषु वनेषु फलैरा-
शितानामाशितवतां च भक्षणमाशितम्भवं सृष्टाशित्वं सम्भवतीति
शेषः ॥ “आशिते भुवः करणभावयोः” इति भावे खच् ॥ मुमागमः ।
तेषु वनेषु निर्भयः सन् आनम्र बभ्रामेत्यर्थः । अभ्र गतौ इति धातो-
लिङ् ॥ “अजादेः—” इति द्वित्वे “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥
“तस्मान्मुद् द्विहलः” इति नुडागमः ॥ रिक्तानि वनानि हित्वा पूर्णेषु
विजहारेत्यर्थः ॥

व्रानोनव्यालदीर्घास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।

पर्वद्वलान् महाब्रह्मेराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

१ दीर्घः E1, E2.

१ सुत्वनः E2.

१ पर्वद्वलान् E1, E2, noticed also
by G, O, T1.

* आशैः T2, T4.

११. ज्ञातीवेति ॥ ज्ञानाज्ञातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनो ज्ञाताः
तत्कर्म ज्ञातं तेन जीवन्तीति ज्ञातीनाः ॥ “ज्ञातेन जीवति” इति ज्ञप्र-
त्ययः ॥ तेषां स्वशरीरायासजोविनां वनवर्तिनां ये व्यालाः हिंसाः
तेषु दोषास्तः तीक्ष्णास्तः सन् । सुन्वन्ति सोममिति सुत्वानः
सोमसुतः सोमयाजिनः ॥ “सुयजोर्कुं निप्” ॥ तुगागमः । तान्
सुत्वनः ॥ “न संयोगाद्गमन्तात्” इत्यहोपनिषेधः ॥ तान् सुत्वनः
परिपूजयन् सत्कुर्वन् । महान्तो ब्रह्माणो महाब्रह्माः महाब्राह्मणाः
ब्राह्मणोक्तमाः ॥ “कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्” इति समासान्तष्टच् ॥
तैर्महाब्रह्मैः । परितः सीदन्तीति परिषत् सभा । किप् । ‘पर्षत्रैविध्यमेव’
इत्यादिप्रयोगः इकारपरिहारेण पर्षदित्यप्युच्यत इति गमयितव्यः ।
तथा च पर्षद्वलान् पर्षद्वतः उत्तमब्राह्मणसभावत इत्यर्थः ॥ “रजः
कृष्यासुतिपरिषदो बलच्” इति मत्वर्थीयो बलच्प्रत्ययः । निकटे
वर्तिनो नैकटिकाः तेषां तान् वा आश्रमान् आद तेषु विचचारेत्यर्थः ।
‘देशश्चाकर्मकाणाम्’ इति वचनात् आश्रमाणां कर्मत्वम् । अटेलिट् ॥
“अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥

परेद्यव्ययं पूर्वेषुरन्येषुश्चापि चिन्तयन् ।

वृद्धिक्षयौ मुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥ ११ ॥

११. परेद्यवीति ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि । अस्मिन्नहन्यद्य । पूर्वस्मि-
न्नहनि पूर्वेषु । अन्यस्मिन्नहनि अन्येषुश्चापि सर्वदा इत्यर्थः ॥ “सद्यः
परुत्—” इत्यादिना निपातनात्सर्वत्र साधुत्वम् ॥ “तद्धितश्चासर्धवि-
भक्तिः” इत्यव्ययत्वम् । मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ हानिवृद्धौ चिन्तयन्
ध्यायन् प्रियम्भावुकतां तेषामेव प्रियीभूतत्वम् ॥ “आल्यमुभग—”
इत्याद्यनुवृत्तौ “कर्त्तरि भुवः शिष्णुच्लुकजौ” इत्यभूततद्भावे कर्त्तरि
श्लुकञ् प्रत्ययः । मुमागमः । अगात् प्राप्तः । सर्वदा तद्योगक्षेमानुस-
न्धानात् तेषामहरहरतिप्रियोऽभूदित्यर्थः ॥

आतिष्ठद्गु जपसन्ध्यां प्रकान्तामावतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥ १४ ॥

१४. आतिष्ठदिति ॥ रामः पतत्रिभ्यः कुकुटादिपक्षिभ्यः प्रातस्तराम-
तिप्रभाते ततोऽप्यत्यन्तपूर्वकाले प्रबुद्धः सन् ॥ “पञ्चमी विभक्ते” इति
पञ्चमी ॥ प्रातस्तरामित्यव्ययादाम्प्रत्ययः । आयत्यो दोहाय गोचरा-
दागच्छन्त्यो गावो यस्मिन्काले स काल आयतीगवम् । तिष्ठद्गुप्रभृति-
त्वादव्ययीभावः । तस्मिन्काले ॥ “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति
सप्तम्या अम्भावः । प्रकान्तां प्रवृत्ताम् । सभ्यक् ध्यायन्ते अस्यामिति
सन्ध्या ॥ “आतश्चोपसर्गो” इति अङ्प्रत्ययः ॥ रात्रिन्दिवं सन्धौ भवा
वा सन्ध्या । भवार्थे यत्प्रत्ययः । तां तस्यामित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्दोहायेति तिष्ठद्गु ॥ ‘तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
च’ इत्यव्ययीभावनिपातनात्साधुः । तत्पर्यन्तमातिष्ठद्गु ॥ “आङ् मर्या-
दाभिविध्योः” इति पुनरव्ययीभावः ॥ जपन् गायत्रीजपं कुर्वन् रविं
प्रणमन् । अपररात्रे आयतीगवकालमारभ्य तिष्ठद्गुकालपर्यन्तं तिष्ठन्नेव
सावित्रीं जपन् सूर्योदये तं प्रणतः । ‘जपन्नासीत् सावित्रीं प्रत्यगाता-
श्कोदयात् । संध्यां प्राक् प्रातरेव हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात्’ ॥ इति
स्मरणादिति भावः ॥

दृष्टो पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाऽथ सः ।

भार्योदं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रयेऽसैकौ ॥ १५ ॥

१५. दृष्टो इति ॥ अथ सूर्योपस्थानानन्तरं स रामः पर्णशालायामभी-
कया कामुक्या ॥ “अनुकाभिकाभीकः कमिता” इति निपातः ॥
राक्षस्या रावणावरजया कामरूपिण्या शूर्पणखया दृष्टो दृष्टः । कर्मणि
लिट् । असका कुत्सिता असौ राक्षसी ॥ “अव्ययसर्वनञ्चामकच् प्राक्

१ प्राणमविवि D.

B. adds दुग्मन् after the 14th
verse.

१ भिकया G.

१ सका T., G., Com.

टेः” ॥ भायोंदमूढभार्यम् ॥ “वाहिताग्न्यादिषु” इति निष्ठायाः पर-
निपातः ॥ तं राममवज्ञाय सापत्यादवधीर्यं सौमित्रये लक्ष्मणाय ॥
“क्लावहुङ्स्थाशपां स्त्रीप्स्यमानः” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ तस्ये
स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्ती स्थिता । तिष्ठतेः कर्मकर्त्तरि लिङ् ॥ “प्रकाश-
नस्थेयाख्ययोश्च” इति प्रकाशने तङ् ।

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥

१६. अपास्या रूपं वर्णयति श्लोकत्रयेण दधानेत्यादिता ॥ वलिभं त्रिवलीमत् ॥
“तुन्दिवलिषट्तेर्मः” इति मत्वर्थीयो मप्रत्ययः । मध्यमवलग्नं दधाना ।
कर्णयोर्मूले कर्णजाहे ॥ “तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुण-
ञ्जाहचौ” इति जाहञ्प्रत्ययः ॥ तयोर्विलोचने यस्याः सा कर्णजाह-
विलोचना कर्णान्तलोचनेत्यर्थः ॥ सप्तमीपूर्वपदो बहुव्रीहिः । अतिक्रा-
न्तेन सर्वमतिसर्वेण सर्वोत्कृष्टेनेत्यर्थः ॥ “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया” इति समासः ॥ “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” इति प्रतिषेधात्
उपसर्जनस्यापि सर्वशब्दस्य न पूर्वनिपातः । वाक् च त्वक् च वाक्-
त्वचम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ “अन्दाष्टुदधहान्तात्समाहारे” इति
टञ्प्रत्ययः । तेनोपलक्षिता । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । मृदुभाषिणी
मृद्वङ्गी चेत्वर्थः । पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपादि चन्द्रलेखेव स्थितेत्युपमा-
लंकारः ॥ “पक्षात्तिः” इति तिप्रत्ययः । ‘पक्षातिर्गद्यतो मूले द्वयोः
प्रतिपदोरपि’ इति यादवः ॥

सुपाद् द्विरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।

माथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

१७. सुपादिति ॥ शोभनौ पादौ यस्याः सा सुपात् ॥ “संख्यासुपू-
र्वस्य” इति समासान्तलोपः ॥ “पादोऽन्धतरस्याम्” इति विकल्पा-
दनीकारः । द्विरदनासा करिकर इव उरु यस्याः सा द्विरदनासोरुः

तद्वद्वृत्तानुपूर्वोरित्यर्थः ॥ “ऊरुत्तरपदादौपम्ये” इत्युक् पत्ययः ।
मनुनी पाणितले अङ्गुलयश्च यस्याः सा तयोका । नपुंसकैकशेषपूर्व-
पदो बहुव्रीहिः । तलशब्दस्यापाण्यङ्गवाचित्वात् न द्वैकवद्भावः ।
अङ्गुलिशब्दस्याल्पात्तरत्वेऽपि पूर्वनिपातस्यभिचारः । “समुद्राभ्रादः”
इति सौत्रव्यभिचारलिङ्गात् । प्रथिमानं दधानेन पृथुलेन घनेन निबि-
डेन अघनेन उपलक्षिता सा राक्षसी तस्ये इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोकुकण्डलम् ।

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना ॥ १८ ॥

१८. उन्नसमिति ॥ उन्नसमुन्नतनासिकम् ॥ “उपसर्गाच्च” इति नसा-
देशः ॥ शुद्धाः शुभ्राः दन्ताः यस्य तत् शुद्धदत् ॥ “अग्रान्तशुद्ध—”
इत्यादिना दन्तादेशः ॥ लोलकुण्डलं वक्त्रं दधती पश्यतः प्रेक्षमाणान्
जनान् । शं सुखमेवामस्तोति शंयून् सानन्दान् कुर्वाणा ॥ “कंशंभ्यां
वभयुस्त्रितुतयसः” इति युस्प्रत्ययः ॥ स्रग्विणी माल्यवती ॥ “अस्मा-
यामेधास्त्रजो विनिः” ॥ सुहसं सुस्मितमाननं यस्याः सा ॥ “स्वनेह-
सोर्वा” इति विकल्पादप्रत्ययः ॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ^१ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।

अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रिया^२कर्तुं प्रियंवदा ॥ १९ ॥

१९. प्राप्येति ॥ अनुका कामुकी ॥ “अनुकाभिक—” इत्यादिना
निपातः ॥ अत एव पतीयन्ती पतिमात्मन इच्छन्ती ॥ “सुप आत्मनः
प्यच्” ॥ “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” ॥ शतरि ङीप् । चञ्चूर्यमाणा
इतस्ततो गर्हितं चरन्ती ॥ “लुपसद्—” इत्यादिना भावगर्हायां चरे-
र्यङि “चरफलोश्च” इत्यभ्यासस्य जुक् ॥ “उत्परस्यातः” इत्युत्वम् ॥
“वोरुपधाया दीर्घ इकः” ॥ “इलि च” इति दीर्घः । रघूत्तमं लक्ष्मणं
प्राप्य प्रियं वदतीति प्रियंवदा सती ॥ प्रियवशे वदः सन्नि मुमागमः ।

प्रियाकर्तुमनुलोमयितुमित्यर्थः ॥ “सुखप्रियादानुलोम्ये” इति ङाच् ॥
प्रार्थयाश्चक्रे प्रार्थितवती ॥ “कास्प्रत्ययाद्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कंम्राभिच्छुर्वशंवदाम् ।

स्वभोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥ २० ॥

१०. प्रार्थनाप्रकारमेवाह सौमित्रे इति ॥ सौमित्रे कम्प्रां कामयित्रीम् । ‘कम्पः
कामयिताभीकः’ इत्यमरः ॥ “नमिकम्पि—” इत्यादिना रप्रत्ययः ॥
वशंवदं वशवर्तिनीम् ॥ “प्रियवश—” इत्यादिना वदेः ङच् ॥ मुमा-
गमः । स्वभोगाय हितां स्वभोगीनाम् ॥ “आत्मनविश्वजनभोग—” इत्या-
दिना ङप्रत्ययः ॥ चरतीति चरी । ‘पचादिषु चरद्’ इति टित्करणात्
ङीप् । तेन सहशब्दस्य “सुप्सुपा” इति समासः ॥ केचित्तु सहच-
रतीति सहचरी ॥ “मिक्षासेनादायेषु च” इति चकाराट्प्रत्यय
इत्याहुः । तां सहचरीं सर्वानुगामिनीमित्यर्थः । ईदृशीं मामिच्छुर-
मिलायुकः सन् ॥ “विन्दुरिच्छुः” इति निपातः ॥ “न लोक—” इत्या-
दिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं यावज्जीवम् ॥ “अच-
तुर—” इति निपातः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उपायंस्थाः उपयच्छ-
स्वेत्यर्थः ॥ “उपाधमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ स्वकरणं विवाहः ॥
“आशंसायां भूतवच्च” इति भूतवत्प्रत्ययो लुङ् ॥ “विभाषोपयमने”
इति पक्षे कित्वाभावाच्चातुनासिकलोपः ॥

तामुवाच स गौष्टीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।

असूर्यपश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

११. तामिति ॥ लक्ष्मणस्तां राक्षसीमुवाच किमित्यपेक्षिते सप्तभिराह ।
अयि मुग्धे । न सूर्ये पश्यतीत्यसूर्यपश्या सूर्यकिरणासंस्पृष्टेत्यर्थः ॥
“असूर्यललाटयोर्दशितपोः” इत्यसूर्यशब्दोपपदात् दृशेः स्वभाप्रत्यये
मुमागमः ॥ “धात्रा—” इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः ॥ असूर्यपश्येत्यस-

मर्थसमाप्तोऽयं दृशिना नञः संबन्धात् । अन्यथा भविष्यतिार्थ-
संगात् । तथापि गमकत्वादिष्यते । एतद्वशा कोमलाङ्गी त्वं भूतपूर्वं
गोष्ठे गौष्टीने इदानीं ध्यालाक्रान्ते । ‘गौष्टीने भूतपूर्वकम्’ इत्य-
मरः ॥ “गोष्ठात्सञ् भूतपूर्वं” इति सप्रत्ययः ॥ स्त्री च पुमाञ्
स्त्रीपुंसौ मिथुनम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातः ॥ तयोर्भीषणम् ।
स्तनादिवज्जातौ द्विवचनम् । तद्वहुत्वस्येहाविवक्षितत्वात् । इन्द्रान्तेन
समासैकशेषेण स्त्रीपुंसानां भीषणमिति किमु वक्तव्यमिति भावः ।
नन्वादित्युप्रत्ययान्तः । कर्त्तरि ल्युङिति व्याख्याने ‘भीषणां तामयो-
जयत्’ इति टावन्तप्रयोगविरोधः । तस्मिन्वने किं किमर्थमभीरु-
भीता सती ॥ “भियः कृकुकनौ” इति कृप्रत्ययः ॥ अरार्यसे अटा-
ट्यसे । ऋ गतौ ॥ “सूचिसूत्रि—” इत्यादिना यङ् ॥ “यङि च” इत्यसै-
गुणः ॥ “न न्द्रा—” इति प्रतिषेधापवादेन सरेफस्यैव द्वितीयैकाचो
द्विर्भावे ह्लादिशेषे “दीर्घोऽकितः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।

त्वमप्सरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमञ्जलि ॥ २२ ॥

२२. मानुषानिति ॥ दिव्यानां देवतानां धर्माः रूपलावण्यादयः तद्वती
तच्चर्मिणी । अतः पद्माप्सरा इवाचरन्तीत्यप्सरायमाणा अप्सरःकल्पा ॥
“कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । ‘भोजसो-
ऽप्सरसोनित्यम्’ इति नित्यं सलोपः । त्वमिहारण्ये स्वतन्त्रा एका-
किनी मानुषान् मीचानिति भावः अभिलष्यन्ती अभिलष्यन्ती ॥ “वा
आश—” इत्यादिना ह्यन्वा ॥ कथमञ्जलि भदसि ॥

उग्रम्पद्माकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता ।

कामुकप्रार्थनापट्वी पतिवत्री कथं न वा ॥ २३ ॥

२३. उग्रम्पद्मेति ॥ उग्रं पश्यन्तीत्युग्रंपद्माः हिंसाः ॥ “उग्रम्पद्मेर-
म्मदपाणिन्धमाश्च” इति निपातः ॥ तैराकुले सङ्कीर्णैर्यरण्ये शालीन-

स्वधिवर्जिता अधाष्ट्यरहिता धृष्टा सतीत्यर्थः ॥ “शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः” इति अधाष्ट्यं शालाशब्दात्स्रञन्तो निपातः ॥ कामुकः कामी ॥ “लषपत—” इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः ॥ तस्य प्रार्थनासु अनुनयेषु पत्नी चतुरा त्वम् । पतिरस्या अस्तीति पतिवन्नी जीवत्पतिकेत्यर्थः ॥ “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” इति गर्भभर्तृसंयोगे निपातनादर्थविशेषलाभः । मतोर्वत्त्वं निपात्यते । अत्र सूत्रे उगित्वादेव ङीप्-सिद्धिः । ‘अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् मतुष्यत्वे निपातनात् । गर्भिण्यां जीवत्पद्व्यां च वा च च्छन्दसि जुग्विधिः’ ॥ इति घचनात् । कथं न वा कथं न किमित्यर्थः । पतिवह्याः कथमयं कामचार इति भावः ॥

राघवं पर्णशालायापिच्छानुरहसं पतिम् ।

यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥ २४ ॥

२४. राघवमिति ॥ अथ सर्वथा पतिं वरयसि चेत् अनुरहसं रहसि ॥ “अन्ववतसाद्ग्रहसः” इत्यच् समासान्तः ॥ पर्णशालायां राघवं रामं पतिमिच्छ धृणुष्वेत्यर्थः । अथ प्ररोचानार्थं सार्धश्लोकत्रयेण रामं स्तौति । यो रामो ममापि स्वामी ईशिता संभवति राजसम्यग्धेनेति भावः ॥ “स्वामिश्चैश्वर्ये” इति निपातः ॥ कान्तावान् रागीति भावः । सौन्दर्यादिगुणालम्ब्यभ्यामित्याह । उपकर्णमिति समीपार्थेऽव्ययीभावः । तत्र प्रायभवे औपकर्णिके ॥ “उपज्ञानूपकर्ण—” इति ठक् ॥ उपकर्णादयत्नयः सामीप्ये । ते लोचने यस्य सः । कर्णान्तविश्रान्तलोचन इत्यर्थः ॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य कर्णवेष्टनिकं मुखम् ।

संग्रामे सर्वकर्माणौ पाणी यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

२५. वपुरिति ॥ यस्य वपुश्चन्दनेन संपाद्यवश्यं संपन्नमुत्कृष्टं भवतीति चान्दनिकम् । मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां संपादि कर्णवेष्टनिकम् ॥

उभयत्रापि “संपादिनि” इति ठञ् ॥ यस्य पाणी संग्राभे सर्वाणि
कर्माणि धनुराकर्षणादीनि व्यामुतः इति सर्वकर्माणौ सर्वकर्मक्षमा-
वित्यर्थः ॥ “तत्सर्वादेः—” इत्यादिना खप्रत्ययः ॥ उपजानु जानुस-
मीपे भवौ औपजानुकौ आजानुलम्बिनावित्यर्थः । एतेन शौर्यभाग्यसं-
पत्तिरुक्ता ॥ “उपजानू—” इत्यादिनैव ठक् ॥ “इत्तुसुकान्तात्कः” ॥

बद्धो दुर्बलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः ।

यश्चापमाश्मनप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्बहम् ॥ २६ ॥

२६. बद्ध इति ॥ येन रामेण असिः दुर्बलानां रक्षार्थं दुर्बलघातुकशि-
क्षार्थं न तु दुर्बलघातार्थमित्यर्थः । उपनीवि नीवीसमीपे भवः औपनी-
विकः । स एव ठक् । बद्धः कटिनिबद्ध इत्यर्थः । यो रामः अश्वमैव
आश्मनम् । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । “अश्वमनो विकारे उपसंख्यानम्” इति
विकारे एव टिलोपविधानाच्च टिलोपः । प्रख्याति प्रकाशयति इति
प्रख्यं सदृशम् । ‘प्रख्यप्रतिनिधी अपि’ इति सदृशार्थेषु ढण्डी ॥
“आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् प्रत्ययः ॥ आश्मनप्रख्यमश्मनवद् दृढमित्यर्थः ।
सेषु सबाणमन्यैर्दुर्बहं चापं धत्ते । महाधानुष्क इत्यर्थः ॥

जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्मसन्तानमूर्वने ।

प्राप्य दारगवाणां यं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

२७. जेतति ॥ संख्ये युद्धे । यज्ञेभ्यो द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः ॥
“सत्सूद्विष—” इत्यादिना क्तिप्प्रत्ययः ॥ तेषाम् । कर्मणि षष्ठी । जेता ।
नृच । अत एवात्र धर्मसन्तानं धर्मपरंपरां सूते इति तत्सूः निरन्तरध-
र्मकारीत्यर्थः । पूर्ववत्किप् । किं च यं रामं प्राप्य शरणमासाद्य मुनीनां
यानप्रस्थानां तेषां धाराप्रपरिग्रहसंभवात् । शेषषष्ठीयम् । दाराश्च गावो
होमधेनवश्च दारगवम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातः । दारग-
वाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ “कुमति च” इति णत्वम् ॥ मुनिबहुत्वे

१ ‘वैस्त्वौ’ T₂, T₃, T₄.

२ दारगवादीनां c. दारगवातो यो T₄.

दारगवाणां यं N., O., T₁, T₂, T₃.

B., D., E₁, E₂, E₃.

३ त T₃.

तद्वृत्तात् ॥ “सरूप—” इत्येकशेषः ॥ सदा अभयं भयघर्जनमज-
सममिति प्राप्त्यभययोः समानकर्तृकता ॥

ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत ।

मामुपार्यस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

२८. तत इति ॥ ततो लक्ष्मणवाक्यानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्यमाना
रामं वृण्वाना धरिष्यन्ती सतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान-
वृत्तप्रत्ययः । वावृतु वरणे इति धातोर्देवादिकात्कर्त्तरि लटः शानच् ।
हे राम मामुपार्यस्त परिणयतु भवान् । शेषविघ्नार्थां प्रथमपुरुषः ॥
“उपाद्यमःस्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ इति सादरं वचः घटन्ती
रामस्य शालां न्यविक्षत ॥ “शल इगुपधादनिटः कसः” ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् सं पुष्यतितरां तव ।

पतिरित्यब्रवीद्रामस्तमेव ब्रज मा मुचः ॥ २९ ॥

२९. अस्त्रीक इति ॥ अस्तौ लक्ष्मणः अस्त्रीकः अधिद्यमानभार्यः ॥
“नघृतश्च” इति कप् ॥ “न कपि” इति केऽणो ह्रस्वप्रतिषेधः ।
तस्यैव सभिहितत्वात् । उपसर्जनह्रस्वस्य स्त्रीप्रत्ययान्तविषयस्य
इह समासार्थोपपद एव कपि सति पश्चात्समासे कबन्तप्रातिपदि-
कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादेव निवृत्तेरिति । अहं स्त्रीमान् सभार्यः ।
प्रशंसार्यां मतुप् । स एव तव पतिर्मर्त्ता भविष्यतितरां सम्पत्स्यते-
त्यमित्यर्थः ॥ “किमेत्तिङ—” इत्यादिना तिङ् आभ्यप्रत्ययः ॥ तं
लक्ष्मणमेव ब्रज गच्छ । मा मुचः न त्यज । मुचेर्लुङि लुदित्वाद्ङ् ॥
“न माङ्योगे” ॥ इति तां रामोऽब्रवीत् ॥

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् ।

मैत्र्यायुधसम्पातव्यध्यमानैर्मर्तिः पुनः ॥ ३० ॥

१ भविष्यतितरां T, G., Com.

२ “वदमान” E1.

३ तद्वृत्तमन्तु D.

४ कुशुमायुध B.

५ व्यध्यमान T., G., Com.

६ मतिस्ततः T1, T2., Com.

१०. लक्ष्मणमिति ॥ ततो रामवाक्यान्तरं । वृषमात्मन इच्छतीति वृषस्यस्ती ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” ॥ ततो लटः शतरि ङीप् ॥ “अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि” इत्यसुगागमः ॥ “अश्व-वृषयोर्मैथुनेच्छायां” । अत एव मन्मथायुधसंपातेन मदनशरपातेन व्यवमानमतिः वृषमानमानसा राक्षसी । महानुक्षा महोक्षः महावृषभः । अचतुरादिना निपातः । तं गौरिव लक्ष्मणमगमत् आससाव ॥

तस्याः सासद्यमानाया लोलूपावाग्रघूतमः ।

असि कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम् ॥ ११ ॥

११. तस्या इति ॥ रघूत्तमो लक्ष्मणः सासद्यमानायाः गर्हितं सीदन्त्याः आसीदन्त्याः ॥ “लुपसदचर—” इत्यादिना सदेर्यङि लटः शानच् । राक्षस्याः मुखम् । लोलूपा भृशलघनम् । लुनातेर्यङन्तादप्रत्यये टाप् । तद्वान् । तद्युक्तः सन्नित्यर्थः । अत एव कुक्षौ भवे कौक्षेयं लोहविशेष-प्रभवम् ॥ “इतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ्” ॥ असि खड्गमुद्यम्य । अप-गता नासिका यस्य तत् अपनसं नासिकारहितं चकार ॥ “उपस-गाञ्” इति नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहिसमासान्तो नसादेशः ॥

अहं शूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया ।

दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मर्ष्यपातीति साव्रवीत् ॥ १२ ॥

१२. अहमिति ॥ अहं नाम्ना शूर्पणखा ॥ “नखमुखात्संज्ञायाम्” इति ङीप्प्रतिषेधः ॥ “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् ॥ किं तु त्वया नाज्ञायिषि शूर्पणखेति न ज्ञातास्मि । जानातेः कर्मणि लुङि तङि सिद्धिं विण्वदिटि युक् । स्वाज्ञाने लिङ्गमाह । येन अज्ञानेन अज्ञेन स्वया वा अयं नासाछेदरूपः क्षेत्रियः परक्षेत्रे चिकित्स्यः प्रतिसमा-धेय इत्यर्थः ॥ “क्षेत्रियश्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः” इति परशब्दलोपो घप्रत्ययश्च निपात्यते । क्षेत्रियो नाम परत्र जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो

१ कौक्षेयमसिमुद्यम्य D.

D., E2.

२ शूर्पणखा C., E3, T1, T4. शूर्पणखा

३ मर्ष्यपातीति T3, T4.

मरणान्तिकव्याधिः । अयं दण्डोऽपि लिङ्गस्याङ्गस्य पुनः प्ररोहासंभ-
वात् तत्प्राय इति तथा व्यपदिष्टः । दण्डो दमो मयि अपाति पातितः ।
मन्स्वरूपक्षाने तु नेदं घटत इति तात्पर्यम् । पततेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङि
च्लेश्चिणादेशो णिलोपश्च । इति सा तमब्रवीत् । तदेतदुल्मुकेन शिरः-
कण्ठयनं तव अविध्यतीति भावः ॥

पर्यशाप्सीद् दिविष्ठासौ संदर्श्य भयदं वपुः ।

अपिस्फेवच्च बन्धूनां निनङ्क्षुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३३ ॥

३३. परीति ॥ अथ असौ राक्षसी दिवि आकाशे तिष्ठतीति दिविष्ठा
सती ॥ “सुपि इथः” इति कः ॥ “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥
“अन्धास्य—” इत्यादिना पत्वे धृत्वम् ॥ भयं वदतीति भयदं भयंक-
रम् ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ वपुर्निजशरीरं प्रदर्श्य पर्यशाप्सीत् तर्ज-
नाभिराकुक्षत् । शप आकाशे । लुङि सिचि इलन्तलक्षणा वृद्धिः । किं
च । निनङ्क्षुः नङ्क्षुमिच्छुः सतीत्यर्थः । धिनाशकाले विपरीतवृद्धिः
सतीत्यर्थः । नशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “मस्तिजनशोर्झलि” इति तुम् ॥
मुहुरसकृत् बन्धूनां खरादीनां विक्रमं शौर्यमपिस्फेवच् वाचा अवी-
वृधत् । बलवद्द्वेवोद्घाटनेन भाषितवतीत्यर्थः । स्फायी ओप्यायी
वृद्धौ इति धातोर्णिचि ॥ “स्फायो वः” ॥ णौ चङधुपधाह्रस्वः ।
द्विर्भावः । अभ्यासकार्यं चत्वंम् ॥

खरदूषणयोभ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ।

विजिग्राहयिषू रामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

३४. स्मेति ॥ सा राक्षसी भ्रात्रोः खरदूषणयोः पुरः अग्रे । तयो-
स्तदा नेदिष्वत्वादिति भावः । दण्डकारण्यवासिनं समानदेशस्थमि-
त्यर्थः । रामं विजिग्राहयिषुः विरोधयितुमिच्छुः सती । ग्राह्यतेः
सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “रो रि” इति रेफलोपः ॥ “दलोपे पूर्वस्य

दीर्घोऽणः” ॥ पर्यदेविष्ट विललाप । ‘विललापः परिदेवनम्’ इत्यमरः ।
देव देवने इति धातोर्देवादिकाह्लङि तङि सिञ्चीट् ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

३५. अथ त्रिभिः । परिदेवनप्रकारमेवाद कृत इत्यादि ॥ दुर्भगायाः निर्मा-
ग्यायाः अपत्ये पुमांसौ दौर्भागिनेयौ । अन्यथा कथमिदं निर्वा-
सनमिति भावः ॥ “स्त्रीभ्यो ङक्” इति ङकि “कल्याणादीनामिङ्”
इति इङादेशः ॥ “हङ्ग—” इत्यादिना उभयपदवृद्धिः । यौ द्वौ ।
सुभगाया अपत्यं पुमान् सौभागिनेयः । अन्यथा कथमाकस्मिको
राज्यलाभ इति भावः । तस्य भरतस्य कृते कार्य्याय । संपदादि-
किञ्चिन्ताच्चतुर्थी । तादृश्येऽव्ययमिति केचित् । पित्रा विवासितौ तयोः
पापिष्ठयोश्चेष्टितं स्वनासाछेदनव्यापारं पश्यतम् । प्रार्थनायां लोट् ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।

अयं तापसकाद् ध्वंसः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

३६. ममेति ॥ रावणनाथायाः रावणस्वामिकायाः पुनर्विशेषतः
युवयोः भगिन्याः स्वसुर्मम तापसकात्कुत्सिततापसात् । कुत्सितार्थं
कन् प्रत्ययः । अयं ध्वंसः वैरूप्यम् । क्षमध्वं सहध्वमुपेक्षध्वमित्यर्थः ।
यदि वो युष्माकम् ॥ “युष्मदि गुरावेकेषाम्” इति बहुवचननिर्देशः ।
अत एव अपिस्फवञ्च बन्धूनामित्युक्तम् । क्षमं युक्तं वादि । सर्वबन्धु-
साधारणोऽयमवमानो नोपेक्षणीय इत्यर्थः ॥

असंस्कृत्रिमसंव्यानावर्तनुप्त्रिमफलाशिनौ ।

अभृत्रिमपरीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् ॥ ३७ ॥

३७. असंस्कृत्रिमेति । संस्कारेण कुविन्दव्यापारेण निर्वृत्तं संस्कृ-
त्रिममतत्संव्यानौ चल्कले वसानावित्यर्थः । पाकेन निर्वृत्तं पक्विम-

मतत्कलाशिनौ अकृष्टपद्मफलाशितावित्यर्थः । भरणेन निर्वृत्तौ भृत्रिमः मतत्परिवारौ अभृतपरिजनौ मृगमात्रपरिवारावित्यर्थः । अत एव “उपसर्गस्य वक्ष्यमनुष्ये बहुलम्” इत्युपसर्गस्य दीर्घः । सर्वत्र “द्वितः क्रिः” ॥ “कर्मम् निष्पम्” ॥ तथाप्यतिनीचावपि मां पर्यभूताम् । कथमेतत्सह्यमिति भावः ॥

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।

प्राणिवस्तव मानार्थं व्रजाश्वसिहि मा रुदः ॥ ३८ ॥

३८. अथ श्लोकद्वयेन प्रत्युत्तरमाह श्वःश्रेयसमिति ॥ सा शूर्पणखा भ्रातृभ्यां अरदूयणाभ्यां प्रत्यभाणि प्रत्युक्ता । भणतेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । तदेवाह वत्से शोभनं श्रेयः श्वःश्रेयसमुत्कृष्टं श्रेय इत्यर्थः । ‘अत्र श्वः शब्द उत्तरपदार्थप्राशस्त्यवाची’ इति काशिका । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । “श्वसो वसीयः श्रेयसः” इति समासान्तः । अवाप्तासि अवाप्स्यसि । आप्नोतेरनघतने भविष्यति लुटि सिपि तासिप्रत्ययः ॥ “तासस्त्योलोपः” इति सकारलोपः ॥ तव मानार्थमेव प्राणिवः जीवावः । अन प्राणने । लट् । वम् । शपो लुक् ॥ “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीद् ॥ “अनितेः” इति णत्वम् ॥ श्वसिहि आश्वसिहि । श्वस प्राणने । लोट् । पूर्वचदिद् । सेहिंरादेशः । मा रुदः मा रोदीः । रुदेर्लुङि सिपि ॥ “हरितो वा” इति ङेरङादेशः । व्रज गच्छ । मार्गं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरास्तत्तन्दिवं वयम् ।

कुतस्त्वं भीरु यत्तेभ्यो दुष्टाद्भ्योऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

३९. यदुक्तं क्षमध्वमिति तत्रोत्तरमाह तुः जक्षिम इति ॥ वयं सर्वे राक्षसा इत्यर्थः । त्यदादिपरैकशेषः । अनपराधे अपराधाभावेऽपि । ‘कचित्प्रतिषेधेऽपि समास इभ्यते’ । नरान्मानुषान् । नकं च दिवा च तत्तन्दि-

बम् । अचतुरादिना सप्तम्यर्थेद्वयोरव्यययोर्द्वन्द्वसमासान्तनिपातः ।
जक्षिमी भक्षयामः । जक्ष भक्ष हसनयोरिति धातोर्लट् । मस् । शपो
लुक् । हदादित्वात्सार्वधातुके इद । हे भीरु भयशीले । संज्ञापूर्वो
विधिरनित्य इति न गुणः । मुह्यद्भ्योऽपराधभागभ्यो नरेभ्यः क्षमामहे
मृष्यामहे इति यत् तत् कुतस्त्यं कुत आगतम् ॥ “अव्ययार्यप्” ॥
न क्षमामहे इत्यर्थः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥

तौ चतुर्दशसाहस्रधनौ निर्ययतुस्ततः ।

पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकभासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

४०. ताविति ॥ ततः शूर्पणखासमाश्वासनानन्तरं चतुर्दशसहस्राणि
परिमाणमस्य इत्यस्मिन्नर्थे “शतमानविंशतिकसहस्रवसनादप्” ।
“प्राग्घतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तप्रहणमलुकि” इति तदन्तविधिः ॥
“संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” इति उत्तरपदवृद्धिः ॥ तावद्वलं
सैन्यं ययोस्तौ खरदूषणौ । परश्वधः कुठारः प्रहरणमेवां पारश्वधिकाः ॥
“परश्वधाद्वृद्ध” ॥ “ठस्येकः” ॥ धनुः प्रहरणमेवामस्तीति धानुष्काः ॥
“प्रहरणम्” इति ठक् ॥ “इसुसुकान्तात्कः” ॥ शक्तिः प्रहरणमेवां
शाक्तीकाः ॥ “शक्तियल्लोरीकक्” ॥ प्रासः कुन्तः प्रहरणमेवां प्रासिकाः ।
स एव ठक् । तैरन्वितौ सन्तौ निर्ययतुः । यातेर्लिटि ॥ “आतो लोप
इटि च” इत्याकारलोपः ॥

अथ संपततो भीमान् विशिखै रामलक्ष्मणौ ।

बहुमूर्ध्नो द्विमूर्ध्नाश्च त्रिमूर्ध्नाश्चाहंतां मृधे ॥ ४१ ॥

४१. अथेति ॥ अथ रामलक्ष्मणौ संपततः संमुखमागच्छतः भीमान्
भयङ्करान् बहुमूर्ध्नो बहुशिरस्कान् द्विमूर्ध्ना द्विशिरस्कान् त्रिमूर्ध्ना

१ पारश्वधिक D., E₁, E₂

२ शाक्तीक C., N., B., T₁, T₂, T₄

छात्रिक E., माटीक D.

३ संपततो E₁.

४ अ मृधे इतान् T₁, T₂

प्रिशिरस्काश्च ॥ "ह्रिदिभ्यां च मूर्ध्नि" इति समासान्तः कप्रत्ययः ॥
 मूर्ध्नि रणे प्रिशिरसैर्बाणैः अहतां हतवन्तौ । हन्तेत्युङि तसस्तामादेशः ॥
 "अनुदात्तोपदेशः—" इत्यनुनासिकलोपः ॥

वैवृक्कणरुग्णसंभुग्रक्षुण्णभिन्नविपन्नकैः ।

निमग्नोद्विग्नसंह्रीणैः पत्रै दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

४२. तेरिति ॥ घृक्णैस्त्रीस्थैः । अग्नेरोदित्वाभिधानत्वम् । तस्यासिद्ध-
 त्वाद् "चोः कुः" इति कृत्वम् ॥ "अहिज्यावयि—" इत्यादिना संप्र-
 सारणम् ॥ "स्कौः संयोगाद्योरन्ते च" इति सकारलोपः ॥ "अवर्णा-
 वेति घक्तव्यम्" इति णत्वम् । रुणैर्भुग्नैः संभुग्नैः प्रहारवेदनया कुटि-
 लिताङ्गैः । उभयत्रापि पूर्ववाभिधानत्वं कृत्वं च । क्षुण्णैश्चूर्णितैः भिन्नैः
 विवारितैः विपन्नकैः कुत्सितं विपन्नैः मृत्तैः ॥ "कुत्सिते" इति कप्रत्ययः ॥
 विष्वपि "इदाम्बां—" इति निष्ठानत्वम् ॥ विमग्नैर्मौ मग्नैः आविग्नै-
 र्भीतैः । उभयत्रापि "ओदितश्च" इति निष्ठान्तत्वे तस्यासिद्धत्वात्कृत्वम् ।
 संह्रीणैः सम्यग्लक्षितैः ॥ "उदविद—" इत्यादिना निष्ठानत्वम् ॥
 सर्वत्र स्वतन्त्रार्थत्वाद् ह्रस्वः । दीनैः क्षीणबलैश्च । स्वादित्वाभिधान-
 त्वम् । एवं नानाभूतैः तैः राक्षसैः मेदिनी घञे आवृता । वृञ् घरणे ।
 कर्मणि लिट् ॥

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम् ।

सरक्तं धमथुं केचिद् भ्राजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

४३. केचिरिति ॥ केचिद् वेपथुं कम्पमासेदुः प्रापुः । अन्ये उत्तमं
 महान्तं दवथुं परित्यापमासेदुः । केचित् सरक्तं धमथुं वमनमासेदुः
 रक्तमवमथित्वर्थः । भ्राजथुं दीप्तिं तु केचनापि मासेदुः । सर्वत्र
 "द्वितोऽथुच्" इत्यथुच् ॥

मृगयुभिर्न मृगोऽथ दक्षिणेर्मा
दिशमिव दाहवर्ती मराधुदन्यन् ।
रघुतेजयमुपाययौ त्रिमूर्धो
विषभृदिबोअमुखं पतत्रिराजम् ॥ ४४ ॥

४४. मृगयुमिति ॥ अथास्मिन्नवसरे दक्षिणे ईर्मं ऋणोऽस्यास्तीति
दक्षिणेर्मा व्याधेन ऋणितदक्षिणाङ्ग इत्यर्थः । 'दक्षिणाङ्गुल्यधयोगाह-
क्षिणेर्मा कुरङ्गकः' । 'ऋणोऽस्त्रियाग्रीर्मेमरुः' इति चामरः ॥ "दक्षिणेर्मा
लुब्धयोगे" इत्यभिच्प्रत्ययास्तो निपातः ॥ स मृगः मृगान्यातीति
मृगयुं व्याधमिव । 'व्याधो मृगवधाजीवी' इत्यमरः । 'मृगन्वादयश्च'
इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । मरौ निर्जलदेशे । 'समानौ मरु-
धन्वानौ' इत्यमरः । उदकमिच्छन्नुदन्यन् पिपासुर्जन्तुः ॥ "अशना-
योदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु" इति क्यञन्तधाताबुदभ्यादेशनि-
पातः ॥ तस्माद्भटः शत्रादेशः । दाहवर्ती दाहानलवर्ती दिशमिव ।
विषं विभर्तीति विषभृदाशीविषः उग्रमुखं पतत्रिराजं गरुडमिव त्रयो
मूर्धानो यस्य त्रिमूर्धः त्रिशिरा नाम राक्षसः । त्रिमूर्धो व्याख्यातः ।
रघुतेजयं राममुपाययौ । मालोपमालंकारः । अनेनोपमाश्रयेणास्य
रक्षसः सद्योमरणं व्यज्यते इति अलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

क्षितविशिलनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः
क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।
भयमुपनिदधे स राक्षसाना-
मखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

४५. क्षितेति ॥ क्षितैर्विशिष्टैः निकृत्तकृत्स्नवक्त्रः छिन्नसर्वमूर्धा अत
एव क्षितिकम्पेन औत्पातिकभूकम्पेन कीर्णशृङ्गो विकीर्णशिखरः क्षिति-

१ दाव T₃, E₂, T₁, G., Com.

२ रघुवृषभ ०.

३ विषभृदि D.

४ हव ०.

५ शीर्ण T₃, T₄.

भृत् पर्वत इव स्थितः किं च अखिलकुलस्य कृत्स्नरक्षःकुलस्य क्षये
विनाशे पूर्वलिङ्गं प्रथमावेदकनिमित्तं तत्सुल्यः तथा प्रतीयमान इत्यर्थः ।
स राक्षसः राक्षसानामवशिष्टानां च मयमुपनिदधे जनयामासेत्यर्थः ।
औत्पातिकपर्वतोपमानेन कुलस्यसूचनात्सर्वराक्षसानां महाभयमुत्पन्न-
मिति भावः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे^१ चतुर्यः सर्गः ।

इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारानारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरी-
विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाव्याख्यानं चतुर्यः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्धिष्णू परितो रणम् ।

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

१. निराकरिष्णू इति ॥ अथ त्रिशिरःपातानन्तरं खरदूषणौ निराकरिष्णू प्रतिपक्षनिराकरणशीलौ । वर्धिष्णू वर्धनशीलौ रणोत्साहिनावित्यर्थः । वर्त्तिष्णू अतिप्रहारेऽपि वर्त्तनशीलौ । स्थायिनावित्यर्थः । उत्पतिष्णू ऊर्ध्वमुत्पतनशीलौ । सहिष्णू प्रहारसहनशीलौ च सन्तौ । सर्वत्र “अलंकृञ्—” इत्यादिना तारुलीलिक इष्णुश्च प्रत्ययः । रणे परितः रणे सर्वतः ॥ “पर्यभिभ्यां च” इति सर्वाथे तसिलप्रत्ययः ॥ “अभितः परितः—” इत्यादिना द्वितीया ॥ चेरतुः बध्नमतुः । चरेर्लटि तसोऽतुस् ॥ “अत एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥ क्रियासमुच्चयालंकारः ॥

तौ^१ खड्गमुशैलमासचक्रबाणगदाकरौ ।

अकार्ष्णामायुधच्छाये^२ रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

२. ताविति ॥ खड्गादयः करे ययोस्तौ तत्करौ । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति परनिपातः । अत्र खड्गादीनां जातिवचनत्वेऽपि जातिप्राधान्यव्यङ्ग्यकारेण नियतद्रव्यविवक्षया निर्देशाद्द्वयमलकानि तिष्ठन्तीत्यादिवत् “जातिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावो न कृतः । कृते वा नपुंसकलिङ्गप्रसङ्गात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न स्यादिति । तौ खरदूषणौ रक्षास्थेव सन्तमसं विषूचीर्न तमो यत्र तस्मिन् । रजःसन्तमसमिति पाठान्तरम् । ‘विष्वक् सन्तमसम्’ इत्यमरः ॥ “अथसमन्धेभ्यस्त-

१ वर्धिष्णू वर्त्तिष्णू T₂, T₄, T., G., Com.

२ तत्त्वञ्च T₂.

३ मुचल C., T₁, E₂, मुचल T., G., Com.

४ अकार्षा E₁, E₂.

५ “छायायोज” T₂.

६ रजःसन्त T., G., Com.

मसः” इति समासास्तोऽञ्च् ॥ रणे आयुधानां छाया आयुधच्छायम् ॥
 “छाया बाहुल्ये” इति पूर्वपदार्थबाहुल्ये नपुंसकत्वम् ॥ अकार्षी-
 मायुधैश्छादितवन्तावित्यर्थः । करोतेः कर्त्तरि लुङि तसस्तामादेशः ।
 सिचि वृद्धिः ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्बाणैरभिर्मर्म रघूत्तमौ ।

व्याधं व्याधममूढौ तौ यमसाच्चक्रतुर्द्विषौ ॥ ३ ॥

१. अथेति ॥ अथ राक्षसचिक्रमानन्तरं रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ । अमू-
 द्वावप्रमत्तौ सन्तौ द्विषौ द्वेषिणौ शरदूषणौ ॥ “सरस्वद्विष—” इत्या-
 दिना कृष् ॥ तीक्ष्णायसैस्तोक्षणफलैर्बाणैः । अभिमर्म मर्मसु । विमत्त्यर्थे अ-
 व्ययीभावः । व्याधं व्याधमभीक्ष्णं विदुः ॥ “आभीक्ष्ये णमुल्ल” इति
 णमुलि चाद्विर्भाषञ्च ॥ यमसाद्व्रतकाधीनम् ॥ “तदधीनवचने” इति
 सातिप्रत्ययः ॥ चक्रतुर्द्वितामित्यर्थः ॥

हतवन्धुर्जगामासौ ततः शूर्पणखा वनात् ।

पारेसेमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं गतिम् ॥ ४ ॥

४. इति ॥ अथ हतवन्धुर्द्वैतभ्रातृका असौ शूर्पणखा ततस्तस्मा-
 द्द्वनाञ्जनस्थानात् मध्ये समुद्रस्य मध्येसमुद्रम् । “पारे मध्ये पश्चा-
 द्वा” इत्यव्ययीभावः ॥ लङ्कायां वसन्तं रावणं गतिं शरणं जगाम ।
 तद्वधोऽपि प्रारम्भीति भावः ॥

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।

नामग्राहमरोदीरसा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

५. संप्राप्येति ॥ क्रोधविह्वला क्रोधान्धा सा शूर्पणखा । राक्षसानां
 सभा राक्षससभम् ॥ “सभाराजामनुष्यपूर्वा” इत्यमनुष्यपूर्वकत्वा-

१ तु T₂.

२ तच्च T₃, T₄.

३ शूर्पणखा D., E₃ शूर्पणखा C. शूर्पणखा
 O., B., E₁, T₁.

४ नत्वत् C.

५ मध्येष' T₃, T₄, T., G., Cam.

६ पतिम् N., C., T₁, E₂, E₃, B., C.

७ तीक्ष्ण E₂.

अपुंसकत्वम् ॥ संप्राप्य राक्षशान्तिके ॥ “सप्तम्यधिकरणे च” इति
‘अकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च सप्तमी’ इति काशिका । भ्रातरौ खरदू-
षणौ नाम गृहीत्वा नामग्राहम् ॥ “नाभ्यादिशिग्रहोः” इति णमुल् ॥
अकन्द् शुक्रोश ॥

दण्डकानध्यवात्ता यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।

नृभ्यां संख्येऽकृषातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्धनौ ॥ ६ ॥

१. दण्डकामिति ॥ हे वीर यौ प्रकाण्डावेव प्रकाण्डकौ । स्वार्थे कप्र-
त्ययः । ‘स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्धन्ते’ इति नपुंसक-
प्रकृतित्वेऽपि पुल्लिङ्गता । रक्षसी प्रकाण्डकौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्त-
राक्षसौ । कदशब्दानामादिष्टलिङ्गत्वेन स्वस्वल्लिङ्गानामेव सामानाधि-
करण्यम् । ‘मतल्लिकामन्त्रिकाप्रकाण्डमुदतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्य-
मूनि’ इत्यमरः । अथवा ‘अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात्’ इति प्रकाण्ड-
शब्दः स्कन्धवचनः । रक्षसी प्रकाण्डावित्युपमितसमासः । तद्वद्भुरंध-
रावित्यर्थः । दण्डो नाम कश्चिद्राजा तत्पालितो देशोऽपि दण्ड इत्युपच-
र्यते । स च शुक्रशापादिदानीमरण्यभूतत्वेन कुत्सितत्वेन “कुत्सिते”
इति कप्रत्यये दण्डकेति दण्डका इति चोच्यते लोकतो लिङ्गवचननिय-
मादिति । तत्सुक्तं रामायणे । ‘तस्यायं दण्डविषयो विन्ध्यशैवल्योर्नृपः ।
शसो ब्रह्मर्षिणा तेन पुरा वैधर्म्यके कृते ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकार-
ण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता यत्र जनस्यानमतोऽभवत् ॥’ तां दण्डकां
तान् दण्डकान्वा अध्यवात्ताम् । तत्रोषितावित्यर्थः ॥ “उपान्वध्याङ्-
वसः” इति कर्मत्वम् ॥ वसेरनिटो लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
“सः स्वार्थधातुके” इति धातुसकारस्य तकारः ॥ “झलो झलि” इति
सिचो लोपः ॥ तौ खरदूषणौ सभृत्यौ । नृभ्यां मनुष्याभ्यां संख्ये
युद्धे । वर्धयत इति वर्धनौ भूमेर्वर्धनौ । नन्धादित्वाल्लुधुः । स्वशरीरेण
मृद्भूतेन पूरकौ मृतावित्यर्थः । अकृषातां कृतौ । करोतेः कर्मणि लुङि
भातामि सिचि पक्षे चिण्वदिडभावाद्भृज्यभावः ॥

विग्रहस्तत्र शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।

सार्धं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥ ७ ॥

७. अथ रावणमुपालममाना षोडशभिः सिध्मन्त्रयते विग्रह इत्यादिभिः ॥ हे स्वाभिन् । बृहस्पतिः पुरोधीयत इति पुरोधाः मन्त्री यस्य तेन । पुरोधसोऽपि मन्त्राधिकारत्वात् । तदुक्तं मनुना । ‘सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । मन्त्रयेत परं मन्त्रं राजा वाङ्मण्यसंयुतः’ ॥ इति । कुमारः स्कन्दः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन शक्रेण सार्धं विग्रहः प्रबलविरोधो नित्यानुषक्त इति शेषः । तथापि शून्यो निरुद्योगश्चासि । अस्तेर्लटि सिपि “तासस्त्योर्लोपः” इति खलोपः । इतीदमौदासीन्यं को नयः का नीतिः । बलवद्विरोधप्रस्तस्य जिगीषोरौदासीन्यमनर्थानुबन्धीति भावः ॥

यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतवान्धवा ।

नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यश्चौरदुर्बलः ॥ ८ ॥

८. यदीति ॥ हे नाथ स्वाभिन् । विगता नासा नासिका यस्याः सा विनासेति नासान्तो बहुव्रीहिः । ‘घोणा नासा च नासिका’ इत्यमरः । नासिकान्तत्वे “उपसर्गाच्च” इति नसादेशं बाधित्वा “वेमो वक्तव्यः” इति प्रादेशो विभेति स्यादिति । हतवान्धवा हतघ्नात्काहं नायास्यं यदि नागच्छेयं चेत् । प्रमाद्यन्निति वर्तमाननिर्देशाश्रित्यप्रमत्त इत्यर्थः । चरतीति चरः । पचाद्यच् । स एव चारो गूढचारः । प्रभावेत्वाद्घ् । तेन दुर्बलः तच्छून्यः । साक्षाद्दृष्ट्वा चारदृष्ट्वा वा न किञ्चिद्दृष्टवानित्यर्थः । एवं गर्वान्धस्त्वं सर्वमिदमनर्घजातं नाज्ञास्यः न जानीयाः ॥ “लिङ्गिमिचे लङ्गियातिपत्तौ” इति यातेर्जानातेश्च क्रियातिपत्तौ लङ् । कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः । स्वस्यानागमे ज्ञातव्यज्ञानानभिनिर्वृत्तिरिह क्रियातिपत्तिः ॥

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किं नु कृतं परैः ।

अपकारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्न वा भवान् ॥ ९ ॥

१. करिष्यमाणमिति ॥ परैः शत्रुभिः करिष्यमाणं कार्यं किं कृतं च किञ्च तद्विज्ञेयम् । एतदुभयं विजिगीषुणावश्यं विज्ञेयम् । एवं स्थिते भवांस्तु अपराधे द्रोहे कृते परैराचरितेऽपि अज्ञः । ज्ञानमेव नास्ति प्रतीकारस्तु दूरापास्त इति भावः । अथवा भवान् त्वं विजिगीषुर्नासि अन्यथा कथमिदमनात्महृत्यमिति भावः ॥

वृत्तस्त्वं पात्रेऽस्मिन्मैतैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।

पानशौण्डः श्रियं नेता नास्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

१०. अहतामेवाह वृत्त इति ॥ त्वं तु पात्रेऽस्मिन्मैतैः भोजनमात्रसङ्गतैर्वृत्तः न तु मन्त्रसंगतैरित्यर्थः ॥ “पात्रेऽस्मिन्मादयश्च” इति श्लेषे समासनिपातः । खट्वारूढः खट्वारूढः परतत्त्वगतः उत्पथप्रस्थित इत्यर्थः ॥ “खट्वा श्लेषे” इति श्लेषे कान्तेन द्वितीयासमासः ॥ प्रमादवान् नित्यप्रमादयुक्तः । नित्ययोगे मतुप् । पाने शौण्डो मत्सः पानशौण्डः पानव्यसनीत्यर्थः “सप्तमी शौण्डैः” इति समासः ॥ ‘मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः’ इत्यमरः । उन्मनाः उत्सुकचित्तः विषयासक्त इत्यर्थः । श्रियं लक्ष्मीम् । अत्यन्तीनत्वमत्यन्तगामित्वं केवलात्मगामित्वमित्यर्थः ॥ “अवारुणर—” इत्यादिना सप्रत्ययः । नेता प्रापणशीलो नासि । ताच्छील्ये वृत् ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । नयतिद्विकर्मकः । त्वच्छेदितानि सर्वथा राज्यभ्रंशकारीणीत्यर्थः ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमश्रुत्वत आश्रमान् ।

अचुं महेन्द्रियं भागमैति दुःश्रयवनोऽधुना ॥ ११ ॥

१ न Ea.

२ परैः कृतम् T₂, T₃, T₄, E₂, Ea, B.

३ अपराधे T₁, G, Com.

४ वृत्तेऽस्ति Ea, वृत्तस्तु T₂, T₄.

५ पात्रेऽस्मिन्मैतैः T₁, G, Com.

६ नात्यन्तीनां च D.

७ महेन्द्रियं T₂.

८ दुःश्रयवो Ea.

११. अधरोधिति ॥ अधुना अस्मिन् काले ॥ “अधुना” इत्यधुनाप्र-
त्ययान्तो निपातः । दुष्टं व्यचते परदारेषु रेतञ्जोतते दुःक्षेन व्यचते
रणादिति वा दुष्यचनः दिवस्पतिः ॥ “चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्” ॥
महाकाव्ये दुष्यचनशब्दप्रयोगनिषेधेऽप्यत्र तद्दोषोद्घाटनार्थमनुवा-
दाच्च दोषः । अग्निं चितवन्तोऽग्निचितः ॥ “अग्नौ चेः” इति क्तिप् ॥
तद्वत्सु अग्निचित्वत्सु तत्कर्तृकेष्वित्यर्थः ॥ “तसौ मत्वर्थे” इति
मत्वात्तकारस्य ज्ञत्वस्याभावः । एकसंज्ञाधिकारात् “ज्ञयः” इति
मतोर्वत्वम् । अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवताकम् । “महेन्द्रा-
द्याणौ च” इति घप्रत्ययः ॥ भागमनुं ज्ञप्सयितुं सोमं सुतवन्तः सोम-
सुतः ॥ “सोमे सुजः” इति क्तिप् ॥ तद्वतः सोमसुत्वतः सोमयाजि-
मन्तः । मत्वादि पूर्ववत् । आधमानृध्याश्रमान् पेति आगच्छति । आङ्-
पूर्वादिषो लिट् ॥ “एत्येधत्यूरसु” इति वृद्धिः ॥ अशस्त्रवधस्तंवायं
माहाभङ्ग इति भावः ॥

आमिक्षीयं दधिक्षीरं पुरोडाशं तथौषधम् ।

हविर्हयङ्गवीनं च नाप्युपगन्ति रक्षसाः ॥ १२ ॥

१२. आमिक्षीयमिति ॥ तस्मै पयसि दध्यानयति सामिक्षा तदर्थ-
मामिक्षीयम् । दधि च क्षीरं च दधिक्षीरम् ॥ “विभाषा वृक्षमृगतृण-
इत्यादिना वैभाषिको व्यञ्जनद्वन्द्वः ॥ तथा पुरोडाशं पुरोडाशार्थ-
मोषधिरेवौषधं मोहियवादि ॥ “मोषधेरजातौ” इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः ॥
आमिक्षापुरोडाशयोर्द्विविधात् ॥ “विभाषा हविरूपादिभ्यः” इति
वैभाषिको प्राक्क्षीरौ यथाक्रमं छयतौ ॥ हयङ्गवीनं ह्योगोदोहवि-
कारं घृतं च । ‘तत्तु हयङ्गवीनं यद्व्योगोदोहोद्भवं घृतम्’ इत्यमरः ॥
“हयङ्गवीनं संज्ञायाम्” इति ह्योगोदोहशब्दस्य हियङ्गवादेशः खञ्जन्तो
निपातः । हविः पूर्वोक्तं त्रिविधं हविरपि रक्षसाः नोपगन्ति न
क्षुम्पन्ति । सर्वत्र रक्षसां विसम्भविद्वारप्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥

युवजानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः खविचारिणः ।

रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

१३. युवेति ॥ किं च युवतिर्जाया यस्य सः युवजानिः तरुणभार्यः
तथापि निःशङ्क इति भावः ॥ “जायाया निङ्” इति बहुव्रीहिसमा-
स्तान्तो निङादेशः ॥ “लोपो व्योर्घलि” इति यकारलोपः ॥ “स्त्रियाः
पुंवत्—” इत्यादिना पुंवद्भावः ॥ अनुः पाणौ यस्य सः धनुष्पाणिः ॥
“प्रहरणार्थेभ्यः—” इति सप्तम्याः परनिपातः ॥ “नित्यं समासेऽनुस-
रपवस्थस्य” इति नित्यं षत्वम् ॥ भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः ॥ “सुपि स्थः”
इति कप्रत्ययः ॥ “अम्बाम्ब—” इति षत्वे घुत्वम् ॥ खविचार एवाम-
स्तीति खविचारिणः खचरानित्यर्थः । भत्वर्थीय इतिप्रत्ययः । न तु
“सुप्यजातौ—” इति णिनिः । पुनः सुप्रहणेनोपसृष्टात्तन्निषेधात् ।
सन्नेभ्यो द्रुहन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसान् ॥ “सत्सूद्रिष—” इति क्प् ॥
कालकल्पैरन्तकप्रणयैः । शिली शल्यं मुखं येषां तैः शिलीमुखैः पाणैः
हन्ति । न चास्य कश्चित्प्रतिपक्ष इति भावः ॥

मांसान्योष्ठावलोप्यानि सार्धनीयानि देवताः ।

अश्रन्ति रामाद्रक्षांसि बिभ्यैत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

१४. मांसानीति ॥ ओष्ठाभ्यामेधावलोपुमत्तुमर्हाणि ओष्ठावलोप्यानि
अतिमृदूनीत्यर्थः ॥ “ऋहलोर्ण्यत्” ॥ “कृत्यैरधिकार्थवचने” इति
करणे तृतीयासमासः । सधनाय हितस्तदर्थे वा पशुः सवनीयः ।
प्राक्क्रीतीयश्छप्रत्ययः । तदीयानि सावनीयानि । साधनीयानीति
पाठे यज्ञसाधनीयार्थानि यज्ञार्थं संपाद्यानि वा । मांसानि देवताः
अश्रन्ति । रक्षांसि राक्षसास्तु रामाद्विभ्यति भीतानि सन्ति । बिभेतेः
ज्ञातरि ॥ “नाभ्यस्ताच्छतुः” ॥ “वा नपुंसकस्य” इति नुप्रतिषेधवि-
कल्पात्पाठद्वयेऽपि साधुत्वम् । दिशोऽश्रुवते व्यामुचन्ति पलायन्त

इत्यर्थः । पूर्वं राक्षसाः यज्ञेष्वान्छिद्य मांसान्यभ्रान्ति देवता दिशोऽभ्यु-
घते । अघुना तद्विपरीतं वर्तत इत्यर्थः ॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां सज ।

लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

१५. कुर्वति ॥ कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्माग्रमित्यर्थः ॥ “कुशा-
ग्राच्छः” इति इवार्ये छप्रत्ययः ॥ बुद्धिं कुरु । सूक्ष्मदर्शी भवेत्यर्थः ।
अनुकामं गामी अनुकामीनः यथेष्टं गन्ता ॥ “अवारपार—” इत्यादिना
क्षप्रत्ययः ॥ तत्तां त्यज यथेष्टचारी मा भूरित्यर्थः । परांश्च परतरांश्च
अनुभवतीति परम्परीणा पितृपितामहादिक्रमागतेत्यर्थः ॥ “परोवरप-
रम्परपुत्रपौत्रमनुभवति” इति क्षप्रत्ययः ॥ तत्संनियोगात्परपरतरश-
ब्दयोः परम्परादेशनिपातनात् तत्तत्प्रकृतिकञ्चायं प्रत्ययः । न तु लोक-
प्रसिद्धपरंपराशब्दप्रकृतिकः । सूत्रे टावन्तनिर्देशाभावादिति । तां लक्ष्मीं
त्वम् । पुत्रांश्च पौत्रांश्च अनुभवतीति पुत्रपौत्रीणा । पूर्वोक्त एव प्रत्ययः ।
तत्तां नय । पूर्वपुरुषवत्तरोत्तरपुरुषगामिनीं च कुरु । न तूपेक्षया
त्वन्मात्रावसितां कुर्वित्यर्थः । नयतिद्विकर्मक इत्युक्तम् ॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम् ।

श्रियमाशासते लोलां तां हस्तेकृत्य मान्धसीः ॥ १६ ॥

१६. ननु मदस्तगतायाः लक्ष्म्याः कथं विपर्ययकयेत्याशङ्क्याह सहायेति ॥
लोलामस्थिरां यां श्रियं सहायवन्तः कोशदण्डसम्पन्नाः प्रमुश-
किमन्त इत्यर्थः । उद्युक्ता उत्साहशक्तियुक्ता इत्यर्थः । निपुणाः
मन्त्रकुशला इत्यर्थः । तेऽपि बहवो बहुमन्त्रियुक्ता विदुषोऽप्येकस्या-
निर्णायकत्वादित्यर्थः । एवं शक्तित्रयोपेता अपि आशासते लब्धाम-
प्यलब्धवदनुपालयन्तीत्यर्थः । आहः शासु इच्छायामित्यात्मने-
पदम् । शपो लुक् ॥ “आत्मनेपदेष्वनतः” इति छस्यादादेशः । तां श्रियं
हस्तेकृत्य उपयम्येत्युपचारः । स्वायत्तीकृत्यापीत्यर्थः ॥ “नित्यं हस्ते

पाणावुपयमने” इति हस्तेशब्दस्य गतित्वात् समासे क्तवो ल्यप् ।
माश्वसीः मा विश्वसीः । आङ्पूर्वात् श्वसेर्लुङि सिचि “ह्यन्त—”
इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “इद ईदि” इति सिञ्जलोपः ॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्छलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

१७. अनाम्नासकारणमाह लक्ष्मीरिति ॥ लक्ष्मीः कुलटा स्वैरिणीव कुतू-
हलात् पुंसा पुंस्त्ववता योगमाशंसुरभिलपन्ती । “सनाशंसभिश्च उः” ॥
“न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ पत्युरन्तिके स्थितापि छलेन
वञ्चनेनान्यं पुरुषं पुरुषान्तरं निरीक्षते । ईषत्प्रमादेऽप्यन्यमुपगच्छ-
तीत्यर्थः ॥

योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

१८. लक्ष्मीस्तावदास्तामलिलक्ष्मीः कापि कान्ता तदन्तिके चकास्तीति श्लोकपञ्च-
केनाह योषिदित्यादिना ॥ वृन्दं गुणवृन्दमस्या अस्तीति वृन्दारिका मुख्यया ।
‘वृन्दारिकौ रूपिमुख्यौ’ इत्यमरः । “शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः” ।
कात्पूर्वस्येत्यम् । योषिश्च सा वृन्दारिका च योषिद्वृन्दारिका ॥ “वृन्दा-
रकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्” इति समासः ॥ तस्य रामस्य दयिता ।
हंसवद्गच्छतीति हंसगामिनी ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ दूर्वाकाण्ड-
मिव श्यामा । पतञ्ज पुराणान्तरे द्रष्टव्यम् कल्पभेदेन वा । अन्यथा
रामायणविरोधात् । न्यग्रोधपरिमण्डला वटपत्रवद्भूतानुपूर्वोदरेत्यर्थः ।
श्वदेवाभिप्रेत्योक्तं सामुद्रे । ‘काककुक्षिस्तु या कन्या न्यग्रोधपरिम-
ण्डला । एकं जनयते पुत्रं स च राजा भविष्यति’ ॥ इति ॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्ते दन्तच्छन्दं न वा ।

संशृणोति न चोक्तानि मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

१९. नेति ॥ यो युवा तस्या भास्यं मुखं न पश्यति । छाद्यते अनेन
इति छद्ः दन्तानां लक्ष्णे दन्तच्छदोऽधरः ॥ “पुंसि संज्ञार्या घः प्रायेण”
इति घप्रत्ययः ॥ “छादेर्घेऽह्युपसर्गस्य” इति ह्रस्वत्वम् ॥ तं न निस्ते
न खुम्बति वा । गिसि खुम्बने । लटि तक् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
शदित्वाश्रुम् । उक्तानि सूक्तानि न संशृणोति न समाकर्णयति च ।
सकर्मकत्वात् “समो गम्यृच्छि—” इति नात्मनेपदम् । तस्याकर्मका-
धिकारात् । असौ पुमान् मिथ्या वृथैव विहितेन्द्रियः निर्मितकरणः ।
निष्फलेव तस्येन्द्रियसुष्ठिरित्यर्थः ॥

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दयुः ।

तल्पे कान्तान्तरैः सार्धं मन्येऽहं धिक् निमज्जथुम् ॥ २० ॥

२०. सार इति ॥ असौ स्त्री इन्द्रियार्थानां रूपरसादिविषयाणां सम्ब-
न्धी सारः एकत्र संगृहीतस्सर्वविषयसारः । अथवा इन्द्रियार्थानां
मध्ये असौ सारः उत्कृष्ट इन्द्रियार्थः । अत एवासौ यस्य सम्बन्धिनी
तस्य नन्दयुः आनन्दः । किं च कान्तान्तरैः एतस्यां सत्यां स्यन्तरैः सार्धं
तल्पे शयनीये निमज्जथुं निमज्जनं शयनं धिक् कहमहं मन्ये । धिग्योगे
द्वितीया । उभयत्र “द्वितोऽधुच्” ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः ।

त्रैलोक्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा मुकृती भव ॥ २१ ॥

२१. नेति ॥ असौ स्त्री यस्य युनो भतेर्मानसस्थ । उदेजयते कम्प-
यतीत्युदेजया कम्पनी ॥ “अनुपसर्गाह्लिम्पविन्द—” इत्यादिना शप्-
त्ययः । एतेनैव विन्दोऽपि व्याख्यातः । न भवेत् तं न पश्यामि । तादृ-
ग्धीरो नास्त्येवेत्यर्थः । अतः त्वं तां सुन्दरीम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ।
चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ध्यञ्प्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्प्रवच-
नातिश्रमः । तेनापि तां क्रीत्वा । त्रैलोक्यस्यापि तव स्वत्वात् तस्य

रत्नस्य ताधनमूल्यार्हत्वाच्चेति भावः । विन्दतीति विन्दः कृतेण लब्धा-
सन्नित्यर्थः । सुकृती भव सुष्ठु कृतकृत्यो भव । लोकोत्तरस्त्रीरत्नलाभा-
दिति भावः ॥

नैवेन्द्राणी नै रुद्राणी न मनावी न रोहिणी ।

वरुणानी नै नागायी तस्याः सीमन्तिनी समरै ॥ २२ ॥

२२. ननु शच्यादिषु जाप्रतीषु केयमुद्घोष्यते अत आह न चेति ॥ इन्द्रस्य स्त्री
इन्द्राणी शची तस्याः सीतायाः ॥ “तुल्यार्थैः—” इत्यादिना विकल्पा-
त्त्वष्टी ॥ समा सीमन्तिनी तुल्या स्त्री न । एवं रुद्रस्य स्त्री रुद्राणी पार्वती ।
सा च न तस्याः समा सीमन्तिनीति सर्वत्र योज्यम् । सर्वत्र “पुंयो-
गादाख्यायाम्” इति ङीप् । तत्सन्नियोगात् “इन्द्रवरुण—” इत्या-
दिना यथायोगमाजुगागमः । मनोः स्त्री मनावी ॥ “मनोरौ वा” इति
विकल्पात् औकारे तस्यावादेशः ॥ एवमग्नेः स्त्री अग्नायी ॥ “वृषाक-
प्यग्नि—” इत्यादिना ऐकारे तस्यायादेशः ॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि विभेषि किम् ।

सज नक्तंचरि क्षोभं वाचाटे रावणो ऽहम् ॥ २३ ॥

२३. प्रत्यूच इति ॥ राक्षसेन्द्रो राघवः तां शूर्पणखां प्रत्यूचे प्रत्युवाच ।
मुषः कर्त्तरि लिटि तङ् । किमित्यपेक्षायामाह । हे नक्तंचरि राक्षसि ॥
“चरेष्टः” ॥ टित्वान्ङीप् । सम्बुद्धौ नदीद्वयः । हे वाचाटे बहुभाषि-
णीति तदुपाळम्भासहिष्णुतया सोल्लुण्ठनमभन्त्रितम् । समाश्वसिहि ।
श्वसेल्लोटि सिपि “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीद् । सेहिरादेशः ।
‘अपि भार्गवं मयं कुर्याच्छन्दोमङ्गं न कारयेत्’ इति शास्त्रादुच्छास्त्र-
पाठे दीर्घ इति केचित् । अमात्रावृत्तत्वादक्षरसंख्ययैवालं यथा ऋग्य-

१ न चेन्द्राणी T₃, T₄.

२ मनावी वा न रुद्राणी न रोहिणी T₃, E₁.

३ न अग्नायी C₁, T₁, E₁, B₁, न नागायी

T₂.

४ समा: E₃.

५ वाचाटे D.

सुप्रमधौयाना इत्यादावित्यन्ये । किं विज्ञेयि मा भैवीरित्यर्थः । क्षोभं
क्रोधं त्यज । अहं रावणो हि रावयति लोकानिति रावणः स्यातः
सत्त्वित्यर्थः ॥

मामुपास्तं दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहतो हरिः ।

आज्ञालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

२४. यदुक्तं विप्रहस्तव सक्तेनेति तत्रोत्तरमाह मामित्यादि ॥ द्रष्टुमिच्छा विदक्षा ।
दृशेः सञ्चन्तात्स्त्रियामपत्यये टाप् । तद्वान् दिदृक्षावान् दिदृक्षुः । यष्टिः
प्रहरणमेषां याष्टीकाः वेष्टपाणयः ॥ “शक्तियष्टयोरीकक्” ॥ तैव्या-
हतो ह्यरिः प्रतिबद्धो हरिरिन्द्रः । आम्नादाने दर्शनाभ्यनुष्ठाने उत्सुक
प्रत्कण्ठितः सन् ॥ “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्या
“सप्तमी” इति योगविभागात्समासः । दूरात् काक्षेण कुदृष्ट्या अमसञ्च-
दृष्ट्या इत्यर्थः । इन्द्रियवाचिना अक्षशब्देन तद्विशेषश्चक्षुर्लक्ष्यते ।
‘अधाक्षमिन्द्रियम्’ इत्यमरः । “का पश्यज्ञयोः” इति कुशब्दस्य तत्पु-
रुषे कादेशः । केचित्तु न्यासकारेण तत्पुरुषाधिकारमङ्गेन बहुव्री-
हिसमासान्तत्वेनापि व्याख्यानादिहापि कुत्सितमक्षि यस्य तेन काक्षेण
मयेति व्याचक्षते । अनादरेणेक्षितः सन् मामुपास्त आसेवत । आसे-
ल्लङ्घि तद्ध । शपो लुक् । ईदृगधस्यः शक्र उपेक्षमाणमपि मां किं
करिष्यतीति भावः ॥

विरुणोदग्रधाराग्रः कुलिशो मम वक्षसि ।

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥ २५ ॥

२५. विरुणेति ॥ किं च बली बलवान् इदं कुलिशो वज्रः । ‘अस्त्रियौ
वज्रकुलिशौ’ इति यादवः । मम वक्षसि विरुणानि भग्नानि उदग्रा-
भ्युद्यतराणि धारणां कोटीनामग्राणि मुखानि यस्य सः । कुण्ठितंमुखः

सन्नित्यर्थः । किं तु शतधा अभिन्नमविदीर्णमात्मानं बलितं बलिष्ठं मन्यते न तु मद्यक्षोविदारणेनेत्यर्थः ॥

कृत्वा लङ्कादुमालानमहमैरावतं भजम् ।

बन्धनेऽनुपयोगित्वात्ते तं तृणवदस्रजम् ॥ २६ ॥

२६. कृत्वेति ॥ किं चाहमैरावतं गजं लङ्कादुम एव आलानं यस्य तं कृत्वा तत्र बद्धेत्यर्थः । बन्धनेऽनुपयोगित्वादिच्छापनेयत्वादिति भाषः । समैरावतं तृणवद्भात्यजं नात्याक्षं किमिति काकुः ॥

आहोपुरुषिकां पश्य मम सैद्रकान्तिभिः ।

ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

२७. आहोपुरुषिकामिति ॥ किं च मम । 'अहो पुरुष इति यस्यां क्रियायां सा आहोपुरुषिका' इति काशिका । मत्वर्थीयवृत्त्ययः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तामाहोपुरुषिकां पश्य । स्वपुरुषकारं पश्येत्यर्थः । केचित्तु 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यत्र क्षीरस्वामिनो व्याख्यानानुसारेणाहोपुरुषस्य भावः आहोपुरुषिका आश्चर्यपुरुषत्वम् । मनोहादित्वाद्बुद्धिति व्याचक्षते । किं तु मनोहादिषु शून्यमेतत् । यद्यस्माद्रत्नकान्तिभिरेव ध्वस्तान्धकारे निरस्ततमस्केऽपि पुरे सदा पूर्णेन्दोः सन्निधिः सन्निधानम् । तमोनि-
रासानुपयुक्तस्यापि चन्द्रस्य तत्रापि पूर्णस्य सदा पुरे निवसनं केव-
लाहासिद्धचर्यमेवेत्यहो मे दृश्यतामाहोपुरुषिकेति भावः । अत्र रत्न-
कान्तिभिर्ध्वस्तान्धकार इति समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ।
'समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम्' इति लक्षणात् ॥

१ मन्वानोऽनु^१ T₃, मन्वानोऽनुपयोगं किं
T₃, T₄.

२ किं न तं तृणमन्यजम् T₃.

३ यद्रत्नकान्तिभिः T₃, T₄, E₁, D., T.,
G., Com.

४ पुरे ध्वस्तान्धकारेऽपि E₁.

हृतरत्नश्रुतोद्योगो रक्षोभ्यः करदो दिवि ।

पूतकतायीमभ्येति सत्रपः किं न गोत्रमित् ॥ २८ ॥

१८. हेति ॥ इतानि रत्नान्युत्कृष्टवस्तूनि यस्य सः । 'रत्नं धेष्टम-
णाद्यपि' इति यादवः । अत एव श्रुतोद्योगो नष्टोत्साहः अत एव
रक्षोभ्योऽस्मभ्यं करदः बलिप्रदः गोत्रमित्पर्वतच्छेदो देवेन्द्रः सत्रपः
सन् दिवि स्वर्गे । पूतकतोः स्वस्य स्त्रीं पूतकतार्यां शचीम् ॥ "पूत-
कतोरै च" इति जीप्सन्त्रियोगादेकारे तस्यायादेशः । नान्वेति किमन्वे-
त्येव । लज्जयान्तः पुरे निलीय तिष्ठतीत्यर्थः ॥

अतुल्यमहसा सार्धं^१ रामेण मम विग्रहः ।

अपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २९ ॥

२९. अतुल्येति ॥ अतुल्यमहसा असमानबलेन रामेण सार्धं विग्रहो
विरोधो मम अपाकरो लज्जावहः ॥ "रुओ हेतु—" इत्यादिना ताच्छी-
लिकष्टप्रत्ययः ॥ तथाप्येषोऽहं तस्य रामस्य विनिग्रहे हिंसने यतिष्ये
त्वत्कृते इति माधः ॥

उत्पत्य स्वं दशग्रीवो मनोपायी शितालभृत् ।

समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

३०. उत्पत्येति ॥ अथ मनोवद्यातीति मनोपायी मनोवेगीत्यर्थः ॥
"कर्त्तर्युपमाने" इति णिनिप्रत्ययः ॥ शितालभृत् निशितालधारी
दशग्रीवः समुत्पत्य समुद्रस्य सविधः समीपमावासी निवासी यस्य
तं समुद्रतीरवासिनं मारीचं प्रति तमुद्दिश्य चक्रमे जगाम ॥ "अनुप-
सर्गाद्वा" इति क्रमेर्लिटि तङ् ॥

१ 'मन्वेते' T₂, T₄, E₁, T₄, T₁, G₂,
Com.

१ किल T₂, T₄

१ सार्धं T₂, T₄, T₄, E₁,
सार्धं मम रामेण E₁,
२ इति T₄

संपद्य तत्सनीदेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रैवत् ।

वस्नुनाय श्रुतार्थेन सेनागादि दशाननः ॥ ३१ ॥

३१. संपद्येति ॥ असौ रावणस्तस्य भारीचस्य सनीदे समीपे ।
'समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः । संपत्य निपत्य ।
तं शूर्पणखोक्तं वृत्तान्तमशिश्रैवत् धावयति स्म । शृणोते: "णौ
चङ्युपधाया ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । सन्वद्भावे "स्रवतिशृणोति—"
इत्यादिना विकल्पादभ्यासस्येत्वम् । अथ भवणानन्तरं श्रुतार्थेन श्रुत-
वृत्तान्तेन अत एव वस्नुना भीरुणा ॥ "वसिगृधि—" इत्यादिना
कुप्रत्ययः ॥ तेन भारीचेन दशाननो रावणः मगादि गदितः ॥

अन्तर्धत्स्व रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर ।

सै रणे दुरूपस्थानो हस्तरोधं दधद्गुः ॥ ३२ ॥

३२. यहदितं तदाह अन्तरिति ॥ हे राक्षसेश्वर त्वं तस्मात् प्रसिद्धाद्-
रघुव्याघ्रात् रघुसमाद्रामात् । गतमेतत् ॥ "अन्तर्धौ येनादर्शनमि-
च्छति" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अन्तर्धत्स्व अन्तर्हितो भव नात्मानं
दर्शयेत्यर्थः । दधाते: कर्त्तरि लोटि तङि "धासः से" ॥ "सवाभ्यां
धामौ" ॥ "इनाभ्यस्तयोरातः" इत्याकारलोपः ॥ "दधस्तथोश्च"
इत्यभ्यासस्य भवभावः । "अदन्तरोरुपसर्गवद्भूतिर्वक्तव्या" इत्युपसर्ग-
वद्भावादन्तःशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः । तथाहि रणे हस्तेन रोधः
पीडनं यस्य तद्धस्तरोधं दधमुष्टिगृहीतमित्यर्थः ॥ "सप्तम्यां चोपपीड-
रुचकर्वः" इति णमुल् । उपोपसर्गव्यभिचारश्चिन्त्यः व्याकरणान्तरे
वा द्रष्टव्यः । धनुः दधत् दधानः ॥ "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति तुम्भ-
तिषेधः ॥ स रामो दुःखेनोपस्थीयत इति दुरूपस्थानो दुरासदः ॥
"आतो युच्" इति खलर्थे युच् ॥

भवन्तं कार्त्तवीर्यो यो हीनसंधिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकः ॥ ३३ ॥

३३. दुरासदस्य व्यनक्ति मयन्तमिति ॥ यः कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्त्त-
वीर्यः हेहयपतिः भवन्तं हीनं निरुद्धं संधिमाहाकरत्वलक्षणं सन्धा-
ममचीकरत् भवता कारितवानित्यर्थः । करोतेणौचक्युपधाह्रस्वः ॥
“दीर्घो लघोः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “इकोरन्यतरस्याम्” इत्यणि कर्तुः
कर्मत्वम् । तस्य कार्त्तवीर्यस्य । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठो । हन्तारं जाम-
दस्य यो रामो जिगाय जितवान् । जेलिटि “सन्लिटोर्जेः” इत्यभ्यासा-
त्परस्य धातुञ्कारस्य कृत्वम् । स रामः सार्वलौकिकः सर्वस्मिन्
लोके विदितः । नाप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ “लोकसर्वलोकादृञ्” इति
ठञ् ॥ “अनुशतिकादीनां च” इत्युभयपदवृत्तिः ॥ ३३ ॥

यमास्वदृश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम् ।

शूरम्मन्यो रणौचाहं निरस्तः सिंहनादिना ॥ ३४ ॥

३४. यमेति ॥ किं च यमास्वमन्तकमुखं दृष्टवती यमास्वदृश्वरी
रामेण यमलोकं गमितेत्यर्थः । मूतार्ये कर्मोपपदात् “दशोः कनिप्” ॥
“घनो र च” इति ङीप् रेफादेशश्च ॥ ताडका तस्य रामस्य विक्रमं वेद
वेत्ति ॥ “विदो लटो वा” इति तिपो णलादेशः ॥ सिंहवधवदति सिंह-
नदीं सिंहनादी ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ तेन रामेण रणाधि-
रस्तः । शूरमात्मानं मन्यत इति शूरम्मन्यः शूरमानी ॥ “आत्ममाने
खञ्” इति मन्यतेः खञ्प्रत्ययः ॥ अहं च वेदेत्यनुपक्कः । वेष्टीत्यर्थः ।
मिपो णलादेशः । रामप्रध्वर्षणे तथाप्येषैव गतिरिति भावः ॥ ३४ ॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् ॥ ३५ ॥

१ कार्त्तवीर्योऽसौ T₄.

Et. omits verses 33 and 34.

२ सार्वलौकिकम् N., D.

३ ताडका T., G., Com.

४ वेद T., G., Com.

५ मया c.

६ चासौ T₄.

३५. नेति ॥ त्वं तेन रामेण नान्वभाविष्ठाः समरे साक्षात्साक्षायिष्ठाः
न हात इत्यर्थः । भुवः कर्मणि लुङि यासि सिचि चिण्वदिटि वृद्धिः ।
त्वयाप्यसौ रामो नान्वभावि नानुभूतः । पूर्ववच्चिण्वदिटि चिणि वा
चिणो लुक् । अतस्तच्छक्तिं त्वं न जानासीत्यर्थः । मया चासाधनु-
भूतः तेन चाद्वयमन्वभाविषि । चिण्वदिङभावे इटि सिचि गुणः । अत-
स्तच्छक्तिमहं जानामीत्यर्थः ॥

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य मद्विधाः ।

स कन्याशुल्कमभनङ्गिथिलायां मन्त्रे धनुः ॥ ३६ ॥

३६. असंभवावधृतमर्थं निष्कृष्याह अध्यङ्कृति ॥ रामः शस्त्रभृतां वीराणाम् ।
अध्यञ्चत्युपरि वर्तते इत्यध्यङ् सर्वाधिक इत्यर्थः ॥ “अन्तिङ्—” इति
क्विन् ॥ अनुस्वारपरसवर्णादिकार्ये ॥ “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् ॥
मद्विधा मादृशाः तं रामं प्राप्य योद्धुमासाद्य । नीचमञ्चन्तीति न्यञ्चः
अधरीणाः । पूर्ववत्क्विन् । प्राप्यभावात्कुत्वाद्यभावः । सर्वाधिक्यं
भ्यनक्ति । स रामो मिथिलायां जनकनगरे मन्त्रे यज्ञास्ते कन्याशुल्कं
शुल्कभूतं सर्वैर्गर्वनिर्वापणमिति भावः । धनुरभनङ् वभञ्ज । अतः
सर्वाधिक इति भावः । मञ्जेर्लङि “आञ्जलोपः” । कुत्वचत्वं ॥

संवित्तः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ ।

यज्वानश्च समुत्त्वानो यानगोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

३७. सवित्त इति ॥ किं च सह योधितवन्तौ सहयुध्वानौ ॥ “सदे व”
इति युधेः कनिष् । खरदूषणौ तस्य रामस्य शक्तिं संवित्तः ।
सकर्मकत्वात् ‘समो गम्यच्छि—’ इत्यादिना न तद् । तस्याकर्म-
काधिकारात् । सम्यग्जानीतः । वेत्तेर्लटि तसि शपो लुक् । समुत्त्वानः
सोमसुत्सहिताः यज्वानः आहिताग्नयश्च तच्छक्तिं संविदन्तीति वचन-
विपरिणामेनानुषङ्गः । स रामो यान् यज्वनो मन्त्रेयगौप्सीत् येषां मन्त्रा-

नगौप्सीदित्यर्थः । वनेष्वस्मद्भक्षतीति तद्रोपनादेव ते गुप्ता भवन्तीति भावः । गुप् रक्षणे । ऊदित्वाविडभावपक्षे सिचि इलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माल्यधारयः ।

अधिलङ्गं स्त्रियो दीव्यं मारब्धा बलिविग्रहम् ॥ ३८ ॥

३८. किं तर्हीदानीमुचितं तदाह सुखेति ॥ सुखजातो जातसुखः सुरापीतः पीतसुरः । नरो जग्धा येन सः नृजग्धः जग्धनुको भक्षितमनुष्य इत्यर्थः ॥ “अदो अग्धिर्ल्यसि किति” इत्यदो अग्धिरादेशः ॥ आदिताइयादित्वात्सर्वत्र वैकल्पिको निष्ठायाः परनिपातः । माल्यानां धारयो धारयिता माल्यधारयः ॥ “अनुपसर्गाद्विष्पविन्द—” इत्यादिना धारेः कर्त्तरि शप्रत्यये गुणायादेशौ ॥ ईदृशः सन् । अधिलङ्गं लङ्गायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य । स्त्रीभिः करणैः श्रीहस्वेत्यर्थः ॥ “दिचः कर्म च” इति करणस्य कर्मसंज्ञा ॥ बलिविग्रहं प्रबलविरोधं मारब्धाः मा कृधाः । अन्यथा मरिष्यसीत्यर्थः । रमेराङ्पूर्वान्माकि लुकि यासि “मलो हलि” इति सिचो लोपः ॥ “मषस्तथोर्धोऽधः” ॥ “मलो जग् हशि” इति जहत्वम् ॥

तं भीतङ्कारमाकुश्य रावणः प्रसभाषत ।

यातयामं विजितवान् स रामं^१ यदि किं ततः ॥ ३९ ॥

३९. तमिति ॥ रावणस्तं मारीचं भीतं कृत्वा भीतङ्कारम् ॥ “कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्” इति खमुञ् । आकुश्य भीरुस्त्वमिति निर्मेत्स्येत्यर्थः । प्रत्यभाषत । तदेवाह । स राघवो यातयामं वृद्धत्वाद्वतरक्षम् । ‘यातयामं गतरक्षम्’ इत्यभिधानात् । रामं जामदग्न्यं विजितवान् यदि ततः किम् । वृद्धपीडनात्क उत्कर्ष इत्यर्थः ॥

अंधानि ताडको तेन लज्जाभयविभूषणा ।

स्त्रीजने यदि तच्छ्लाघ्यं धिग्लोकं शुद्रमानसम् ॥ ४० ॥

१ “मारक” Tz.

१ दीव्यन्मार” Ez.

१ रामो Tz.

१ आमाकि Ez.

१ मारका G., T., Com.

१ धिग्वन Ez.

४०. अधानीति ॥ लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः सा न शौर्यशालिनी सा ताटका स्त्री तेन रामेणाघानि हता । हन्तेः कर्मणि लुङि चिणो लुक् ॥ “हो हन्तेः—” इति कुत्थम् ॥ स्त्रीजने कृतं तखननं स्त्रीहत्या श्लाघ्यं भूषणं यदि तर्हि ह्युद्रमानसं लघुचित्तमोद्वर्गाहिततमं कर्म बहु मन्यमानं लोकं धिक् ॥ निन्य इत्यर्थः । धिन्योगे द्वितीया ॥

यद्वेहेनर्दिनमसौ शरैर्भरुमभार्ययत् ।

कुब्रह्मपद्मे रामो भवन्तं पौरुषं नै तत् ॥ ४१ ॥

४१. धदिति ॥ असौ रामो गेह एव नर्दतीति गेहेनर्दी गृहेश्वरः । ‘गेहेनर्दी गृहेश्वरः पिण्डमारब्ध कथ्यते’ इति हलायुधः ॥ “पात्रे-सस्मितादयश्च” इति समासः ॥ तं भीरुं भवन्तम् । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः ब्राह्मणाभासो विश्वामित्रः । आगन्तुकब्राह्मण्यत्वादिति भावः ॥ “कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्” इति समासान्तष्टच् ॥ तस्य पद्मे कुथवे ॥ “कुत्सिते” इति कप्रत्ययः ॥ शरैः करणैः अभार्ययत् । अत एव हेतुभयप्रयुक्तयोः घृणात्मनेपदयोरभावः । विभेर्ण्यन्ताल्लुङि शपि धृञ्चायादेशौ । तद्भीरुव्रासनं पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकारो न । युधादित्वाद् ॥ शूरव्रासनं पुरुषकारो न भीरुव्रासनमिति भावः ॥

चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥ ४२ ॥

४२. चिरेति ॥ चिरकालमुषितं चिरकालोषितं पुराणमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ “अत्यन्तसंयोगे च” इति समासः ॥ “वस-तिधुधोरिद्” ॥ अत एव जीर्णं निःसारम् । जू वयोहानौ ॥ “ऋत इज्जातोः” इतीकारे “हलि च” इति दीर्घः ॥ “रणाभ्याम्—” इति नस्य णत्वम् ॥ कीटनिष्कुषितं घुणक्षतम् ॥ “निरः कुषः” ॥ “इग्निघ्ना-याम्” इतीद् ॥ धनुरैशं चापं रामेण । क्षत्रियकः क्षत्रियाभासः जनः

शात्रहीन इति भावः । कुत्सायां कन् । तस्यान्तिके ॥ “दूरान्तिकार्थे
षष्ठ्यन्त्यतरस्याम्” इति षष्ठ्यां “बष्ठी” इति षष्ठीसमासः ॥ “सप्तम्यधि-
करणे च” इति चकारेण दूरान्तिकार्थप्रवृत्त्यादन्तिक इति सप्तमी ॥ भग्नं
यदि भग्नं चेत् । किं चित्रं न किञ्चिच्चित्रम् । जीर्णकाष्ठभङ्गस्य सुकर-
त्वादिति भावः । भग्नाचित्रत्वस्य विशेषणगत्या चिरकालोपितादिप-
दार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । ‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
काव्यलिङ्गमुदाहृतम्’ इति लक्षणात् ॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ ।

किं चित्रं यदि सावज्ञौ मम्रतुः खरदूषणौ ॥ ४३ ॥

४३. वनेति ॥ वने तापसके तापसाभासे । कुत्सायां कन् । विपक्षे
शात्रौ विपक्षे गलितादरौ निष्प्रयत्नौ किं तु सावज्ञौ कियानर्थं क्षुद्र
इति सावधीरणौ अगणितवन्तावित्यर्थः । वीरौ खरदूषणौ मम्रतुर्यदि
मृतौ चेत् ॥ “म्रियतेर्लुङ्ङिङोश्च” इति नियमाल्लिटि न तङ् ॥ किं
चित्रम् । प्रमत्तवधस्य सुकरत्वादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥

त्वं न्तु भीरुश्च दुर्बुद्धे नित्यं शरणकाम्यसि ।

गुणांश्चापहृषेऽस्माकं स्तौषि शत्रूंश्च नैः सदा ॥ ४४ ॥

४४. एवं मारीचोक्तान् रामपराक्रमानन्यथाकृत्य संप्रति श्लोकद्वयेन तन्निग्रहान्यथा-
कारपूर्वकमनन्तरकार्ये तं निवच्छति त्वमित्यादिना ॥ हे दुर्बुद्धे त्वं तु भीरुः । अतः
एव नित्यं शरणकाम्यसि शरणमात्मन इच्छसि च न त्वेकवीरः । अत-
स्त्वभिग्रहोऽपि न पराक्रम इति भावः ॥ “काम्यश्च” इति काम्यञ्चि
तवन्ताल्लटि सिप् ॥ किं आस्माकं गुणानपहृषे च ॥ “थासः से” ॥

१ स्वलिता D.

२ को दोषे T₂, T₃, T₄.

३ त्वं च भीरुः मुदुर्बुद्धे N., C., T₁.

त्वं भीरुश्चापि दुर्बुद्धे T₂.

त्वं च भीरुश्च दुर्बुद्धे E₂.

त्वं तु भीरुः मुदुर्बुद्धे T.

४ नित्यं च शरणकाम्यसि C., C., T₁.

नित्यं शरणकाम्यसि E₂.

५ नस्तथा T., G., Com.

शपो लुक् । तथा नोऽस्माकं शत्रून् स्तौषि प्रशंससे च । स्तौतेर्लटि
सिषि शपो लुक् ॥ “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः ॥

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिवर्धनम् ।

कारयिष्यामि वा कृत्यं निजिघृष्टुर्वनौकसौ ॥ ४५ ॥

४५. शीर्षेति ॥ अतोऽस्मादपराधात् शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदाहम् ॥
“शीर्षच्छेदाद्यश्च” इति यत्प्रत्ययः । त्वां क्षितिवर्धनं भूतम् । मन्द्या-
दित्वाल्लुपुर्लुक् ॥ करोमि करिष्यामि । सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः ।
अथवा वनमोकः स्थानं ययोस्तौ वनौकसौ राज्यघ्नौ रामलक्ष्मणौ
निजिघृष्टुः निग्रहीतुमिच्छुरहम् । ग्रहेः सन्नस्तानुप्रत्ययः ॥ “सनि
ग्रहगुहोश्च” इतीदृशसिबेधः । संप्रसारणप्रभावदत्वकुत्ववत्वानि । कृत्यं
तन्निग्रहीपयिकं कर्म ॥ “विभाषा कृष्टृषोः” इति कथप् ॥ त्वां स्वया
कारयिष्यामि ॥ “हृक्पोरन्यतरस्याम्” इत्यणि कर्त्तुः कर्मत्वम् ॥

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।

मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमिश्र्यो भवामि ते ॥ ४६ ॥

४६. तमिति ॥ अथ जिजीविषुर्जीवितुमिच्छुः । जीवेः सन्नस्तानुप्र-
त्ययः । मारीचः उद्यतनिशातासिमुत्क्षिप्तनिशितस्त्रहम् । इयतेर्निष्ठा-
याम् “आदेश उपदेशोऽशिति” इत्यात्वम् ॥ “शास्त्रोर्न्यतरस्याम्”
इति विकल्पादित्वाभावः ॥ तं रावणं त्रासादनुनयन् प्रार्थयमानः ते
तथाभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रमलंगामी त्वदमित्राभिगामी ॥ “अभ्यमित्राच्छ-
च” इति चकाराद्यत्प्रत्ययः ॥ भवामीति प्रत्ययादीत् । सद्योमरणाद्वर-
मंशुप्रस्य कालहरणमेवेति बुद्ध्वा तथा प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

हरामि रामसौमित्रि मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।

उद्योगमभ्यमित्रिणो यथेष्टं त्वं चै सन्तनु ॥ ४७ ॥

१ निशातप्रतिः Ts.

D. reverses the 2nd and 4th
Pādas.

१ अभ्यमित्रियो Es.

१ तु Ts, Tr, T4, Com.

४७. ईरामीति ॥ मृगैर्दीव्यत इति मृगद्युधौ मृगयासकौ । दिवः
किप् ॥ “कृष्णेः शुद्धनुनासिके च” इति षकारस्य ऊठादेशे यणादेशो-
षकादेशौ ॥ रामसौमित्रौ रामलक्ष्मणौ मृगो भूत्वा हरामि अम्यत
आकर्षामि । सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः । त्वं तु अभ्यमिधमभिसपन्न-
मलंगामी अभ्यमित्रिणः सन् ॥ “अभ्यमित्राच्छ च” इति षकारात्
क्षप्रत्ययः । यथेष्टमुद्योगं प्रयत्नं सन्तनु कुर्वन्नेत्यर्थः । तनोतेर्लोडि
सिपि “उतश्च प्रत्ययात्—” इति हेर्लुक् ॥

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।

यथामुखीनः सीतायाः पुण्ड्रं बहु लोभयन् ॥ ४८ ॥

४८. तत इति ॥ ततो रावणानुनयानन्तरमसौ भारीचः रत्नानां
हेमश्च विकारो रत्नहेममयो मृगः सन् ॥ “मयदैतयोर्भाषायाममस्या-
च्छादनयोः” इति मयट्प्रत्ययः ॥ अत एव चित्रीयमाणश्चित्रीभयन् ॥
“नमोवरिवश्चिन्नः क्यच्” ॥ चिन्नश्च आश्रयै । ‘अवयवे कृतलिङ्गं
समुदाये पर्यवस्यति’ इति क्यजन्तादात्मनेपदम् । शानश्च । सीताया
यथामुखं दर्शनं यस्मिन् यथामुखीनः संमुखीनः सन् ॥ यथामुखमिति
निपातमात्साहच्येऽव्ययीभाषः । तस्मात् “यथामुखसंमुखस्य दर्शनः
क्षः” इति क्षप्रत्ययः । बहु भूयिष्ठं लोभयन् प्रलोभयन् पुण्ड्रं मुतानि
षकार ॥

तेनादुष्टुषयद्रामं मृगेण मृगलोचना ।

मैथिली विपुलोरस्कं प्राबुवूर्ध्वमाजिनम् ॥ ४९ ॥

४९. तेनेति ॥ मृगलोचना मैथिली सीता मृगाजिनं पूर्वोक्तचित्रमृग-
जर्म प्राबुवूर्ध्वः शश्वरितुमिच्छुः सती । प्राङ्पूर्वाङ्मुखः सन्नन्तावुप्र-
त्ययः ॥ “इद् सनि घा” इति विकल्पादिङभावपक्षे “अज्ज्ञानगमां
सनि” इति दीर्घे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति दन्त्योष्ठ्यस्यापि ग्रहणादुत्वे
“वोरुपधाया दीर्घ इकः” । ततो द्विर्वचनादि । विपुलोरस्कं विशालव-

शतं कर्मक्षमदेहसंपन्नमित्यर्थः ॥ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति कप् ॥
रामं तेन मृगेण कारणेनादुद्युषयत् देवितुमैषयत् । दीव्यतेः सति “सनी-
षन्तर्ध—” इत्यादिना विकल्पावनिर्दृष्टे ऊढादेशे यणादेशः । ततः
सप्तस्ताणिखि लङ् । मृगवधे प्रावर्त्तयदित्यर्थः ॥

योगक्षेमकरं कृत्वा जानक्या लक्ष्मणं ततः ।

मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

५०. योगेति ॥ ततो दुद्युषानन्तरं गजविक्रमो गजगती रामो लक्ष्मणं
सीतायाः जानक्याः योगक्षेमौ स्थितिरक्षणे करोतीति तत्करं कृत्वा ॥
“कृजो हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्ययः ॥ “क्षेमप्रियमद्वेष्ट्य”
इत्यग्रहणस्य तद्वाचकत्वेऽपि ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-
निवेधासदप्रवृत्तेरिति । मृगस्यानुपदी धन्वेष्टा सन् । संबन्धसामान्ये
षष्ठी । कृद्योगाभावाद्भ्रम्यमानान्वेषणक्रियापेक्षया कर्मणि षष्ठी वा ।
तदपेक्षयापि कारकोत्पत्तिशासनात् । जगाम ॥

स्यायं स्थायं क्वचिद्यान्तं कान्त्वा कान्त्वा स्थितं क्वचित् ।

धीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिष्मिये ॥ ५१ ॥

५१. स्यायं स्थायमिति ॥ क्वचित्प्रदेशे स्थायं स्थायं पुनः पुनः स्थित्वा ॥
“आभीक्ष्ये णमुल्ब” इति णमुल् ॥ द्विवचनं चोपसंख्यानात् । पौनः-
पुन्यमाभीक्ष्यम् । यान्तं भ्रममानं क्वचित्कान्त्वा कान्त्वा उत्पुत्यो-
त्पुत्य । णमुल्बेति चकारात् क्त्वाप्रत्ययः । स्थितं तिष्ठन्तमत एव
चित्रवृत्तिमद्भ्रम्यापारं मृगं धीक्षमाणो रामो विसिष्मिये विस्मित-
वान् । स्मयतेऽङित्वाह्लिति तज् ॥

चिरं ह्रिशित्वा मर्माविद्रामो विबुधितपुर्वम् ।

शब्दायमानमव्यात्सीद्गयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥

१ सीताया N., G., T., G., T., Com.

१ मृगं गत्वा E1, स्थित्वा स्थित्वा कश्चि-
त्कचित् E2.

१ क्वचित्स्थितम् T3, T4.

१ स्मय विभ D.

विबुधेन E1.

१ विबुधेन C.

१ कृतम् E1, E2.

५१. विरमिति ॥ मर्म विध्यतीति मर्मावित् मर्मभेदी । विध्यतेः क्विप् ॥
 “नहिचूति—” इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ रामश्चिरं विरकालम् ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्लिप्तत्वा क्लिष्टा प्रयस्येत्यर्थः ॥ “क्लिष्टः
 क्तवानिष्टयोः” इति क्लिष्टयतोर्विकल्पाविडागमः ॥ विलुभिता विमो-
 हिताः चिरप्रयासाद् व्याकुलिताः प्लवाः प्लुतानि यस्य तम् ॥ “लुभो
 विमोहने” इतीद् ॥ शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं हा लक्ष्मणेत्युच्यैः कन्द-
 म्बमित्यर्थः ॥ “शब्दचैर—” इत्यादिना क्यङ् ॥ मयर्द् मयंकरं शब्द-
 विशेषणं वा । क्षणदाच्चरं मारीचमव्याप्सीत् विध्यति स्म । व्यध ताडने
 दृष्टिं सिन्धुं दलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

श्रुत्वा विस्फूर्जयुप्रख्यं निनादं परिदेविनी ।

मत्वा कष्टभितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैर्जिहत् ॥ ५३ ॥

५३. श्रुवेति ॥ अथ सीता विस्फूर्जयुप्रख्यं वज्रघोषकल्पम् । ‘स्फूर्ज-
 युर्वज्रनिघोषः’ इत्यमरः ॥ “द्वितोऽप्युच्” ॥ निनादं निनदं ॥ “नौ मव-
 नद्—” इत्यादिना पक्षे घञ् ॥ श्रुत्वा रामं कष्टभितं कृच्छ्रगतिमापन्नं
 मत्वा । ‘स्थात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्’ इत्यमरः ॥ “द्वितीया भितातीत—”
 इत्यादिना द्वितीयासमासः ॥ परिदेवने विलपतीति परिदेविनी सती ।
 देवु देवने इति घातोर्भौवादिकात् “संपृच—” इत्यादिना घिनुण-
 त्ययः ॥ सौमित्रिं लक्ष्मणं गन्तुमैर्जिहत् रामं प्रति गन्तुमीहयामास ॥
 “समानकर्तृकेषु तुमुन्” ॥ ईहतेर्णौ चङि “द्विर्वचनेऽचि” इति
 णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेद्वितीयस्य” इति हेर्हिर्भावे
 श्रुत्वाद्यभ्यासकार्यम् ॥

एष प्रावृषिजाम्मोदनादी भ्राता विरौति ते ।

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भयात् आयस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

५४. एष इति ॥ हे सौमित्रे प्रावृषि जातः प्रावृषिजः ॥ “प्रावृद्दशर-
 कालदिवां जे” इति सप्तम्या अलुक् ॥ स चासाधम्भोदक्ष स इव

अद्वतीति तन्नादी ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति शितिः ॥ एष ते भ्राता रामो
विरौति कोशति । ज्ञातेः कर्म ज्ञातेर्य ज्ञात्युचितं क्रुह ॥ “कपिज्ञात्यो-
ईक” ॥ तदेवाह । राघवं रामं भयाद्भयहेतोस्त्राचस्व रक्ष ॥ “भीष्मा-
र्थानां भयहेतुः” इत्यपादानात्पञ्चमी ॥

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवक्षिषोः ।

रामस्वनितसङ्काशः स्वान इत्यवदत्स ताम् ॥ ५५ ॥

५५. रामेति ॥ हे धार्ये एतद्रामस्य संघुषितं संघुषं स्वरो न भवति ।
भावे कः । किन्तु वञ्चितुं प्रलोभयितुमिच्छोः विवक्षिषोः । वञ्च
गताविति भौवादिको धातुरनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रलोभने प्रयुक्तः ।
वञ्च प्रलोभने इति चौरादिकाश्च । तेषां नित्यणिक्कत्वादिति । मृगस्यैव
रामस्वनितसङ्काशो रामस्वरसदृशः स्वानः स्वरः ॥ “स्वनह्रस्वोर्वा”
इति विकल्पाद्वञ् ॥ इति लक्ष्मणस्तां सीतामवदतुक्तवान् ॥

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सदितुं रणे ।

मोर्णुवन्तं दिशो वाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षयः ॥ ५६ ॥

५६. आप्यानेति ॥ हे भीरु कातरे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्च
शुणः । आप्यानं स्थूलं ॥ व्यै वृद्धाविति धातोरात्वे “संयोगदेरातो
धातोर्यण्वतः” इति निष्ठानत्वम् । आप्यायी वृद्धौ इत्यस्य तु “वोदि-
तश्च” इति निष्ठानत्वम् । यलोपः । ‘आरूप्रवस्थांभूधसोर्नित्यम्’ इति
नियमात् “प्यायः पी” इति पीभावोऽपि न भवति । स्कन्धः ककुत्प्र-
वेशः स च कण्ठश्च अंसः भुजशिखरं च । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
तदाप्यानं यस्य तं कर्मक्षमाङ्गमित्यर्थः । रुषितं रुष्टम् ॥ “वध्यमत्वरसं-
घुषास्वनाम्” इति विकल्पादिद् ॥ वाणैर्दिशः मोर्णुवन्तमाच्छाद्य-
न्त्वम् । ऊर्णोतेः शतरि उवळादेशः । काकुत्स्थं रामं रणे सदितुं सोढुं

पर्यवस्यातुमित्यर्थः ॥ “तीपसदलुभकपरिषः” इति विकल्पादिद् ॥
कः क्षमः शक्तः । क्षमेः शक्त्यर्थत्वात् ॥ “शकधूय—” इत्यादिना
तुमुन् ॥

देहं विभ्रष्टुरस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।

ज्याघृष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

५७. देहमिति ॥ किं तु मृग पवास्त्राग्नौ शराग्नौ देहं स्वाङ्गं विभ्रष्टुः
अङ्गं पकुमिच्छुर्विभ्रष्टुः । अस्त्रजेः सन्नस्तातुप्रत्ययः । इडागमरमाग-
माभावपक्षे “स्कोः संयोगाद्योः—” इति सलोपे ब्रध्नादिना षत्वे
“पढोः—” इति कत्वे “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् ॥ प्राणैः ॥
“विषः कर्म ष” इति चकारात्करणत्वम् ॥ दिदेविषन् देवितुं क्रीडि-
तुमिच्छन् ॥ “सनीवन्त—” इत्यादिना विकल्पादिद् ॥ मुमूर्षया मर्ष-
मिच्छया । मृगः सन्नस्तादप्रत्यये टाप् । बुबुर्षुषत्वप्रक्रिया । ज्याघृष्टेन
भौर्षीवर्षणेन । भावे क्तः । कठिनाङ्गुष्ठं तत्र क्षुण्णमित्यर्थः । राममाया-
द्यातः । यातेरात्पूर्वाङ्गुष्ठ् । रणे रामाभियायिनो मरणं न तु राम-
स्येत्यर्थः ॥

शत्रून्भीषयमाणं तं रामं विस्मार्पयेत कः ।

मा स्म भैषीस्त्वयाथैव कृतार्थो द्रक्ष्यते पतिः ॥ ५८ ॥

५८. शत्रून्मिति ॥ किं च शत्रून्भीषयमाणं ज्ञासयन्तं न तु स्वयं कुत-
श्चिद्विज्यतमित्यर्थः ॥ “भियो हेतुभये युक्” ॥ “भीस्म्योर्हेतुभये”
इत्यात्मनेपदम् ॥ शानच् । तं रामं कोऽन्यो विस्मार्पयेत विजयेन
विस्मितं कुर्यात् कस्तं जेष्यतीत्यर्थः ॥ “भीस्म्योः—” इति हेतुस्मय
आत्मनेपदम् ॥ “नित्यं स्मयते” इत्यात्वे पुगागमः ॥ मा स्म भैषीः मा
विभीहि ॥ “स्मोत्तरे लङ् च” इति चकारालुङि सिषि वृद्धिः ॥ अद्यै-
वाधुनैव त्वया कृतार्थः कृतकृत्यः पतिः प्रियो द्रक्ष्यते दर्शिष्यते । इदो-
र्लटि चिण्वदिङमावपक्षे ब्रध्नादिनाषत्वे कत्वम् । स्यसकारस्य षत्वं च ॥

५८. यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न चे ।

इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५९ ॥

५९. याया इति ॥ त्वं यायाः रामान्देशणाय गच्छेः इति मे कामोऽभि-
प्रायः ॥ “कामप्रवेदनेऽकश्चिति” इत्यकश्चित्युपपदे कामप्रवेदने
स्वाभिप्रायाविष्करणापरत्वे लिङ् । त्वं तु गन्तुं नोत्सहसे नेच्छसि ॥
“शकधृष—” इत्यादिना तुमुन् । ततस्त्वं मां कामयितुं कामिनीं कर्तुं
कलशीकर्तुमिच्छुरभिलाषुकः । कामिनीशब्दात् शक्नोतीति ण्यन्तात्
“समानकर्तृकेषु तुमुन्” । णविधिवद्भावात् “तसिलादिष्वाकृत्वमुचः”
इति पुंवद्भावः ॥ “देः” इति टिलोपश्च ॥ “विन्दुरिच्छुः” इति
निपातः ॥ इतीत्यं तथा सीतया असौ लक्ष्मणो जगदे सदितः । कर्मणि
लिङ् ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ।

निरगाच्छत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥ ६० ॥

६०. मृषीयमिति ॥ वशी वशीकरणम् । “वशिरण्योरुपसंख्यानम्”
इत्यप् । सोऽस्यास्तीति वशी जितेन्द्रियः पूर्वोक्तशङ्कानर्ह इत्यर्थः
सत्यवद्यं सत्यवादः ॥ “वदः सुपि क्यप् च” इति चकाराद्यत् ॥
तद्वान् सत्यवद्यः सत्यवादी । भत्वर्थीयोऽकारः । रघूत्तमो लक्ष्मणः
मृषोद्यं त्वं मां कामयसे इति मृषावादम् ॥ “राजसूय—” इत्यादिना
क्यवन्तो निपातः ॥ प्रवदन्तीं तां सीतां त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति शपन्
भविष्यद्वागमोक्षया निशुद्ध्यभिरगाभिरगतः ॥

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन्तं रावणः शिखी ।

जङ्गपूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलाबुनः ॥ ६१ ॥

६१. अथास्मिन्नन्ते रावणप्रवेशं चतुर्भिराह गत इत्यादिभिः ॥ तस्मिन् लक्ष्मणे
गते सति जलशुचिः स्नानपूत इत्यर्थः । शुद्धदन्तं शुद्धदन्तः ॥ “अग्रा-

१ कामेन हन्तुं T₁.

२ व न T₁.

न वेद् E₂.

३ शुद्धदन्तः E₁.

४ धारयन् C.

स्तशुद्ध—” इत्यादिना दन्तशब्दस्य विभाषा वृत्तादेशः । शिक्षी शिक्षा-
वान् । नित्ययोगे ग्रीष्मादित्वादिभिः । जङ्गपूकः भाषावित्वात् गर्हित-
जापी ॥ “लुपसद्वचर—” इत्यादिना भाषगर्हायां यङ् ॥ “जपजभ—”
इत्यादिना अश्यासस्य जुगागमः ॥ “यजजपवशां यङ्” इत्युक्प्र-
त्ययः ॥ मक्षमालावान् जपमाली । संसर्गो मतुप् । अलाभ्याः विकारः
फलमलाबु ॥ “ओरञ्” ॥ “फले लुक्” ॥ नपुंसकस्त्वत्वम् । मृत्
द्वारकामृत्तिका सा मृत्कालाबु च मृदलाबु ॥ “जातिरप्राणिनाम्” इति
ब्रह्मैकवद्भावः ॥ तस्य धारयो धारयिता । कर्मणि षष्ठी ॥ “मनुपस-
र्गाद्धिम्य—” इत्यादिना शप्रत्ययः ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता ।

संवलय लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्य दण्डवान् ॥ ६२ ॥

६२. कमण्डलुविति ॥ कमण्डलुरेव कपालं कर्पूरं जीर्णकमण्डलुरित्यर्थः ।
तेन मृजा शुद्धिः ॥ “विद्धिवादिभ्योऽङ्” ॥ तद्धता शिरसा । अल्लाद-
त्वात्स्निग्धेनेत्यर्थः । तेन शिरसा चोपलक्षितः । लाक्षया रके लाक्षिके ॥
“लाक्षारोचनादङ्” इति ठक् ॥ वस्त्रे संवलय समाच्छाद्य ॥ “मुण्डमि-
भ—” इत्यादिना “वस्त्रात्समाच्छादने” णिजन्तात्कत्वो ल्यप् । मात्रां पूर्वो-
क्तानुक्तालाबुशिक्यादिपरिकरम् । ‘मात्रा परिच्छदेकेशो’ इति यादवः ।
संभाण्य समाचित्य समाहृत्येत्यर्थः ॥ “पुच्छभाण्डचीवर—” इत्या-
दिना “भाण्डात्समाचयने” इति णिजन्तात्कत्वो ल्यप् ॥ समागत्येत्यु-
क्तेरेण सम्बन्धः । दण्डवान् त्रिदण्डीत्यर्थः । अत एव शिक्षीत्युक्तम् ।
एकदण्डिनः शिक्षाभावात् ॥

अधीयन्नात्मविद्धिद्यां धारयन्मस्कारित्रतम् ।

वदन्बहुलिस्फोटं ध्वक्षेपं च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

६३. अशीयति ॥ एवंभूतो रावणः आत्मवतां विद्यामुपनिषदमधी-
वक्तृच्छ्रेणाधीयानः मस्कारिवत् परिव्राजकनियमम् ॥ “मस्करमस्क-
रिणौ वेणुपरिव्राजकयोः” इति निपातनात्सुन्द ॥ धारयन्नलच्छ्रेण
दधानः ॥ “इङ्घार्योः शत्रुकृच्छिणि” इत्युभयत्र शतृप्रत्ययः । बङ्
प्रचुरं यथा तथा अङ्गुलिस्फोटमङ्गुलिं चालयित्वा वदन् । प्रायेणाङ्गु-
लिसंख्यैव जल्पन्नित्यर्थः । ध्रुवं विक्षिप्य भ्रूविक्षेपम् । अक्षुषि पतितां
ध्रुवं हस्तेनापक्षिप्येत्यर्थः । उभयत्रापि “स्वाङ्गेऽध्रुवे” इति णमुद्ध्र-
त्ययः । विलोकयन् पश्यन् ॥

संदिदर्शयिषुः साम निजुहूषुः क्षपाटताम् ।

चङ्कमावान् समागम्य सीतामूचे सुखाभेव ॥ ६४ ॥

६४. समिति ॥ साम सान्त्वं संदिदर्शयिषुः संदर्शयितुमिच्छुः ।
दर्शयितैः सन्नन्तादुप्रत्ययः । क्षपाटतां निशाचरत्वं निजुहूषुः निहोतु-
मिच्छुः । निजं कौर्यमाच्छाद्य शान्तिं नाटयन्नित्यर्थः ॥ “अज्जनगमां
सनि” इति दीर्घः ॥ कुटिलं क्रमणे गतिः चङ्कमा ॥ “नित्यं कौटिल्ये
नतौ” इति यङि “नुगतोऽनुनासिकान्तस्य” इत्यभ्यासस्य नुक् ॥
“अ प्रत्ययात्” इत्यप्रत्यये टाप् ॥ “अतो लोपः” ॥ “यस्य हलः”
इति यकारलोपः ॥ तद्वान् चङ्कमावान् । जराहारितकेन कुटिलं गच्छ-
न्नित्यर्थः । एवंभूतः समागम्य सीतां सुखाकुर अस्मत्क्षिताराधनं
कुर्वित्यूचे ॥ “सुखप्रियादानुलोभ्ये” इति सुखशब्दात्कुर्वोमे शाब्द-
भ्ययः । स्वाम्यादिविस्ताराधनमानुलोभ्यम् ॥

सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्ता सदातन्या ह्यपयन्ती शुचिर्निषता ॥ ६५ ॥

६५. सायमिति ॥ हे शुचिस्मिते सीते । तिथीः शुक्लकृष्णपक्षतिथीः
प्रणयति पञ्चदशानामपि कलानामेकैकवृद्धिहासक्रमेण पञ्चदश पञ्च-

१ समागत्य N., C., T₁, E₂, E₃, o.

२ सुखाकुर T., G., Com.

B. adds कुलक् after 64th

verse.

३ सनान्त्या T₂, T., G., Com.

४ शुचिस्मिते T., G., Com.

इश प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणीञ्चन्द्रः ॥ “सत्सुद्विष—” इति किप् ॥
 “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् ॥ तस्य तिथिप्रणय-
 ञ्चन्द्रस्य ॥ “परनेकाचः—” इति यणादेशः ॥ साये सायं वा भवा
 सायन्तनी । सायशब्दात्स्यतेर्घञ्स्तादस्मादेव निपातनान्मान्तात्सार्य-
 शब्दाद्वा अव्ययात् “सार्यचिरम्—” इत्यादिना द्युप्रत्यये तुद् । तां
 कान्तिं पङ्कजानां दिवाभवां दिवातनीं कान्तिं सदा मवा सनातनी ।
 स एव प्रत्ययः । तथा कान्त्या हेपयन्ती प्रपयन्ती । कादाचित्का-
 त्सनातनस्योत्कृष्टत्वादिति भावः । अत एवोपमानानुपमेयस्याधिष्य-
 कथनात् व्यतिरेकालङ्कारः । ‘भेदप्रधानं सामान्यमुपमानोपमेययोः ।
 आधिक्यादपत्वकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते’ ॥ इति लक्षणात् ॥

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने^१ वने ।

ध्रुध्यन्तोऽप्यचसन् व्यालास्त्वामपालां कथं न वा ॥ ६६ ॥

६६. का त्वमिति ॥ हे भीरु व्रस्तो एकाकिन्यसहाया ॥ “एकादाकि-
 निष्ठासहाये” ॥ “ऋश्रेभ्यो ङीप्” ॥ निरन्वयाः निरनुप्रवेशाः वराः
 यस्मिस्तस्मिन् मनुष्यसंचारश्च न्ये वने का त्वम् । ध्रुध्यन्तो बुभुक्ष-
 माणाः व्यालाः श्वापदाः । ‘व्यालः श्वापदसर्पयोः’ इति विश्वः ।
 पालयतीति पालः । पचाद्यच् । अपालामरक्षकां त्वां कथं वा नाघस-
 अपि नाभक्षयन्नपि । अहो महश्चित्रमिति भावः । अपिः संभावनायाम् ॥
 “लुङ्सनोर्घस्ल” इत्यदेर्घस्लादेशे लृदित्वादङ् ॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनम् ।

कुर्वाणा भीममप्येतद्बुदाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

६७. हृदयङ्गमेति ॥ हे सौम्ये हृदयं गच्छन्ती हृदयङ्गमा हृद्या मूर्त्ति-
 र्यस्याः सा ॥ “गमश्च” इति खञि मुम् ॥ त्वं भीमं भयङ्करमप्येतद्बु-
 द्धम् । अस्तुभगं सुभगं भवतीति सुभगम्भावुकं सौम्यं कुर्वाणा ॥

“कर्त्तरि भुवः—” इत्यादिना ऋयर्थे भुवः खुकञ् ॥ सुभागमः । केन हेतुना अभ्यैरभ्यगच्छः । इणो लङ्घ्याङ्गुद्विः । वद ॥

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपातिष्ठसे ।

पुण्यकुचाटुकारस्तै किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

६८. सुकृतमिति ॥ हे सुभगे त्वं रहस्येकान्ते प्रियं करोतीति प्रिय-
कारी प्रियकरा अनुकूलवर्तिनी सती ॥ “क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इत्यणि
ङीप् ॥ कं सुकृतं साधुकारिणम् ॥ “सुकर्मपाप—” इत्यादिना किप् ॥
उपातिष्ठसे संगच्छसि । उपात्संगतिकरणे आत्मनेपदम् । किं च सुर-
तेषु ते तव चाटुकारः प्रियवादी ॥ “न शब्दश्लोक—” इत्यादिना टप्र-
तिवेधात् “कर्मण्यण्” ॥ किमपि करोत्यानुकूल्येनेति किङ्करो दासः ॥
“कृजो हेतु—” इत्यादिनानुलोम्ये टप्रत्ययः ॥ पुण्यकृत् कः । अकृतपु-
ण्येन दुर्लभत्वादीदृक्फलस्येति भावः ॥ “सुकर्म—” इत्यादिनैव किप् ।
कस्ते भर्त्तेति प्रश्नार्थः । एतेन समानराग उक्तः । अन्यथा रसाभास-
प्रसङ्गात् । किङ्कर इत्यत्र हेत्वाद्यर्थविवक्षायां “कृजो हेतु—” इत्यादिना
ट एव । जातिः किङ्करीत्यादिङीबन्तप्रयोगदर्शनात् । तद्विवक्षायां तु
“दिवा—” इत्यादि सूत्रप्राप्तप्रत्ययबाधेन ‘कियत्तद्गुणु कृजोऽज्विधा-
नम्’ इत्यजेव । किङ्करा यत्करेत्यादिटाबन्तप्रयोगदर्शनात् । यस्तु
“दिवा—” आदिनैव टप्रत्ययः अज्विधानं तु स्त्रीलिङ्गमात्रविषयम् इति
जयमङ्गलाकारव्याख्यानं तद्वृत्तावच्छ्रित्ययान्तत्वाभिन्नव्यत्यर्थं किङ्करा
यत्करेति टाबन्तोदाहरणदर्शनाद्भ्रान्तमित्युपेक्ष्यम् ॥

परिपर्युद्धे रूपमाद्युलोकाच्च दुर्लभम् ।

भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वावि मुजीवितम् ॥ ६९ ॥

६९. परिपरीति ॥ उद्ध्वेः परिपरि उद्ध्वि वर्जयित्वा स्थितमिति
शेषः । तत्रापि दुर्लभमित्यर्थः ॥ “परेर्वर्जने” ॥ ‘असमासे वा’ इत्यस-
मासपक्षे धिक्लृपाद्विर्वचनम् ॥ “अपपरी वर्जने” इति कर्मप्रवचनीय-
त्वाद्वितीयाप्राप्तौ “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति तदपवादिनी पञ्चमी ॥

आद्युलोकादाखर्गोऽथ दुर्लभम् । भूयत्स्वर्गेऽपि दुर्लभमित्यर्थः ॥
 “आङ् मर्यादाभिर्विध्योः” इति विकल्पावसमासः ॥ “आङ् मर्यादाव-
 चने” इति वचनग्रहणादभिविधावपि कर्मप्रवचनीयत्वेऽपि पूर्ववत्प-
 ञ्चमी । भवत्या इदं भावत्वं भवदीयम् ॥ “भवतश्चक्षुः” इति ठकि
 ठक्छसोरुपसङ्गधानात्पुंवद्भावे “इसुसुक्तान्तात्कः” ॥ एतद्रूपं दृष्टव-
 त्स्वस्मासु अधि अस्मदधिकरण इत्यर्थः । “अधिपरी अनर्धकौ” इति
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः मत्पुपसर्गसंज्ञानिवृत्तिमाश्रयत्वात् तद्योगेऽपि
 न द्वितीया । विभक्त्यर्थमाश्रयोतकत्वमानर्थक्यम् । ‘तिङ् लुक्छितावि-
 श्वपरिगणनाश्रयोतितेऽन्यर्थे भवत्येव विभक्तिः’ इति न्यासकारः ।
 सुजीवितमिति वर्त्तत इति शेषः । त्वद्रूपदर्शनावस्मज्जीवितं सुजीवि-
 तमित्यर्थः ॥

भपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।

सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥ ७० ॥

७०. आपीतेति ॥ भृङ्गैरापीतमधुका निष्पीतमकरन्दा । वैभाषिकः
 शौषिकः कप् । शोभना दिवा दिनं यस्याः सा सुदिवा । अर्ककरसम्पर्क-
 शालिनीत्यर्थः ॥ “सुपातसुश्वसुविष—” इत्यादिना समासान्तनिपातः ॥
 सरविन्दिनी कमलिनीच स्थिता । सती परिमललक्ष्मीर्विमर्दगन्धसैप-
 थिर्यस्याः सा सत्परिमललक्ष्मीका । ‘विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जन-
 मनोहरे’ इत्यमरः । एकवचनान्तस्य लक्ष्मीशब्दस्योरःप्रभृतिषु
 पाठात् “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति बहुव्रीहौ समासान्तः कप् । छन्दो-
 भङ्गवहने तु पूर्ववत् । ईदृशी त्वमपुंस्का अविद्यमानपुंस्का । अविद्यमा-
 नपुरुषसम्पर्केत्यर्थः । लक्ष्मीशब्दवत्पुंशब्दस्यैकवचनस्य उरःप्रभृ-
 तिपाठात्कप् ॥ “पुमः खय्यम्परे” इति पुंसो क्त्वे विसर्जनीयस्य
 “संपुंकामां सो वक्तव्यः” इति ऋकपाफवादी सः ॥ नासि न भवसि ।
 किं तु भूकपूर्ववेति मे मतिर्मम प्रतिपत्तिः ॥

मिथ्यैव श्रीः श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः ।

साक्षात्कृत्वाभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियः श्रियम् ॥ ७१ ॥

७१. मिथ्येति ॥ श्रियो लक्ष्म्याः श्रियं शोभां हरन्तीं ततोऽधिकशोभा-
मित्यर्थः । त्वां साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य ॥ “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति पक्षे
गतित्वात्समासे कत्वो ल्यप् ॥ अहं श्रियमात्मानं मन्यमाना श्रियम्मन्या ॥
“आत्ममते लक्ष्” ॥ “दिवादिङ्गः इयन्” ॥ “इच एकाचोऽम्प्रत्यय-
सञ्च” इत्यभागे तस्याम्प्रत्ययवद्भावात् “न विभक्तौ तुस्माः” इति
मलोपप्रतिषेधः । किञ्चानां धातुन्धानपायादियङादेशः । श्रीमिथ्यैव
न श्रीरित्यर्थः । श्रीमन्तमात्मानं मन्यमानः श्रीमन्मन्यः । पूर्ववत्त्वञ् ।
हरिर्मुषैव । न श्रीमानित्यर्थः । किं तु त्वमेव श्रीः त्वदीय एव श्रीमा-
निति भावः । इत्यभिमन्ये ॥

नोदकण्ठिष्यतामर्थं त्वामैक्षिष्यत चेत्स्मरः ।

खेलायन्ननिशं नापि सज्जुःकृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

७२. नेति ॥ स्मरः त्वामैक्षिष्यत चेत् ईक्षेत चेत् रतिं प्रति अत्यर्थं
नोदकण्ठिष्यत किञ्चिदपि नोदकण्ठेतेत्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् । किञ्चा-
निशं खेलायन् क्रीडन् । कण्ठ्वादियगन्ताल्लुटः शप्तादेशः । रतिं सज्जुःकृत्य
सहचरीकृत्यापि । ‘सज्जुःकरोत्यात्मनेप्रपि साद्ये सप्राकरोति च’ इति
भट्टमल्लः । ऊर्यादित्वेन गतित्वात्समासे कत्वो ल्यप् । न वसेत् ॥

वल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीहका ।

कान्तिं नाभिमनयेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

७३. वल्लूयन्तीमिति ॥ वल्लूयन्तीं मनो हरन्तीं त्वां विलोक्य इहा-
स्मिन् लोके का स्त्री न मन्तूयति न कुप्यति नेष्यतीत्यर्थः । उभयत्र
धातोः कण्ड्वादित्वाद्यक् ॥ “अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः” किं च स्थाणु-

समः काष्ठतुल्योऽस्यन्तमूदोऽपि कद्रुतुल्योऽपि वा कस्ते तव कान्ति
लाषण्यं विलोक्य नाभिमनायेत नोत्सुकायेत । मृशादित्वात् क्यङ्
सलोपश्च । संभावनायां लिङ् ॥

दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते ।

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥ ७४ ॥

७४. दुःखायते इति ॥ सर्वो जनो दुःखायते दुःखमनुभवति । किं तु स
एक एव सुखायते सुखमनुभवति ॥ “सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्”
इत्युभयत्रापि क्यङ् ॥ यस्यान्तिके त्वमुत्सुकायमाना उत्सुकाभवन्ती
न प्रतीपायसे न प्रतीपा अप्रतिकूला भवति । उभयत्रापि मृशादि-
त्वात्क्यङ् ॥

कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिषसन्निभाम् ।

अस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसदनम् ॥ ७५ ॥

७५. क इति ॥ अपण्डितः पण्डितो भवन् पण्डितायमानो दुर्बुद्धिः
कः । मृशादित्वात्क्यङ् । आमिषसन्निभां मांसपिण्डकल्पां तद्वन्मूत्र-
क्रीमित्यर्थः । त्वामादायानीय वैरायमाणेभ्यो वैरं कुर्वाणेभ्यः ॥ “शब्द-
वैर—” इत्यादिना क्यङि शानच् ॥ “भीत्रार्थानाम्—” इत्यपादानत्वा-
त्पञ्चमी ॥ अस्यन् शून्यं वनमन्ववसत् । घने उषितवानित्यर्थः ॥ “उपा-
न्यध्याङ्कुलः” इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् ॥

ओजायमाना तस्वाद्यै प्रणीयै जनकात्मजा ।

उवाच दशमूर्धानं सादरौ गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

७६. ओजायमानेति ॥ ओज इवाचरन्ती ओजायमाना । मूर्धमोज इव
स्थितेत्यर्थः ॥ “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् नित्यं सलोपश्च ॥

“ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया” इति वचनात् । जनका-
त्मजा सीता तस्य रावणस्य । सम्प्रदानत्वेऽपि संबन्धसामान्ये षष्ठी ।
अर्धमर्धार्थे जलम् ॥ “पादार्धाभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः ॥ प्रदाय दत्त्वा
सादय सती दशमूर्धनं रावणं गह्वरं भयतिकञ्चित्कण्ठं यथा तथा चच
डवाच । “छुविशासि—” इति वचनात् द्विकर्मकत्वम् ॥

महाकुलीन ऐक्षवाके वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥

७७. यत्पृष्ठं मुकुतं प्रियकारीत्यत्र कस्ते भर्तेति तत्रोत्तरमाह महाकुलीन इति ॥ महा-
कुलस्यापत्यं पुमान् महाकुलीनः ॥ “महाकुलादञ्जौ” इति विक-
ल्पादनुवृत्तः सप्रत्ययः । आदिवृद्धिपाठे सौत्रः खप्रत्ययः । इत्वाक्-
णामयमैक्षवाकः ॥ “दाण्डिनायन—” इति निपातनानुकारलोपः ।
तस्मिन्वंशे दाशरथिर्दशरथस्तुतः ॥ “अत इञ्” ॥ मम भर्ता । कथं-
भूतः । पितुः प्रियङ्करः प्रियकारी । तपस्विनां क्षेमकारः क्षेमङ्करः ॥
“क्षेमप्रियमद्रेण् च” इति यथाक्रमं स्रजणौ ॥

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।

पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

७८. निहन्तेति ॥ वैरकाराणां वैरायिनृणाम् ॥ “न शब्द—” इत्यादिना
दप्रतिषेधे “कर्मण्यण्” ॥ कर्मणि षष्ठी । निहन्ता । तृच् । सदा सतां
बहुकरो बहुपकर्त्ता ॥ “कृञो हेतु—” इत्यादिना तारुणीत्ये दप्रत्ययः ॥
शेषं किङ्करवत् । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥ “परश्वधा-
दृञ्” इति ठक् ॥ तस्य रामस्य परशुरामस्य । ‘द्वयोः कुठारः
स्वधितिः परशुश्च परश्वधः’ इत्यमरः । शक्तेः सामर्थ्यस्य रणे अन्त-
करो नाशकरः ॥ “दिधाविभा—” इत्यादिना दप्रत्ययः ॥

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ता कर्मसु सर्वदा ।

पितृनियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यगमद्वनम् ॥ ७९ ॥

७९. अध्वरेष्विति ॥ अध्वरेषु यामेषु इष्टमेमिरिष्टिनः । अध्वरानिष्ट-
यन्त इत्यर्थः ॥ “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः । “कस्येन्विषयस्य
कर्मणि सप्तमी वक्तव्या” । तेषां पाता रक्षिता । सर्वदा पूर्वकर्मसु
खातभ्राद्धादिकर्मसु पाता तेषामपि रक्षक इत्यर्थः । यो रामः पितृनि-
योगाद्राजत्वं राज्यं हित्वा वनमभ्यगमत् । गमेर्लुङि लुदित्वादङ् ॥

पतत्रिकोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।

यस्य बाणैर्निकृत्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥ ८० ॥

८०. पतत्रीति ॥ भयदे वने यस्य बाणैर्निकृत्तानि भिन्नानि रक्षांसि ।
पतत्रिभिः पक्षिभिः कोष्टुभिः शृगालैश्च जुष्टानि भक्षितानीत्यर्थः ।
अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि श्रेणीभूतानि राक्षीभूतानीत्यर्थः । “श्रेण्या-
दिषु ङ्यर्थवचनम्” इति ङ्यर्थानामच्यन्तानां “श्रेण्यादयः कृता-
दिभिः” इति समासः । च्यन्तानां तु “ऊर्यादिच्विडाचश्च” इति
गतित्वात् “कुगतिप्रादयः” इति समासः । शेरते दीर्घं निद्राप्ती-
त्यर्थः ॥ “शीङो रुट्” इति रुडागमः ॥

दीव्यमानं शितान्वाणानस्यमानं महागदाः ।

निघ्नानं शात्रवान्नामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

८१. दीव्यमानमिति ॥ शितान् वाणान् शितैर्याणैः ॥ “दिवः कर्म च”
इति करणस्य कर्मत्वम् ॥ दीव्यमानं देवनशीलम् । देवनं कीडा विजि-
गीषा वा । महागदाः अस्यमानं क्षेपमाणम् । तद्योग्यवयस्कमित्यर्थः ।
शत्रून्नेव शात्रवान् । स्वार्थे ऽण् । निघ्नानं निहन्तशक्तम् ॥ “गमहन—”
इत्यादिना उपधालोपः । क्रमात् त्रिषु “ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु
चानश्” इति चानश् । तं रामं कथं नावगच्छसि न वेत्सि ॥

१ पूर्वकर्मसु T₁, T₂, T₃, G., Com.

२ रणे E₁.

३ ऽभ्यगमद्वनम् T₁, E₁, T₂, G., Com.

४ बाणैर्निकृत्तानि B₁, E₁.

भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन्मृगयामसौ ।

प्रेषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥ ८२ ॥

८२. भ्रातरिति ॥ मृगान्विध्यतीति मृगावित् । किप् ॥ “नदिवृत्ति—”
इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ असौ रामो मां भ्रातरि लक्ष्मणे न्यस्य रक्ष-
णार्थमर्पयित्वा मृगयामाच्छेदम् । ‘आच्छेदो मृगया स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
परिचर्यापरिसर्यामृगयादाङ्गानामुपसंस्थानाच्छ्रुतप्रत्ययान्तो निवातः ।
यातो गतः । तं रामप्रेषितुमन्वेतुम् । इध्यतेर्गोत्रार्थत्वाश्रित्यमिडागमः ।
तस्य रामस्यानुजो लक्ष्मणो मया वनं प्रति प्रेषितः । पूर्ववदिडागमः ।
यातः ।

अथायस्वन् कषायाक्षः स्पृक्षस्वेदकणौल्वणः ।

संदर्शितान्तराकृतस्तामर्वादीदृशाननः ॥ ८३ ॥

८३. अथेति ॥ अथ सीतावाक्यध्रुवणानन्तरमायस्यन् प्रयस्यन् क्रोधा-
बुध्निललित्यर्थः । यस्तु प्रयत्ने दैवादिकः ततो लटः शश्वदेशः । कषायाक्षो
रोषरक्ताक्षः । ‘रागे काथे कषायोऽस्त्री’ इति यादवः । क्रोधादेव
स्विन्नः अत एव स्वेदकणौल्वणः प्रचुरः दृशाननः संदर्शितमान्तर-
माकृतमभिप्रायो येन स सन् । तां सीतामवादीत् ॥ “वदवज्ज—”
इति सिद्धि बुद्धिः ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नम्रमुषितमख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

८४. कृत इति ॥ कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठापुत्रस्य भरतस्य कृते कार्या-
र्थम् । संपदादित्वात्किप् । अन्ययमिति केचित् । विवासितं प्रवासि-
तम् । अत एव नम्रमुषितप्रत्ययम् । मुषितो कृतवत्सः अत एव नम्रः ॥
“पूर्वकाल—” इत्यादिना समासे राजदन्तादित्वात्पूर्वकालस्य परनि-

१ सविर्त्तुं T.

१ रामे E.

१ स्विन्नः स्वेदं T., T., G., Com.

स्पृक्षस्वेदं E.

२ ‘मगादीर’ E.

३ ज्यैष्ठिनेयो विवासित D.

यातः ॥ तत्परत्वं तत्तुल्यम् । ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठापुत्रं ज्येष्ठमिति भावः ।
अथ यत्र “कल्याणादीनामिनङ्” इतीनङादेशः । राघवं रामं को बहु
मन्येत पूजयेत् । न कोऽपीत्यर्थः । बद्धिति क्रियाविशेषणम् ॥

राक्षसान्वदुर्गेषु पिण्डेशूरान् निरस्तवान् ।

यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥

८५. यदुक्तमधोरेष्विष्टिनां पठेति तदाभासीकरोति राक्षसानिति ॥ असौ रामो
बदुर्गेषु कुम्भक्षयङ्केषु पिण्डेशूरानश्चरान् न तु रणशूरान् । ‘गेहे-
नवीं गृहेशूरः पिण्डेशूरश्च कथ्यते’ इति हलायुधः । पात्रेसस्मितादि-
त्वात्समासः । सः राक्षसान्निरस्तवान्यदि हतवाञ्छेत् । हे कूपमाण्डूकि
तत्तुल्यबुद्धे ॥ “इक् च मण्डूकात्” इति चकारादपत्याणि ङीप् । तवै-
तावत्येतावन्मात्रे कः स्मयो विस्मयः । यथा कूपमाण्डूकी कूपमेव
सर्वाधिकं मन्यते न तु समुद्रादिकं तथा त्वमपि राममेव बहु मन्यसे
नास्मान् जानासीति तात्पर्यार्थः ॥

मत्पराक्रमसंक्षिप्तराज्यभोगपरिच्छदः ।

ममैव युक्तं किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

८६. मदिति ॥ मम पराक्रमेण संक्षिप्ताः सुहृताः राज्यभोगपरिच्छदाः
हस्त्यभ्यादिराज्योपभोगसाधनानि यस्य सः । मदपहतसर्वस्व इत्यर्थः ।
हरिर्निद्रो यथा दरिद्राति निःस्वो भवति । दरिद्रा दुर्गता । लटि शपो
लुक् । तन्ममैव वक्तुं युक्तं किम् । न युक्तमित्यर्थः । आत्मश्लाघायाः
लोकवेदगर्हितत्वादिति भावः ।

निर्लङ्को विमदः स्वामी घनानां हृतपुष्पकः ।

अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारेणम् ॥ ८७ ॥

१ नङ् D.

२ पिण्डेशूरान् T., G., Com.

३ युक्तं ममैव किं वक्तुम् N., C., C., E.

T₁, T₂,

४ नितङ्को E₁

५ रावणम् T₃, E₁

८७. निर्लङ्क इति ॥ यस्मान्मद्विक्रमलक्षणात् कारणात् धनानां स्वामी कुबेरः । निष्क्रान्तो लङ्कायाः निर्लङ्कः सन् । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति गतिसमासः । द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु परलिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यलिङ्गता ॥ "एकविभक्तिं चापूर्वनिपाते" इति लङ्काशब्दस्योपसर्जनत्वात् "गोक्षियोरुपसर्जनस्य" इत्युपसर्जनह्रस्वत्वम् । इतपुष्पकोऽपहतविमानश्च । अत एव विमदो वीतर्षः सन् । गिरावन्तर्गिरं कैलासमित्यर्थः । अध्यास्ते । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ "गिरेश्च सेनकस्य" इति विकल्पादव्ययीभावसमासान्तष्टच् ॥ "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वात् द्वितीया ॥ "अव्ययीभावश्च" इत्यव्ययत्वम् ॥ सत्कारणं मद्विक्रमलक्षणं को नावैति न वेति । सर्वोऽपि वेत्येवेत्यर्थः ॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यद्यमः स्वयम् ।

कृष्णिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

८८. भिन्नैति ॥ किं च यमोऽन्तकः स्वयं मत्तो मत्सकाशाद्विभ्यत् त्रस्यन् भिन्ननौको मध्येऽलं विशीर्णतरणिरिव । 'स्त्रियां नौस्तरणि-स्तरिः' इत्यमरः । कप् । ध्यायन् का गतिरिति चिन्तयन् कृष्णिमानं मालिन्यं दधानेन मुखेनोपलक्षितः । विवर्णमुखः सन्नित्यर्थः । निरुद्य-तिर्निरुद्योगः सन् । यमेः स्त्रियां क्तिन् । अनुनासिकलोपः । भास्ते न तु किञ्चिद्व्याप्तिरित्यर्थः ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी ।

रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

८९. समुद्रेति ॥ हे मैथिलि समुद्रस्योपत्यका आसन्ना समुद्रपरिधे-त्यर्थः । पर्वतासन्नबाष्पकेनासन्नमात्रं लक्ष्यते । पर्वतस्य त्रिकूटाद्रेरधि-त्यका । लक्षणया उपरि स्थितेत्यर्थः । गिरिर्दुर्गं चेत्यर्थः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः ॥ "उपाधिभ्यां त्यक्त्वा-

समाकृतयोः" इति त्यक्प्रत्ययः । प्रतिषेधे त्यक्त उपसंख्यान-
त्कात्पूर्वस्येत्वाभावः । हेनो विकारो हेमी हेममयी ॥ "प्राणिरजस-
दिभ्योऽङ्" ॥ "नस्तद्धिते" इति टिलोपः ॥ रत्नानां पारस्य समासे-
रयनं स्थानं सर्वरत्नानामाकर इत्यर्थः । नास्मा लङ्केति प्रसिद्धा मम
पुरीति प्ररोचनापि यथार्थैव ॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता ।

अर्पितोरुगुग्गुन्धिस्रक् तस्मां वस मया सह ॥ ९० ॥

९०. आवास इति ॥ हे सीते तस्यां पुर्यां सिक्तसंमृष्टे पूर्वं गन्धोदकैः
सिक्ते पश्चाच्छोधनीभिः संमृष्टे शोधिते । स्नातानुलिप्तयत् ॥ "पूर्व-
काल—" इत्यादिना समासः ॥ आवासे गृहे त्वं गन्धैर्यक्षकर्ममाविभि-
लिप्ता अनुलिप्ता पश्चाद्वासिता अगच्छूपादिभिरधिवासिता । पूर्ववत्स-
मासः । अर्पिताः स्वस्ताः उरवः प्रभूताः सुगन्धयः शोभनगन्धाः
स्नानो यस्याः सा सती ॥ "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इति समा-
सान्त इकारः ॥ मया सह वस । प्रार्थनायां लोट् ॥

संगच्छ पौंस्त्रि स्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ।

राघवः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनम् ॥ ९१ ॥

९१. संगच्छेति ॥ हे शुभे शोभने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । हे पौंस्त्रि
पुहिते पुमर्हे वा पौंस्त्रि । एवं स्त्रीभ्यो हितमर्हं वा स्रैणम् । नञ्ज्ञजो-
रुपसंख्यानानीकारः । युवानं तरुणं मां मा तरुणी युवतिः । तरुणस्यो-
रुपसंख्यानान्छीप् । त्वं संगच्छ प्राप्नुहि । सकर्मकत्वात् "समो गम्यु-
च्छि—" इत्यादिना नात्मनेपदम् । राघवो रामः प्रोष्य राज्यात्प्रभृश्य
अत एवातिशयेन पापो निकृष्टः पापीयान् अभाग्य इत्यर्थः । 'अथ
त्रिषु ब्रह्मे पुण्यपापसुखानि च' इति विशेष्यलिङ्गत्वात् पापशब्दादी-
यसुनि तदुत्तरपदस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः । नास्ति किञ्च-
नास्येत्यकिञ्चनं निःस्वम् । मयूरव्यंसकादिषूचावचोच्चनीचाधोपचाव-
पराचनञ्प्रत्यभिप्रत्याकिञ्चनाकुतोभयानीति पाठात्साधुः । तं रामं

अहीहि त्यज । अहातेः प्राप्तकाले लोट् । सेहित्वे “आच हौ” इति चकाराद्वैकल्पिक ईकारः ॥

अश्रीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि ।

वशेकृत्य दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ९२ ॥

९२. अश्रातेति ॥ अश्रीत पिबतेति सातत्येन यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिबता गृहे सर्वनियामकत्वं स्वाम्यमिति यावत् । मयूरव्य-
सकादिषु ‘आख्यातमाख्यातेन समस्यते क्रियासातत्ये’ इति वचना-
त्समासः । तामात्मन इच्छन्ती अश्रीतपिबतीयन्ती स्वामिनी सती-
त्यर्थः ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” ॥ ततः लट् शतरि ङीप् । स्मरकर्मणि
प्रसिता सुरतासका सती । ‘तत्परे प्रसितासकौ’ इत्यमरः । दश-
ग्रीवं वशीकृत्य वरमन्दिरे रम्यगृहे मोदस्व आनन्देत्यर्थः ॥

मा स्म भूग्राहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव ।

उद्भासिनी च भूत्वा नो^१ वक्षःसम्पदिनी भव ॥ ९३ ॥

९३. मास्मेति ॥ हे भीरु प्राहिणी आग्राहिणी प्रतिकूला मा स्म भूः ॥
“स्मोस्तरे लङ् च” इति चकारालुङ् ॥ गन्तुं प्रस्थातुम् । उत्सहत
इत्युत्साहिनी भव । उद्भासत इति उद्भासिनी भूत्वा नोऽस्माकं वक्षः-
सम्पदिनी वक्षसः पीडयिषीति वष्टोसमासः । अनुपपदाधिकारात् । भव ।
आलिङ्ग्येत्यर्थः । सर्वत्र “नन्दिग्रहि—” इत्यादिना णिनिः ॥

तां प्रातिकूलिकीं यत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः ।

बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे^२ द्यां निशाचरः ॥ ९४ ॥

९४. तामिति ॥ निशाचरो रावणस्तां सीतां प्रतिकूलं वर्त्तत इति
प्रातिकूलिकीं प्रतिकूलवर्त्तिनीमनुनयासाध्याम् ॥ “तत्प्रत्यनुपूर्वमी-
पलोमकूलम्” इति ठक् ॥ मत्वा निश्चित्य जिहीर्षुर्बलादपहर्षमिच्छुः

१ प्रसुता E.

२ वशीकृत्य T₂, T₄, D., T, G., Com.

३ ने C., N., T₁, T., T₄, E₂, c.

४ प्रातिकूलिनी T₂.

५ विक्रमः T₂, E₂.

६ जगाम T₂.

भीमविग्रहो भयोत्पादनाय प्रकटीकृतनिजाकारः सन् । बाहुभ्यामुप-
पीक्य बाहुपपीडम् । “सप्तम्यां ओपपीड—” इत्यादिना णमुल् ॥
आश्रित्य घां दिवमाकाशं जगाहे जगाम । दिव्शब्दादन्य ओकारान्तो
घोशब्दः तस्यामि “औतोऽम्शसोः” इत्यात्वम् ॥

अस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिर्धरालयम् ।

तूष्णींभूय भयादासाञ्चकिरे मृगपक्षिणः ॥ ९५ ॥

९५. अस्यन्तीमिति ॥ अस्यन्तीं तद्रूपदर्शनाद्विध्यतीं तां सीतां समा-
दाय गृहीत्वा । रात्रौ चरन्तीति रात्रिञ्चराः राक्षसाः ॥ “चरेष्टः” ॥
“रात्रेः कृति विभाषा” इति पक्षे सुमागमः ॥ तेषामालयं लब्ध्वा यातो
गच्छतो रावणात् । यातेः शञ्जन्तात् “भीमार्थानां भयहेतुः” इत्यपा-
दानत्वात्पञ्चमी । भयाज्जयादिवेत्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्भयोत्प्रेक्षा ।
मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः तूष्णींभूय तूष्णीं भूत्वा मौनीभूयेत्यर्थः ।
‘मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्’ इत्यमरः ॥ “तूष्णीमि भुवः” इति पक्षे
क्त्वाप्रत्ययः ॥ “क्त्वा च” इति पक्षे समासे क्त्यो ल्यबादेशः आसाञ्च-
किरे आसितवन्तः । न तु स्पष्टारयन्नित्यर्थः । तेन निवारकान्तराभाधो
व्यज्यत इत्यलंकारेण धस्तुध्वनिः । आसेलिङ् ॥ “दयायासञ्च”
इत्याभ्यत्ययः ॥

उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ९६ ॥

९६. उच्चैरिति ॥ उच्चैस्तारं रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां हा राम हा
लक्ष्मणेति भृशं क्रोशन्तीम् । रसतेः शब्दकर्मणो यञन्तात् लटः
शानच् चि टाप् । कृपणां क्षीनां तां सीतां जटायुर्नाम पक्षीन्द्रो गृध्वराजो
रावणं परुषं दे दे खोर दुरात्मन् क यासीत्यादिनिष्ठुरं वदन् प्राप । वत्से
मा मैषीरित्याश्वासयन्नागत इत्यर्थः ॥

यते प्रकीर्णकाः ।

अतः परं टाधिकारः ।

द्विषन्वनेचराद्याणां त्वमादायचरो वने ।

अग्रेसरो जघन्यानां मा भूः पूर्वसरो मम ॥ ९७ ॥

९७. एवं प्रकीर्णकाण्डं समाध्याधिकारकाण्डमन्तरान्तरा प्रकीर्णकसंकीर्णमारममाणः प्रथमं तावत् टप्रत्ययधिकारमारमते द्विषन्नित्यादिना ॥ हे द्विषन्नमित्र ॥ “द्विषोऽमित्रे” इति शतृप्रत्ययः ॥ घनेऽस्मिन्नरण्ये । घने चरन्तीति घनेचरा-
स्तापसाः ॥ “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः ॥ तेष्वप्रयाणां श्रेष्ठानाम् ।
कर्मणि षष्ठी । आदाय सृष्टीत्वा चरति भक्षतीत्यादायश्चरः आच्छिद्य
अक्षकः ॥ “भिक्षासेनादायेषु च” इति टः ॥ जघनमिव जघन्या नीचाः ॥
“शास्त्रादिभ्यो यः” ॥ तेषामग्रे सरतीति अग्रेसरोऽधमाधमस्त्वम् ॥
“पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः” इति टः ॥ मम पूर्वः सरतीति पूर्वसरोऽग्र-
यायी प्रष्टो मा भूः ॥ “पूर्वे कर्त्तरि” इति टप्रत्ययः ॥ ममाग्रे निर्भौकः
कथं चरसीत्यर्थः ॥

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।

पितुर्वाक्यकरं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमत्रपम् ॥ ९८ ॥

९८. यशस्करेति ॥ यशः करोतीति यशस्करः यशोहेतुः समाचारश्च-
रित्रं यस्य तम् ॥ “अतः कृकमि—” इत्यादिना विसर्जनीयस्य
सत्वम् ॥ अत एव भुवि ख्यातं प्रसिद्धम् । क्वां करोति ताच्छील्येनेति
दयाकरं पितुर्वाक्यकरमाज्ञाकरमनुकूलवार्तिनमित्यर्थः ॥ “कृञो हेतु—”
इत्यादिना क्रमात् हेत्वाचर्येषु टः ॥ एवंविधं रामं दुन्वन्तं परितापय-
न्तम् । कुनोतेः शतृप्रत्ययः । अत्रपं निर्लेजं त्वां धिक् निन्दाम इत्यर्थः ॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्यैव दिवाकरः ।

तव राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ९९ ॥

९९. अहमिति ॥ हे राक्षस । रामस्य कर्म करोतीति कर्मकरो भूत्यः ॥
“कर्मणि भूतौ” इति टः ॥ तदुपमस्तत्तुल्यः अत एव नेयो नेतव्यः

विधेयः अहं ध्वान्तस्य दिवाकरो दिनकर इव तव । अन्तं करोतीत्य-
न्तकरो नाशकरः नूतम् । उभयत्र दिवादिसूत्रणे टः ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम् ।

हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारैः पपात खम् ॥ १०० ॥

१०० सतामिति ॥ सतां सज्जनानामरुष्करं मणकरं पीडाकरमित्यर्थः । दिवादिना टः । वैरकारं सीताहरणेन वैरायमाणं शब्दकारं सिंहनादकरं नराशिर्न राक्षसं हन्तुं कलहकारो युद्धकरः सन्नसौ पक्षी जरायुः क्षमाकाशमुत्पपात उज्जगाम । सर्वत्र वैरकारादौ “न शब्द-
श्लोक—” इत्यादिना टप्रतिषेधात् “कर्मण्यण्” । ‘शब्दकारमित्यत्र
“द्वितीयायां च” इति णमुल्’ इति केचित् । पक्षी शब्दकारं सिंहनादं
कृत्वा अमुत्पपातेति साधीयानेवायमर्थः ॥ किन्तु न शब्देत्यादिसूत्रो-
दाहरणप्रक्रममङ्गदीर्घः सौढव्यः स्यात् ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ।

मांसशोणितसंदर्शं तुण्डघातमुध्वयत ॥ १०१ ॥

पुनःप्रकीर्णमेव श्लोकत्रयेणाह धुन्वन्नित्यादिना ॥ असौ पक्षी । सर्वान् पथः
सर्वपथान् व्याप्नोतीति सर्वपथीनम् । “पूर्वकाल—” इति समासः ॥
“श्लक्पूर—” इति समासान्तः ॥ “तत्सर्वादेः—” इत्यादिना क्षप्र-
त्ययः ॥ तं प्रसिद्धं पक्षयोर्वितानं धुन्वन् । विततौ पक्षौ धुन्वन्नित्यर्थः ।
साकल्येन मांसशोणिते संदर्श्य मांसशोणितसंदर्शम् ॥ “कर्मणि
हशिबिद्धोः साकल्ये” इति णमुल् ॥ हशिरन्तर्हितण्यर्थः ॥ “अमैवा-
ध्वयेन” इति समासः ॥ तुण्डेन घातो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथेति

१ वैरकारं तपास्विनाम् E₂.

२ नराशिनम् B., D., E₁, T₁.

३ शब्दकारं T., G., Com.

शब्दपातं T₁, T₂, E₂.

४ न T., G., Com.

अमन्तोत्तरपक्षे बहुव्रीहिः ॥ “करणे हनः” इति णमुलन्तत्वे पादघातं
हन्तीतिषत् “कषादिषु—” इति यथाविध्यनुप्रयोगः स्यात् । न च
“हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्” इति णमुल् । अनुप्रयोगस्य युधेर-
कर्मकत्वेन समानकर्मकत्वाभावात् । अयुध्यत युद्धं कृतवान् । युधे-
र्वैवादिक्लृप्तिं तद्ध ॥

न विभाय न जिह्वाय न चक्लाम न विन्यथे ।

आघ्नानो विध्यमानोऽपि रणाश्लिष्वृते न च ॥ १०२ ॥

१०२. नेति ॥ आघ्नानः स्वयमेव परं घ्नन् ॥ “आङ्गो यमहनः” इत्य-
कर्मकाङ्क्षन्तेस्तद्ध ॥ “गमहन—” इत्यादिनोपधालोपः ॥ विध्यमानो
व्याहृत्यमानश्च । विध्यतेः कर्मणि यकि संप्रसारणम् । न विभाय
नामैषीत् । घृत्वादिति भावः । न जिह्वाय न लज्जितवान् । अपराजित-
त्वादिति भावः । भीहीष्यां लिटि तिपो णलि वृद्धभावादेशौ । न
चक्लाम न क्लान्तवान् । जितश्रमत्वादिति भावः । न विन्यथे न व्यथां
गतवान् । मनस्वित्वादिति भावः । न चातिव्यायामादुपरतिरपी
त्याह रणाश्लिष्वृते न च नोपरराम च । अनिवृत्तिविधानात् । अनि-
वृत्तिश्च विजयावाधिकः प्राणावधिको वा व्यापार इति स्मरणादिति
भावः । सर्वत्र लिट् ॥

पिशाचमुखधौरेयं सञ्छत्रकवचं रथम् ।

युधि कद्रथवद्भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥ १०३ ॥

१०३. पिशाचेति ॥ किं चायं पक्षी युधि । पिशाचस्य मुखमिष मुखं
येषां तादृशाः धुरं वहन्तीति धौरेया अभ्याः यस्य तम् ॥ “धुरो
यद्वृकौ” इति ढक् ॥ सह छत्रकवचाभ्यां सञ्छत्रकवचम् ॥ “तेन
सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः ॥ ध्वजेन शालते इति तच्छालिनं
तच्छोभिनम् । भीमं भयंकरं रथम् । महान्तमपीति भावः । कुत्सितः

सुप्तो रथः कद्रवः ॥ “रथवदयोश्च” इति कोः कदादेशः ॥ तेन तुल्यं तद्रत्न ॥ “तेन तुल्यम्—” इति घतिप्रत्ययः । वसञ्ज ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अतः परमामधिकारः ।

सन्त्रासयाश्चकारारिं सुरान् पिमाथ पश्यतः ।

सन्त्याजयाश्चकाराथ सीतां विंशतिबाहुना ॥ १०४ ॥

१०४. पुनः प्रकृतमधिकारकाण्डमेव ब्रुवन् आभ्यस्तयाधिकारं तावदाह सन्त्रासया-
मिति ॥ अरिं रावणं सन्त्रासयाश्चकार भीषयाश्चक्रे । अथ सन्धासनान-
न्तरं विंशतिबाहुना दशाननेन सीतां सन्त्याजयाश्चकार त्याजितवान् ॥
“कास्प्रत्ययात्—” इत्यादिना आभ्यप्रत्ययः ॥ “अयामन्त—” इत्या-
दिना णेरयादेशः । कृञोऽनुप्रयोगः । पश्यतः स्वपौरुषमालोकमानान्
सुरान् पिमाथ ग्रीणयामास । ग्रीणातेर्लिट् । तिपो णलि वृद्धयाथादेशौ ॥

असीतो रावणः कासाश्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः ।

भूपत्तं वेधिदाँश्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

१०५. असीत इति ॥ अथासीतस्त्यकसीतको रावणः शस्त्रैः साधनैः
शस्त्रबलेनेत्यर्थः निराकुलोऽनाकुलः सन् कासाश्चक्रे रे मूर्खे अण्डजा-
धम हतोऽसीत्येवं कुत्सितं शब्दापयामास प्रललापेत्यर्थः । कासु शब्द-
कुत्सायाम् । लिट् । “कास्प्रत्ययात्—” इत्याभ्यप्रत्ययः ॥ खे गच्छतीति
खगः पक्षी ॥ डोऽन्यत्रापि च दृश्यत इति गर्भेर्दप्रत्ययः । नखास्तुण्डं
मुखं च तन्मखतुण्डमेवायुधं यस्य स सन् । भूयः पुनरपि तं रावणं
वेच्छिदाश्चक्रे भृशं चिच्छेद । छिदेर्यङन्ताह्रिड् । “कास्प्रत्ययात्—”
इत्याभ्यप्रत्ययः । यङो जित्वात्तङि तद्वदनुप्रयोगात्कृञोऽपि तङ् ॥ “गुणो
बहुकोः” इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ अल्लोपयलोपौ ॥

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परम् ।

न वा पलायाञ्चके विर्दयाञ्चके न राक्षसः ॥ १०६ ॥

१०६. हन्तुमिति ॥ तौ पक्षिराक्षसौ क्रोधवशात् क्रोधपारवश्यात् परस्परं हन्तुमीहाञ्चक्राते तथा व्यापृतवन्तावित्यर्थः । ईह चेष्टायाम् । लिट् ॥ “इजादेश्च गुहमतोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्ययः ॥ वयतीति विः पक्षी वा । ‘विविष्किरपतत्रिणः’ इत्यमरः ॥ “वेओ ह्निञ्च” इतीप्प्रत्यये टिलोपः ॥ न पलायाञ्चके न पलायितञ्च । राक्षसो रावणञ्च न दया-ञ्चके नानुचक्रये । अयतेर्दयतेश्च लिट् ॥ “दयायासञ्च” इत्याम्प्रत्ययः ॥

उपासाञ्चकिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः ।

छलेन पक्षौ लोलूयाञ्चके कठ्यात्पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

१०७. उपासामिति ॥ देवगन्धर्वकिन्नराः द्रष्टुं युद्धदर्शनार्थमुपासाञ्चकिरे समीपे स्थिता इत्यर्थः । आसेलिट् ॥ “दयायासञ्च” इत्याम्प्रत्ययः ॥ कव्यमसीति कव्यात्राक्षसः मल्लेन बाणविशेषेण । ‘स्तुही-दलफलो मल्लः’ इति यादवः । पतत्रिणः पक्षौ पतत्रे लोलूयाञ्चके भृशं लुलाच । लुनातेर्यङन्ताल्लिटि “कास्पत्ययात्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृचं

दशवदनः खचरोत्तमं महृष्यन् ।

रथवरमधिरुह्य भीमधुर्य्यं

स्वपुरमगात्परिगृह्य रामकान्ताम् ॥ १०८ ॥

१०८. प्रलुठितमिति ॥ अथ दशवदनः कृत्तं छिन्नपक्षमत एवावनौ प्रलुठितं निपत्य लुठन्तम् । खे चरन्तीति खेचराः स्रगाः ॥ “खरेष्टः” ॥ तेषू

१ न वि पलायाञ्चके वा ।

२ भोजन T₂, T₁, G₁, Com.

३ युद्धं T₂, T₃, T₄, T₁, G₁, Com.

४ रामाद् T₂, T₃, T₄, D₂

समं जटायुषं विलोक्य प्रहृष्यन् रामस्य कान्तां सीतां परिगृह्णादाय ।
 भीमा भयंकराः युगं वहन्तीति युग्याः अश्वा यस्य तम् ॥ “तद्वद्वति
 रथयुगप्रासकम्” इति यत्प्रत्ययः ॥ रथधरं रथश्रेष्ठमधिरुह्य स्वपुरं
 लङ्कानगरमगात् गतवान् । पुष्पिताम्ना वृक्षम् । ‘अयुञ्जि नयुगरेफतो
 यकारो युञ्जि च नञौ जरणाञ्च पुष्पिताम्ना’ इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्ये सीताग्रहरणो नाम

पञ्चमः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावास्पारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल

मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वपथीनाव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

ओषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम् ।

विदाञ्चकार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्सुकाम् ॥ १ ॥

१. अयाम्प्रत्ययमेवाधिकृत्य श्लोकचतुष्टयेन रावणवृत्तान्तमेवाह ओषाञ्चकारेति ॥
काम एवाग्निः कामाग्निरिति रूपकम् । दाहल्लिङ्गात् । दशग्रीवं रावणम् ।
अहञ्च निशा च महर्निशम् । सर्वो द्वन्द्वो विमाथैकवद्भवतीत्येकवद्भावः ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ओषाञ्चकार उचोष ददाहेत्यर्थः । उष दाह
इत्यस्माद्धिद् ॥ “उषविदजागृभ्योऽभ्यतरस्याम्” इति विकल्पा-
दाम्प्रत्ययः ॥ ततो लघूपधगुणः । दाहे कारणमाह । तथाहि रावणः
वैदेहीं सीतामन्यस्मिन् रामातिरिक्तपुरुषे निरुत्सुकामनुत्सुकामननु-
रक्तां विदाञ्चकार विवेद । तद्वेदनादेवेयं विरहवेदना जातेति भावः ॥
“उषविद—” इत्याम्प्रत्ययः ॥ अत्र विदेरदन्तत्वाच्च लघूपधगुणः ।
तथाच काशिका ‘आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा । आस्का-
सोराभिवधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥’ इति ॥

प्रजागराञ्चकारारेरीहास्वनिशमादरात् ।

प्रविभयाञ्चकारासौ काकुत्स्थादभिशाङ्कितः ॥ २ ॥

२. प्रजागरमिति ॥ किं आसौ रावणः काकुत्स्थाद्रामादभिशाङ्कितः ।
बलवद्बिरोधस्य दुरन्तत्वादननिष्ठागममुत्प्रेक्षमाण इत्यर्थः । ‘अनिष्ठा-
भ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः’ इति लक्षणात् । अरे रामस्य ई-
हासु घेष्टासूद्योनेषु विषये अनिशमादरादभिनिवेशात्प्रजागराञ्चकार ।
अप्रमत्तः स्थित इत्यर्थः ॥ “उषविद—” इत्यादिना विकल्पादाम्प्र-
त्ययः ॥ विभयाम्प्रचकार अतिमात्रं विभाय्येत्यर्थः ॥ “मीहीभृदुवां

श्रुत्वञ्च” इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ “श्री” इति द्विर्भावश्च ॥ प्रोपस-
र्गव्यवधानं तूक्ष्माग्रचक्रुरितिवत्समाधेयम् । प्रविभयाञ्चकारेति पाठे
पूर्ववच्छन्दोभङ्गः स्तोढव्यः ॥

न जिह्याञ्चकाराथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः ।

नाप्यूर्जं विभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम् ॥ ३ ॥

३. नेति ॥ किं चार्यं रामाङ्गीतोऽपि सीतामभ्यर्थ्यानुनीय तर्जितो
भर्त्सितो निरस्त इत्यर्थः । तथापि न जिह्याञ्चकार न जिह्वाय । वैदेह्यां
भृशं प्रसितः आसक्तः सधूर्जं बलं पुष्टिं न विभरामास न बभार । किं
तु काश्यं गत इत्यर्थः । अत्रोभयत्रापि “भीही—” इत्यादिना पूर्वव-
त्प्रक्रिया ॥

विदाकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमिद्वदत्स्वकान् ।

रक्षांसि रक्षितुं सीतामशिषञ्च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

४. विदाकुर्वन्ति ॥ किं च रामस्य वृत्तं ध्यापारं विदाकुर्वन्तु जाब-
न्त्वित्यर्थः । विध्यर्थे लोट् ॥ “विदाकुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम्” इति विदे-
लोट्थाम्प्रत्ययगुणाभावादिनिपातनात्साधुः ॥ इति स्वकान् स्वकी-
यान् शुकसारणादीन् गूढपुरुषानवदत् । विदित्वोच्यतामिति चारा-
भ्रियुक्तवानित्यर्थः । प्रयत्नवानवहितः सन् तां रक्षितुं गोपायितुं रक्षांसि
राक्षसानशिषदादिष्टवान् । शासेर्लुङि “सर्त्तशास्त्वार्त्तिभ्यश्च” इति
क्लेरङ्गादेशः ॥ “शास इदङ्ङ्लोः” इतीकारः ॥ “शासिषसिष-
सीनां च” इति षत्वम् ॥ योषिद्वृन्दारिकेत्यादिना यतदन्तेन सन्द-
र्भेण दशावस्थामुन्मादादवाचीनाः सप्तापि सुव्यक्तमुक्ता यथायोग-
मुच्येयाः ॥ “इङ्मनःसङ्गसंकरपौ जागरः कुशता रतिः । ह्रीस्था-
गोम्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” ॥

१ नाप्यूर्जं T₃, D., T., G., Com.

२ शोभित्व्याह राक्षसान् T₃, T₂

३ नशिषश्च D., T., G., Com.

४ मारिदेशः E₃

अथ प्रकीर्णकाः ।

रामोऽपि हतमारीचो निवत्स्यन् खरनादिनः ।

कोष्ठून् समशृणोत्कूरान् रसतोऽशुभशंसिनः ॥ ५ ॥

५. पुनस्त्रिभिः प्रकीर्णकमनुक्रामन्नामवृत्तान्तमेवाह रामोऽपीति ॥ रामः हतमा-
रीचः सन् निवत्स्यन् निवर्त्तिष्यमाणः ॥ “वृद्धयः स्यसनोः” इति
पाश्चिकं परस्मैपदम् । “लटः सङ्गा” इति शब्भादेशः ॥ “न वृद्ध्यश्च-
तुभ्यः” इतीदृप्रतिषेधः ॥ खरवन्नदन्तीति खरनादिनः परुषाराविण
इत्यर्थः ॥ “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ क्रूरानमीमान् अत एव अशुभ-
शंसिनोऽनिष्टसूचकान् रसतः क्रोशतः क्रोष्ठून् शृगालान् समशृणो-
वाकर्णयत् । सकर्मकत्वात् “सप्तो गम्यच्छि—” इत्यस्येदं प्रत्युदाह-
रणं तत्राकर्मकाधिकारात् । शङ्खः श्रूयत इतिवत् शब्दधर्मस्तद्वत्पु-
नश्चितः ॥

आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम् ।

स शत्रुघ्नस्य सोदर्यमोरादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥

६. आशङ्कमान इति ॥ वैदेहीं सीतां खादितां व्याघ्रादिभिर्मैक्षितां
निशाचरैर्मरितां मृतां स्वत एवायुःश्रयात्परेतामाशङ्कमानः पूर्वोक्त-
दुर्निमित्तादुत्प्रेक्षमाणः स रामः आशङ्कुरादायान्तमागच्छन्तं शत्रु-
घ्नस्य समानोदरे शयितं सोदर्यं लक्ष्मणम् ॥ “सोदराद्यः” ॥ “विभा-
षोदरे” इति समानस्य सभावः ॥ ऐक्षत अपश्यत् ॥

सीतां सौमित्रिणा सक्तां सध्रीचीं वस्नुमेकिकाम् ।

विज्ञायामस्त काकुत्स्थः क्षये क्षेमं सुदुर्लभम् ॥ ७ ॥

७. सीतामिति ॥ काकुत्स्थो रामः सहाञ्जतीति सध्रीचीं सहचरीम् ॥
ऋत्विगादिना किन् ॥ “सहस्य सग्निः” इति सङ्घ्यदेशः ॥ “अचः”
इत्यकारलोपः ॥ “चौ” इति दीर्घः । “अञ्जतेओपसंख्यानम्” इति

छाप् । अर्जुं भीरुमेकिकामेकाकिनीम् । “एकादाकिनिश्वासहाये” इति
चकारात्कन् ॥ कात्पूर्वस्येत्वम् । सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां विश्वाय
तस्यैकाकिनं वागमनादनुमाय । क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षये
गृहे ॥ ‘निवासः शरणं क्षयः’ इति गृहपर्यायेष्वमरः । क्षिनिवास-
गत्योः । तौदादिकः ॥ “परच्” ॥ क्षेमं कुशलं सुदुर्लभमत्यन्तदुर्लभ-
ममस्त निश्चितवानित्यर्थः । मन्यतेरनिटो लुङि सिच् ॥

अतः परं दुहादिः ।

सोऽपृच्छलक्ष्मणं सीतां याचमानः शिवं सुरान् ।

रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विह्वलः ॥ ८ ॥

८. अथाधिकारकाण्डे दुहादिनाह ॥ स इत्यादिना ॥ स रामः सुरान् शिवं
शुभं याचमानो भिक्षमाणः लक्ष्मणं सीतामपृच्छन् अनुयुक्तवान् ।
‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः । भ्राता लक्ष्मणो विह्वलश्चकितः
सन् सर्वं रामं यथास्थितं यथावृत्तं । यथार्थेऽव्ययीभावः । ब्रूते स्म
रामायाख्यदित्यर्थः ॥

संहस्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ।

प्राणान्दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥ ९ ॥

९. संहस्येति ॥ शरणं गृहं शून्यं सीताविरहितं संहस्य दृष्ट्वा वनम-
रण्यं प्रियां भिक्षमाणः वैदेहीं देहीति याचमानः आत्मानं देहम् । ‘आत्मा
जीवे धृतौ देहे’ इति यादवः । प्राणान्दुहन् प्रपूरयन्निव । प्रपूरणं
रिक्तीकरणम् । प्राणशून्यं कुर्वन्निवेत्यर्थः । शोकं चित्तमवारुधत् ।
चित्ते शोकमसौत्सीदित्यर्थः । दधेर्लुङि “इरितो वा” इति विकल्पाच्चे-
रकादेशः ॥

गता स्यादवैचिन्वाना कुसुमान्वाश्रमदुमान् ।

अं यत्र तापसान्धर्मं मुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥ १० ॥

१ याचमानं ८.

२ विह्वलः N., G., T., B.

३ दयावेक्षाना T., G., Com.

४ अं ८.

५ धर्मत् T., G., Com.

१०. गतेति ॥ सा सीता आभ्रमद्रुमान् कुसुमान्यपचिन्वाना भव-
लिङ्गवती ॥ चिनोतेः शानच् । गता वा स्यात् । अथवा सुतीक्ष्णः
सुतीक्ष्णाख्यो मुनिः यत्र तापसान्मुनीन् धर्मान् शास्ति उपदिशति तत्र
गता स्यात् । आ इति स्मृतौ । 'आ प्रगृह्यस्मृतौ वाक्ये' इत्यमरः ।
अत्र सोऽपृच्छदित्यादिश्लोकत्रये सर्वत्र सीतादीनां प्रधानकर्मणामी-
प्सितकर्मत्वं लक्ष्मणादीनामप्रधानकर्मणामकथितकर्मत्वं च द्रष्टव्यम् ॥
'बुधियाचिरुधिवर्च्छिभिश्चिआमुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । बुधिश-
सिगुणेन च यत्सचते तदकोत्तितमाचरितं कविना' ॥ इति वचनात् ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः कष्टं वत ही चित्रं हूं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः कासि हे^१ सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः ॥ ११ ॥

११. पुनः पञ्चभिः प्रकीर्णकमेवोदाहरन् रामस्य शोकाभुभवं प्रलापमाह आः कष्ट-
मित्यादिभिः । स रामः पयमाःकष्टमित्यादिप्रकारेण बहु विललाप ।
आः इति पीडायाम् । 'आस्तु स्यात्कोषपीडयोः' इत्यमरः । कष्टं
कृच्छ्रं प्राप्तमित्यर्थः । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । वतेति
श्लेदे । हीति विषादे । चित्रं स्वहस्तगतपि क गतेति वित्रीयत इत्यर्थः ।
धुमित्यपकारिणि क्रोधे । मातरित्यापदि स्मृताया मातुरामन्त्रणम् ।
देवतानि धिगिति शोकातिरेकाद्देवनिन्दा । हा पितरिति मातृवदेवाम-
न्त्रणम् । हे सुभ्रु कासि क गतासीत्यगत्या प्रश्नः । 'ऊकारादप्युल्ल-
सकण्यः' इति ऊरुन्तत्वात्सुभ्रुशब्दस्य नदीत्वात्संबुद्धौ नदीह्रस्व
इति प्रपञ्चितमन्यत्र ॥

इहासिष्टाशयिष्टेह सा सखेलमितोऽगमत् ।

अग्लौसीत्संस्मरन्नित्थं मैथिल्या भरताग्रजः ॥ १२ ॥

११. इहेति ॥ सा सीता इह प्रदेशे आसिष्ठ उपविष्टा । इह अशयिष्ठ शयिता । आसेः शीङ्गञ्च लुकि तकि सिञ्चीद् । इतोऽस्माद्देशात् सखेलं सलीलमगमत् गता । गमेर्लुकि लटित्वाचलेरङ्गदेशः । इत्थं मैथिल्याः संस्मरन् मैथिलीं स्मरन् । “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ भरताग्रजो रामोऽग्लासीत् ग्लानवान् । ग्लायतेरनिटो लुकि “आवेच—” इत्यावे सगिटौ ॥

इदं नक्तन्तं दाम पौष्पमेतद्विवातनम् ।

शुचेवोद्ध्व्य शास्त्रायां प्रग्लायति तथा विना ॥ १३ ॥

१३. इदमिति ॥ इदं नक्तं भवं नक्तन्तं पौष्पं पुष्पमयं दाम माल्यम् । तदिदं विवा भवं विवातनं दाम ॥ “सायंचिरम्—” इत्यादिना टपुप्रत्ययः । तथा सीतया विना शुचा शोकेन शास्त्रायामुद्ध्व्येव उद्ध्वनेन मृत्वेद्येत्युत्प्रेक्षा । प्रग्लायति । ग्लायतेर्लटि शपः शित्वेनात्वाभावादायादेशः ॥

ऐक्षिष्महि मुहुः सुतां यां मृताशङ्कया वयम् ।

अकाले दुर्मरमहो यज्जीवामस्तया विना ॥ १४ ॥

१४. ऐक्षिष्महीति ॥ वयं सुतां यां सीतां मृताशङ्कया मृतेत्याशङ्कया मुहुरेक्षिष्महि पुनः पुनः स्पर्शनादिना परीक्षाञ्चक्रमहे । अस्थान-शङ्काकरत्वात्प्रेमातिरेकस्य । ईक्षतेर्लुकि तकि महीडि सिच इद् । तथा विना यज्जीवामः तज्जीवनमकाले आयुषोऽक्षये दुर्मरं मर्तुमशक्यमयोग्यं च आत्महत्याया निषिद्धत्वादिति भावः ॥ अत्रियतेर्भावे सलप्रत्ययः । अहो कष्टं वर्तत इत्यर्थः ॥

अक्षेमैः परिहासोऽयं परीक्षां मा कृया मयै ।

मत्तो मार्गैर्विधाः सीते मा रंस्था जीवितेन नैः ॥ १५ ॥

१ प्रग्लायति B., Ts, Es, Es, T.,
G., Com.

२ अक्षेयपारि° Ts.

३ मयि T., G., Com.

४ ना° C.

५ मे B.

१५. अक्षेप इति ॥ हे सीते मयं परिहासोऽन्तर्धानकेलिरक्षेमः
अहितः । मयि विषये परीक्षां वियोगासहत्वपरीक्षणं मा कृथाः
मा कार्षीः । करोतेर्लुङि तकिं यासि “इत्वाद्ङात्” इति सलोपः ।
मत्तः मत्सकाशात् ॥ “पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ “अन्तर्धौ येनादर्शनमि-
कृच्छति” इत्यपादानत्वम् ॥ मान्तर्धियाः अन्तर्हिता मा भूरित्यर्थः ।
वधातेर्लुङि तकिं यासि “स्थाष्वोरिच” इतीकारादेशे “इत्वाद्ङात्”
इति सिचो लोपः । मोऽस्माकं जीवितेन प्रापैर्मा रस्थाः मा क्रीडीः ।
अन्तर्धानक्रीडया प्राणान्मापहरेत्यर्थः । रमेरनिटो लुङि सिचोऽकि-
त्वाभानुनासिकलोपः ॥

अथ सिजधिकारः ।

अहं न्यवधिषं भीमं^१ राक्षसं क्रूरविक्रमम् ।

मा घुक्षः पत्पुरात्मानं मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये ॥ १६ ॥

१६. अथ सिजधिकारः अहमिति ॥ हे प्रिये अहं भीमं मयंकरं क्रूरविक्रमं
राक्षसं मारीचं न्यवधिषममीभरम् । इन्तेः “लुङि च” इति वधादेशे
अदन्तास्तिच इडागमः । आत्मानं पत्पुरम् । संवन्धसामान्ये घटी ।
मा घुक्षः मा संवृणु । गुह्यं संवरणे । लुङ् ॥ “शळ इगुपधादनिटः
कसः” इति कलेः कसादेशः ॥ “हो ङः” ॥ अभ्यावकत्वपत्त्वानि । प्रियं
मा न श्लिक्षः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । आलिङ्गित्यर्थः । ‘संभाव्य-
निषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ’ इति धामनः । श्लिष्यतेर्लुङि “श्लिष
आलिङ्गने” इत्यालिङ्गनार्थे कलेः कसः । कत्वपत्त्वे ॥

मा स्म द्राक्षीमृषा दोषं यत्कं मां मार्तिचिह्निशः ।

शैलं^३ न्वशिश्रियद्वार्षा नैदीं नु प्रसदुदुवत ॥ १७ ॥

१ मृं राक्षसं भीमविक्रमम् Ea

२ मा विचित्रिणः T., G., Com.

३ शैलान् T., G., Com.

४ द्राक्ष c., T., G., Com.

५ नु नदी c.

१७. मास्मिति ॥ हे प्रिये मृषा अविद्यमानं दोषमपरार्थं मा स्म द्राक्षीः
मा स्म विद्यमानं संस्थाः इत्यर्थः ॥ “स्मोस्तरे लङ् च” इति चकारा-
लुकि “न दृशः” इति कसप्रतिषेधः ॥ “इरितो वा” इति विकल्पादङ्-
भावपक्षे “सृजिदशोर्लक्ष्यमकिति” इत्यभागे हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
प्रश्नादिना पठ्ये कत्वम् । मकं सेवकं मां मा विचिक्षिप्तः न विक्षेपय ।
क्षिप्यतेर्णौ चङुपधाङ्स्वः । सर्वत्र “न माङ्योगे” इत्यङ्भावः ।
अथवा रामा सीता शैलामशिथियन्तु धिता वा नदीं मृत्युदुवस्तु
अभिद्विता वा ॥ “णिधि—” इत्यादिना भिद्वभ्यां लुकि चङि द्विभावे
इयङुपधादेशौ ॥ लुशब्दः संशये ॥

ऐ^१ वाचं देहि धैर्यं नस्तव हेतोरमुमुवत् ।

त्वं नो मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवादधः ॥ १८ ॥

१८. हे इति ॥ हे भो इति संबोधने निपातः । वाचं देहि संभाषस्वे-
त्यर्थः । इदातेः प्रार्थनार्था लोट् ॥ “ध्वसोरेक्षावध्यासलोपश्च” इत्य-
ङ्पासलोपः एकारश्च । तव हेतोस्तवयि निमित्ते ॥ “वृष्टी हेतुप्रयोगे” ॥
भोऽस्माकं धैर्यममुमुवत् स्तुतम् । पूर्ववत् णिधीत्यादि कार्यम् । त्वं नष्टा
अदर्शनं गता सती नो मतिं बुद्धिमधासीरिष अपा इव । धेटो लुकि
सिपि “विभाषा प्राधेटशाच्छासः” इति सिचो लुगभावपक्षे “आदेच—”
इत्यात्वे “यमरमनमातां सक्च” इति समिहानमौ ॥ “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ किं च प्राणानदध इव पीतवतीव । मत्प्राणैः सह नष्टासीति
भावः ॥ “विभाषा धेट्शब्दोः” इति चङ्पक्षे द्विर्वचनम् ॥ “आतो
लोप इटि च” इत्याकारलोपः ॥

रुदतोऽशिथियच्चक्षुरास्यं चार्धे तवाश्वयीत् ।

त्रियेऽहं मां निरास्थश्चेन्मा न बोचश्चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

१ हे T., G., Com.

अयि D.

२ रमुमुवत् B., T., D.

३ हेतोस्तवा^० N., O., T., E.

तेऽर्थे मया^० D.

४ त्रिये त्वं मां T.

१९. इति ॥ तद्यार्थे त्वत्कृते स्वतस्त्वद्दिदक्षया चाप्यायमाणस्य मे अक्षुरशिध्वयत् उच्छूनमभूत् । भवतेर्लुकि “विभाषा घेदृद्व्योः” इति पक्षे चङि द्विर्वचने इयङादेशः । आस्यं मुञ्जं चाभ्वयीत् । अङ्कोर्धेकलिपकत्वाद्युभयाभावपक्षे सिचि इडागमे “इयन्तक्षण—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ गुणायामदेशौ । मां निरास्यञ्चेत् निरस्तवती चेत् । अस्यतेर्लुकि “अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्” ॥ “अस्यतेर्युक्” ॥ भ्रिवे मरिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये सामान्ये लट् ॥ “रिङ् शयन्लिङ्” इति रिङादेशः ॥ कर्तुमिदं चिकीर्षितं मा न वोचः । किं तु ब्रूयेत्यर्थः । उक्ते तत्करिष्यामीति भावः । वक्तेर्लुकि भ्रूमादेशाद्वा “अस्यतिवक्ति—” इत्यङ् ॥ “वच उभू” इत्युमागमः ॥ मा न न्हिस्त इतिवचश्चर्यं व्याख्येयम् ॥

लक्ष्मणावक्ष्व यद्याख्यत् सा किञ्चित्कोपकारणम् ।

दोषे प्रतिसमाधानमज्ञाते क्रियतां कथम् ॥ २० ॥

२०. लक्ष्मणेति ॥ हे लक्ष्मण सा सीता किञ्चित्कोपकारणं व्याख्ययामि तुभ्यमाख्यातवती चेत् । क्यातेर्लुकि पूर्ववदङ् ॥ “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः ॥ भावक्ष्व कथय । अङ्को लोटि यास्ति कपम् । तथाहि दोषे अपराधे मज्ञाते सति कथं प्रतिसमाधानं प्रतीकारः क्रियतां क्रियेत न शक्यमित्यर्थः । अतः कारणं कथ्यतां येन प्रतिविधास्यामीति भावः ॥

इह सा क्वलिपद्गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचञ्जलैः ।

इहाहं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं मुणोह सः ॥ २१ ॥

२१. हेति ॥ सा सीता इह प्रदेशे गन्धैश्चन्दनादिगन्धद्रव्यैः । गन्धशब्दस्य द्रव्यसाचित्वे बहुत्वमुक्तं प्राक् । अन्वलिपदनुलिसवती । इह

१ यद् व्याख्यत् T., G., Com.

Between the two halves of this verses Ts. adds,

गन्धमाख्यः करिष्यामि तस्य भुत्वा प्रति-

क्रियाम् ।

१ सात्वलिपद् T., G. Com.

१ जलम् Ts.

४ स्मरन्नेव Ez.

स्नान्ती स्नानं कुर्वती । स्नातेः शतरि ङीप् ॥ “आच्छीनघोः—” इति विकल्पाश्रुम् ॥ जलैरभ्यषिचत् मामिति शेषः । इदार्हं तां द्रष्टुमाहमाकारयम् ॥ “लिपिसिचिह्नश्च” इति सर्वत्र च्लेरङादेशः ॥ “भातो लोप इटि च” इति ह्यतेराकारलोपः ॥ एवमित्थं स्मरन्नेव स रामो मुमोह मुमुच्छ ॥

तस्यालिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन् ।

अलिप्तेवानिलः शीतो घने तं^१ न त्वजिह्वदत् ॥ २२ ॥

२१. तस्येति ॥ ज्वलन् दीप्यमानः शोक एवाग्निः शोकाग्निः तस्य रामस्य स्वाम्तं चिच्छं काष्ठमिवालिपत । लेपो व्याप्तिः दाह इति यावत् ॥ “लिपिसिचिह्नश्च” इत्यनुवृत्तौ “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति च्लेरङ् ॥ शीतो घने अनिलः घनवायुः तं राममलितैष तथा गाढमस्पृक्षदित्यर्थः । अङ्भाषपक्षे “श्लो शलि” इति सलोपः ॥ किन्तु न व्यजिह्वदत् न ह्वयति स्म प्रत्युत सोऽपि ददाहैवेत्यर्थः । दाहेर्णौ चङ्शुपधाह्रस्वः ॥

स्नानैरभ्यषिचताम्भोऽसौ रुदन् दयितया विना ।

तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्छितः ॥ २३ ॥

२३. ज्ञान इति ॥ दयितया सीतया विना शोकमूर्छितः शोकमूढः सन् रामः ज्ञाने प्राप्ते रुदन् अम्भोभिर्नेत्रजलैरेवाभ्यषिचत आत्मा-ममभिषिक्तवान् । तथा तर्पणे प्रसक्ते पितृभ्यो वारीण्यश्रुजलान्येवाभ्यषिक्त क्षरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । सिञ्चतेः क्षरणमात्रपरत्वे जलानां कर्मत्वं सेकपरत्वे करणत्वं चेति विवेकः । अत्रापि पूर्वचक्षिकल्पादङ्भाषपक्षे “श्लो शलि” इति सिज्जलोपः ॥

१ “विशेष्यलः T₉, T₄.

१ अलिप्तेना T₁, G., Com.

१ न तमविह्वदत् D.

१ व्यजिह्वदत् T₁, G., Com.

२ स्नानेऽभ्यषिचताम्भोर्णौ T₁, G., Com.

तथा^१र्त्तोऽपि क्रिया धर्म्या^२ स कालेनामुचत्कचित् ।

महतां हि क्रिया नित्या छिद्रे^३ नैवावसीदति ॥ २४ ॥

२४. तथेति ॥ तथा तेन प्रकारेणार्त्तोऽपि स रामो धर्म्या धर्मादन-
वेतां विद्वितामित्यर्थः ॥ “धर्मपथ्यर्थ—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥
क्रियामनुष्ठानं कचिदपि काले नामुचत् न त्यक्तवान् ॥ “पुषादि—”
इत्यादिना लृदित्वाद्ङ् ॥ तथाहि महतां सतां छिद्रे व्यसनेऽपि नित्या
क्रिया नियतानुष्ठानं नावसीदत्येष न लुप्यत एव । सामान्येन विशेष-
वसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

आज्ञास्त स मुहुः शूरान्^४ मुहुराकृत राक्षसान् ।

एत सीतामुहः संख्ये मत्तर्थयत राघवम् ॥ २५ ॥

२५. आज्ञास्तेति ॥ स रामो मुहुः शूरान् शूराभिमानिनः आज्ञास्त
स्पर्धया आहूतवान् । तथा राक्षसानपि मुहुराकृत ॥ “स्पर्धायामाहुः”
इत्यात्मनेपदे पूर्ववन्निकल्पात्सिजकौ ॥ हे सीतामुहः एत आगच्छत ।
आङ्पूर्वाविणः कर्त्तरि लोटि यस्य तादेशः । संख्ये युद्धे राघवं रामं
प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थितं कुरुत बोधयध्वमित्यर्थः । प्रत्यर्थिन्शब्दात्
सत्करोतीतिष्यन्तात् लोटि यस्य तादेशः । णविष्टवज्जावाट्टिलोपः ।
अर्थयतेस्तु नित्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदविरोधः ॥

स्वपोषमपुष्युष्मान् या पक्षिमृगशावकाः ।

अद्युतश्चेन्दुना सार्धं तां^५ प्रभ्रूत गता यतः ॥ २६ ॥

२६. स्वपोषमिति ॥ हे पक्षिमृगाणां शावकाः शिशवः या सीता
पुष्मान् स्वेन धनेन पुष्टा स्वपोषम् ॥ “स्वे पुषः” इति णमुल्लत्ययः ॥
अपुषत् । कषादित्वादनुप्रयोगः । पुषादित्वाद्ङ् । इन्दुना सार्धमद्युतत्

१ तथार्त्तोऽपि कचिदानी न धर्म्याममुचत्कि-
याद्. T₂.

२ धर्म्या E₂.

३ कच्छे E₂.

४ आज्ञास्त स मुहुः रामः शूरानाकृत राक्ष-
सान् T₂.

५ दूरं T₂.

६ शावकान् T₂.

७ यतां गता D.

हन्तुसाम्येन व्यद्योतिष्ठेत्यर्थः ॥ “द्युद्भ्यो लुङि” इति विकल्पात्पर-
स्मैपदम् ॥ द्युतादित्वादङ् । तां सीतां प्रभूत कथयत यतो गता यत्र
गता तद्वृत्तेत्यर्थः ॥

गिरिमन्वसृपद्रामो लिप्सुर्जनकसंभवाम् ।

तस्मिन्नायोधनं वृत्तं लक्ष्मणायाशिवन्महत् ॥ २७ ॥

२७. गिरिमिति ॥ रामो जनकसंभवां जानकीं लिप्सुर्लक्ष्मिच्छुः सन् ॥
“सनि मीमा—” इत्यादिना इकारेऽभ्यासलोपः ॥ गिरिमन्वसृपत्
अभ्यगमत् । लटित्वादङ् । तस्मिन्निरौ वृत्तं पुरामृतं महदायोधनं
युद्धं लक्ष्मणाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्यी । अक्षिपत् अवोचत् ॥ “सत्ति-
क्षास्त्यत्तिभ्यश्च” इत्यङ् ॥ “शास् इदङ् हलोः” इतीकारे षत्वम् ॥

सीतां जिघांसू सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवम् ।

इदं शोणितमभ्यग्रं संहारेऽर्च्युतत्तपोः ॥ २८ ॥

२८. सीतामिति ॥ हे सौमित्रे लक्ष्मण सीतां जिघांसू हन्तुमिच्छू ।
हन्तेः सभ्रन्तादुप्रत्ययः ॥ “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घः ॥ राक्षसा-
वारतामागतौ ध्रुवम् । ऋ गतौ । लुङि “सत्तिक्षास्त्यत्तिभ्यश्च”
इत्यङ् ॥ “आङजादीनाम्” ॥ तथाहि तयोः संहारे युद्धे इदमभ्यग्रं
प्रत्यग्रं शोणितमभ्युतत् क्षरितम् । भ्रुतिर् क्षरणे । लुङि “हरितो वा”
इत्यङ् । एतच्च युद्धानुमापकं लिङ्मित्यर्थः ॥

इदं कवचमव्योतीत् साश्वोऽयं चूर्णितो रथः ।

एह्यमुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतम् ॥ २९ ॥

२९. इरमिति ॥ इदं कवचं वर्म अश्वोतीत् अपसत् ॥ “हरितो वा”
इत्यङ्मावपक्षे रूपम् ॥ सिचि “नेटि” इति हलन्तलक्षणा वृद्धिप्रति-

१ *मत्यर्थे Es.

२ *भुतत्तपोः T., G., Com.

*भ्युतत्तपोः Es.

१ *मयोतीत् D., G., T., Com.

*मयोतीत् Es.

२ साश्वो Es.

वेधे लघूपधगुणः । अयं साध्वो रथभूमितः । मन्वेष्टुं सीतां गवेधितु-
ममुं गिरिमवगाहावहे प्रवेक्ष्यावहे । द्रुतमेह्यागच्छ ॥

मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद्विषादोऽस्तमदुद्यतिम् ।

अजारीदिव च मङ्गा बलं शोकाचंयाजरत् ॥ ३० ॥

३०. मन्युरिति ॥ हे लक्ष्मण मम मन्युः शोकोऽस्तम्भीत् । अतिदुःखो
निर्तुःख इति न्यायात् स्तम्भोऽभूदिति मन्ये । उन्मस्तकः शोक इति
भावः ॥ “जस्तम्भु—” इति विकल्पावङ्भावे सिचि “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ विषादो मनोभङ्गः । ‘विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशनैः’
इति लक्षणात् । उद्यतिमुद्यममस्तमत् तस्तम्म । अङ्पक्षेऽनुनासिक-
लोपः । प्रज्ञा बुद्धिश्च अजारीत् जीर्णम् ॥ “जस्तम्भु—” इत्येवाङ्भावे
सिचि बुद्धिः “इट ईटि” इति सलोपश्च ॥ तथा प्रज्ञावदेव बलं याज-
रत् जीर्णम् । अङ्पक्षे “ऋहशोऽङि गुणः” ॥

गृध्रस्येहाश्वतां पक्षौ कृत्तौ धीक्षस्व लक्ष्मण ।

जिघत्सोर्नूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात् ॥ ३१ ॥

३१. गृध्रेति ॥ हे लक्ष्मण इह मवेदो कृत्तौ छिन्नी गृध्रस्य पक्षौ
अश्वतां गृनौ । श्वयतेर्लुकि ॥ “जस्तम्भु—” इत्यङि “श्वयतेरः”
इत्यकारे “अतो गुणे” इति पररूपता ॥ धीक्षस्व पश्य । तां सीतां यस्तु-
ममुं वा इच्छोर्जिघत्सोः विभक्षयिषोरस्य गृध्रस्येति शेषः । असेरदेर्वा
सप्तन्तादुप्रस्थयः । अदेरपि “लुङ्सनोर्घस्त्व” । अयं ध्वंसः पक्षच्छेदो
निशाचराद्वाक्षसावापादि आपन्नः आगत इत्यर्थः । पचतेः कर्त्तरि
लुकि “चिण् ते पदः” इति क्लेभिणादेशः ॥ “चिणो लुक्” इति तश-
ब्दस्य लुक् ॥

क्रौद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रो रक्तनेत्रोऽजनि सणात् ।

अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीप्तैरापूरि भानुवत् ॥ ३२ ॥

१ अकारि कचनं मङ्गा T₁.

२ शोकारिवाजरत् T₂, T₄.

३ भूमे B₂.

४ जिघात्सो* O., a., T₁, B₂ T₂, T₄.

५ गृध्रो T₂.

६ रागदि O., T₁.

३२. कुह इति ॥ रघुव्याघ्रो रघुघ्नेष्टो रामः कुहः सन्नदीपि दिदीपे ।
 क्रोधादग्निरिव ज्वालेत्यर्थः । क्षणाद्रकनेत्रोऽजनि जातः ॥ “जनि-
 षध्योऽग्निरिव” इति चिणि वृद्धिप्रतिषेधः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातु-
 र्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्थं दुरवस्थम् ॥
 “मातश्चोपसर्गे” इति कर्त्तरि कप्रत्ययः ॥ अबोधि बुद्धवान् । सर्वे
 संहनिष्यामीत्यमन्यतेत्यर्थः । भानुवत् भानुना तुल्यं दीप्तैर्दीप्तिभिः ।
 भावे कः । आपूरे आपूर्णः । स तिग्मभानुरिव दुर्दर्शोऽभूदित्यर्थः ।
 सर्वत्र कर्त्तरि लुङि तङि “दीपजन—” इत्यादिना च्लेक्षिणादेशे
 “चिणो लुक्” ॥

अताप्यस्योचमं सत्वमप्यायि कृतकृत्यवत् ।

उपाचायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरम्भिणो महत् ॥ ३३ ॥

३३. अतापीति ॥ कृतकृत्यवत् कृतकर्त्तव्यस्येव सर्वं कृतपापं मन्य-
 मानस्य । तथा तद्वधे व्यग्रस्येत्यर्थः । तस्य रामस्य सत्त्वं शरीरबल-
 मतायि सन्ततमविच्छिन्नमभूदित्यर्थः । तथाप्यायि अर्वाधिष्ट । तायू
 संतानपालनयोः । ‘प्यायी वृद्धौ’ ॥ इत्याभ्यां कर्त्तरि लुङि पूर्ववत्
 “दीपजन—” इत्यादिना च्लेक्षिणादेशः । किं च संरम्भिणः संभ्रा-
 न्तस्य कुपितस्य वा । ‘संरम्भः संभ्रमे कोपे’ इति विश्वः । तस्य
 रामस्य सामर्थ्यमन्तःशक्तिः महदधिकमुपाचायिष्ट स्वयमेवोपा-
 चायि बबुधे ॥ “अचः कर्मकर्त्तरि” इति चिनोतेर्लुङि च्लेक्षिणाभाध-
 पक्षे सिचि चिण्वदिटि वृद्धिः ॥

अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः ।

समभावि च कोपेन न्यैश्वसीच्चायतं मुहुः ॥ ३४ ॥

३४. अदोहीति ॥ अस्य रामस्य विषादः प्रागनुवर्त्तमानो मनःखेदः
 अदोहीव स्वयमेव दुग्धः क्षारित इव तथा गत इत्यर्थः । दुहः कर्म-

१ ‘माप्यायि T₃, T₄, B₂

२ समतत्र T₁, G₁, Com.

३ तेन न्यधसि चायतम् T₁, G₁, Com.

कर्त्तरि लुङि तङि “दुहृद्भ्य” इति विकल्पात् क्लेशिणादेशः । विक्रमः
समरक्षेव स्वयमेवावदद्भ्य एव एकत्र राशीभूय स्थित इत्यर्थः । रुधः
कर्मकर्त्तारि लुङि तङि कर्मवत् भावेन प्राप्तस्य चिणः “न रुधः” इति
प्रतिषेधे सिच् । सकारस्य “झलो झलि” इति लोपे तङि स्थानि-
षद्भावात् लघूपधगुणः । घत्वजत्वे । किं च कोपेन समतप्त च कष्टं
कालेनाह्वासिषमनेन घञ्चितोऽस्मीत्यन्वतप्त च पञ्चाक्षर्यं गमित इत्यर्थः ।
तपेः कर्मणि “तपोऽनुतापे च” इति चिणः प्रतिषेधः ॥ “झलो झलि”
इति सलोपः ॥ तेन रामेणायतं दीर्घं स्यञ्चासि निम्बसितं च । श्वसे-
भावे लुङि “चिणभावकर्मणोः” इति क्लेशिणादेशः । एतेन रौद्रस्था-
यिना क्रोधेन शोकस्तिरस्कृतः ॥

अथ श्रमधिकारः ।

अथालम्ब्य धनू रामो जगर्ज गजविक्रमः ।

रुणधिम सवितुर्मार्गे भिनधि कुलपर्वतान् ॥ १५ ॥

१५. अथेति ॥ अथ क्रोधप्राप्तुर्भावानन्तरं गजविक्रमो गजपराक्रमो
रामो धनुरालम्ब्यावष्टभ्य जगर्ज उच्चैर्बहु भीषणं च बभावे इत्यर्थः । धनू
राम इत्यत्र “झलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” । ‘एवं च वन दाक्षरथिः’ इत्यतः
प्रागर्जनप्रकारमेव अपञ्चेनाह । सवितुर्मार्गे रुणधिम आधरिष्यामी-
त्यर्थः ॥ रुधिर् आवरणे । लटि मिपि “रुधादिभ्यः भम्” । सामीप्ये
वर्त्तमानप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । कुलपर्वतान् भिनधि
विदारयिष्यामि ॥

रिणधिम जलधेस्तोयं विदिनधिम दिवः सुरान् ।

क्षुणधिम सर्पान्पाताले छिनधिम क्षणदाचरान् ॥ १६ ॥

१. सीताविरहदुःखार्तेः कोपरकात्तलोचनः D.,
c., B.

१ c. and B. read the verse as
follows:—

रुणधिम सवितुर्मार्गे &c.

रिणधिम जलधेस्तोयं &c.

D. reads it as under:—

रुणधिम सवितुर्मार्गे &c.

क्षुणधिम सर्पान् पाताले &c.

१६. रिचिमीति ॥ अलघ्वेस्तोयं रिचिचि रेचयिष्यामि । रिचिदिरे-
चने । सूरान् दिवः स्वर्गाक्षिपिनचि पृथक् करिष्यामि । अपनेष्यामी-
त्यर्थः । विचिद् पृथग्भावे । पाताले सर्पान् क्षुण्णि चूर्णयिष्यामि ।
क्षुदिद् संचूर्णने । कण्ठाचरान् राक्षसान् छिनचि छेत्स्यामि । छिदिद्
वैधीकरणे ॥

यमं युनज्मि कालेन समिन्धानोऽस्रकौशलम् ।

शुष्कपेषं पिनप्पयुर्वीमसिन्दानः स्वतेजसा ॥ ३७ ॥

३७. यममिति ॥ अस्रकौशलं समिन्धानो दीपयन् । जीहन्धी दीप्तौ ।
ज्ञानच् ॥ “आस्रलोपः” इति घातुनकारलोपः ॥ “असोरलोपः”
इति प्रत्ययाकारलोपः । यममन्तकं कालेन मृत्युना युनज्मि योक्ष्यामि ।
किमुतान्यमिति माचः । असिन्दानोऽभ्राभ्यन् । सिद् दैन्ये । पूर्ववच्छा-
नचि “असोरलोपः” । स्वतेजसा स्वप्रतापेनोर्वी शुष्कं पिष्ट्वा शुष्क-
पेषं पिनप्पि संचूर्णयिष्यामि । शुष्कं पिनप्पीत्यर्थः ॥ “शुष्कचूर्णकक्षेषु
पिषः” इति कर्मोपपदे णमुत्प्रत्ययः । कषाद्यनुप्रयोगः ॥

भूतिं तृणचि यक्षाणां हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमम् ।

भनज्मि सर्वमर्यादास्तनचि च्योम विस्तुर्वम् ॥ ३८ ॥

३८. भूतिमिति ॥ यक्षाणां भूतिं कुबेरसंपदमित्यर्थः । तृणचि हिनस्मि ।
रुदि हिंसायाम् । इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि नाशयिष्यामीत्यर्थः ।
हिसि हिंसायाम् । सर्वमर्यादाः व्यवस्थाः भनज्मि भङ्क्ष्यामी-

१ C. and B. read the verse as

क्षुण्णि सर्पान् पाताले &c.

यमं युनज्मि कालेन &c.

It reads it as under—

यमं युनज्मि कालेन &c.

मिनज्मि भय सर्वेषां तृणेषु वक्तं
वगन् ॥

१ C. and B. read the following
as the 38th verse.

मिनज्मि भय सर्वेषां तृणेषु वक्तं
वगन् ।

{ शुष्कपेषं पिनप्पयुर्वी &c.
{ भूतिं तृणचि यक्षाणां &c., is given
in C. and B. as the 39th
verse.

It reads thus—

शुष्कपेषं पिनप्पयुर्वी &c.

भूतिं तृणचि यक्षाणां &c.

१ विस्तुर्वम् T., G., Com.

त्यर्थः । मङ्गो व्यामर्दने । व्योसो विस्तृति महत्ताम् । स्तुज् भाच्छा-
वने इति ह्रस्वान्तात्सौवाधिकात् स्त्रियां किन् । न तु कैयादिका-
दीर्घान्तात् । तस्य स्तीर्णीरिति स्यात् । तन्निमित्तं संकोचयिष्यामि ।
तच्च संकोचने ॥ “आन्त्रलोपः” ॥

न तृणेषीति लोकोऽयं मां विन्दे निष्पराक्रमम् ।

एवं वदन् दाशरथिरपृणमधनुषा शरम् ॥ १९ ॥

१९. गति ॥ न तृणेषि अद्यापि न हस्मि । तृह हिंसायाम् । लटि
मिपि अस्मि “तृणह इम्” इतीम् । गुणः । इति हेतोः अयं लोको मां
निष्पराक्रमं विन्दे विचारयति । पौषहीनं मन्यत इत्यर्थः । विद्
विचारणे लटि तच् ॥ “असोरलोपः” ॥ डेरत्वम् । दाशरथिः रामः
एवं वदन् गर्जनं धनुषा शरमपृणक् मयुक्तम् । पृषी संपर्कः । लङि
तिथि अम् । “हल्—” आदिना लोपः ॥

अथ पुनः प्रकीर्णकाः ।

न्यवर्त्तयत्सुमित्राभूस्तं चिकीर्षु जगत्सयम् ।

तेजः क्षात्रं विवृण्वन्तं दिधक्षन्तमिवानलम् ॥ ४० ॥

४०. न्यवर्त्तयदिति ॥ सुमित्रार्या भवतीति सुमित्राभूः सौमित्रिः ॥
“किप् च” इति किप् ॥ क्षात्रस्येदं क्षात्रं तेजःप्रतापं विवृण्वन्तं पूर्वो-
क्तगर्जनेन प्रकटयन्तम् । अत एव दिधक्षन्तं दग्धुमिच्छन्तम् । दहेः
सज्जन्ताल्लुटः क्षात्रादेशः । घत्वादिकार्यम् । अनलमग्निमिव स्थितं

१ विन्दे मां D., O.

Es, reads thus:—

मनस्मि सर्वं मर्यादा &c.

न तृणेषीति लोकोऽयं &c.

१ The second line of this verse
is not found in O., N., B.,
Es, and Es. It is found in T.,
G., Com. D., T₂, T₃, and T₄.

C., N., B., Es, read thus:—

न्यवर्त्तयत् सुमित्राभू &c.

ऐक्षेतामाभवादारा &c. (I. 1 v. 41).

Es, reads thus:—

एवं वदन् दाशरथि &c.

न्यवर्त्तयत् सुमित्राभू &c.

ऐक्षेतामाभवादारा &c.

१ क्षात्रं तेजो D., T.

२ विवृण्वन्तं T₂, T₃.

विचिन्वाने D.

जगतः क्षयं जगत्संहारं चिकीर्षुं कर्तुमिच्छन्तं रामं न्यवर्त्तयत्
न्यवारयत् ॥

ऐक्षेतामाश्रमादाराद्विरिकल्पं पतत्रिणम् ।

तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत् ॥ ४१ ॥

४१. ऐक्षेतामिति ॥ अथ तौ राघवौ आश्रमादारादाश्रमस्य समीपे ॥
“अन्यारात्—” इति वञ्चमी ॥ गिरिकल्पं पर्वतप्रख्यम् । ईषदसमासौ
कल्पम् । ‘कल्पदेशीयदेश्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि’ इति साहस्य-
शाचकेषु दृष्टी । पतत्रिणं पक्षिणं जटायुषमैक्षेतामपश्येताम् ।
रामस्तं जटायुषं सीताघातिनं सीतां हतवन्तं मत्वा ॥ “कर्मणि हनः”
इति हन्तेः कुत्सितार्थे भूतो णिनिः । स्त्रीवधस्य निन्दितत्वादिति ।
हन्तुम् ॥ “तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इति तुमुन् ॥ अभ्य-
धावत् अभ्यगच्छत् । स्वरितेत्वात्तद्ध ॥

मां वधिष्ठां जटायुं मां सीतां रामाहमौक्षिषे ।

उपास्थितैवमुक्ते तं ससायं राघवः पितुः ॥ ४२ ॥

४२. मेति ॥ हे राम मावधिष्ठाः मा वधीरित्यर्थः । अत्राहुप्रक्षेपा-
दाहुपूर्वाञ्छन्तेरकर्मकात् “आहो यमहनः” इत्यात्मनेपदम् ॥
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति वधादेशः ॥ अवध्यत्वे हेतुमाह ।
मां जटायुषं विद्धीति शेषः । यस्ते पितृसखो न त्वन्य इति भावः ।
हिंसायां वधिरथ प्रकृत्यन्तरमिति पक्षेऽप्यात्मनेपदं चिन्त्यम् । मा

१ c., Ea, Ea, B., read as follows—

तं सीताघातिनं मत्वा &c . . . ।

ओषाच स तदा पक्षी मयाहमेव तर्जितः ॥

N. and C. read—

तं सीताघातिनं मत्वा &c . . . ।

मावधिष्ठा जटायुं मां &c. . . . ॥

१ N and C. read as under a

verse of 3 lines—

उपास्थितैवमुक्ते तं &c.

पप्रच्छ जानकीवार्त्तां संश्रामं च पतत्रिणम्
सतो राघवमाख्यय &c. (L. 1 v. 48).

c. reads as under—

मा वधीस्त्वं जटायुं मां &c.

उपास्थितैवमुक्ते तं &c.

पप्रच्छ जानकीवार्त्तां संश्रामं च पत-
त्रिणम् ॥

२ “वधीस्त्वं” Ea, c.

३ मा Ea.

वाधिष्ठा इति पाठान्तरकल्पनं च साहसमेव । मा बन्धिष्ठा इति जय-
मङ्गलाकारकल्पितपाठस्तु पापिष्ठः । बभ्रातेरनात्मनेपदित्वाद्धविरो-
धाच्चेति । अहं सीतामैक्षिषि अद्राक्षम् । ईक्षतेः कर्त्तरि लुङि तङि
सिच इट् । एवं पक्षिणोक्ते राघवो रामः पितुः सखायं तं जटायुमुपा-
स्थितं सङ्गतः ॥ “उपादेवपूजा—” इत्यादिना संगतकरणे तङ् ॥
“स्थाष्वोरिष्व” ॥ “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥

ततो रावणमारुण्याय द्विषन्तं पततां वरः ।

अणवेदनया ग्लायन् ममार गिरिकन्दरे ॥ ४३ ॥

४३. तत इति ॥ ततो रामसमागमानन्तरं पततां पक्षिणां वरो जटायुः
राघवं द्विषन्तं द्रोहिणं सीताहर्त्तारमाख्याय अणवेदनया प्रहारव्यथया
ग्लायन् ग्लानः सन् । श्लैधातोः शतरि शप्थात्वाभावादाप्यादेशः ।
गिरेः कन्दरे दूरीं ममार ॥ “अन्यतेर्लुङिङोश्च” इति नियमाह्निति
न तङ् ॥

तस्याभ्यम्बुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्वनम् ।

विषादमीयिषांसौ तौ विचिन्वानावितस्ततः ॥ ४४ ॥

४४. तस्येति ॥ तौ रामलक्ष्मणौ तस्य जटायोरभ्यम्बुनोः क्रियामभि-
वाहमुदकदानं च कृत्वा विषादं खेदमीयिषांसौ प्राप्ता ॥ “उपेयि-
षान्—” इति निपातः ॥ पुनर्भूय इतस्ततो विचिन्वानौ सीतामभिव-
च्यन्तौ वनं प्रति प्रतस्थाते प्रस्थितौ । तिष्ठतेर्लिङ् ॥ “समवप्रविश्यः
स्थः” इति तङ् ॥

1 N. and O. read as under—

अणवेदनया ग्लायन् &c.

तस्याभ्यम्बुक्रियां कृत्वा &c. (l. 1 v. 44).

E₂, E₃, B. वपच्छ जानकीवार्त्ता &c.

ततो रावणमारुण्याय &c.

१ “पाषण्डो.

१ c. reads 8 lines as under—

तस्याभ्यम्बुक्रियां &c.

सखानजलं धीरेण &c. (l. 1 v. 45).

मुप्यता जगृहते तौ &c. (l. 2 v. 46).

B. reads as follows—

अणवेदनया ग्लायन् &c.

तस्याभ्यम्बुक्रियां &c.

विराधं मायिषांसौ तां &c.

सखानजलं धीरेण &c.

सत्वानजस्रं घोरेण वनाकर्षं समञ्जता ।

ध्रुव्यता जगृहाते तौ रक्षसा दीर्घबाहुना ॥ ४५ ॥

४५. सत्वानिति ॥ ध्रुव्यता बुभुक्षमाणेन अत एव अजस्रं सत्वान्
जन्तून् । 'सत्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । वनात्स्वरयाकृष्य वनाक-
र्षम् ॥ "अपादाने परीप्सायाम्" इति णमुल् ॥ परीप्सा त्वरा । सम-
ञ्जता भुञ्जानेन घोरेण मयंकरेण दीर्घबाहुना योजनबाहुनेत्यर्थः । रक्षसा
कबन्धाख्येन राक्षसेन जगृहाते युगपद्गृहीतावित्यर्थः ॥

भुजौ चकृततुस्तस्य निस्त्रिंशाभ्यां रघूत्तमौ ।

सै छिन्नबाहुरपतद्विहलो हलयन्भुवम् ॥ ४६ ॥

४६. भुजाविति ॥ रघूत्तमौ तस्य कबन्धस्य भुजौ । त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निष्क्रान्तौ निस्त्रिंशौ अङ्गौ । "ङ्यपरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसं-
ख्यानं । निस्त्रिंशाधर्षम्" इति ङ्यप्रत्यये टिलोपः । ताभ्यां चकृततुः
चकृतवन्तौ । चकृती छेदने । छिदि तसोऽस्तुसादेशः । छिन्नबाहुः स कबन्धः
विहलो विम्रान्तः सन् भुवं हलयन् कम्पयन् । हल चलने चुरादौ ।
मित्राकूस्थः । अपतत् ॥

अथ कृत्याधिकारः ।

प्रहृष्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत् ।

आत्मानं वनवासं च जेयं चारिं रघूत्तमः ॥ ४७ ॥

४७. अथ कृत्याधिकारः । ते च प्राङ्मुलीयास्तव्यादयः । तागेवोदाहरति ।
प्रहृष्यमिति ॥ रघूत्तमो रामः कस्त्वं किमीयः कुतो वनवासः किं

१ वनापकर्षमञ्जता N, C., c., B., T.

घोरेणापकर्षं वासना वनात् D.

B. reads—ध्रुव्यता जगृहातेतौ.

भुजौ चकृततुस्तस्य.

२ रघूत्तमौ T.

३ सञ्चिज T, T.

४ जलयन् B.

B. has च छिन्नबाहुरपत &c. as the
first line. The second line
is not given.

५ अबत T.

ते कार्यमिति यत्प्रवृत्त्यम् । बन्धादिना यत्वे दुःखम् । तत्सर्वं पृच्छतोऽनु-
युजामस्य देवभूयं गतस्य तस्य कबन्धस्य कथनीयं वक्तव्यम् ॥
“तव्यत्तव्यानीयरः” इति कमास्तव्यानीयरौ प्रत्ययौ ॥ आत्मानं रामं
दाशरथिमित्यर्थः । पित्रादेशाद्वनवासम् । जेयं जेतव्यम् ॥ “अचो
यत्” इति यत्प्रत्ययः ॥ अरिं सीताहारिणं च अवीचजदधोचत् । वच
परिभाषणे इति धातोश्चौरादिकात् स्वार्थेऽप्यन्ताण्यो ऋधुपधाद्वयः ॥

लभ्या कथं नु वैदेही शक्यो द्रष्टुं कथं रिपुः ।

सह्यः कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम ॥ ४८ ॥

४८. लभ्येति ॥ वैदेही कथं नु लभ्या प्राप्या ॥ “पोरुपधात्” इति
यत्प्रत्ययः ॥ हरिः सुग्रीवः कथं द्रष्टुं शक्यः । वियोगश्च कथं सह्यः ॥
“शकिसहोश्च” इति यत्प्रत्ययः ॥ एतत्सर्वं त्वया मम गद्यं वाक्यम् ॥
“गद्यमद—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ ममेति कर्मणः शेषत्यविचक्षार्यं
षष्ठी । इयं च प्रार्थना । कस्त्वं किनिमित्तं च ते राक्षसत्वं कथं च तद्वि-
मोक्ष इत्यादि प्रश्नान्तरमप्युत्तरानुसारावुक्तम् ॥

अहं राम श्रियः पुत्रो मद्यपीत इव भ्रमन् ।

पापचर्यो मुनेः शापाज्जात इत्यवदत्स तम् ॥ ४९ ॥

४९. अथ त्वं क इति पृष्ठे अस्य नवभिरुत्तरमाहाहमित्यादिभिः ॥ हे राम अहं
श्रियः पुत्रः । माद्यन्त्यनेनेति मद्यं मदिरा ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्”
इति करणार्थे यत्प्रत्ययः ॥ मद्यपीतः पीतमद्य इव । वाहिताग्न्यादित्वा-
क्षिप्तायाः परनिपातः । भ्रमन्मैश्वर्यमदाद् भ्रान्तः सन् । अन्यायवर्ती
सन्नित्यर्थः । मुनेः स्थूलशिरोनामकस्य शापात् । पार्थ चर्यं चरणीयं
यस्य स पापचर्यः क्रूरकर्मा जातोऽस्मीति स कबन्धः तं राममवदत् ॥

तव मयातो यम्यत्वं शस्त्रपूतो ब्रवीमि ते ।

रावणेन हृता सीता नीतो लङ्कां मुरारिणा ॥ ५० ॥

१ रिपुः कथम् B.

२ हरिः T., G., Com.

३ द्रष्टुं T₂, T₃, T₄

४ मयातस्तव N., O., D., T₁.

५ लङ्कां नीता N., O., T.

६ मुदुर्गमाश्च T₂, T₃, T₄.

५०. त्वेति ॥ संप्रति तव यम्यत्वं प्रयातः त्वया दण्डितोऽस्मीत्यर्थः । गद्यादि यम्यान्ते “गदमद—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः । शस्त्रेण त्वच्छ-
रूपातेन पूतो निष्पापः सन्नित्यर्थः । ‘राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा
पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा’ ॥
इति मनुस्मरणादिति भावः । शापावसाने हानोदयात् ते तुभ्यं
ब्रवीमि सर्वं स्पष्टं कथयामीत्यर्थः । कथयति । सुरारिणा रावणेन
सीता हता सती लङ्कां नीता । ‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विकर्म-
णाम्’ इति तत्रैव कः ॥

ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृवधः कपिः ।

सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५१ ॥

५१. सीतावृत्तान्तमुक्त्वा सुग्रीवसमागमोपायं ब्रुवन्वधपण्येत्यादिनिपातत्रयं क्रमे-
णोदाहरति ऋष्यमूक इति ॥ ऋष्यमूके ऋष्यमूकाद्रौ । वदितुमनर्हमवद्यं
गर्ही पापमिति यावत् । वदेर्नपूर्वात् वयवपवादी गह्वार्थे यत्प्रत्य-
यान्तो निपातः । अनवद्योऽगह्वो निष्पापः । बालिनः स्वयमद्रोहित्वा-
दिति भावः । पण्यः पणितव्यः त्वया प्रत्युपकारेण विनिमेतव्यः भ्रातु-
र्बालिनः स्वदारहरस्याततायिनो वधो यस्य सः तथोक्तः । ‘नातता-
यिवधे दोषो हन्तुर्भवति कञ्चन’ इति स्मरणादिति भावः । पण
व्यवहारे । पणितव्यार्थे वयवपवादी पूर्ववद्यत्प्रत्ययान्तो निपातः ।
सुग्रीवो नाम कपिः अस्ति । चारुविक्रमः श्लाघ्यपौरुषः प्रत्युपकारस-
मर्थ इति भावः । असौ सुग्रीवो भवता वर्यः मित्रत्वेनाप्रतिबन्धं धर-
णीय इत्यर्थः । अनिरोधेऽर्थे वृजः पूर्ववत् वयवपवाद्येव यत्प्रत्ययान्तो
निपातः । किन्तु स्त्रियाभस्य निपातनात्पुंसि प्रयोगः कवेः स्वात-
न्त्र्यात् । यद्वा चार्यं इति वयवन्तपाठः प्रत्युदाहरणार्थः । तेनार्था-
हुदाहरणस्य सुब्रान्तत्वादिति भावः ॥

तेन वक्ष्ये न हन्तासि त्वमर्थं पुरुषाशिनाम् ।

राक्षसं क्रूरकर्माणं शकारिं दूरवासिनम् ॥ ५२ ॥

५२. तेनेति ॥ हे राम त्वम् । बहन्त्यनेनेति चर्हा शकटम् ॥ “चर्हा करणम्” इति ण्यदपवादेन यत्प्रत्ययान्तो निपातः । इह वद्येन करणेन सहायभूतेन तेन सुग्रीवेण पुरुषाशितां रक्षसामर्थं स्वामिनं बलाधिक-
मित्यर्थः । ऋ गतौ इत्यस्मान् “अर्थः स्वामिवैश्ययोः” इति पूर्ववद्यत्प्र-
त्ययान्तो निपातः । क्रूरकर्माणं निष्कृपमित्यर्थः । शकारिमप्रतिद्वन्द्वि-
नमित्यर्थः । दूरवासिनं समुद्रवर्षितया दुरासदमित्यर्थः । राक्षसं
जात्यापि क्रूरं रायणं हन्तासि । बुधैर्मपि सुग्रीवसहायो हनिष्यसी-
त्यर्थः । हन्तेर्लुटि सिपि “स्यतासी लृलुटोः” इति तात्प्रत्ययः ॥

आस्ते स्मरन् स कान्ताया हताया घालिना कपिः ।

वृषो यथोपसर्गाया गोष्ठे गोर्दण्डताडितः ॥ ५३ ॥

५३. अथ सुग्रीवस्य बालिवधे कारणमाह आस्त इति ॥ स कपिः सुग्रीवः गोष्ठे
वजे दण्डताडितो दण्डघातेन धारितप्रयुक्तिवृषो वृषभः उपसर्गा
उपसंकमणीया प्राप्तगर्भप्रहणकालेत्यर्थः ॥ ‘काल्योपसर्गा प्रजने’
इत्यमरः ॥ “उपसर्गा काल्या प्रजने” इति सत्सैरुपपूर्वाद्यत्प्रत्ययान्तो
निपातः ॥ तस्याः गोः यथा तां गामिष घालिना हतायाः कान्तायाः
भार्यायाः स्मरन् कान्तां स्मरन् ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे
षष्ठी ॥ आस्ते निवृत्तव्यापारास्तरस्तिष्ठतीत्यर्थः । दारहरोऽपि भ्रातापि
यापिष्वत्वाद्भव्य इति भावः ॥

तेन सङ्गतमार्येण रामाज्यं कुरु द्रुतम् ।

छद्मां प्राप्य ततः पापं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५४ ॥

५४. तेनेति ॥ हे राम आर्येण अर्जुमर्हेण संगत्यर्हेण । ऋ गतौ ॥
“ऋहलोर्ण्यत्” ॥ अर्यस्येदं प्रत्युदाहरणम् । तेन सुग्रीवेण । न जीर्य-
तीति अर्यमनपायि ॥ “अजयं संगतम्” इति संगतविषये जीर्यतेर्नञ्पूर्-
वात्कर्त्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ संगतं संगतिं सख्यमित्यर्थः ।
भावे कः । द्रुतं क्षिप्रं कुरु । ‘अजयमार्यसंगतम्’ । ‘अजयं नोऽस्तु संग-

तम्' । 'अजरिता कम्बलः' इति वृत्तौ उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्विशेषण-
विशेष्यभावावगमात् अजर्यं सङ्गतमिति तथैव प्रयुक्तम् । कालिदासेन
तु पर्यायत्वदृष्ट्या 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टम्' इति कैवल्येन प्रयुक्तम् ।
अथवा तत्रापि सङ्गतमिति शेष इत्यास्तां तावत् । ततः सुग्रीवसं-
गत्या लङ्कां प्राप्य पापं कूरं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥

अनृतोद्यं न तत्रास्ति सखवद्यं ब्रवीम्यहम् ।

मित्रभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥ ५५ ॥

५५. न पापं कृतम् इत्याह अनृतेति ॥ तत्र सुग्रीवे अनृतोद्यमनृतवचनं
नास्ति ॥ "वदः सुपि क्यप् च" इति भावे क्यपि संप्रसारणम् । अहं
सत्यवद्यं सत्यवचनं ब्रवीमि । अत्रैव सूत्रे चकाराद्यत् । तस्य सुग्री-
वस्य मित्रभूयं मित्रमात्रं गतः सन् ॥ "भुवो भावे" इति क्यप् ।
रिपुहत्यां शत्रुवधं करिष्यसि ॥ "हनस्त च" इति हन्तेः क्यप् ॥
तकारश्चान्तादेशः ॥

आह्वयस्तेन वृत्तेन स्तुतो जुष्येण सङ्गतः ।

इत्यः शिष्येण गुरुवद्गृह्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

५६. आह्वय इति ॥ किं च वृत्त्येन त्वया मित्रत्वेन धरणीयेनेत्यर्थः ।
जुष्येण हनुमदादिना सेव्येन परिवारचतेत्यर्थः । तेन सुग्रीवेण
संगतस्त्वमाहृत्यः तेषां सुग्रीवादीनामादरणीयः सत्करणीयः स्तुत्यः
स्तोतव्यश्च तथा शिष्येण शासनीयेनान्तेवासिना ॥ "शास इदङ्-
हलोः" इतीकारः ॥ गुरुवद्गुरुवि इत्य एतव्योऽनुगम्यश्च सन् ॥ "एति-
स्तुशास्वृहजुषः क्यप्" इति सर्वत्र क्यपि यथायोगं तुगागमो गुणप्र-
तिषेधश्च द्रष्टव्यः । गृह्यमभिकाङ्क्ष्यमर्थं रावणवधसीताप्राप्तिलक्षण-
भीक्षितार्थम् ॥ "श्रुदुपधाञ्छाकृपिचृतेः" इति क्यप् ॥ अवाप्स्यसि
प्राप्स्यसि ॥

नास्तेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सजृम्भशाकिनः ।

मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५७ ॥

५७. नेति ॥ सन्तः कार्यक्षमाः भृत्या भर्त्सव्याः कर्मकराः ॥ “मृजोऽ-
संहायाम्” इति क्यपि तुक् ॥ तैः शालत इति तच्छालिमस्तस्य सुग्री-
वस्य ॥ “कृत्यानां कर्त्तरि षा” इति षष्ठी ॥ अन्यो द्वितीयोऽपि
सागरः । अपिः संभावनायाम् । न खेयोऽखेयः क्षन्तिमुमशक्यो न ।
अयं तु कियानस्येति भावः ॥ “ई ख खनः” इति क्यपीकारभ्रान्ता-
देशः । म्रश्चिष्टदीर्घनिर्देशात् “ये विभाषा” इत्यात्माभावः । किन्तु
तस्य मन्युः शोकस्त्वया मार्ग्यो मार्जनीयः । तेन च तव शोको मृज्यो
मार्हव्यः । परस्पररोपकारादुभाभ्यामपि कृतार्थाभ्यां मक्षितव्यमित्यर्थः ॥
“मृजेर्विभाषा” इति क्यपि मृज्यः ण्यति मार्ग्यः ॥ “मृजेर्वृद्धिः”
“खजोः कु घिण्यतोः” इति कुत्वम् ॥

स राजसूययाजीव तेजसा सूर्यसंनिभः ।

अमृषोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे धां निशाचरः ॥ ५८ ॥

५८. अथ राजसूयादिसूत्रीकान् क्यबन्तनिपातान् सपादभोक्तृत्वेनोदाहरति ॥
इत्यादिना ॥ स निशाचरः । राक्षसं सूयते इति राजसूयः क्षत्रियाधिकारः
कतुविशेषः । सुनोतेः क्यबन्तो निपातः । तेनेष्टवान् राजसूययाजी ॥
“करणे यजः” इति भूतार्थे णिनिः ॥ स इव तेजसा सूर्यसंनिभः ।
सरति सुषतीति वा सूर्यः । पूर्ववन्निपातः । तत्सन्निभः । मृषोद्यं मृषा
वदन् न भवतीत्यमृषोद्यं सत्यवाचं वदन् मृषापूर्वाद्धः “वदः सुपि
क्यप् ष” इति पक्षे यति प्राप्ते निस्त्वं क्यबेव निपातितः । रोचत इति
रुच्यो रोचमानः सन् । कर्त्तरि निपातः । धां दिवं जगाहे जगाम ॥

अर्कृष्टपच्याः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः ।

रत्नाभ्रपानकुप्यानामादतुर्नष्टसंस्मृती ॥ ५९ ॥

५९. अकृष्टेति ॥ ततः कवन्वगमनानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ ।
कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनात् क्यपि ततो
नञ्समासः । अकृष्टपच्या लताः पश्यन्तौ तत्फलशालिनौ सन्तावि-
त्यर्थः । अत एव रत्नाश्रयानकुप्यानां नष्टसंस्मृती नष्टरक्षादिसंस्म-
रणौ विस्मृतराजमोगौ सन्तावित्यर्थः । ‘रतेर्गृहीतानुनयेन’ इत्या-
दिष्वत्सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । गोप्यत इति गुप्यं हेमरूप्या-
तिरिक्तं धनम् । गुपेः क्यपि निपातनाद्भस्य कः । आदतुः चेरतुः ॥

समुत्तरन्तावव्यध्यौ नदान् भिद्योद्धयसंनिभान् ।

सिध्यतारामिव ख्यातां शवरीमापतुर्वने ॥ ६० ॥

६०. समुत्तरन्ताविति ॥ अव्यय्यावव्ययमानावभ्रान्तावित्यर्थः । नञ्पूर्-
वाद् व्यथेः तत एव निपातनात्कर्त्तरि क्यप् । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः
उज्ज्वल्युदकमित्युद्धयश्च नदौ ॥ “भिद्योद्धयौ नदे” इति क्यप् उज्ज्वे-
र्धत्वं च ॥ तत्संनिभाश्रदान् पुञ्जवादान् समुत्तरन्तौ । सिध्यन्त्यस्मि-
न्नर्था इति सिध्यः पुष्यः ॥ “पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे” इत्यधिकरणे निपा-
तनात्क्यप् ॥ स एव तारा नक्षत्रं तामिव ख्यातां शवरीं नाम काञ्चि-
च्छापसीं वने कचिदाश्रमे आपतुः प्राप्सौ ॥

वसानां बलकले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।

क्षामामञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तराम् ॥ ६१ ॥

६१. अथ श्लोकत्रयेण तामेव विधिपन्नाह वसानामित्यादिना ॥ शुद्धे बलकले
वसानामाच्छादयन्तीम् । विपूयन्त इति विपूयाः मुञ्जाः ॥ “विपूय-
विनीय—” इत्यादिना विपूर्वात्पवतेर्मुञ्जार्थे कर्मणि क्यबन्तो निपातः ॥
तैः कृतमेखलां कृतमौञ्जीकां क्षामां तपःकृशामञ्जनपिण्डाभां कृष्णवर्णां
दण्डिनीं धृतदण्डामजिनमास्तरस्तल्पं यस्यास्ताम् ॥

अगृह्य पदवत् सार्धं स्पष्टरूपामविक्रियाम् ।

अगृह्यां वीतकामत्वादेवगृह्यामनिन्दिताम् ॥ ६२ ॥

६२. प्रणोति ॥ पुनः ॥ “ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्” इत्यादि सूत्रैर्वत्क-
तसंज्ञं तत्प्रगृह्यपदं तद्वत्साध्वीं सङ्गृह्यताम् । अन्यत्र सौशब्दात्प्रयोगा-
ईम् । स्पष्टरूपां स्वच्छमूर्तिम् । अन्यत्र संहितायां प्रकृतिभावात्
पदास्तरासंकीर्णरूपम् । अविक्रियां विकृद्वेष्टारहिताम् । अन्यत्र
सन्धिप्रयुक्तवर्णविकाररहिताम् । किं च घीतकामत्वाग्निःस्पृहत्वात् ।
गृह्या अस्वैरिणी परतन्त्रा अगृह्यां स्वतन्त्राम् । देवगृह्यां देवपद्याम् ।
अनिन्दितामगर्हितां प्रत्युत प्रशस्यामित्यर्थः । सर्वत्र “पदास्वैरिषा-
ह्यापक्षेषु च” इति पदाद्यर्थेषु क्यप् ॥

धर्मकृत्परतां निखमवृष्यफलभोजनाम् ।

दृष्ट्वा ताममुचद्रामो युग्याथात इव श्रमम् ॥ ६३ ॥

६३. पठति ॥ नित्यं धर्मकृत्यरतां धर्मकार्यसक्ताम् अवृष्याण्यनि-
न्द्रियवर्धनानि प्रत्युत शोषणानीत्यर्थः ॥ “विभाषाकृष्टयोः” इत्युभयत्र
क्यप् ॥ इद्वस्य तुक् । तानि फलानि भोजनमाहारो यस्यास्ताम् ।
तां शबरीं दृष्ट्वा रामो । युग्यं पत्रं वाहनम् ॥ “युग्यं च पत्रे” इति
क्यवन्तो निपातः ॥ तेनायातः प्रयात इव अमममुचत् । तद्दर्शनादा-
हार्दं गत इत्यर्थः । मुचेर्लुङि लृवित्वादङ् ॥

स तामूचेऽथ कश्चित्त्वममावास्यासमैन्वये ।

पितृणां कुरुषे कार्यमर्पाक्यैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६४ ॥

६४. स इति ॥ अथ स रामस्तां शबरीमुचे । यदूचे तदेव सप्तभि-
राह । हे भद्रे । अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसावित्थमावस्या
अमावास्या ॥ “अमावस्यवन्त्यतरस्याम्” इत्यमाशब्दपूर्वाद्बलेः विक-
ल्पेन निपातनादधिकरणार्थे ण्यत् । तस्याः समन्वये समागमे अपाक्यैर
पचनीयैरनभिपकैरित्यर्थः ॥ “ऋदलोर्ण्यत्” ॥ “चजोः कु—” इति

१ युग्ययात D., T₂, T₃, T₄.

२ ‘ममावस्या’ T., L., Com.

३ समुचये O., G.

४ ‘मवाच्यैः’ D., B.

५ स शुभिः T₂.

वारिभिः T₃.

कुत्वम् ॥ स्वादुभिः रुच्यैः फलैः पितृणां कार्यं पितृकृत्यं श्राद्धकर्म ।
पूर्ववर्णयत् । कुरुवे कञ्चित् ॥

अवश्यपाप्यं पर्वसे कञ्चित् देवभाग्यविः ।

आसाव्यमध्वरे सोमं द्विजैः कञ्चिन्नमस्यसि ॥ ६५ ॥

६५. अवश्येति ॥ हे पुण्ये स्वमवश्यपाप्यमवश्यशोध्वम् । पूजो
भौवादिकात् “ओरावश्यके” इति ण्यत् ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्स-
मासः । ‘लुम्पेदवश्यमः कृत्ये’ इति मकारलोपः । देवभाक् देवताहि
हविराज्यादिकं पवसे कञ्चित्पुनासि किम् । तस्मादेवधातोर्लटि
“थासः से” । अध्वरे कृतौ द्विजैरासाव्यमभिषोतव्यम् । आहपूर्वा-
त्सुनोते: “आसुयुवपि—” इत्यादिना ण्यत् । सोमं नमस्यसि नमस्क-
रोपि कञ्चित् ॥ “नमो वरिवञ्चिप्रळः ण्यत्” ॥ ततो लटि सिप् ॥

आचाम्यं सन्ध्ययोः कञ्चित् सम्पक् ते न प्रहीयते ।

कञ्चिदग्निमिवानाख्यं काले संमन्यसेऽतिथिम् ॥ ६६ ॥

६६. आचाम्यमिति ॥ हे कल्याणि सन्ध्ययोः सार्यप्रातःकालयोः
ते तवाचाम्यमाचमनकर्म ॥ “आसुयुवपि” इत्येव ण्यत् ॥ न प्रहीयते
न लुप्यति कञ्चित् । काले प्रातमतिथिं गार्हपत्याश्रित्यादानीय प्रणीय-
तेऽग्निरनित्य आनाख्यो दक्षिणाग्निः । ‘यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः
प्रणीयते । तस्मिन्नानाख्य—’ इत्यमरः । “आनाख्योऽनित्ये” इत्यनित्या-
भावाद्पूर्वाश्रयतेर्ण्यदायादेशनिपातः । तमग्निमिव संमन्यसे मानयसि
कञ्चित् ॥

न प्रणायपो जनः कैचिन्निकाख्यं तेऽतिथिष्ठति ।

देवकार्यविधाताय धर्मद्रोही महोदये ॥ ६७ ॥

६७. नेति ॥ हे महोदये पुण्ये धर्माय द्रुह्यतीति धर्मद्रोही धर्मविधा-
तकः ॥ “प्रणाय्योऽसंमती” इति निपातः ॥ देवकार्यविधाताय ते तव

निकाय्यं निवासम् ॥ "पाय्यसांनाय्य—" इत्यादिना वासायै निपातः ॥
 'निकाय्यनिलयालयाः' इत्यमरः । नाधितिष्ठति कश्चित् ॥

कुण्डपाय्यवतां कश्चिदग्निचित्पावतां तथा ।

कथाभी रमसे निसमुपचाय्यवतां शुभे ॥ ६८ ॥

६८. कुण्डेति ॥ हे शुभे शोभने कुण्डैः पीयते सोमोऽस्मिन्निति कुण्ड-
 पाय्यः क्रतुविशेषः ॥ "कतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ" इति स्वरार्थे यत्प्र-
 त्यान्तो निपातः ॥ तद्वतां तथाजिनामित्यर्थः । तथा उपचाय्यग्नि-
 स्थाग्निविशेषः ॥ "अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः" इति चिनोते-
 ष्यदायादेशनिपातः ॥ तद्वतामग्निचित्पाग्निचयनम् ॥ "चित्पाग्निचित्ये
 च" इति चिनोतेः स्वरार्थे भावे यकारस्तुक् च निपातितौ । तद्वताम-
 ग्निचितां च कथाभिः पुण्यकथाभिः नित्यं रमसे सन्तुष्यसि कश्चित् ॥

इति कृत्याधिकारः ।

वर्धते ते तपो भीरु व्यजेष्टा विघ्ननायकान् ।

अजैषीः कामसंमोहौ संप्राप्या विनयेन वा ॥ ६९ ॥

६९. अथ लोकत्रयेण प्रकीर्णकानाह वर्धत इति ॥ हे भीरु भयशीले । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुणः । ते तव तपो वर्धते कश्चिदिति
 सर्वत्रानुषङ्गः । विघ्ननायकान् तपोविघ्नकारिण इन्द्रियदोषान् व्यजेष्टाः
 विजितवत्यसि कश्चित् । जेर्लुङि "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् ।
 कामसंमोहौ । उपलक्षणमेतत् । अरिबद्धगर्भजैषीः किमित्यर्थः ।
 जेर्लुङि सिधि वृद्धिः । विनयेनानौद्धत्येन संप्राप्याः प्राप्तासि किम् ।
 आमोतेः कर्मणि लुङि यासि "मलो मलि" इति सलोपः ॥

नायस्यासि तपस्यन्ती गुरुन्सम्यगतुषः ।

यमाप्नोदविजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽनुषः ॥ ७० ॥

७०. नेति ॥ हे पुण्ये त्वं तपस्यन्ती तपश्चरन्ती ॥ “कर्मणो रोमस्य”
तपोभ्यां वसिष्ठयोः” इति क्यङ् ॥ “तपसः परस्मैपदं वक्तव्यम्” ।
तस्माद्धटः शतरि ङीप् । नायस्यसि न क्लिश्यसि किम् । यत्तु प्रयत्ने ।
लटि सिपि ण्यन् । गुरुन् सम्यगतुषः शुभ्रूषया तोषितवत्यसि ।
गुच्यतेर्णौ चङ्युपधाद्वस्वः । मज्ज्यासदीर्घः । यमादन्तकात्रोदविजिह्वाः
नोद्विग्रासि नामैषीः किमित्यर्थः । कृतकृत्यानां मृत्युभयायोगादिति
माधः । भोविजो भयचलनयोः । लुकि तङि थासि इह ॥ “विज इह”
इति कित्वात्र गुणः । निजाय नित्याय । ‘निजमात्मीयनित्ययोः’ इति
विश्वः । तपसे तपश्चरणाय भुषः । नित्यं तपसि त्वमुत्पुकासि किमि-
त्यर्थः । पुषादेत्वादङ् ॥

अगार्घ्यं” मधुपर्कमधुपनीयादरादसौ ।

अर्चयित्वा फलैरर्घ्यो सर्वत्रारूपदनामयम् ॥ ७१ ॥

७१. अयेति ॥ अथ कुशलप्रश्नान्तरमसौ शबरी । अगार्घ्यं अलमर्घ्यं
तन्मधुपर्कमार्घ्यं यस्य तदर्घ्यासाधनमुपानीय अर्घ्यो पूज्यौ ताषादरा-
फलैरर्चयित्वा सर्वत्र सर्वेषु पृष्टार्थेषु अनामयं क्षेममाख्यद्वोचत् ॥
“अस्यतिवकिञ्च्यतिभ्योऽङ्” ॥

अथ कृदधिकारः ।

सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः ।

द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्त्वा तिरोऽभवत् ॥ ७२ ॥

७२. कृतु कृत्यान्भावकर्माणानुक्त्वा कर्त्र्यान् ण्वुलादीभिरुपदानधिकृत्याह सख्य-
स्येति ॥ हे राम कपीनां नन्दनो नन्दयिता । नन्द्यादित्वाल्हयुः । सुग्रीव-
स्तव सख्यस्य सखित्वस्य ॥ “सख्युः” ॥ कर्मणि षष्ठी । कारकः
कर्त्ता सख्यं करिष्यतीत्यर्थः । द्रुतं क्षिप्रमेव मैथिल्याः स्तीतायाः द्रष्टा
पश्यन् असि भविष्यसीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । कृदशिष्यां

कमात् “वृत्तुचौ” इति वृत्तुचौ । इत्युक्त्वा सा शबरी तिरोऽभव-
तिरोभूता ॥

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ।

वनानि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७३ ॥

७३. नन्दनानीति ॥ ततः शबरीतिरोधानानन्तरं वीरौ राघवौ मुनी-
न्द्राणां नन्दनानि नन्दकानि वनौकसां वनवासिनां प्राणिनां रमणानि
मनोरमाणि । उभयत्रापि नन्द्यादित्वाह्वयुः । कर्मणि षष्ठी । पम्पाया
भवूरभवानि पाम्पानि ॥ “भदूरभवश्च” इत्यण् ॥ वनानि भेजतुः
प्रापतुः । भजेर्लिट् ॥ “तृफलभजत्रयश्च” इत्येत्वाभ्यासलोपो ॥

भृङ्गालीकोकिलकुङ्किर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ।

रोचनैर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविषम् ॥ ७४ ॥

७४. भजेति ॥ हे लक्ष्मण वाद्यन्त इति वाशनैः कूजजिः रोचन्त इति
रोचनैः रोचमानैः । उभयत्रापि नन्द्यादित्वाह्वयुः ॥ भृङ्गालिभिः
कोकिलैः कुङ्किः कौञ्चैश्च । ‘कुङ् कौञ्चः’ इत्यमरः । ऋत्विगादिना
कूज्जतेः क्तिप्रत्ययः । निपातसाहचर्याजानुनासिकलोपः ॥ “संयोगा-
न्तस्य लोपः” ॥ “क्तिप्रत्ययस्य कुः” ॥ भूषितामत पयोद्दीपकत्वाद्-
स्माकं हृदयं विष्यतीति हृदयाविषम् । क्तिप् । प्रत्यादिना संप्रसारणम् ॥
“नदिवृत्ति—” इत्यादिना दीर्घः ॥ तां पम्पां पम्पास्वरः पश्य ॥

परिभावीनि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।

उद्गासीनि जलेजानि दुर्न्यस्यदयितं जनम् ॥ ७५ ॥

७५. परीति ॥ ताराणां नक्षत्राणां परिभावीनि तिरस्कारीणि । ततोऽपि
रमणीयानीत्यर्थः । चेतसां विरद्विचिन्तानां मन्थन्तीति मन्थीनि प्रमा-
थीनि । मन्थेर्भावादिकस्येदित्वाच्चागमः । उद्गासीनि विकासीनि ।

सर्वत्र “नन्दिग्रहि—” इत्यादिना ग्रह्यादित्वाणिनिः । जले जातानि ॥
जलेजानि ॥ “सप्तम्यां जनेर्देः” ॥ “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥
अदयितं दयिताविरहिणं जनं दुन्धन्ति तपन्ति । दुबु उपतापे । कद् ।
स्वादिभ्यः सुः ।

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम् ।

येन जातं प्रियापाये कद्रुदं हंसकोकिलम् ॥ ७६ ॥

७६. सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र सर्वेष्वपि वस्तुषु रामणीयकं रामणीयत्वम् ॥
“योपधाद्भुरूपोत्तमाद्भु” ॥ दयिताधीनं सुव्यक्तम् । कुतः । येन कार-
णेन प्रियापाये प्रियाविरहे । हंसाश्च कोकिलाश्च हंसकोकिलम् ॥
“विमाषा वृक्षमृग—” इत्यादिना शकुनिद्वन्द्वः ॥ कुत्सितं वदतीति कद्रु-
दमसह्यमपि जातम् । वदेः पवाचच् ॥ “रथवदयोश्च” इति कोः कदा-
वेशः ॥ यत्पूर्वं प्रियासहचरस्य मे सुखावहं तत्सर्वमिदानीमसह्यं जात-
मिति तात्पर्यम् ॥

पक्षिभिर्वैतदैर्यूनां शास्त्रिभिः कुसुमोत्कैरैः ।

अङ्गो यो यस्य वा नास्ति प्रियैः प्रगल्भो भवेन्न सः ॥ ७७ ॥

७७. पक्षिभिरिति ॥ यो न आनातीत्यङ्गो विषयरस्तानभिन्नः । अङ्गस्य
वा यस्य । प्रीणयतीति प्रियः प्रीतिकरः प्रेमारूपदीभूतः । जनो नास्ति
स एव यूनां तरुणानाम् । कर्मणि षष्ठी । विरुन्दन्तीति विरुदाः हिंसकाः ।
इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । तैः पक्षिभिः कोकिलादिभिः । उत्क्रिरन्ति
चिक्षिपन्तीत्युत्क्रिराः ॥ सर्वत्र “इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः” ॥ कुसुमानामु-
त्क्रिराः पुष्पवर्षिणः । कर्मणि षष्ठीसमासः । तैः शास्त्रिभिः वृक्षैश्च ।
ग्रीह्यादित्वादिनिः । प्रकर्षेण ग्लायत इति प्रगल्भः प्रग्लानः क्षीणहर्षो
न भवेत् । अभिन्नः प्रियजनवाञ्छ ग्लायत्येवैतैरित्यर्थः ॥ “आतश्चोप-
सर्गे” इति कप्रत्ययः ॥

ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्भृशम् ।

आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्लपिता वयम् ॥ ७८ ॥

७८. ध्वनीनामिति ॥ ध्वनीनां शब्दानाम् । उद्धमन्तीत्युद्धमाः उत्पा-
दकाः ध्वनन्त इत्यर्थः । तैर्मधूनां मकरन्दानाम् । उद्धयन्तीत्युद्धयाः
पातारः । तैः पुष्पगन्धानाम् । आजिघ्रन्तीत्याजिघ्राः आघ्रातारः । तैः ।
सर्वत्र “पाघ्रा—” इत्यादिना शाप्रत्यये कर्मणि षष्ठी । साप्तमेन “पाघ्रा—”
इत्यादिना धाभ्मोजिघ्रधमादेशौ । घेडस्त्वयादेशः । एभिः पतङ्गैः पक्षि-
विशेषैः भृङ्गैः । विशेषणैस्तद्धर्माभिधानात्सामान्यशब्देन विशेषलक्षणा ।
वयं ग्लपिताः पीडिताः । ग्लायतेर्ण्यन्तात्करणे “भस्तिही—” इत्या-
दिना पुगागमः ॥ “ग्लान्नावनुवमां च” इति मित्रानुस्यत्वम् ॥

धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर्बाधितुं जनान् ।

शास्त्रिभिर्हो हतो भूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७९ ॥

७९. पारयैरिति ॥ कुसुमोर्मीणां पुष्पपरंपराणाम् । धारयन्तीति धारयैः
धारकैः । जनान् विरहिजनान् बाधितुम् । पारयन्तीति पारयैः शक्तैः
हृदयानाम् । उदेजयन्तीत्युदेजयैरुत्कम्पनैः ॥ “अनुपसर्गाह्लिम्प—”
इत्यादिना सर्वत्र शाप्रत्ययः । कर्मणि षष्ठी च । शास्त्रिभिर्वृक्षैर्भूयो हतोऽ-
स्मि । हेति छेदे ॥

वदैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिव तनोर्वर्तिश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥ ८० ॥

८०. वदैरिति ॥ मादृग्भ्यो मादृशेभ्यः वियोगिन्यः । त्वदादिस्त्रे चकारा
हृशोः किञ्चप्रत्ययः । दुःखस्य । वदतीति वदैर्वायकैः ॥ “वदतिवधात्योधि-
भाषा” इति विकल्पात्कर्त्तरि शाप्रत्ययः । उत्तममुत्कृष्टमामोवं सौरभम् ।
वदतीति धायैः वधानैः ॥ “वदातिवधात्योः—” इति शाशावपक्षे

आकारान्तत्वात् “इयाद्वच—” इत्यादिना णप्रत्यये युगागमः ॥
 “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यत्र शेषत्वविषयायामेव धृष्टीविधानादिह
 तद्विवक्षायाभामोदमिति कर्मणि द्वितीया । तनोर्देहस्य । लिम्पन्तीति
 लिम्पैरिव तनुं लिम्पद्भिरिव स्थितैः ॥ “अनुपसर्गालिम्प—” इत्यादिना
 शप्रत्ययः । घातैः कः । चेतयतीति चेतनः प्राणी ॥ “अनुपसर्गात्—”
 इत्यादिनैव चेतयतेः शप्रत्ययः । ज्वलयतीति ज्वलः प्रज्वलनात्मको न
 स्यात् । सर्वोऽपि स्यादेवेत्यर्थः ॥ “ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः” इति
 णविकल्पात्पचाद्यच् ॥

अवश्यायकणास्त्रावाश्रमुक्ताफलत्विषः ।

कुर्वन्ति चित्तसंस्त्रावं चलत्पर्णाग्रसंभृताः ॥ ८१ ॥

८१. अवश्यायेति ॥ चलत्सु पर्णाग्रेषु संभृताः संचिताः अत एव खाकृणां
 मुक्ताफलानां त्विष इव त्विषो येषां ते तत्कल्प इत्यर्थः । अवश्यायत
 इत्यवश्यायो हिमम् । तस्य कणास्त एव आस्रवन्तीत्यास्त्रावाः
 निष्यन्दाः । निष्यन्दमानहिमबिन्दव इत्यर्थः । चित्तम् । संस्रवतीति
 संस्त्रावं द्रवम् । कुर्वन्ति । द्रावयन्तीत्यर्थः ॥ “इयाद्वच—” इत्या-
 दिना श्यायतेरवपूर्वात्कर्त्तरि णप्रत्ययः

अवसायो भविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहम् ।

न जीवस्यावहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥ ८२ ॥

८२. अवसायेति ॥ अहं कदा अस्य अथस्यतीत्यवसायोऽवसायकः
 समापको भविष्यामि । यमोऽन्तकोऽपि जीवस्य प्राणस्यापहरतीत्य-
 वहारो हर्ता सन् मां सुखिनं न करोति । अस्मज्जीवनान्मरणमेव वर-
 मिति भावः । श्यादिनैवावापपूर्वात्स्यतेर्हरतेश्च णप्रत्ययः ॥

दह्नेऽहं मधुनो लेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः ।

नायः को नुं स येन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥ ८३ ॥

१ विनं डं T., G., Com.,

२ संज्ञाः E_a

संस्थिताः E_a

३ स्वरपठते T., G., T₃, Com.

४ कोऽय N., C., E_a, E₃, C., T₁, T.

५ येनाहं वत स्यां विगतं T₃, T₁, T₄.

८१. इहा इति ॥ अहं मधुनो मकरन्दस्य लिहन्तीति लेहेर्मधुलिङ्गिः ॥
 “दयाद्वय—” इति लिहेर्णः ॥ उग्रैः क्रूरैः दुग्धन्तीति दावैः दवानलैः
 गिरिर्यथा गिरिरिव दह्ये । दहेः कर्मणि लटि मिप् । येनोपायेनाहं
 विगतज्वरः स्यां सः नयतीति नायः उपायः ॥ “दुग्धोरनुपसर्गे”
 इति णः ॥ को लु न कोऽपीत्यर्थः । धत्तेति क्ते ॥

समाविष्टं ग्रहेणेव ग्राहेणेवात्तमर्णवे ।

दृष्ट्वा गृहान्स्मरस्येव वनान्तान्मम मानसम् ॥ ८४ ॥

८४. तमिति ॥ मम मानसं वनान्तान्वनप्रदेशान् स्मरस्य गृह्णन्तीति
 गृहान् गेहानिव तथोद्दीपकानित्यर्थः ॥ “गेहे कः” इति कप्रत्ययः ॥
 दृष्ट्वा ग्रहेण कुजाविकूरक्लेटेन समाविष्टमाक्रान्तमिव भर्णवे ग्राहेण
 नक्त्रेण मात्तं गृहीतमिव भवतीति शेषः ॥ “विभाषा ग्रहः” इति ध्यव-
 स्थितविभाषया जलचरे कर्त्तारि णः ज्योतिषि दक्षाद्यन् ॥

वाताहतिचलच्छात्रा नर्चका इव शाखिनः ।

दुःसहा ही^१ परिक्षिताः कणद्विरलिंगायकैः ॥ ८५ ॥

८५. धत्तेति ॥ धत्तेनाहताः अत एव चलन्त्यः शाखाः लताः शाह-
 वन्म येर्पां ते । ‘शाखा वेदप्रभेदेषु बाहुपार्श्वप्रुमाकृतयोः’ इति यादवः ।
 कणद्विर्गुञ्जद्विरलिभिरेव गायकैर्गायकैः ॥ “गस्थकन्” इति गायतेः
 शिल्पिनि थकन् प्रत्ययः ॥ परिक्षिताः परिकृताः शाखिनो वृक्षाः वृक्ष्य-
 न्तीति नर्चकाः छासका इव ॥ “शिल्पिनि श्चुन्” ॥ हा कष्टम् । दुःसहा
 अस्तव्याः । सहैः अल् ॥

एकहायनशार्ङ्गगती रघुकुलोत्तमौ ।

लवंकौ शत्रुशक्तीनामृष्यर्मकमगच्छताम् ॥ ८६ ॥

१ मोहिनेकं T₄.

१ कतरत Es, T₄, T, G., Com.

१ हा Es, T, G., Com.

१ शार्ङ्ग N., B., Es, T, G., Com.

१ लवकौ D.

१ “रृष्यर्मक” T₂, T₄, T, G., Com.

८६. एकेति ॥ जिहीते भावानिति हायनः संवत्सरः ॥ “हृश्च व्रीहिकालयोः” इति जहातोऽजिहीतेश्च तन्त्रेणोपादानाययासंस्थं व्रीहिकालयोः ल्युट्प्रत्यये युगागमः । एकहायनस्य मयमवयसः सारङ्गस्य गजस्येव गतिर्ययोस्तौ । ‘सारंगश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे’ इति विश्वः । शत्रुशक्तीनां लवकौ साधुच्छेदनौ ॥ “शुश्रूवः समभिहारे बुन्” इति लुनातेः समभिहारे लक्षण्या साधुकारित्वे बुन्प्रत्ययः । रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ ऋश्यमूकमगच्छतां प्राप्ता ॥

तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत्कपिः ।

बन्धुना विगृहीतोऽहं भूयांसं जीवकः कथम् ॥ ८७ ॥

८७. तापिति ॥ अथ सुग्रीवः कपिस्तौ राघवौ वालिनः प्रणिधी चारौ मत्वा बन्धुना भ्रात्रा विगृहीतः एवं प्रच्छन्नं पीडितः सन् अहं कथं जीवको जीव्यासमित्यर्थः ॥ “आशिषि च” इति धातुमात्रादाशीरर्थे बुन्प्रत्ययः ॥ भूयासमिति तस्यैव स्फुटार्थमनुवादः । इत्यचिन्तयत् ॥

स शत्रुलाघौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ।

जगाम संपरीवारो व्योममायमिवोत्थितम् ॥ ८८ ॥

८८. अथ सोपपदाधिकारः ॥ स इति ॥ स सुग्रीवः राघवौ शत्रून् लुनीत इति शत्रुलाघौ शत्रुघातिनौ ॥ “कर्मण्यम्” ॥ मन्वानो निश्चिन्वन् संपरीवारो हनूमदादिसहितः । कपीनामनुभ्यत्वात् “उपसर्गस्य ऋष्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । व्योम मिमीत इति व्योममायः ॥ “ह्वावामश्च” इति माङ्गः कर्मण्यणि युक् ॥ तमिवोत्थितं नमः परिच्छेत्तुमिवोच्छिन्नमित्यर्थः । मलयं गिरिं जगाम । तत्पादमृष्यमूकं विहाय तमेवारुद इत्यर्थः ॥

शर्मदं मार्तति दूतं विषमस्थः कपिद्विषम् ।

शोकापनुदमव्यग्रं मायुं ह्क्त कपिकुञ्जरः ॥ ८९ ॥

८९. शर्मदमिति ॥ विषमे तिष्ठतीति विषमस्थ आपन्नः ॥ “सुपि स्थः” इति कर्मस्थयः ॥ कपिः कुञ्जरः इव कपिकुञ्जरः सुग्रीवः । उपमितसमासः । शर्मं सुखं ददातीति शर्मदं हितकारिणमित्यर्थः । अस्यथा सुखाहरणवाचिना शोकापनुदशब्देन पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ अत एव शोकमपनुदतीति शोकापनुदं सुखाहर्त्तारमित्यर्थः ॥ “तुम्हशोकयोः परिमृजापनुदोः” इत्यत्र “आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्” इत्यर्थविशेषे कविधानात् । अव्ययं विमृश्यकारिणमित्यर्थः कपिद्विषं कपिश्रेष्ठम् । गम्भीरस्वभावात्मित्यर्थः । द्वाभ्यां पीबतीत्यर्थे “सुपि” इति योगविभागात्कः । मारुतस्यापत्यं पुमांसं मारुतिं हनूमन्तम् ॥ “अत इव” ॥ द्रुतं प्रायुक्त । इदानीमियमेव नीतिरिति निश्चित्य संयित्सुः प्रेषितवानित्यर्थः ॥

विश्वासप्रदवेदोऽसौ पथिप्रहः समाहितः ।

चित्तसंख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तलम् ॥ ९० ॥

९०. विशातेति ॥ विश्वासं प्रददातीति विश्वासप्रदो वेदो यस्य सः भिक्षुष्वेवधारीत्यर्थः । रामायणे तथैवोक्तेः । यन्थानं प्रजानातीति पथिप्रहः पथि कुशल इत्यर्थः ॥ “त्रे द्वाहः” इति द्वातेर्जानातेश्च ओपसृष्टात्कर्मोपपदात्कः ॥ समाहितोऽप्रमत्तः जिगीषूणां चित्तानि संख्ये संख्यातीति वा चित्तसंख्यः चित्तज्ञः ॥ “समि क्यः” इति संपूर्वात्ख्यातेश्च क्षिकादेशाच्च कर्मोपपदात्कः ॥ असौ मारुतिः नभस्तलमुत्पपात ॥

सुरापैरिव घूर्णद्भिः शाखिभिः पवनाहतैः ।

ऋष्यमूकमगाद्भृङ्गैः मगीतं सामगैरिव ॥ ९१ ॥

९१. सुरापैरिति ॥ पवनेनाहतैराकम्पितैरत एव सुरां पिबन्तीति सुरापाः मद्यपास्तैरिव घूर्णद्भिस्तद्वृक्षमद्भिः शाखिभिर्वृक्षैरुपलक्षितम् । किं च भृङ्गैः सामानि गायन्तीति सामगास्तैरिव प्रगीतमुपगीतमृश्य-

मूकमनसः गतः ॥ “गपोद्यक्” इति गायतेः पिबतेश्च टक् ॥ सुरापै-
दित्यत्र “सुराशीष्णोः पिबतेरिति वक्तव्यम्” इति घातृपण्डनियमः ॥

तं मनोहरमागम्यं गिरिं वर्महरौ कपिः ।

वीरौ सुखाहारोऽवोचद्विभुभिस्तार्हविग्रहः ॥ ९२ ॥

९२. तमिति ॥ भिक्षुः परिव्राज्येवधारी । ‘भिक्षुः परिव्राद् कर्मन्दी’
इत्यमरः । तत्रापि भिक्षुमर्हतीति भिक्षार्हो विग्रहो यस्य सः भिक्षा-
कालोचितवेष इत्यर्थः ॥ “अर्हः” इत्यर्हतेः कर्मोपपदादच्प्रत्ययः ॥
कपिर्हनुमान् । मनो हरतीति मनोहरम् ॥ “हरतेरनुधमनेश्च” ॥ तं
गिरिप्रागम्य प्राप्य वर्म हरत इति वर्महरौ कवचधारणवयस्कौ ॥
“वयसि च” इत्यच् ॥ वीरौ राघवौ । सुखमाहर्तुं शीलमस्यास्तीति
सुखाहारः मानन्दकरः सन् ॥ “आङि ताच्छील्ये” इत्यच् ॥ अवोचत् ॥

बलिनावमुपद्रीन्द्रं युवां स्तम्बेरमाविव ।

आचक्षायामिथः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमम् ॥ ९३ ॥

९३. बलिनाविति ॥ हे वीरौ स्तम्बे रमेते स्तम्बेरमौ हस्तिनाविव ॥
“स्तम्बकर्णयो रमिजपोः” इत्यत्र “हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्”
इति हस्तिन्यच्प्रत्ययः ॥ बलिनौ बलाढ्यौ युवां शङ्करेणेश्वरेणापि ॥
“श्मिधातोः संज्ञायाम्” इत्यच् ॥ दुर्गमममुपद्रीन्द्रमृश्यमूकं कस्मा-
त्कारणादियः प्राप्नुयः । इषो वर्त्तमानसामीप्ये भूते लटि थस् । आच-
क्षार्था कथयतम् । वक्षिणो लोट् आयाम् ॥

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।

तुङ्गशैलैरुच्छन्नं मानुषाणामगोचरम् ॥ ९४ ॥

९४. व्याप्तमिति ॥ पुनर्गुहासु शेरत इति गुहाशयैः ॥ “अधिकरणे शेतैः”
इत्यच्प्रत्ययः ॥ क्रूरैर्हिंस्रैर्निशासु चरन्तीति निशाचराः ॥ “चरेष्टः”
इति टः ॥ सह तैः सनिशाचरैः क्रव्यमदन्तीति क्रव्याद्भिः राममांसम-

क्षयैः सिंहव्याघ्रादिभिः व्यासम् ॥ “कल्ले च” इत्यचेरप्राप्तेन चिद-
प्रत्ययः ॥ तुल्यशृङ्गः उच्चशिखरः स चास्त्रौ तद्वत्कृत्वा च समत एव
मानुषाणामगोचरममुमद्रीन्द्रमिति पूर्वेषां संबन्धः ॥

अथ खरादिप्रत्ययाधिकारः ।

सत्वमेजयसिंहाद्यान् स्तनन्धयसमत्विषी ।

कथं नादिन्धमान्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ९६ ॥

९६. सत्वमेजयेति ॥ सत्त्वान् प्राणिनः एजयन्ति कम्पयन्तीति सत्त्व-
मेजयाः सर्वप्राणिमीक्षणाः ॥ “एजेः कश्” ॥ “अर्वाक्षिपद्जस्तक्य
मुय” इति मुमागमः ॥ तैः सिंहैराख्यान् पूर्णान् विषमोपलान् जिह्वो-
न्नतपाषाणान् अत एव नाडीः सिराः धमन्त्युपलोत्पीडनादापूरयन्तीति
नादिन्धमान् । ‘नाडी तु धमनिः सिरा’ इत्यमरः ॥ “नाडीभुष्टयोश्च”
इति अक्षप्रत्यये मुमागमः ॥ “जिह्वानव्ययस्य” इति ह्रस्वः ॥ मार्गान् ।
स्तनं धयतीति स्तनन्धमो बालः ॥ “नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः” इति
धेटः कश्यपादेशः ॥ पूर्ववन्मुमागमः । तत्समत्विषौ तद्वत्कोमलाङ्गा-
वित्यर्थः । युवा कथमागतौ प्राप्तौ ॥

उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्रुहाः ।

आसादितौ कथं मृतं न गजैः कूलमुद्रुजैः ॥ ९७ ॥

९७. उत्तीर्णौविति । किं च कूलान्युद्रुहन्त्युत्क्रम्य वहन्तीति कूलमुद्रुहाः
अत एव भीमाः भीषणाः सरितो नदीः कथमुत्तीर्णौ तीर्णवन्तौ । आरुतिः
सागरं तीर्ण इतिषत्कर्त्तरि कः । कूलान्युद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः कूल-
भञ्जकाः ॥ “उदि कूले रुजिषद्भौ” इत्युभयत्रापि अशि मुमागमः ॥
सैर्गजैः कथं आसादितौ नास्कन्दिता मृतम् ॥

रामोऽवोचद्धनूपन्तभावामभ्रंलिहं गिरिम् ।

एव चिद्वान्पितुः कामात्पान्तावल्पम्पचान्मुनीम् ॥ ९८ ॥

१७. राम इति ॥ अथ रामः हनु कपोलपार्श्वे । 'गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः' इत्यमरः । तद्वन्तं हनूमन्तम् । निन्दार्थं मतुष् । भग्नहनुरयमिति प्रसिद्धः ॥ "अन्येषामपि दृश्यते" इति दक्षिणहणसामर्थ्यात्पाक्षिको दीर्घः ॥ अवदत् । किमिति । हे विद्वन् वेषानुरूपमामन्त्रितम् । आर्षा पितुः कामात् काममभिप्रायमनुसृत्येत्यर्थः ॥ ल्यप्लोपे पञ्चमी । अल्प पञ्चन्तीत्यल्पम्पचान् मितम्पचानल्पसंतुष्टानित्यर्थः ॥ "मितनखे च" इति मितशब्दस्यार्थपरत्वाद्बहुलसमुच्चयाच्चकाराद्वा अल्पशब्दोपपदात्पञ्चैः कश्चित्पादुः । मुनीन्पान्तौ रक्षन्तौ सन्तौ । पातेर्लटः शत्रादेशः । अस्त्रं लेदीत्यस्त्रलिहमयुधतम् ॥ "वहाग्ने लिहः" इति कश्चि मुम् ॥ गिरि-
मृश्यमूकमैव आगतौ । आरूपूर्वादिभ्यो छठि वसि सलोपः । आङुद्धिः ॥

अमितम्पचपीज्ञानं सर्वभोगीणमुत्तमम् ।

आवयोः पितरं विद्धि कथातं दशरथं भुवि ॥ १८ ॥

१८. अथ कस्ते पिता तमाह अमितम्पचमिति ॥ मितं पञ्चतीति मितम्पचः ॥ "मितनखे च" इति कश् ॥ तत्समासे अमितम्पचं बहुधादमित्यर्थः । ईशानमीशितारं न त्वन्येनेदृश्यमानम् । सर्वभोगाय हितं सर्वभोगीणं महाभोगिनमित्यर्थः ॥ "आत्मन्विभ्राजनभोगोत्तरपदात्कः" ॥ जत्वम् ॥ उत्तममुत्तमपुरुषं भुवि कथातं दशरथमावयोः पितरं विद्धि जानीहि ॥ "दुष्टलज्यो हेर्धिः" ॥

छलेन दयितारण्याद्रक्षसारुन्तुदेन नः ।

असूर्यम्पश्यया मूर्खा दृता तां मृगयावहे ॥ १९ ॥

१९. अपश्यमूकमाप्तौ कारणमाह छलेनेति ॥ अरुः तुदतीत्यरुन्तुदेन मर्मभे-
दिना ॥ "विष्वरूपोस्तुदः" इति कश् ॥ "अरुद्विषत्—" इत्यादिना मुमागमे संबोगान्तलोपः ॥ रक्षसा राक्षणेन सूर्यं न पश्यतीत्यसूर्यपश्या किमुतान्यमित्यतिगोप्येत्यर्थः । नञः सूर्यसंबन्धे घैरस्यादसमर्थस-

भास्वेऽपि दशिनैवेष्यते ॥ “असूर्यललाटयोर्दशितपोः” इति अशि
मुमागमः ॥ पाश्चादिना दशोः पक्ष्यादेशः । तथा सूर्योऽपलक्षिता
नोऽस्माकं दयिता छलेन मायया मृगकृच्छ्रना अख्यायता । तां मृग-
वाधहे भन्विष्यावहे । मृग भन्वेषणे । स्वार्थण्यन्तः ॥

प्रत्युचे मारुती रामपस्ति बालीति वानरः ।

शमयेदापि संग्रामे यो ललाटन्तपं रविम् ॥ १०० ॥

१००. प्रतीति ॥ अथ भावतिः हनुमान् रामं प्रत्युचे प्रत्युवाच ।
किमिति । भास्वा बालीति प्रसिद्धो वानरोऽस्ति । यो बालिः संग्रामे रणे
ललाटे तपतीति ललाटन्तपः सर्वोत्तरः ॥ “असूर्यललाटयोः—”
इत्यादिना अशि मुम् । तं रविमपि शमयेद्वशादयेत् । शमयितुं शक्तो-
तीत्यर्थः ॥ “शकि लिङ् च” इति शक्त्यर्थे लिङ् ॥

उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्रात्रा निराकृतः ।

तस्य मित्रीयतो दूतः संग्रामोऽस्मि वशंवदः ॥ १०१ ॥

१०१. उग्रम्पश्येति ॥ उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः पापदर्शी ॥ “उग्र-
म्पश्य—” इत्यादिना निपातनादण्वाधेन अशि मुम् पक्ष्यादेशश्च ॥ तेन
भ्रात्रा तेन बालिना सुग्रीवो निराकृतः इतदारो निरस्त इत्यर्थः । मित्र-
मात्मन इच्छतो मित्रीयतः स्वया मित्रीमिच्छत इत्यर्थः ॥ “सुप आत्मनः
क्यच्” ॥ ततो लटः शत्रादेशः । तस्य सुग्रीवस्य वशं वदतीति वश-
वदोऽनुकूलचारी ॥ “प्रियवशो वदः क्यच्” ॥ पर्वभूतः संग्रामोऽस्मि ॥

मियंवदोऽपि नैवाहं ह्रुवे मिथ्या परन्तप ।

सख्या तेन दशग्रीवं निहन्तासि द्विषन्तपम् ॥ १०२ ॥

१०२. प्रियवद इति ॥ × × × × × हे राम द्विषतः परास्तापयतीति
द्विषन्तपं महावीरमपीत्यर्थः । पूर्ववत्स्वधि मुमागमे संयोगान्तलोपः ।
दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यासि । निपूर्वाङ्गस्तेर्लुटि सिप् ॥ “आसिनि-
प्रहण—” इत्यत्र संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणेऽपि शेषत्वविचक्षाया-
मेव षष्ठीविधानादिह तदविचक्षायां कर्मणि द्वितीयैव ॥

वाचंयमोऽहमनृते सख्येतद्ब्रवीमि ते ।

एहि सर्वसहं मित्रं सुग्रीवं कुरु मानरम् ॥ १०३ ॥

१०३. वाचंयम इति ॥ अहमनृते विषये वाचं यच्छतीति वाचंयमी
मौनवती ॥ “वाचि यमो ब्रूते” इति खच् ॥ “वाचंयमपुरन्दरी ख”
इति निपातनान्मुमान्नः ॥ सत्यमेव ते सुभ्यं ब्रवीमि । पृच्छागच्छ ।
सर्वं सहत इति सर्वसहं सर्वकार्यभ्रमम् ॥ “यूःसर्वयोर्वारिसहोः”
इति खचि मुम् ॥ सुग्रीवं नाम घानरं मित्रं कुरु । यतस्ते हस्तस्था
कार्यसिद्धिरिति भावः ॥

सर्वकृषमशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः ।

आदावाभ्रकृषं मायान्मलयं फलशालिनम् ॥ १०४ ॥

१०४. सर्वकृषेति ॥ ततः कपिः ब्रूमान् सर्वं कथन्तीति सर्वकृषमि
सर्वव्यापीनि यशांस्येव शाखा यस्य तं राममेव कल्पतरुमादाय
गृहीत्वा पृष्ठमारोप्येत्सर्वः । भ्रं कथन्तीत्यभ्रकृषम् ॥ “सर्वकूल—”
इत्यादिभ्योभ्यत्रापि खचि मुम् ॥ कलेन शूलादिना कार्यसिद्ध्या च
शालत इति फलशालिर्बं मलयं मलयान्द्रि मायात् प्रयातः । अत्र यशः-
शाखं रामकल्पतरुमिति सावयवरूपकम् ॥

मेघकुरमिवायान्तमृतुं रामं क्रमान्वितः ।

इष्टा मेने न सुग्रीवो बालिभानुं भयङ्करम् ॥ १०५ ॥

१०५. मेघकुरमिति ॥ क्रमान्वितो बालिभानुसंतापान्क्रान्तः सुग्रीवः
मेघान् करोतीति मेघकुरम् ॥ “मेघस्तिभयेषु क्रमः” इति खचि मुम् ॥
एतेन भयङ्करो व्याख्यातः । तन्मृतुं वर्षर्तुमिवायन्तं रामं इष्टा । बालि-
भानुस्त्रिबेत्सुपमितसमासः । ऋतुमिवेति लिङ्गात् । तं भयं करोतीति
भयङ्करं न मेने । बालिभयं मुमोक्षेत्यर्थः ॥

प्रपाप्त्यकुरुतां सख्यसन्न्योन्यस्य भियङ्करो ।

सेमङ्कराणि कार्याणि पर्यलोचयतां तत्रैः ॥ १०६ ॥

१०६. उपासीति ॥ अन्योऽन्यस्य प्रियं कुरुतः इति प्रियङ्गुरौ परस्पर-
पकारकौ सन्तौ तौ रामसुग्रीवौ अग्नेः समीपे उपासि । सामीप्येऽन्य-
यीभावाः । सर्वय मैत्रीम् ॥ “सत्पूर्यः” अकुरुताम् । अग्निसाक्षिकां
मैत्रीं अकतुरित्यर्थः । ततः सवयानन्तरं क्षेमं कुर्वन्तीति क्षेमकुराणि ॥
“क्षेमप्रियमद्वेऽण् ष” इति चकारादुभयत्रापि अखि मुम् ॥ कार्याण्य-
मन्तरकर्त्तव्यानि पर्यालोचयतां पर्यालोचितवन्तौ । लुब्धेऽधौरादिकात्क-
र्त्तरि लङि तसस्तामादेशः ॥

आशितम्भवमुत्कुष्टं बलिगतं शयितं स्थितम् ।

बह्ममन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥ १०७ ॥

१०७. आशितम्भवमिति ॥ कपीनां कपिसंघञ्चि स्वेच्छया कृतम् ।
आशित इत्याहपूर्वावदनातेरधिपक्षिते कर्मणि कर्त्तरि कः । आशितस्य
भावः आशितम्भवः ॥ “आशिते भुवः करणभावयोः” इति भावे
अखि मुमागमः ॥ तमाशितम्भवमाशितमद्यनं भोजनमिति यावत् ।
उत्कुष्टमुच्चेः कोशनं स्वेदितमित्यर्थः । बलिगतं बलान्नं शयितं शयनं
स्थितं स्थितिम् । सर्वत्र भावे कः । इष्ट्वा काकुत्स्थो रामो बह्ममन्यत ।
चिरात्स्वप्नसादृशं तेषां स्वेच्छान्वचारं इष्ट्वा सन्तुष्ट इत्यर्थः ॥

ततो बलिन्दममख्यं कपिर्विश्वम्भराधिपम् ।

सुग्रीवः प्राग्रवीद्रामं बालिनो युधि विक्रमम् ॥ १०८ ॥

१०८. तत इति ॥ ततः कपिचेष्टादर्शनानन्तरं कपिः सुग्रीवः बलिं
दमयतीति बलिन्दमो बलिध्वंसो विष्णुः तद्वधप्रवर्धति प्रकाशत इति
तत्प्रत्ययम् ॥ “आतञ्जोपसर्गे” इति कः ॥ विश्वं विभर्त्सति विश्वम्भरा
भूः । उभयत्रापि “संज्ञायां भृत्वृजि—” इत्यादिना कच् । तस्या
अधिकं पातीत्यधिपः । पूर्ववत्कः । रामं बालिनो युधि विक्रमं प्राग्र-
वीत् रामात् प्रोवाचेत्यर्थः । अकथितकर्मत्वविवक्षायां द्वितीया ॥

वसुन्धरायां कृत्स्नायां नास्ति बालिसमो बली ।

हृदयङ्गममेतत्त्वां^१ ब्रवीमि न पराभवम् ॥ १०९ ॥

१०९. वसुन्धरायामिति ॥ कृत्स्नायां वसूनि धारयतीति वसुन्धरा मूः । पूर्ववत्त्वञ्चि “ञञि हुस्वः” । तस्यां बालिसमो बली बलाढ्यो नास्ति । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमं हृदयम् ॥ “गमञ्च” इति संज्ञायां कच् ॥ हृदयस्येयं संज्ञेति मन्यते । एतद्बालिवलं त्वां ब्रवीमि तुभ्यं ब्रवीमीत्यर्थः । पूर्ववद्विकर्मकत्वम् । पराभवं न ब्रवीमि । तदुत्कर्षेण न ते पराभवं ब्रवीमि । तव सर्वोत्कृष्टत्वात् । किन्तु हृदयं वाच्यमित्युच्यत इत्यर्थः ॥

इति कथाधिकारः ॥

दूरगैरन्तर्गैर्बाणैर्भवानसन्तर्गः श्रियः ।

अपि संक्रन्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत बालिनः ॥ ११० ॥

११०. रामोत्कर्षमेवाह दूरगैरिति ॥ हे राम क्रुद्धो भवान् दूरगैर्दूरगामिभिः अन्तर्गैर्लक्ष्यपातिभिः अमोघैरित्यर्थः बाणैः साधनैरत्यन्तगा अतिभूमि गता भीर्यस्य ॥ “अन्तारत्यन्त—” इत्यादिना सर्वत्र गमेर्ङः ॥ तस्य संक्रन्दनस्य इन्द्रस्यापि । नन्द्यादित्वाह्युः । स्यात् प्रत्यर्थीभवेति शक्तु-
यादित्यर्थः ॥ “शक्ति लिङ् च” इति शक्त्यर्थे लिङ् । शोषे प्रथमः । बालिनः किमुत तज्जस्य कपेरिति भावः ॥

वरेणं तु मुनेर्बाली सजातो दस्युहो रणे ।

अवार्यमसरः प्रातरुद्यन्निव तमोपहः ॥ १११ ॥

१११. तथापि बालिवलं विचिन्त्य शङ्कते मे हृदयमित्याह श्लोकद्वयेन वरेणेत्यादिना ॥ असि त्वं महावीरः किन्तु बाली रणे दस्युहः दस्यून् शत्रून् कथ्यात् । ‘दस्युशाश्रवशाश्रवः’ इत्यमरः ॥ “आशिषि हनः” इत्या-
शीरर्थे हन्तेर्ङप्रत्ययः ॥ इति मुनेर्बाल्यो वरेणानुग्रहेण प्रातर्दिनादौ

१ ‘मेतत्त्वा N., O., T₁, T₂, T₃, T₄

२ ‘त्यन्त गमिषः Com.

१ वरेणाय T₄

उद्यद्भुदयमानः । उत्पूर्वादिणो लटः शत्रादेशः । तमांस्यपहन्तीति तमो-
पहः सूर्यः ॥ “अपेः क्लेशतमसोः” इति हन्तेरपपूर्वात् ङप्रत्ययः ॥ स
इवाचार्यप्रसरो दुर्वारगतिः सञ्जातः ॥

अतिप्रियत्वात् हि मे कातरं मतिपद्यते ।

चेतो बालिवधं राम क्लेशापहमुपस्थितम् ॥ ११२ ॥

११२. ततः किमत आह अतिप्रियत्वादिति ॥ हे राम क्लेशानपहन्तीति
क्लेशापहं सर्वदुःखोच्छेदकम् । पूर्वधत् ङः । उपस्थितं त्वत्सामर्थ्या-
वासरं बालिवधमतिप्रियत्वात् बालिवधस्येष्टिततमत्वात् कातरं
व्यग्रमत्स्योत्सुक्यात्स्वरमार्गं मे चेतो न मतिपद्यते न मत्त्येति । बालिव-
हानुभविदृत्वात् विभक्तिसिद्धिस्त्यर्थः ॥

इति आधिकारः ॥

शीर्षघातिनमायांतमरीणां त्वां विलोकयन् ।

पतिघ्नैलक्षणेपेतां मन्येऽहं बालिनः श्रियम् ॥ ११३ ॥

११३. तर्हि माभून्नेत्याह शीर्षेति ॥ हे राम अहं विपुलां शीर्षाणि हन्तीति
शीर्षघातिनं शीर्षच्छेदिनम् ॥ “कुमारशीर्षयोर्णिनिः” इति हन्तेर्णिनिप्र-
त्ययः ॥ आयातन्तं त्वां विलोकयन् बालिनः स्त्रियं पत्नीं पतिं हन्तीति
पतिघ्नम् ॥ “लक्षणे आयापत्योष्टक्” इति हन्तेष्टक् ॥ “गमहन—”
इत्यादिना उपधालोपः ॥ “हो हन्तेः—” इति कुत्वम् ॥ तेन लक्षणेन
पाणिरेखादिना उपेतां मन्ये । बालिनं हतं मन्ये इत्यर्थः । उभयबल-
पर्यालोचनया मे मन उभयतो डोलायते इति भावः ॥

शत्रुघ्नान् धुधि हस्तिघ्नो गिरीन्क्षिप्यन्नकृत्रिमान् ।

शिल्पिभिः पार्थिवैः क्रुद्धस्त्वया जयपीड्युपायवान् ॥ ११४ ॥

१ “शायन्त” D., T₁, T₄, Com.

२ “प्रातं विपुलां त्वा” T₂, T₃, T₄, Com.
read# विपुलां त्वा

३ पतिघ्नी T₁, T₃, N., C., B., E₂, E₃.

४ बालिनि धियम् T₂.

५ क्षियम् T., G., Com.

६ पार्थिवैः Com.

७ जयपीड्युपायवान् Com.

जयपीड्युपायवान् noticed by c.

११४. पुनः श्लोकत्रयेण बालिवलमेव प्रकटयन्नाह शत्रुघ्नानिति ॥ युधि हस्तिनो हन्तुं शक्तो हस्तिभ्यः ॥ “शक्तौ हस्तिकपाटयोः” इति टक् ॥ कुत्सो-
पधालोपौ । शत्रून् घ्नन्तीति शत्रुघ्नान् ॥ “अमनुष्यकर्तृके च” इति टकि
शेषं पूर्ववत् । अकृत्रिमानमानुषनिर्मितान् गिरीन् पाणोन्घ्नन्तीति
पाणिघ्नैः पाणिषादकैः शिल्पिभिस्तद्विदैः सह । उरसाहार्यं पाणिषाद्यं
कुर्वन्निः सहेत्यर्थः । ‘घृञो यूना’ इतिवत् सहायं तृतीया ॥ “पाणिघता-
ङ्घौ शिल्पिनि” इति निपातनात् टकि टिलोपकुत्से । क्षिप्यन् क्षिपन् ।
क्षिपेद्वैवादिक्तात् लटः शास्त्रादेशः । उपायवान् बहुपायसंपन्नः । भूमि
मतुप् । घृञो बाली स्वया जय्यो हि जेतुं शक्य इति काकुः ॥ “क्षय्य-
जय्यौ शक्यार्थे” इति निपातनात्साधुः ॥

आख्यङ्करणविक्रान्तो महिषस्य सुरद्विषः ।

प्रियङ्करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान्वधम् ॥ ११५ ॥

११५. आख्यङ्गणेति ॥ किं च अनाख्य आख्यः क्रियतेऽनेनेत्याख्यङ्कर-
णमाख्यातिकरं विक्रान्तं विक्रमो यस्य स बाली इन्द्रस्य अप्रियं प्रियं
क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणम् ॥ “आख्यसुभग—” इत्यादिनोमयत्र वयुन्प्र-
त्ययः ॥ दुष्करमशक्यं महिषस्य महिषरूपस्य सुरद्विषोऽसुरस्य दुस्तु-
मिनामकस्य वधं कृतवान् ॥

प्रियम्भावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतम् ।

स्वर्गे प्रियम्भविष्णुश्च कृत्स्नं शक्तोऽप्यवाधयन् ॥ ११६ ॥

११६. प्रियम्भावुकतामिति ॥ किं च मृतं तं महिषं योजनं योजनदूरं
क्षिपन् किरन् अप्रियः प्रियो भवन् प्रियम्भावुकः तस्य भावस्तर्ता
यातः । किं च शक्तोऽपि कृत्स्नमवाधयन् किञ्चिदप्यपीडयन् । बाधे-
औपादिकाल्लटः शास्त्रादेशः । स्वर्गे अप्रियः प्रियो भवन् प्रियम्भविष्णुः
प्रियो जात इत्यर्थः ॥ “आख्यसुभग—” इत्यनुवृत्तौ “कर्त्तारि भुवः
क्षिष्णुश्च खुकजौ” इति भवतेः कर्त्रर्थे यथायोगमुभौ प्रत्ययौ ॥

जिज्ञासोः शक्तिमन्त्राणां रामो न्यूनधियः कपेः ।

अभिनन्प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमस्पृशस्तच्छून् ॥ ११७ ॥

११७. जिज्ञासोः इति ॥ अथ रामोऽन्त्राणां शक्तिं जिज्ञासोर्ज्ञातुमिच्छो-
रत एव न्यूनधियोऽल्पबुद्धेः । स्थाने अविश्वासादिति भावः । कपेः
सुग्रीवस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययार्थं व्योमस्पृशोऽभ्रकृषान् सप्त तरुनभि-
नद्धघदारयत् । भिदेर्लङ् । 'भिमेद च पुनः सालान्ससैकेन महेषुणा'
इति वार्त्तनात् ॥

ततो वालिपशौ बध्ये रामत्विग्जितसाध्वसः ।

अभ्यभून्निलयं भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक् ॥ ११८ ॥

११८. तत इति ॥ ततस्तदभेदमानन्तरं वालिन्येव पशौ बध्ये आलभ्ये
सति । राम एव ऋतुमृतावृतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋत्विग्याजको
यस्य स रामत्विक् । अत एव जितसाध्वसो निर्भीकः धृष्णोतीति
बधृक् धृष्टश्च ॥ "ऋत्विग्दधृक्—" इत्यादिना ह्यापि किन्प्रत्य-
याप्तौ ॥ निपातनावेष बधुगिति द्विर्वचनम् ॥ "किन्प्रत्ययस्य कुः"
इति कुरधम् ॥ सुग्रीवो यजमान इति भावः । निनदन् सिंहनादं कुर्वन् ।
यजमानपाठश्च गम्यते । भ्रातुर्वालिनो निलयमालयमभ्यवाद्भियातः ।
पशुमानेतुमित्यर्थः । अभ्यभूदिति पाठेऽप्यभियानमेवाभिभवः ॥

गुहाया निरगाद्वाली सिंहो मृगमिव ध्रुवन् ।

भ्रातरं युङ् भियः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥ ११९ ॥

११९. गुहाया इति ॥ संख्ये युद्धे भियो मयस्य युङ् योक्ता शत्रुभी-
षण इत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी ॥ "ऋत्विक्—" इत्यादिना युजेः किन् ॥
"युजेरसमासे" इति जुमि संयोगान्तलोपः । कुत्वे नकारस्य ऊकारः ।
धाली सिंहो मृगमिव भ्रातरं सुग्रीवं ध्रुवप्रभिममिष्यन् । ध्रु अभिगमने
इति धातोर्वसमानसामीप्ये लटि शपो लुक् । लटेः शतयुवकादेशः ।

घोषेण सिंहनादेन दिशः । “कृत्विक्—” इत्यादिना किञ्चन्तो निपातः ॥
 आपूरयन् गुहाया निरगाभिर्गतः ॥

व्यायच्छमानयोर्मूढो भेदे सदृशयोस्तयोः ।

बाणमुद्यतमायंसीदिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १२० ॥

१२०. व्यायच्छमानयोरिति ॥ इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामः व्यायच्छमान-
 योर्व्याप्रियमाणयोः युध्यमानयोरित्यर्थः ॥ “आजो यमहनः” इति यमे-
 राङ्पूर्वाक्षकर्मकत्वादात्मनेपदम् । सदृशयोः समानयोः समरूपयोः ॥
 “त्यदादिषु—” इत्यत्र समानान्ययोरुपसंख्यानात्समानोपपदाद्दुशोः
 कश्चित्यर्थः ॥ “दृग्दृशवतुषु” इति समानस्य समासः । तयोर्षालिस्तु-
 ग्रीवयोर्भेदे मूढोऽयमसाधिति विवेकुमशक्तः सन्नित्यर्थः । उद्यतं
 तूणादुद्युतं बाणमायंसीत् उपसंहृतवान् । यमेराङ्पूर्वाङ्गुलिं सगिडा-
 गमौ ॥ “भेदि” इति प्रतिषेधाच्च हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अक्षर्यभिप्राय-
 त्वात् “समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे” इति नात्मनेपदम् । सकर्मकत्वात्
 “आजो यमहनः” इति न तङ् ॥

ऋष्यमूकमगात् क्लान्तः कपिर्मृगसदृग् द्रुतैर्प ।

किष्किन्धादिर्सेदास्यर्थं निष्पिष्टः कोष्णमुच्छ्वसन् ॥ १२१ ॥

१२१. ऋष्यमूकमिति ॥ कपिः सुग्रीवः किं किं दधातीति किष्किन्धा
 गुहा ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ स्त्रीत्वाद्वाप् । पारस्करादित्वात्सुडा-
 विनिपातः । तस्या अङ्गिः तत्र सीदति इति तत्सदा तद्वासिना
 चालिना ॥ “सत्सूद्विष—” इति क्प् ॥ अस्यर्थं निष्पिष्टो निष्पीडितः
 अत एव क्लान्तः भ्रान्तः अत एव कोष्णमीवदुष्णं यथा तथा ॥ “कर्वं
 खोष्णे” इति कोः कादेशः ॥ उच्छ्वसन् मृगेण सदृक् सदृशं यथा
 तथा । पूर्वोपसंख्यानावेष समानोपपदाद्दुशोः किन् । शेषं सर्वं पूर्ववत् ।
 द्रुतं क्षिप्रमृष्यमूकमगात् ॥

कृत्वा बालिदुर्हं रामो मालया सविशेषणम् ।

अङ्गदस्त्वं पुनर्हन्तुं कपिनाह्वययद्रणे ॥ १२२ ॥

१२२. कृत्वेति ॥ अथ रामो बालिने वृहतीति बालिदुर्हं बालिविरो-
धिने सुग्रीवम् ॥ “सत्सूद्विष—” इत्यादिना किप् ॥ मालया लतानि-
मितया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा । अङ्गदं सूत इत्यङ्गदसूः अङ्गद-
जनकः । तेनैव किप् । तमङ्गदस्त्वं बालिनम् ॥ “ओः सुपि” इति यणा-
देशः ॥ हन्तुं कपिना सुग्रीवेण पुनराह्वययत् सस्पर्धमाह्वययामास ।
ह्वयतेराङ्पूर्वाण्यन्ताल्लङि “शाकछासाह्वा—” इत्यादिना युक् । अक-
र्त्रभिप्रायत्वात् “णिच्ञश्च” इति भात्मनेपदम् ॥

तयोर्वानरसेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदम् ।

बालिनो दूरभाग्नो बाणं प्राणादमत्यजत् ॥ १२३ ॥

१२३. तयोरिति ॥ वानरसेनान्योर्वानरपरिवृढयोः । मयतेः “सत्—”
आदिना किप् ॥ “परमेकाच्च—” इति यणादेशः ॥ तयोर्बालिसुग्रीवयोः
संप्रहारे संयुगे सति । ‘संप्रहाराभिसंपातकलिसेरुफोटसंयुगाः’ इत्य-
मरः । रामो दूरभाग्नुरगत एव सन् ॥ “भञो णिच्” ॥ बालिनस्तनु-
च्छिदं शरीरच्छेदिनम् । “सत्—” आदिनैव किप् । प्राणामसीति प्राणादं
प्राणहारिणम् ॥ “अक्षोऽनञ्चे” इति विट् ॥ बाणमत्यजत् शुभोच ॥

अथ बाणेन जविना तेन विद्धो महाकपिः ।

क्रव्यान्नासकरं नादं कुर्वन्कामदुघोऽर्थिनाम् ॥ १२४ ॥

अग्नेगात्रा च शूराणामभिभूः सर्वविद्विषाम् ।

शंस्थरूपः स्थिरमङ्गः पपात सहसा भुवि ॥ १२५ ॥

१२४-१२५. अथ युग्मेन बालिपातमाह अथ बाणेनेति अग्नेगात्रेति च ॥ अथ
बाणमोक्षानन्तरमर्थिनां कामान् दोग्धीति कामदुघः ॥ “दुहःकण्ठश्च”

इति कपि घकारश्चान्तादेशः । शूराणामग्रे गच्छतीत्यग्रेणावा अग्र-
गामी ॥ “अन्वेभ्योऽपि हस्यन्ते” इति गमेर्वेनिप् ॥ “विद्वनोरनुनासिक-
स्याऽऽत्” इत्यात्वम् ॥ सर्वविद्धिषाम् । कर्मणि षष्ठी । अभिभवतीत्यभि-
भूरभिभविता ॥ “किप् ख” इति भवतेः किप् ॥ शमि सुखे तिष्ठतीति
शंस्थः सुखैकवृत्तिः ॥ “स्थः क ख” इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । तद्रूपं
स्वरूपं यस्य सः शंस्थरूपः सुखपरायण इत्यर्थः । स्थिरप्रज्ञः स
महाकपिः वाली जयिना वेगवता तेन बाणेन विद्धः सन् क्रव्यम-
वन्तीति क्रव्यादौ मांसभक्षकाः गृध्रगोमायुप्रभृतयः ॥ “क्रव्ये ख”
इति विट्प्रत्ययः ॥ तेषां त्रासकं भयकरं यथा तथा नादं कुर्वन् उच्चैः
क्रोशन् सहसा भुवि पपात ॥

वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपुघातिनम् ।

बान्धवक्रोशिनो भेजुरनाथाः ककुभो दश ॥ १२६ ॥

१२६. वालिनमिति ॥ रिपून्वन्तीति रिपुघातिनम् ॥ “सुप्यजातौ—”
इति ताकडील्ये णिनिः । पतितं वालिनं दृष्ट्वा । वानरास्तदुपजीविनः
कपयः बन्धव एव बान्धवाः पुत्रकलत्रादयः त इव क्रोशन्तीति बान्ध-
वक्रोशिनः तद्वद्विलपन्तः ॥ “कर्त्तयुं पमाने” इति णिनिः ॥ अनाथाः
सन्तो दश ककुभो दिशो भेजुरपलायन्तेत्यर्थः ।

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्तिनः ।

उपेयुर्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिक्षिपः ॥ १२७ ॥

१२७. धिगिति ॥ वने वर्त्तन्ते शास्त्रतो नियमादिति वनवर्तिनः ॥
“वते” इति णिनिः ॥ मुनयः तपत्याः वानप्रस्थाः । दाशरथिं रामं
धिगित्यूचुः । निरपराधवधात्कण्ठया निनिन्दुरित्यर्थः । मधु पिबन्त्य-
भीक्ष्णमिति मधुपायिन्यो नित्यमोगिन्यः दुःखलेशानभिज्ञा इत्यर्थः ॥
“बहुलमाभीक्ष्ये” इत्याभीक्ष्ये णिनिः ॥ कपिक्षिपो वाल्यवरोधा-
हनाः क्रोशन्त्यो विलपन्त्यस्तं वालिनमुपेयुः उपसेदुरित्यर्थः ॥

राममुच्चैरुपालब्ध शूरमानी कपिप्रभुः ।

अणवेदनया ग्लायन् साधुम्मन्यमसाधुवत् ॥ १२८ ॥

१२८. राममिति ॥ शूरमात्मानं मन्यत इति शूरमानी ॥ “आत्ममाने
अथ” इति अकारान्मन्यतेर्णिनिः ॥ कपिप्रभुः वाली अणवेदनया
प्रहारव्यथया ग्लायन् क्षीणः सन् साधुमात्मानं मन्यत इति साधुम्म-
न्यम् । तेनैव अशि दिवादित्वाच्छयन् । राममसाधुना तुल्यमसाधु-
वत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इति षतिः । अथैस्तारमुपालब्ध निःशङ्कमश-
पत् । लभेरनिटो लुङि “सलो सलि” इति सलोपे धत्वजश्त्वे ॥

मृषासि त्वं हविर्याजी राघव छग्रतापसः ।

अन्यव्यासक्तघातित्वाद्ब्रह्मघ्ना पापसम्मितः ॥ १२९ ॥

१२९. अत्राद्याभिरुपालम्भमाद्ये मृषेत्यादिभिः ॥ हे राघव त्वं छग्रतापसः
कपटतापसः किं न मृषा मिथ्यैव हविषा इष्टवान् हविर्याजी दाम्भिकः
इत्यर्थः ॥ “करणे यजः” इति भूते णिनिः ॥ किं आन्येन योधा
व्यासक्तं हतवानन्यव्यासक्तघाती ॥ “कर्मणि हनः” इति भूते णिनिः ॥
तस्मात् ब्रह्माणं हतवर्ता ब्रह्मघ्नाम् ॥ “ब्रह्मघ्नूणवृत्रेषु क्षिप” ॥ पापेन
संमितः सङ्गतः । न परेण समायुक्तमिति निषिद्धवधाचरणात् त्वं
ब्रह्महत्यापापभागसीत्यर्थः ॥

पापकृतमुकृता मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः ।

मामपापं दुराचार किं निर्हसाभिधास्यसि ॥ १३० ॥

१३०. पापकृदिति ॥ हे राम दुराचार पुण्यकृतः पुण्यं कृतवतो राज्ञो
दशरथस्य सुतस्तथापि पापकृत् पापं कृतवांस्त्वमपापमनपरार्थं मां
निहत्य मुकृता साधुकारिणां मध्ये ॥ “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृशः”
इति सर्वत्र भूते क्षिप् ॥ किमभिधास्यसि । अकार्यकारिणः समामध्ये
वक्तुं जिह्वा कथं प्रवर्त्ततेत्यर्थः ॥

अग्निचित्सोममुद्राजा रथचक्रचिदादिषु ।

अनलेष्विष्टवान् कस्मात् त्वयापेक्षितः पिता ॥ १३१ ॥

१३१. अग्निचिदिति ॥ हे राम अग्नि चित्तवानग्निचित् अश्वर्थमिष्टका-
चयनं कृतवानित्यर्थः ॥ “अग्नौ खेः” इति क्तिप् ॥ सोमं सुतवान् सोम-
सुत् सोमयाजीत्यर्थः ॥ “सोमे सुभ्रः” इति क्तिप् ॥ रथचक्रमिव चीयत
इति रथचक्रचित् रथचक्रविधोऽश्वर्थ इष्टकाचय इत्यर्थः ॥ “कर्म-
ण्यश्याख्यायाम्” इति धातूपपदप्रत्ययसमुदायेनाश्याख्यायां कृत्वा-
श्याधारैष्टकाचयनविशेषाख्यायां चिनोतेः क्तिप् ॥ स आदिर्येषां तेषु
इयेनकङ्कचिदादिष्वनलेष्वनलाधारेष्टकाचितावेदिष्विष्टवान् कृतयागः ।
यजेः कक्षतुप्रत्ययः । पिता ते जनको राजा दशरथः परमधार्मिकः
कस्मात्त्वया नापेक्षितो न विचारितः । तादृशस्य पितुरयशस्करोऽसी-
त्यर्थः ॥

मांसविक्रयिणोः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितम् ।

मां घृता भवताकारि निःशङ्कं पापदृश्वना ॥ १३२ ॥

१३२. मांसेति ॥ पापं दृष्टवान् तेन पापदृश्वना निरन्तरपापचिन्त-
केनेत्यर्थः ॥ “दृशोः क्तिप्” ॥ अत एव मां निःशङ्कं घृता अनपराधवधं
भीषजं भारयता भवता मांसं विक्रीतवान् मांसविक्रियानिकृष्टकर्म-
कारीत्यर्थः ॥ “कर्मणीनि विक्रियः” इति क्रीणातेः कृत्सायामिनि-
प्रत्ययः । तस्य व्याधस्य भृगवधाजीविनोऽपि विगर्हितं जुगुप्सितं
कर्म अकारि कृतम् । करोतेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः ॥

बुद्धिपूर्वं ध्रुवेन त्वां राजकृत्वा पिता खलम् ।

सहयुध्वानमन्येन योऽहिनो मामनागतम् ॥ १३३ ॥

१ अनले दृष्टवान् T₃.

२ कस्मात्त्वयापापे D., G., E₃.

३ त्वयापेक्षितोऽनलः T₃, T₄.

४ विक्रयिणस्तस्य T₃, T₄.

५ द्रुवन् T., G., Com.

कलं न त्वा D.

६ त्वा D., E₃, T., G., Com.

७ ध्रुवन् D.

१३३. बुद्धीति ॥ हे राम पिता दशरथस्त्वां खलं द्रवन् जानन् । नु गता-
विति धातोस्तौवादिकाच्छतयुवकादेशः । गत्यर्थत्वात् शानार्थत्वम् ।
बुद्धिपूर्वमेव राजकृत्वा राजानं कृतवान्नाभूत् राजानं न कृतवानि-
त्यर्थः ॥ “राजनि युधि कृमः” इति कृमः कनिप् । ध्रुवमिति पाठे स्वां
राजकृत्वैति योजनायां कृद्योगषष्ठ्यां स्वामिति द्वितीया न स्यात् ।
अलत्वे हेतुमाह । यस्त्वमन्येन योधान्तरेण सहयुध्वानं सह युद्धव-
न्तम् ॥ “सहे च” इति युधेः कनिप् । अत एवानागतं तवानपराधिनं
मामहिनः हिसितवान् । दिनस्तेल्लङ्कि सिपि अमि नलोपः । हल्ङ्ङा-
दिलोपे “सिपि धातो र्वा” इति धातुसकारस्य क्त्वविसर्गौ ॥

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः ।

कौशल्याज दाशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ १३४ ॥

१३४. अथ मातृलोभान्नामवधीस्तदपि न योग्यमित्याह पश्येति ॥ कृते कृतयुगे
जातैः कृतजैः ॥ “सप्तम्यां जनेर्ङः” ॥ द्विजातैर्द्विजैर्महर्षिभिः ॥ “अन्ये-
ष्वपि इदयते” इति ङः ॥ ये पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः प्रोक्ताः । ‘दशकः
शल्यको गोधा अङ्गी कूर्मश्च पञ्चमः’ इति भक्ष्यत्वेनोक्ताः । हे कौस-
ल्यायाः जात कौसल्याज राम ॥ “पञ्चभ्यामजाती” इति ङः ॥ तेषां
दशकादीनां कपिरहमेकोऽन्यतमोऽपि न प्रत्युत निषिद्ध एवेत्यर्थः ॥

कथं दुष्टुः स्वयं धर्मे प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ।

आत्मानुजस्य जिह्रेषि सौमित्रेस्त्वं कथं न वा ॥ १३५ ॥

१३५. कथमिति ॥ स्वयं धर्मे दुष्टु तिष्ठतीति दुःस्थः अप्रतिष्ठितः ॥
“आतश्चोपसर्गे” इति कर्त्तरि कप्रत्ययः । त्वं प्रजाः जनान् ॥
‘प्रजा स्वात्सन्ततौ जने’ इत्यमरः ॥ “उपसर्गे च संशयाम्” इति
जनेर्ङः ॥ कथं पालयिष्यसि । स्वयमधार्मिकः स्वप्रतिबन्धैवोच्छृङ्ख-
लवृत्तीः प्रजाः कथं नियन्तुं शक्नुयादित्यर्थः । किं चात्मानमनुजातः
आत्मानुजः ॥ “अनौ कर्मणि” इति ङः ॥ तस्य सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य

धा कथं न जिह्वेवि लक्ष्मणात्कथं न लज्जस इत्यर्थः । संबन्धसामान्ये
षष्ठी ॥

मन्ये किञ्जमहं घ्नन्तं त्वामक्षत्रियजे रणे ।

लक्ष्मणाधिज दुर्वृत्तं मयुक्तमनुजेन नः ॥ १३६ ॥

१३६. “अन्येष्वपि दृश्यते” इत्यस्योदाहरणान्याह मन्य इति ॥ तत्रापि-
शब्दस्य सर्वोपाधिष्वभ्यभिचारार्थत्वात् तथैव प्रयुक्ते । अधिजातोऽ-
धिजः अग्रज इत्यर्थः ॥ “उपसर्गो च संज्ञायाम्” इत्यस्य व्यभिचारः
प्रजेतिवदसंज्ञत्वात् । हे लक्ष्मणाधिज नोऽस्माकमनुजातेनानुजेन
सुमीयेण ॥ “अनौ कर्मणि” इत्युक्तं तस्य व्यभिचारः सोमधिक्रयी-
त्यादिवत् कर्माश्रवणात् । मयुक्तं प्रेरितं दुर्वृत्तं दुराचारम् । तदेवाह ।
क्षत्रियाज्जातं क्षत्रियजम् ॥ “पञ्चम्यामजातो” इत्यस्य व्यभिचारः ।
क्षत्रियशब्दस्य जातिवाचित्वात् भक्षत्रियजे क्षत्रियजप्रतियोगिके रणे
घ्नन्तमनपराधिनि मयि वानरे प्रच्छन्नप्रहारिणं त्वामहं किञ्च कुतोऽपि
जातं मन्ये न तु दशरथजमित्यर्थः ॥ “सप्तम्यां जनेर्बः” इत्युक्तस्य
सप्तमीष्वभ्यभिचारः ॥

अथानुपपदाधिकारः ।

मत्पूचे वालिनं रामो नाकृतं कृतवानहम् ।

यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वैर्जरद्विश्च कपीश्वर ॥ १३७ ॥

१३७. मत्पूचे इति ॥ रामो वालिनं मत्पूचे । किमिति । हे कपीश्वर
पूर्वैः पुरातनैर्यज्वभिः विधिवदिदृषन्निः सुत्वभिः सोमं सुतवाग्निः ॥
“सुयजोर्जनिप्” ॥ जरद्विर्वृद्धैः । ‘प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो
जरवापि’ इत्यमरः ॥ “जीर्यतेरतृन्” ॥ अकृतमहं न कृतवान् अपि
तु तत्कृतमेवाकार्षमित्यर्थः ॥ “निष्ठा” इति क्तकबत् ॥

ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषाम् ।

ऊषुषां परदारैश्च सार्धं निघनमैषिषुः ॥ १३८ ॥

१३८. किं तैः कृतं तदाह ॥ ते हीति ॥ ते वृक्षाः मन्वावयः उपसेदु-
षामुपसन्नानामुपसद्योपद्रवकारिणामित्यर्थः । तिरश्चां भवाद्दशां पर-
द्वन्द्वैः परस्त्रीभिः सार्धमृषुषां सहोपितवतां च भवादृशामेव ॥
“भाषायां सद्यसन्धुवः” इत्युभयत्रापि कसुः ॥ यजदित्वाद्भसेः संग्र-
सारणम् । जालैर्वागुराभिर्गले कण्ठे पाशैर्बन्धविशेषैश्च निधनं धधमै-
विधुः भ्रमंसतेत्यर्थः । इषेर्लुङि श्लेष्सादेशः । वृक्षानामपि परोपद्रव-
कारिणस्तिर्यञ्चोऽपि दण्ड्या एवेत्यर्थः ॥

अहं तुं शुश्रुवान् भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा ।

उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं लतामृग ॥ १३९ ॥

१३९. अस्तु मया किमपराजमत आह अहं त्विति ॥ हे लतामृग
अहं तु कनीयसा भ्रात्रा भुक्तां स्त्रियं तत्कलत्रमित्यर्थः उपेयिवान् संज-
गिमवानिति शुश्रुधानभौषम् ॥ “भाषायाम्—” इत्यादिना कसुः ॥
तस्मात्त्वमनूचानैर्वेदवृद्धैः निन्दितस्तस्मात्पारदारिकस्त्वमाततायि-
त्वाद्भय एवेत्यर्थः । ‘अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः’
इत्यमरः ॥ “उपेयिवाननाम्नाननूचानश्च” इतीण्यचिन्त्यां कसुकान-
जन्तौ निपातितौ ॥

अन्वनेपीचतो वाली त्रपाधानिव राघवम् ।

न्यक्षिपद्वाङ्मदं यन्नात्काकुत्स्थे तनयं प्रियम् ॥ १४० ॥

१४०. मूतार्थे कृदन्तानुदाहरणं सूत्रक्रमेण तिङन्तानुदाहरति ॥ अन्विषति ॥
ततो रामवाक्यानन्तरं वाली त्रपाधानिव किञ्चिल्लुञ्जितः सन्नित्यर्थः
राघवमन्वनेपीत् अङ्गोऽयं जनः क्षम्यतामित्यनुनीतवानित्यर्थः । नयतेः
“लुङ्” इति भूते लुङि च्लेः सिचीद् ॥ प्रियं तनयमङ्गवं यत्तादभिनिवेशा-
त्काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत् रक्ष्योऽयमिति हस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ।
अनद्यतनभूते लङ् ॥

त्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्भावमागतः ।

संभविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥ १४१ ॥

१४१. त्रियमाण इति ॥ स वाली त्रियमाणः प्राणांस्त्यजन् सद्भावं साधुभावं सौजन्यमागतः सन् सुग्रीवमुचे किमिति । हे वत्स एकस्यां मातरि संभविष्यावः संभूतावित्यर्थः । अभिजानासि स्मरसि ॥ “अभिज्ञावचने लट्” इत्यभिज्ञावचन उपपदे भूतानद्यतने लट् । अभिजानासीत्येतदभिज्ञावचनम् । अभिज्ञा स्मृतिः ॥

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्पास्यावो मधूनि च ।

अभिजानीहि तत्सर्वं बन्धूनां समयो ह्ययम् ॥ १४२ ॥

१४२. अवसावेति ॥ वत्साभिजानासि यन्नगेन्द्रेष्ववसाव उचितवन्तौ । अत्र वासमात्रप्रत्यभिज्ञावचनमुपपदम् । तस्य यच्छब्दयोगात् “न यदि” इति लृप्तिवेधाह्लङ्गे च । अथ मधूनि च यत्पास्यावः । चकारो वानुकर्षार्थः तथा च नगेन्द्रेषु यद्वत्स्यावः तत्र मधूनि च पास्यावः तत्सर्वमभिजानासीति योज्यम् ॥ “विभाषा साकाङ्गे” इतिपक्षे यच्छब्दसहिते साकाङ्गे प्रत्यभिज्ञावचने उपपदे विकल्पाज्जते लट् । अथ यदवसाव अपिवाच चेति लङि च द्रष्टव्यम् । केवलपक्षेऽपि यच्छब्दवर्जमेत एवोदाहरणे । साकाङ्क्षा चात्र प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः संबन्धविषया । घासेन पानं लस्यते । किं च बन्धूनामयं समयो हि । आपदि बन्धुभिः स्यातव्यमित्यर्थः ॥

दैवं न विदधे नूनं युगपत्सुखमावयोः ।

शम्भुर्दभूव तदुःस्थं यतो नै इति हाकरोत् ॥ १४३ ॥

१४३. न चेदं स्मृज्ज्ञानवैराग्यमिति मन्तव्यं दैवस्य दुरतिक्रमत्वादित्याह दैवमिति ॥ नूनमवश्यं दैवमेवावयोः युगपत्सुखं सहोपभोगसुखं न विदधे ॥

“परोक्षे लिङ्” ॥ तथाहि तद्वैवं शश्वत् सदा दुस्वप्नं प्रतिकूलं बभूव
अभवत् ॥ “हशश्वतोर्लङ् च” इति चकाराच्छश्वच्छब्द उपपदे भूता-
नद्यतनपरोक्षे लिङ् ॥ यतो यस्मात्प्रावावामिति हाकरोत् पञ्चमशुक्ती
श्चकार ह । तेनैव हशब्द उपपदे तस्मिन्नेव अर्थे लङ् ॥

ददौ स दयितां भ्रात्रे मालां चाड्यां हिरण्मयीम् ।

राज्यं संदिश्य भोगाश्च ममार व्रणपीडितः ॥ १४४ ॥

१४४. दशविति ॥ स वाली भ्रात्रे सुग्रीवाय दयितां तत्काम्नां
तथाभ्यां भेदां हिरण्मयीं मालां हेमाक्षमालां च ददौ । “परोक्षे लिङ्” ।
राज्यं भृत्याश्च संदिश्य साधु पालयेत्युपदिश्य व्रणपीडितः प्रहारव्य-
थितो ममार ॥

तस्यै निर्वर्त्य कर्त्तव्यं सुग्रीवो राघवाज्ञया ।

किष्किन्धाद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम् ॥ १४५ ॥

१४५. अत्येति ॥ सुग्रीवोऽस्य घालिनः कर्त्तव्यमौर्ध्वदेहिकं निर्वर्त्य
राघवाज्ञया वर्षापगमे भागच्छ इति राघवाज्ञया रामादेशाद्भुतं
किष्किन्धाक्यामद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे गन्तुमैच्छदित्यर्थः ॥

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्ता-

दन्वग्भावं रघुवृषभयोर्वानरेन्द्रो विराजन् ।

अभ्यर्णेऽम्भःपतनसमये पैर्णलीभूतसानुं

किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुक्षीवर्गुज्जद्विरेफम् ॥ १४६ ॥

१४६. नामेति ॥ वानरेन्द्रः सुग्रीवः समन्तात् कपिभिः हनूमदादिभिः
नामग्राहं नाम शृद्धीत्वा ॥ “माङ्ग्यादिशिग्रहोः” इति णमुत्प्रत्ययः ॥
अशनैरमन्धं स्तूयमानः प्रशस्यमानः । स्तौतेः कर्मणि लटि “लक्षण-
हेत्वोः क्रियायाः” इति शानच् ॥ रघुवृषभयो रामलक्ष्मणयोरन्वग्भाव-

१ मृत्योश्च D., T., G., Com.

२ अस्य Com., तस्यापि कृत्वा D.

३ वनेली T., G., Com.

पञ्चमी* noticed by G.

* कूजद्वि T., G., Com.

मन्धग्भूत्वा अनुकूलीभूयेत्यर्थः ॥ “अन्धव्यानुलोम्ये” इति भवतेः
 णमुल्प्रत्ययः ॥ अत एव विराजन् वीप्यमानः । लक्षणे शत्रादेशः ।
 अम्भःपतनसमये वर्षाकाले अभ्यर्णे आसन्ने सति वर्णलाः वर्णवन्तः ॥
 “सिध्मादिभ्यश्च” इति मरचर्थे लप् ॥ ततश्चिदः । वर्णलीभूताः सानयो
 यस्य तं मधुक्षीवाः मकरन्दमत्ताः कूजन्तो गुञ्जन्तः द्विरेफाः यस्य तं
 किष्किन्धाद्रिं तदाभयमद्रिं स्थविशत् प्राविशत् प्रविष्टः । निपूर्वादिशे-
 लङि “नेधिशः” इति तङ् । भन्दाक्रान्ता वृत्तमेतत् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे बालिवधो नाम
 षष्ठः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
 विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपदीनाख्याने षष्ठः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तमः सर्गः ।

ततः कर्ता वनाकम्पं घवौ वर्षाभिभञ्जनः ।

नभः पूरयितारश्च समुन्नेषुः पयोधराः ॥ १ ॥

१. अथ “भाकेस्तच्छील—” इत्युक्तताच्छीलिकादिप्रत्ययाधिकारः । तत इति ॥ ततः सुग्रीवप्रस्थानानन्तरं वनानामाकम्पमीषत्कम्पं कर्ता तस्मादु-
कारी । तुन् ॥ “भाकेः—” इत्यादिना तुन् प्रत्ययः ॥ “न लोक—”
इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ वर्षाभिभञ्जनः प्रावृण्माकृतो घवौ घाति स्म ।
वा गतिगन्धनयोः । लिट् । तथा नभोऽन्तरिक्षं पूरयितारस्तद्व्यापिन
इत्यर्थः । पूर्ववत्प्रक्रियार्थो । पयोधरा मेघास्तसमुन्नेषुवद्भूतः ।
विरहिदुःसहाः प्रावृद्धर्माः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥

तर्पणं प्रजनिष्णूनां शस्यानाममलं पयः ।

रोचिष्णवः सविस्फूर्जा मुमुचुर्भिन्नवद्वनाः ॥ २ ॥

१. तर्पणमिति ॥ रोचिष्णवो दीप्राः सविस्फूर्जाः सनिर्घोषा गर्जन्तो
घनाः मेघाः भिन्नैर्विदीर्णैः तुल्यं भिन्नवत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इत्यादिना
घतिप्रत्ययः ॥ प्रजनिष्णूनां प्रावृर्भाषुकानां सस्यानाम् । कृद्योगात्क-
र्मणि षष्ठी । तर्पणं रुसिकरणम् । करणे ल्युट् । अमलं पयो अलं मुमु-
चुर्वधुपुरित्यर्थः । सर्वत्र “अलंकृज्—” इत्यादिना इष्णुश्च प्रत्ययः ॥

निराकरिष्णवो भानुं दिवं वचिष्णवोऽभितः ।

अलङ्कारिष्णवो भान्तस्तदित्वन्तश्चरिष्णवः ॥ ३ ॥

१. घनानेव विमिश्रितः । निरितिः भानुं निराकरिष्णवस्तिरस्कर्तारः ॥ “न
लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दिवमभितः समन्ताद्वर्चिष्णवः
स्थायुकाः ॥ “अभितःपरितः—” इत्यादिना द्वितीया ॥ तदित्वन्तो

विद्युत्स्वन्तः ॥ “हयः” इति मत्तोर्यत्वम् ॥ तडिद्योगादेवालङ्कारिष्णुवत्
वात्मानं दिशो वा भलंकर्त्तार इव भान्तः दीप्यमानाः । भातेः शत्रन्तः ।
अरिष्णवो भ्रमणशीलाः । सर्वत्र पूर्ववदिष्णुश्च ॥

‘तान्विलोक्यासहिष्णुः सन् विललापोन्मदिष्णुवत् ।

वसन् माल्यवति ग्लास्नु रामो जिष्णुरधृष्णुवत् ॥ ४ ॥

४. तानिति ॥ माल्यवति पर्वते वसन् रामः तान् घनान् विलोक्यास-
हिष्णुवदुन्मादशीलवत् । उभयत्रापि पूर्ववदिष्णुश्च । किं च जिष्णुर्ज-
यशीलोऽपि ग्लास्नुः ग्लानिं गतः । “ग्लाजिस्थश्च ग्लुः” इति ग्लुः ॥
अधृष्णुवदधीरवत् ॥ “असिगृधिधृषिक्षिपेः क्लुः” इति क्लुः ॥ विल-
लाप परिदेवितयान् ॥

भ्रमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि ।

क्लमिर्त्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥ ५ ॥

५. विलापप्रकारमेव प्रपञ्चेनाह भ्रमीति ॥ भ्रमी भ्रमणशीलः न तु धाव-
तीति मान्योक्तिः । कदम्बसंभिन्नः सुरभिरित्यर्थः । मेघशीकरशीतलः
पवनः शमिनां शान्तिशीलानां चिरक्तानामपीत्यर्थः । अत्यर्थं क्लमिर्त्वं
क्लमशीलत्वं कुरुते । किमुत विरहिणामित्यर्थः ॥ “शमित्यष्टाभ्यः—”
इत्यादिना भ्रमिशमिक्लमिभ्यो घिनुष्मत्त्ययः ॥ “नोदास्तोपदेशस्य—”
इत्यादिना निषेधाज्जोपधावृद्धिः ॥

संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ।

द्रोहि खद्योतसंपर्कि नयनामोषि दुःसहम् ॥ ६ ॥

६. अथ श्लोकपञ्चकेन “संपृच—” आदिसूत्रोक्तघिनुष्मन्तानुदाहरति । संज्वारिणेति ॥
संज्वारिणा संज्वरशीलेन ज्वररोगिणेत्यर्थः । मया कर्त्ता आयासिना
यातायातप्रयासशीलेन मनसा करणेन । द्रुह्यतीति द्रोही जिघांसुः
खद्योतैर्ज्योत्सिकीटैः । ‘खद्योतो ज्योतिरिक्लृणः’ इत्यमरः । संपर्कि
संसर्गि । नयनयोरामोषि संहारि ध्वान्तं मेघान्धकारं दुःसहमसह्यम् ॥

कुर्वन्ति परिसारिण्यो विद्युतः परिदेविनम् ।

अभ्याघातिभिरामिश्रातकैः परिराटिभिः ॥ ७ ॥

७. कुर्वन्तीति ॥ परिसारिण्यः परिनुत्वर्यः अभ्याघातिभिरभिघातकैः परिराटिभिः परिक्रन्दनशीलैः । रट् शब्दे । आतकैस्तोककैः । 'अथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः । भामिश्राः मिलिताः विद्युतः परिदेविनं विलापिनम् । देविरियं भौवादिकः । कुर्वन्ति मामिति शेषः । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

संसर्गं परिदोहीव शीतोऽप्यभाति शीकरः ।

सोदुमाक्रीडिनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः ॥ ८ ॥

८. संसर्गं ॥ संसर्गं संसर्जनशीलः शीकरो वर्षाशुक्लणः शीतोऽपि परिदोही परिवन्धेवाभाति तथा भासते । किं चाक्रीडिनः आक्रीडनशीलाः नास्तितारः परिवादिनः परिवादनशीलाः कूजन्त इत्यर्थः । शिखिनः शिखण्डिनः सोदुमशक्याः । सर्वदा सर्वेऽपि मां मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥

एता दैवानुरोधिभ्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ।

पीडयन्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपचारिणम् ॥ ९ ॥

९. एता इति ॥ दैवस्यानुरोधिभ्योऽनुवर्त्तनशीलाः तद्वत्प्रतिकूलवृत्तिन्य इत्यर्थः । पतन्त्य एता धारा वर्षधाराः द्वेषिण्यो द्वेषणशीलाः वैरिण्य इव अनपचारिणमतच्छीलमनपराधिनमित्यर्थः । रागिणं रागशीलजनं कामिजनम् । संप्रसादिसूत्रे रजोति निपातनादेव रजोरतुनासिकलोपः । पीडयन्ति बाधन्ते ॥

कुर्याद्योगिनमप्येष स्फूर्जोवान् परिमोहिणम् ।

सागिनं सुखदुःखस्य परिक्षेप्यम्भसाधृतुः ॥ १० ॥

१ अभिघातिभिः D.

२ अनुभ्याघातिभिर्मिश्राः T₂.

३ परिदोही व भाति शीतोऽपि शीकरः D.

४ 'प्यायाति B.

५ अनपचारिणम् O., N., a. c. notices

'अनपचारिणम् also.

६ परिमोहिणम् O., N., T₁, T₂, T₃, E₂.

१०. कुर्यादिति ॥ स्फूर्जावान् गर्जावान् । मिवाद्यङ्गन्तान्मतुप् । एषोऽ-
म्मसां परिक्षेपी तच्छीलो मोका ऋतुर्वर्षतुः सुखदुःखस्य सुख-
दुःखयोः ॥ “विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” इति विकल्पादेकव-
द्भावः । त्यागिनं त्यागशीलं निःस्पृहमित्यर्थः । योगी योगशीलः तमपि
परिमोहिणं तच्छीलं कुर्यात् किमुताम्यमितिभावः । परिमोहिणमित्यत्र
“कृत्यच्चः” इतीति नकारस्य णत्वम् । ‘अनमानानीयरनीभिष्ठादेशाः
प्रयोजनम्’ इति ध्वनात् ॥

विकल्पी याचते प्रत्तमविश्रम्भी मुहुर्जलम् ।

पर्जन्यघातकः पर्क्षी निकुन्तश्चि मानसम् ॥ ११ ॥

११. विकल्पीति ॥ विकल्पी विकल्पनशीलः पर्जन्यादग्न्यं न याचते
इत्यात्मरक्षायाशील इत्यर्थः । अत एव मानसं निकुन्तश्चि छिन्दश्चि
तपोद्वेगकारीत्यर्थः । घातकः पर्जन्यं पर्णे पत्रे प्रत्तं वर्त्त न तु भूमिप-
तितं तस्य घातकानां विषप्रायत्वादिति भावः । जलं मुहुर्विश्रम्भी न
भवतीत्यविश्रम्भी मानिस्थास्सकुचशेष याचते । “यौ कषलसकरथ-
कम्भः” इत्युभयत्रापि धिनुप्रत्ययः ॥

प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा भवेतेऽपलापिनः ।

प्रमाथिनो विपुक्तानां हिंसकाः पापदर्दुराः ॥ १२ ॥

१२. प्रलापिन इति ॥ प्रलापिनः प्रलपनशीलाः अनर्थावायिन इत्यर्थः ।
प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः कर्णकठोरत्वात्प्राणिमात्रपीडका इत्यर्थः ।
उभयत्र “प्रे लपस्त्विमथयद्वसः” इति धिनुण् । विपुक्तानां तु हिंसकाः
घातुकाः ॥ “निन्दहिंस—” इत्यादिना वुष्प्रत्ययः ॥ एते पापदर्दुराः
बुद्धमेकाः । ‘वर्दुरस्तोयदे मेके’ इति विश्वः ॥ कदा तु अपलापिनोऽप-
लपनशीला वृथाभाषिनो भग्नकामाः भविष्यन्ति । लव कान्तौ ॥ “अवे
च लवः” इति धिनुप्रत्ययः ॥

१ *मविश्रम्भी E₁, T., G., Com.

२ पुनर्जलम् E₂, E₃.

३ पर्णे T., G., Com.

*तको व्योवि B., D., E₂.

४ वेते E₂.

५ भविष्यन्ति T₂.

निन्दको रजनिम्मन्यं दिवसं क्लेशको निशाम् ।

मावृष्यनैपीत्काकुत्स्थः कथंचित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

१३. निन्दक इति ॥ काकुत्स्थो रामः प्रावृषि वर्षसौ रजनिमात्मानं
मन्यते मेघान्धकारादिति रजनिम्मन्यम् ॥ “आत्ममाने अक्ष” इति
अशि मुमागमः ॥ दिवसं तथा निशां च निन्दकः धिगिमौ मारका-
धिति निन्दिता सन् । क्लेशकः ताड्यलयेन क्लिश्यन् ॥ “निन्दद्विसह-
स्रखाद—” इत्यादिना वृद्धप्रत्ययः ॥ परिदेवको विलपिता च सन् ॥
“देविकुशोऽपसर्गे” इति वेधतेर्बुञ् ॥ कथंचित् नैपीत् अतिदुःखेन
वार्षिकविषसाग्नीतघानित्यर्थः ॥

अथोपशरदेऽपश्यत् कौञ्चानां चेष्टनैः कुलैः ।

उत्कण्ठावर्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततम् ॥ १४ ॥

१४. अथेति ॥ अथ वर्षापनयनानन्तरं रामः उपशरदे शरत्समीपे शर-
दारम्भ इत्यर्थः । समीपार्थेऽभ्ययीभाषः । “अभ्ययीभावे शरत्प्रभू-
तिभ्यः” इति समासान्तः ॥ “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति विकल्पा-
धमभाषः ॥ चेष्टनैश्चलनैः रवणैः शब्दनैः । ‘रवणः शब्दनो मान्दी’
इत्यमरः । क्रमात् “चलनशब्दार्थाधिकर्मकाद्युच्” इति युच्प्रत्ययः ।
उत्कण्ठाया औत्सुक्यस्य वर्धनैरुद्दीपकैः ॥ “अनुदात्तेतश्च हलादेः”
इति ताड्यलये कर्त्तरि युच् ॥ कौञ्चानां कुलैः सङ्घैः ततं व्याप्तं शुभ्रं
मेघापगमादमलमम्बरमपश्यत् । तदा शरदागमनमहासीदित्यर्थः ॥

विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ।

पश्य दन्द्रमणान् हंसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥

१५. विलोक्येति ॥ द्योतनं साधु द्योतमानम् ॥ “अनुदात्तेत—” इत्या-
दिनैव युच्प्रत्ययः ॥ चन्द्रं विलोक्य शोचनः शोकशीलः सन् ।
शोचनादयो गर्धनान्ताः “जुञ्जुक्म्य—” इत्यादिना युजन्ताः ।

लक्ष्मणमवदत् । वन्द्यन्त इति वन्द्यमानं कुटिलगमनशीलान् ।
 इमु पादविक्षेपे इत्यस्मात् “नित्यं कौटिल्ये गतौ” इति यङि “नुगतो-
 ऽनुनासिकान्तस्य” इति जुक् अल्लोपयलोपौ ॥ अरविन्देषु समुत्सुकान्
 कातुकिनः ॥ “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्याः “सप्तमी”
 इति योगविभागात्समासः । हंसान् पश्य । शरदागमं पश्येत्यर्थः ॥

कपिशृङ्गमणोऽद्यापि नासौ भवति गर्धनः ।

कुर्वन्ति कोपेन तारा मण्डना गमनस्य माम् ॥ १६ ॥

१६. कपिरिति ॥ अस्मै कपिः सुग्रीवः गर्धनो विषयगृह्यः सन्
 अद्यापि शरदागमेऽपि शृङ्गमणः क्रमणप्रवणो न भवति । अद्यापि
 न यातीत्यर्थः । वन्द्यमणवद्रूपनयः । गगनस्य मण्डयन्तीति मण्डनाः
 भूषणास्तारास्तारका मां कृष्यतीति कोपेन कोपेन कुर्वन्ते ॥ “कुधमण्डा-
 र्थेभ्यश्च” इत्युभयत्र ताच्छील्ये कर्त्तरि युच् ॥

नावैत्याप्यापितारं किं कमलानि रवि कैपिः ।

दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयम् ॥ १७ ॥

१७. मतिः ॥ कपिः सुग्रीवः कमलान्याप्यापितारं साधु आप्याय-
 यन्तम् ॥ “न यः” इति यकारान्ताद्युत्प्रतिषेधे वृत् ॥ “न लोक—”
 इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया ॥ किं च दिनारम्भे दीपितारं
 दीप्यम् ॥ “सुदीपदीक्षश्च” इति युत्प्रतिषेधात् वृत् ॥ वीप्रत्वादेव
 विदक्कध्वान्तसञ्चयं निरस्ततमस्काण्डं रविं नावेति नाधगच्छति किम् ।
 अहो प्रमत्त इति भावः ॥

अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्यायुको गृहे ।

गामुको ध्रुवमध्वानं सुग्रीवो वालिना गतम् ॥ १८ ॥

१ कुर्वन्ते Com.

२ कोपेन T, G, Com.

३ तारा मण्डनं a, Ea.

४ गगनस्य c.

५ विदक्क T₃, T₄.

६ निरुद्ध T₃, T₄, D., Ea.

विरुद्ध T₃, G., Com.

१८. अतीत इति ॥ चर्षुके वर्षणशीले काले चर्षतीवतीते प्रमत्तो
प्रदान्धः सन् गृह एव स्थायुकः स्थितिशीलः सुग्रीवो बालिना गतं
क्रान्तमध्वानं गामुको गन्ता भुवम् । अन्यथा कथमद्यापि नागच्छ-
तीति भावः । सर्वत्र “लषपत—” इत्यादिना उक्तप्रत्ययः ॥ “न
लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाद्वितीया ॥

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।

गत्वा लक्ष्मण वक्तव्यो जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

१९. जल्पाकीभिरिति ॥ हे लक्ष्मण प्रजविनातिजयिना ॥ “प्रजोरितिः”
इति जघतेरितिप्रत्ययः ॥ जयिना जयशीलेन ॥ “जिहृक्षि—” इत्या-
दिना जयतेरितिप्रत्ययः ॥ त्वया गत्वा जल्पाकीभिः वाचालाभिः ॥
“जल्पभिक्—” इत्यादिना वाक्प्रत्ययः ॥ “विद्वीरादिभ्यश्च” इति
ङीष् ॥ स्त्रीभिः सहासीनः स्त्रीमध्यगत एव सुग्रीवो निष्ठुरं वचो
वक्तव्यः । अन्यथा लज्जानुदयादिति भावः । ‘अप्रधाने दुहादीनाम्’
इति वचनान्प्रधाने कर्मणि लभ्यप्रत्ययः ॥

शैले’ विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी ।

न्याय्यं परिभवी ब्रूहि पापमव्ययिणं कपिम् ॥ २० ॥

२०. शैल इति ॥ शैले किष्किन्धादौ विश्रयिणमाभ्ययणशीलमनाद-
रिणमगणनाशीलमव्ययिणमभीरुमच्छलं वा अत एव पापमनाचारिणं
कपिं क्षिप्रमभ्यमी अभिगन्ता । अम गत्यादौ । परिभवी परिभाषुकः
सन् न्याय्यं न्यायादनपेतं ब्रूहि सर्वत्र “जिहृक्षि—” इत्यादिना
इतिप्रत्ययः ॥

स्पृह्यालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुमदयालुवत् ।

श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सहुमद्रौ वद हृतम् ॥ २१ ॥

२१. स्पृह्यालुमिति ॥ स्त्रीभ्यः स्पृह्यालुं स्त्रीकामुकम् ॥ “स्पृहेरी-
प्सितः” इति संप्रदानत्वम् ॥ “स्पृह्निगृहि—” इत्यादिना सर्वत्रा-

लुच् प्रत्ययः ॥ निद्रालुं स्त्रीभिः सह शय्यालुमनन्तरकर्षयेष्वजाग-
रुके वा । अत्रालुं विषयामिलाषिणम् । 'अत्रास्ति कयामिलाषयोः'
इति यादवः । अमरैः कृतं आमरं शौद्रम् ॥ "क्षुद्राअमर—" इत्यादिना
संज्ञायामञ् ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ धयतीति धादं
धातारं पातारमित्यर्थः । अद्रौ सीदतीति सद्रुं सत्तारं स्यातारमि-
त्यर्थः ॥ "दाधेदसि शदससो रुः" इति धेटः सदेअ रप्रत्ययः । कपिं
सुग्रीवं द्रुतमद्यालुयभिर्दयेन तुल्यं वद ॥

सुमरोऽभङ्गुरमज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ।

विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

२२. सुमर इति ॥ सुमरः साधुसरणशीलः ॥ "सृघस्यदः कमरच्"
इति कमरच्प्रत्ययः ॥ अमङ्गुरमज्ञः स्थिरधीः ॥ "अञ्भासमिदो
धुरच्" इति धुरच्प्रत्ययः ॥ विदुरो ज्ञाता । 'ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः'
इत्यमरः ॥ "विविभिदिदिष्ठिदेः कुरच्" इति कुरच्प्रत्ययः ॥ जित्वरो
जयशीलः ॥ "इणशजिससिभ्यः करप्" इति करप्प्रत्ययः ॥ पर्व-
भूतो लक्ष्मणो भासुरं भासनशीलम् ॥ "अञ्भास—" इत्युक्तम् ॥
धनुर्गृहीत्वा गत्वरान् मयात्प्रतिविज्ञं गन्तुम् ॥ "गत्वरश्च" इति कर-
वन्तो निपातः ॥ कपीन् प्राप प्राप्तवान् ॥

तं जागरुकेः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कैपिः ।

अकम्पं मारुतिर्दीर्घं नम्रः मावेशयद्गुहाम् ॥ २३ ॥

२३. तमिति ॥ दन्दशूकाः शिला ॥ "यजजपदशां यङः" इति दंशे-
र्यङन्तावुकप्रत्ययः ॥ तेषां रिपुं हन्तारमकम्पमकम्पसंस्थिरं दीर्घं
दीप्यमानम् ॥ "नमिकम्प—" इत्यादिना सर्वत्र रप्रत्ययः ॥ तं लक्ष्मणं
कार्येषु स्वाभिकृत्येषु जागरुकममममम् ॥ "जागरुकः" इत्युक्तप्रत्ययः ॥
मारुतिर्वायुनन्दनो हनुमान् नम्रः प्रणतः सन् गुहां किष्किन्धाख्यां

प्रावेशायत् प्रवेशितवान् । विशेषेणेतुमण्यस्ताल्लङ् । प्रवेशनस्य गति-
विशेषत्वात् “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अपि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

कम्पाभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेमनात्मनः ।

इच्छुः प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः प्रार्थदश्रुपम् ॥ २४ ॥

१४. कम्पाभिरिति ॥ कम्पाभिः कम्पनाभिः । ‘कम्पः कामयिताभीकः
कम्पनः कामनोऽभीकः’ इत्यमरः ॥ “नमिकम्पि—” इत्यादिना दम्-
त्ययः ॥ स्त्रीभिरावृतः । अनुकम्पार्थं तत्पुरःसर इत्यर्थः । आत्मनः
क्षेमममपायमाशंसुरिच्छुः ॥ “सनाशंसमिक्ष डः” इत्युप्रत्ययः ॥
प्रसादमनुग्रहमिच्छुः ॥ “विन्दुरिच्छुः” ॥ इत्युप्रत्ययान्तो निपातः ॥
सुग्रीवो नृपं लक्ष्मणं प्रणमन्प्रावदत्प्रोवाच ॥

अहं स्वप्नं प्रसीदेन तैव वन्दारुभिः सह ।

अभीक्ष्ण्वसं स्त्रीभिर्महिराभिरिहेश्वरैः ॥ २५ ॥

२५. अहमिति ॥ हे ईश्वर स्वामिन् अहं तव प्रभावेन महिम्ना वन्द्या-
रुभिः वन्दनशीलभिः ॥ “शृन्धोरादः” इत्यादुप्रत्ययः ॥ मास्व-
राभिः ॥ “स्थेशभास—” इत्यादिना घरच्प्रत्ययः ॥ स्त्रीभिः सह
स्वप्नं । निष्यत् शये ॥ “स्वपितृषोर्नजिङ्” इति नजिङ्प्रत्ययः ॥
अभीक्ष्ण्वसं सन् ॥ “भियः कृकृकनौ” इति कृप्रत्ययः ॥ इहायसमु-
पितवान् ॥

विद्युन्नाशं रवेर्भासं विभ्राजं शशलाञ्छनम् ।

रामप्रत्तेषु भोगेषु नाहमज्ञासिपं रतः ॥ २६ ॥

२६. विद्युदिति ॥ हे नाथ । अहं रामेण प्रत्तेषु वत्तेषु ॥ “अच उपसर्गाच्चः”
इति घोस्तः ॥ भोगेषु विषयेषु रतः सक्तः सन् विद्युन्नाशं विद्युतामु-

१ कम्पाभिः पाठतः E₃.

२ मातृवीवुं D., G.

३ प्रमथिन T., G., Com.

४ तेन T₃, T₄.

५ दीपाभिरं T₃, T₄.

६ ‘भस्वराभिः’ T₃, D., B., T., E₃,
G., Com.

७ ‘हेश्वर’ T., G., Com., E₃.

८ रवेर्भासे T., G., Com., E₃, D.

परमं रत्नेर्भासः प्रकाशान् । विभ्राजते इति विभ्राद् ॥ “भ्राजभास—”
इत्यादिना सर्वत्र ताच्छील्ये किप् ॥ तं शशलाञ्छनं च नाकासिषम् ।
वर्षापगमं शरदागमं च न ज्ञातवानस्मि । ‘मोहं विधत्ते विषयाभि-
लाषः’ इति भावः ॥

एष शोकच्छिदो वीरान् प्रभो सम्प्रति वानरान् ।

धरांसमुद्रदौलानामन्तगान्प्रहिणोम्यहम् ॥ २७ ॥

२७. एष इति ॥ हे प्रभो प्रबोद्धं सम्प्रति शोकस्य छिदः । भ्राजादि-
सूत्रादनुपपदे किप्पनुवृत्ते “अभ्येभ्योऽपि इश्यते” इति ताच्छील्ये
किप् । वीरान् शूरान् धरायाः दौलानां समुद्राणां चान्तगान् पार-
गान् ॥ “अन्तात्यन्त—” इत्यादिना उपत्ययः ॥ वानरान् प्रहिणोमि
प्रदेभ्यामि । प्रेषयिष्यामीत्यर्थः । हि गतौ । वर्तमानसामीप्ये लट् ॥
“हिनुमीना” इति णत्वम् ॥

इति ताच्छीलिकाः ॥

राघवस्य ततः कार्यं कौरुर्बानरपुङ्गवः ।

सर्ववानरसेर्नानामाश्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

२८. अधोणाविषदोक्तप्रत्ययाधिकारः ॥ राघवस्येति ॥ ततो लक्ष्मणालुनया-
नस्तरं पुमान्गीः पुङ्गवः वृषभः ॥ “गोरतञ्जितलुकि” इति समासा-
न्तष्टच् ॥ तेनोपमितसमासे वानरपुङ्गवः सुग्रीवो राघवस्य कार्यं प्रयो-
जनम् । करोतीति कारुः कर्त्ता सन् ॥ “छवापाजि—” इत्यादिना
उपत्ययः ॥ सर्ववानरसैन्यानामाश्वागमनं शीघ्रागमनमादिशत्वादिष्ट-
वान् । कारुवदाशुशब्दः ॥

वयमद्यैव गच्छामो रायं द्रष्टुं त्वरान्विताः ।

कारका मित्रकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

१ सरित्समुद्रं B.

२ सैलसमुद्राणां D., E., Et., N., T.,
G., Com.

३ कुर्यात् T., T.

४ सैन्यानां T., T., G., Com.

१९. पुनः स एवाह वयमिति ॥ सीतालाभाय सीतां लब्धुम् ॥ “भाव-
वचनाञ्च” इति तुमर्थे घञ् ॥ “तुमर्थाञ्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ॥
मित्रकार्याणि मित्रकृत्यानि कारकाः करिष्यन्तः कर्तुमित्यर्थः ॥ “तुमु-
न्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ “अकेनोर्मविष्य-
बाधमर्णयोः” इति षष्ठीप्रतिषेधः । रामं ब्रुवम् ॥ “तुमुन्ण्वुलौ—”
इत्यनेनैव तुमुन् ॥ त्वरया अन्विताः सन्तः वयमद्यैव गच्छामः इति
सः सुग्रीवोऽब्रवीत् ॥

ततः कपीनां सङ्घाता हर्षाद्वाघवभूतये ।

पूरयन्तः समाजमुर्भयदाया दिशो दश ॥ २० ॥

२०. तत इति ॥ आदेशानन्तरं कपीनां संघाताः संघाः हर्षात्स्वाम्या-
देशस्ततोषाद्वाघवस्य भूतये भूतिमभ्युदयं कर्तुम् ॥ “भाववचनाञ्च”
इति तुमर्थे क्तिन् ॥ “तुमर्थाञ्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ॥ दश दिशः
पूरयन्तः व्यापुवन्त इत्यर्थः । भयं दास्यन्तो भयदायाः ॥ “अण् कर्मणि
ञ्” इति कर्मोपपदाद्वास्तेर्मविष्यदर्थे अणप्रत्ययः ॥ समाजमुदागताः ॥

सुग्रीवान्तिकमासेदुः साधयिष्याम ईशरिम् ।

करिष्यन्त इवाकस्माद्भुवनं निर्देशाननम् ॥ २१ ॥

२१. सुग्रीवेति ॥ अकस्मादुत्कर्तुं भुवनं जगद्भिर्दशाननमरावणं करि-
ष्यन्त इव ॥ “लृट् शेषे ञ्” इति शेषार्थे लृट् ॥ “लृटः सञ्ज्ञा” इति
शास्त्रादेशः ॥ तथा अरिं साधयिष्याम इति सुग्रीवान्तिकमासेदुः साध-
यितुमासञ्ज्ञा इत्यर्थः ॥ “लृट् शेषे ञ्” इति ञकारात्क्रियार्थक्रि-
योपपदे लृट् ॥ आसदनस्य साधनार्थत्वादिति भावः ॥

अथ वज्राधिकारः ।

कर्तास्मि कार्यमापातैरेभिरिसर्वगम्य सः ।

काकुत्स्थपादपञ्चायां शीतस्पर्शमुपागमत् ॥ २२ ॥

१ हर्षाश्रमविभूतये B.

२ सादयिष्याम B., D., E., N.

१ इत्येति T₃, T₄, T₅.

२ त्वयिगम्य E.

१२. कर्तास्मीति ॥ आयातैरागतैरेभिर्बानरैः साधनैः कार्यं रामप-
योजनं कर्तास्मि करिष्यामि ॥ “अनघतने लुद्” इत्यनघतनभवि-
ष्यति लुद् ॥ इत्यवगम्य । कार्यसिद्धिं निश्चित्येत्यर्थः । शीतस्पर्शमाहा-
विकामित्यर्थः । काकुत्स्थ एव पादपः तस्य छायासुपागमत् । रामा-
न्तिकं गत इत्यर्थः ॥ “पदरुजविशस्पृशो घञ्” इति पादस्पर्शौ
घञन्तौ ॥

कार्यं सारनिर्भं दृष्ट्वा वानराणां समागमम् ।

अवैभ्राशं दशास्पस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ १३ ॥

१३. कार्येति ॥ राघवः कार्यस्य सीताप्राप्तिरूपस्य । सरति कालान्त-
मिति सारः स्थिरांशः । ‘सारो बले स्थिरांशे च’ इत्यमरः ॥ “सु स्थिरे”
इति घञ्प्रत्ययः ॥ तन्निर्भं तत्सङ्काशं वानराणां समागमं दृष्ट्वा दशा-
स्पस्य नाशं विनाशम् ॥ “भावे” इति घञ् ॥ निर्वृत्तमिवावैत् अवग-
तवान् सिद्धप्रायममन्यतेत्यर्थः ॥ इणो रुडि तिपि शपो रुडि गुणः ।
आङ्बुद्धिः

ततः कपिसमाहारमेकनिश्चायमागतम् ।

उपाध्याय इवायामं सुग्रीवोऽध्यापिषद्विशाम् ॥ १४ ॥

१४. तत इति ॥ ततः कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः । निष्कृष्य
चीयत इति निश्चायो राशिः ॥ “परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः” इति चिनो-
तेर्घञ् ॥ एकनिश्चायमेकराशीभूतमागतम् । एकशब्दस्य “पूर्वकाल—”
इत्यादिना समासः । कपिसमाहारं कपिसङ्ग्रहम् ॥ “अकर्त्तरि च कारके
संज्ञायाम्” इति घञि बुद्धिः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायो गुरु-
रिव ॥ “इङ्ङञ्” इति घञ् ॥ दिशामायामं विस्तारकृतिम् । परिमा-
णाख्यायां घञ् । अध्यापिषत् बोधितवानित्यर्थः ॥ “गतिबुद्धि—”
इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । इङो णौ चङि “क्रीड्जीनां णौ”
इत्यात्वे “अस्तिङ्गी—” इत्यादिना पुगागमः ॥

सजलाम्भोर्दसंरावं हनूमन्तं सहाङ्गदम् ।

जाम्बवन्नीलसहितं चारुसन्द्रावमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

३५. सजलेति ॥ सजलाम्भोदस्येव संरावो यस्य तम् ॥ “उपसर्गे
द्वयः” इति घञ् ॥ सहाङ्गदमङ्गदसहितं जाम्बवता नीलेन च सहितम् ।
केचिदकारान्तत्वमाश्रित्य नीलसहितं जाम्बवं चेति व्याचक्षते तच्चि-
न्त्यम् । चारुसन्द्रावं आश्रयगतिम् ॥ “समि युहुदुवः” इति घञ् ॥
हनूमन्तमब्रवीत् ॥

यात यूयं यमेश्रायं दिशं नायेनं दक्षिणाम् ।

विश्वावैस्तोषविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

३६. यदब्रवीत्तेव नवमिराह । यातादिभिः ॥ यूयम् । श्रीयते इति श्रायः ।
यमस्य श्रायमाश्रयं स्थानं दक्षिणां दिशम् । नीयन्त इति नायेनी-
तिभिरुपायैरित्यर्थः ॥ “श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे” इत्युभयत्रापि कर्मणि
घञ् ॥ विश्वावैः सिंहनादैः । दृष्टुशब्दे । महोदधेस्तोषानां विश्रूयते
इति विश्रावं शब्दम् ॥ “वौ क्षुभुवः” इत्युभयत्रापि कर्मणि घञ् । तर्ज-
यन्तस्तिरस्कुर्वन्तो यात गच्छतः ॥

उत्सायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभृताम् ।

वनामिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

३७. उत्सायानिति ॥ हे चारुविक्रमाः आश्रयपराक्रमाः वसुधाभृतां
गिरीणामुत्सायानुत्सेधान् ॥ “अयोदोर्नियः” इति घञ् ॥ प्रद्रावैः प्रक-
टगतिभिः ॥ “प्रेष्टुस्तुष्टुवः” इति घञ् ॥ अधिगच्छन्तः आरोहन्तः
स्वेच्छया वनानामभिलाषानुत्सेधान् कुर्वन्तः सर्वत्र यातेति पूर्वे-
णान्वयः ॥

१ सजलाम्भोधि B.

२ हनुमन्तं N.

३ जाम्बवं N., D.

४ यमाश्रयं E.

५ नायेन दक्षिणां दिशम् E.

६ नपिच T., G., Com.

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाशिताः ।

उत्कोरेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः ॥ ३८ ॥

३८. तदेति ॥ सदोद्गारो निरन्तरसंस्त्रावः ॥ “उज्ज्योर्भः” इति गिर-
तेर्घञ् ॥ तेन सुगन्धीनां दृढगन्धानाम् ॥ “गन्धस्य—” इतीत्थम् ॥
फलानामलं पर्याप्तमाशिताः आशितवन्तः ॥ “आशितः कर्त्ता” इति
निपातनादात्पूर्वाद्भातेः कर्त्तरि कः ॥ आशितशब्दस्य सुहितार्थ-
त्वात् “पूरणगुणसुहित—” इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ एत-
स्मादेव ज्ञापकात्षष्ठी । तथा धान्यादीनां प्रीक्षितवापीनामुत्कोरेषु
राशिषु च ॥ “कु धान्ये” इति किरतेर्घञ् । अनभीष्टपरिग्रहास्तत्स्वी-
कारनिस्पृहा इत्यर्थः ॥

संस्तोषमिव क्षुब्धन्तश्छन्दोगानां महाध्वरे ।

शिञ्जितं मधुलेहानां पुष्पप्रस्तारघायिनाम् ॥ ३९ ॥

३९. संस्तापमिति ॥ महाध्वरे छन्दोगानां सामगानां संस्तोषं संभूय
स्तवनमिव ॥ “यङ्गे समि स्तुवः” इति घञ् ॥ पुष्पाणां प्रस्तार
राशयः ॥ “मे ओज्यङ्गे” इति घञ् ॥ तेषु शेखर इति तच्छायिनाम् ॥
“सुप्यजातौ—” इत्यादिना णिनिः ॥ मधुलेहानां मधुलिहाम् ॥ “कर्म-
ण्यण्” इत्यण् ॥ शिञ्जितं कूजितं क्षुब्धन्तः ॥

आलोचयन्तो विस्तारमम्भसां दक्षिणोदधेः ।

स्वादयन्तः फलरसं मुष्टिसंग्राहपीडितम् ॥ ४० ॥

४०. आलोचयन्त इति ॥ दक्षिणोदधेरम्भसामुदकानां विस्तारं परि-
ग्राहम् ॥ “प्रथमे धावशब्दे” इति घञ् ॥ आलोचयन्त इयामिति
रूपयन्तः । मुष्टीनां संग्राहः सम्यग्रग्रहणम् ॥ “समि मुष्टौ” इति प्रहो-
र्घञ् ॥ तेन पीडितं निःसारितं फलरसं स्वादयन्तः ॥

१ उत्कोरेषु ०.

२ संभाव T₂.

३ ‘छान्दोगानां ०.

४ छन्दोगानामिवाध्वरे T₃, T₂, T₄.

५ शिञ्जितं D.

६ आलोचयन्तो ०.

न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्यं पर्यायेणाविरोधिभिः ।

निशोपशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥

४१. न्याय्यमिति ॥ अविरोधिभिः परस्परमविरोधानैः किं तु संह-
तैरेकमन्यं गतेर्युष्माभिर्यत्र यस्यायं न्यायादनपचारेण यथाप्राप्तकर-
णलक्षणादभेदादनपेतम् ॥ “परिव्योर्गोर्धूताभ्रेषयोः” इत्यभ्रेषार्थे
निपूर्वादिणो घञ् ॥ ततः “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति यत्प्रत्ययः ॥
तत्कार्यम् । निशोपशायो निशायां पर्यायशयनम् । ईशोपशाय इति
षाठे राजोपशाय इत्यर्थः ॥ “श्युपयोः शेतेः पर्याये” इत्युपपूर्वात्
शीङो घञ् ॥ कर्त्तव्यः । किं च पर्यायेणानुपात्ययेन तवोपशायो ममोप-
शाय इति क्रमेणेत्यर्थः ॥ “पराधनुपात्यय इणः” इति परिपूर्वादिणो
घञ् ॥ फलोच्चायः क्षुधिवृत्त्यर्थमासन्नफलादानम् । च च कर्त्तव्यः ॥
“हस्तादाने खेरस्तेये” इति चिनोतेर्घञ् हस्तादानमिति प्रत्यास-
त्त्युपलक्षणम् ॥

सीता रक्षोनिकायेषु स्तोककार्यैश्छलेन च ।

मृग्या शत्रुनिकायानां व्यावहासीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

४२. सीतेति ॥ रक्षोनिकायेषु राक्षसनिवासेषु स्तोककार्यैरुपशरीरैः
तथा शत्रुनिकायानां शत्रुसंघानां व्यावहासी मिथोहासव्यवहारः ॥
“कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्” इति हस्तेर्णच् ॥ “णचः स्त्रियामञ्”
इत्यञ् ॥ “टिङ्गणञ्—” इत्यादिना ङीप् ॥ तामनाभितैरप्रमत्तैर्भवजिः
सीता छलेन छद्मना मिवास्तरेण मृग्या ॥ “निवासधितिशरीरोपस-
माधानेष्वदेक्ष कः” इति निकायादिषु निवासाद्यर्थेषु चिनोतेर्घञ्
आदेक्षकारस्य ककारः ॥

साराविर्णं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनम् ।

संदृष्टायां तु वैदेह्यां निग्राहो बोध्यवानरेः ॥ ४३ ॥

४३. साराविणमिति ॥ किं च वैदेही यावद्दर्शनं नायाति तावत्समन्ता-
 द्रावः कलकलः साराविणम् ॥ “अभिविधौ भाव इनुण्” इति संपूर्वा-
 प्रीतेरिनुणप्रत्ययः ॥ “अणिनुणः” इति ततोऽण् ॥ “इनण्यनपत्ये”
 इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” इति न टिलोपः ॥ न कर्त्तव्यम् । वैदे-
 ह्यां संवृष्टायां तु यो युष्माकं संबन्धी अरेः । कर्मणि षष्ठी । निग्राहः
 आक्रोशः शपनमर्थवान् सफलो भवति ॥ “आक्रोशोऽवन्वोर्ग्रहः” इति
 निपूर्वाङ्ग्रहर्धञ् ॥

प्रग्राहैरिव पात्राणामन्वेष्ट्या मैथिली' कृतैः ।

ज्ञातव्या चेद्भित्तैर्धर्म्यैर्ध्यायन्ती राघवागमम् ॥ ४४ ॥

४४. प्रग्राहैरिति ॥ मैथिलीकृतैः सीताकृतैः सीतालपसया कल्पितैः
 पात्राणां प्रग्राहैर्मिक्षापात्रस्वीकारैः ॥ “प्रे लिप्सायाम्” इति प्रपूर्वा-
 ङ्ग्रहर्धञ् ॥ इवशब्दोऽपारमार्थिकत्वे । अन्वेष्ट्या भिक्षुवेधैरन्वेष्टव्येत्यर्थः ।
 किं च राघवागमं ध्यायन्ती रामागमनमेव चिन्तयन्ती सा सीता
 धर्म्यैर्धर्मोदनपेतैः ॥ “धर्मपथ्यर्थ—” इत्यादिना यत् ॥ इकृतैः पति-
 व्रताचेष्टितैः ज्ञातव्या क् ॥ ‘प्रोषिते मलिना कुशा’ इत्यादिशास्त्रोक्त-
 काश्याविलिङ्गेरधगन्तव्या चेत्यर्थः ॥

वेदिवत्सपरिग्राहा यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः ।

इदया मासतमादहः प्रागनिन्दितवेशभृत् ॥ ४५ ॥

४५. वेदिवदिति ॥ किं च वेद्या तुल्यं वर्त्तते वेदिषत् सपरिग्राहा
 स्पण्डिलशयनादिमतपरिग्रहवती । अन्यत्र ‘वसवस्त्वापरिगृहन्तु’
 इत्यादिमन्त्रसाध्यपूर्वोत्तरपरिग्रहाख्यसंस्कारवती ॥ “परौ यज्ञे” इति
 परिपूर्वाङ्ग्रहर्धञ् ॥ यज्ञियैर्यज्ञार्हैः ॥ “यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ” इति घञ-
 स्ययः ॥ द्विजैर्याज्ञिकैः संस्कृता जातकर्मादिभिः प्रोक्षणादिभिश्च योग्य-
 त्वभावादिता । ‘संपूर्वस्य कचिद्भूषणेऽपीष्यते’ इति सुडागमः । अनि-
 न्दितवेषभृत् पतिव्रतोन्नितवेषधारिणी सा मासस्य पूरणात् मासत-

१ The Com. takes मैथिलीकृतैः as
 one word.

२ वेव D., T., G., Com.

मात् ॥ “नित्यं शतादिमासार्धमाससंघत्सराच्च” इति षट्स्तमहा-
देशः । एतस्मादेव चापकादसंख्यावाचिनोऽपि षट् । अहुः माहदया
द्रष्टव्या । तदतिक्रमे दृष्ट्या इति भावः ॥

नीवारफलमूलाशानृषीनप्यतिशेरेते ।

यस्या गुणा निरुद्रावास्तां द्रुतं यात पश्यत ॥ ४६ ॥

४६. नीवारेति ॥ निरुद्रावा निश्चापलाः स्थिरा इत्यर्थः ॥ “उदि भय-
तियौतिपूर्वः” इत्युत्पूर्वाद्भवतेर्घञ् ॥ यस्या गुणाः नीवाराः अक्रु-
धत्वा व्रीहयः ॥ “नौ वृ धान्ये” इति निपूर्वाद्ध्रस्वो घञ् ॥ “उपसर्गस्य
घञि—” इत्यादिना मेर्दीर्घः । तान् फलानि मूलानि चाश्रन्तीति
तद्वाशाः ॥ “कर्मण्यण्” इत्यण्प्रत्ययः ॥ तानृषीनप्यतिशेरेते तां सीतां
पश्यत द्रुतं यात गच्छत ॥

उच्छ्रायवान् धनारावो वानरं जलदारवम् ।

दूराश्लौवं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाश्लवः ॥ ४७ ॥

४७. उच्छ्रायवानिति ॥ उच्छ्रायवानुन्नतिमान् ॥ “उदि भयति—”
इत्यादिना घञ् ॥ महारावो गम्भीरध्वनिः गजाश्लवो गजगमनो रामः
जलदारवं मेघगम्भीरघोषं दूराश्लवं दूराश्लुतं हनूमन्तं नाम वानरं प्रोचे
प्रोवाच ॥ “यिमाश्लि ऋषुवोः” इत्याङ्पूर्वाद्ग्रीतेः श्लुवतेश्च विकल्पा-
द्वञ् ॥ तदभावे “ऋदोरप्” इत्यण्प्रत्ययः ॥

अवग्रोहे यथा वृष्टिं मार्ययन्ते कृषीवलाः ।

मार्ययन्तं तथा सीतां यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

४८. अवग्रोह इति ॥ अवग्रोहे चर्पाभावे ॥ “अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे”
इति विकल्पाद्वञ् ॥ यथा कृषीवलाः कर्षकाः ॥ “रजःकृषि—” इत्या-

१ यात पश्यत द्रुतम् Es.

२ महारावो T., G., Com.

३ गजाश्लवो T., G., Com.

दूराश्लव D.

दूराश्लव Es., T.

४ दूराश्लवम् T., G., Com.

५ अवग्रोहे T., T.

६ मार्ययन्ति घ.

७ यात सीतां T.

दिना मत्वर्यीये बलचि "बले" इति पूर्वस्य दीर्घः ॥ वृद्धिं प्रार्यवन्ते
आशंसन्ते तथा सीतां प्रार्थयन्त्यम् सुग्रीवशासनाद्यात् ॥

वणिक् प्रमादवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये ।

देशापेक्षास्तथा यूयं पातादायाङ्गुलीयकम् ॥ ४९ ॥

४९. वणिगिति ॥ प्रगृह्यतेऽनेनेति प्रमादस्तुलासूत्रम् ॥ "मे वणिजाम्"
इति घञ् ॥ तद्वान् तुलाहस्तो वणिक् यद्वद्यथा काले व्यवहारकाले
सिद्धये लाभाय देशापेक्षः समृद्धदेशापेक्षश्चरति तथा यूयमङ्गुली-
भवमङ्गुलीयं तवेवाङ्गुलीयकम् ॥ "जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः" इति छप्र-
त्ययः ॥ आदाय देशापेक्षाः सीताधिष्ठितवेशापेक्षाः सन्तः ॥ "कर्म-
व्यण्" इत्यण् ॥ यात् गच्छत ॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्नभस्तलम् ।

वाजिनः स्यन्दने भानोर्विमुक्तप्रग्रहा इव ॥ ५० ॥

५०. भमीति ॥ ते वानराः अभिज्ञानं विह्वमङ्गुलीयकं गृहीत्वा भानोः
स्यन्दने रथे विमुक्ताः शिथिलिताः प्रग्रहाः रश्मयः संयमनरज्जवो येषां
ते ॥ "रश्मौ च" इति प्रपूर्वाद्भेदः घञभावपक्षे "ग्रहविद्रुनिश्चिगमश्च"
इत्यप् ॥ वाजिनोऽश्वा इव नभस्तलं समुत्पेतुः ॥

उदक् शतबलिं कोट्या मुपेणं पश्चिमां तथा ।

दिशं प्रास्थापयद्राजा वानराणां कृतत्वरः ॥ ५१ ॥

५१. उदगिति ॥ राजा सुग्रीवः कृतत्वरः सन् शतबलिं नाम कञ्चन
कपियूथपं वानराणां कोट्या सह उदक् उदीचीं दिशं प्रतीत्यर्थः ।
उदीचीशब्दात्प्रथमान्तात् "दिक्शब्देश्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः—"
इत्यादिना अस्तातिप्रत्यये तस्य "अञ्जेलुक्" इति लुकि "लुक् तद्धित-
लुकि" इति लीप्रत्ययस्यापि लुकि भसंज्ञाभावात् "उद ईत्" इतो-
स्त्वेष्वपि निवृत्ते "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यन्ययत्वात्पञ्चाहुत्पञ्चायाः

१ देशापेक्षा Es.

२ "मङ्गुलीयकम्" O., G., Es, Es.

३ यप्रस्तले G.

४ विमुक्त Es.

५ This latter half is not found in T₂.

द्वितीयायाः “अव्ययादाप्सुषः” इति लुकि सर्वमवदातम् ॥ प्रास्थापयन्
प्रास्थापितवान् । तथा तद्वत्कोट्या सहैव सुदेणं पश्चाद्भवां पश्चिमां
पतीर्चीं दिशं प्रति प्रास्थापयत् ॥ “अग्रादिपश्चाद्विमण्ड” इति
विमण्ड ॥

प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतो ययौ ।

अप्रग्राहैरिवादिसो बाजिभिर्दूरैरपातिभिः ॥ ५२ ॥

५२. प्राचीमिति ॥ विनतो नाम कश्चिदूथपः तावद्भिः कोटिसंख्या-
कैरेव कपिभिः सह अप्रग्राहैः शिथिलितप्रग्रहैरित्यर्थः ॥ “रश्मौ च”
इति विकल्पात्प्रपूर्वाद्ग्रहेर्धञ् ॥ अत एव दूरपातिभिर्दूरगामिभिः बाजि-
भिरश्वैरादित्य इव अव्यग्रः सन् प्राचीं दिशं प्रति ययौ ॥

ययुर्विन्ध्यं शरन्मेघैः प्रावारैः प्रवरैरिव ।

प्रच्छन्नं मारुतिप्रघ्नाः सीतां^१ द्रष्टुं श्रवणमाः ॥ ५३ ॥

५३. ययुरिति ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्टोऽप्रगामी ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति
तिष्ठतेः प्रोपसृष्टात्कर्त्तरि कः ॥ “प्रष्टोऽप्रगामिनि” इति बत्वनिपातः ॥
मारुतिप्रघ्नाः हनूमत्पुरोगाः मूवैर्गच्छन्तीति मूवङ्गमाः घानराः । अशि
मुम् । सीतां द्रष्टुं प्रवरैः श्रेष्ठैः ॥ “प्रहवृष्टनिक्षिगमश्च” इत्यप् ॥
प्रावारैरुत्तरासङ्गैरिव । ‘द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ’ इत्यमरः ॥ “वृणोते-
राच्छादने” इति घञ् ॥ “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ॥
शरन्मेघैः प्रच्छन्नं विन्ध्यं ययुः ॥

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगर्मूर्धसु ।

विन्ध्ये तिग्मांशुमार्गस्य चेहः परिमवोपमे ॥ ५४ ॥

५४. परिभावमिति ॥ नगर्मूर्धसु विन्ध्याद्विशिखरेषु मृगेन्द्राणां सिंहाणां
परिभावमवज्ञानं कुर्वन्तः ॥ “पतौ भुवोऽवज्ञाने” इति षष्ठे घञ् ॥ तिग्मां-

१ अपग्रहे T₉.

२ दूरपातिभिः D, T₂, T₄.

३ द्रष्टुं सीतां T₂, T₃, T₄.

४ गिरिमूर्धसु T₃.

गिरिमूर्धने T₂, T₄.

शुभार्गस्य सूर्यमार्गस्य यः परिभवो निरोधः । घञभाषपक्षे “ऋदोरप्”
इत्यप् ॥ तस्य उपभाषयतीत्युपमे सहस्रे । भूर्तः परिभव इव स्थित
इत्यर्थः ॥ “भातञ्चोपसर्गे” इति कः ॥ तस्मिन्विन्ध्ये चेहः परिघ्रेषुः ॥

श्रेषुः शिलोच्चयान्भीमानुचेरुतरान् नदान् ।

आशांसवो कर्वं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयम् ॥ ५५ ॥

५५. श्रेषुरिति ॥ शत्रोर्लघुमुच्छेदनम् ॥ “ऋदोरप्” इत्यप् ॥ सीता-
या विनिश्चयं स्थाननिर्णयं च ॥ “प्रहृष्टनिश्चिगमश्च” इत्यप् ॥
आशांसव इच्छवः । “समाशंसमिक्ष डः” इत्युपरययः ॥ ते धानराः
भीमान् भवहूरान् शिलोच्चयान् शिलोत्करान् गिरीन् । उत्पूर्वाभिर्नोतेः
“एरश्च” इत्वेरश्च । श्रेषुस्तेषु घञमुरित्यर्थः । “देशकालाध्यभाषानां
कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” इति कर्मत्वम् ॥ “वा जृप्तमुचसाम्” इति विक-
ल्पाकर्मैछित्तेष्वभ्यासलोपौ ॥ अतरामधिद्यमानतरणान् दुस्तरानि-
त्यर्थः ॥ “ऋदोरप्” इत्यप् ॥ नदाभ्यवाहान् तेरुससीर्णवन्तः ॥ “वृफल-
भजत्रपश्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥

आदरेणैर्गमं चक्रुर्विषमेष्वप्यसहसाः ।

व्यामुवन्तो दिशो न्यादान् कुर्वन्तः सव्यधोन्हरीन् ॥ ५६ ॥

५६. आदरेणेति ॥ विषमेषु विषमस्थलेष्वप्यसहसाः अधिद्यमानसस्य-
प्राप्ताः ॥ “उपसर्गेऽङ्” इत्यदेरुपसृष्टाक्प् ॥ “घञपोश्च” इति घस्ला-
देशः ॥ दिशो व्यामुवन्तः हरीन् सिंहान् सव्यधान् ससंग्रहान् ॥
“व्यधजपोरनुपसर्गे” इत्यप् ॥ न्यादान् निराहारान् ॥ “नौ ण च”
इत्यदेर्णप्रत्ययः ॥ कुर्वन्तः आदरेण गमं गमनं चक्रुः । ग्रहादिनैवोभय-
प्राप्यम् ॥

संचेरुः सहसाः केचिदस्वनाः केचिदादिषुः ।

संयामवन्तो यतिवस्त्रिगदौनपरेऽमुचन् ॥ ५७ ॥

१ शिलोच्चयान्नुद्वा° N., O., T., B.

शिलोच्चयान्भीमान्ते तेह° T., G., Com.

२ The verse is not found in T.

३ आदरेणागमं T.

४ सव्यधा° D.

५ निराहा° C., T., G., Com.

५७. संवेदरिति ॥ केचिद्भानराः सहस्रास्सहासाः संवेदः । केचिद्व-
स्वनाः निःशब्दाः भाट्टेषुः पर्यटितवन्तः । भटतेर्लुङ् ॥ “स्वनहसोर्षा”
इत्युभयत्र विकल्पादप्य ॥ अपरे यतिवत् संयामवन्तो नियमवन्तः ॥
“यमः समुपनिविषु च” इति विकल्पादप्य ॥ निनादान् वाच्यः ॥ “नौ
गदनद—” इत्यादिना विकल्पादेव घञ् ॥ अमुचञ् । वाचो निजगदु-
रित्यर्थः । मुचेर्लुङि लुङित्वाद्ङ् ॥

अयं कृमादनिंकाणा नराः क्षीणपणा इव ।

अमदाः सेदुरेकस्मिन् नितम्बे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

५८. अयेति ॥ अयानन्तरं कृमात् परिभ्रमणश्चमात् । कृमेर्भावे घञ् ॥
“नोदासोपदेशस्य—” इत्यादिना घृद्धिप्रतिषेधः ॥ अनिकाणाः
निःशब्दाः “कणो क्षीणायां च” इति निपूर्वात्कणतेः क्षीणायां वा घञ् ॥
क्षीणपणाः क्षीणचित्ताः नरा इव ॥ “नित्यं पणः परिमाणे” इति पणतेः
परिमाणार्थे अप्रत्ययः । इह चित्तमात्रं लक्ष्यते । अमदाः निर्मदाः ॥
“मदोऽनुपसर्गे” इत्यप्य ॥ निखिलाः घानराः एकस्मिन्गिरेर्नितम्बे कटक-
सेदुर्निषेदुः ॥

ततः ससंमर्दास्तत्र निरैक्षन्त पतत्रिणः ।

गुहाद्वारेण निर्यातः समजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

५९. तत इति ॥ ततो निषदनानन्तरं तत्राद्रिकटके ससंमदान् सह-
र्षान् ॥ “प्रमवसंमदौ हर्षे” इत्यप्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ गुहाद्वारेण
निर्यातो निर्गच्छतः । यातेः शतरि दास् । पतत्रिणः पक्षिणः समजेन
सङ्गेन ॥ “समुधोरजः पशुषु” इति संपूर्वावजोरप्य ॥ निर्यातः पशूनिव
निरैक्षन्त अपश्यन् । ईक्षतेर्लुङि “ह्योऽन्तः” इत्यन्तादेशः ॥

१ कमेण a, T_h, D.

कमेण E_h.

२ अनिकाणाः N., O., T_h.

३ सममदा T_h.

पतत्रिणस्त D.

४ ससंमर्दास्तत्र Com.

५ सममदाः D.

६ समजेन a.

ग्लहमक्षेषु कुर्वाणान्छयना कितवानिव ।

मलिम्लुचानिवापश्यन्नाकुन्तानागतान्गिरेः ॥ ६० ॥

६०. ग्लहमिति ॥ अक्षेषु पाशकेषु विषये छयना कपटेन ग्लहं पर्णं कुर्वाणान् । 'पर्णोऽक्षेषु ग्लहोऽश्नास्तु देवताः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । "अक्षेषु ग्लहः" इति प्रहेरबन्तो लत्वार्थे निपातः । कितवानक्षदेवकानिव । 'धूर्त्तोऽक्षदेवी कितवः' इत्यमरः । गिरेरागतान् मलिम्लुचान् पादधरानिष । 'पादधरमलिम्लुचौ' इत्यमरः । गिरेरागतान् चाकुन्तान् प्रक्षिणोऽपश्यन् ॥

वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहृवा गुहाम् ।

माविशन्नाह्वमज्ञा आह्ववमुपलिप्तवः ॥ ६१ ॥

६१. वीनामिति ॥ वीनां पतत्रिणां । 'विविधिकरपतत्रिणः' इत्यमरः । उपसरः प्रजनो गर्भाधानाय वृषभाणां गोपूषगमनमिति यावत् । "प्रजने सत्तैः" इत्यप् ॥ इह लक्षणयोपसरमियोपसरे संभ्रमोपसर्पणं दृष्ट्वा । पक्षिसंचारादुदकसत्तां निश्चित्येत्यर्थः । अन्योन्यमुपहृवः आह्वानं येषां ते अन्योन्योपहृवाः ॥ "ह्रः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु" इति ह्रयत्तेरप् संप्रसारणं च ॥ आह्वयन्ते सस्पर्धमाकारयन्त्यस्मिन्नित्याह्वो युज्यम् ॥ "आह्वि युजे" इत्यप् संप्रसारणं च । तत्र प्रज्ञाः प्रौढाः ते धानराः आह्वयं निपाताक्यं जलाशयम् । 'आह्वयस्तु निपातं स्यादुप-कूपजलाशये' इत्यमरः ॥ "निपातमाह्वयः" इति निपाततात्साधुः ॥ उपलिप्तवः पिपासोपशमार्थं लिप्तवो गुह्यं माविशन् ॥

कुर्वन्तो हवमाप्तानां पिपासावधकाङ्क्षिणः ।

द्वारं तमोधनमख्यं गुहायाः माविशन् द्रुतम् ॥ ६२ ॥

६२. कुर्वन्त इति ॥ आप्तानां सुदृष्टां हवमाप्तानम् ॥ "भावेऽनुपसर्गस्य" इत्यप्संप्रसारणं च ॥ कुर्वन्तः पिपासाया वधो निवृत्तिः ॥ "ह्रनञ्

वधः" इति हन्तेरध्वधादेशश्च ॥ तत्काङ्क्षिणः सन्तः तमसो घनो मूर्तिः
कार्त्तिकर्त्तृ संघात इति यावत् ॥ "मूर्त्तो घनः" इति निपातः ॥ तत्प्रत्ययं
तत्सन्निभं गाढान्धकारं गुहायाः द्वारं द्रुतं प्राविशन् ॥

तस्मिन्नन्तर्घने^१ पश्यन्मर्घणे सौधसन्ननः ।

लोहोद्धनघनस्कन्धा ललितापघनां स्त्रियम् ॥ ६३ ॥

६३. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्विले अन्तर्हन्त्यते गम्यते इत्यन्तर्घनोऽन्तर्घणो
वा । बाह्यिकेषु देश इति काशिका । अत्राभ्यन्तरावकाशमात्रं लक्ष्यते ॥
"अन्तर्घनो देशे" इति हन्तेरप्रत्ययो घनादेशश्च । तस्मिन्नन्तर्घनेऽध-
काशे सौधस्थ सन्ननः प्रघणेऽल्लिन्दे । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रको-
ष्ठकः' इत्यमरः । "अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च" इति प्रपूर्वोद्धन्तेर-
प्रत्ययान्तो निपातः । उद्धन्यतेऽस्मिन्नियुद्धनो हन्यमानस्य तत्तायः
पिण्डादेराधारभूतोऽत्याधानाख्यो लोहकूटः ॥ "उद्धनोऽत्याधानम्"
इति हन्तेरुपूर्वाद्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ लोहोद्धनवद्धनाः निविद्धाः
स्कन्धाः येषां ते वानराः ललितापघनां कोमलाङ्गम् ॥ "अपघनो-
ऽङ्गम्" इत्यपपूर्वोद्धन्तेरप्रत्ययान्तो निपातः ॥ स्त्रियमपश्यत् ॥

द्वैघणोद्भिन्नकल्पाग्रास्तरसा तरुसंहतीः ।

अन्याध्यपृच्छन्कुर्वाणास्तां तेऽयोघनमुष्टयः ॥ ६४ ॥

६४. द्वैघणेति ॥ अयो हन्यते यभिरित्ययोघनाः लोहघण्टास्त इव
मुष्टयो येषां ते । तद्वभिषिद्धमुष्टय इत्यर्थः । अत एव तरसा तरुसंहतीः
द्रुर्द्रुमो हन्यतेऽनेनेति द्वैघणः कुठारादिः ॥ "करणेऽयोषिद्रुषु" इत्यु-
भयत्रापि करणार्थे हन्तेरप्रत्ययो घनादेशश्च ॥ अरिहृणादिपाठात्
"पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति वा द्वैघण इति णत्वम् । तेनोद्भिन्नक-
ल्पानि तत्प्रायाण्यप्राणि यास्तं ताः कुर्वाणास्ते वानरास्तां स्त्रियम् ।

^१ 'अन्तर्घने' N., O., D., E.

^१ मघाणे N., O., B.

मघाणे O., E.

^१ The verse 64 is found only in
T., G., Com.

व्याधेरभावोऽव्याधि अनामयमित्यर्थः । अर्थाभावेऽध्ययीभावः । अपृ-
च्छन् कुशलमपृच्छन्नित्यर्थः ॥

सा स्तम्बपदन्यासान् विघनेन्दुसमद्युतिः ।

परिघोर्धुजानाह हसन्ती स्वागतं कपीन् ॥ ६५ ॥

६५. वेति ॥ विहन्यते तमस्तेजोऽन्तरं घानेनेति विघनः । पूर्ववत्
“करणेऽयोविद्वुषु” इत्यप् । तेनेन्दुना समद्युतिः सा स्त्री स्तम्बाः शुल्माः
हन्यन्त एभिरिति स्तम्बघ्नाः । “अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ” इत्यमरः ॥
“स्तम्बे क च” इति स्तम्बोपपदादन्तेः करणे कप्रत्ययः ॥ “गमहन्—”
इत्यादिना उपधालोपः ॥ ते पदव्यासा येषां तान् । परिहन्यतेऽनेनेति
परिघोर्धुजा ॥ “परी घः” इत्यप्प्रत्ययो घादेशश्च ॥ तद्वतुरघो भुजाः
येषां तान् कपीन् हसन्ती स्वागतमाह । स्मितपूर्वं स्वागतमपृच्छ-
न्नित्यर्थः ॥

पिमायाद्रिगुहोपघ्नानुद्धान् सहस्रमागतान् ।

फलैर्नानोरसैश्चित्रैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः ॥ ६६ ॥

६६. पिमावेति ॥ अद्रिगुहोपघ्नान् तदाशयान् स्वाशये गतानित्यर्थः ॥
“उपघ्न आशये” इति हन्तेरप्प्रत्यये उपधालोपनिपातः । उद्धान् प्रश-
स्तान् सहस्रशो गणश आगतान् ॥ “सहोद्घौगणप्रशंसयोः” इति समु-
त्पूर्वाद्धन्तेरप्प्रत्यये घादेशनिपातः ॥ कपीन् नानाविधैर्बहुविधैः
चित्रैरद्भुतैः फलैः स्वादुशीतैः मधुराशिशिरैः वारिभिश्च पिमाय सप्त-
पैयामास । प्रीणातेर्लिटि घृद्धथायादेशौ ॥

निघानिघतहृच्छत्रे तैस्मिंस्ते लब्धिर्यैः फलैः ।

तृप्तास्तां भ्राजधुमतीं यमच्छुः कस्य पूरियम् ॥ ६७ ॥

६७. निघेति ॥ निघाः निमिताः समसंस्थानाः अनिघाः विपरीताः ॥
“निघो निमितम्” इति निपूर्वाद्धन्तेरप्प्रत्यये घादेशनिपातः । तैरुभयै-

१ परिषाभभुजां T₂, T₄.

२ सादर noticed by c.

३ सहस्र आगतान् T₂, G., Com.

४ नानाविधैः T₂, G., Com.

५ ते तस्मिन् D.

स्तवभिच्छब्दे तस्मिन् बिले ते धानराः लब्धिमैर्लब्धैः । “द्वितः किः”
इति किः ॥ फलैस्वृताः स्वतः आजपुमतीं दीक्षिमतीम् ॥ “द्वितोऽ-
शुच” इत्यपुञ्जत्ययान्तः ॥ तां स्त्रियमियं कस्य पूरिति पञ्चदशः ॥

दर्शनं करोषि कस्मोर्यं यत्रेनाख्यापतां शुभे ।

स्वप्ने निधिवदाभाति तव संदर्शनं हि नः ॥ ६८ ॥

६८. रक्षणमिति ॥ हे शुभे कस्मात्कारणार्थं यत्नेन दर्शनं रक्षणं
करोषि ॥ “यजयाचयत—” इत्यादिना यतिरक्षिभ्यां भावे लङ्प्रत्ययः ॥
नोऽस्मभ्यमाख्याहि । तव संदर्शनं नोऽस्माकं स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् ॥
“स्वप्नो नन्” इति नन् ॥ निधिवत् निधिरिव ॥ “उपसर्गे घोः किः” ॥
आभाति प्रतिभाति ॥

ततो जलधिगम्भीरान्वानरान्प्रत्युवाच सा ।

इयं दानवराजस्य पूः सृष्टिर्विश्वकर्मणः ॥ ६९ ॥

६९. तत इति ॥ ततः प्रश्नानन्तरं सा स्त्री जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति
जलधिः समुद्रः ॥ “कर्मण्यधिकरणे च” इति घोः किः ॥ तद्वद्गम्भी-
रान् वानरान्प्रत्युवाच । किमिति । इयं दानवराजस्य दानवेन्द्रस्य पूः
पुरी विश्वकर्मणः । कृद्योगात्कर्त्तरि षष्ठी ॥ सृज्यत इति सृष्टिः । तेन
सृष्टेत्यर्थः । कर्मणि “स्त्रियां किन्” इति किन् ॥

निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलद्विषा ।

दुहिता मेरुसावर्णेरेहं नाम्ना स्वयंप्रभा ॥ ७० ॥

७०. निहत इति ॥ असौ दानवः स्थितिं मर्यादाम् ॥ “स्थागापापचो
भावे” इत्यङ्प्रत्ययेन किन् ॥ “यतिस्त्यतिमास्थामिच्छि किति” इती-

१ एवं B.

२ कस्मात् T₅, T₆.

३ ‘माख्याहि नः शुभे D., T₅, T₆, Com.

४ सृष्टिः सृष्टि D., E₂.

५ बलद्विषा T., G., Com.

बलद्विषा B.

बलद्विषा T₅.

त्वम् ॥ भिन्दुत्सादयन् बलिद्रुहा बलिर्ध्वसिना वैत्यारिणा निहतश्च ।
अहं मेरुसावर्णेनाम तस्य दामवेन्द्रस्य बुद्धिता नास्मा स्वयंप्रभा ॥

जुतिमिच्छथ चेत्तूर्ण कीर्त्तिं वा पातुमात्मनः ।

करोमि वो बहिर्यूतीन् पिधद्ध्यं पाणिभिर्दशः ॥ ७१ ॥

७१. जुतिमिति ॥ तूर्णं जुतिं बहिर्गतिं तदा आत्मनो मम कीर्त्तिं युष्म-
ज्जाणजनितं यशः पातुं वा ज्ञातुं चेत्यर्थः ॥ 'वा स्याद्विकल्पोपमयो-
रेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः । इच्छथ चेत् । वो युष्मान् बहिर्गुहा-
बहिर्देशे युतिमिभ्रणं मेलनं येषां तान् बहिर्यूतीन् करोमि । युष्मानञ्च-
एयूथान् बहिः स्थापयिष्यामीत्यर्थः ॥ "ऊतियूतिजुतिसातिहेति की-
र्त्तयम्" इति निपातनात् जुतियूत्योर्जघतेयौतेश्च दीर्घनिपातः कीर्त्त-
यतेः कीर्त्तिः । पाणिभिर्दशः पिधद्ध्यं छादयत । अपिपूर्वाच्चाओ लोटि
लुकि ष्यणि "दधस्तथोश्च" इत्यभ्यासस्य भभावे "आभ्यस्तयो-
रातः" इत्याकारलोपः । 'बहि भागुरिरलोपम्' इत्यपेरलोपः ॥

प्रज्यावती निरुद्धास्नान् विधेवानुष्ठितक्रियान् ।

निरचिक्रमदिच्छातो वानरांश्चङ्कमावतः ॥ ७२ ॥

७२. प्रज्येति ॥ प्रज्यावती प्रशस्तगतिमती ॥ "प्रजयजोर्भावे क्यप्"
इति क्यप् ॥ ततः प्रशंसायां मतुप् । ततो ङीप् । सा स्त्री विधेव काचि-
न्मन्त्रविधेव ॥ "संज्ञायां समज—" इत्यादिना विधेः क्यप् ॥ निरुद्धा-
स्नान् पाणिपिहितहस्तीन् अनुष्ठितक्रियान् कृतोचितध्यापारान् ॥ "कृजः
श च" इति स्त्रियां शप्रत्यये रिङादेशः ॥ चङ्कमावतः कुटिलगति-
मतः ॥ "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति क्रमेर्यङन्तात् "अ प्रत्ययात्"
इति स्त्रियस्यकारप्रत्यये टाप् । ततो मतुपि शस् । धानरानिच्छात-
स्तद्विरुद्धानुसारतः ॥ "इच्छा" इतीषेः शप्रत्यये यगभावो निपातितः ॥
निरचिक्रमत् निष्क्रामितवती । क्रमेणौ चङि "सन्धतः" इत्यभ्यास-
स्येत्वम् । तस्यालघुत्वाच्च दीर्घः ॥

निष्कम्ब्य शिक्षया तस्यास्त्रपावन्तो रसातलात् ।

ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथायवललम्बिरे ॥ ७३ ॥

७३. निष्कम्ब्येति ॥ तस्याः स्त्रियाः शिक्षयोपदेशेन ॥ “गुरोश्च हलः” इत्यप्रत्यये टाप् ॥ रसातलाद्विलाजिष्कम्ब्यात् एव स्त्रीशरणागमात् षपावन्तः । अपूर्वित्वात् “विद्भिदाविद्भ्योऽङ्” इत्यङ् । ततो मनुप् । काले स्वामिकृतं मासकालमतिक्रान्तं ज्ञात्वा व्यथां भयम् । व्यथ भयसंचलनयोः । भिदावित्वाद्ङ् । अवललम्बिरे प्राप्ताः ॥

चिन्तावन्तः कया चक्रुरुपधाभेदभीरवः ।

अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥ ७४ ॥

७४. चिन्तावन्त इति ॥ उपधानमुपधा सम्यक् परीक्षा । ‘उपधा सुपरीक्षापि’ इति यादवः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् ॥ तया तज्जन्यः सिद्धिर्लक्ष्यते । तद्भेदात् तद्भक्ताभीरवः अत एव चिन्तावन्तः इति-कर्त्तव्यतामूढाः किमपि ध्यायन्तः नृपतेः स्वाभिनः कार्यमकृत्वा कथं पूजां संमानं लप्स्यामहे इति कथाः संलार्पाश्चक्रुः । सर्वत्र “चिन्ति-पूजिकथिकुम्बिचर्चश्च” इत्यङ् ॥

प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो बालिसंभवः ।

युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्तवेदनाम् ॥ ७५ ॥

७५. प्रायेति ॥ बालिसंभवोऽङ्गदः प्रायोपासनया प्रायोपवेशनेन अन-
श्नस्थित्येत्यर्थः । ‘प्रायश्चानशने मृत्यौ’ इति विश्वः । उपपूर्वादासेः
“अयासभ्रम्यो युच्” इति युच् । शान्तिं सर्वोरिष्टनिवृत्तिं मन्वानो
निश्चिन्वन् योगं चित्तनिरोधं युक्त्वा अवलम्ब्य चित्तवेदनां मनोव्य-
थाम् । “घट्टिवन्द्दिविद्भ्यो युज्यक्तव्यः” इति विदेर्युच् । विवृण्वन्
प्रकाशयन् शैले स्थितः ॥

प्रस्कन्दिकामिव भाप्तो ध्यात्वा भूते स्म जाम्बवान् ।

धिक् शालभजिकाप्रख्यानं विषयान् कल्पनारुचीन् ॥ ७३ ॥

७३. प्रस्कन्दिकामिति ॥ अथ जाम्बवान् ध्यात्वा किं त्वं करिष्यसीति
प्रश्नस्योत्तरमालोच्येत्यर्थः । प्रस्कन्दिकां प्रस्कन्दनिरोधं प्राप्त इव तथा
गद्गदः सन्नित्यर्थः ॥ “रोगाख्यायां ण्युल् बहुलम्” इति स्कन्देः प्रपूर्वा-
द्भोगाख्यायां खियां ण्युल् ॥ भूते स्म । तदेवाह सार्धश्लोकेन धिगि-
त्यादिना । शालभजिकाः शारदस्तवस्त्रादिनिर्मिताः क्रीडासाधन-
भूताः पुत्रिकाः । ‘पाञ्चालिकादिवस्त्रादिपुत्रिका शालभजिका’ इति
पादयः ॥ “संज्ञायाम्” इति ण्युल् ॥ “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” इति
समासः ॥ तत्प्रख्यास्तत्प्राप्त्यान् अपारम्पर्यिकानित्यर्थः । अत एव
कल्पनातोऽभिमानतो दक्षिरिच्छा येषु तान् स्वभाषतः स्पृहणीयानि-
त्यर्थः । विषयान् शब्दादीन् धिक् ॥

यां कारि राजपुत्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियाम् ।

अहमप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्तवैवमुपाविशत् ॥ ७४ ॥

७४. यामिति ॥ अयं राजपुत्रोऽङ्गदः यां कारि क्रियामनुतिष्ठति ॥
“विभाषा वयानपरिमञ्जयोरिच्छ” इति करोतेरिज्प्रत्ययः । अकारास्तां
क्रियामित्यत्र शप्रत्ययः । अहमप्यनुतिष्ठामीत्येवमुक्त्वा जाम्बवान्-
प्युपाविशदुपविष्टः । प्रायोपवेशनं कृतवानित्यर्थः ॥

उवाच मारुतिर्वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् ।

अहं पर्यायसंप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम् ॥ ७५ ॥

७५. उवाचेति ॥ अथ मारुतिर्हनुमान् अत्रास्मिन्पर्वते वृद्धे जाम्बवति
संन्यासिनि सर्वसङ्गपरित्यागिनि सति अहं पर्यायसंप्राप्तमङ्गजाम्ब-
वदानन्तर्यप्राप्तां प्रायोपवेशिकां प्रायोपवेशनम् ॥ “पर्यायार्हणोत्प-
त्तिषु ण्युच्” इति पर्यायार्थे ण्युच् ॥ कुर्वे इति वानरानुवाच ॥

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः ।

इत्युक्त्वा सर्वे एवास्थुर्वद्धा योगासनानि ते ॥ ७९ ॥

७९. अभाव इति ॥ अस्मिन् शीले भवतामभावे मरणे सति यो जीवे-
त्तस्य अजीवनिरस्तु अजीवनमेवास्तु । धिक् तस्य जीवनमिति भावः ॥
“आक्रोशे नश्यतिः” इत्याक्रोशे जीवेरनिप्रत्ययः ॥ इत्युक्त्वा ते सर्वे
एव सर्वेऽपि योगासनानि स्मृतिकपसकादीन्यासनानि वद्धा अस्थु-
रनशने स्थिताः । तिष्ठतेर्लुङि “मातिस्था—” इत्यादिना सिचो
लुक् ॥ “अतो लोप इति ख” इत्याकारलोपः ॥

अक्लेश्यमसिनाश्यन्तं कबन्धवधमभ्यधुः ।

धिक् नः प्रपतनं घोरं क्लेशान्तस्त्वमनाथवत् ॥ ८० ॥

८०. अक्लेश्यमिति ॥ असिना खड्गेन कृतमिति शेषः । अत एवाक्लेश्य-
मक्लेशकरमाशुभावादिति भावः ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्त्तरि
कृत्यः । किं चाश्यन्तमग्निसंस्कारान्तं तत्रापि राभहस्तकृतमिति भावः
कबन्धवधमभ्यधुरभिहितवन्तः प्रशंसितवन्त इत्यर्थः । घोरं दारुणं
शोऽश्माकं प्रपतनं शरीरपातं धिक् । अशस्त्रवधत्वादिति भावः । किं
आत्मथवदनाथानामिव क्लेशः पूतीमात्रः तदन्तत्पम् । अग्निसंस्कार-
भावादिति भावः ॥

ततो मन्दगतैः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनम् ।

अशनीयमिवाशंसुर्महानायादशीभनः ॥ ८१ ॥

८१. तत इति ॥ ततस्तेषां प्रायोपवेशनानन्तरं मन्दगतो मन्दगमनः ॥
“कर्पुस्के भावे कः” इति कः ॥ महान्महाकायः न शोभत इत्यशोभनः
अमङ्गलरूपः ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्त्तरि ल्युट् ॥ पक्षी संपा-
तिर्नाम जडयोर्धोता मृगस्तेषां प्रायोपवेशनं मरणव्रतम् । भावे ल्युट् ।

पयःपानं क्षीरपानमिव भक्ष्यलाभात्तद्वच्छरीरसुखकरमित्यर्थः ॥
 “कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुं शरीरसुखम्” इति कर्मोपपदात्पिबते-
 भावे ह्युद् ॥ आशंसुरभिलाषुकः सन् ॥ “सनाशंसमिक्ष उः” इत्युः ॥
 आयादायातः ॥

देहग्रन्थनतुण्डाग्रं तं विलोक्याशुभाकरम् ।

पार्यगोचरमात्मानमशोचन् वानरा मुहुः ॥ ८२ ॥

८२. वेहेति ॥ वृक्ष्यते भिद्यतेऽनेनेति ग्रन्थनम् । “करणाधिकरण-
 पोश्च” इति करणे ह्युद् ॥ देहस्य ग्रन्थनं देहग्रन्थनम् ॥ “कृद्योगादि-
 षष्ठी समस्यते” इति समासः इभ्यप्रग्रन्थनवत् । तादृक् तुण्डाग्रं यस्य
 तम् । अशुभाकरममङ्गलालयम् ॥ “पुंसि संक्षार्या घः प्रायेण” इति
 घः ॥ तं पृथ्वी विलोक्य वानराः पार्यगोचरं पापग्रहणम् ॥ “गोचर-
 संचर—” इत्यादिना घप्रत्ययास्तो निपातः ॥ आत्मानं मुहुर्दशोचन् ॥

जटायुः पुण्यकृतपक्षी दण्डकारण्यसंचरः ।

कृत्वा राघवकार्यं यः स्वराकटोऽग्निसंस्कृतः ॥ ८३ ॥

८३. जटायुरिति ॥ संचरत्यस्मिन्निति संचरः संचारस्थानम् ॥ “गोच-
 रसंचर—” इत्यादिना अधिकरणार्थे आस्तो निपातः ॥ दण्डकारण्य-
 मेव संचरोऽस्येति सः जटायुर्नाम पक्षी गृध्रः पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् ॥
 “सुकर्म—” इत्यादिना भूते क्तिप् ॥ तथाहि यः जटायुः राघवकार्यं
 रामप्रयोजनं कृत्वा अग्निसंस्कृतो रामेण कृताग्निसंस्कारः सन् स्वः
 स्वर्गमाकटः ॥

नरकस्यावतारोऽयं शशोऽस्माकमागतः ।

अचेष्टा यदिहान्यायादनेनात्स्यामहे वयम् ॥ ८४ ॥

८४. स्वयं तु पापकृदित्याहुः नरकसेति ॥ अस्माकमयं प्रत्यक्षो नरकस्य
 शैरवादेरवतारोऽवतरणमार्गः ॥ “अवे नृक्षोर्धञ्” इति करणे घञ् ॥

आगतः प्राप्तः यद्यस्मादिहादौ अक्षेष्टः निक्षेष्टः यद्यमन्यायादकार-
णात् ॥ “अध्यायन्याय—” इत्यादिना निपूर्वादिणः करणे घञन्तो
निपातः ॥ अनेनात्स्यामहे भक्षिष्यामहे । अतो दुर्मरणहेतुत्वादस्माक-
मयं प्रत्यक्षं नरकद्वारमित्यर्थः । अदेः कर्मणि लृटि तच् ॥

हृदयोदङ्कसंस्थानं कृतान्तानायसंनिभम् ।

शरीराखनतुण्डाग्रं प्राप्यामुं शर्म दुर्लभम् ॥ ८५ ॥

८५. इदमेति ॥ हृदयस्य उदङ्गयते उद्गिरयतेऽनेनेत्युदङ्क उद्गरणी ॥
“उदङ्कोऽनुदके” इत्युत्पूर्वादङ्गतेः करणे घञन्तो निपातः ॥ तस्यैव
संस्थानं संनिवेशो यस्य तं हृदयोद्वारकोदङ्कवद्भयङ्करमित्यर्थः ॥ कृता-
न्तस्यान्तकस्य आनीयते आकृष्यतेऽनेनेत्यानायो जालं जलजन्तुबन्ध-
नम् । ‘आनायः पुंसि जालं स्यात्’ इत्यमरः ॥ “जालमानायः” इत्या-
ङ्पूर्वाङ्गयतेः करणे घञन्तो निपातः ॥ तत्संनिभं तत्सदृशं तद्वत्प्रा-
णाकर्षकमित्यर्थः । शरीरस्य आखन्यतेऽनेनेत्याखनं विदारणं फ्रक-
चादिकम् ॥ “खनो घञ्” इत्याङ्पूर्वात्खनतेः करणे घप्रत्ययः ॥
तद्विधं तुण्डाग्रं अङ्गुकोटिरस्य तममुं गृध्रं प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं जीवनं
नास्तीत्यर्थः ॥ “न सुदुर्ग्या केवलाभ्याम्” इति निषेधात् “उपस-
र्गात्सल्लभ्योः” इति नुब्र भवति । अत्रामुमिति पुल्लिङ्गनिर्देशात्तुण्डा-
ग्रधर्मं उदङ्गादिसाम्यमवयवतद्वत्तोरभेदोपचारात्पक्षिगतत्वेनोक्त इत्य-
नुसन्धेयम् ॥

ईषदाक्यकूरोऽप्येष न परत्राशुभक्रियः ।

अस्मान्शुभितोऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया ॥ ८६ ॥

८६. ईषदिति ॥ किं न एष धामरगणः परत्राप्यकुच्छ्रेण सुखेनानाक्यः
आक्यः कृतो विधात्रा ईषदाक्यकूरो न । इह तावदास्तां देवेन पर-
त्रापि सुखमाप्नोति न कृत इत्यर्थः ॥ “कर्तृकर्मणोश्च भूक्तोः” इति
करोतेः कर्मणीषदादौ चोपपदे सल्लप्रत्ययः ॥ तथाहि अशुभक्रियः

पापकर्मा बुभुक्षया भोक्तुमिच्छया क्षुधा । भुजेः सन्नन्तात्स्त्रियामप्र-
त्यये द्वाप् । परिग्लायतीति परिग्लानः परिर्क्षेणः । बहुलप्रहणात्क-
र्त्तरि ल्युट् । निष्ठार्या वा “संयोगादेरातो धातोर्यञ्वतः” इति नत्वम् ।
एष पक्षीत्यनुवर्त्तते । अस्मान्तुं भक्षयितुमितोऽभ्येतीत आगच्छति ।
दुर्मरणदोषात्परलोकोऽपि नास्माकमस्तीत्यर्थः ॥

इति कृवधिकारः ॥

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः ।

के सूर्यं दुरुपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्धनि ॥ ८७ ॥

८७. संप्राप्येति ॥ अथ पक्षी वानरान्संप्राप्य मधुरं वचो जगाद ।
तदेवाह । मनसापि दुरुपस्थाने बुष्पापे गिरिमूर्धनि पर्वताग्रे सूर्यं के
किमर्थमागताः किमिदमिह कियत इति शेषः ॥

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो रामसंकथाम् ।

समानोदर्यमस्माकं जटायुं च स्तुथादरात् ॥ ८८ ॥

८८. अप पुनः प्रकीर्णकाधिकारः । आत्मन इति ॥ सूर्यं के रामसंकथाः राम-
संघन्धिनीः कथाः कुर्वन्तः आत्मनः ॥ “न संयोगाद्भ्रमन्तात्” इति
निषेधाच्छसि नाह्रोषः ॥ परिदेवध्वे शोचथ । देवु देवने । भौवादिका-
ल्लटि ष्वमि डेरेत्वम् । किंचास्माकं समानोदरे शयितं समानोदर्यमेको-
दरघ्रातरम् ॥ “समानोदरे शयितं ओ घोदात्तः” इति यत्प्रत्ययः ।
“विभाषोदरे” इति समानस्य विकल्पेन सभाषाभाषः । जटायुमा-
दरात्स्तुथ च प्रशंसथ च । स्तौतेर्लटि ओ शपो लुक् ॥

शङ्काधावित्रवर्चनं प्रत्यूचुर्बानराः खगम् ।

वयं शत्रुलवित्रेषोर्दृता रामस्य भूपतेः ॥ ८९ ॥

१ मनसि नगमूर्धनि T₂, T₃, T₄.
मनसा गिरिमूर्धनि T., G., Com.
२ “देवताः T., G., Com.

३ जटायुं च कथं स्तुथ T₂.
जटायुं प्रस्तुथादरात् D.
४ वचनमित्यूचुर्को T₂.

६९. शङ्केति ॥ धानराः धूयतेऽनेनेति धवित्रं विधूनयम् । “अतिलूयू-
स्खानसहस्र इवः” इति करणे धुनातेरिन्नप्रत्ययः ॥ सङ्काधवित्रं
हिंस्रत्वशङ्कानिराकरणं वचनं यस्य तं विश्वसनीयमित्यर्थः । जगं पक्षिणं
वयं शत्रूणां लूयन्ते यमिरिति लघिनाद्युद्धाः । पूर्ववद्विन्नप्रत्ययः ।
त इषवो यस्य तस्य रामस्य भूपतेः स्यामिनो कृता इति प्रत्ययः ॥

केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् ।

इतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्तामहे वयम् ॥ ९० ॥

९०. के यूपमित्यत्रोत्तरमुक्त्वा किमर्थमागता इत्यत्रोत्तरमाह केनापीति ॥ केनापि
दौष्कुलेयेन दुष्कुलापत्येन ॥ “दुष्कुलाङ्कु” इति ङक् ॥ इतां
कुल्याम् । अहार्थे साध्वर्थे वा यत् । माहाकुलीं महाकुलापत्यं महाकु-
लीनस्य महाकुलापत्यस्य ॥ “महाकुलादञ्जौ” इति कमादञ्जौ ॥
तस्य रामस्य प्रियां सीतां वयं लिप्तामहे लघुमिच्छामः । लभेः
सन्नन्ताल्लटि “सनि मीमा—” इत्यादिना ह्रस्वादेशे “पूर्ववत् सनः”
इति तङ् ॥

त्रिंशत्तममहैर्यतिं मत्वा मत्सागमावधिम् ।

अकृतार्था विषीदन्तः परलोकमुपास्महे ॥ ९१ ॥

९१. अयं किमिदमिह क्रियत इत्यत्रोत्तरमाचक्षते त्रिंशत्तममिति ॥ प्रत्यागमस्य
प्रत्यागमनस्यावधिमवधीकृतं त्रिंशतोऽह्नां पूरणं त्रिंशत्तमम् ॥ “तस्य
पूरणे ङट” इति ङट् ॥ “विशल्यादिभ्यस्तमङ्न्यतरस्याम्” इति ङट-
स्तमङागमः ॥ अहर्दिनमतीतमतिकान्तं भस्वा हात्वा । अत्राहोतीत-
मिति सन्धिश्चिन्त्यः । “रोऽसुपि” इति रेफादेशे अहर्तीतमिति
भाष्यमिति । अकृतार्थाः मासात्प्रागेवाकृतप्रयोजनाः अत एव विषी-
दन्तो भद्रोत्साहाः सन्तः । ‘विषद्वक्षेतसो भङ्ग उपायाभावनाशनैः’
इति लक्षणात् । परलोकमुपास्महे उपसीदामः ॥

१ महाकुली B.

१ महाकु B, c, T, G., Com.

१ अहोऽतीतं T₂, T., G., Com.

अहो यातं T₂

त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिबल्लभाम् ।

उपलम्भ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥ ९२ ॥

९२. त्रियामहे इति ॥ हे पततां पक्षिणां वर । अनूढपूर्वायाः स्त्रियाः
घोडा कौमारः तस्य स्त्री कौमारी ॥ “कौमारापूर्ववचने” इति पाणि-
प्रहणापूर्वत्वेऽप्रत्ययास्तनिपाते ङीप् ॥ तां कौमारीं कौसल्यानां राज्ञा
कौसलस्तस्यापत्यं कौसल्यायनिरुत्तरकौसलेश्वरापत्यं दाशरथी
रामः ॥ “कौसल्यकामार्याभ्यां च” इति परमप्रकृतेः कौसलशब्दाव-
पत्यार्थं किञ्चप्रत्ययः । तत्सन्नियोगात्कौसलशब्दस्य कौसल्यभाव-
निपातः । अत एव भाष्यवार्तिकयोरपि “कौसलकर्मार—” इत्यादिना
मूलप्रकृतेरेव प्रत्ययो दर्शितः । कौसल्याया अपत्यमित्यस्मिन्नर्थे
किञ्चित् जयमङ्गलादयस्तदसत् । तदा स्त्रीभ्यो ङकि कौसलेय इति
स्यादित्यास्तां तत् । तस्य बल्लभां दयितामुपलम्भ्यां प्रशस्ततया
सर्वथा द्रष्टव्यामित्यर्थः ॥ “उपात्प्रशंसायाम्” इति कमेर्यकारादि-
प्रत्ययविवये जुमागमः ॥ अत एव प्रत्ययार्पूर्वं जुमि सत्यदुपधत्वा-
भावाद्यतो प्राप्नोति “ऋदलोर्ण्यत्” इतिष्यत् । यण्णतोः स्वरे विशेषः ।
अपश्यन्तोऽनुपलभमानाः । हेतौ शतृप्रत्ययः । त्रियामहे न गच्छामः ।
सामीप्ये लट् ॥

इति प्रकीर्णकाः ॥

अथातिदेशिकङिदधिकारः ।

जगाद वानरान् पक्षी नाध्यगीदुं ध्रुवं स्मृतीः

यूर्यं संकुटितुं यस्मात् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ९३ ॥

९३. जगदेति ॥ पक्षी संपातिर्वानरान् जगाद । किमिति यूर्यं ध्रुवं
स्मृतीः धर्मशास्त्राणि नाध्यगीदुं नाधीतवन्तः । इणो लुङि “विभाषा
लङ्लङोः” इति गाङादेशः “गाङ्कुट—” इत्यादिना सिचो ङित्वे

“धुमास्या—” इत्यादिना ईकारः ॥ “धि च” इति सिक्खलोपः ॥
 “इणः वीभ्व—” इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥ यस्मावस्मिन्काले व्यापाद-
 काले संकुटितुमवसत्तुम् । कुट कौटिल्ये ॥ “गाङ्कुट—” इत्यादिना
 कित्वाञ्च गुणः ॥ अभ्यवस्यथ यतभ्ये । स्यतेर्लटि यप्रत्ययः ॥

नायमुद्विजितुं कालः स्वाभिकार्याद्वाहशाम् ।

हृतभार्ये ऋयुते राज्याद्रामे पर्युत्सुके भृशम् ॥ ९४ ॥

९४. भेति ॥ रामे स्वरूपत पयोपास्य इत्यर्थः राज्याभ्युते राज्यभ्रष्टे
 प्रकाकिनीत्यर्थः तत्रापि हृतभार्ये अत एव भृशं पर्युत्सुके विरहदुः-
 खिते सति भवाहशां प्रतीकारसमर्थानां स्वाभिकार्यादुद्विजितुम् ।
 ओविज्जी मयच्चलनयोः ॥ “विज इद्” इतीदो कित्वाञ्चोपधागुणः ॥
 अयं कालो न । निर्गुणं चापि भर्त्सारमापत्तु न परित्यजेदिति धर्मशास्त्र-
 मादित्यर्थः किं पुनरीदृशं गुणाढ्यमिति भावः ॥

यत्रं प्रोर्णवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम् ।

प्रोर्णुविर्धी दिवस्तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ॥ ९५ ॥

९५. एतामिति ॥ किं तु दक्षिणां दिशं प्रोर्णवितुमाच्छादयितुम् ॥
 “विभाषोर्णोः” इतीदो कित्त्वपक्षे गुणप्रतिषेधादुपधादेशः । तूर्णं यत्नं
 कुतस्त कुदध्वम् ॥ “सार्वधातुकमपित्” इति कित्वाङ्गिकरणस्य गुणा-
 भावः ॥ धातोर्गुणे सति “अत उत्सार्वधातुके” इत्युकारः ॥ तच्च
 दक्षिणस्यां दिशि दिव्योऽन्तरिक्षस्य । कर्मणि षष्ठी । प्रोर्णविर्धी स्वका-
 स्याच्छादयित्रीम् । ऊर्णोतेस्तृचि ङीप् । इदो कित्वाभावपक्षे गुणा-
 वादेशौ । काञ्चनस्य विकारं काञ्चनीं हिरण्ययीम् ॥ “प्राणिरजता-
 दिभ्योऽङ्” इत्यङ् ॥ पुरं पुरीं द्रक्ष्यथ ॥

१ मयुं E_g.

१ प्रोर्णवितुं C., D., E_g, E_g, T., G.,
Com.

१ प्रोर्णविर्धी T., G., Com., B.

१ पुरं Com.

अथ किदधिकारः ।

लङ्कां नाम्ना गिरेर्मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालिताम् ।

निर्जित्वा शक्रमानीतां ददृशुर्वा सुरस्त्रियः ॥ ९६ ॥

९६. लङ्केति ॥ सा पुरी नाम्ना लङ्केति प्रसिद्धिरुक्ता । गिरेस्त्रिकूटा-
त्रेर्मूर्ध्नि इति पुर्गत्वमुक्तम् । किं च राक्षसेन्द्रेण पालितेति स्यामिष-
कमुक्तम् । यां पुरीं शक्रं निर्जित्वाानीता आहताः सुरस्त्रियो वदशुः
शक्रपुरीं विस्मृत्याद्वाधुरित्यर्थः । दृशोर्लिटि “असंयोगाल्लिट् कित्” इति
किस्वात्रुणाभावः ॥

बभूव याधिशैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्रंगोचरम् ।

कुपित्वा जगतां सारं सैकां शङ्के कृता भुवि ॥ ९७ ॥

९७. बभूवेति ॥ या पुरी अधिशैलेन्द्रं त्रिकूटाद्री । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । इन्द्रगोचरमिन्द्रालयममरावतीं मृदित्वा निषेधेन कृतेष्व बभू-
वेत्युत्प्रेक्षा ॥ “इन्धिमयतिभ्यां च” इति लिटः कित्वाञ्च गुणः ।
अथवा जगतां सारं कुपित्वोत्कृष्योज्ज्वल्येत्यर्थः सा एका भुवि कृता
निर्मिता शङ्के इत्यपरोत्प्रेक्षा । इयशङ्के शब्दावुत्प्रेक्षायाम् ॥ “मृडमृद-
शुभकुपक्लिशयद्वयसः क्त्वा” इति क्त्वः कित्वाञ्च मृदिकुष्योर्गुणः ॥

अमृदित्वा सहस्राक्षं क्लिप्तित्वा कौशले निजे ।

उदित्वालं चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ९८ ॥

९८. अमृदित्वेति ॥ सहस्राक्षममृदित्वा असुखयित्वा तत्तमरावुत्कृष्ट-
निर्माणेन तस्य दुःखमुत्पाद्येत्यर्थः । मृड सुखन इति धातोः क्त्वाप्र-
त्यये नञ्समासः । ‘अनञ्पूर्वे’ इति निषेधाच्च क्त्वो ल्यबादेशः । निजे
इवकीये कौशले च विषये चिरं क्लिप्तित्वा परिश्रम्य चिरमभ्यस्ये-
त्यर्थः । अलमुदित्वोक्त्वा एवं करिष्यामीत्युद्बोध्येत्यर्थः यत्नात् सा

१ सङ्घ T., G., Com.

२ नाम T₂.

३ पालिता T., G., Com.

४ ‘मानीतां T₄.

५ ‘मृगोचरम् B.

६ क्लिप्तित्वा D.

७ सैका T₃, T₄.

८ कौशलेनिजे N, D.

पुरी एका अद्वितीया धात्रा किनिर्मिता । उत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाप्रयोगात्
गम्या ॥ “मृडमृद—” इत्यादिना सर्वत्र क्तवः कित्वाञ्च गुणः ॥

मुपित्वा धनदं पापो यां गृहीत्वावसद्विषन् ।

तां रुदित्वैव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम् ॥ ९९ ॥

९९. मुपित्वेति ॥ पापः क्रूरः । ‘नृशंसो धातुकः क्रूरः पापः’ इत्यमरः ।
द्विषन्मित्रो रावणः ॥ “द्विषोऽमित्रे” इति शाश्वप्रत्ययः । यां लङ्कां
धनदं कुबेरं मुपित्वा चोरयित्वा गृहीत्वावाप । ‘जिदण्डिकपिकुञ्ज-
पिडनीड-मुपिषद्विषहाम् । विकर्मस्तु पञ्चादीनां चोपसंख्यानमिष्यते’
इति मुपिप्रत्ययोद्विकर्मकत्वम् । अवसत् यस्यामवसदित्यर्थः । ‘देश-
कालाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्’ इति वसेः सकर्मकत्वम् ।
पूर्वं लङ्का कौबेरी रावणेनाच्छिद्य गृहीतेति कथात्रानुसंधेया । अथ शक्रे-
णार्थं रुदित्वा शोचित्वेवोपेक्षितामसाध्यतयावचीरितां लङ्कां यात
गच्छत ॥ सर्वत्र “रुदविद—” इत्यादिना क्तवः कित्वाञ्च गुणः ॥

विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ।

उक्तं पिपृच्छिपूर्णां वो मा स्म भूत सुपुत्सवः ॥ १०० ॥

१००. विदित्वेति ॥ आत्मीयां शक्तिं विदित्वा रावणं विजिघृक्षवः
विम्रहीतुं विरोधुमिच्छयो यूयं स्वमुमिच्छधः सुपुत्सवः प्रमत्ताः मां
स्म भूत किं तु जागरुकाः स्तेत्यर्थः ॥ “स्मोत्तरे लङ् च” इति चका-
राहुञ् ॥ पिपृच्छिपूर्णां प्रपुमिच्छन्तां जिहासूनामित्यर्थः ॥ “किरञ्च
पञ्चभ्यः” इति प्रच्छेः सनीडागमः । वो युष्माकमुक्तमुपदिष्टम् ।
‘नापृष्टः कस्य चिद्भूयात्’ इति भावः । अत्रापि “रुदविद—” इत्या-
दिना क्त्वासनोः कित्वाद्विदादीनां गुणाभावः प्रच्छेः स्वपेक्ष्य संप्र-
सारणम् ॥

नार्विर्विदिषुमभ्येति सम्पदुरुदिषुं नरम् ।

किं मुमुषिषुवद्यात द्विषो नापचिकीर्षया ॥ १०१ ॥

१०१. अम्यतीति ॥ अविचिदिषुं कार्याकार्यमजिज्ञासुमविवेकिनमित्यर्थः । रुद्विषुं रोदितुमिच्छुमनुद्योगिनमित्यर्थः । ईदृशं नरं पुरुषं संपृच्छामीनांभ्येति नोपैति । 'निवसन्ति पराक्रमाभ्यामविषादेन समं समुद्ययः' इति भावः । मोषितुमिच्छुर्मुमुषिषुः स्तेनस्तद्वत्तया रश्माभ्येविष्यः सन्त इत्यर्थः । द्विषः शत्रोरपक्षिकीर्षया अपक्ष-
सुमिच्छया ॥ "इको झञ्" इति सनः कित्वाञ्च गुणः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः । अम्यत्र पूर्ववत् "रुद्विद्—" इत्यादिना सनः कित्वादगुणः ॥ किं न यात न गच्छत शीघ्रं गच्छतेत्यर्थः । विधौ लोट् ॥

बुभुत्सवो हुतं सीतां भुत्सीध्वं प्रव्रवीमि वः ।

मा चै भुद्वं मृपोक्तं नः कृपीद्वं स्वाभिने हितम् ॥ १०२ ॥

१०२. बुभुत्सव इति ॥ भुवं सत्यं सीतां बुभुत्सवो बोधुमिच्छवस्ते इत्यर्थः ॥ "इलस्ताञ्" इति बुधः सनः कित्वाञ्च लघूपधगुणः ॥ "एकावो वजः—" इत्यादिना मभ्भावः ॥ "कारि च" इति अकारस्य चत्वंम् ॥ भुत्सीध्वं जानीध्वमन्विष्य पश्यतेत्यर्थः । आशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "लिङ्गिन्वाधात्मनेपदेषु" इति लिङ्गः कित्वाञ्च गुणः ॥ "लिङ्गः सीयुद्" इति सीयुद् ॥ यलोपः । शेषं पूर्ववत् । वो युष्मभ्यं प्रव्रवीमि हितमुपदिशामीत्यर्थः । नोऽस्माकमुक्तमुक्तिं मृषानृतं मा स्म भुद्वं न जानीध्वमित्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति अकारालुङ् । "लिङ्ग-
सिचौ—" इत्यादिना सिचः कित्वाञ्च लघूपधगुणः ॥ "धि च" इति सलोपः ॥ मभ्भावश्च । स्वाभिने रामाय हितम् । हितयोगे चतुर्थी । कृपीद्वं कुरुष्वमित्यर्थः । अजाप्याशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "उञ्" इति लिङ्गः कित्वाञ्च गुणः ॥ "लिङ्गः सीयुद्" इति सीयुद् ॥ "इणः वीध्वम्—" इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥

समगर्ध्वं पुरः शत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमम् ।

मोपायध्वं भयं सीतां नोपायंस्त दशाननः ॥ १०३ ॥

१०३. समगर्ध्वमिति ॥ शत्रोः पुरः समगर्ध्वं संगस्यध्वे संगताः
इत्यास्यध्व इत्याशास्मह इत्यर्थः ॥ “समो गम्यच्छि—” इत्यादिना
संपूर्वाक्षमेरकर्मकात्तुङि तङ् ॥ “आशंसार्या भूतवध” इति मवि-
ष्यदर्थे भूतवधप्रत्ययः ॥ “धा गमः” इति सिचः किरवात् “अमुदात्तो-
पदेश—” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥
रघूत्तमं रामं मोदयध्वं सीतान्वेषणेनानन्दयत । मुद इध्वं । ण्यस्ता-
लोदि “णिवध्व” इति तङ् । सुषोधिनीकारस्तु मोदाहध्वमिति पाठं
हृष्टा किवधिकारलोभात्तथैव व्याचष्ट । रघूत्तमं मोदाहध्वं प्रायोप-
वेशनेन सीतावार्त्तालोडनाद्वामं मा वधिष्ठ । वदाङ्पूर्वाङन्तेर्लुङि
“आङो यमहनः” इति तङि ध्वमि “हनः सिच्” इति सिचः किरवा-
दनुनासिकलोपे “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः । ‘आहध्वं मा रघू-
त्तमम्’ इति कचित्पाठः । अत्राकर्मकाधिकारस्य भाट्टिकविनानुमत-
न्यात् सकर्मकत्वे न तङित्यन्ये तु साहसर्भीरवोऽधिकारसंश्लेषेऽपि पूर्व-
पाठमेवाश्रिता इत्यास्तां तत् । भयं मोपायध्वं धातूनामनेकार्थत्वात्मा
गन्धयतेत्यर्थः । गन्धनं सूचनमाविष्करणमिति यावत् ॥ “आङो
यमहनः” इत्याङ्पूर्वाङमेर्लुङि सकर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥
“यमो गन्धने” इति सिचः किरवादनुनासिकलोपे सलोपः । तथा
दशाननः सीतां मोपायंस्त न स्वीकरोतु तस्य दौरात्म्यादिति भावः ॥
“उपायमः स्थकरणे” इति उपपूर्वाङमेरात्मनेपदम् ॥ “विभाषोप-
यमने” इति सिचः पक्षे किरवाभावाद्धानुनासिकलोपो नापि सलोपः ॥
उभयत्रापि “न माङ्योने” इत्यङ्भावः ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ।

सर्वे किलोकिलायन्तो धैर्यं चाधिषताधिकम् ॥ १०४ ॥

१ यादयध्वं T.

१ रघूत्तमौ E.

१ मोपायध्वं T₃, T₆, T., G., Com.

२ मोपायंस्त T., G., Com.

१ किलोकिला T₃, T₆, T.

१०४. तत इति ॥ ततः संपातिवाक्यश्रवणानन्तरं सर्वे वानराः किल-
किलायन्तः किलकिलशब्दं कुर्वन्नाः ॥ “अव्यक्तानुकरणात्—” इत्या-
दिना डाचि “लोहितादिडाञ्भ्यः क्यप्” इति क्यपि “वा क्यवः” इति
पक्षे परस्मैपदम् । मदेन्द्रं महेश्वराख्यमद्रीन्द्रं प्रति द्रुतं प्रास्थिषष्ठ
प्रस्थिताः ॥ “समवप्रविभ्यः स्थः” इति तिष्ठतेर्लुङि तच् ॥ अधिकं
धैर्यं चाधिषत इधिरे ॥ “स्थाच्योरिच्च” इत्युभयत्रैतर्धं सिचः कित्त्वं
च तस्माज्ज गुणः ॥

निकुञ्जे तस्य वसित्वा रम्ये मध्वेदिताः परम् ।

मणिरत्राधिशयितं मत्स्युदैक्षन्त तोयधिम् ॥ १०५ ॥

१०५. निकुञ्ज इति ॥ रम्ये तस्य गिरेर्निकुञ्जे गृहकलपे तदवर्णनं ।
‘निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे’ इत्यमरः । वसित्वा स्थित्वा
विहृत्यर्थः ॥ “न क्त्वा सेद्” इति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ परमत्यग्तं प्रक्षे-
विताः कृतसिद्धनादाः । स्थिदः कर्त्तरि क्तः ॥ “निष्ठा शीङ्स्थिदिमिदि-
स्थिदिधृचः” इति निष्ठायां कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ मणीनां पद्मरागादीनां
रत्नानां स्वजातिश्रेष्ठवस्तूनां च । ‘रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे च’ इत्यमरः ।
अधिशोरतेऽनेत्यधिशयनमधिष्ठानम् ॥ “कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्र-
त्यवसानार्थेभ्यः” इति शीतेर्ध्रौव्यार्थादकर्मकापराक्यादधिकरणे क्तः ॥
“निष्ठा शीङ्—” इत्यादिना कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ तोयधिं समुद्रं मत्स्यु-
दैक्षन्त कियानयं कीदृशो वेति समन्ताद्वैक्षन्तेत्यर्थः ॥

अमर्षितामिव घ्नन्तं तटाद्रीन् सलिलोर्मिभिः ।

श्रिया समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रलोठितम् ॥ १०६ ॥

१०६. अथैनं चतुर्भिर्विशिनष्टि अमर्षितमित्यादिभिः ॥ सलिलानामूर्मिभिस्त-
टाद्रीन् तटस्थान्पर्वतान् घ्नन्तं ताडयन्तमत पद्मामर्षितं कुपितमिव
स्थितमित्युत्प्रेक्षा । मृषेः कर्त्तरि क्तः ॥ “मृषस्तितिक्षायाम्” इति

किंत्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ ततो नञ्समासः । श्रिया रत्नादिसम्पदा समग्रं
द्युतितं द्योतनं यस्य तं समग्रद्युतिमित्यर्थः । द्युतेर्भावे कः ॥ “उदुपधा-
द्भावादिकर्मणोरभ्यतरस्याम्” इति पक्षे किंत्वाद्गुणाभावः ॥ मयेनेवेति
हेतुस्त्रेक्षा । प्रलोठितं प्रपूर्णितम् । लुठेः भादिकर्मणि कः ॥ “उदुप-
धात्—” इत्यादिना किंत्वाभावपक्षे गुणः ॥

पूतं शीतैर्नमस्वद्भिः ग्रन्थित्वेव स्थितं रुचः ।

गुम्फित्वेव निरस्पन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः ॥ १०७ ॥

१०७. पूतमिति ॥ पुनः शीतैः शीतलैर्नमस्वद्भिर्वायुभिः । हेतौ कर्त्तरि
वा तृतीया । पूतं पवित्रं इत्यमित्यर्थः । पूङ्गुः कर्त्तरि कर्मणि वा कः ॥
“पूङ्गश्च” इति विकल्पादिङभावे “पूङ्गः क्त्वा च” इति सेटोरेव क्त्वा-
निष्ठयोः किंत्वनिषेधादनिटोः किंत्वाञ्च गुणः । पुनः रुचो दीप्तीः
ग्रन्थित्वा सन्द्भ्येव स्थितं तेजःस्रजमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनस्त-
रङ्गान् गुम्फित्वेव एकत्र क्रोडीकृत्येव मुहुः सर्वतो निरस्पन्तं क्षिपन्तम् ।
ग्रन्थिगुम्फयोर्नकारोपधयोः “नोपधात्थफास्ताद्धा” इति विकल्पात्कि-
त्वाभावपक्षे “अनिदिताम्—” इत्यादिना नोपधानकारलोपः ॥

वञ्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्मिंस्तिष्ठन्तमात्मनि ।

तृपित्वेवानिशं स्वादु पिवन्तं सरितां पयः ॥ १०८ ॥

१०८. वञ्चितेति ॥ पुनः अम्बरमाकाशं दूरं यथा तथा वञ्चित्वापि
छञ्चित्वापि ॥ “वञ्चिलुञ्च्युतञ्च” इति वञ्चेः कत्यायाः किंत्वप्रति-
षेधान्नोपधानकारलोपः ॥ स्वस्मिन्मात्मनि पुनः स्वरूपे तिष्ठन्तम् ।
निरम्तरं पतनोत्पतने कुर्वन्तमित्यर्थः । पुनः तृपित्वा पिपासित्वेवेत्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “तृपिमृपिकृशेः काश्यपस्य” इति क्त्यः पक्षे किंत्वाञ्च लघू-
पधगुणः । स्वादु मधुरं सरितां गङ्गादीनां पयो जलमनिशं पिवन्तं
स्वयं लघणोद्त्वादिति भावः ॥

द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्धितम् ।

मेरोर्जेतुमिवाभोगमुच्चैर्दिद्योतिपुं मुहुः ॥ १०९ ॥

१०९. द्युतिर्वेति ॥ शशिना कर्त्रा नक्तं द्युतित्वा द्योतित्वा अत एव
रविमभिः किरणैः परिवर्धितं पुनः मेरोराभोगं विस्तारमौघत्वमित्यर्थः
जेतुमतिशयितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । मुहुर्बह्वैरुर्ध्वं द्योतिषु द्योतिषु
वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । द्युतः सज्जन्तादुपगत्ययः । तस्योदुपधत्वात् ॥
“एलो व्युपधादल्लादेः संख” इति क्त्वासनोः सेटोः पक्षे किरवाद्
द्युतिस्वेत्यत्र न लघूपधगुणः द्योतिषुमित्यत्र गुणः ॥

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान्
भ्रमन्मकरभीषणं समधिगम्य चाधः पयः ।
गमागमसहं द्रुतं कपिवृषाः परिमैषयन्
गजेन्द्रमुरुविक्रमं तरुमृगोत्तमं मारुतिम् ॥ ११० ॥

११०. विलोक्येति ॥ कपिवृषाः कपिपुङ्गवाः अधिसमुद्रं समुद्रे ।
विमलयैःऽऽप्ययीमायः । मभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानन्नङ्गणान् ॥ “बहाध्रे
लिहः” इति अशि मुमागमः ॥ सलिलोच्चयान् जलोच्छ्रयान् ॥ “परच्”
इत्येरच् ॥ तथा भ्रमद्भिर्मकरैर्भीषणं भयङ्करम् । नग्धादित्वाह्युः ।
उच्चैरुन्नम्रं पयश्च विलोक्य गजेन्द्रः देरावणः तद्गुरुविक्रममप्रतिहत-
गतिमत एव तदमृगेषु कपिवृत्तमं भेष्टं मारुतिं हनूमन्तं गमागमयो-
र्गमनागमनयोः सहं क्षमम् । पचाधच् । समधिगम्य निश्चित्य द्रुतं
परिमैषयन् प्रेषितवन्तः । इषु गतौ । व्यन्ताह्वज् ॥ पृथ्वीवृत्तम् । ‘जसौ
जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे सीतान्वेषणो नाम
सप्तमः सर्गः ॥

इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचक्ष
महिम्नायसूचिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने
सर्वपथीनाख्याने सप्तमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथाष्टमः सर्गः ।

अर्गाधत ततो व्योम हनूमानुरुविग्रहः ।

अत्यशेरत तद्वेगं न ध्रुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ॥

१. अगाहतेति ॥ ततः कपिवराभ्यऽनुज्ञानन्तरमुदविग्रहोऽब्धिलङ्घनो-
चितमहाकायो हनूमान् व्योमाकाशमगाहत पाविशत् । तस्य हनूमतो
वेगं ध्रुपर्णार्कमारुताः नात्यशेरत तेऽप्येनमतिशयितुं न शक्नुवन्त्यर्थः ।
गाहेः शीङ्गश्च लङि क्रमात् “अनुवाप्तञ्जित आत्मनेपदम्” ॥ “शीङो
रुद्” इति रुडागमः ॥

अभायत पथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे ।

गम्यमानं न तेनासीदगतं कामता पुरः ॥ २ ॥

१. अभायतेति ॥ तेन हनूमता शरन्मुखे शरदारम्भे शोभनं प्रातर्यस्य
तेन सुप्रातेन निर्मेधोदयेनार्केण पथार्केणैवाभायत अवीप्यत । कुतः ।
यत्पुरः कामता आकामता तेन गम्यमानमगतं गन्तव्यं च नासीत् ।
गतिवेगेन सर्वं गतमेव भवतीत्यर्थः । भातेर्गमेश्च क्रमात् “भाव-
कर्मणोः” इत्यात्मनेपदम् ॥ अगतस्यैकदागतत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥

वियति व्यसतन्वार्ता मूर्त्ति हरिपयोनिधी ।

व्यस्रैतां चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितम् ॥ ३ ॥

१. वियतीति ॥ हरिपयोनिधी हनूमत्सामरी वियत्याकाशे मूर्त्ति
शरीरे व्यस्यतन्वार्ता मिथो मत्सरद्वयतिहारेणावर्धयतामित्यर्थः ।
तनोतेर्लङि “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” इति तङ् । परस्परकरणं कर्म-

व्यतिहारः । किं चोत्तममत्युन्नतमर्केन्द्रेन्दुभिर्निषेवितं मार्गं तत्संचा-
रपथं व्यत्यैतामन्योन्यमत्यकामताम् । इणो गत्यर्थात्कर्मव्यतिहारे
कञि तत्सस्तामादेशः ॥ “न गतिर्हिंसार्येभ्यः” इति निषेधात् तच्च ॥

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्यं तस्य गच्छतः ।

अगच्छच्चास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥ ४ ॥

४. व्यतीति ॥ गच्छतस्तद्रतिप्रतिबन्धाय वर्धमानमात्मानं विजित्य
लङ्घयतस्तस्य मार्गतेः धैर्यमुत्साहं समुद्रोऽपि न व्यतिजिग्ये स्वज-
यिनं तं प्रतिजेतुं न शक्नोत्यर्थः ॥ “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” इति
जयतेर्लिङि तच्च ॥ किं च गच्छत आत्मानमतीत्य धावतस्तस्य गतं
गतिं च प्रचण्डः प्रभञ्जोऽपि चण्डमार्गतेऽपि न व्यत्यगच्छत् न
व्यतिचकाम ॥ “न गतिर्हिंसार्येभ्यः” इति प्रतिषेधात्कर्मव्यतिहारेऽपि
न गमेरात्मनेपदम् ॥

व्यतिघ्नतीं व्यतिघ्नन्त राक्षसीं पवनात्मजः ।

जघानाविश्य वदनं निर्यान् भित्त्वोदरं द्रुतम् ॥ ५ ॥

५. व्यतिघ्नतीमिति ॥ स पवनात्मजो हनुमान् व्यतिघ्नतीं घाते घाते
कुर्वतीम् । व्यतिपूर्वाद्धन्तेः शतरि ङीप् । व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहार-
द्योतनार्थः । राक्षसीं समुद्रादुत्थितां काञ्चन सिद्धिकाण्यां नक्तंचरीं
व्यतिघ्नन् स्वयमपि घाते प्रक्षेप । पूर्वघद्धन्तेः शतृप्रत्ययः ॥ “उगिद-
क्षाम्—” इत्यादिना शतुर्नुमागमः ॥ “न गतिर्हिंसार्येभ्यः” इति निषे-
धात्तुभयञ्च कर्मव्यतिहारेऽपि नात्मनेपदम् ॥ वदनमाविश्य द्रुतमुदरं
भित्त्वा निर्यान्निर्गच्छन् । घातेः शतृप्रत्ययः । जघान हतवान् ॥

अन्योन्यं स्म व्यतियुतः शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान् ।

उदन्वांश्चानिलोद्धूतो म्रियमाणा च राक्षसी ॥ ६ ॥

१ व्यत्यगच्छ च N, T₁, T₄, T., G.,

Com.

अस्यागच्छ च न गतं T₂.

२ व्यतिघ्नन्तो D.

व्यतिघ्नन्तं E₂.

पथि वस्तं B., E₂, T₁, N., O.

३ शब्दैः शब्दान्भीषणान् T₂, T₃, T₄.

४ द्रुतुषी च निष्ठाचरी T₂, T₁, T₄, T.,
G., Com.

९. अन्योन्यमिति ॥ अनिलोद्भूतः उदकानि धीयन्तेऽस्मिभित्युदम्बान्
उदधिम् ॥ “उदम्बानुदधौ च” इति वधात्यर्थे मताबुदभादेशनिपातः ॥
प्रेयुषी प्रेता मृता सती ॥ “उपेयिवान्—” इत्यादिना कसन्तनिपातने
जीप् । निशाचरी राक्षसी चान्योन्यमन्योन्यस्येत्यर्थः ॥ “कर्मव्यति-
हारे सर्वनाम्नो वे भवतः समासवच्च बहुलम् । बहुलप्रहणाद्यदा न
समासवत्ता तदा पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनमुत्तरपदस्याम्भाव इति
वक्तव्यम्” । विभीषणानतिभयङ्करान् । मन्धादित्वाहपुः । शम्भान्
शोषान् शप्यैर्धौवैः सह । अत्रापि विभीषणैरिति विभक्तिपरिणामेन
श्लोष्यम् । व्यतियुतः स्म मिथ्रीकुरुतः स्म । यु मिभण इति भातोः
“लट् स्मे” इति भूते लट् अत्रापि कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदस्य “इतरे-
तरान्योऽन्योपपदाच्च” । इति प्रतिषेधः ॥

न्यविश्रत महाग्राहसङ्कुलं मकरालयम् ।

सैका बहूनां कुर्वाणां नक्राणां स्वाशितम्भवम् ॥ ७ ॥

७. न्यविश्रतेति ॥ एका सती बहूनां नक्राणां अलग्राहणामाशिताः
मुक्तवन्तः । आङ्पूर्वादश्नातेः कर्तरि क्तः । आशितानां भवनमाशि-
तम्भवमाशितत्वम् ॥ “आशितेः भुषः करणभावयोः” इति कञि मुमा-
गमः ॥ तं कुर्वाणा एकापि बहुभोजनपर्याप्तेति तस्याः कायाधिक्य-
मुक्तम् । सा राक्षसी । गृह्णन्तीति ग्राहः जलचरः ॥ “विभाषा ग्रहः”
इति ग्रहेर्जलचरे कर्तरि णप्रत्ययः ॥ महद्भिस्तैः संकुलं मकरालयं समुद्रं
न्यविश्रतं प्राविशत् । विशेर्लुङि “नेर्घिशः” इत्यात्मनेपदम् ॥ “शल
इगुपधादनिटः क्तः” इति क्तः ॥

कृतेनोपकृतं बायोः परिक्रीणानमुत्थितम् ।

पिशा संरक्षितं शक्रात्स मैनाकाद्रिमैसत ॥ ८ ॥

८. कृतेनेति ॥ सः हनूमान् पित्रा स्वजनकेन वायुना शक्राद्भोत्रभिदः
सकाशात्संरक्षितं पक्षच्छेदकाळे वेगादादाय समुद्रे गुप्तमत एव वायोः
कर्तुरपकृतमुपकारं पूर्वोक्तं रक्षणरूपं कृतेन प्रत्युपकारेण विभ्रामदान-
रूपेण । उभयत्र भावे कः । परिक्रीणानं विनिमिष्वस्तम् । उपकारस्य
प्रत्युपकारं कुर्षाणमित्यर्थः ॥ “परिव्यवेभ्यः क्रियः” इति क्रीणाते-
रात्मनेपदम् ॥ क्षानच् । उत्थितं प्रत्युपकारार्थमेव समुद्राबुद्धूतं
मैनाकादिमैक्षताद्राक्षीत् ॥

सं पराजयमानोऽसाबुधत्वा पवनात्मजम् ।

जगादाद्रिविजेषीष्ठा मयि विश्रम्य वैरिणम् ॥ ९ ॥

९. कृमिति ॥ उक्तस्या निजौचित्येन जमाकाशं पराजयमानः परिभष-
जाच्छादयन्नित्यर्थः ॥ “विपराभ्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ॥ असाब-
द्रिमैनाकः पवनात्मजं हनूमन्तं जगाद् । किमिति । हे सौम्य मयि
विभ्रम्य भ्रान्तिमपनीय वैरिणं रावणं विजेषीष्ठाः विजयस्व विजेतुं
गच्छेत्यर्थः । विपूर्वाजयतेराक्षीलिङ् । पूर्ववत्तञ् ॥

फलान्यादस्व चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु ।

साध्वनुक्रीडमानानि^१ पश्य धृन्दानि पक्षिणाम् ॥ १० ॥

१०. पुनरुभयस्तदेवाह फलानीत्यादिभिः ॥ हे सौम्य चित्राणि विविधानि
फलान्यादस्व गृहाण । आरूपूर्वाद्दातेलौटि यासि “आको दोऽजा-
स्यविहरणे” इत्यात्मनेपदम् । सानुष्वनुक्रीडमानानां विहरतां पक्षिणां
धृन्दानि पश्यन् साधु परिक्रीडस्व विहर ॥ “क्रीडोऽनुसंपरिभ्यञ्ज”
इत्यात्मनेपदम् ॥

क्षणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः ।

न तत्संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया ॥ ११ ॥

१ 'क्रीडमानानां' T., G., Com.

१ पश्यन् T., G., Com., Ta

१ प्रस्थास्यसे Ta

१ व सं D., E.

न सं Ta, T., G., Com.

११. क्षमिति ॥ हे मद्र मङ्गलमूर्ते क्षममवतिष्ठस्व विभाम्येत्यर्थः । ततो विभामानन्तरं पुनः प्रस्थास्यसे प्रयास्यसे । वक्ष्येण क्षिप्रकारिणा त्वया उरीकृतमङ्गीकृतं कार्यं सीतान्वेषणकृत्यं कर्तुं । न न संस्थास्यते न समाप्तं भविष्यतीति न किं तु भविष्यत्येवेत्यर्थः । 'संस्था व्यवस्था-प्रणिधिसमास्याकारमृत्युषु' इति यादवः । यथायथा वक्ष्यते ते न कोऽपि कार्यप्रतिबन्ध इत्यर्थः । 'संभाध्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति कामनः । संपूर्वात्तिष्ठतेः कर्त्तरि लट् । सर्वत्र "समवप्रविभ्यः स्यः" इति लङ् ।

त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयम् ।

उत्तिष्ठमानं मित्रार्थं कस्त्वा न बहु मन्यते ॥ १२ ॥

१२. त्वयिति ॥ हे प्राण मोऽस्माकं प्रीतिः प्रीतियुक्ता चित्तवृत्ति-स्त्वयि तिष्ठते सर्वकार्यसंशयेषु स्येये निर्जेतारि त्वयि तिष्ठते त्वद्वाक्ये वर्त्तत इत्यर्थः । इति वयं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः ॥ "प्रकाशनस्येयाक्ययोश्च" इति यथायोगमुभयत्रात्मनेपदम् ॥ किं च मित्रार्थं मित्रप्रयोजने उत्तिष्ठमानमुपुञ्जानम् ॥ "उक्षोऽनुर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् ॥ त्वां को न बहु मन्यते पितृवत्स्वमपि मित्रोपकारि-त्वात्तद्वदेव सर्वमान्य इत्यर्थः ॥

ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः संध्यात्रयं द्विजाः ।

रक्षोभिस्तापितास्तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥ १३ ॥

१३. य इति ॥ ये द्विजाः संध्यात्रयं त्रिसंध्यम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मन्त्रैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते उपासते ॥ "उपान्मन्त्रकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ रक्षोभिस्तापिताः उपद्रुतास्ते द्विजा अभ्यधुना ते तव सिद्धिं रक्षो-विजयकार्यसिद्धिं ध्यायन्ति निरन्तरं चिन्तयन्ति ॥

अव्यग्रमुपतिष्ठस्व वीरं वायोरहं मुहून् ।

रविविजयपतेऽस्त्यर्थावस्य मयि गम्यताम् ॥ १४ ॥

१४. अव्ययमिति ॥ हे वीर अव्ययमसदृशा उपतिष्ठस्व संनिधत्स्व ॥
 “अकर्मकाच्च” इत्युपतिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ अहं पायोः सुहृत् तवाहं
 पितृसख इत्यर्थः । रक्षित्यर्थं धितपते तीव्रं प्रतपति ॥ “उद्विभ्यां
 तपः” इति धिपूर्वात्तपतेरकर्मकादात्मनेपदम् ॥ मय्याभ्यस्व विभ्रम्य
 गम्यतामीषदातपं नीत्वा गच्छेत्त्यर्थः ॥

तीव्रमुत्तपमानोऽयमेशक्यः सोढुमातपः ।

आघ्नान इव संदीप्तैरेलातैः सर्वतो^१ मुहुः ॥ १५ ॥

१५. तीव्रमिति ॥ संदीप्तैः प्रज्वलितैः सर्वतोमुखैर्धिष्णीनैरेलातैरल्मुकै-
 राघ्नानस्ताडयन्निघेत्युत्प्रेक्षा ॥ “आङो यमहनः” इत्याङ्पूर्वाङ्गन्तेरक-
 र्मकादात्मनेपदम् ॥ “गमहन—” इत्यादिना उपधालोपः ॥ “हो
 हन्तेः—” इत्यादिना कृत्वम् ॥ तीव्रं तीक्ष्णमुत्तपमानः प्रवीण्यमानः ।
 पूर्ववत् “उद्विभ्याम्—” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ मयमातपः सोढु-
 मशक्यः ॥

संशृणुष्व कपे मत्कैः संगच्छस्व वनैः शुभैः ।

समारन्त ममाभीष्टाः संकल्पास्त्वय्युपागते ॥ १६ ॥

१६. संशृणुष्वेति ॥ हे कपे संशृणुष्व आकर्ण्य ॥ “समो गम्यच्छि—”
 इत्यादिना शृणोतेः संपूर्वादकर्मकादात्मनेपदम् ॥ कौमुद्यां तु समो
 गम्यच्छिज्यामिति पाठः । तदा तत्रत्यवार्तिकेनात्मनेपदम् । अहमेर्षा
 प्रामणीः मत्कानि भत्स्वामिकानीत्यर्थः ॥ “स एषां प्रामणीः” इति
 कन्प्रत्ययः ॥ “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इत्यस्मदो मपर्यन्तस्यैकवचने
 मदादेशः ॥ तैः शुभैः वनैः संगच्छस्व तानि संगच्छ तेषु विहरेत्यर्थः ।
 संपूर्वाद्वमेः पूर्ववत्तच् । त्वय्युपागते सति ममाभीष्टाः प्रियाः संकल्पा
 मनोरथाः समारन्त सम्यगृताः सत्या बभूवुरित्यर्थः । संपूर्वादर्थेर्लुङि

१ °यं व शक्यः D.

२ °राकातैः D.

३ सर्वतोमुखैः T₃, T₁, G., Com.

४ वनेः B.

५ °य्युपागते T₆.

पूर्ववत्तज्जि "सत्तिशास्त्यसिभ्यश्च" इति कलेरकादेशः । आङ्गुलिश्च
रपरा ॥

के न संविद्वते वायोमैनाकाद्रिर्था सखा ।

यत्नादुपह्वये मीतः संहयस्व विवक्षितम् ॥ १७ ॥

१७. क इति ॥ हे कये यथा मैनाकाद्रिर्वायोः सखा तथा के न संवि-
द्वते न विदस्ति । तत्सर्वेऽपि विदन्तीत्यर्थः । पूर्ववत्पूर्वाङ्गिदेरकर्मका-
त्तज्जि । शपो लुकि श्लेषादेशः ॥ "वेत्तेर्विभाषा" इति वृद्धागमः ॥ अतः
मीतो यत्नादुपह्वये त्वामाह्वयामि । अकर्मकादिति निवृत्तम् । सामा-
न्येन विधानम् । विवक्षितमभिप्रेतं संहयस्व कथयेत्यर्थः ॥ "निसमुप-
विभ्यो हः" इति ह्यतेस्तज्ज् ॥

यामिवाह्वयमानं तमवोचद्रूधरं कपिः ।

उपकुर्वन्तमस्य प्रकुर्वाणोऽनुजीविवत् ॥ १८ ॥

१८. यामिति ॥ कपिर्हन्मान् यामाकाशमाह्वयमानं महत्त्वेन सस्यर्थ-
माकारयन्तमिव । तादृक्महिमानमित्यर्थः । अत्यर्थमुपकुर्वन्तं विभा-
मदानेनाद्रियमाणं तं रूधरं मैनाकमनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्वाणः
सेवमानस्तथानुनयनित्यर्थः ॥ "गन्धनावक्षेपण—" इत्यादिना कृत्रः
सेवने तज्ज् ॥ अवोचत् ॥

कुलभार्या प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दक्षाननम् ।

यामि त्वरावान् शैलेन्द्र मा कस्यचिदुपस्कृयाः ॥ १९ ॥

१९. कुलेति ॥ हे शैलेन्द्र महं कुलभार्या कुलाङ्गनां प्रकुर्वाणं सहस्र
संगृहानम् ॥ "गन्धनाव—" इत्यादिना सहस्रसिक्तये आत्मनेपदम् ॥
दक्षाननं द्रष्टुं त्वरावान् हुततरो यामि गच्छामि । कस्यचिन्मोपस्कृयाः
अध्वभमार्ये न किञ्चित्साधयेयादिकमुपस्कृत्तव्यमित्यर्थः । कस्यचि-
दित्यत्र "कृत्रः प्रतियत्ने" इति कर्मणि षष्ठी । सतो गुणान्तराधानं

प्रतियत्नः । कृथा इति करोतेर्लुङि “गन्धन—” इत्यादिना प्रतियत्ने तङि यासि “ह्रस्वादज्ञात्” इति सलोपः ॥ “उपात्प्रतियत्न—” इत्यादिना सुडागमः ॥ “न माह्वयोने” इत्यङभावः ॥

योऽप्यचक्रे वनोत्सीतामपिचक्रे न पं हरिः ।

विकुर्वाणः स्वरानद्य बलं तस्य निहन्म्यहम् ॥ २० ॥

२०. य इति ॥ यो रावणो वनोत्सीतामपचक्रे अवक्षिप्तवान् भर्त्सितवान् अवक्षिप्य जहारेत्यर्थः । अन्यथा वनादित्यपादाननिर्देशायोक्तात् ॥ “गन्धन—” इत्यादिनैव अवक्षेपणे तङ् ॥ यं रावणं हरिरिन्द्रोऽपि नापिचक्रे न प्रसेहे नाभिवभूव अभिभवितुं नाशकवित्यर्थः ॥ “अधेः प्रसहने” इत्यात्मनेपदम् ॥ ‘प्रसहनमभिभवः’ इति काशिका । अथाहं स्वरान् विकुर्वाणो विविधं शब्दान् कुर्वाणः श्लेहमान इति यावत् ॥ “वेः शब्दकर्मणः” इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्य रावणस्य बलं निहन्मि संहारिष्यामीत्यर्थः । “आसिनिग्रहण—” इत्यादिना शेषे कर्मणि षष्ठीविधानादशेषे कर्मणि द्वितीया ॥

विकुर्वे नगरे तस्य पापस्याद्य रघुद्विषः ।

विनेष्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेष्वेऽथवा यथाः ॥ २१ ॥

२१. विकुर्वे इति ॥ अद्य रघुद्विषो रघुकुलद्रोहिणः अत एव पापस्य पापकर्मणः तस्य रावणस्य नगरे विकुर्वे विविधं चेष्टिष्ये । यथेष्टं पराक्रमिष्यामीत्यर्थः । विपूर्वात्करोतेः “अकर्मकाच्च” इति तङ् । अथवा प्रियान् प्राणान्विनेष्ये सम्मानयिष्यामि ॥ “संमाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” इति विपूर्वात्प्रयतेः संमानने तङ् ॥ स्वाम्यर्थे प्राणानां ह्येकं संमानने पर्यवस्यति । अथवा यथा उदानेष्वे उत्सजयिष्यामि शत्रुविजयेन कीर्त्तिमुच्चैः करिष्यामीत्यर्थः । तेनैवोत्सजने तङ् ॥

विनेष्ये क्रोधमर्थवा क्रममाणोऽरिसंसदि ।

इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सैनुर्नभस्वतः ॥ २२ ॥

२१. विनेष्य इति ॥ किं बहुना अश्रुनेदानीमेव अरिसंसदि शत्रुसमाजे क्रममाणोऽप्रतिबन्धं विजृम्भमाणः ॥ “वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः” इति वृत्तावप्रतिबन्धे तद् ॥ क्रोधं विनेष्ये ॥ “कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” इति नयतेस्तद् ॥ क्रोधः कर्तृस्थं कर्म । शरीरं तदेकदेशो वा न भवतीति भावः । इत्युक्त्वा नभस्वतः सन्तुर्वायुनन्दनस्तूर्णं खेऽन्तरिक्षे पराक्रंस्त अप्रतिबन्धेनोत्साहेन वा जगामेत्यर्थः ॥ “उपपराभ्याम्” इति परापूर्वात्कमेवृत्तौ सगं वा तद् । वृत्तिरप्रतिबन्धः सर्ग उत्साहः ॥

परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमम् ।

दिवमाक्रममाणेव केतुतारा भयप्रदा ॥ २३ ॥

२२. परीक्षितुमिति ॥ दिवमाकाशं प्रत्याक्रममाणा उद्गच्छन्ती ॥ “भाक् उद्गमने” इति कमेराङ्पूर्वादात्मनेपदम् ॥ अत एव केत्याख्या तारा ज्योतिः केतुतारा औरपातिको धूमकेतुरिव भयप्रदा भीषणा ॥ “मे दाहः” इति कः ॥ राक्षसी, सुरसा नाम नागमाता देवप्रेरिता काचिन्नागलोकनिवासिनी तस्य हनूमतो विक्रमं पौरुषं परीक्षितुमुपाक्रंस्त उत्सेहे उद्युक्तैत्यर्थः । पूर्ववत् “उपपराभ्याम्” इति क्रमेर्लुङि तङि सिचि “सुकुमोरेनात्मनेपदनिमित्ते” इति निषेधाच्चेडागमः ॥

जले विक्रममाणाया हनूमान् शतयोजनम् ।

आस्यं प्रविश्य निरगादणूभूयाम्रचेतितः ॥ २४ ॥

२३. जल इति ॥ अथ हनूमान् जले जलस्योपरीत्यर्थः ॥ विक्रममाणायाः पादाभ्यां विहरन्त्याः गतिविशेषान्कुर्वत्या इत्यर्थः ॥ “वेः पाद-

१ मधुना T₂, T₃, T₄, Com.

The 2nd half not found in T₂.

२ सन्तुर्न D.

३ मयङ्गुल D., T₂, T₄

The 1st half not found in T₂.

४ “व्यपेक्षितः” D., T₂.

“व्यपेक्षितम्” T₂.

विहरणे” इति विपूर्वात्क्रमेः पादचिक्षेपार्थादपि धातूनामनेकार्थत्वादात्मनेपदम् ॥ तस्याः राक्षस्याः शतं योजनानि प्रमाणमस्य शतयोजनम् ॥ “प्रमाणे लः” । “द्विगोर्नित्यम्” इति प्रमाणतद्धितस्य मात्रचो लुक् । आस्यं प्रविश्य अणूभूयातिसूक्तो भूत्वा अत एवाप्रचेतितोऽप्रः शतः सन्निरगाग्निर्गतः ॥

द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामम्भोनिधेस्तटम् ।

उपाक्रंस्ताकुलं घोरैः क्रममाणैर्निशाचरैः ॥ २५ ॥

२५. द्रष्टुमिति ॥ सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणोऽसौ हनुमान् घोरैर्मयङ्करैः क्रममाणैरितस्ततः संचरन्निः ॥ “अनुपसर्गाद्वा” इत्यात्मनेपदम् ॥ निशाचरैराकुलं संकीर्णमम्भोनिधेस्तटमुपाक्रंस्त क्रमितुमारब्धवान् ॥ “प्रोपाभ्यां समर्धाभ्याम्” इत्युभयप्राध्यात्मनेपदम् ॥

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयदिनम् ।

हास्ये रात्राविति भासः प्रसंज्ञासीत्क्रियापदुः ॥ २६ ॥

२६. आत्मानमिति ॥ प्राक्तः प्रज्ञावान् क्रियापदुः कर्मवक्षः स हनुमान् आत्मानं स्वस्वरूपमपजानानोऽपह्नुवानः ॥ “अपह्वये हः” इति जानातेरपोपसृष्टादपह्वयेऽर्थे आत्मनेपदम् ॥ शशमात्रः शशप्रमाणकः सन् ॥ “प्रमाणे—” इत्यादिना मात्रच् ॥ दिनं मयन् रात्रौ हास्ये भोत्स्ये अनुसंधास्यामीति ॥ “अकर्मकाच्च” इति तच्च ॥ प्रत्यक्षासीत् आध्यातवान् चिन्तितवान् विचारितवानिति यावत् ॥ “संप्रतिभ्यामनाध्याने” इत्याध्याने निषेधात् तच्च ॥

संजानानान् परिहरेन् रावणानुचरान् बहून् ।

लङ्कां समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्ममम् ॥ २७ ॥

१ मयशास्त N, O., T₁, B₂

१ मियापदः T₂, T₃, T₄

१ परिमवन् T₄

४ रावणार्धच^१ T., G., Com.

रावणार्धे चरान् T₂

रावणाभिहितान् T₂

१७. समिति ॥ सँजानंनान् स्वपरान् परामृशतः ॥ “संप्रतिभ्याम-
माध्याने” इत्यात्मनेपदम् ॥ बहूनेकान् रावणस्य अर्थेषु कृत्येषु
चरन्तीति तच्चराश्रगदरक्षकानित्यर्थः परिहरन् दूरात्पञ्चनं वदमानो
वदितुं जानानः ॥ “भासन—” इत्यादिना ज्ञाने वदेरात्मनेपदम् ॥
सोऽरिभिर्दुर्गमां दुरासदां लङ्घां राश्रीं समाविशत् प्रविष्टः ॥

किंचिन्नोपावदिष्टासौ केनचिन्नवदिष्ट न ।

मृषेवन्संभवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनात् ॥ २८ ॥

२८. किञ्चिदिति ॥ असौ हनुमान् किञ्चिन्नोपावदिष्टं नोपसंभाषित-
वान् । उपसाम्बन्धनादपि केनचिन्नाकरोदित्यर्थः ॥ “भासन—”
इत्यादिनैव उपसंभाषायामुपसाम्बन्धनापराधायामात्मनेपदम् ॥ केत-
चिन्नं व्यवदिष्टं विवादं च नाकरोदित्यर्थः । तेनैव विमतौ तच्च । किं च
रावणस्य गुणान् प्रवदमानान् संभूय कथयतः ॥ “व्यक्तवाचां समुच्चा-
रणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ अभिवदनव्यवहारसमर्थां अनुष्यादयो व्यक्त-
वाचः । जनान् संशृण्वन् सम्यगाकर्णयन्नित्यर्थः । ‘शङ्खः श्रूयते’ । ‘भेरी
श्रूयते’ इतिषट्प्रयोगः । सकर्मकत्वात् “समोगम्युच्छि—” इत्यादिना
संश्रूयतेर्न तच्च । प्रविष्ट इति शेषः ॥

जलिपतोऽकुट्टसङ्गीतमनुत्तस्मिर्नवलितैः ।

घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

२९. जल्पितेति ॥ लङ्का लङ्कापुरी जलिपतैर्प्याहारैरकुट्टैरुच्चैःकोशनै-
शङ्खानैः संगीतैः सम्यग्गानैः प्रनृत्तैर्नर्तनैः स्मितैर्लक्षणयाट्टहासै-
र्बलिमैर्बलानैश्चैवंपरैः प्रजाकलकलैरित्यर्थः । सर्वत्र भावे कः । पूत-
क्रतोरिन्द्रस्य पुरोऽमरावत्पाः संबन्धिनो घोषस्य प्रजाकलकलस्य ।
संबन्धसामान्ये षष्ठी । अन्ववदिष्टेव अनुचकारेव । इन्द्रनगरे यादृशी

१ किञ्चिन्नो N., E₂, E₃.

२ संशृण्वन्प्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनान्
T., G., Com.

संशृण्वन्प्रवदमानांस्तान् रावणस्य गुणान्

जनान् T₂, T₃, T₄.

३ अलिप्तकुट्ट D.

४ स्वयङ्मुञ्चैः T₄.

प्रजासमृद्धिस्तादृशी लङ्कायामित्यर्थः । अनुपूर्वाद्भवतेर्लुङ् ॥ “अनोर-
कर्मकात्” इति तङ् ॥

ऐद्विप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः ।

तथावगिरमाणैश्च पिशाचैर्मांसशोणितम् ॥ ३० ॥

३०. तामिति ॥ विप्रवदमानैर्युगपत्परस्परविद्वज्जं प्रलपद्भिः ॥ “विभाषा
विप्रलपे” इत्यात्मनेपदम् ॥ ब्रह्मराक्षसैस्तथा मांसानि शोणितानि च
मांसशोणितम् ॥ “जातिरप्राणिनाम्” इति द्वन्द्वैकषड्भाषः ॥ अवगिर-
माणैर्गिरद्भिः ॥ “अघातः” इति गिरतेस्तौदादिकादात्मनेपदम् ॥
पिशाचैश्च संयुक्तां तां लङ्कामेव गच्छत् । इणो लङि शपो लुक् ।
आकृष्टिः ॥

यथास्त्वं संगिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनो गुणान् ।

पानशौण्डाः पथः क्षीवा वृन्दैरुद्वरन्त च ॥ ३१ ॥

३१. यथार्थमिति ॥ किं च पूर्वोक्ताः राक्षसाः पिशाचाश्च पानशौण्डाः
पानेन धिष्याताः । मत्तार्थत्वे क्षीवशब्देन पौनरुक्त्यात् । ‘शौण्डो
मत्ते च धिष्यते’ इति विश्वः ॥ “सप्तमी शौण्डैः” इति समासः ॥ अत
यत्र क्षीवा मत्ताः सन्तः । ‘मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः’ इत्यमरः । क्षीव
मवे इति धातोः कर्त्तरि क्तान्तः ॥ “अनुपसर्गात्कुलक्षीवकशोल्लाघाः”
इति निपातनात्तलोपः इडभावश्च ॥ गोष्ठीषु विद्यागोष्ठीषु पानगोष्ठीषु
च स्वामिनो रावणस्य गुणान् यथार्थं यथा तथा संगिरन्ते स्म प्रति-
जानते स्म । सर्वावस्थास्वापि न तत्र विप्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ “समः
प्रतिष्ठाने” इति तङ् ॥ तथा वृन्दैः सङ्घशः पथः मार्गान् उद्वरन्त च
उल्लङ्घ्य चरन्ति स्म । उत्पथप्रवृत्ताः संचेरुरित्यर्थः ॥ “उद्वरः
सकर्मकात्” इति तङ् ॥

१ तां विप्रवदमानैरेव T., G., Com.
ऐतां विप्रवदमानैः D.
ऐद्विप्रवदमानैश्च T., T., T.

२ यथार्थं T., G., Com.
यथावत् T.
३ गोष्ठीषु E., D.

यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराभरथादिभिः ।

संप्रायच्छन्त वन्दीभिरन्ये पुष्पफलं शुभम् ॥ ३२ ॥

३२. यानैरिति ॥ अन्ये कुञ्जराभरथादिर्येषां तैः यानैर्वाहनैः सम-
चरन्त संचरितवन्तः ॥ “समस्तृतीयायुक्तात्” इति संपूर्वाच्चेरेस्तद् ॥
अन्ये शुभं शोभनं पुष्पाणि च फलानि च पुष्पफलम् ॥ “जातिर-
प्राणिनाम्” इत्येकवद्भावः ॥ वन्दीभिः संप्रायच्छन्त वन्दीकृताभ्यः
स्त्रीभ्यो ददुरित्यर्थः । दाण् दाने इति धातोः “पाप्मा—” इत्यादिना
यच्छादेशः । “अशिष्टम्यवहारे दाणः प्रयोगे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति”
इति वचनात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ “दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे”
इति तच् ॥

कोपात्काश्चित्प्रेयैः प्रचमुपायंसत नासवम् ।

प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्योऽक्षप्सत कामिनः ॥ ३३ ॥

३३. कोपादिति ॥ काश्चित्कान्ताः प्रियप्रचं प्रियदत्तम् ॥ “अथ उप-
सर्गाप्तः” इति दस्तकारः ॥ आसव्यं कोपादन्त्यासंगदोषाभोपायंसत
न स्वीचक्रुः ॥ “उपायमः स्वकरणे” इति पाणिग्रहणे विधानेऽप्यत्र
स्वीकरणमात्रे तद्प्रयोगश्चिन्त्यः । किन्तु प्रेम स्वविषयानुरागं जिज्ञा-
समानाभ्यो हातुमिच्छतीभ्यः ॥ “हातुस्मृदशां सनः” इति ज्ञानातेः
सम्पन्तादात्मनेपदम् ॥ ताम्यः स्त्रीभ्यः ॥ “श्राघहुद्—” इत्यादिना
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कामिनः अशप्यन्त विश्वासार्थं शपथवाक्यानि
प्रायुञ्जतेत्यर्थः । शपेदैवादिकात्स्वरितेत्वाल्लुङि तच् ॥

मादिदक्षत नो नृत्यं नांशुश्रूषत गायनान् ।

रामं सुस्मूर्धमाणोऽसौ कपिविरहदुःखितम् ॥ ३४ ॥

१ कुञ्जरेभ रथादिभिः T₁, T₂.

२ प्रिय-प्रच” T₄.

प्रियप्रच” T₁, T₂, T₃, T₄, G., Com.

३ “योऽस्यस्त” T₁.

“योऽस्यस्त” T₁, G., Com.

४ नृत्यं T₁, T₂, T₃, T₄.

५ नोऽस्य” T₁, T₄.

६ “दुरभित” T₁.

१४. प्रति ॥ विरहदुःखितं रामं सुस्मूर्धमाणः स्मर्त्तुमिच्छन् । इच्छा-
पूर्वकमेव निरन्तरं स्मरन्नित्यर्थः । अत एवासौ कपिः कुत्रापि नृत्तं
नो प्रादिदृशत प्रद्वष्टुं प्रेशितुं नैच्छत् गायनान् गायकान् ॥ “ण्युद्
च” इति गायतेः शिल्पिनि ण्युत्प्रत्ययः । नाशुश्रूषत धोतुं नैच्छत् ।
“शाश्वस्मृदशां सनः” इति वशेः शृणोतेञ्च सन्नन्ताल्लुटि तङ् । स्मर-
तेस्तु लटः शानजादेशः ॥ “अञ्जनगर्मां सनि” इति दीर्घे “उवोष्ठथपू-
र्वस्य” इत्युत्वे “हलि च” इति दीर्घः ॥

अनुजिज्ञासतेवार्थं लङ्कादर्शनमिन्दुना ।

तमोपहविमुक्तांशु पूर्वस्यां दिश्युदैयत ॥ १५ ॥

१५. भविति ॥ तस्मै हनूमते लङ्कायाः लङ्कास्थपदार्थानां दर्शनं
साक्षात्कारमनुजिज्ञासता अनुज्ञातुमिच्छता अनुमन्यमानेनेषेत्यर्थः ।
व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । जानातेः सन्नन्ताल्लुटः शप्तादेशः ॥
“नानोर्त्तः” इत्यनुपूर्वस्य सन्नन्तस्य आत्मनेपदप्रतिषेधः । इन्दुना
पूर्वस्यां दिशि तमोऽपग्नन्तीति तमोपहाः ॥ “अपे क्लेशतमसोः” इति
उप्रत्ययः ॥ ते च विमुक्ताभ्यांशवो यस्मिन्कर्मणि तत् प्रसारिततमोहर-
किरणं यथा तथेत्यर्थः ॥ उदैयत उदितम् । इणो भावे लुटि तङ् ।
अज्ञादित्वावाङ्बुद्धिः ॥

आशुश्रूषन् स मैथिल्या वार्त्ता हर्म्येषु रक्षसाम् ।

शीयमानान्धकारेषु समंचारीदशकृतिः ॥ १६ ॥

१६. आशुश्रूषमिति ॥ स हनूमान् मैथिल्याः वार्त्ता हर्म्येषु रक्षसाम् ।
समस्ताच्छ्रोतुमिच्छन् । आशुपूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्ताल्लुटः शप्तादेशः ॥
“प्रत्याङ्म्यां श्रुवः” इति सन्नन्तादात्मनेपदनिषेधः ॥ शीयमानान्ध-
कारेषु चन्द्रोदयाभयमितिरेषु । शनू शतने इति धातोः शिङ्गा-
विनः “शदेः शितः” इति लटः शानच् ॥ “पात्रा—” इत्यादिना शवेः

शीयादेशः ॥ रक्षसां हर्म्येषु सौधेषु अशङ्कितोऽभीतः सन् । कर्त्तरि कः । समचारीत् संचचार । अतृतीयायोगात् “समस्तृतायायुक्तात्” इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् ॥

शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः ।

ददर्श यं कृतान्तोऽपि त्रियेतासाद्य भीषणम् ॥ ३७ ॥

३७. शतेति ॥ कपिर्हनुमान् मध्ये भवं मध्यमं नगरस्य मध्यगतम् ॥ “मध्यान्मः” इति मप्रत्ययः ॥ आ समन्ताद्द्रक्षतीत्यारक्षं नगरगोपकम् । पचाद्यच् । रक्षसां संबन्धि शतं सहस्राणि परिमाणमस्य शतसाहस्रं लक्षपरिमितं बलमित्यर्थः । “प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरल्लुकि” इति वचनात् “शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” इति परिमाणार्थे णि “संख्यायाः संवत्सरसंवत्स्य च” इत्युत्तरपदवृद्धिः । ददर्श । भीषणं यद्बलमासाद्य कृतान्तोऽपि त्रियेत किमुताम्य इति भावः ॥ “त्रियतेर्लुङिङोश्च” इति तच् ॥

अध्यासिसिषमाणेऽथ वियन्मध्यं नैशाकरे ।

कासाञ्चक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

३८. अधीति ॥ अथ कृपाकरे चन्द्रे वियन्मध्यं नभोमध्यमध्यासिसिषमाणे अध्यासितुमिच्छति । भासेः सप्रन्तात् “पूर्ववरसनः” इत्यात्मनेपदम् ॥ “स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात्” इति नियमाभाभ्यासादुत्तरस्य पत्वम् ॥ अतीवातिमात्रमुद्भासिभिः दीप्तैः सितैः शुभ्रैः सौधैः साधनैः पुरी लङ्का कासाञ्चक्रे प्रचकाशे ॥ “कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” इत्याम्रप्रत्ययः ॥ “आम्प्रत्ययवत्कुञ्जोऽनुप्रयोगस्य” इति कासिवत्कुञ्जस्तच् ॥

१ मध्यमं D, T₂, T₃, T., G., Com.

रक्षसां मध्यगं Ea.

२ मत्कृता T., G., Com.

This verse is omitted in T₂.

३ दिवाकरे T₂.

कृपाकरे T., G., Com.

४ ओद्भासितैः T₂, T₃.

The 1st half omitted in T₂.

इन्दुं षषकसंक्रान्तमुपायुक्तं यथावृत्तम् ।

प्रयुजानः प्रिया वाचः समांजानुरतो जनः ॥ ३९ ॥

३९. इन्दुमिति ॥ समज्या गोष्ठी पानगोष्ठीत्यर्थः । 'समज्या परिषद्गोष्ठी' इत्यमरः ॥ "संज्ञायां समज—" इत्यादिना क्यप् ॥ तस्यामनुरत आसक्तो जनः कामिजनः प्रिया वाचश्चादृक्तीः प्रयुजानो मुवाणः सन् षषके पानपात्रे । 'षषकोऽङ्गी पानपात्रम्' इत्यमरः । संक्रान्तं प्रति-
षिद्धितमिन्दुममृतं यथा अमृतमिवोपायुक्तं उपयुक्तवान् पीतवानि-
त्युत्प्रेक्षा । पानात्प्राग्निन्दोरेव मद्यमाच्छाद्य लक्ष्यमाणत्वात्पञ्चावलक्ष्य-
त्वाच्च स एव नूनं पीत इति भावः ॥ "प्रोपाज्यां युजेरथहपात्रेषु" इत्यु-
भयप्राप्त्यात्मनेपदम् ॥

संक्षुण्णान इवोत्कण्ठामुपांभुक्तं सुरामैलम् ।

ज्योत्स्नार्यां विगलन्मानस्तरुणो रक्षसां गणः ॥ ४० ॥

४०. समिति ॥ ज्योत्स्नया हेतुना विगलन्मानो निवर्त्तमानकोपस्त-
रुणः प्रौढयौवनो रक्षसां रक्षोमिथुनानां गणः उत्कण्ठामन्योन्यानुरागं
संक्षुण्णान इवोत्तेजयन्निव । मधुपानस्य रागवर्धनत्वादिति भावः ॥
"समः क्षुण्णः" इत्यात्मनेपदम् ॥ वापो लुक्पुवङादेशः । सुरामृतमु-
पांभुक्तं उपभुक्तवान् पपावित्यर्थः ॥ "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदम् ॥

मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयितान्तिके ।

आत्मानं सुरतामोगैर्विस्त्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥ ४१ ॥

४१. मध्विति ॥ स्वच्छं निर्मलं स्वाशित्यर्थः सोत्पलमुत्पलवासितं
सुरतामोगविस्त्रम्भोत्पादनं सुरतविहारविस्त्रम्भकरणम् । करणे ल्युट् ।
मधु मद्यं कर्तुं । दयितान्तिके प्रियजनसमीपे मुहुरात्मानं स्वात्मानम-

१ समज्यान् T₃, T., G., Com.

२ 'मुपायुक्तं' T₃, T₄, E₃.

३ सुरामिषम् D.

सुरामृतम् T., G., Com. •

४ ज्योत्स्नया T., G., Com.

५ योगे वि' E₃.

६ विस्त्रम्भो' N., O.

विस्त्रम्भोत्पादनशब्दम् D.

पाययत दयितकर्तृकस्वकर्मकं पानं मधु दयितैः स्वयमेवाकारयवि-
स्मयः । पिबतेर्ष्यन्तालुज्वरणि कर्मणः कर्तृत्वकर्मत्वोभयविवक्षायाम-
कर्षभिप्राये “गेरणी ---” इत्यादिना तज् ॥ अत्र यत्संग्रहणमन्यकर्म-
नियेधार्थत्वादि कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य कर्मत्वं न प्रतिषेधतीति कर्म-
अवनेऽपि न विरोधः ॥

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसा रणपण्डिताः ।

अविस्मापयमानस्तान् कपिराटीद्रुहाद्रुहम् ॥ ४२ ॥

४२. अभीषयन्तेति ॥ रणपण्डिताः युद्धविशारदाः ये राक्षसाः शक्रम-
भीषयन्त भीषितयन्तः ॥ “भियो हेतुभये युक्” इति पुगागमः ॥ कपि-
हनुमान् तान् राक्षसानविस्मापयमानः गूढचारित्वात्स्वचेष्टितोपल-
म्भेन विस्मयमलम्भयन्नित्यर्थः ॥ “भीस्स्योर्हेतुभये” इति स्मयस्याप्यु-
पलक्षणत्वाद्बुभयत्रात्मनेपदम् ॥ “नित्यं स्मयतेः” इत्यात्वे पुगागमः ॥
शुद्धाद्रुहमादीदृढति स्म । अदतेर्लुकि “इद ईदि” इति सलोप आहु-
विश्व ॥

सीतां दिदृशुः प्रच्छन्नः सोऽगर्धयत राक्षसान् ।

अवञ्चयत मायांश्च स्वमायाभिर्नरद्विषाम् ॥ ४३ ॥

४३. सीतामिति ॥ सीतां दिदृशुः द्रष्टुमिच्छुरत एव प्रच्छन्नो गूढ-
वृत्तिः स हनुमान् राक्षसानगर्धयत विप्रलम्भवान् तथा नरद्विषां
राक्षसानां मायांश्च स्वमायाभिरवञ्चयत वञ्चितवान् ॥ “शुधिवञ्चयोः
प्रलम्भने” इत्युभयत्रापि तज् । प्रलम्भनं विमोहनम् ॥

अपलापयमानस्य शत्रूंस्तस्याभवन्मातिः ।

मिथ्या कारयते चारैर्वीषणां राक्षसोधिपः ॥ ४४ ॥

१ स विस्मा D.

२ मायां च D.

३ “वाभिः सुरद्विषाम् T₃, T₄

४ राक्षसां पतिः G.

राक्षसेभ्यः T₂, G., Com.

४४. अपेति ॥ शम्भूनपलापयमानस्य शालिनीकुर्वाणस्य ग्यक्कुर्वाण-
स्येत्यर्थः । लीङ् स्तेपणे इति भातोर्द्वौषादिकल्प्यस्तात् "लियः
संमाननशालिनीकरणयोश्च" इति शालिनीकरणे आत्मनेपदम् ॥
"विभाषा लीयतेः" इति पक्षे आत्वे पुगागमः । तस्य हनूमतः
राक्षसेश्वरो रावणश्चारैर्नगररक्षिजनैर्घोषणामन्तः प्रविष्टं कृत्वा सद्यो
मारयतेत्येपरूपां डिण्डिमवाद्यपूर्धिकामाघोषणां पुनः पुनः मिथ्या
कारयते अर्थशून्यमेवाभ्यासेनावृत्त्या कारयतीत्यर्थः । कुञ्जो ण्यस्तात्
"मिथ्योपपदात्कुञ्जोऽभ्यासे" इति तच् । इति मसिदभूत् । मामेवान्तः
प्रविष्टं न जानन्ति किमनया नृषाघोषणयेत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

गूहमानः स्वमाहात्म्यमदित्वा मन्त्रिसंसदः ।

नृभ्योऽपवद्मानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

४५. गूहमान इति ॥ स्वमाहात्म्यमात्मपौरुषं गूहमानश्छादयञ्चेव ।
स्वरितेत्यात् "स्वरितञित्—" इत्यादिना कर्षेभिप्राये आत्मनेपदम् ।
मन्त्रिसंसदो मन्त्रिगृहमदित्वा तत्रादित्वेत्यर्थः । 'कालभाषाध्वग-
न्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्च—' इति वचनादेशस्य कर्म-
त्वम् । नृभ्योऽपवद्मानस्य मनुष्येभ्यो दुहातः ॥ "अपाह्वदः" इत्या-
त्मनेपदम् ॥ "कुधनुद्—" इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ रावणस्य
गृहं ययौ ॥

दिशो द्योतयमानाभिर्दिव्यनारीभिराकुलम् ।

श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥ ४६ ॥

४६. अयं चतुर्भिस्तद्गृहं वर्णयति ॥ दिश इति ॥ दिशो द्योतयमानाभिः
प्रकाशयन्तीभिः ॥ "णिच्ञश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ श्रियं शोभाभावाच्छ-
मानाभिरादधानाभिः ॥ "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रस्थे" इत्यात्मनेपदम् ॥
"इषुगमियमां छः" इति छः ॥ उत्तमाभिरुत्तमाभिर्दिव्यनारीभिः
आकुलं संकीर्णमत एवानुत्तमं सर्वोत्तमम् ॥

नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसंभोगकर्मसु ।

जनानाभिरलं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रयान् ॥ ४३ ॥

४३. ता एव त्रिभिर्विद्विनिष्टि नित्यमित्यादिभिः ॥ स्मरसंभोगकर्मसु काम-
क्रोधासु नित्यमुद्यच्छमानाभिर्युज्जानाभिः तल्लोलुपाभिरित्यर्थः ॥
“समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादिह यमेर-
कर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् । लीला प्रियानुकरणम् । क्रोधासु हर्ष-
भीत्यादेः संकरः किलिकिञ्चितम् । विभ्रमस्वरत्नाकाले मूयास्थानविप-
र्ययः । तानलं सम्यग्जनानाभिर्मानाभिलासकुशलत्रभिरित्यर्थः ॥ “भनु-
पसर्गाञ्जः” इति कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् ॥

स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तो यौ श्रपध्वजः ।

स्वार्थं कारयमाणाभिर्यूनो मदविमोहितान् ॥ ४८ ॥

४८. स्वकमेति ॥ श्रपध्वजो मीनकेतनः कामो निश्चिन्तो निर्धिचारः
सन् स्वकर्म कारयन् स्वप्रयोजनं रतिकृत्यं कामिजनैः कारयन् यत्र ह-
मास्ते यत्रास्त इत्यर्थः । गृहस्य देशत्वाद् ‘देशकालाध्वगन्तव्याः’
इति ध्वनेन कर्मत्वम् । तद्गृहमिति पूर्वेण परेण साम्बन्धः । पुनस्त्रिभि-
रेव विशिनष्टि स्वार्थमिति । मदविमोहितान् युवतयो युवानश्च तान्यु-
नस्तरुणान् ॥ “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः ॥ स्वार्थं स्वप्रयोजनं रति-
कर्म कारयमाणाभिः तैः कारयन्तीभिरित्यर्थः ॥ “हृकोरन्यतरस्याम्”
इत्युभयत्र विकल्पादपि कर्तुः कर्मत्वम् । उभयत्रापि करोतेर्न्यन्तात्
“णिच्ञ” इति नित्यतया प्राप्ते स्वशब्दे कर्त्रभिप्रायस्य प्रतीयमान-
त्वात् “विभाषोपपदेन प्रतीयमाने” इत्युभयत्रापि विकल्पादात्मने-
पदम् ॥

कान्तिं स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ।

नेत्रैरिव पिबन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतीः ॥ ४९ ॥

५९. कान्तिमिति ॥ पुनः स्यां स्वाभाविकीमनाहार्यां कान्तिं लावण्यं
बहूमानाभिः बहन्तीभिः पुनः स्वधिग्रहान् स्याद्भगानि यजन्तीभिः पूज-
यन्तीभिः परिष्कुर्वतीभिरित्यर्थः । वक्ष्यज्योः स्वरितेतोः “विभाषो-
पपदेन—” इत्यादिना विकल्पादात्मनेपदम् ॥ अथ परस्मैपदाधि-
कारः ॥ पश्यतां व्रष्टृणां चित्तसंहतीर्मनोधुन्दानि नेत्रैः स्पर्शदृष्टिभिः
पिबन्तीभिरियोग्युपेक्षा । विष्यनारीभिरित्यनेनान्वयः । अथ पिबतेः
“दोषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” इति परस्मैपदम् ॥

तां हनूमान्पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ।

विमानं मन्दरस्याद्वेरनुकुर्वादेव श्रियम् ॥ ५० ॥

५०. तदिति ॥ हनूमांस्तद्वाषणशृङ्गं पराकुर्वन् परिहरन् मन्दराद्वेः
श्रियमनुकुर्वद्विडम्बयदिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुष्पकं पुष्पकार्यं
विमानं देवयानं प्रत्यगमत् ॥ “अनुपराभ्यां कृञः” इत्युभयत्रापि
करोतेः परस्मैपदम् ॥

तस्मिन्कैलाससङ्काशं शिरःशृङ्गं भुजद्रुमम् ।

अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वतश्रियम् ॥ ५१ ॥

५१. तस्मिन्निति ॥ कैलाससङ्काशे तस्मिन्विमाने शिरांस्येव शृङ्गाणि
शिखराणि यस्य तं भुजा एव द्रुमाः यस्य तमत एव पर्वतश्रियं शैलशोभा-
मभिक्षिपन्तमभिभवन्तं पर्वतकल्पमित्यर्थः ॥ “अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः”
इति स्वरितेत्याप्तपदादेन परस्मैपदम् ॥ रावणमैक्षिष्ट अद्राक्षीत् ।
उपमारूपकयोः संकरः ॥

प्रवहन्तं मंदामोदं सुप्तं परिजनान्वितम् ।

मघोने परिमृग्यन्तमारयन्तं वरं स्मरे ॥ ५२ ॥

१ तद्वं T., G., Com.

तां इ' E.

२ वक्राक्षे T., T., G., Com.

वक्राक्षं G.

३ “अभिप्रत्यतिभ्यः” T., T.

४ “क्षिपः” D.

५ मंदामोदं N., O., B., K., E., T.

५२. तमेव विशिनष्टि प्रेति ॥ महामोदं कस्तूरीपरिमलम् । 'मदो रेतसि कस्तूर्याम्' इति विश्वः । प्रचदन्तं प्रकिरन्तमित्यर्थः ॥ "प्राद्वहः" इति परस्मैपदम् ॥ सुप्तं परिजनान्वितं मद्योने इन्द्राय परिमृष्यन्तमसृषन्तम् ॥ "परैर्मृषः" इति परस्मैपदम् ॥ परमत्यन्तं स्मरे कामे आरमन्तमासजन्तम् ॥ "व्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदम् ॥

व्यरमत्यधनाथस्मात्परित्रस्तः सहस्रदृक् ।

क्षणं पर्यरमस्य दर्शनान्मारुतात्मजः ॥ ५३ ॥

५३. वेति ॥ यस्माद्रावणात्पारित्रस्तो भीतः सन् ॥ "भीत्रार्थानाम्—" इत्यादिनैवापादानत्वम् ॥ सहस्रदृक् सहस्राक्षः प्रधनाद्युद्वाह्यपरमद्व्यधरंसीत् । "जुगुप्साधिरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वम् । तस्य रावणस्य दर्शने भावतात्मजो हनुमान् क्षणं पर्यरमदभिरतोऽभूत् ॥ "व्याङ्परिभ्यो रमः" इत्युभयत्रापि परस्मैपदम् ॥

उपारंसीच्च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् ।

रम्यं मेरुमिवाधूतकामनं श्वसनोर्मिभिः ॥ ५४ ॥

५४. वेति ॥ वानरो हनुमान् श्वसनोर्मिभिर्निश्वासमारुतप्रवाहैराधूतकामनं कम्पितोद्यानमत एव रम्यं रमणीयं तं रावणं मेरुमिष संपश्यन् चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात्सीतान्वेषणादुपारंसीद्वधरंसीच्च । पूर्ववत् "जुगुप्साधिराम—" इत्यादिनैव अपादानत्वम् ॥ "उपाह" इत्युवृत्तौ "विभाषाकर्मकात्" इति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥

दृष्ट्वा दधितया सौकं रहीभूतं दशाननम् ।

नात्र सीतेत्युपारंस्त दुर्मना वायुसंभवः ॥ ५५ ॥

५५. दृष्ट्वेति ॥ दुर्मनाः सीतादर्शनाभावाद्युःखितचित्तो वायुसंभवो हनुमान् दधितया स्वकान्तया साकमरहो रहस्यभूतो रहीभूतो

१ पर्यरमस्य B.

२ दर्शने T., G., Com.

३ पवनोत्पन्नः C.

४ परम् T.

५ दधे D.

६ कयमिभूतं T₃, T₄.

रहसि स्थितः । 'रहो रहस्ये सुरते' इति वाद्वः ॥ "अरुमेनक्षुः—"
इत्यादिना सलीपे "अस्य स्त्री" इतीकारः ॥ तं दशानवं दृष्ट्वा । अत्र
सीता तास्तीति मत्वेत्यर्थः । उपारंस्त ततो पृथग्विद्वत् इत्यर्थः ।
अपपूर्वाद्भर्मेर्लुङि "विभाषाकर्मकात्" इति पक्षे तच् ॥

ततः प्राकारमारोहन् क्षपाटानविबोधयन् ।

नायोर्धेयन् समर्थोऽपि सीतादर्शनलालसः ॥ ५६ ॥

५६. तत इति ॥ ततो निर्गमानन्तरं सीतादर्शने लम्पटो लोलुपः स
हनुमान् क्षपायामदस्तीति क्षपाटान् निशाचरानविबोधयन्नापयन् ।
बुधेर्धन्तात् "णिच्" इत्यात्मनेपदे प्राप्ते "बुधयुध—" इत्यादिना
परस्मैपदम् । लटः शप्प्रदेशः । प्राकारमारोहत् । तथा समर्थः योध-
यितुं शक्नोष्ये तां प्रायोधयत् न योधितवान् । बुधेर्धन्तात्पूर्ववत्तुङि
प्राप्ते तस्य अणावकर्मकत्वाच्चित्तवन्निशाटककर्तृकत्वाच्च "अणावकर्म-
कात्—" इत्यादिना परस्मैपदम् । बुधादिसूत्रे बुधिग्रहणं स्वचित्तव-
त्कर्तृकार्यं यथा योधयति काष्ठानीति द्रष्टव्यम् ॥

अध्यासीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं शुर्वः ।

वैदेह्या जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

५७. अध्यासीदिति ॥ अहं राघवस्य शुर्वं कथं वा नाशयेयं वैदेह्याः
कथं शोचामि महान्तमानन्दं संतोषं जनयेयमित्यध्यासीद्विचिन्तयत् ।
ध्यायतेर्लुङि क्लृप्तेः लिखीद् । अत्रापि नशिञ्ज्योणिञि लिङि पूर्ववत्तुङि
प्राप्ते "अणावकर्मकात्—" इत्यादिनेव परस्मैपदम् । बुधादिसूत्रे
तद्ग्रहणं च तद्ग्रहेणाचित्तवत्कर्तृकार्यम् । जनेर्मित्वाङ्गस्वाधम् ॥

दृष्ट्वा राघवकान्तां तां द्वावयिष्यामि राक्षसान् ।

तस्या हि दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यनाशकृत् ॥ ५८ ॥

१ विरोधयन् c, Ea.

२ नायोधयन् T₂.

३ लम्पटः T₂, T₃, T₄, T₅, G., Com.

४ बुधम् N., D., B., T., G., Com.,
T₂, T₄.

५ च c, B., Ea.

५८. द्येति ॥ तां राघवकान्तां सीतां दृष्ट्वा राक्षसान्द्रावधिष्यामि
बलायधिष्यामि । अत्रापि द्रवतेर्ण्यन्तात् “अणौ—” इत्यादिनैव पर-
स्मैपदे सर्वे पूर्ववत् । हि यस्मात्तस्याः दर्शनात्पूर्वं विक्रमः पौरुषं
कार्यनाशकृत्यकार्यहानिकरः ॥

चिन्तयन्नित्यमुचुङ्गेः माविष्यन्ती दिवं वनेः ।

अशोकवनिकामारादपश्यन् स्रक्काचिताम् ॥ ५९ ॥

५९. चिन्तयन्निति ॥ स हनूमानित्थं चिन्तयन्नालोचयन्पुनरुच्यतेर्व-
र्गैर्वृक्षसमूहेदिद्यमाकाशं प्रावयन्तां व्याप्नुवन्तीम् । पु गतायिति आतो-
र्ण्यन्तात्पूर्ववत्सङ्घि प्राप्ते “बुध्युघ—” इत्यादिना परस्मैपदे शतरि
ङीप् । स्रक्काचितां शुच्छव्यासां अशोकवनिकामशोकवनम् । वन-
शब्दात्सार्थं कप्रत्ययान्ताद्यापि कारपूर्वस्येत्यम् । आराददूरादपश्यत् ॥

तां माविशत्कपिव्याघ्रस्रक्कनचलयन् शनैः ।

अत्रासयन् वनेशयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ॥ ६० ॥

६०. तामिति ॥ कपिव्याघ्र इव कपिव्याघ्रो हनूमान् । उपमित-
समासः । स्रक्कनचलयन् अकम्पयन् ॥ “निगरणचलनार्थेव्यञ्च” इति
परस्मैपदम् ॥ वने शेरत इति वनेशयान् वनपालान् ॥ “अधिकरणे
शेतेः” इत्यञ्च्प्रत्ययः ॥ “शयवास—” इत्यादिना विकल्पारसप्तम्याः
झृक् ॥ तथा शाखासु सुप्तान् पक्षिणश्चात्रासयन् ॥ “अणाधकर्म-
कात्—” इत्यादिना परस्मैपदम् ॥ शनैर्मन्दं तां वनिकां प्राविशत् ॥

अवाद्यायुः शनैर्यस्यां लतां नर्चयमानवन् ।

नापासयन्त सन्त्रस्ता कृतवोज्ज्योन्वसंपदः ॥ ६१ ॥

६१. तामेव चतुष्टयेन विशिनष्टि अवादिति ॥ यस्यां वन्यां वायुर्लताः
नर्तयमानवत् नृत्यं कारयन्निव शनैरवात् वाति स्म । यस्यामृतवो

असन्तादयः संवस्ताः राक्षसात् भीताः सन्तः अन्योन्यसंपदः पर-
स्परपुष्पफलविभूतीर्नायासयन्त न बाधयामासुः । अत्र यस्यतेऽल-
गार्थत्वात् नृत्यतेऽभिषवत्कर्तृकत्वाच्च णौ प्राप्तस्य परस्मैपदस्य “न
पादमि—” इत्यादिना प्रतिषेधाद्वात्मनेपदम् ॥

ज्योत्स्नामृतं शशी यस्यां वापीर्विकसितोत्पलाः ।

अपाययत संपूर्णः सदा दशमुखाङ्गया ॥ ६२ ॥

६२. ज्योत्सेति ॥ यस्यां शशी दशमुखाङ्गया सदा संपूर्णः सन् विद-
लितानि विकसिताम्युत्पलानि यासु ताः वापीः दीधिकाः ज्योत्स्ना-
मेवासृतमपाययत पायितवान् । पायतेर्वा पिबतेर्वा प्रत्ययसामर्थत्वात्
“गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वे निगरणार्थत्वात्प्राप्तस्य
“न पादमि—” इत्यादिना प्रतिषेधः ॥

प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां बन्धः समाहृताः ।

परिमोहयमानाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

६३. प्रेति ॥ यस्यां परिमोहयमानाभिः व्यामोहयन्तीभिः प्रलोभय-
न्तीभिः इत्यर्थः । मुह्यतेर्ण्यन्ताल्लुटः शानजादेशः ॥ “कृत्यच्चः” ॥
“गेर्विभाषा” इति कृत्रकारस्य विभाषाणत्वम् ॥ राक्षसीभिः समा-
वृताः परिघेष्टिताः समाहृताः स्वर्गादानीताः बन्धो बन्दीकृताः स्त्रियः
पुष्पेषु कामं प्रादमयन्त प्रकर्षेण दमयामासुः सुरतपराकाष्ठया काम-
स्योद्रेकं दमयामासुरित्यर्थः । दमिपरिमुद्योः “अणाचकर्मकात्—”
इत्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य “न पादमि”—इत्यादिना प्रतिषेधा-
द्वात्मनेपदम् ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरात् ।

न त्वरोचयतात्मानं चतुरो वृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

१ वापीर्विकसितो T₂, T₃, T₄, T₅, G.,
Com.

१ परिमोहयमानाभिः N., G., T₁, T₂, T₃, T₄,

E₂, T₁, G., Com.

१ मुह्यमानवि G., E₂, E₃, T₁.

६४. यस्यामिति ॥ रिपुः रावणः स्मरात्क्रामान्व्यात् सीतां यस्यां वन्यां वासयते स्म । केवलं वासितवानेव न तु भुक्वानित्याह । चतु-
रोऽपि कथावर्जकुशलोऽपि वृद्धिमानैश्वर्यवानपि आत्मानं तु नारो-
चयत तस्यै कचित् कर्तुं न शशाकेत्यर्थः तथा इदमतत्वात्तस्या
इति भावः । वसिरुच्योः पूर्ववत्परस्मैपदप्रातिप्रतिषेधयोः “पिचञ्च”
इति वञ् ।

मन्दायमानगमनो हरितायत्तं कपिः ।

दुमैः शकशकायद्भिर्मारुतेनाट सर्वतः ॥ ६५ ॥

६५. मन्दायमानेति ॥ अथ कपिर्मन्दायमानगमनः सुसजनप्रबोधशक्या
मग्दीभवव्रतिः सन् । भृशविक्रयङ्गन्ताल्लटः शानच् । हरितायन्तः
पलाशवर्णाभवन्तः तरवो यस्यां तां हरितायत्तम् । ‘पलाशो
हरितो हरित्’ इत्यमरः । लोहितादिक्रयपन्तात् “वा क्यपः” इति
लटः परस्मैपदम् । शत्रादेशः । “अप्राणिजातेऽप्यारुवादीनामुपसंख्या-
नम्” इत्युङ्प्रत्ययः । मावतेन शकशकायद्भिः वायुघर्षणाच्छकशकी-
भयद्भिस्तथा घनद्भिरित्यर्थः ॥ “अभ्यक्तानुकरणाद्ध्यजधराधोव-
नितौ ङाच्” इति ङाचि “ङाचि बहुलं द्वे भवतः” इति द्विर्वचनम् ।
ङाजन्तात् “लोहितादिङाङ्ग्यः क्यप्” इति क्यपि “वा क्यपः” इति
क्यपन्ताल्लटो वा परस्मैपदम् । शत्रादेशः । तैर्द्रुमैरुपलक्षितां यत्तदो-
नित्यसंबन्धात्तामशोकवनिर्कां सर्वतः समन्तादाट चचार । अट-
तेर्लिङ् ॥

अस्यदन्निन्दुमणयो व्यरुचन् कुमुदाकराः ।

अलोठिपत वातेन मकीर्णाः स्तवकोचयाः ॥ ६६ ॥

६६. अस्यदन्नि ॥ इन्दुमणयश्चन्द्रकान्ता अस्यदन् चन्द्रांशुरूपशो-
भसुसृजुः । कुमुदाकराः व्यरुचन् विचकसुरित्यर्थः । स्तवकोचयाः

अभ्येऽपि कुसुमगुच्छमजाः धातेन प्रकीर्णः विक्षिप्ताः सन्तः भलोद्वि-
पत लुठन्ति स्म । सर्वत्र लुङि धुतादित्वात् “धुवादि—” इत्यादिना
च्लेरकादेशः ॥ “धृद्भ्यो लुङि” इति विकल्पात्परस्मैपदं लुठेस्तञ्च ॥

सीतान्तिके विवृत्सन्तं वत्स्यत्सिद्धिं ध्रुवङ्गम् ।

पतप्रिणः शुभा मन्द्रमानुवानास्त्वजिह्वदन् ॥ ६७ ॥

६७. सीतेति ॥ सीतान्तिके विवृत्सन्तं धत्तितुमिच्छन्तमन्तिकं गन्तुमि-
च्छन्तमित्यर्थः । वृत्तु वर्त्तने इति धातोः सनन्ताल्लङः शत्रादेशः । वत्स्य-
त्सिद्धिं धत्तिष्यमाणसिद्धिमासन्नकार्यसिद्धिकमित्यर्थः ॥ “धृद्भ्यः
स्यसन्तोः” इत्युभयत्र विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ “न धृद्भ्यश्चतुर्भ्यः”
इतीदृशप्रतिषेधश्च ॥ ध्रुवङ्गमं हनूमन्तं शुभाः शुभाघेदकाः पतप्रिणः
पक्षिणः मन्द्रं गम्भीरमानुवाना धन्योऽस्तीति स्तुवाना इवेत्यर्थः ।
गन्धोत्प्रेक्षा । नु स्तुताविति धातोः “आङि लुप्रच्छयोः” इत्युपसं-
ख्यानवादात्मनेपदम् । अजिह्वदन् आह्लादयन्ति स्म । ह्लादेर्णौ चङश्चु-
पधाह्रस्वः ॥

धत्तिष्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवान्तिके ।

उदपश्यत्तदा तथैवनिमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ६८ ॥

६८. धत्तिष्यमाणमिति ॥ तदा तस्मिन्हनुमवागमनकाले सीता तथैव-
वितथैरिष्टदर्शनैरिष्टाघेदकैः । कर्त्तुं दि ल्युट् । निमित्तैर्वाभाक्षिरूपन्दा-
दिहेतुभिरात्मानं पत्युः रामस्यान्तिके धत्तिष्यमाणमिष स्थास्यन्त-
मिव ॥ “धृद्भ्यः स्यसन्तोः” इति परस्मैपदविकल्पावात्मनेपदम् ।
उदपश्यत् उत्प्रेक्षितवती । पतिप्राप्तिमर्कयदित्यर्थः ॥

निरवत्स्यन्न चेद्दार्ता सीताया वितथैव नः ।

अकल्पस्यदुद्यतिः सर्वा हनूमानित्यचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

६९. निरिति ॥ सीतायाः धार्ता वृत्तान्तो न निरवत्स्यन्नोऽत्र निर्वृत्ता न
जाता षेदित्यर्थः ॥ “धृद्भ्यः स्यसन्तोः” इति वृत्तेर्लुङि परस्मैपदम् ।

तदा नोऽस्माकं सर्वा समुद्रलङ्घनादिरुद्यतिरुत्थमः । यमेः स्त्रियां
क्तिन् ॥ “अनुदात्तोपदेश—” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ वितथा
व्यर्थैवाकलस्यवमविष्यत् । ऋपेर्लङि “लुटि च ऋपः” इति चका-
राद्वा परस्मैपदम् । लुटि नोदाहृतम् । इति हनूमानचिन्तयत् । सर्वथा
सीता द्रष्टव्येति निष्ठकृतधानित्यर्थः ॥

अथ कारकाधिकारः ।

वृक्षाद्रुक्षं पारिक्रामन् रावणाद्विभ्यर्ती भृशम् ।

शत्रोस्त्राणमपश्यन्तीमदृश्यो जनकात्मजाम् ॥ ७० ॥

७०. अथ कारकाधिकारः ॥ तत्रापादानकारकं त्रिभिः कुलकेनाह वृक्षादित्यादिभिः ।
अथ कपिकुञ्जरः स हनूमान् । उपमितसमासः । मदृश्योऽलस्यः सन्
वृक्षात्सकाशात् ॥ “भ्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥
वृक्षं पारिक्रामन् तां जनकात्मजां सीतामपश्यदित्यन्वयः । कीदृशीम् ।
राक्षसाद्रावणाद्विभ्यर्ती तस्यस्तीम् । विभेतेः घतरि क्रीप् ॥ “ताभ्य-
स्ताच्छतुः” इति तुस्मातिवेषः ॥ पुनः शत्रोः रावणात् त्राणं रक्षणमप-
श्यन्तीं आतारमलभमानामित्यर्थः ॥ “भीत्रार्थानां मयहेतुः” इति
क्रमादुभयत्रापादानसंज्ञा ॥

तां पराजयमानां स प्रीते रक्ष्यां दशाननात् ।

अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लानमूर्धजाम् ॥ ७१ ॥

७१. तामिति ॥ पुनस्तस्य रावणस्य प्रीतेरनुरागात् पराजयमानां
पराङ्मुखीभवन्तीं तामसहमानामित्यर्थः ॥ “परजरेसोदः” इति
प्रीतेरपादानत्वम् । पुनः कीदृशीम् । दशाननात् स्वकान्तादीन्सिता-
न्तत्कान्ताभिः सीताचापलशङ्किनीभिः सापत्त्यार्थं रक्ष्यां वार्यां धार-
णीयत्वेनाभिभूताम् । अन्यथा तस्य तदेकायत्तत्वे स्वसौभाग्यभङ्ग-

प्रसङ्गादिति सीतायाः सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ “वारणार्थानामीप्सितः” इति रावणस्यापादानत्वम् ॥ तथा रक्षोभ्योऽन्तर्धानां रक्षांसि मां मा द्राक्षुरिति स्वीयमानामित्यर्थः ॥ “अन्तर्धीं येनादर्शनमिच्छति” इत्याद्यादानत्वम् ॥ मलिनां संस्काराभावात्मलिनाङ्गीमत एव ग्लानमूर्धजां कक्षकेशीम् ॥

रामादधीतसंदेशो वायोर्जातश्च्युतस्मिताम् ।

प्रभवन्तीमिवादित्यादपश्यत्कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

७२. रामादिति ॥ रामादाख्यातुरधीतसंदेशो भक्त्या गृहीतवाचिकः ॥ “आख्यातोपयोगे” इति रामस्यापादानत्वम् ॥ वायोः प्रकृतिभूता-
ज्जात उत्पन्नः ॥ “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति वायोःपादानत्वम् ॥ च्युत-
स्मितामिति शोकादस्तमितहासादित्यात्प्रभवन्तीमिव तेजसा सूर्या-
स्यादुर्भवन्तीमिव स्थिताम् ॥ “भुवः प्रभवः” इत्यादित्यस्यापादा-
नत्वम् ॥

रोचमानः कुहट्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रचवान् श्रियम् ।

श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्रार्क्षसाधिपः ॥ ७३ ॥

७३. अयं पञ्चभिः संप्रदानकारकमेदानुदाहरति । रोचमान इति ॥ कुहट्टिभ्यः
कुबुद्धिभ्यो दुरात्मभ्यो रोचमानो कविकरो न तु साधुभ्य इति
भावः ॥ “कथ्यर्थानां प्रीयमाणः” इति संप्रदानत्वम् ॥ रक्षोभ्यः धियं
प्रप्तवान् प्रकर्षेण इत्तवान् । प्रपूर्वाद्वातेः कश्चतुप्रत्ययः ॥ “अथ उप-
सर्गात्तः” इति वस्तुकारः ॥ “कर्मणा यमभिप्रीति—” इत्यादिना रक्षसां
संप्रदानत्वम् ॥ परस्त्रीभ्यः श्लाघमानः कथ्यमानः । तासां यथाधिवितं
तथा ताः स्तुवानस्तत्कामुकतयेत्यर्थः ॥ “श्लाघकुङ्कु—” इत्यादिना
स्त्रीणां संप्रदानत्वम् ॥ पञ्चभूतो राक्षसेश्वरो रावणस्तत्र तस्मिन्
सीतादर्शनकाल एवागात् । तं देशमागत इत्यर्थः । आङ्पूर्वादिणः
“इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥

अशक्तं निहुवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः ।

धारयन्निव चैतस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

७४. अशक्त्यदिति ॥ स्मरमोहितः कामान्धोऽसौ रावणः मस्यै सीतायै निहुवानः सौजन्यनाटकेन स्वदीर्जन्यमणुवानः मस्यै सीतायै अशक्त्यत् न कदाचिदपरात्स्यामीति शपथमकार्षीदित्यर्थः । शपेर्देशादिकाह ॥ “शपथकुर्वथाशपाम्—” इत्यादिना सीताया उभयत्र संप्रदानत्वम् ॥ किं चेतस्यै सीतायै धारयन्निवाधमण्यं तिष्ठन्निव ॥ “धारेदन्तमर्जः” इति सीतायाः संप्रदानत्वम् ॥ वसूनि सर्वस्वानि च प्रत्यपद्यत प्रतिपन्नवान् प्रतिश्रुतवानित्यर्थः ॥

तस्यै स्पृह्यमाणोऽसौ बहु प्रियमभाषत ।

सानुनीतिश्च सीतायै नोऽकुप्यन्नाप्यसूयत ॥ ७५ ॥

७५. तस्या इति ॥ असौ रावणस्तस्यै सीतायै स्पृह्यमाणस्तामीप्सन् ॥ “स्पृहेरीप्सितः” इति संप्रदानत्वम् ॥ बहु प्रियमभाषत । किं च सानुनीतिरनुनययुक्तः सन् सीतायै नाकुप्यत् मतिप्राप्तिकृत्येऽपि न बुभुक्षे नाभ्यसूयत च असूयां च न चकारेत्यर्थः । “कुप्यद्देव्या—” इत्यादिना उभयत्र सीतायाः संप्रदानत्वम् ॥

संकुप्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे ।

ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षतामयम् ॥ ७६ ॥

७६. समिति ॥ हे मृगेक्षणे सीते दिदृक्षुं त्वां द्रष्टुमिच्छुं मां त्वं किं मृषा मुधा संकुप्यसि । पूर्वेण संप्रदानत्वे प्राप्ते “कुप्यद्देव्या” इति कर्मत्वम् । किं च परस्त्रीभ्यः ईक्षितव्यं तासां शुभाशुभप्रभे तत्परीक्षार्थं यदीक्षणं मवितव्यम् ॥ “राक्षीस्योर्यस्य विप्रसः”

१ अशक्त्यदि D., T₂, T₄, T₇, G., Cam.

२ चेतस्यै T₂, T₃, T₄

३ मयापत T₄

४ नादृत्य न ककुपत् T₂, T₄

५ नाभ्यसूयत T., G., Cam.

६ च T₄

इति लीणां संप्रदानत्वम् ॥ अयम् । विधेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्गनिर्देशः ।
रक्षसां स्वधर्मो जातिप्रयुक्तो धर्मः । अतो नायं दोष इति भावः ॥

गृण्वद्भ्यः प्रतिगृण्वन्ति मध्यमां भीरु नोत्तमाः ।

गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्ये कृतार्था नैव मद्विधाः ॥ ७७ ॥

७७. गृण्वद्भ्य इति ॥ हे भीरु मञ्जो । संहापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
गृणः । अन्ये मध्यमतिरिक्ताः मध्यमाः गृण्वद्भ्यः सुतशालिभ्य इदं
कार्यमिदमकार्यमिति हिताहितमुपदिशद्भ्य इत्यर्थः । प्रतिगृण्वन्ति
अभ्युपगच्छन्ति तथैव कुर्म इति प्रतिजानत इत्यर्थः । 'संविदागूः प्रति-
ज्ञानं नियमाश्रवसंभवाः । अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' ॥
इत्यमरः ॥ "प्रत्याङ्गभ्यां भुवः पूर्वस्य कर्त्ता" इति गृण्वतां संप्रदान-
त्वम् ॥ तेषां प्रतिश्रवापेक्षया पूर्वस्यामुपदेशक्रियायां कर्त्तृत्वादिति ।
कृतार्थाः कृतकृत्याः स्वयमेव कार्याकार्यज्ञा मद्विधा उत्तमास्तु नैवं न
परोपदेशापेक्षा इत्यर्थः । किं च पूर्वोक्ता मध्यमाः गृण्वद्भ्यः शंसद्भ्यः
स्तावकेभ्यः अनुगृणन्ति दित्सासूचकालापैः प्रोत्साहयन्ति मद्विधा-
स्तूतमाः स्तुतिं विनैवाधिभ्यः प्रयच्छन्तीत्यर्थः । शंसितुः प्रोत्साहन-
मनुगरः प्रतिगरश्चोच्यते ॥ "अनुप्रतिगृणञ्च" इति पूर्वस्य शंसन्-
कर्त्तुः संप्रदानत्वम् ॥

इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम् ।

संभोगाय परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाभियम् ॥ ७८ ॥

७८. इच्छेति ॥ विषयान् दीव्यन्ती शब्दादिविषयैः क्रीडन्ती त्वम् ॥
"विषः कर्म च" इति देवकरणस्य विकल्पात्कर्मत्वम् ॥ भुवनेश्वरं
त्रैलोक्यनाथं मां स्नेहेन करणेनेच्छ प्रतीच्छ ॥ "साधकतमं करणम्"
इति करणत्वाच्चृतीया ॥ किं च सम्भोगाय परिक्रीतः संभोगेन परिक्रीतः
दासीकृतोऽहम् ॥ "परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्" इति विकल्पा-

स्परिक्रयणकरणस्य संभोगस्य संप्रदानत्वम् ॥ तवापिर्य न कर्त्तास्मि
न करिष्यामि । करोतेर्लुङि सिचि तात् ॥

आस्त्व साकं मया सौखे माधिष्ठा निर्जनं वनम् ।

माधिवात्सीर्भुवं शय्यामधिशेष्व स्मरोत्सुका ॥ ७९ ॥

७९. आस्तेति ॥ मया साकं सौखे आस्त्व ॥ “आधारोऽधिकरणम्”
इति सौधस्याधिकरणत्वम् ॥ निर्जनं वनं माधिष्ठाः वने न तिष्ठेत्यर्थः ॥
“अधिशोऽस्थासां कर्म” इति वनस्य कर्मत्वम् ॥ तिष्ठतेर्माङ्कि लुङि
सिचि “गातिस्था—” इत्यादिना सिधो लुक् ॥ “न माङ्योगे” इत्यङ-
भावः ॥ भुवं माधिवात्सीः भुवि न वस नाधः शेषेत्यर्थः । वसेर्माङ्कि
लुङि सिचि वृद्धिः ॥ “उपान्वध्यावसः” इति भुवः कर्मत्वम् ॥
किन्तु स्मरोत्सुका सुरतासक्ता शय्यामधिशेष्व शय्यायां शेषेत्यर्थः ॥
“अधिशोऽ—” इत्यादिना कर्मत्वम् ॥

अभिन्यविश्रयास्त्वं मे यथैवान्पार्हता मनः ।

सर्वाप्यध्यावसन्तं मां मा रौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥

८०. अभीति ॥ यथैव त्वं मे मनो हृदयं अव्याहतमनिवारितमभिन्य-
विश्रयाः मनसि निविष्टासीत्यर्थः । अभिनिपूर्वादिशेर्लुङि “मेधिशः”
इति लङ्क्यासि “शलइगुपधादनिटः क्सः” इति क्सः ॥ “अभिनि-
विशश्च” इत्याधारस्य मनसः कर्मत्वम् ॥ तथैव तव हृदयमध्यावसन्तं
हृदये वसन्तम् ॥ “उपानु—” इत्यादिना हृदयस्य कर्मत्वम् ॥ मां
मा रौत्सीर्मां निवारय । कथेर्लुङि सिचि सिचि “वदमज—” इत्या-
दिना वृद्धिः ॥ यथा त्वम्यहमनुरक्तस्तथा त्वमपि मय्यनुरक्ता
भवेत्यर्थः ॥

भावमंस्था नमस्यन्तमकार्ये जगत्पतिम् ॥

संदष्टे मयि काकुत्स्थमघन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

८१. न च रामो न त्याज्य इत्याह मेति ॥ हे अकार्यञ्चे मूढे नमस्यन्तं
मणमन्तम् ॥ “नमोवरिवस्त्रिजङ्घः कयच्” इति कयजन्तालुटः शत्रा-
देशः ॥ जगत्पतिं जगद्वर्धं मां माधर्मस्थाः भावमन्यस्व । मन्यतेः
कर्त्तरि लुङि धास् ॥ “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म” इति जगत्पतेः कर्म-
त्वम् ॥ मयि संदृष्टे सति मध्यमभाग्यं काकुत्स्थं रामम् ॥ “तथा-
युक्तं खानीप्सितम्” इति रामस्यानीप्सितकर्मत्वम् ॥ का स्त्री काम-
मेत न कापीत्यर्थः ॥

यः पयो दोग्धि पाषाणं स रामाद्भूतिमामुयात् ।

रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताहितम् ॥ ८२ ॥

८२. य इति ॥ यो जनः पाषाणं पयः क्षीरं दोग्धि ॥ “दुहियाचि—”
इति घञ्नाहुर्द्विकर्मकत्वम् । तत्र पयस ईप्सितकर्मत्वं पाषाणस्य
“अकथितं च” इत्यकथितकर्मत्वम् । स पाषाणपयोदोग्धा रामाद्भूतिं
संपदमामुयात् । तद्वदसंभावितमित्यर्थः । अबोत्तरवाक्यार्थे पूर्ववा-
क्यार्थारोपेणौपम्यावगमाद्वाक्यार्थवृत्तिरसंभवद्वस्तुसंबन्धो निदर्श-
जालङ्कारः । ‘असंभवद्वस्तुयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया
गम्या यत्र सा स्यान्निरदर्शना ॥’ इति लक्षणात् । हिताहितं हिताहिते ॥
“विप्रतिषिद्धं ध्यानधिकरणवाचि” इति द्वन्द्वैकवद्भावः । बोधयन्तं
त्वामिति शेषः । रावणं प्रीतिं गमय । उभयत्रापि “गतिबुद्धि—”
इत्यादिना अपि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयम् ।

किं विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणम् ॥ ८३ ॥

८३. स्वप्रीतेः फलमाह प्रीत इति ॥ अहं प्रीतः सन् भवतीं भुवनत्रयं भोज-
यिष्यामि । निगरणार्थत्वात्परस्मैपदम् । किमत्यर्थे विलापयसे विविधं
भाषयसे आत्मानमिति शेषः ॥ “णिच्ञञ्” इत्यात्मनेपदम् ॥ रावणं

वाभ्वे शायय ॥ “अणावकर्मकात्—” इत्यादिना परस्मैपदम् ॥ सर्वत्र
“गतिबुद्धि—” इत्यादिना भणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

आज्ञां कारय रक्षोभिर्मा भियाण्युपहारय ।

कः शक्रेण कृतं नेच्छेदपिमूर्धानमञ्जलिम् ॥ ८४ ॥

८४. आज्ञामिति ॥ रक्षोभिः प्रयोज्यैः आज्ञां त्वद्वाक्यं कारय मां भिया-
ण्युपहारय । मम प्रियवस्तुन्यानयेत्यर्थः ॥ “हृकोरन्थतरस्याम्” इत्यादि
कर्तुः कर्मत्वे उभयत्र “तत्प्रयोजको हेतुश्च” इति सीतायाः प्रयो-
जककर्तृत्वमन्येषां प्रयोज्यकर्मत्वम् । किं च शक्रेण कृतम् ॥ “स्वतन्त्रः
कर्त्ता” इति कर्तृसंज्ञायां कर्त्तरि तृतीया ॥ अधिगतो मूर्धानमधिमूर्धा
मूर्धगतः “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः । तमञ्जलि
को नेच्छेत् । कस्येवं नाशास्यमित्यर्थः । मत्स्वीकारे स्वमिन्द्रियव्या
भविष्यसीति भावः ॥

अथ कर्मप्रवचनीयाः ।

वचनं रक्षसां पत्युरनु क्रुद्धा पतिप्रिया ।

पापानुवसितं सीता रावणं माग्नवीद्वचः ॥ ८५ ॥

८५. वचनमिति ॥ पतिप्रिया पतिव्रता सीता रक्षसां पत्युः रावणस्य
वचनमनु क्रुद्धा वचनेन हेतुना क्रुद्धा सतीत्यर्थः ॥ “अनुलक्षणे” इति
हेत्वर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ अत्र सूत्रे लक्षणशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्
“लक्षणेत्थभूत—” आदिसूत्रे चिह्नवचनत्वादिति ॥ “कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया” इति द्वितीया ॥ पापमनु पापानु पापेन सहेत्यर्थः ॥ “तृती-
यार्थे” इति तृतीयार्थे धोत्ये अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सहार्थतृती-
यापवादेन द्वितीयायां कविना स्वातन्त्र्यात् ‘द्वितीया’ इति योगवि-
भागात् ‘सुप्सुपा’ इति वा समासः कृतः । अवसितं पापेन संबद्धं
पापिष्ठमित्यर्थः । पिञ् बन्धने इति धातोः कर्त्तरि कः । रावणं वचः
माग्नवीत् प्रोवाच । “बुविशासि—” इति द्विकर्मकत्वम् ॥

न भवाननु रामं चेदुप शूरेषु वा ततः ।

अपवाह्य छलाद्वीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

८६. नेति ॥ हे पाप त्वं राममनु रामाङ्गीनो न चेत् ॥ “हीने” इत्यभोर्हीमार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । शूरेषु वा उप चेत् शूरे-
भ्योऽधिकेऽदित्यर्थः ॥ “उपोऽधिके च” इत्यधिकार्थे कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञायां तद्योगे “यस्मादधिकम्—” इत्यादिना सप्तमी ॥ ततस्तर्हि
छलात्मायासुगव्याजाद्वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य वञ्चयित्वा किमर्थं
मामिहाहरः आहृतवान् । तस्मात्त्वं चोरो न शूर इत्यर्थः ॥

उप शूरं न ते वृत्तं कथं राजिञ्जराधम ।

यत्संप्रत्यप लोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर्भयात् ॥ ८७ ॥

८७. उपेति ॥ हे राजिञ्जराधम कथं ते तव वृत्तं चरित्रं शूरमुप शूर-
अनाङ्गीनं न ॥ “उपोऽधिके च” इति चकारादुपशब्दस्य हीनार्थे कर्म-
प्रवचनीयत्वे तद्योगात् द्वितीया । कुतः यद्यस्मात्संप्रतीक्षानीं भयाल्लो-
केभ्योऽप शूरशरणान् लोकान् वर्जयित्वा ॥ “अपपरीवर्जने” इत्यप-
शब्दस्य वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वे “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति द्विती-
यापवादेन पञ्चमी ॥ लङ्कायां वसतिर्निवासः । वसेरतिप्रत्यय औणा-
दिकः । दुर्गबलजीर्य भयाञ्च भुजबलजीवीति न कथं शूरलोकवाहा
इत्यर्थः ॥

आ रामदर्शनात् पाप विद्योतस्व स्त्रियः मति ।

सदृत्ताननु दुर्वृत्तः परि स्त्रीं जातमन्मथः ॥ ८८ ॥

८८. आरमेति ॥ हे पाप पापाचार आ रामदर्शनाद्रामदर्शनपर्यन्तम् ॥
“आह मर्यादावचने” इत्याहुः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे “पञ्चम्यपाङ्फ-

रिभिः” इति पञ्चमी ॥ सङ्कृताननु साधून्प्रति दुर्वृत्तो दुष्टचरिभः सन् साधुबाधकः सन्नित्यर्थः ॥ “लक्षणेत्थंभूत—” इत्यादिना अनोरित्य-
भूताख्याने कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ तथा परि स्त्री स्त्री स्त्री प्रति । तेनैव
परेर्वीप्सायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ “वाम्शसोः” इति विकल्पादियङ्-
माद्यपक्षे “अग्नि पूर्वः” इति पूर्वरूपत्वम् ॥ ज्ञातमन्मथः सन् अर्थ्य प्रति
लक्ष्मीं लक्ष्मीकृत्य विद्योतस्व धीमानयमिति भीचिह्नः सन् दीप्यस्व ।
रामदर्शने स्मृति त्वं सद्यो विनश्यसीति भावः । तेनैव प्रतेर्लक्षणाथे
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सर्वत्र तद्योगाद् द्वितीया ॥

अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तमचिरादिह ।

उद्गूर्णबाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

८९. अभीति ॥ किं आचिरात् क्षिप्रमेव रामो भवन्तमभि त्वां लक्ष्मी-
कृत्य भवन्तं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः द्योतिष्यते भवदाभिमुख्येन स्थास्यत
इत्यर्थः ॥ “अभिरमाने” इत्यभेर्लक्षणाथे कर्मप्रवचनीयत्वं तद्योगाद्-
द्वितीया ॥ संग्रामे रणे उद्गूर्णबाण उद्यतेषुर्यो रामो नारायणतो नारा-
यणात्प्रति तस्य प्रतिनिधिस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ “प्रतिः प्रतिनिधिप्र-
तिदानयोः” इति प्रतेः प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ “प्रतिनिधिप्र-
तिदाने च यस्मात्” इति द्वितीयापवादिनी पञ्चमी ॥ पञ्चम्यास्तसिः ॥

कुतोऽधि यास्यसि क्रूर निहतस्तेन पत्रिभिः ।

न सूक्तं भवतात्युग्रमति रामं मदोद्धत ॥ ९० ॥

९०. कुत इति ॥ हे क्रूर तेन रामेण पत्रिभिर्बाणैः निहतः प्रहृतः सन्
कुतोऽधि यास्यसि क यास्यसीत्यर्थः ॥ “अधिपरी अनर्थकौ” इत्यधे-
रनर्थकत्वाद्वात्वर्थ्यातिरिक्तार्थरहितत्वात्कर्मप्रवचनीयत्वं गत्युपसर्गसं-
ज्ञाबाधनार्थमन्यथा “गतिर्गतौ” इति निघातापातात् ॥ हे मदोद्धत
भवता अत्युग्रं यथा तथा अति रामं राममतिक्रम्य ॥ “अतिरतिक्रमणे
च” इति कर्मप्रवचनीयत्वे द्वितीया ॥ न सूक्तं साधु नोकम् ॥ “सुः

पूजायाम्” इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ सर्वस्थास्य फलमाशुभावीति भावः ॥

परिशेषं न नामोपि स्थापयिष्यति ते विभुः ।

अपि स्थाणुं जयेद्रामो भवतो ग्रहणं कियत् ॥ ९१ ॥

९१. परीति ॥ विभुः प्रभुः रामः ते नाज्ञोऽपि परिशेषमवशेषं न स्थापयिष्यति किमुत कायमित्यर्थः । अत्राप्रयुक्तकायपदार्थघोषकत्वाद्देः “अपिः पदार्थ—” इत्यादिना पदार्थे कर्मप्रवचनीयत्वम् । तथाहि रामः स्थाणुं रुद्रमपि जयेद्यस्ते शरणमिति भावः । तेनैव संभावमायां कर्मप्रवचनीयत्वम् । भवतो ग्रहणं बन्धनं कियत् । उभयत्रापि संज्ञाकरणस्योपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्थत्वात् “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना न स्थासकारस्य पत्वम् ॥

अपि स्तुहापि सेधास्मांस्तथ्यमुक्तं नराशन ।

अपि सिञ्चेः कृशानौ त्वं दैर्घ्यं मय्यपि योऽभिकः ॥ ९२ ॥

९२. अपीति ॥ हे नराशन मनुष्यभक्षक अस्मानपि स्तुहि स्तुहि वा अपि सेध निषेध निन्द वेत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । अपेरन्वयसर्गे कामचारे तेनैव संज्ञा । तथ्यं ‘परिशेषं न नाज्ञोऽपि’ इति वाक्यं यथार्थमुक्तोऽस्ति । ‘अप्रधाने तुहादीनाम्’ इत्यप्रधाने कर्मणि कः । किं च मय्यपि चाभीकः कामुकस्त्वम् ॥ “अनुकाभिकाभीकः कमिता” इति निपातनात्साधुः ॥ कृशानावपि दैर्घ्यं घीर्यं सिञ्चेः क्षारयेः । अत्र तेनैव गर्हायां संज्ञा । अत्र सर्वत्रोपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्थत्वात् स्तौतिसेधतिसिञ्चतीनाम् “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना न पत्वम् । मत्कामुकस्त्वं कृशानौ घीर्यं सिञ्चेरित्यसंभववस्तुसंबन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥

अधि रामे पराक्रान्तमधिकर्त्ता स ते क्षयम् ।

इत्युक्त्वा मैथिली तूष्णीमासाञ्चके दशाननम् ॥ ९३ ॥

९३. अधीति ॥ अधि रामे स्वामिनि पराक्रान्तं पराक्रमः संवर्धते इति शेषः । नपुंसके भावे कः ॥ “अधिरीश्वरे” इति रामपराक्रमयोः स्वस्वामिभावसंबन्धे द्योत्ये अध्ये कर्मप्रवक्ष्यनीयत्वे “यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम्—” इत्यादिना द्वितीयापवादेन सप्तमी ॥ अतः स पराक्रमस्वामी रामः ते तव क्षयं नाद्यमधिकर्त्ता करिष्यति ॥ “विभाषा कृञि” इति संज्ञाभाषपक्षे “कर्मणि द्वितीया” ॥ संज्ञापक्षे उपसर्गसंज्ञाबाधात् “तिङि षोडाश्वति” इति निघाताभावः फलम् । मैथिली दशाननमित्युक्त्वा तूष्णीमासाञ्चके जोषमास्त ॥ “दयाया-सञ्च” इत्याम्प्रत्ययः ॥

ततः सङ्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः ।

वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चसन् ॥ ९४ ॥

९४. अपानभिहिताभिकारः । तत इति ॥ ततः सीतावचनानन्तरं क्रुद्धः अत एव क्रूरविग्रहो भीषणाकारो रावणः वैदेहीमात्मानं वेति शेषः । अन्तरा उभयोर्मध्य इत्यर्थः । सङ्गमुद्यम्य सङ्गं विनिश्चसन् रोषादी-र्घमुष्णं च निःश्वाससित्यर्थः ऊचे वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच । क्रमात्स-ज्ञादिषु “कर्मणि द्वितीया” “अन्तरान्तरेण युक्ते” “कालाभवनो-रत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराङ्मुखी ।

न मासे प्रतिपत्तासे मां चेन्मर्त्तासि मैथिलि ॥ ९५ ॥

९५. चिरेणेति ॥ मैथिलि चिरेण चिरकालेनानुगुणमनुकूलं प्रियं प्रोक्ता । बुद्धादित्वाद्व्यधाने कर्मणि कः । तथापि प्रतिपत्तौ रङ्गीकारस्य पराङ्मुखी । चिरेणेत्यपवर्गतृतीयार्थेऽव्ययम् । मां मासे मासान्न प्रति-पत्तासे चेत् न प्राप्स्यसे चेत् । पद्यतेर्लुटि “थासः से” इति से

भादेशः । मर्त्तासि मरिष्यसि ॥ “म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति नियमा-
लुटि परस्मैपदम् ॥ त्वं मामिति कर्तृकर्मकारकमध्यगतत्वात् “सप्तमी-
पञ्चम्यौ कारकमभ्ये” इति मासे इति सप्तमी ॥

प्रायुङ्क्त राक्षसीर्भीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् ।

भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम ॥ ९६ ॥

९६. प्रेति ॥ स रावणो मन्दिराय प्रतिव्रजन् मन्दिरं गच्छन् ॥
“गत्पर्यकर्मणि द्वितीयाच्चतुर्थ्यौ चेष्टायामनञ्चनि” इति चतुर्थी ॥ सर्वा
यूयं मम कृते मर्त्ये सीतायै भयानि दत्त भयाभ्युत्पादयतेत्यर्थः ॥
“चतुर्थी संपदाने” इति चतुर्थी ॥ भीमाः मयङ्करीः राक्षसीः प्रायु-
ङ्क्तं नियुक्तवान् ॥

गते तस्मिन् समाजगुर्भयाय प्रीति मैथिलीम् ।

राक्षस्यो रावणप्रीत्यै कूरं चोचुरेकं मुहुः ॥ ९७ ॥

९७. कर्मप्रवचनीयादिसूत्रचतुष्टयं तदधिकार एवोदाहृतत्वादत्र नोदाहृतम् ॥ गत
इति ॥ तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः अथाय भयमुत्पादयितुम् ॥
“क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ मैथिलीं प्रति समाजगुम् ।
रावणप्रीत्यै रावणं प्रीणयितुम् ॥ “लुमर्थाच्च भाववचनात्” इति
चतुर्थी ॥ मुहुर्मुहुः कूरं चाक्यमूचुः ॥

रावणाय नमस्कुर्याः स्यात्सीते स्वस्ति ते ध्रुवम् ।

अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयम् ॥ ९८ ॥

९८. रावणाय इति ॥ हे सीते रावणाय नमस्कुर्याः प्रणम । तदा ते
तुभ्यं स्वस्ति भद्रं स्यात् । अन्यथा अनमस्कारे वयं त्वां प्रातःपश्याम

१ परिमज्जन् E₃, D.

२ भयं दृश्यं T₃, T₄, T₅.

३ मैथिलीं प्रति B.

४ कूरमूचुः T₃, T₄, T₅.

५ “मुहुर्मुहुः” T₃, G., Com.

६ ममः कुर्याः T₃, T₄.

७ सीते स्यात् E₃.

प्रतिभोजनाय अलं पर्याप्तं कुर्याम । सर्वत्र “नमःस्वस्ति—” इत्यादिना चतुर्थी ॥

तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस्त्रिजटावदत् ।

आत्मानं हत दुर्वृत्ताः स्वमांसैः कुरुताशनम् ॥ ९९ ॥

९९. तृणयेति ॥ वदन्तीरेवं प्रलपन्तीस्ताः सर्वा राक्षसीः त्रिजटा तृणाय मत्वा तूर्णं मत्वा अवदत् ॥ “मन्यकर्मण्यनादरे विभाषापाणिषु” इति चतुर्थी ॥ हे दुर्वृत्ताः दुराचाराः आत्मानं हत पुष्पानेष भारयतेत्यर्थः । हन्तेलोटि यस्य तावेषः । स्वमांसैः करणैः ॥ “कर्तृकरणयोस्तृतीया” ॥ अशनं भोजनं कुदत ॥

अद्य सीता मया ईष्टा सूर्यं चन्द्रमसा सह ।

स्वप्ने स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥ १०० ॥

१००. अयेति ॥ अद्यास्यां रात्रौ स्वप्ने मया । कर्त्तरि तृतीया । सीता चन्द्रमसा सह ॥ “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति तृतीया ॥ सूर्यं स्पृशन्ती दृष्टा । लक्ष्मणेन सह रामं द्रक्ष्यतीति भावः । कीदृशी । मध्येनायलप्तेन तन्वी कृशा ॥ “येनाकृषिकारः” इति तृतीया ॥ श्यामा युवती सुलोचना सुनेत्रा ॥

तौस्तथा तर्जिताः सर्वा मुखैर्भीमा यथायथम् ।

ययुः सुषुप्सवस्तल्पान् भीमैर्वचनकर्मभिः ॥ १०१ ॥

१०१. आतयेति ॥ मासया द्वितया त्रिजटया । कर्त्तरि तृतीया । तर्जिताः अर्लिताः मुखैर्भीमाः ॥ “येनाकृषिकारः” इति तृतीया ॥ भीमैरितिपाठे “इत्थंभूतलक्षणे” इति तृतीया ॥ भीमैः वचनकर्मभिः उपलक्षिताः ॥ “इत्थंभूतलक्षणे” इत्यनेनैव तृतीया ॥ सर्वाः राक्षस्यः सुषुप्सवः स्वसुमिच्छवः सत्यः यथायथं यथास्वम् ॥ “यथास्वे यथायथम्” इति निपातः ॥ तल्पान् शय्याः ययुः ॥

गतासु तामु मैथिल्यां संजानानोऽनिलात्मजः ।

आयातेनं दशास्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितश्चिरम् ॥ १०२ ॥

१०२. अथ युगेनाह गतास्त्विति ॥ तामु राक्षसीषु गतासु सतीषु अनि-
लात्मजो हनुमान् मैथिल्या संजानानः एवेति मैथिलीं जानन् ॥ “संप्र-
तिभ्यामनाभ्याने” इत्यात्मनेपदम् ॥ “संज्ञोऽयतरस्यां कर्मणि” इति
धिकत्वपाठकर्मणि तृतीया ॥ दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना ॥ “हेतौ”
इति तृतीया ॥ चिरमन्तर्हितस्तिरोहितः सन् संस्थितः ॥

ऋणाद्वद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुद्विषः ।

हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद्रामसंकथाम् ॥ १०३ ॥

१०३. कणादिति ॥ ऋणाद्वद्ध इव रावणसंनिधानात्तदा निर्बद्धः ॥
“अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी” इति पञ्चमी ॥ अथ क्रतुद्विषो रावणस्य वियोगे-
नापगमनेन हेतुना उन्मुक्तो निर्बन्धान्मुक्तः सन् “विभाषा गुणेऽस्त्रि-
थाम्” इति पक्षे तृतीया ॥ मैथिल्याः कर्त्र्याः बोधस्य हेतोः बोधहेतौ
सति बोधार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ रामसंकथाः
‘राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्’ इत्यादिरामायणोक्ताः
प्रास्तावीत् प्रारम्भ । स्तोतेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ “इड ईडि” इति
सलोपः ॥

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्सीता हेतोः कस्यैव रावणः ।

अवरुणं तरोरारादैर्ति वानरविग्रहः ॥ १०४ ॥

१०४. तमिति ॥ सीता तं हनुमन्तं दृष्ट्वा एवः रावणः एव वानर-
विग्रहो वानराकारः सन् तरोर्वृक्षादवरुणं कस्य हेतोः केन हेतुना ॥
“सर्वनाम्नस्तृतीया ऋ” इति ऋकाराद्वृष्ठी ॥ आरोत्समीपमैतीत्यचि-
न्तयत् ॥

१ मैथिल्याः O, a.

Last pādas omitted in T₂.

१ आपनेव T₂.

१ संकथा T, G., Com.

२ *इति T₂, T₄.

पूर्वस्मादन्यवद्भाति भावाद्वाशरथिं स्तुर्वन् ।

ऋते क्रौर्यात्समायातो मां विश्वासयितुं नुं किम् ॥ १०५ ॥

१०५. पूर्वस्मादिति ॥ भावादनुरागाद्वाशरथिं रामं स्तुवन् पूर्वस्मात्
क्षणं दृष्टाद्वावणादन्यवद्भाति अन्य इवावभासते । किं तु मां विश्वास-
यितुं क्रौर्यादते क्रौर्यं विहाय समायातो नु किम् ॥ “अन्यारावितरते—”
इत्यादिनोभयत्र पञ्चमी ॥

इतरो रावणादेश राघवानुचरो यदि ।

सफलानि निमित्तानि माक् प्रभातात्ततो मम ॥ १०६ ॥

१०६. इतर इति ॥ एष रावणादितरो रावणप्रतियोगी राघवार्थपरो
रामकार्यतत्परो यदि ततस्तर्हि मम प्रभातात्प्राक् दृष्टानीति शेषः
निमित्तानि घामाक्षिरूपम्हादीनि सफलानि । तेनैव सूत्रेणेतत्पदाञ्ज-
स्तरपदयोगात्पञ्चम्यौ ॥

उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरम् ।

अवैल्लवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥ १०७ ॥

१०७. उत्तराहीति ॥ समुद्रादुत्तराहि उत्तरदिग्भागे दूरे ॥ “आहि च
दूरे” “उत्तराच” इत्यादिप्रत्ययः ॥ तद्योगात् “अन्यारात्—” इत्या-
दिना पञ्चमी ॥ वसन् रामो लवणतोयस्य लवणोदस्य दक्षिणतो
दक्षिणदिग्भागे ॥ “दक्षिणोत्तरान्यामतसुच” इत्यतसुच ॥ तद्योगे
“यद्यप्यतसर्थप्रत्ययेन” इति षष्ठी ॥ स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथम-
प्येतत् अवगतवान् ॥

दण्डकां दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च ।

अतिक्रम्याम्बुधिं चैव पुंतामगममाहृता ॥ १०८ ॥

१ स्मरन् T₃.

२ न किम् T₃, T₄.

३ राघवार्थकतो D.

राघवार्थपरो T₃, T₄, T₅, G., Com.

राघवार्थचरो T₃.

४ पुरीम् T₃, T₄, T₅, G., Com.

५ अतिक्रम्यादधि T₃, G., Com.

६ चैव T₃.

चैव T₃, T₄.

१०८. इण्डकामिति ॥ किं आहं वण्डकां दक्षिणेन वण्डकाया दक्षिणतः ॥ “एनवन्यतरस्यामद्वरेऽपञ्चम्याः” इत्येनम् ॥ “एनपा द्वितीया” इति द्वितीया ॥ सरितोऽग्नीव्वनानि खोदधि चैवातिक्रम्य पुंसामगममगम्यं देशम् ॥ “अहवृष्टनिधिगमश्च” इति कर्मण्यप्प्रत्ययः ॥ तद्योगात्पुंसामिति कर्मणि षष्ठी । आहूता आनीता ॥

पृथग्भस्वतश्चण्डाद्वैनतेयेन वा विना ।

गन्तुमुत्सहते नैवं कश्चिन् किमुत वानरः ॥ १०९ ॥

१०९. पृथगिति ॥ चण्डाक्षभस्वतश्चण्डमाकृतात्पृथक् पृथग्भूतं चैनतेयेन गरुडेन वा विना ॥ “पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” इति विकल्पात्पञ्चमी तृतीया च ॥ कश्चिदिदं कुर्वन् गन्तुं नोत्सहते न शक्नोति ॥ “शकधूष—” इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥ वानरः किमुत नोत्सहते इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

इति चिन्तावर्ती कुञ्ज्रात्समासाद्य कपिद्विपः ।

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचेऽहं रामकिङ्करोः ॥ ११० ॥

११०. इतीति ॥ इतीत्ये चिन्तावर्ती चिन्ताक्रान्तां रक्षोभिः कर्तुंभिः स्तोकेन लेशेनापि मुक्तां सीतां कुञ्ज्रात्समासाद्य ॥ “करणे च स्तोकाल्पकुञ्ज—” इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी तृतीया च ॥ कपिद्विपः कपिधेष्ठः अहं रामकिङ्करो रामदूत इति प्रोचे प्रोवाच ॥

विप्रकुष्ठं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् ।

नानभ्यासे समुद्रस्य तव माल्यवति मियः ॥ १११ ॥

१११. विप्रकुष्ठमिति ॥ महेन्द्रस्य समुद्रतीरवर्तिनो महेन्द्रपर्वतस्य न विप्रकुष्ठं न दूरं विन्ध्यपर्वतादूरादूरम् ॥ “दूरान्तिकार्थः पञ्चम्यतर-

१ भारिणा B.

२ नेदं T., G., Com.

३ न प्रकुष्ठं D., T., G.

४ दूरान्ति T., G., Com.

५ नानभ्यासे N., T., G., Com.

माल्याभ्यासे T.

६ माल्यवतः G.

स्याम्” इति विकल्पान्महेन्द्रविन्ध्यपर्वतशब्दाभ्यां षष्ठीपञ्चम्यौ ॥
 “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति विप्रकृष्टदूरशब्दाभ्यामसत्त्ववच-
 नाभ्यां प्रातिपदिकार्थे विकल्पाद्द्वितीयापञ्चम्यौ ॥ समुद्रस्य पूर्ववत्
 “दूरान्तिकार्थैः—” इत्यादिना वैकल्पिकी षष्ठी ॥ नानभ्याशे अभ्याशे
 सप्तमी इत्यर्थः । नञ्प्रयोगस्य प्रकृतार्थगमकत्वात् ॥ “सप्तम्यधिक-
 रणे च” इति चकारात्पूर्ववत्सप्तम्यवचनादन्तिकार्थात्प्रातिपदिकार्थे
 सप्तमी ॥ पर्वभूतः अत्र माल्यवति पर्वते तत्र प्रियो रामः वसतीति
 शेषः ॥

असंप्राप्ते दशग्रीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ।

तस्मिन्प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेति ॥ ११२ ॥

११२. असंप्राप्त इति ॥ दशग्रीवे असंप्राप्ते सति ततः प्रागेवेत्यर्थः ।
 अहमचेतितोऽप्राप्तः सन्निधौ वनं प्रविष्टः । तस्मिन्प्रतिगते सति ॥
 “यस्य च भाषेन भाषलक्षणम्” इत्युभयत्र भाषलक्षणसप्तमी ॥ त्वां
 द्रष्टुमुपाक्रंसि अप्रतिबन्धमुपक्रान्तयानस्मि ॥ “उपपराभ्याम्” इति
 वृत्तौ क्रमेर्लुङि तङि रूपम् ॥ “लुक्रमोः—” इत्यादिना इदमतिषेधः ॥

तस्मिन्वदति रुष्टोऽपि नाकार्षं देवि विक्रमम् ।

अविनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरम् ॥ ११३ ॥

११३. तस्मिन्प्रति ॥ हे देवि तस्मिन् राक्षसे वदति तथा प्रलपति
 सति रुष्टः क्रुद्धोऽपि अनादृत्येत्यर्थः ॥ “वष्टी चानादरे” इत्यनादरे
 सप्तमी ॥ कार्यस्यागमनप्रयोजनस्याविनाशयाधिघाताय परापरं पूर्वा-
 परम् । द्वन्द्वैकवद्भाषः । विचिन्वानो विचारयन् । चिनोतेर्लटः शानच् ।
 विक्रमं पराक्रमं नाकार्षम् । करोतेर्लुङि मिपि सिचि वृद्धिः मिपश्चा-
 मादेशः ॥

वानरेषु कपिः स्वामी नरेण्वधिपतेः सखा ।

जातो रामस्य सुग्रीवस्ततो दूतौऽहमागतः ॥ ११४ ॥

११४. वानरेष्विति ॥ वानरेषु स्वामी वानराणामीश्वरः सुग्रीवो नाम कपिः मरेष्वधिपतेर्नरेन्द्रस्य रामस्य सखा जातः ॥ “स्वामीश्वर—” इत्यादिना विकल्पादुभयत्र सप्तमी ॥ ततस्तयोः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अहं दूतः आगतः ॥

ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ।

कुशलोऽन्वेषणस्याहमायुक्तो दूतकर्मणि ॥ ११५ ॥

११५. अथ त्रिभिः कुलकेनाह ईश्वरस्येति ॥ अन्वेषणस्य कुशलोऽन्वेषणे निपुणो दूतकर्मण्यायुक्तो व्यापृतोऽहम् ॥ “आयुक्तकुशलाभ्यां चासेषायाम्” इति वैकल्पिक्यौ षष्ठीसप्तम्यौ ॥ निशाटानां निशाचराणामीश्वरस्य ॥ “स्वामीश्वर—” इत्यादिना षष्ठी ॥ निखिलां पुरीं विलोक्य ॥

दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्वपि स्त्रियः ।

माप्नो व्यालतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

११६. दर्शनीयेति ॥ दिव्यास्वपि स्त्रीषु तासां मध्येऽपि दर्शनीयतमाः अतिशयेन दर्शनीयाः अतिरमणीयाः ॥ “यतश्च निर्धारणम्” इति विकल्पाभिधारणे सप्तमी ॥ स्त्रियः स्त्रीः पश्यन् भुजङ्गेभ्यः सर्पेभ्योऽपि व्यालतमान् कूरतमान् ॥ “पञ्चमी विभक्ते” इति निर्धारणाधधिविभागाभ्यात् पञ्चमी ॥ राक्षसान् व्यस्यन्निरस्यन् प्रातः ॥

भवत्प्राप्तुको रामः प्रसितः सङ्गमेन ते ।

मघासु कृतनिर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥ ११७ ॥

११७. भवत्प्राप्तुमिति ॥ भवत्प्राप्तुस्तुक्स्त्वय्युत्काण्डितस्ते तव सङ्गमेन प्रसितः संगतावाप्तको रामः ॥ “प्रसितोत्तुकाभ्यां तृतीया क” इति विकल्पाचतुतीयासप्तम्यौ ॥ मघासु मघायुक्तकाले ॥ “नक्षत्रेण युक्तः

कालः” इत्यणि “लुप्तविशेषे” इति तस्य लुपि “लुपि युक्तवद्वचन-
वचने” इति प्रकृतिलिङ्गवचनत्वात् स्त्रीलिङ्गशुद्धे “नक्षत्रे च लुपि”
इति लुप्तान्नक्षत्रवाचकशब्दाद्वैकलिपिकी सप्तमी ॥ पितृभ्यः कृतनि-
षापः कृतपिण्डोदकक्रियः सन् । ‘पितृदानं निषापः स्यात्’ इत्यमरः ।
अत्र ‘पितृभ्यः कृतनीषापः’ इति पाठान्तरम् । तदा “उपसर्गस्य अय्य-
मनुष्ये बहुलम्” इत्युपसर्गस्य दीर्घः । मां व्यसर्जयत् इतः प्रेषितवा-
नित्यर्थः ॥

इदं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुलीयकम् ।

भवत्याः स्मरतात्पर्यमर्पितं सादरं मर्म ॥ ११८ ॥

११८. इमिति ॥ हे मैथिलि ॥ “संबोधने च” इति प्रथमा ॥ इदं
काकुत्स्थस्य रामस्य संबन्धि ॥ “बध्नी शेषे” इति बध्नी ॥ अङ्गुली-
मयमङ्गुलीयम् ॥ “जिह्वामूलाङ्गुलेभ्यः” इति छः ॥ तदेवाङ्गुलीयकमू-
मिका । स्वार्थे कः । ‘अङ्गुलीयकमूमिका’ इत्यमरः ॥ “प्रातिपदिका-
र्थ—” इत्यादिना प्रथमा ॥ प्रत्यभिज्ञायतेऽनेनेति प्रत्यभिज्ञानं चिह्नम-
त्यर्थं भवत्याः स्मरता भवतीमेव व्यायता ॥ “अधीगर्थ—” इत्या-
दिना कर्मणि शेषे बध्नी ॥ रामेण ममापितं मङ्गस्ते व्यस्तमित्यर्थः ॥
शेषे बध्नी ॥

जानीष्व भस्यभिज्ञानस्यातस्त्वमपि देवि ते ।

आस्ते भर्तेति मां दृष्ट्वा भर्षुर्दूतं मियं कपिम् ॥ ११९ ॥

११९. जानीष्वेति ॥ हे देवि भतः अभिज्ञानाहर्षुत्वाद्भर्षुः प्रियं दूतं
कपिमेनं मां दृष्ट्वा ते तव भर्षा राम आस्ते सुखेन तिष्ठतीति विश्वसे-
त्यर्थः । त्वमपि प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यायकस्याभिज्ञानस्य अभिज्ञानेने-

१ अयं N., O., T₁, B., D., E₂, c.

१ ‘स्याङ्गुलीयकः’ N., O., T₁, B., D., E₂.

‘स्याङ्गुलीयकः’ c.

१ ‘मर्षितः’ N., O., T₁, B., D., E₂, c.

२ मयि E₂.

त्यर्थः ॥ “होऽविद्वर्थस्य करणे” इति जानातेरवेदनार्थस्य करणे षष्ठी ॥ सततं आनीष्य अनन्तरकर्त्तव्येऽभिज्ञानदानादौ प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविद्वर्थ इति काशिका ॥

रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मणः ।

उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह मा प्रसीः ॥ १२० ॥

१२०. रामस्येति ॥ रामस्य दयमानो रामे दयां कुर्वन् तदुःखापनो-
दक इत्यर्थः । असौ लक्ष्मणस्तवाध्येति त्वां स्मारयतीत्यर्थः । इक्
स्मरण इत्यस्मात्तुद् । उभयत्र “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ।
राजेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ इहागमस्योपास्कृषातामागमनमुपस्कृतवन्तौ
इदीकृतवन्तावित्यर्थः । “कृञः प्रतियङ्गे” इति कर्मणि शोभे षष्ठी । सतो
गुणान्तराधानं प्रतियङ्गः । दार्ढ्यं च गुणः । कृञो लुङि “गन्धन—”
इत्यादिना प्रतियङ्गे लङि च्लेः सिच् ॥ “उपात्प्रतियङ्ग—” इत्यादिना
सुद ककारात्पूर्वः ॥ ततस्तस्मान्मा प्रसीः मा मैषीः । अस्यतेर्लुङि
सिचि “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । “इट ईटि” इति सलोपः ॥

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कंपयो भीमविक्रमाः ।

नाथैस्व धृष्या वैदेहि मन्योरुज्जासधात्मनः ॥ १२१ ॥

१२१. रावणस्येति ॥ हे भीरु कपीनां विक्रमाः पराक्रमाः । क्रमेर्भावे
षञ् ॥ “नोदाप्तोपदेशस्य—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ इह लङ्कार्या
रावणस्य रोक्ष्यन्ति रावणं भङ्क्ष्यन्तीत्यर्थः । रजो भङ्ग इत्यस्मात्तुद् ॥
“रजार्थीनां भावध्वनानामज्यरेः” इति भावकर्तृकरजार्थयोगाद्भाषण-
स्येति कर्मणि शोभे षष्ठी ॥ भावध्वनानां भावकर्तृकाणामित्यर्थः ।
विक्रमाश्चात्र भावाः कर्त्तारः । हे वैदेहि धृष्याः धृतेर्नाथस्य आशारुस्य ।
धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥ “आशिषि नाथः” इत्युपसंख्यानान्तश्च ॥ आत्मनो
मन्योः शोकस्योज्जासय मन्युं हिन्धीत्यर्थः ॥ “जासिनिप्रहण—”
इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ अजु हिंसायामिति चौरादिको धातुः ॥

राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ।

प्राणानामपणिष्टार्य रावणस्त्वामिहानयेन् ॥ १२२ ॥

१२२. राक्षसानामिति ॥ मयि गते इतो गते सति रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्षसान् हनिष्यतीत्यर्थः ॥ “जासिनिपहण—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणादिह विपर्यासः ॥ “नेर्गेदन्द्—” इत्यादिना णत्वम् ॥ त्वामिहानयन्त्यर्थं रावणः प्राणानामपणिष्ट प्राणान्विक्रीतवानित्यर्थः । पणेर्य्यवहारार्थोलुकि तद् । अस्तुत्यर्थत्वात् “शुपूष्प—” इत्यादिना नायप्रत्ययः ॥ “व्यवहृणोः समर्थयोः” इति कर्मणि शेषे षष्ठी ॥

अदेवीद्रन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मैसंपदम् ।

शतकृत्वस्तवैकस्याः स्मरत्यक्षो रघूत्तमः ॥ १२३ ॥

१२३. अदेवीदिति ॥ किं आद्यं रावणो रन्धुभोगानामदेवीत् तामपि विक्रीतवानित्यर्थः ॥ “विषस्तवर्थस्य” इति कर्मणि षष्ठी ॥ आत्मसंपदं स्वलक्ष्मीं प्रादेवीद्विक्रीतवान् ॥ “विभाषोपसर्गे” इति वैकल्पिकी द्वितीया ॥ पुनरपि रामानुरागे वर्णयति । रघूत्तमो राम एकस्याह एकस्मिन्नहनि ॥ “कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” इत्यधिकरणार्थे षष्ठी ॥ शतकृत्वः शतवारं तव स्मरति त्वां स्मरति ॥ “अभीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥

तवोपशायिका यावद्राक्षस्यथेतयन्ति नै ।

प्रतिसंदिश्यतां तावद्भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ॥ १२४ ॥

१२४. तवेति ॥ हे मैथिलि तवोपशायिकाः पर्यायशायिन्यः ॥ “पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्युच्” इति पर्यायार्थे ण्युच् ॥ राक्षस्यो यावन्न जेत-

१ *मपनिष्टासौ D., c.

*मपनिष्टासौ O., T₁, T₂.

*मपनिष्टासौ E₂, E₃.

१ *शामपत् T₃.

२ *वीदर्थसंपदम् E₂.

*वीदात्मसंपदः O., B.

*वीदात्मसंपदम् T₃.

१ स्मरत्यक्षि E₂.

२ नः T₂.

३ भागस्य E₂.

४ मैथिली O.

यन्ति न प्रबुध्यन्ते तावदेव शूकस्य विकारः शार्ङ्गं धनुस्तस्य भर्तुः
धारकस्य धनुर्धरस्य रामस्य प्रतिसंविद्यताम् । संवेष्टुस्तस्य प्रतिसं-
देशः कियतामित्यर्थः । भर्तुरिति शेषे षष्ठी । अन्यत्र कृद्योगात्कर्मणि
षष्ठी ॥

पुरः प्रवेशमाश्वर्यं बुद्ध्वा शास्त्रामृगेण सा ।

चूडामणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य संमत्तम् ॥ १२५ ॥

१२५. पुर इति ॥ सा सीता शास्त्रामृगेण कपिना कर्मा पुरो लङ्का-
नगरस्य प्रवेशम् ॥ “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी ॥ आश्वर्य-
मभूतं बुद्ध्वा रामस्य संमत्तं रामेण संमन्यमानम् ॥ “मतिबुद्धि—
इत्यादिना वर्त्तमाने कः ॥ “कस्य च वर्त्तमाने” इति “न लोक—
आदिप्रतिषेधवाचेन षष्ठी ॥ चूडामणिं शिरोभाणिक्यमेवामभिज्ञानं ददौ
वृत्तवती ॥

रामस्य शैथितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ।

प्रक्रान्तं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ १२६ ॥

१२६. रामस्येति ॥ रामस्य शैतेऽस्मिन्निति शयितं शयनस्थानं तथा
भुक्तेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनस्थानं जल्पितं जल्पनं हसितं हसनं
स्मितं तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थितं निवासस्थानं प्रक्रामति गच्छत्यस्मि-
न्निति प्रक्रान्तं च शूकमणस्थानं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ।
अत्र जल्पितहसितयोः किं जल्पन् हसन् तिष्ठतीति सत्तामश्रः ॥
“नपुंसके भावे कः” इति भावे कः ॥ तद्योगात् “नपुंसके भावे उपस-
र्यामम्” इति षष्ठी । अन्यत्र क शैते क भुक्ते इत्यादिस्थानप्रश्रः ॥
“कोऽधिकरणे च औप्यगतिप्रत्ययस्तानार्थेभ्यः” इत्यधिकरणे कः ॥
तद्योगात् “अधिकरणवाचिनश्च” इति षष्ठी ॥ औप्यकर्मत्वम् ॥

१ मत्वा E₁.

२ बुद्ध्वा T₁, T₂, T₃.

३ हनूमन् T₁.

४ शयितं T₁.

५ शयितं T₁.

६ व्यसर्जयत् T₁.

असौ दधदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ।

गामुकोऽप्यन्तिके भर्तुर्मनसाचिन्तयत्क्षणम् ॥ १२७ ॥

१२७. असाविति ॥ अभिज्ञानं चिह्नं शिरोरत्नं दधत् दधानः । दधाते-
लटः शत्रादेशः । भर्तुः स्वामिनो रामस्थान्तिकं गामुको गमनशी-
लोऽपि ॥ “लघपत—” इत्यादिना गमेकज् ॥ असौ हनुमान् दारुणं
कर्म वनमङ्गलादिभोषणकर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । करोतेः सप्तन्ताडु-
प्रत्ययः । क्षणं मनसा अचिन्तयत् वक्ष्यमाणमालोचितवान् । सर्वत्र
“न लोक—” इत्यादिना कृद्योगवृष्टीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥

कृत्वा कर्म यथादिष्टं पूर्वकार्याविरोधि यः ।

करोत्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दुतमुत्तमम् ॥ १२८ ॥

१२८. अथ त्रिभिधिन्याप्रकारमेवाह कृत्येति ॥ यो दूतो यथोद्दिष्टं स्वामिना
यथोपदिष्टं कर्म कृत्वा । अव्यययोगात् “न लोकाव्यय—” इत्यादिना
वृष्टीप्रतिषेधः । पूर्वकार्याविरोधि प्रागनुष्ठितकर्मवैफल्यान्नापादकम-
भ्यधिकं स्वाम्यनुक्तं कृत्यं कार्यं करोति तमुत्तमं दूतमाहुः । लयोगा-
त्यष्टीप्रतिषेधः ॥

वेदेही दृष्टवान् कर्म कृत्वान्यैरितिदुष्करम् ।

यशो यास्यान्मुपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥ १२९ ॥

१२९. वेदेहीमिति ॥ वेदेही दृष्टवान् अन्यदपि स्वामितिर्दिष्टादधिकं च
दुष्करं कर्म कृत्वा यशः कीर्त्तिमुपादाता साधु संपादयिता सन् ।
साधुकारिणि तुन् । प्रभोः रामस्य वार्त्ता सीतादर्शनवृत्तान्तमाख्या-
यकः आख्यास्यन् ॥ “तुमुन्पुलौ—” इत्यादिना भविष्यदर्धे ण्युल्-

१ दुष्करम् T₂.

१ ‘व्यक्तिके B.

१ कणात् B₂.

१ यथोद्दिष्टं T₂, T₃, T₄, Com.

१ पूर्वकार्याविरोधि T₂, T₃, T₄.

१ भृत्यस्त T₃.

१ कृत्वाम्यदपि दुष्काम् T₂, G., Com.

८ ‘रपि दुष्करम् N., O., T₁.

प्रत्ययः ॥ “अकेनोः—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यास्यामि गमिष्यामि ॥

राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लब्धमिदं वनम् ।

इति संचिन्त्य सदृशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥ १३० ॥

१३०. राक्षसेति ॥ राक्षसेन्द्रस्य राक्षसस्य संरक्ष्यम् ॥ “कृत्यानां कर्त्तरि षा” इति विकल्पात्कर्त्तरि षष्ठी ॥ नन्दनस्य सदृशं तेन तुल्यमित्यर्थः ॥ “तुल्यार्थैः—” इत्यादिना विकल्पात्षष्ठी ॥ इदं वनं मया लब्धं छेद्यम् ॥ “कृत्यानां कर्त्तरि षा” इति विकल्पात् तृतीया ॥ इति संचिन्त्यालोच्य कपिरभनक् बभञ्ज । भञ्जेर्लङि “हल्ङ्ङाभ्यः—” इत्यादिना तिलोपः । चोः कृत्वम् ॥

राघवाभ्यां शिवं दूतस्त्रयोरहमिति ब्रुवन् ।

हितो^१ भनञ्जि रामस्य कैः किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः ॥ १३१ ॥

१३१. राघवाभ्यामिति ॥ राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्त्विति शेषः । अहं तयोर्दूतः रामस्य हितः आसः इति ब्रुवन् भनञ्जि भङ्क्ष्यामीत्यर्थः । भञ्जेः सामीप्ये लटि मिप् । को राक्षसः किं ब्रूते रामकार्यप्रवृत्तस्य मे न कश्चात्प्रतिबन्धक इत्यर्थः । इति निश्चित्य बभञ्जेत्युत्तरेण संबन्धः । अत्र “चतुर्थी आदिष्वि—” इत्यादिना शिवादिशब्दयोगे वैकल्पिक्यौ चतुर्थीषष्ठ्यौ ॥

विलुलितपुष्परेणुकपिशं मशान्तकलिकापलाशकुसुमम् ।

कुसुमनिपार्तेविचित्रवस्तुधं सशब्दनिपतद्भुमोत्कशकुनम् ॥

शकुननिनादनादिकैकुब्बिलोलविपलायमानहरिणम् ।

हरिणविलोचनाधिवसति बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनम् ॥ १३२ ॥

१ हितं दिनसिं T₃.

२ कं T₃.

३ विगतित T₃.

४ निपातविश्वस्तुधं T₃, G., Com.

५ नादितदिना T₃, T., G., Com.

मादितककुं E₃, G.

१३२. अथ सर्गान्तत्वाद्विषयं श्लोकमाह । विलुलितेति ॥ विलुलितैर्विक्षितैः
पुष्परेणुभिः कपिशं पिशकं प्रशान्तानि प्रसन्नानि कलिकाः कोरकाः
पलाशानि पर्णानि कुसुमानि यस्मिन् तत् कुसुमनिपाते चित्रा चित्ररूपा
वसुधा यस्मिन् तत् सशब्दाः शब्दायमाना निपतन्तः प्रचरन्तो द्रुमोक्ताः
निवासवृक्षोत्सुकाश्च शकुनाः पक्षिणो यस्मिन् तत् तथा शकुननि-
नादैः पक्ष्यराचैः नादिताः प्रतिध्वानिता दिशाः दृष्ट दिशो येन तत् ।
'दाबन्तत्वं हलन्तानां यथा घात्रा निशा दिशा' इति वचनात् दाबन्त-
स्योपसर्जनद्वन्द्वत्वम् । विलोलाश्चपलाः विपलायमाना भयात्पलाय्य
गच्छन्तो हरिणा मृगाः यस्मिन् तत् हरिणविलोचमायाः सीतायाः
अधिवसति निवासस्थानं रिपुघनं रावणोद्याने पवनात्मजो हनुमान्
बभञ्ज ॥ वैकृतमश्वललितं वृक्षम् । 'यदिह नजौ भजौ जमलगास्तदा-
श्वललितं शिषार्कयति तद्' इति लक्षणात् । अत्र विलुलितेत्यादि
व्यभावोक्तिः हरिणविलोचनेत्युपमा । यमकविशेषस्तु शब्दालङ्कारः ॥

इति भट्टिकाभ्येऽधिकारकाण्डेऽश्लोकघनिकाभङ्गनामाष्टमः सर्गः ॥

इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्दोषाव्यायकोलक्षलमहिम्नाथसूरी-
विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपयीनाख्याने अष्टमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ नवमः सर्गः ।

द्रुमङ्गधनिसंविमाः कुर्वत्पाक्षिकुलाकुलाः ।

अकार्षुः क्षणदाचर्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

१. द्रुमङ्गेति ॥ द्रुमङ्गो द्रुमभङ्गः । 'पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः ।
तेन यो ध्वनिस्तेन संविमाः संव्रस्ताः रुदन्तिः कन्दन्तिः पक्षिकुलैरा-
कुलास्तदारव्याकुलचित्ता इत्यर्थः क्षणदाचर्यो राक्षसो रावणस्य
निवेदनं वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापनमकार्षुः । रावणस्येति शेषे षष्ठी ॥

यदताप्सीच्छनैर्भानुर्यत्रावासीन्मितं मरुत् ।

यद्वाप्यानं हिमोस्त्रेण भर्नक्त्युपवनं कपिः ॥ २ ॥

२. यदिति ॥ यद्वनं भाजुः सूर्यःशनैस्ताप्सीत् तदाश्रया स्तोक्तं तपति स्म ।
तपेर्लुङि सिचि इलन्तलक्षणा वृद्धिः । यत्र मरुद्वायुर्मितं मन्दमवासी-
द्वाति स्म । घातेर्लुङि सिचीद् । हिमोस्त्रेण हिमकिरणेन । 'किरणोस्त्र-
मयूख—' इत्यमरः । आप्यानमाप्यायितं वर्धितम् । प्यायः कर्मणि कः ॥
“आदितश्च” इति निष्ठानत्वे “लोपो ष्योर्धलि” इति यलोपः । तदुप-
वनं कपिः कोऽपि भनक्ति रुजति । भजेर्लट् ॥

ततोऽशीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ।

इन्द्रजित्सूर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमुर्च्छितः ॥ ३ ॥

३. तत इति ॥ ततो निवेदनानन्तरमिन्द्रजितं सूत इतीन्द्रजित्सू-
रावणः । सूतेः “सत्सूद्विष—” इत्यादिना किप् । क्रोधमुर्च्छितः
क्रोधान्धः सन् मारुतेर्हनुमतः विनाशाय वधाय किं कुर्वन्तीति

१ कुजत् D., E., E.

रुदत् T., T., T.

रुदत् T., G., Com.

२ 'सि'मर्धमितम् D.

३ तदा T., T., T., G., Com.

४ वपञ्जोप T.

५ कोप E.

किङ्कराः भृत्याः ॥ "दिवाविभा—" इत्यादिना करोतेष्टः ॥ तेषां किङ्क-
राणामष्टौ वरा वराकाः परिमाणमेषामशीतिमशीतिसंख्याकानि ।
"पङ्क्ति—" आदिसूत्रेऽष्टवशशब्दस्याशीति वा भवतीति प्रत्यय-
निपातनात्साधुः । 'विशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः'
इत्यमरः । सहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् ॥

शक्त्यृष्टिपरिघर्मासगदामुद्गरपाणयः ।

व्यश्रुवाना दिशोः मापुर्वनं दृष्टिविधोपमाः ॥ ४ ॥

४. शक्तीति ॥ शक्त्यादयः प्रहरणविशेषाः पाणौ येषां ते तथोक्ताः ॥
"प्रहरणार्थेऽयः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति सप्तम्याः परनिपातः ॥
दृष्टौ विधं यस्य तेन सर्पविशेषेणोपमा सादृश्यं येषां ते तदुपमाः तद्वद-
दृष्ट्यैव परमाणहारिणस्ते रावणकिङ्कराः दिशो व्यश्रुवानाः व्याश्रु-
वन्तः वनं प्रापुः ॥

दध्वान मेघवद्भीममादाय परिधं कपिः ।

नेदुर्दीप्तायुधास्तेऽपि तद्वित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

५. इत्यनेति ॥ तदा कपिर्हनुमान् भीमं परिघर्मालमादाय । 'परि-
घोऽर्जलदण्डयोः' इति विश्वः । मेघवत्स्मेधेन तुल्यं दध्वान जगर्ज ।
दीप्तायुधास्ते किङ्करा अपि तद्वित्वन्तो विद्युत्स्वन्तोऽम्बुदाः मेघा इव
नेदुर्जगर्जुः । उपमालङ्कारः ॥

कपिनाम्भोधिधीरेण समगंसत राक्षसाः ।

वर्षासूदततोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

६. कपिनेति ॥ अथ राक्षसा अम्भोधिधीरेण तद्वहुरवगाहेन कपिना
हनुमता वर्षासु प्रावृद्सु उद्भूततोयौघाः उद्विक्तजलप्रवाहाः सिन्धवो

नयः समुद्रेणैव समगंसत संगताः । संपूर्वाद्भमेर्लुकि “समो गम्य-
च्छि—” इत्यादिना तकि ङलेः सिचि । उपमालङ्कारः ॥

लाङ्गलमुद्धतं धुन्वन्बुद्धहेन् परिधं गुरुम् ।

तस्थौ तोरणमारुह्य पूर्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

७. लाङ्गलमिति ॥ स इन्द्रमान् उद्धतमुत्क्षिप्तं लाङ्गलं बालधिं धुन्व-
न्बालयन् गुरुं परिधमर्गलमुद्धत्योद्यम्य तोरणमारुह्य तस्थौ । स्वयं
पूर्वं न प्रजहार । वीरधर्मत्वात् ‘नायुध्यमानम्’ इति निवेधाच्चेति
भावः ॥

अथ सिचि वृद्धत्यधिकारः ।

अक्षारिषुः शराम्भांसि तस्मिन् रक्तः पयोधराः ।

न चाङ्गालीन्न चात्राजीश्रासं कपिमहीधरः ॥ ८ ॥

८. अक्षारिषुरिति ॥ रक्षांस्येव पयोधराः मेघास्तस्मिन् कपिमहीधरे
शरानेवाम्भांसि अक्षारिषुः बहुषुरित्यर्थः । क्षरतिरयं सकर्मकोऽपि
भवति ‘तेषु क्षरस्तु बहुधा मदवारिधाराः’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
कपिरेव महीधरोऽङ्घ्रिः नाङ्गालीत् न चचाल । हल चलने । उभयत्रापि
“अतो हलादेर्लघोः” इति विकल्पे प्राप्ते “अतो लान्तस्य” इति नित्यं
सिचि वृद्धिः । श्रासं भयं च नाम्राजीश्रागमत् । पूर्ववद्विकल्पापघादेन
“वद्वज्र—” इत्यादिना नित्यं वृद्धिः । रूपकालङ्कारः । अचलना-
दिसाधकसङ्गाथात् ॥

अवादीत्तिष्ठतेत्युचैः मादेवीत्परिधं ततः ।

संथा यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विषाम् ॥ ९ ॥

१ धुन्व* T₃, T₄.

२ बुद्धत्वं T., G., Com.

३ कपिः E₂.

४ मासाद्य O.

५ न पूर्वं T₃.

६ अक्षारिषुः E₂.

७ पयोधरः T₃, T₄.

८ अङ्गालीन्न वाचा* O., D., T₃, T₄.

अङ्गालीनेव वा E₂.

९ कपिः N., O., T₂.

१० यथा तथा B.

११ बहूनां व्यग्रहीद् T₄.

९. अवादीदिति ॥ कपिर्हनुमान् हे मुखोस्तिष्ठत क वास्ययेत्युच्चैरवा-
दीत् ॥ “यद्वज्र—” इत्यादिना नित्यं वृद्धिः ॥ परिघं परिघेण ॥
“विघः कर्म च” इति वैकल्पिकी साधकतमस्य कर्मसंज्ञा ॥ तथा
तेन प्रकारेण प्रादेवीत् धिजिगीषितवान् प्रवृत्तवानित्यर्थः । दीक्ष्यते-
र्लुकि “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । यथा येन प्रकारेण बहूनां द्विषां
प्राणानग्रहीत् स्वयं गृहीतवान् परिघेणैव बहूनि जघानेत्यर्थः । ग्रहे-
र्लुकि “इयस्तक्षण—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥

प्रणैरवामिषू रक्तं देहैः प्रौर्णाधिषुर्भुवम् ।

दिशः प्रौर्णविषुश्चान्ये यानुधाना भवद्वियः ॥ १० ॥

१०. प्रणैरिति ॥ यानुधानाः केचिद्वाहस्ताः प्रणैः प्रहारमार्गैः रक्तं
रुधिरमयमिषुर्वमन्ति स्म । वमेर्लुकि “इयन्त—” इत्यादिना वृद्धिप्रति-
षेधः । देहैर्भुवं भूमिं प्रौर्णाधिषुराच्छादयन् मच्चरित्यर्थः । अन्ये भक्ष-
द्भियो जायमानभयाः सन्तः दिशः प्रौर्णविषुराच्छादयन् पलायिता
इत्यर्थः ॥ “विभावोर्णोः” इतीडादेरङित्त्वपक्षे “ऊर्णोर्तेविभाषा” इति
विभाषावृद्धिप्रतिषेधादेकत्र सिञ्चिवृद्धिरन्यत्र गुणः । उभयत्रावृद्धि-
सहिता वृद्धिः ॥

अरणिषुच्युतोत्साहा भिन्नदेहाः प्रियासवः ।

कपेरत्रासिषुर्नादान् भृगोः सिंहध्वनेरिव ॥ ११ ॥

११. अरणिषुरिति ॥ प्रियासवः प्रियप्राणाः केचित् भिन्नदेहा भूत एव
च्युतोत्साहा नक्षोत्साहाः सन्तः अरणिषुः केवलमाक्रन्दन् । किं
च कपेर्नादात्सिंहनादाद्भजाः सिंहध्वनेः सिंहघोषादिव भ्रमसिषुर-
भेषुः । उभयत्रापि “अतो हलादेर्लघोः” इति वैकल्पिकी वृद्धित-
द्भावो ॥

१ गजैः T.

२ शोणैर्विषुः B.

३ अरणिषुः C., a., E., E., B., T.

४ “अतिष्ठ” T., G., Com.

५ गजैः T.

गजाः T., G., Com.

अथेटप्रतिषेधाधिकारः ।

मायानामीश्वरास्तेऽथ शस्त्रहस्ता रथैः कपिम् ।

मयाववृत्तिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

१२. मायानामिति ॥ अथ मायानां कपटानामीश्वराः प्रभयाः ॥ “लेश-
भास—” इत्यादिना ईशोर्वस्त्वि “नेङ्घाशि कृति” इतीदप्रतिषेधः ॥
शस्त्रहस्ताः शस्त्रपाणयः मारुतेर्हनुमतो हन्तव्याः वध्याः ॥ “कृत्यानां
कर्त्तरि वा” इति कर्त्तरि षष्ठी ॥ “एकाच्च उपदेशोऽनुदात्तात्” इति
हन्तेरिदप्रतिषेधः ॥ ते राक्षसाः रथैः साधनैः कपिं मारुतिं हन्तुं पुनः
प्रत्याववृत्तिरे भूयः प्रतिनिवृत्ताः ॥ “दाक्षीशस्—” इत्यादिना शस्त्र-
हृनि शस्त्रम् ॥ “हसिमृग—” इत्यादिना हसेरौणादिके तन्प्रत्यये
हस्ताः ॥ “हनिकुश—” इत्यादिना कथन्प्रत्यये रथः ॥ “तितुत्र—”
इत्यादिना सर्वत्रेदप्रतिषेधः ॥

तांश्चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।

जघानाधूय परिधं विजिघृक्षून् समामतान् ॥ १३ ॥

१३. तानिति ॥ वानरो हनुमान् क्षियन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षितिः
क्षोणिः । क्षिर्यां क्तिन् ॥ “तितुत्र—” इत्यादिना इदप्रतिषेधः ॥ तस्यार्थं
चेतव्यान् चेतुमहान् हत्वा राक्षीकर्त्तव्यानेत्यर्थः । चिनोतेस्तव्यः ॥
“एकाच्च उपदेशोऽनुदात्तात्” इतीदप्रतिषेधः ॥ युतानेकार्थतया मिथः
संगतान् । यौतेः कर्त्तरि क्तः । विजिघृक्षून् विप्रहीतुमिच्छून् विरहस्तून् ।
ग्रहेः सन्नस्तादुप्रत्ययः ॥ “रुदधिद—” इत्यादिना सनः कित्वात्संघ-
सारणाधिकार्यम् ॥ “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीदप्रतिषेधः ॥ समामतान्
युयुत्सया प्रासांस्ताप्राक्षसान् तोरणं श्रित्वा आश्रित्य ॥ “व्युकः
किति” इतीदप्रतिषेधः ॥ युतानित्युक्त उदाहरणम् । परिधमाधूय
परिभ्राम्य अघान् ॥

संजुघुक्षव आयूंषि ततः प्रतिरुक्षवः ।

रावणान्तिकमाज्जैर्मुहृतशेषा निशाचराः ॥ १४ ॥

१४. समिति ॥ ततो बधानन्तरं हतेषु शेषाः शिष्टाः निशाचराः आयूंषि जीवितानि संजुघुक्षवः संगूहितुं संगोमुमिच्छवः सन्तः । गुहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीदप्रतिषेधः । प्रतिरुक्षवः प्रतिरयितुं प्रत्याख्यातुमिच्छवः । रौतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनि ग्रहगुहोश्च” इति चकारादुगन्तसमुच्चयनादिदप्रतिषेधः । रावणान्तिकमाज्जमुः ॥

एकेन बहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् ।

वैमुख्यं चकृमेत्युचैरुचुर्दशमुखान्तिके ॥ १५ ॥

१५. एकेनेति ॥ एकेन कपिना निमित्तेन बहवः शूराः साविष्काराः सात्मस्त्राद्या धर्म्यं प्रमत्तवत् प्रमत्तैस्तुल्यं वैमुख्यं युद्धपराङ्मुखात् चक्रम भकार्भम् । करोतेल्लिटि मसो मादेशः । प्रादिनियमादिब्रभाषः । अत्र राक्षसानां चित्तविक्षेपात्स्थव्यापारेऽपि ध्यामोहात्परोक्षता समस्तीत्युत्तमपुरुषेऽपि न क्षतिः । अत एवोत्तमपुरुषविषयेऽपि चित्तव्याक्षेपात्परोक्षता संभवत्येवेति काशिका । इति दशमुखान्तिके उचैरुचुः ॥

मांसोपभोगैः संशूनानुद्विग्धास्तानवेत्य सः ।

उद्धृत्तनयनो मिश्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥ १६ ॥

१६. मांसेति ॥ सः राघवः तान् राक्षसान् उद्विग्धान्भीतानवेत्य हात्वा उद्धृत्तनयनः क्रोधात्प्रलुठिताक्षितारकः सन् ॥ “यस्य विभाषा” इति घृतेर्निष्ठायामिडागमाभाषः ॥ मांसोपभोगेन मांसभक्षणेन संशूनान् सम्यक् पीनान् । श्वयतेः कर्त्तरि कः ॥ “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् ॥ यज्ञादित्यात्संप्रसारणे “संप्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपत्वम् ॥ “हलः”

१ प्रतिरुक्षवः E₂.

१ “मावेदुर्” E₁.

१ “पयोग T₂, T₄.

४ “उद्विग्धा” D.

५ मन्त्रियोऽस्माभ्य E₂.

६ व्यसर्जयत् T₂.

इति दीर्घः ॥ “भोदितो निष्ठायाम्” इतीडभाषः ॥ एवमुद्दिष्टेऽपि नि-
ष्ठानत्वे इदप्रतिषेधः । मिश्रान् क्षिग्धान् मांसाहारमसृणगात्रानित्यर्थः ।
मिश्रिषा ज्ञेयम् इत्यस्मात्कर्त्तरि क्तः ॥ “रक्षाध्याम्—” इत्यादिना
निष्ठानत्वम् ॥ “भोदितश्च” इतीदप्रतिषेधः ॥ स्वात्मन्निष्ठाः सचि-
धान्यसर्जयत् ॥

प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुस्वान्ता बाढविक्रमाः ।

अम्लिष्टनादा निरगुः फाण्टचित्राक्षपाणयः ॥ १७ ॥

१७. प्रमेदिता इति ॥ प्रागेव मिश्रा अपि तत्कालोचिताक्षपानैः पुनः
प्रकर्षेण मेदितुं पवृक्षाः प्रमेदिताः प्रक्षिग्धगात्रा इत्यर्थः ॥ “आदि-
कर्मणि क्तः कर्त्तरि च” इति क्तः ॥ “विभाषा भावादिकर्मणोः” इति
निषेधविकल्पादिडागमः ॥ सुस्वान्ताः समरोत्साहेन शोभनचिस्ताः
अम्लिष्टनादाः धाम्नित्वादिस्पष्टाच्चः बाढविक्रमाः भृशपौरुषाः फाण्टे-
नानायासकृतेन रञ्जकद्रव्यविशेषेण चित्राण्यन्त्राणि पाणिषु येषां ते
तथोक्ताः । ‘अनायासकृतं फाण्टम्’ इत्यमरः । ते मन्त्रिणः सपुत्राः
निरगुर्निर्गताः ॥ “क्षुब्धस्वान्त—” इत्यादिना निपातनात्स्वान्तादीनां
निष्ठान्तानामनिदत्त्वादि कार्यं सिद्धम् ॥

तान् दृष्टातिदृढान् घृष्टान् माप्नान् परिवृढाशया ।

कष्टं विनर्दतः कूरान् शस्त्रैर्घुष्टकरान् कपिः ॥ १८ ॥

१८. अथ युग्मेनाह तानित्यादिना ॥ घृष्टो विघातः “धृविशसी दैयात्ये”
इति धृषेर्निष्ठायामिदप्रतिषेधः ॥ कपिर्हनुमान् अतिदृढानतिबलिवान्
परिवृढस्य प्रभोः रावणस्य आज्ञया प्राप्तान् ॥ “इदः स्थूलबलयोः” ॥
“प्रभौ परिवृढः” इति च निपातनाद्युभयत्रानिदत्त्वम् ॥ कष्टं कृच्छ्रं
यथा भवति तथा विनर्दतो गर्जतः ॥ “कृच्छ्रगहनयोः कषः” इति

१ प्रमेदिताः T₂.

प्रमेदिताः E₂.

१ सुक्षिप्ता T₂.

१ धृष्टेऽतिदृढान् दृष्टा T₂, T₄, Com.

१ विनर्दता T₂.

१ दृष्टाघुष्ट D.

कथेर्निष्ठायामिडभावः ॥ कूरान् हिंस्रान् शस्त्रैः शस्त्रधर्णेर्घुष्टकरान्
शब्दायमानपाणीन् ॥ “घुषिरविशब्दने” इति घुषेर्विशब्दनात्स्वामि-
प्रायाविष्करणवन्त्यत्र शब्दनमात्रे निष्ठायामिदप्रतिषेधः । तान् राक्षसान्
हृष्टा आदिददित्युत्तरेण संबन्धः ॥

अभ्यर्णो गिरिकूटाभानभ्यर्णानादिद्वुत्तम् ।

वृत्तशैलान् महारम्भानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

१९. अभ्यर्ण इति । नितरामर्दितो न्यर्णः स न भवतीत्यन्यर्णः स्वयं
परैरर्हिसितः । अर्द्धं हिंसायामिति धातोर्निष्ठा ॥ “अर्द्धेः सन्नियिभ्यः”
इतीदप्रतिषेधः ॥ “रदाभ्याम्—” इत्यादिना निष्ठान्तत्वे णत्वम् । कृत्-
शस्त्रोऽधीतास्त्रवेदः ॥ “जेरध्ययने कृत्तम्” इति धृतेर्प्यन्ताभिष्ठाया-
मिडभावणिलोपयोर्निपातः ॥ स हनूमान् अभ्यर्णानविदूरान् ॥ “अभे-
श्वाविदूर्ये” इति निष्ठायामाविदूर्यार्थे इदप्रतिषेधः । शेषं न्यर्णवत् ।
महारम्भान्महोद्योगांस्त्रिदशैर्देवैरप्यदान्तानदमितान् ॥ “वा दान्त—”
इत्यादिना दमेप्यन्ताभिष्ठायामिडभावणिलोपनिपातः ॥ गिरिकूटाभा-
न्पर्वतशिखरोपमांस्ताप्राक्षसान् द्रुतं शीघ्रमादिददवधीत् । अर्द्धेर्हिंसा-
र्थण्यौ चङ् ॥

दमितारिः प्रशान्तौजा नादापूरितदिङ्मुखः ।

जघान रुषितो रुष्टास्त्वरितस्तूर्णमागतान् ॥ २० ॥

२०. दमितारिरिति ॥ दमितारिः शिक्षितारिः प्रशान्तौजाः प्रशमिता-
रिबलः । प्रशान्तोर्ज इति पाठान्तरम् । नादेन सिंहनादेन आपूरितानि
दिङ्मुखानि येन सः रुषितः क्रुद्धः स हनूमान् रुष्टान् क्रुद्धान् तूर्ण-
मागतान् मन्त्रिणस्त्वरितस्त्वरिवान् जघान । दमिशमिपूरीणां
पयन्तानां “वा दान्त—” इत्यादिना निष्ठायां विकल्पेनेदप्रतिषेधनि-
पातनादुभयरूपता ॥ “रुष्यमत्वरसंघुपास्वनाम्” इति विकल्पादु-
बेरुभयरूपता ॥

तेषां निहन्त्यमानानां संधुष्टैः कर्णभेदिभिः ।

अभूदभ्यमितत्रासमास्वान्ताशेषदिग्जगत् ॥ २१ ॥

२१. तेषामिति ॥ विहन्त्यमानानां प्रह्रियमाणानां तेषां राक्षसानां संबन्धिभिः कर्णभेदिभिः कर्णविदारिभिः संधुष्टैः संधुषितैः आक्रन्दनैरित्यर्थः । जगत् अभ्यमितत्रासं प्राप्तमयमास्वान्ताः आस्वानिताः प्रतिध्वामिताः ककुभो यस्य तच्चाभूत् ॥ “अच् प्रत्यम्बधपूर्वात्सामलोच्चः” इत्यत्र “अच्” इति योगविभागात्पञ्चनाभाविषरसमासान्तः ॥ “रभ्यमत्वरसंधुषास्वनाम्” इतीदमतिषेधविकल्पात्संधुष्टाविषभयरूपता । संपूर्णस्य घुषेरविशम्भनेऽपि परत्वाद्विकल्प एव । स्वनतेरनुपसृष्टात् “क्षुब्धस्वान्त—” इत्यादिना निपातनान्मनसि नित्यमनिदृत्वे आहुपसृष्टस्यायं विकल्पः ॥

भयसंहृष्टरोमाणस्ततस्तेऽपचितद्विषैः ।

क्षणेन क्षीणविक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयम् ॥ २२ ॥

२२. भयेति ॥ ततस्त्रासानन्तरं भयेन संहृष्टरोमाणः पुलकिताङ्गाः । सात्त्विकानां सर्वरससाधारणत्वाद् भयेऽपि रोमहर्षः ॥ “हृषेल्लोमसु” इति विकल्पादनिदृत्वम् । अपचितत्विषोऽपचायितत्विषो नष्टतेजस इत्यर्थः ॥ “अपचितश्च” इति निपातनाच्चायतेर्निष्ठायां विकल्पादनिदृत्वं चायश्चिभावश्च । क्षीणविक्रान्ता नष्टपराक्रमास्ते सपुत्रा भन्निष्णः कपिना हनूमता क्षणेन क्षयं माशमनेषत नीताः । नयतेः कर्मणि लुङि चिष्वदिङ्भावपक्षे क्लेः सिञ्चि गुणः सस्यादादेशः ॥

अथ इडधिकारः ।

हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्मारुतिः पुनः ।

अशोकवनिकामेव निगृहीतारिशासनः ॥ २३ ॥

१ विहन्त्यमानानां T., G., Com.

२ ककुभे T.

३ मास्वान्तककुभे T., G., Com.

४ संधुष्ट Es.

५ त्विषः T., T., G., Com.

२३. ह्येति ॥ मारुतिर्हनुमान् रक्षांसि हत्वा निगृहीतारिशासनो
निरस्तरावणाश्च सन् ॥ “ग्रहोऽलिङ्गि दीर्घः” इति दीर्घश्च ॥ पुनरशो-
कवनिकामेव लवितुं छेत्तुम् ॥ “आर्धधातुकस्येड्गुणादेः” इतीडागमः ॥
अक्रमीकृत इत्यर्थः । क्रमेर्लुङि “स्तुक्रमोऽनात्मनेपदनिमित्ते” इतीद् ॥
“ह्यन्त—” इत्यादिना सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितम् ।

वनं प्रभञ्जनसुतो नादयिष्ट विनाशयन् ॥ २४ ॥

२४. आवरीतुमिति ॥ प्रभञ्जनसुतो वायुनन्दनः आकाशमावरीतुमा-
च्छादयितुमिष्टं वीन् पतन्नीन् । ‘धिविधिरपतन्निणः’ इत्यमरः ।
वरीतुं ग्रहीतुमिव चेत्पुण्यप्र फलोत्प्रेक्षा ॥ “वृत्तो वा” इति वृत्त्व-
भोरिटो दीर्घविकल्पः । उत्थितमुच्छ्रितं वनं विनाशयन्निर्मूलयन्नाद-
यिष्टं न इयमास निर्वयं वमञ्जेत्यर्थः । ह्यतेर्लुङि तङि सिचीद् ॥

वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन् मैथिल्याः कल्पशाखिनः ।

प्रावारिपुरिव क्षोर्णी क्षिप्ता वृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

२५. वरिषीष्टेति ॥ कल्पशाखिनः कल्पवृक्षान् क्षिप्यन् उत्पाट्य स्वर्गे
पति प्रेरयन् । क्षिपेर्देवाविकालुटः शत्रावेशः । मैथिल्याः शिवं कल्याणं
वरिषीष्ट तेभ्यः सीताकल्याणं वरं वृणोत्वित्यर्थः । अत्रातिप्रभूतार्थे
वृत्तवानिति वक्तव्ये भविष्यस्योपचारादाशीःप्रयोगः । वृणोतेराशीर्लिङि
भित्वात्तङि लीयुद् ॥ “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति विकल्पादिद् ॥
“न लिङि” इति दीर्घप्रतिषेधः ॥ “सुदूतयोः” इति सुद् । अत्वष्टुत्वे ॥
किं च समन्ततः क्षिप्ताः वृक्षाः कल्पशाखिनः क्षोर्णी भूमिं प्रावारिपु-
रिव प्रावृतामुत्तरासङ्गवतीमिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षार्थः । ‘द्वौ प्रावारोत्तरा-
सङ्गौ’ इत्यमरः । वृणोतेर्लुङि सिचि वृद्धिः । उदात्तत्वाद्गुणादीद् ॥
“वृत्तो वा” इति दीर्घे पाते “सिचि च परस्मैपदेषु” इति प्रतिषेधः ॥

संवृणुषुः स्वमाकृतमाक्षां विवरिषुर्द्वितम् ।

अवरिष्टाक्षमक्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

२६. समिति ॥ अथ दशाननः स्वमाकृतं विषादलिङ्गमिहितं संवृ-
णुषुः संवरीतुमाच्छादयितुमिच्छुः आक्षां शासकत्वं विवरिषुर्विवारितुं
प्रकटयितुमिच्छुः सन् । उभयत्र वृणोतेः सन्नतादुप्रत्ययः ॥ “इदं
सनि वा” इतीदृशे गुणो रपरः अनिदृशे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति
उकारो रपरः ॥ “इको झल्” इति सनः कित्वाज् गुणः ॥ कपिं हन्-
मस्तं हन्तुमक्षम्यं हन्तुमशक्यमसह्यधिक्रममित्यर्थः ॥ “पौरुषधात्”
इति यत्प्रत्ययः ॥ अक्षमक्षकुमारं द्रुतं क्षिप्रमवरिष्टं द्रुतवान् नित्यक-
थानित्यर्थः । वृजो लुङि कर्त्रभिप्राये तद्धि “लिङ्सिञ्चोरात्मनेपदेषु”
इतीदृ ॥

ऊचे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम् ।

धैर्यीष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमुखम् ॥ २७ ॥

२७. उच इति ॥ हे वत्स त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः
संवृणुष्व तिरस्कृत्येत्यर्थः । धृषः संपूर्वादाशीर्लिङि धासि
“लिङ्सिञ्चोरात्मनेपदेषु” इति विकल्पादिदं । शत्रुसंमुखं शत्रुसमक्षं
स्वरिता ह्येलिता उपतापयिता वा सन् । स्वरशब्दोपतापयोरित्य-
स्मात् ॥ “स्वरतिसृति—” इत्यादिना विकल्पाद्वलादीदृ ॥ युधि
मायाभिः दृषीष्ठाः कुटिलचारी भव । दृ कौटिल्य इत्यस्मादाशीर्लिङि
“ऋतञ्च संयोगादेः” इति पाक्षिक इडभावः ॥ “उच्च” इति लिङ्-
सिञ्चोः कित्वाज् गुणः ॥

द्रुतं संस्वरिषीष्ठास्त्वं निर्भयैः मधनोत्तमे ।

स मायानामगात्सोता कपेर्विधवितुं द्युतिम् ॥ २८ ॥

१ विवरिषुं E.

२ वृषीष्ठा T., G., Com.

कृषीष्ठा D.

३ सङ्गुणम् E.

४ संस्वरिषीष्ठाश्च T., T., T., T., G.,
Com.

५ निर्दयः O., T., T.

१८. द्रुतमिति ॥ किं च प्रधानोत्तमे महारणे निर्भयः सन् द्रुतं संस्व-
रिधीष्ठाश्च सम्यक् शब्दायस्व च । स्वरतेराशीर्लिङ् ॥ “समो
गम्युच्छि—” इत्यादिना तत् ॥ “स्वरतिसूति—” इत्यादिना विक-
ल्पादिद् ॥ इत्युक्ते इति संबन्धः । अथ मायानां सोता प्रसविता ।
सूतेः सूयतेर्वा तुच् । सोऽक्षः कपेर्धुति तेजो विधधितुं विञ्चालयितुमप-
नेतुमगाव्रतः ॥ “स्वरतिसूति—” इत्यादिना सूधूजो विकल्पादिद्वय-
भावौ ॥

विगाढारं^१ वनस्यासौ शत्रूणां गाहिता कपिः ।

अक्षं रधितुमारेभे रैद्धा लङ्कानिवासिनाम् ॥ २९ ॥

२९. विगादेति ॥ वनस्यालं विगाढा विलोडयिता शत्रूणां च गाहिता ।
अभयत्र गाहेस्तुञ्चि ऊदित्यादिङ्गिकल्पादिङ्भाषपक्षे दत्त्वादिकार्यम् ।
लङ्कानिवासिनां रक्षसां रज्जा हिंसिता । रध हिंसायां तुञ्चि “रधावि-
ध्यञ्च” इति विकल्पादिनिर्द्वयपक्षे “स्रवस्तथोः—” इत्यादिना तस्य
धत्वम् । असौ कपिः हनूमान् अक्षं रधितुं हिंसितुम् । रधेस्तुमुनि
पक्षे इद् । आरेभे आरब्धवान् ॥

निष्कोषितव्यान्निष्कोष्ठं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।

आदाय परिधं तस्थौ वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

३०. निरिति ॥ वनान्निष्कुषितद्रुमो निष्कृष्टवृक्षः कपिः ॥ “इष्मिन्वा-
याम्” इति कुपेर्निष्ठायां नित्यमिद् ॥ दशमुखात्मजात् अक्षात् निष्को-
षितव्यान् निष्कृष्टव्यान् प्राणान् निष्कोष्ठं निष्कृष्टम् ॥ “निरः कुपः”
इतीङ्गिकल्पः ॥ परिधमावाय तस्थौ स्थितवान् ॥

एष्टारमेषिता संख्ये सोढारं सहिता भृशम् ।

रेष्टारं रेषितुं व्यास्यद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः ॥ ३१ ॥

१ विग ढालं T., G., Com.

२ शत्रूणां गाहिता कपिः T.

३ रैद्धा T.

४ रणे T.

५ रेष्टारं रेषितुं Ea.

६ अरय Ea.

३१. एष्टामिति ॥ एषिता प्रतिभट्टान्वेषणशीलः संख्ये युद्धे भृशं सहिता धिमर्दसहः रोषा रोषणशीलोऽश्वस्तादशमेष्टारं सोढारं रेष्टारं हिंसितारं हनूमन्तं रेषितुं वासुसंहतीर्व्यास्यत् क्षिप्तवान् । विपूर्वाव-
स्यतेलङ्कयाङ्गुली । एष्टारमित्यादौ सर्वत्र ताच्छील्ये सन् ॥ “तीष-
सह—” इत्यादिना सर्वत्रेष्टिकल्पः ॥

शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुयूषुः परिघं कपिः ।

अर्दिधिपुर्षशः कीर्त्तिमीर्त्सुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

३२. शस्त्रैरिति ॥ संख्ये युद्धे शस्त्रैर्दिदेविषुं देवितुमिच्छुं विजिगीषु-
मित्यर्थः । कीर्त्तिमीर्त्सुं मर्धितुमर्धयितुं वर्धयितुमिच्छुम् । अन्तर्भावित-
पिजर्थोऽयं निर्देशः । अन्यथा सकर्मकत्वायोगात् । ईदृशमक्षं कपिः
स्वयमपि परिघं दुयूषुः परिघेण दिदेविषुः ॥ “दिवः कर्म च” इति
पक्षे कर्मसंज्ञा । तथा यशांस्यर्दिधिषुः सन् । ईर्त्सुवद्विग्रहार्थे । वृक्षै-
रताडयत् । स्थितेऽपि परिघे कियच्चिरं वृक्षताडनैः चिकीडेत्यर्थः ।
अत्र दीव्यतेर्द्धृष्णोत्तेश्च सन्नन्तादुप्रत्यये “सनीधन्तर्ध—” इत्यादिना
इद्विकल्पान्प्रत्येकं द्वैरूप्यम् । तत्रेदृपक्षे इवन्तस्य दिघो लघूपधगुणः ।
अनिदृपक्षे “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वे “च्छोः शूडनुनासिके च”
इत्युडादेशे यणादेशे दुयूषुः । ऋधेश्चेदृपक्षे लघूपधगुणे रपरे
“न न्द्राः—” इत्यादिना निषेधाद्रेकवर्जितस्य धिशब्दस्य द्विवचने
अभ्यासस्य जदत्वे अर्दिधिषुः । अनिदृपक्षे “आपृहप्यधामीत्” इत्यका-
रस्य रपर ईकारः । ततो द्विवचने “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इत्यभ्या-
सलोपे ईर्त्सुः ॥

भूयस्तं धिप्सुमाहूय राजपुत्रं दिदम्भिषुः ।

अहंस्ततः स मूर्च्छावान् संशिश्रीपुत्रभूद्वज्रम् ॥ ३३ ॥

३३. मूय इति ॥ भूयस्ताडितोऽपि पुनः धिप्सुं इधितुं स्तम्भयितु-
मिच्छुम् । इम्भु स्तम्भ इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ “सनी-

वन्त—” इत्यादिना विकल्पादनिर्दपक्षे “वम्भे इव” इति वम्भेरन्व
इकारः । पूर्वचदभ्यासलोपः ॥ “द्वलन्ताम्” इत्यत्र द्वलप्रहणस्य
जातिवचनत्वात्सनः कित्त्वे “अनिदिताम्—” इत्यादिना उपधानकार-
लोपः । वकारस्य भ्रमभावे धकारः ॥ “अरि च” इति चत्वे मकारस्य
पकारः । तं राजपुत्रमक्षं दिदम्भिषुः स्वयं स्तम्भयितुमिच्छुः । वम्भे-
रि-
द्वपक्षे कपम् । आहूय अहन् हतवान् । हन्तेर्लङि हन्ञ्याविलोपः ।
ततो घातानन्तरं सोऽक्षो मूर्च्छायान् मूर्च्छितो ध्वजं ध्वजस्तम्भं संशि-
भीषुः संभ्रयितुमिच्छुः अभूत् संभित इत्यर्थः । अयतेः सन्नन्तादुप-
स्ययः ॥ अयतेः “सनीवन्त—” इत्यादिना विकल्पादनिर्दपक्षे “अज्ञ-
नगमां सनि” इति दीर्घः ॥

आश्वस्याक्षः क्षणालोकान् बिभ्रक्षुरिव तेजसा ।

रुषां बिभ्रज्जिषुमरुषं कपिं बाणैरवाकिरत् ॥ १४ ॥

१४. आश्वस्येति ॥ सोऽक्षः क्षणादाश्वस्य पुनरुज्जीव्य तेजसा स्वप्र-
तापेन लोकान् बिभ्रक्षुः अर्द्धं पकुमिच्छुरिव विधक्षुरिवेति यावत् ।
उत्प्रेक्षालंकारः । रुषा रोषेण बिभ्रज्जिषुः । पूर्ववद्विप्रहार्थो । भ्रूज
पाक इति धातोः सन्नन्तादुपस्ययः ॥ “सनीवन्त—” इत्यादिना
इदपक्षे “भ्रूजो रोपधयोः—” इत्यादिना समागमाभावपक्षे सका-
रस्य भ्रुत्वजश्च । उभयाभावपक्षे “स्कोः—” इत्यादिना सलोपः ॥
“वक्ष—” इत्यादिना षत्वम् ॥ “षट्कोः कः सि” इति कत्वम् ॥ “इणकोः”
इति षत्वे बिभ्रक्षुः । बिभ्रज्जिषुः विधक्षुरग्निः तत्प्रख्यं तत्कल्पं कपिं
बाणैरवाकिरत् अवकीर्णवान् ॥

संयुयूषुं दिशो बाणैरक्षं यियविषुर्दुमैः ।

कपिर्मायामिवाकार्पाद्दीपयन् विक्रमं रणे ॥ १५ ॥

१५. समिति ॥ बाणैर्दिशः संयुयूषुं संयवितुं मिभ्रयितुमिच्छुम् ।
यातेः सन्नन्तादुपस्ययः ॥ “सनीवन्त—” इत्यादिना अनिर्दपक्षे

“अज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घः ॥ अक्षं द्रुमैर्यियविषुः । इदृपक्षे गुणा-
वादेशौ । कपिः रणे विक्रमं दर्शयन् मायामिन्द्रजालमिवाकार्षीत् ।
तथा सान्द्रं द्रुमान्वयवैत्यर्थः ॥

वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षो विदिष्यते ।

तं प्रोर्णुनूपलैः स वृक्षैराबभौ कपिः ॥ ३६ ॥

३६. वानरमिति ॥ अक्षो वानरं शस्त्रैः प्रोर्णुनविषुराच्छादयितुमिच्छु-
विदिष्यते विदिदीपे ॥ “सुतिस्वाप्योः संप्रसारणम्” इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणम् ॥ तमक्षमुपलैर्वृक्षैश्च प्रोर्णुनूपुः प्रोर्णयितुमिच्छुः कपिरा-
बभौ । इच्छोक्तेरविरामः सूचितः । उभयत्रोर्णोतिः सन्नन्तादुप्रत्यये
पूर्ववदनिदृपक्षे “अज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घः । इदृपक्षे तु “विभा-
षोर्णोः” इतीडादिप्रत्ययस्य क्तिन्वे उपङादेशः । अक्तिन्वे गुणावादेशौ ॥

स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूषू नु जगन्ति किम् ।

शस्त्रैरितकृपातां तौ पश्यतां बद्धिमाहवे ॥ ३७ ॥

३७. स्वामिति ॥ तौ कपिराक्षसौ स्वां शक्तिं सामर्थ्यं जिज्ञापयिषू
लोके प्रकटीचिकीर्षू नु किं वा जगन्ति शस्त्रैर्बुभूषू मर्तुं पूरयितुमिच्छू
नु । भरहाप्योः पूर्ववद्विकल्पः । आहवे पश्यतां जनानामिति बुद्धि-
वितर्कमकृपातां कृतवन्तौ ॥

मायाभिः सुचिरं क्लिष्टा राक्षसोऽक्लिषितक्रियम् ।

संप्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाहतः ॥ ३८ ॥

३८. मायाभिरिति ॥ राक्षसोऽक्षः सुचिरं मायाभिः क्लिष्टा क्लिषित्वा
चिरं युद्धेत्यर्थः । अक्लिषितक्रियमक्लिष्टकर्माणमखण्डितपीरुषं वानरं
संप्राप्यासाद्य परिघेणाहतो भूमौ पपात ममारेत्यर्थः ॥ “क्लिशः
कृत्वानिष्ठयोः” इतीडिकल्पः ॥

पवितोऽनुगुणैर्वातैः क्षीतैः पूत्वा पयोनिधौ ।

बभञ्जाभ्युषितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिर्वनम् ॥ ३९ ॥

३९. पवित इति ॥ अथ स हनुमान् पयोनिधौ पूत्वा क्लानेन पधित्वा शुद्धा शीतैरनुगुणैर्वातैरनुकूलवातैः पवितः पूतः सन् ॥ “पूङ्क्ष” इति क्त्वानिष्ठयोर्निष्प्रकल्पः ॥ पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधित्वा बुभुक्षित्वा अभ्युषितमधिष्ठितं वनम् ॥ “वसतिक्षुधोरिद्” इति क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिडागमः ॥ भूयो बभञ्ज ॥

उच्चैरञ्जितलाङ्गुलः शिरोऽञ्जित्वैव संवहन् ।

दधद्विलुभितं वातैः केशरं वक्त्रिपिङ्गलम् ॥ ४० ॥

४०. उच्चैरिति ॥ उच्चैर्यथा तथा अञ्जितलाङ्गुलः उदञ्जितवालधिः शिरोऽञ्जित्वैव उदञ्ज्यैव संवहन् । धिजयोत्साहाकुदञ्जितशिरःपुच्छ इत्यर्थः ॥ “अञ्जेः पूजायाम्” इति पूजार्थे नित्यमिद् । इयमेवानयोः पूजा यदुज्जमतम् । वातैर्विलुभितम् ॥ “लुभो विमोहने” इति विमोहने क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् ॥ विमोहनं व्याकुलीकरणमिति काशिका । वक्त्रिपिङ्गलं केशरं किञ्चलकं दधत्कपिः बभञ्जेति पूर्वणान्वयः ॥

जरित्वेव जवेनान्ये निपेतुस्तस्य शाखिनः ।

ब्रञ्चित्वा विवशानन्थान् बर्लेनापातयत्तद्वन् ॥ ४१ ॥

४१. जरित्वेति ॥ अन्ये शाखिनस्तरवो जरित्वेव जीर्णा भूत्वेव तस्य कपेः जवेन वेगेनैव निपेतुः । यथा जीर्णा वायुवेगेनेति भावः । अन्या-
नतिक्रममूलास्तकंस्तलेन पाणितलेन ब्रञ्चित्वा छित्वा विवशाभिराल-
म्बानपातयत् ॥ “जृप्त्रश्चोः छित्” ॥ इति क्त्वाग्रन्त्यये नित्यमिद् ॥

१ कपिः पूत्वा प° a.

पूत्वा क्षीनेः प° B., E.

२ अञ्जित्वेव T., G., Com.

३ दधद्विलुभितं E.

४ केशरं B., T., G., Com.

५ पेतुश्चोऽस्य शाखिन T.

६ तलेन T., G., Com., D.

दमित्वाप्यरिसंघातानश्रान्त्वा कपिकेशरी ।

वनं चचार कर्त्तिष्यन्नत्स्यन्निव निरुक्षुषः ॥ ४२ ॥

४२. दमित्वेति ॥ कपिकेशरी रिपुसंघातान् दमित्वा दान्स्वापि दत्त्वा-
पीत्यर्थः अश्रान्त्वा अभ्रमित्वा ॥ “उदितो वा” इति वनेः अमेभ्य
कत्वायां विकल्पादिद् ॥ कर्त्तिष्यन् पुनरुक्षेरस्यन् नत्स्यन् नत्तिष्य-
न्निव ॥ “सेऽसिचि कृतचुसकृवतृदन्तः” इति सकाराद्यार्धधातुके
विकल्पादिद् ॥ निरुक्षुषो दुर्घोरः सन् वनं चचार । निर्मीको वने
वभ्रामेत्यर्थः ॥

पारं जिगमिषन् सोऽथ पुनरावत्स्यतां द्विषाम् ।

मत्तद्विरदवद्रेमे वने लङ्कानिवासिनाम् ॥ ४३ ॥

४३. पारमिति ॥ अथ स कपिः पुनरावत्स्यतामवत्तिष्यमाणानामाग-
मिष्यतामित्यर्थः ॥ “न वृद्ध्यश्चतुर्थ्यः” इतीदृशतिषेधः ॥ द्विषां पार-
मन्तं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् ॥ “गमेरिद् परस्मैपदेषु” इतीडागमः ॥
लङ्कानिवासिनां सर्वन्धिनि वने मत्तद्विरदवत् मत्तगजेन तुल्यं रेमे
चिक्रीड ॥

यद्यकल्पस्यदभिप्रायो योऽक्षुं रक्षःपतेः स्वयम् ।

तमप्यकत्स्यमद्याहं वदन्निस्रचरत्कपिः ॥ ४४ ॥

४४. यदीति ॥ यदि रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं स्वत एव योऽक्षुम-
भिप्रायो युयुस्ता अकल्पस्यत् अकल्पिष्यत स्याच्चेदित्यर्थः । ह्रूपेः
क्रियातिपत्तौ लुङि “लुटि च ह्रूपः” इति चकारात्परस्मैपदम् ॥
“तासि च ह्रूपः” इति चकारात्सकाराद्यार्धधातुकेऽपि परस्मैपदे-
ष्विदृशतिषेधः ॥ अद्याहं तमप्यभिप्रायं तं रावणं वा अकत्स्यमकर्त्ति-
ष्यम् ॥ कृती छेदने । पूर्वबहुङि “सेऽसिचि कृत—” इत्यादिना सका-
राद्यार्धधातुकस्य नैद् । इति वदन् कपिरचरत् ॥

इते तस्मिन् मियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां भुवः ।

तोषोऽद्यैव च सीतायाः परश्चेतसि कल्पस्यति ॥ ४५ ॥

४५. इत इति ॥ किं च तस्मिन् रावणे इते सति मियं मियोदन्तं श्रुत्वा
भुवः स्वामी रामः परां प्रीतिं कल्पा कल्पयिता संपादयिता । अन्त-
र्भावितणिजर्थोऽयम् । कृपेरकर्मकत्वात् । अद्यैव च सीतायाश्चेतसि
परं भृशं तोषो हर्षः कल्पस्यति कल्पिष्यते भविष्यतीत्यर्थः ॥ “तासि
च कृपः” इतीदमतिषेधः । “लुटि च कृपः” इति परस्मैपदम् ॥

आहूय रावणोऽवोचदयेन्द्रजितमन्तिकान् ।

वने मत्त इव कुब्जो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

४६. आहूयेति ॥ अथाक्षयधमचणानन्तरं रावणः इन्द्रजितमन्तिका-
न्तिकं प्रत्याहूय ॥ “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति चकारात्प-
ञ्चमी ॥ अवोचत् । यदवोचत्तदेव सार्धश्लोकचतुष्टयेनाह । वन इति ।
वने मत्तो गजेन्द्र इव कुब्जः प्रधनेषु युद्धेष्वटन् संचरन् ॥

ययाथ त्वं द्विषामन्तं भूयो यातासि चासकृत् ।

शशक्थ जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्मर्थ संयति ॥ ४७ ॥

४७. ययापेति ॥ असकृद् द्विषतामन्तं पारं ययाथ अयासीः । याते-
स्तासौ नित्यमनिद्वत्वात् “अचस्तास्वत्थल्यनिदो नित्यम्” इतीद-
मतिषेधः । भूयो यातासि यास्यसि च । तासायनिद्वत्त्वं चेदनुदाह-
रम् । त्वं देवान् जेतुं शशक्थ अशकः । शकेर्लुटि यासि “उपदे-
शोऽन्वतः” इतीदमतिषेधः । किं च संयति मायाः सस्मर्थ अस्मार्थीः ॥
“ऋतो भारद्वाजस्य” इतीदमतिषेधः ॥

त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि दद्रुघारींश्च दुःसहान् ।

शस्त्रैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

१ तोषाद्यैव सीतायाः O., D.

२ मन्तिकं D., T₂.

३ द्विषतामन्तं T., G., Com., T₃.

४ संप्रति O., T₃.

५ रीशुदुःसहान् O., D.

४८. त्वमिति ॥ किं च त्वं शास्त्राणि ससर्जित्य सस्रष्ट दुःसहान् दुर्ध-
र्षानरींश्च वदष्ट ददर्शित्य । अनिर्दुर्ध्वस्ते रणाभियोग इत्यर्थः ॥
“विभाषा सृजितशोः” इतीदृक्कल्पः ॥ त्वमेव महतां महेन्द्रादीनामपि
शास्त्राणि शास्त्रैरादिथ भक्षयसि स्म ॥ “इदस्यस्तिव्ययतीनाम्” इतीद् ॥

स त्वं हनिष्यन् दुर्धुर्दि कर्षिं व्रज ममाज्ञया ।

मा नाञ्जी राक्षसीर्मायाः प्रस्तावीर्मा न विक्रमम् ॥ ४९ ॥

४९. स इति ॥ स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं दुर्धुर्दिमनुचितकर्मारम्भ-
त्वादिति भावः कर्षिं हनिष्यन् ॥ “श्रुद्धनोः स्वे” इतीद् ॥ ममाज्ञया
व्रज । राक्षसीं मायां मा नाञ्जीः मा न व्यक्तीकुरु । किं तु व्यक्तीकुर्वि-
त्यर्थः ॥ “अञ्जेः सिचि” इतीद् ॥ विक्रमं मा न प्रस्तावीः । किं तु प्रस्तु-
हीत्यर्थः ॥ “स्तुसुभूञ्भ्यः परस्मैपदेषु” इतीद् ॥ “इट ईटि” इत्युभ-
यत्र सलोपः ॥ “न माङ्योगे” इत्यदप्रतिषेधः । प्रतिषेधद्वयस्य प्रकृ-
तार्थपरत्वम् ॥

मा न सावीर्महास्त्राणि मा न धावीररिं रणे ।

धानरं मा न संयंसीर्व्रज तूर्णमशङ्कितः ॥ ५० ॥

५०. मेति ॥ महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि किं तु प्रसुहि
प्रयुज्येत्यर्थः । ध्रु प्रसवैश्वर्ययोः इति धातोरदाविकाहुर् । रणेऽ-
रीन् मा न धावीर्मा न कम्पय । किं तु कम्पय भीषयस्वेत्यर्थः ।
ध्रुओ लुङ् । उभयत्र “स्तुसुभूञ्भ्यः—” इत्यादिना इद् । शेषं पूर्वघत् ।
धानरं मा न संयंसीः मा न संयच्छ किन्तु संयच्छ बधानेत्यर्थः । यमे-
र्लुङि “यमरमनमातां सक् न” इति सगिडागमौ । शेषं पूर्वघत् । अश-
ङ्कितस्तूर्णम् ॥ “वध्यमत्वर—” इत्यादिना विकल्पादितिदपक्षे “ज्वर-
त्वर—” इत्यादिना ऊद् ॥ व्रज गच्छ ॥

अनंसीश्वरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिह्वजन् ।

अंवाप्य चाशिषस्तस्मादयोसीत्प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ५१ ॥

५१. अनंसीदिति ॥ अथेन्द्रजित् मन्दिराद्वजन् निर्गच्छंस्तस्य राघ-
णस्य श्वरणावनंसीत् ननाम । तस्मात्पितुराशिषश्चावाप्योत्तमां महतीं
प्रीतिमयासीत् ॥ ममियात्थोर्लुकि “यमरमनमातां सक् च” इति सगि-
ङ्गागमौ । गतमन्यत् ॥

गते तस्मिन्नुपारंसीन् संरम्भाद्रक्षसांपतिः ।

इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञो मन्वानो धानरं जितम् ॥ ५२ ॥

५२. गत इति ॥ इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञो रक्षसां पतिः राघणो धानरं
जितं मन्वानः तस्मिन्निन्द्रजिति गते सति संरम्भात्कोपात् । ‘संरम्भः
संभ्रमे कोपे’ इति विश्वः । उपारंसीदुपरतः । रमेर्लुकि “उपाच” इति
परस्मैपदम् । सगिङ्गागमादि ॥

संसिंस्मयिषमाणोऽगान्मायां व्यञ्जिजिषुर्द्विषैः ।

जगत् पिपविर्षुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥ ५३ ॥

५३. स इति ॥ स इन्द्रजित् द्विषः शत्रून् सिंस्मयिषमाणः स्मेतुं परि-
हसितुमिच्छन् । स्मयतेः सञ्जन्ताल्लुटः शानच् । मायां व्यञ्जिजिषुर्द्वि-
षैर्लुकि ॥ अज्ञैः सञ्जन्तादुप्रत्ययः । कल्पान्ते जगत्पिपविषुः पिप-
तुमिच्छुः प्रमादुक्तानः । पूरुः सञ्जन्तादुप्रत्ययः ॥ “स्मिपूरुश्चवशां

१ The latter half of the verse is
found only in T., G., Com.,
T₂, T₃, T₄, D. other Mss.,
read it thus:—

अनंसी* ।
गते तस्मि* ॥

१ *वायसी* N.

१ All Mss., and books except T₂,
T₃, T₄, D., T., G., and Com.,
read it as under:—

इन्द्रजि* ।

संसि* ॥

D. reads it as under:—

इन्द्रजि*

गते त*

१ स (सि* T., G., Com.

All Mss., except T₂, T₃, T₄, D.,

T., G., and Com., read thus:—

जगत्*

कोका* ॥

१ *दुर्धतम्* D.

१ पिपविषु* Ea *

सनि" इति सर्वत्रेद ॥ कल्पान्ते घायुः प्रलयकालमाहत इव दुर्धरो
दुर्धरः सन्नगाद् ॥

लोकानशिशिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ।

वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः ॥ ५४ ॥

५४. लोकानिति ॥ विपर्यये कल्पान्ते लोकानशिशिषोरशितुमिच्छोर्बु-
भुक्षोः । अश्नातेः सन्नस्तादुप्रत्ययः । पूर्वैर्णवेद् । कृतान्तस्यान्तकस्य
तुल्यः स इन्द्रजिह्वने वृक्षांश्चिकरिषोः विचिशिप्सोः कपेः बलं
जिगरिषुः जिग्रसिषुः ॥ "किरश्च पञ्चभ्यः" इत्युभयत्रापीद् ॥ अन्य-
इतम् ॥

रोदिति स्मेव चायाति तस्मिन्पक्षिगणः शुचा ।

मुक्तकण्ठं हतान्वृक्षान् बन्धून्बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥

५५. रोदिति ॥ तस्मिन्निन्द्रजित्वायात्यागच्छति सति पक्षिगणः
शुचा शोकेन हतान् वृक्षान् बन्धोरिवागमे मृतान्बन्धूनिवेत्युपमा ।
मुक्तकण्ठं सशब्दं रोदिति स्मेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ "रुदादिभ्यः सार्वधा-
तुके" इतीद् ॥

आश्वसीदिव चायाति तद्वेगपवनेनाहतम् ।

विचित्रस्तवकोद्भासि वनं लुलितपल्लवम् ॥ ५६ ॥

५६. आश्वसीदिति ॥ तस्मिन्नायाति सति तस्य वेगपवनेनाहतमाधूतं
विचित्रैः स्तवकैः उद्भासि प्रकाशमानं लुलितपल्लवं विक्षिप्तविटपं वन-
माश्वसीदिव उज्जीवितमिवेत्युत्प्रेक्षा । श्वसेर्लुङि "रुद्श्च पञ्चभ्यः"
इतीद् ॥

१ लोकानादि° N., O., T₂, T₃, T₄,
E₂, E₃, B.

All Mss., and books except T₂,
T₃, T₄, D., T., G., and Com.
read the verse as under :—

वने वि° ।
रुद्रशिवेश्वरौघः संक्रामो मृति-
मानिव ॥

२ 'पवनाशितम्' T₂.

३ ललित° T₂, T₃.

न प्राणिषि दुराचार मायानामीश्वरे न च ।

नेत्रिषे यदि काकुत्स्थं तैमूचे वानरो वचः ॥ ५७ ॥

५७. नेति ॥ हे दुराचार न प्राणिषि न जीवसि मरिष्यसीत्यर्थः ।
अन प्राणन इति धातोः सार्वधातुके लटि सिषि रुदादित्वादिद् ।
मायानां च नेत्रिषे न प्रभवसि । मयि मायाश्च न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥
“ईशः से” इतीद् ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना षष्ठी ॥ काकुत्स्थं रामं
नेत्रिषे यदि न स्तौषि चेत् शरणं न गमिष्यसि चेदित्यर्थः ॥ “ईड-
जनोर्ध्वे च” इति चकारात्सेशब्दस्य इद् ॥ इति वचो वानरस्तमिन्द्र-
जितमूचे ॥ इतीडधिकारः ॥

अथ सत्त्वाधिकारः ।

ससैन्यश्छादयन् संख्ये भावतिष्ठ तमिन्द्रजित् ।

शरैः क्षुरपैर्मायाभिः शतशः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

५८. ससैन्य इति ॥ इन्द्रजित् संख्ये ससैन्यः सेनासमवेतः सन्
तं कपीन्द्रं शरैः साधारणैर्बाणैः क्षुरपैर्ध्वजैः । ‘अर्धचन्द्रः क्षुरपः
ख्यात्’ इति यादवः । मायाभिरिन्द्रजालैश्च शतशः सर्वतो मुहुश्छा-
दयन् आच्छादयन् प्रावर्तिष्ठ प्रवृत्तः । ससैन्यः इत्यत्र “विसर्जनी-
यस्य सः” इति सत्त्वे श्रुत्वम् । शरैः क्षुरपैः इत्यत्र “शर्परे विस-
र्जनीयः” इति विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशः । अन्यत्र “वा शरि” इति
विकल्पात्सत्त्वे शर्परस्य श्रुत्वम् ॥

वानरः^१ कुलशैलाभः^२ मसह्यायुधशीकरम् ।

रक्षस्पाशान् यशस्काम्यंस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५९ ॥

५९. वानर इति ॥ कुलशैलाभः तद्वद्रणे स्थिर इत्यर्थः वानरो माकृतिः
आयुधानि शीकरा इवेति उपमितसमासः । तद्वदकिञ्चित्कराणीत्यर्थः ।

१ च न ०.

२ काकुत्स्थमूचे तं B., T₃, T₃, T₄.

३ कुपे. E₃.

४ “विश्रुत” T., G., Com.

५ “तशस्त्रं” T., G., Com.

१ वानरं कुं Com.

२ “शैलाभः ००” Com.

३ शीकः T₃, T.

शीकरान् T₃, Com.

प्रसङ्गाभिभूय यश आत्मन इच्छन् यशस्काम्यन् ॥ “काम्यञ्च” इति
काम्यचप्रत्यये तदन्तात्सनाद्यन्तधातोर्लटः शास्त्रादेशः । ईषदसमाप्तानि
तमांसि तमस्कल्पान् । ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः । कुत्सितानि
रक्षांसि रक्षःपाशाः तान् क्षुद्रराक्षसान् ॥ “याप्ये पाशाप्” इति याप्यार्थे
पाशप्रत्ययः । याप्यः कुत्सितः । प्रकृत्यर्थविशेषकाश्च स्वार्थिकाः
प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुंसकत्वे सिद्धे पुल्लि-
ङ्गता चिन्त्या । अत्र धानरः शैलाभः इत्युभयत्रापि “कुप्थोः ० क ० पौ च”
इति यथाक्रमं विसर्जनीयस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । पाशबादिप्र-
त्ययस्ययोः कुप्थोरपदादित्वात् “सोऽपदादौ” इति सर्वत्र विसर्जनी-
यस्य सत्वम् । अनुद्रुवत् तानभिद्रुत इत्यर्थः । द्रुगतावित्यस्मात्तुङि
“णिश्चिद्रुक्षुभ्यः—” इत्यादिना चङ्युवङादेशः ॥

धनुष्पाशभृतः संख्ये ज्योतिष्कल्पोरुकेश्वरः ।

दुधाव निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥

६०. धनुति ॥ ज्योतिष्कल्पोरुकेश्वरः ज्वालातुल्यमहासटः कपीन्द्रो
धनुष्पाशानि कुत्सितधनूंषि विभ्रतीति तद्भृतः । पूर्ववत् पाशकल्पपोः
“इणः णः” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । निर्नमस्कारान् दर्पात्कस्या-
प्यकृतनमस्कारान् राक्षसेन्द्रेणैन्द्रजिता पुरस्कृतानग्रतः कृतान् राक्ष-
सान् ॥ “नमस्पुरसोर्गत्योः” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ “साक्षा-
त्प्रभृतीनि च” ॥ “पुरोऽव्ययम्” इति च गतित्वम् । संख्ये रणे दुधाव
धुनोति स्म ॥

स्वामिनो निष्कर्य गन्तुमाविष्कृतबलः कपिः ।

रराज समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतबहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

६१. स्वामिन इति ॥ स्वामिनो रामस्य निष्कर्यमानुष्यं गन्तुं प्राप्तुमा-
विष्कृतबलः प्रकाशितशक्तिः तथा दुष्कृतबहिष्कृतो बहिष्कृतदुष्कृतः
पलायनपापरहित इत्यर्थः । यथाह मनुः । ‘यस्तु भीतः परावृत्तः

संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्वेद् दुष्कृतं किञ्चित्सर्वं प्रतिपद्यते ॥
यथास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपाजितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परा-
वृत्तहतस्य तु' ॥ इति । आहिताद्यादिष्वाभिष्टायाः परनिपातः ।
कपिः समरे शत्रून् घ्नन् रराज ॥ “इदुपधस्य चाग्रत्ययस्य” इति
सर्वत्र विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥

चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्वन्नरीन् रणे ।

तिरस्कृतदिगाभोगो बहुधा ददशे भ्रमन् ॥ ६२ ॥

६२. चतुरिति ॥ वृक्षान् चतस्रः काष्ठाः दिशः समाहृताश्चतुष्काष्ठम् ।
समाहारद्विगौ “आद्यस्तौ वा” इति विकल्पात्पुंसकत्वम् ॥ “इदुप-
धस्य—” इत्यादिना विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥ चतुष्काष्ठं क्षिपन् तदु-
द्दिश्य क्षिपन् तत्र क्षिपन्नित्यर्थः । गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्म-
त्वम् । बहुव्रीहौ क्षेपणक्रियाविशेषणमेतदिति केचित् । रणे रिपूस्तिर-
स्कुर्वन्नभिभवन् तिरःकृतदिगाभोगः स्वकायेन वृक्षैश्चाच्छादितदि-
ग्विस्तारः ॥ “तिरसोऽभ्यतरस्याम्” इति सत्वधिकल्पः । कपिर्भ्रमन्
रणे नानाविधं खरन् बहुधा ददशे । एकोऽप्यनेक इव दृष्ट इत्यर्थः ।
एकस्य बहुधासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

द्विष्कुर्वतां चतुष्कुर्वन्नभिघातं नगैर्द्विषाम् ।

बहिष्करिष्यन् संग्रामादरीन् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

६३. अयं सार्धश्लोकेन मार्कटं वर्णयति ॥ द्विरित्यादिना ॥ ज्वलनपिङ्गलोऽ-
ग्निपिशङ्गोऽसौ मार्कटिः नगैर्वृक्षैरभिघातं द्विर्द्विवारं कुर्वतां द्विषां चतु-
श्चतुर्वारं कुर्वन् ॥ “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” इति कृत्वोऽर्थे सुच् ॥
“द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे” इति विसर्जनीयस्य विकल्पात्पत्वम् ।
संग्रामादरीन् बहिष्करिष्यन् निराकरिष्यन् । इदुपधत्वाच्चित्यं पत्वम् ॥

१ 'कुर्वन्विपुजने T., G., Com.

२ तिरःकृतं T., G., Com.

३ दिशाभोगो T.

४ ददशे बहुधा भ्रमन् G., N., O., T., G.

बहुशो ददशे भ्रमन् T.

५ 'भिघाते D

६ संयाथाविपुन N., O., T., T., E.

ज्योतिष्कुर्वन्निवैकोऽसावादीत् संख्ये परार्थ्यवत् ।

तमनायुष्करं प्राप शक्रशत्रुर्धनुष्करः ॥ ६४ ॥

६४. ज्योतिरिति ॥ ज्योतिष्कुर्वन्निवै तेजः सुधान इवेत्यर्थः । क्रिया-
सामान्यवाचिना विशेषो लक्ष्यते । एकोऽपि परार्थ्यवत् । परार्थश-
ब्दोऽत्र संख्येयवचनः । परार्थसंख्याक इवेत्युत्प्रेक्षा । संख्ये युद्धे
भाटीद्वचारीत् ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ आयुष्करो न भवती-
त्यनायुष्करं जीवितहारिणं मावर्ति धनुः करे यस्य स धनुष्करः ॥
“नित्यं समासेऽनुसरपवस्थस्य” इत्युभयत्रापि नित्यं पत्वम् ॥ शक्र-
शत्रुरिन्द्रजित् प्राप अभियात इत्यर्थः ॥

अस्यन्नरुष्करान् बाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः ।

यशस्करो यशस्कामं कर्षि बाणैरवाकिरत् ॥ ६५ ॥

६५. अस्यन्निति ॥ अरुष्करान् व्रणकरान् । ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः’
इत्यमरः । बाणानस्यन् क्षिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिर्भास्करसमप्रभः ।
अत्रोभयत्रापि “नित्यं समासे—” इत्यादिना पत्वम् । यशस्करः शत्रु-
क्षयेनात्मनः कीर्तिसम्पादकः स राक्षसो यशस्कामं तद्वत्कीर्तिकाम-
म् ॥ “अतः कृकमि—” इत्यादिना सत्वम् ॥ कर्षि बाणैरवाकि-
रन्निक्षेप ॥

चकाराधस्पदं नासौ चरन् वियति मारुतिः ।

मर्माविद्रिस्तमस्काण्डैर्भियमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥

६६. चकारेति ॥ असौ मारुतिः वियति आकाशे चरन् मर्माविद्रिः
मर्मभेदिभिः । विध्यतेः क्तिप् ॥ “नक्षिद्युति—” इत्यादिना दीर्घः ॥ तम-
स्काण्डैरयोमयत्वान्तमःसधर्षैः । कस्कादित्थात्सत्वम् । अनेकधा

१ ज्योतिष्कुर्वन् E₂.

२ परार्थ T., G., Com.

३ तथामायु T₄.

४ धनुषेर D., E₂.

५ ज्योतिष्कर E₂.

६ रनादयत् N., O., T₁, E₃, E₄, B.

७ विध्यमानो N., O., T₁, T₃, T₄.

कथमानो T₃.

भिद्यमानोऽप्यधस्पर्धं भूतले पादविशेषं न चकार । मथूरभ्यसकादि-
स्वात्समासे “अधःशिरसी पदे” इति सत्वम् ॥ इति सत्वाधिकारः ॥

अथ मूर्धन्याधिकारे षत्वाधिकारः ।

पुरुहूतद्विषो धूर्ध्वं युक्तान् यानस्य वाजिनः ।

आयूषि त्वष्टु निर्भिद्य माभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

६७. पृतनाषाडिति ॥ प्रभञ्जनस्यापत्यं पुमान् प्रभञ्जनिः मारुतिः ॥
“अत इज्” ॥ पृतनां सहत इति पृतनाषाडिन्द्रः ॥ “सहेः साढः सः”
इति षत्वम् ॥ तद्विष इन्द्रजितः । अत्र “छन्दसि सहः” इति णिषप्रत्ययस्य
छन्दसि विधानात् पुरुहूतद्विष इति पाठं भिन्दन्ति । अन्ये तु ‘तुरासाहं
पुरोधाय’ इत्यादि प्रयोगदर्शनाद्भाषायामपीच्छन्ति । यानस्य रथस्य
धूर्ध्वं युगामेषु ॥ “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् ॥ युक्तान् वाजान्
वाजिनोऽभ्यान् त्वष्टु चर्मसु । पूर्वधत् षत्वम् । निर्भिद्य विदार्य आयूषि
जीवितानि ॥ “नुम्बिसर्जनीयस्य शर्व्यवायेऽपि” इति षत्वम् ॥ अमो-
चयवत्याजयत् ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा ।

आहर्तुमन्यान्निषत् प्रोषितत्रासकर्कशः ॥ ६८ ॥

६८. सुषुपुः इति ॥ ते वाजिनः यदा भूमौ सुषुपुः दीर्यं निदम्नः ॥
“आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् ॥ तदा प्रोषितत्रासो निर्गतमयोऽत
एव कर्कशः कठिनचित्तो रावणिरिन्द्रजित् अन्यान्भ्यानाहर्तुं सारथि-
मनिषत् आहापयत् ॥ “शासिबसिघसीनां च” इत्युभयत्र षत्वम् ॥

मनुहूषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जिषुर्धयम् ।

आतस्थौ रथमात्मीर्यानुत्तिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥

१ इतनाषाडिषो T., G., Com.

Noticed also by E.

२ युक्तानस्य O., G., T₁, T₂, T₃, T₄.

३ पुनर्धनया T₂, T₄.

४ “मान्सीयमस्ति” B.

१९. प्रतुष्टुरिति ॥ पुनः सुखं प्रतुष्टुः प्रस्तोतुं प्रारब्धुमिच्छुः । स्तौतेः सन्नन्तादुपप्रत्ययः ॥ “अजह्ननगमां सनि” इति दीर्घः । भयमासिषञ्जयिषुः शत्रुञ्जिते भयमासञ्जयितुमिच्छुः । सञ्जयतेः सन्नन्तादुपप्रत्ययः ॥ “स्तौतिष्योरेष षण्यभ्यासात्” इति धातुसकारस्य षत्वम् ॥ आत्मीयानुरितिसाहयिषभृत्साहयितुमिच्छञ्जिव । साहयतेः सन्नन्ताल्लुटः शत्रादेशः ॥ “सः स्विदिस्वदिसहीनां च” इति धातुसकारस्य षत्वापवादिसकारः । एषमभ्यान्तरयुक्तमातस्यौ आदरोहेत्यर्थः ॥

बलान्यभिपिषिषन्तं तरुभिः कपिवारिदम् ।

विजिगीषुः पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

७०. बलानीति ॥ बलानि सैन्यानि तरुभिर्वृक्षैरभिपिषिषन्तमभिषेकुमिच्छन्तम् । अभिपूर्वात् सिञ्चतेः सन्नन्ताल्लुटः शत्रादेशः ॥ “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् ॥ कपिमेव वारिदं विजिगीषुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं बलानां चक्रगोमूत्रकादिसंस्थानविशेषं चक्रे निर्ममे ॥

अभिष्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यषिष्वन्निवात्मनः ।

संप्रहारसमुद्रूतै रक्तैः कोष्णैररुच्युतैः ॥ ७१ ॥

७१. अभीति ॥ अभिष्यन्तमन्तयन्तं मारयन्तमित्यर्थः ॥ षोऽन्तकर्मणीत्यस्माद् देवादिकाल्लुटः शत्रादेशः ॥ “ओतः इयनि” इत्योकारलोपः ॥ “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना षत्वम् ॥ कपिं मारुतिमात्मनः स्वस्य संप्रहारसमुद्रूतैः कपिकृतप्रहारजन्यैररुच्युतैः व्रणच्युतैः कोष्णीरीषदुष्णैः रक्तैः क्रोधादभिषुष्वन्निष तस्योपरि क्षिपन्निधेत्यर्थः । इन्द्रजिविति पूर्व्वेण संबन्धः ॥ “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना षत्वम् । अभ्यषुष्वन्निवेति पाठान्तरे राक्षसा इति शेषः ॥ “प्राक्सिताद्व्यघायेऽपि” इति षत्वम् ॥

संग्रामे तानधिष्ठास्यन् निषद्य पुरतोरणम् ।

अविषीदन्नवष्टब्धान् व्यष्टभ्राञ्जरविष्वणान् ॥ ७२ ॥

७२. संग्राम इति । संग्रामे रणे अवष्टब्धानविकूरस्थान् ॥ “अवाञ्चालम्बनाविकूर्ययोः” इति षत्वम् ॥ तान्नरविष्वणान्नरभोजनान् राक्षसान् । पचाद्यच् ॥ “वेद्य स्वनो भोजने” इति षत्वम् ॥ अविषीदन् अस्मिन्नः सन् निषद्य तोरणे स्थित्वैव ॥ “सदिरप्रतेः” इत्युभय-
आपि सदेः षत्वम् ॥ अधिष्ठास्यन्नाक्रमिष्यन् ॥ “उपसर्गात्सुनोति—” इत्यादिना षत्वम् ॥ पुरस्य तोरणं व्यष्टभ्रात् अधिष्ठितवान् ॥ “स्तम्भेः” इत्युपसर्गात्पुरस्य स्तम्भेः सकारस्य षत्वम् ॥

विषण्ण राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् ।

यत्र व्यसहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्यसहिष्ट तत् ॥ ७३ ॥

७३. विषण्णेति ॥ अथ राक्षसाः क्रुद्धाः सन्तो विषण्ण कपिविग्रहं सोढ्वा ॥ “परिनिविश्यः—” इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥ शस्त्रजालमवाकिरन् व्यक्षिपन् । वच्छस्त्रजालमिन्द्रोऽपि न व्यसहत न विसोदधान् । सहे-
लुङि तङ् । तच्छस्त्रजालं कपिः पर्यसहिष्ट परिसोदधान् । सहेलुङि
तङि पूर्वसूत्रानुवृत्तौ “सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि” इति सहेः सका-
रस्य वा षत्वम् ॥

विष्यन्दमानरुधिरो रक्तविँस्पन्दपाटलान् ।

विष्कन्तून् परिषेणाहन्नविस्कन्ता कपिर्द्विपः ॥ ७४ ॥

७४. निष्यन्दमानेति ॥ निष्यन्दमानरुधिरः क्षरद्रक्तः कपिः रक्तनि-
स्यन्देन रक्तसावेण पाटलान् । प्रहारसहः प्रहर्ता चेति भावः ॥ “अनु-

१ 'मिवाकिरन्' T₂.

२ व्यसहते' G.

३ पर्यसहिष्ट N., O., T₁, T₂, T₃.

४ निष्यन्द' T₁, G., Com., G.

५ निष्यन्द D., T.

विष्यन्द B.

निष्यन्द E₂, Com.

परिविष्यन्द T₂.

६ विस्कन्तून् E₂.

विष्कन्ता E₂.

विष्कन्तीन् B.

७ परितो हन्ता T₁.

८ विष्कन्ता E₂, D.

विपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" इति वा षत्वम् ॥ विष्कन्तुन् विष्क-
न्दमशीलाञ्छलान् । स्कन्देस्ताच्छील्ये दृच् । द्विषः शत्रून् अवि-
स्कन्ता स्वयमचञ्चलः सन् । पूर्ववचुच् । अर्दि हर्दि स्कन्दिमिति पाठा-
दनिदृत्वम् ॥ "वेः स्कन्देरनिष्टायाम्" इत्युभयत्र वा षत्वम् ॥ परिष्के-
णाहन् जघान् । हन्तेर्लेङ् ॥

मेघनादः परिष्कन्दन् परिस्कन्दन्तमाश्वरिम् ।

अवभादपरिस्कन्दं ब्रह्मपाशेन विस्फुरन् ॥ ७५ ॥

७५. मेघनाद इति ॥ मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितो ब्रमन्
परिस्कन्दन्तं परितो ब्रमन्तम् ॥ "परेश्च" इत्युभयत्र षत्वम् ॥ 'मेघ-
नादः परिष्कन्ता परिष्कन्तारमाश्वरिम्' इति कचित्पाठः । अर्दि शत्रुं
कपिमपरिस्कन्दमश्लथं यथा तथा ॥ "परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु" इति
षत्वाभावनिपातः ॥ ब्रह्मपाशेन ब्रह्मालेण विस्फुरन् दीप्यमानः ॥
"स्फुरतिस्फुल्लयोर्निर्विभ्यः" इति वा षत्वम् ॥ आशु अवभाद्वबन्ध ॥

विस्फुल्लंद्भिर्गृहीतोऽसौ निष्कुलः पुरुषाशनेः ।

विष्कम्भितुं समर्थोऽपि नाचलद्वक्त्रगौरवात् ॥ ७६ ॥

७६. विष्कुलद्विरिति ॥ विष्कुलद्विस्तसाहाद्वलद्विः पुरुषाशनेः राक्षसे-
र्गृहीतः तथापि विष्कुलतीति विष्कुलः स्फुरन् । पञ्चाद्यच् । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति गुणाभावः ॥ "स्फुरतिस्फुल्लयोः—" इत्यादिना
षत्वम् ॥ असौ हनूमान् विष्कम्भितुं विचालितुम् ॥ "वेः स्कन्तातेर्नित्यम्"
इति षत्वम् ॥ समर्थोऽपि ब्रह्मवरादेव शक्तोऽपि ब्रह्मणो गौरवादलङ्-
घ्यत्वाभाच्चलत् न अचाले । बद्ध एव स्थित इत्यर्थः ॥

१ परिस्कन्दन् N., D., E₂, E₃.

२ परिस्कन्दन्तं N., E₂, E₃, T., G., Com.

३ विस्फुरति c., B., E₂; विष्कुलद्वि T.,
G., Com.

४ विष्कुलः T., G., Com.

विस्फुरः E₂.

निष्कुलं D.

विस्फुरः E₂.

विष्कम्भैः T₂.

५ विष्कम्भितुं c.

कृपीद्वं भर्तुरानन्दं मां न प्रोद्वं द्रुतं वियन् ।

वानरं नेतुमित्युच्चैरिन्द्राजित्प्रावदत् स्वकान् ॥ ७३ ॥

७३. कृपीद्वमिति ॥ हे भटाः भर्तुः स्वामिनो रावणस्यानन्दं कृपीद्वं कुरुष्वम् । जयघोषयेति भाषः । करोतेराशीलिकि सीयुद् ॥ “इणः वीध्वम्—” इत्यादिमा वीध्वमो धकारस्य मूर्धन्यो ढकारः ॥ वानरं नेतुं रावणान्तिके प्रापयितुं वियदाकाशं प्रति द्रुतं न मा लोद्वम् । किन्तु लुब्ध्वमित्यर्थः । प्रतिषेधस्य प्रकृतार्थविधिरत्वात् । लुब्ध् गताविति धातोलुङि तङि ध्वमि “धि ष” इति सलोपे गुणः ॥ “इणः वीध्वम्—” इत्यादिनैव लुब्धकारस्य मूर्धन्यो ढः । इत्युच्चैरिन्द्रजितस्वकान् स्वकीयान्भटान् प्रावदत् ॥

गतमकुलिषङ्गं^१ त्वां भीरुष्ठानादिहागतम् ।

खादिष्याम इति प्रोचुर्नयन्तो मारुतिं द्विषः ॥ ७८ ॥

७८. गतमिति ॥ अकुलिषु सङ्गो यस्य सोऽकुलिषङ्गः ॥ “समासेऽङ्गुलेः सङ्गः” इति षत्वम् ॥ तस्य भावस्तत्त्वं गतं हस्तगतमित्यर्थः । भीरयो मनुष्याः तेषां स्थानात् भीरुष्ठानात् ॥ “भीरोः स्थानम्” इति षत्वम् ॥ हागतं लङ्कां प्राप्तं मारुतिं नयन्तो रावणान्तिकं प्रापयन्तो द्विषो राक्षसाः खादिष्याम एनं भक्षयिष्याम इति प्रोचुः ॥

अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ज्योतिष्टोमादिषु द्विजान् ।

योऽरक्षीत्तस्य दूतोऽयं मानुषस्येति चावदन् ॥ ७९ ॥

७९. अग्निष्टोमेति ॥ अग्निष्टोमादयः संस्थाः प्रकाराः येषां तेषु अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ॥ “अग्नेः स्तुरस्तोमस्तोमाः” इति षत्वम् ॥ ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु यो मानुषो द्विजान्विध्वामिन्नादीन् अरक्षीत्तस्य मानुषस्य रामस्यार्थं दूत इति चावदन् ॥

नासां मातृष्वसेय्याश्च रावणस्य लुलाव यः ।

मातुःस्वसुश्च तनयान् खरादीन् निजघान यः ॥ ८० ॥

८०. नासामिति ॥ यो मानुषो रावणस्य मातृष्वसुरपत्यं स्त्री मातृष्व-
सेयी ॥ “मातृष्वसुश्च” इति द्वगन्त्यलोपश्च ॥ “मातृपितृभ्यां स्वसा”
इति षत्वम् ॥ तस्याः शूर्पणखाया नासां लुलाव शिङ्खले च । मातुः-
स्वसुर्मातृभगिन्याः ॥ “विभाषा स्वसृपत्योः” इति षष्ठ्या विकल्पाव-
लुक् ॥ “मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम्” इति वैकल्पिकपत्याभावः
अस्त्वर्थो भिन्नक्रमः । तस्यास्तनयान् खरादींस्तु जघान च ॥

प्रादुःषन्ति न संत्रासा यस्य रक्षःसमागमे ।

तस्यै क्षत्रियदुःपूतेरयं प्रणिधिरागतः ॥ ८१ ॥

८१. प्रादुरिति ॥ किं च यस्य मनुष्यस्य राक्षसानां समागमे संप्रहारे
संत्रासाः भयानि न प्रादुःषन्ति न प्रादुर्भवन्ति ॥ “उपसर्गप्रादुर्भ्या-
मस्तिर्यञ्चरः” इति अस्तिसकारस्य षत्वम् ॥ क्षत्रियदुःपूतेः क्षत्रि-
यदुःसन्तानस्य । स्यूतेः कर्मणि स्त्रियां क्तिन् ॥ “सुविनिर्दुर्भ्यः सुवि-
सृतिसमाः” इति षत्वम् ॥ तस्य मानुषस्यायं प्रणिधिश्चार आगतः ।
‘यथार्हवर्णप्रणिधिरपसर्वेश्वरः रूपशः’ इत्यमरः ॥

दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाशयः ।

चारकर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ ८२ ॥

८२. दृष्ट्विति ॥ चारकर्मणि निष्णातः कुशलः ॥ “निनदीभ्यां क्रातेः
कौशले” इति षत्वम् ॥ विषमाशयः कपटचित्तोऽत एव पापः क्रूर-
कर्मायं धानरो राजेन्द्रं रावणं सुषुप्तं सुषु सुप्तम् ॥ “सुविनिर्दुर्भ्यः—”
इत्यादिना सुप्तसमयोः षत्वम् ॥ दृष्ट्वा क्रात्वा प्रमदावनं प्रविष्टः ॥

१ विकृता N., O., T₁, E₁.

२ रक्षति आपरे E₂.

३ तत्र T₂.

४ प्रविष्टः प्रमदावनम् D.

५ पापोऽयं विषमाशयः D.

सुप्रतिष्ठातसूत्राणां कपिष्ठलसमस्विषाम् ।

स्थितां वृषे द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम् ॥ ८३ ॥

८३. स्थिति ॥ सुष्ठु प्रतिष्ठातं शुद्धं सूत्रं येषां तेषां सूत्रकृतम् ॥
“सूत्रं प्रतिष्ठातम्” इति षत्वम् ॥ कपिष्ठलो नाम गोत्रप्रवर्त्तकः
कश्चिद्वृषिः ॥ “कपिष्ठलो गोत्रे” इति निपातनात् षत्वम् ॥ तेन सम-
स्विषां समानतेजसां द्विजातीनां रात्राणां वृषे स्थितां तथापविश-
न्वरिजामित्यर्थः । मैथिलीं सीतां रात्रावैक्षत अद्राक्षीत् ॥

सर्वनारीगुणैः प्रष्टां विष्टरस्थां गविष्ठिराम् ।

शयानां कुष्ठले तारां दिविष्ठामिव निर्मलाम् ॥ ८४ ॥

८४. श्लोकचतुष्टयेन मैथिलीं विशिनष्टि ॥ सर्वेति ॥ सर्वैः नारीगुणैः प्रतिष्ठत
इति प्रष्टां स्त्रीणामग्रगामिनीमुत्तमामित्यर्थः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति
कप्रत्ययः ॥ “प्रष्टोऽग्रगामिनि” इति षत्वनिपातः ॥ विष्टरस्थां पवि-
त्रासनस्थाम् ॥ “वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति षत्वनिपातः ॥ गवि षावि
स्थितां गविष्ठितां सत्यवाच्यमित्यर्थः ॥ “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति
षत्वम् । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्या अलुक् । कुष्ठले भूतले ॥ “विकु-
शमिपरिभ्यः स्थलम्” इति षत्वम् ॥ शयानां दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठां
अस्थाम् ॥ “अम्बाम्ब—” इत्यादिना षत्वम् ॥ अत्र दिवीति निर्देशा-
वल्लुक् । निर्मलां तारामिव स्थिताम् ॥

सुषाक्षीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्ठमां शुभाम् ।

निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वती वनम् ॥ ८५ ॥

८५. सुषाक्षीति ॥ शोभनं साम सान्त्वं दस्थास्तां सुषाक्षीम् ॥ “अन
उपधाश्लोपिनोऽन्यतरस्याम्” इति ङीप् “सुषामादिषु च” इति
षत्वम् ॥ सर्वतेजःसु सर्वतेजसां मध्ये ज्योतिष्ठमामुत्कृष्टतेजोभूताम् ॥
“ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” इति षत्वम् ॥ तन्वीं कृशां शुभां कल्याणीमात्मानं
शरीरं निष्टपन्तीमिव तपोऽग्नीं संतापयन्तीमिव स्थिताम् ॥ “निसस्त-

पतावनासेषने" इति षत्वम् ॥ वनं ज्योतिःसात् कार्त्स्न्येन ज्योतिर्मयं
कुर्वतीम् ॥ "विभाषा साति कार्त्स्न्ये" इति सातिप्रत्ययः ॥ "नुम्विस-
र्जनीय—" इत्यादिना षत्वे प्राप्ते "सात्पदाघोः" इति षत्वनिषेधः ॥

मधुसाञ्जुतकिञ्जल्कापिञ्जरभ्रमराकुलाम् ।

उल्लसत्कुक्षुमा पुण्यां हेमरत्नलतामिव ॥ ८१ ॥

८१. मधुसादिति ॥ मधुसाञ्जुताः कार्त्स्न्येन मधुभूताः मकरन्दप्रचुरा
इत्यर्थः । पूर्ववत्कार्त्स्न्ये सातिप्रत्यये "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वे
प्राप्ते पूर्ववत्प्रतिषेधः । तैः किञ्जल्कैः पिञ्जरैः भ्रमरैराकुलामुल्लसत्कु-
क्षुमां पुण्यां पवित्रां हेमरत्नलतां रत्नसंयुतहेममयकल्पवल्लीमिव
स्थिताम् ॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्ती कुर्वाणां परिसेसिचाम् ।

हृदयस्येव शोकाग्निसंतप्तस्योत्तमव्रताम् ॥ ८२ ॥

८२. विलोचनेति ॥ विलोचनाम्बु बाष्पं सिञ्चन्ती क्षरन्तीम् । पदा-
दित्वात् "सात्पदाघोः" इत्यादेशसकारस्य षत्वप्रतिषेधः । अत
एव शोकाग्निसंतप्तस्य हृदयस्य परिसेसिष्ठां परितः पौनःपुन्येन
सेचनं कुर्वाणामिव स्थिताम् । सिञ्चतेर्यङ्गन्तात्त्रियामप्रत्यये टाप् ॥
"उपसर्गात्सुनोति" इत्यादिना षत्वे प्राप्ते "सिचो यङि" इति प्रति-
षेधः ॥ उत्तमव्रतां पतिव्रतामित्यर्थः मैथिलीमैक्षतेति पूर्वणान्वयः ॥

दृष्ट्वा तामभनम् वृक्षान् द्विषो घ्नन् परिसेधतः ।

परितस्तान् विचिक्षेप कुदः स्वयमिवानिलः ॥ ८३ ॥

८३. दृष्टेति ॥ तां सीतां दृष्ट्वा परिसेधतः परित आघाततः । विधु गत्या-
मिति धातोः "सेधतेर्गौ" इति षत्वप्रतिषेधः ॥ द्विषो राक्षसान् घ्नन्

१ विङ्गल D., T₃, T₄.

२ *कुक्षुमा T₃.

३ सिञ्चन्ती T., G., Com., T₃, T₄.

४ परितधावि विक्षेप T₃.

परितधावि विक्षेप T₄, T., G., Com.

५ वानल T₃.

वृक्षानभनक् बभञ्ज । मञ्जेर्लङ्कि तिलोपः कुत्सम् । स्वयं साक्षात् कुम्भो-
ऽनिलो धायुरिव परित उद्विचिक्षेप च उद्विक्षितर्षाश्च ॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमनिस्तब्धो महाहवे ।

विस्रोदवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद् घनध्वनिः ॥ ८९ ॥

८९. अपतीति ॥ घनध्वनिर्मेघनादो महाहवे अनिस्तब्धोऽप्रतिबन्धः
सन् । अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमप्रतियन्धधिकमम् ॥ “प्रतिस्तब्धनिस्त-
ब्धो च” इति स्तम्भेः घत्वाभावनिपातः । अस्त्राणि निस्रोदवन्तम् ॥
“परिनिविश्यः—” इत्यादिना वस्वे प्राप्ते “स्रोदः” इति प्रतिषेधः ॥
मायति व्यतस्तम्भत् स्तम्भयति स्म । स्तम्भेर्णो षकि “स्तम्भुसिधुस-
हो षकि” इति वत्प्रतिषेधः ॥

तेऽभिज्ञायाभिसोष्यन्त रक्तै रक्षांसि सव्यथाः ।

अन्यैरप्यायतं मेवुर्वरत्राशृङ्गलादिभिः ॥ ९० ॥

९०. त इति ॥ ते राक्षसाः रक्षांसि रक्तैरक्षीर्णिसोष्यन्तं ग्रासयिष्य-
न्तम् ॥ “सुनोतेः स्यसनोः” इति वत्प्रतिषेधः ॥ अभिज्ञाय तत्काले
व्यपधिकीर्षु बुद्धेस्वर्यः । सव्यथाः सभयाः सन्तः । अन्यैरप्यायतै-
र्ब्रौघिष्ठैर्वरत्राशृङ्गलादिभिः मेवुः बबन्धुः । मव बन्धन इत्यस्माद्धिद् ॥
“अत एकहल्—” इत्यादिना एत्थाभ्यासलोपो ॥

विषसादेन्द्रजिह्मुद्धा बन्धे^१ बन्धान्तरक्रियाम् ।

दिव्यबन्धो विषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ९१ ॥

९१. विषसादेति ॥ इन्द्रजित् बद्धे दिव्यास्त्रबद्धे बन्धान्तरक्रियां बन्धा-
न्तरकरणं बुद्ध्वा विषसाद् ॥ “सदेः परस्य लिटि” इति परस्य वत्प्र-

१ ‘मविस्तब्धो B.

२ तिलोड T₉, T₁, G., Com.

३ ते विज्ञाय N., O., E₂, T₁, T₂, T₃,
T₄.

४ ‘य तिलोष्यन्तं T., G., Com.

५ ‘व्यायतेर्मे’ T., G., Com., T₂.

६ मेवुः N., D., B.

७ बद्धे T., G., Com.

८ परं संयममायनः T₄.

९ संययं T₉, c., D.

प्रतिषेधः । पूर्वस्य तु “सदिरप्रतेः” इति षत्वम् ॥ यतो यस्माद् दिव्य-
बन्धोऽपरनियमं नियन्त्रणं बन्धान्तरं न विषहते ॥ “परिनिविश्यः—”
इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥

अथ णत्वाधिकारः ॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरं ।

उपसेदुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम् ॥ ९२ ॥

९२. मुष्णन्तमिति ॥ अथ राक्षसाः कपिं पुरोऽग्रे गृहीत्वा तेजांसि
सूर्यादीनां मुष्णन्तं हरन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । विस्तीर्णोरस्थलम् ॥ “रथाभ्यां
नो णः समानपदे” इत्युभयत्र णत्वम् ॥ दशग्रीवमुपसेतुरासेतुः ॥

बहुधा भिन्नमर्माणो भीमाः खरणैसादयः ।

अग्नेर्वर्णं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ९३ ॥

९३. अथ युगेनाह बहुधेति ॥ चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमदिशि अग्ने
धनस्य अग्नेर्वर्णं धनाग्ने । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ “वर्त्तं पुरगा—”
इत्यादिना णत्वम् । सूत्रनिर्देशादलुक् ॥ वर्त्तमाने सति प्रभाते सती-
त्यर्थः । बहुधा भिन्नमर्माणो विदारितमर्मस्थलाः ॥ “अट्कुपु—” इत्या-
दिना णत्वम् ॥ भीमाः भयंकराः खरस्येव नासिका येषां ते खरणसाः ॥
“अम् नासिकायाः संज्ञायाः नलं चास्थूलात्” इति बहुव्रीहिसमा-
साम्तोऽच्प्रत्ययो नसादेशश्च ॥ “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् ॥
तदादयः द्विष इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

निर्वर्णं कृतमुद्यानमनेनाम्रवणादिभिः ।

देवदारुवनामिश्रैरित्यूचुर्वानरद्विषः ॥ ९४ ॥

९४ निर्वर्णमिति ॥ द्विषः पूर्वोक्तविशेषणाः राक्षसाः देवदारुवनैरा-
मिश्रैर्मिलितैः ॥ “विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः” इत्यत्र “द्व्यक्षरद्व्यक्षरेभ्य

१ ययुः ८.

१ भिन्नमर्माणो T₂.

३ खरणसां ८, E₂.

४ अग्नेर्वर्णं ८.

५ निर्वर्णं T., G., Com.

६ वानरं द्विषं T., G., Com.

इति वक्तव्यम्” इति नियमादिह चतुरक्षरात् धननकारस्य णत्वाभावः ।
आम्रवणादिभिरुपलक्षितम् ॥ “प्रनिरन्तर्—” इत्यादिना धननकारस्य
णत्वम् । उद्यामनेन धानरेण निर्वाणं प्रशान्तं लुप्तमिति यावत् ।
निःपूर्वाद्वातेः कर्त्तरि क्तः ॥ “निर्वाणोऽवाते” इति निपातनाभिधानत्वे
णत्वम् ॥ कृतमिति धानरमूचुः । अपराधित्वेनावोचन्नित्यर्थः ॥

उपास्थिषत संप्रीताः पूर्वाह्णे रोषवाहनम् ।

राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणाम् ॥ ९५ ॥

९५. उपेति ॥ अथ पूर्वाह्णे प्रभाते ॥ “अहोऽह्ण पतेज्यः” इत्यह्णादेशो
“अहोऽह्न्तात्” इति णत्वम् ॥ संप्रीताः राक्षसाः कपिमादाय रोषस्य
वाहनं रोषवाहनं रोषाभयमतिरुष्टमित्यर्थः ॥ “वाहनमादितात्” इति
णत्वम् ॥ रुधिरपायिणां रक्तपायिनां राक्षसानाम् । पिबतेस्ताच्छील्ये
णिनिः ॥ “प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” इति णत्वम् ॥ पतिं
रावणमुपास्थिषतोपस्थिताः तेन संगता इत्यर्थः । उपपूर्वात्पिबतेर्लुकि
“उपाह्वेषपूजा—” इत्यादिना संगतकरणे तच् ॥

सुरापाणं परिक्षीबं रिपुदर्पहरोदयम् ।

परस्त्रीवाहिर्णं मापुः साविष्कारं सुरोपिणः ॥ ९६ ॥

९६. सुतेति ॥ सुरां पिबन्तीति सुरापाः ॥ “गापोष्टक्” इति ङक् ॥
तद्वन्तः सुरापिणः तत्संसर्गिणो राक्षसाः । मत्वर्थीय इनि प्रत्ययः ॥
“यकाञ्चुत्तरपदे णः” इति णत्वम् ॥ सुरापाणमिति भावे व्युद् ॥
“वा भावकरणयोः” इति पक्षे णत्वम् ॥ तेन पर्याप्तं क्षीबो मत्तः परि-
क्षीबः तम् । क्षीबृ मद् इति धातोः “अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोष्ठाघाः”
इति निष्ठातकारस्य लोपनिपातः । अनुपसर्गादिति विशेषणानुप-

१ E₃ has अष्टव्याणाधिर्गुणं कपिमा-
दाय राक्षसाः as the 2nd half.

१ 'पान ०.

१ 'वाहिर्णं N., T₁, B., E₃, E₇.

१ साविष्कारः O., E₃, B., T₁, T₂, T₃, T₄.

१ सुरापिणम् E₃.

सर्गस्य क्षीयेन समासो गोपसृष्टालोपनिपातः । रिपुदर्पहरः शत्रुयो
 वृद्धिर्यस्य त्वं परस्त्रियो बहति प्रामोतीति तद्वाहिणम् । प्रातिपदिकान्त-
 सकारत्वात् “प्रातिपदिक—” इत्यादिना णत्वम् । साविष्कारं सावि-
 र्भावमास्याने प्रकाशमानं रावणं प्रापुः ॥

संघर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुखिदक्षाद्विषः ।

ग्रहिण्वन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषेन्मतीः ॥ ९७ ॥

९७. संघर्षेति ॥ द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं हिंसन्तं हरन्तमि-
 त्यर्थः । मीञ् हिंसायामिति धातोः कैयादिकाल्लुट्ः शत्रादेशः । हनू-
 भन्तं ग्रहिण्वन्तः प्रापयन्तः । हि गताविति धातोः सौवादिकाल्लुट्ः
 शत्रादेशः ॥ “हिजुमीना” इत्युभयत्र णत्वम् ॥ ते राक्षसाः संघर्षयो-
 गिणः स्पर्धायोगिनो नित्यमरक्षरिण इत्यर्थः ॥ “कुमति च” इति
 णत्वम् ॥ त्रिदशस्त्रियो रावणस्य पादौ प्रणेमुः प्रणताः ॥ “उपसर्गाद-
 समासोऽपि गोपदेशस्य” इति णत्वम् ॥

प्रवपाणि शिरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः ।

आमन्त्रयत संकुद्धः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ९८ ॥

९८. प्रेति ॥ संकुद्धः रक्षसां पतिः रावणो वनच्छिदो वानरस्य शिरो
 भूमौ प्रवपाणि छित्वा भूमौ खनिष्यामि ॥ “आनि छोट्” इति नित्यं
 णत्वम् ॥ इति समितिं सभामामन्त्रयत अपृच्छत् ॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनैः प्रणिनदन्निव ।

ततः प्रणिहितैः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥ ९९ ॥

९९. प्रणीति ॥ तत आमन्त्रणानन्तरं पुनः प्रणिघ्नन्तं जिघांसन्तमि-
 त्यर्थः राक्षसेन्द्रं रावणं स्वार्थे स्वकार्ये प्रणिहितो युक्तो विभीषणः
 प्रणिनदन्निव गर्जन्निव प्रण्यगादीत् प्रणिगदितवान् ॥ “नेर्गदमद्—”
 इत्यादिना सर्वत्र णत्वम् ॥

१ संघर्षे O., D., E., E., O., T., T., T., T.

२ द्विषा मतीः T., T.

३ घनं D. पुन T., G., Com.

४ प्रणिहिता वाक् D.

प्रणिशाम्य दशग्रीव प्रणियातुमलं रूपम् ।

प्रणिजानीहि हन्यन्ते दूता दोषे न सस्यपि ॥ १०० ॥

१००. प्रणिशाम्येति ॥ हे दशग्रीव प्रणिशाम्य प्रशान्तो भव । शाम्यतेः लोट् । सिपि हिलोपः ॥ “शमामघानां दीर्घः इयनि” इति दीर्घः ॥ कर्ष प्रणियातुं प्राप्तुमलं दोषो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ “अलंखल्वोः—” इत्यादिना क्त्वाप्रत्ययविषये तुमुन्प्रयोगो देशविभाषानुसारात्कृतः कष्टः । दोषेऽपराधे सत्यपि दूता न हन्यन्त इति प्रणिजानीहि विधिः ॥ “शेवे विभाषाकफादौ—” इत्यादिना नेर्णत्वम् ॥ अन्यत्र “नेर्गद-नक्—” इत्यादिनैव ॥

प्राणयन्तं हरिं मोचे राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ।

प्राणिणिपुर्न पापोऽयं योऽभाक्ष्मीत्प्रमदावनम् ॥ १०१ ॥

१०१. प्राणयन्तमिति ॥ राक्षसेन्द्रो रावणः हरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं जीघयन्तं दूतो न वध्य इति रक्षन्तमित्यर्थः । अन प्राणन इति धातो-र्ष्यन्ताल्लुट् । शत्रादेशः ॥ “अनितेः” इति णत्वम् ॥ विभीषणं मोचे । यः प्रमदावनमभाक्ष्मीद्वभञ्ज । मञ्जुर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । सोऽयं कपिः प्राणिणिषुः प्राणितुं जीवितुमिच्छुः । न वा नैवेत्यर्थः । पर्यविधापराधी कथं न वध्य इति भावः । अनितेः सन्नन्तातुप्रत्ययः ॥ “उभौ साभ्यासस्य” इति इयोर्णत्वम् ॥

प्राधानिषत रक्षांसि येनात्मानि वने मम ।

न महम्मैः कथं पापं वद पूर्वापकारिणम् १०२ ॥

१०२. प्रेति ॥ किं च येनैतेन वने ममात्मानि हितकारीणि रक्षांस्य-धानिषत हतानि । हन्तेः कर्मणि लुङि चिण्वदिङ्वृद्धौ ॥ “हो हन्तेः—”

१ क्तं हरि T., G., Com.

२ न वा सोऽयं प्राणिणिष्वर्थोऽयं T., G., Com.

३ महम्मै स्म G.

४ रणे G.

५ महम्म E., E., B.

६ पापं T., G., Com.

इत्यादिना कृत्वम् ॥ “हन्तेरत्पूर्वस्य” इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् ॥ पूर्वो-
पकारिणं प्रथमद्रोहिणं पापं क्रूरात्मानं कथं न प्रहृष्यतः च कथय ॥
“धर्मोर्वा” इति हन्तेर्णत्वविकल्पः ॥

वेदशान्तर्हणनं कोपान्मम शत्रोः करिष्यतः ।

मा कार्षींरन्तरयणं प्रयाणार्हमवेक्ष्यमुम् ॥ १०३ ॥

१०३. वेदमेति ॥ कोपान्छत्रोः वेदशान्तर्हणनं गृहाभ्यन्तरे हननम् ॥
“अन्तरदेशे” इति णत्वम् ॥ करिष्यतो ममान्तरयणमन्तराथम् ॥
“अयनं च” इति णत्वम् ॥ मा कार्षीः । अमुं कर्षिं प्रयाणं दीर्घयात्रा ॥
“कृत्यच्चः” इति णत्वम् ॥ तदर्हं वक्ष्यमवेहि ॥

प्रहीणजीवितं कुर्युर्ये न शत्रुमुपस्थितम् ।

न्याय्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापणम् ॥ १०४ ॥

१०४. प्रहीणेति । ये उपस्थितं प्राप्तं शत्रुं प्रहीणजीवितं त्यक्तजीवि-
तम् । जहातेः कर्मणि कः ॥ “घुमास्था—” इत्यादिना ईकारः ॥
“ओदितश्च” इति निष्ठाणत्वम् ॥ “कृत्यच्चः” इति णत्वम् ॥ न कुर्युः
ते न्याय्यायाः न्यायादनपेतायाः कुलागताया अपीत्यर्थः ॥ “धर्मप-
त्यर्थ—” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ लक्ष्म्याः आशु प्रहापणं त्याजनं
कुर्वन्ति । अहातेर्न्यन्ताल्लुघुटि पुगागमः ॥ “जोर्विभाषा” इति णत्वम् ॥

कः कृत्वा रावणामर्षप्रकोपैणमवद्यधीः ।

शक्तो जगति शक्तोऽपि कर्तुमार्युःप्रगोपणम् ॥ १०५ ॥

१०५. क इति ॥ जगति अवद्यधीर्बुद्धिः कः शक्तोऽपि रावणस्या-
मर्षप्रकोपणं कृत्वा आयुधः प्रगोपणं प्रकुष्टं गोपनं रक्षणं कर्तुं शक्तः ।
न कोऽपीत्यर्थः । कुपिगुप्योर्भावे ल्युट् ॥ “हलश्चेजुपधात्” इति
णत्वम् ॥

१ 'रयनं' G.

२ न्याय्या अपि च ते' T₃, T₄.

३ प्रकोपनं G., E₃.

४ आयुधं G.

प्रगोपणम् E₃, E₄.

वनान्तप्रेङ्गणः पापः फलानां परिणिंसकः ।

प्रणिक्षिष्यति नो भूयः प्रणिन्धास्मान्मधून्ययम् ॥ १०६ ॥

१०६. वनान्तेति ॥ वनान्ते वनप्रान्ते प्रेङ्गति धरतीति प्रेङ्गणः । कर्त्तरि ल्युट् ॥ “इजादेः सनुमः” इति णत्वम् ॥ पापः क्रूरः फलानां परिणिंसकश्चुम्बको भक्षक इत्यर्थः । णिसि चुम्बन इति धातोर्णुल् । अयं कपिर्भूयोऽस्मात्प्रणिन्ध परिभूय मधूनि मकरन्दाद्यो प्रणिक्षिष्यति न चुम्बिष्यति न भक्षयिष्यतीत्यर्थः । णिक्ष चुम्बने लट् । भूयो भक्षणधारणाय सर्वथायं मारणीय इत्यर्थः ॥ “वा निसनिक्षनिन्दाम्” इति सर्वत्र णत्वम् ॥

हरेः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः ।

नातिप्रवेपनं वायोर्मवा गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

१०७. हरेरिति ॥ मया गोपायिते गुप्ते ॥ “आयाद्य आर्धधातुके वा” इति विकल्पादायप्रत्ययः ॥ वने प्रमदावने हरेरिन्द्रस्यापि प्रगमनं प्रचारी नास्ति । हिमद्रुहः सूर्यस्य प्रभानं प्रतापनं नास्ति । भातेर्भावे स्युट् । वायोरतिप्रवेपनमत्यन्तचलनं नास्ति । किमुतान्येषामित्यर्थः ॥ “न भाभूपूकमिगमिष्याथिवेषाम्” इति सर्वत्र णत्वप्रतिषेधः ॥

दुष्पानः पुनरेतेन कापेना भृङ्गसम्भृतः ।

मनैष्टविनयेनाडयः स्वादुः पुष्पासवो वने ॥ १०८ ॥

१०८. दुष्पान इति ॥ मनष्टविनयेन दुर्विनीतेन ॥ “नष्टेः पान्तस्य” इति णत्वप्रतिषेधः ॥ एतेन कपिना कर्त्रा वने भृङ्गसंभृतो ममरसञ्चितोऽप्यः श्रेष्ठः स्वादुर्मधुरः पुष्पासवस्तद्विकारः क्षीद्रमित्यर्थः पुनर्भूयो दुःखेन पेयो दुष्पानः न पातव्य इत्यर्थः । खलधेः आतो युच् ॥ “वात्पदान्तात्” इति णत्वप्रतिषेधः ॥

- १ प्रेङ्गणः B.
२ परिनिंसकः D.
३ मधून्ययम् B.
४ प्रभानं ग ८.

- ५ प्रभानं B.
६ वेपनं ८.
७ प्रणष्ट B.
८ विजयेनावौ T₄

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्रतोक्ते पुवङ्गमः ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥ १०९ ॥

१०९. रोषेति ॥ रोषाद्भीममुखेन । अत्र भीमपदेन निमित्तानिमित्ति-
नोर्व्यवायात् “पवच्यवायेऽपि” इति विभक्तिनकारस्य णत्वप्रतिषेधः ।
क्षुभ्रता क्षुभ्यता ॥ “क्षुभ्रादिषु च” इति णत्वप्रतिषेधः ॥ रावणेनैव-
मुक्ते पुवङ्गमो हनुमान् स्वार्थसिद्धये सीताप्रत्यर्पणकार्यसिद्धये रावणं
सानुनयमनुनययुक्तं वाक्यमूचे ॥

पुनः प्रकीर्णकाः ।

दूतमेकं कर्षिं बद्धमानीतं वेदम पर्ययतः ।

लोकत्रयपतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव ॥ ११० ॥

११०. दूतमिति ॥ दूतं संध्यादिकार्यकरं न तु साक्षात्प्रतिपक्षमवध्य-
मित्यर्थः । एकमसहायं तत्रापि बद्धं वेदम स्वगृहमानीतं तत्रापि कर्षिं
पश्यतः सर्वं साक्षात्कुर्वत इत्यर्थः लोकत्रयपतेः परमाणुपर्वतयोरिवा-
वयोर्महदन्तरमिति भावः । ईदृशस्य तव क्रोधः कथं तृणलघुः तद्व-
त्तृच्छः अस्थानप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

अश्याहितजनप्रहे विजिगीषापराङ्मुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

१११. अशीति ॥ अश्याहिता आहिताग्नयः ॥ “वाहिताश्यादिषु” इति
निष्ठायाः परनिपातः ॥ तेषु जनेषु सज्जनेषु प्रहे नष्टे विजिगीषापराङ्-
मुखे विरक्ते तापसे तपस्विनि ॥ “अण्व” इति मत्वर्थयोऽण्प्रत्ययः ॥
ईदृशे रामे नीतौ नितरां आतीति निष्णः कुशलः ॥ “आतश्चोपसर्गे”
इति कर्त्तरि कः ॥ “निनदीभ्याम्—” इत्यादिना षत्वम् ॥ तस्य तव
कस्मात्कारणात् संरम्भः क्रोधः । अकारणवैरमनुचितमिति भावः ॥

१ पश्य नाम् T₄.

२ बहुतृणं तव T₂, T₄.

३ नीतिनिष्णस्य N., O., T₁, T₂, T., G.,

Com.

नीतिनिष्णस्य B.

न सर्वरात्रकल्याण्यः स्त्रियो नो^१ रत्रभूमयः ।

यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते कः कुर्यात्तेन विग्रहम् ॥ ११२ ॥

११२. नेति ॥ किं च यं तापसं विनिर्जित्य सर्वा रात्रयः सर्वरात्राः ॥
“पूर्वकालैकसर्व—” इत्यादिना समासः ॥ “अहःसर्वैकदेश—” इत्या-
दिना समासान्तोऽन्वयः ॥ “रात्राह्लाहाः पुंसि” इति पुल्लिङ्गता ॥ तान्
कल्याण्यः सर्वरात्रकल्याण्यः नित्यमङ्गला इत्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ॥ “अत्यन्तसंयोगे च” इति समासः ॥ ऊप् । ताः स्त्रियो न
लभ्यन्ते रत्नानि भूमयश्च ता अपि न लभ्यन्ते तेन तापसेन विग्रहं कः
कुर्यात् । न कोऽपि निष्फलत्वादित्यर्थः ॥

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये ।

रत्नपूर्णाविवाग्भोधी हिमवान् पूर्वपश्चिमौ ॥ ११३ ॥

११३. संधिस्तु सफल इत्याह ॥ संगच्छेति ॥ भुवनस्य समृद्धये अभ्युद-
याय रामसुग्रीवौ रत्नपूर्णौ पूर्वपश्चिमावग्भोधी हिमवानिव संगच्छ
संधेहि । न लोकान्पीडयेत्यर्थः ॥

सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः ।

परदारार्पणेनैव लभ्यन्ते मुञ्च मैथिलीम् ॥ ११४ ॥

११४. ननु यद्विग्रहो निष्फलस्तत्स्थानेऽपि किं फलं तत्राह ॥ सुहृदाविति ॥
रामसुग्रीवौ सुहृदौ मित्रे कपियूथपाः किङ्कराः ते च परदारानामर्प-
णेनैव लभ्यन्ते न तु स्वार्थव्ययेनेत्यर्थः । हिरण्यभूमीलब्धोर्मित्रलब्धिर्व-
रायत इति भावः ॥ अतो मैथिलीं मुञ्च ॥

धर्मं प्रसर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रताम् ।

कामं विश्वासत्वासेन सीतां दत्त्वाप्नुहि त्रयम् ॥ ११५ ॥

११५. नन्वकिञ्चित्कारेण मैत्री कुत्रोपयुज्यते तत्राह । धर्ममिति ॥ सीतां प्रस्थर्य-
यन् धर्मं परस्त्रीपरिहाररूपं रामेण सह मित्रतामेवार्थं विश्वासवासेन
विश्रम्भवासेन कामं रतिसुखं चेति त्रयं त्रिवर्गं सीतां दत्त्वा आमुद्दि ॥

विराधताडकावालिकबन्धखरदूषणैः ।

न च नै ज्ञापितो यादृक् मारीचेनौपि ते रिपुः ॥ ११६ ॥

११६. सीतानर्पणे रामः किं कर्तुं शक्त इत्याह ॥ विराधेति ॥ विराधादिभिः
मारीचेनापि रिपुः रामो यादृक् यादृक्प्रभावो वा न ज्ञापित इति च
न । किं तु ज्ञापित एवेत्यर्थः । सीतानर्पणे विराधादिगतिं गमिष्य-
सीति भावः ॥

खरादिनिधनं चापि मा मंस्था वैरकारणम् ।

आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्नै जिगीषया ॥ ११७ ॥

११७. नन्वकारणमेव मद्बन्धुघातिना रामेण कथं मैत्रीत्याशङ्क्याह ॥ खरेति ॥
खरादीनां निधनं वधं चापि वैरकारणं मा मंस्थाः न मन्यस्व । मन्यते-
लुङि यासि “न माङ्ग्योगे” इत्यङागमप्रतिषेधः । यस्मात्कारणात्
आत्मानं रक्षितुं कृतं विजिगीषया न कृतम् । ते हताः स्वापराधादेव
हता इत्यर्थः ॥

ततः क्रोधानिलापातकम्प्रास्याम्भोजसंहतिः ।

महाहृद इव क्षुब्धन् कपिमाह स्म रावणः ॥ ११८ ॥

११८. तत इति ॥ ततो रावणः क्रोध एवानिलस्तस्यापातेन घातेन
कम्प्रा आस्याम्भोजसंहतिर्मुखपद्मपङ्क्तिर्यस्य सोऽत एव महाहृद
इव क्षुब्धन् व्याकुलीभवन् कपिमाह स्म ॥

हतराक्षसयोधस्य विरुग्णोद्यानशाखिनः ।

दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव ॥ ११९ ॥

१ ताडका T., G., Com.

२ विज्ञापितो D.

३ मारीचेन च T., T.

४ चैव C., T., T.

५ न विजिगीषया T.

६ क्रोधानिला T., T.

११९. यदुक्तं दूतमेकमिति तत्रोत्तरमाह । हतेति ॥ हताः राक्षसयोधाः येन तस्य विरग्णाः भग्नाः उद्यानशालिनो येन तस्य दूतोऽस्मीति श्रुवाणस्य तव दूतसदृशं दूतानुरूपं किम् । संदेशमात्रहया दूताः न योज्यार इति भावः ॥

पङ्कवालस्त्रियो निघ्नन् कबन्धखरताडकाः ।

तपस्वी यदि काकुत्स्थः कीदृक् कथय पातकी ॥ १२० ॥

१२०. यदुक्तं संरम्भस्तव तापत इति तत्रोत्तरमाह । पङ्कग्विति ॥ यथाक्रमं पङ्क-
वालस्त्रियः कबन्धखरताडकाः निघ्नन् काकुत्स्थः तपस्वी यदि कीदृक्
पातकी कथय । स्त्रीवालादिघाती तपस्वी चेति विप्रतिषिद्धमिति
भावः ॥

अभिमानफलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ।

रत्नादिलाभशून्यत्वाग्निष्फलं रामविग्रहम् ॥ १२१ ॥

१२१. यदुक्तं न सर्वरात्रेत्यादिना रामविग्रहे फलं नास्ति इति तत्रोत्तरमाह । अभि-
मानेति ॥ महत्त्वं महावीर्यमभिमानफलमहंकारैकफलं जानन् रामवि-
ग्रहं रत्नादिलाभशून्यत्वाग्निष्फलं कथमुक्तवान् । मानैकधनाः जिगी-
षवो न धनान्तरगृह्णन् इति भावः ॥

परस्त्रीभोगहरणं^१ धर्म एव नराशिनाम् ।

मुखैर्मस्तीत्यभाषिष्ठाः कां मे साशङ्कतां स्वयि ॥ १२२ ॥

१२२. यदुक्तं धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामित्यादि तत्रोत्तरमाह । परेति ॥ नराशिनां
राक्षसानां परस्त्रीणां भोगश्च हरणं चेति धर्म एव । एवं स्थिते सीता-
प्रत्यर्पणोपदेशेन मयि रामे रामे विषये साशङ्कतां साशङ्कत्वं मुखम-
भिवदन्साधनं घटनमस्तीत्यभाषिष्ठाः । न तु विमृश्येत्यर्थः । रावण-
स्यापि कुतश्चिच्छ्लेच्छेत्यशङ्क्यशङ्कत्यादिति भावः ॥

१ ताडकाः T., G., Com.

२ हते T., T., T.

३ गुणं D., Ea.

४ रामे T., G., Com.

५ साशङ्कतां मयि T., G., Com.

ब्रूहि दूरविभिन्नानामृद्धिशीलक्रियान्वयैः ।

हनुमन् कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसाम् ॥ १२३ ॥

१२३. यदुक्तं संगच्छ रामसुग्रीवावित्यादि तत्रोत्तरमाह । ब्रूहीति ॥ हे हनुमन् वृद्धिशीलक्रियान्वयैर्भूतिस्वभावसमाचारकुलैः दूरविभिन्नानामत्यन्त-
चिलक्षणानां नरवानररक्षसां सख्यं कीदृशं किञ्चिद् ब्रूहि कथय । प्रत्युत
स्पर्धेव वर्धेत इति भावः ॥

एको द्वाभ्यां विरोधैस्तु जिताभ्यामविवक्षितः ।

हतच्छलेन मूढोऽयं तेनापि तव कः स्मयः ॥ १२४ ॥

१२४. यद्गर्हित विराधताटकेत्यादि तद्वृत्त्यति । एक इति ॥ विराधस्त्वविवक्षितः
अयं मे वध्य इत्यसंजातविवक्षः मूढः एकोऽहं द्वावेताविति विवेक-
शून्यः जिताभ्यां द्वाभ्यामेकोऽसहायश्छलेन कपटेन हत इति यत् तेन
तादृग्वधेनापि तव ते कः स्मयः । अहो ते मोह इति भावः ॥

मश्रियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः ।

युयुत्सारहितो रामं ममारापहरन् वने ॥ १२५ ॥

१२५. मारीचवधस्तु विराधवधादपि गर्हित इत्याह । मदिति ॥ मश्रियोगा-
न्मम शासनात्पलायनपरायणोऽन्यथा रामकर्षणासिद्धेरिति भावः अत
एव युयुत्सा योद्धुमिच्छा तद्रहितः किन्तु वने राममपहरन् दूरमा-
कर्षन् मारीचो ममार । 'न भीतं न परावृत्तम्' इति निषिद्धपरावृत्त-
वधेनापि रामस्योत्कर्ष इत्यलं प्रलापेनेति भावः ॥

निजघानान्यसंसक्तं सत्यं रामो लतामृगम् ।

त्वमेव ब्रूहि संचिन्त्य युक्तं तन्महतां यदि ॥ १२६ ॥

१२६. बालिवधस्तु कष्टादपि कष्ट इत्याह । निजघानेति ॥ रामोऽन्यसंसक्तं
सुग्रीवेण सह युध्यमानं लतामृगं शास्त्रामृगं बालिनं निजघान ।

१ इत (वि) E₃.

२ 'नां वृद्धि' T., G., Com.

३ विराधस्तु T., G., Com., T₃.

४ विस्मयः C., D., B., E₃, T₃, T₄.

५ 'न्यसंयुक्त' T₃.

सत्यमस्त्यैवैतत् किं तु तत्परासक्तहननं महतां वीराणां युक्तं यदि युक्तं किं त्वमेव संचिन्त्य सम्यग्विमृश्य शूहि । 'न परेण समासकम्' इति निषेधाच्च युक्तमिति भावः ॥

पुंसां भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः ।

क्षमिष्यते दशास्येन क्लेश्यं तव दुर्मतिः ॥ १२७ ॥

१२७. यदुक्तं क्षरादिनिधनं चापि मां मंस्यां वैरकारणमिति तेषु मया प्रतिविधेयमेवेत्याह । पुतेति ॥ भक्ष्येणास्माकं क्षाधेन पुंसां नराधमेन रामेण कर्त्री आत्मानं रक्षितुं बन्धूनां क्षरादीनां वधः ॥ "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी ॥ दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यत इति तव दुर्मतिर्दुर्बुद्धिः । क्व भवा क्लेशा कुत्रत्या । वृथा दुराशा न कार्येत्यर्थः ॥ "अव्ययाप्यप्" इति कशब्दात् भवार्थे त्यप्प्रत्ययः । 'अमेहकतसिन्नेभ्यस्त्यभ्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः' इति परिगणनात् ॥

कपिर्जगाद् दूतोऽहमुपायं त्वं दर्शने ।

द्रुमराक्षसविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्वकम् ॥ १२८ ॥

१२८. कपिरिति ॥ अथ कपिर्जगाद् तत्र यदुक्तं हतराक्षसयोधस्येत्यादिना दूत्यविद्वज्जाचरणाच्च त्वं दूत इति तत्रोत्तरमाह । अहं दूत एव किं तु द्रुमराक्षसविध्वंसं बुद्धिपूर्वकमेव तव दर्शने उपायं साधनमकार्षमब्राक्षं च त्वामतोऽहं दूत एवेत्यर्थः ॥

आत्रिकूटमकार्षुर्यं स्वत्का निर्जङ्गमं जगत् ।

दर्शमूर्धन् कथं ब्रूषे तानवभ्यान् महीपतेः ॥ १२९ ॥

१२९. यत्तु पशुपालक्षिणी निम्नभित्त्यादिना कवग्भादीनामवध्यत्वमुक्तं तत्राह । आत्रिकूटमिति ॥ त्वं ग्रामणीरेषां स्वत्कास्वत्प्रधानास्त्वदीया इत्यर्थः ॥ "स एषां ग्रामणीः" इति कन्प्रत्ययः ॥ ये कवग्धादयः आत्रिकूट-

१ 'मिषाणानां' E₁.

२ दक्षेने तव T₃, T₄.

३ आत्रिकूट B.

४ दक्षिण N., C., E₂, E₃, T₁.

मात्रिकूटात् । अभिविधावव्ययीभावः । जगदिर्जङ्गममकार्थुः हे वरा-
मूर्धन् तान् पापिष्ठान् महीपतेः राक्षः रामस्य प्रजापालनाधिकृतस्य
कथमवध्यान्मूचे ॥

अभिमानफलं प्रोक्तं त्वया रामविग्रहे ।

विनेशुस्तेन शतशः कुलान्यमुररक्षसाम् ॥ १३० ॥

१३०. अन्यदपि रावणोक्तमनूद्य दूषयति । अभिमान इति ॥ त्वया रामविग्रहे
योऽभिमानः फलं प्रोक्तस्तेनाकारणविग्रहेणासुररक्षसां कुलानि शतशो
विनेशुस्त्वं तु दर्पात्तत्र पश्यसीत्यर्थः ॥

यत्स्वधर्ममधर्मं त्वं दुर्बलं प्रत्यपद्यथाः ।

रिपौ रामे च निःशङ्को नैतत् क्षेमद्वारं चिरम् ॥ १३१ ॥

१३१. अथ परस्त्रीमोगेत्यादिना यदुक्तं तदूषयति । यदिति ॥ दुर्बलमधर्मं
स्वधर्मं स्वाचारं यत्प्रत्यपद्यथाः रिपौ रामे निःशङ्क इति च यत्प्रत्य-
पद्यथाः प्रतिपन्नोऽसि यतदुभयं चिरं क्षेमद्वारं श्रेयस्करं न किन्तु क्षिप्र-
मेव फलमनुभविष्यसीति भावः ॥ “क्षेमप्रियमद्वेष्टेणच” इति चकारा-
स्त्वसि मुमागमः ॥

अन्वयादिविभिन्नानां यथा सकृद्यमनीप्सितम् ।

मैषीर्विरोधमप्येवं सार्धं पुरुषवानरैः ॥ १३२ ॥

१३२. अन्यदपि तदुक्तं दुरुक्तमित्याह । अन्ययेति ॥ अन्वयादिविभिन्नानां
विलक्षणानां नरवानररक्षसां यथा सकृद्यमनीप्सितमेवं पुरुषवानरैर्नर-
वानरैर्विरोधं विग्रहमपि मैषीर्नैच्छ । असमानसक्यवत्समानविग्रह-
स्यापि लघुत्वादिति भावः । एषीरितीच्छतेर्लुङि सिञ्चि “इद ईदि”
इति सलोपः ॥ “न माङ्गयोगे” इत्यदभावः ॥

१ अभिमानः T., G., Com.

२ प्रोक्तो T., G., Com.

३ रामविग्रहे D.

४ रामविग्रहे B.

यम विग्रहे T.

५ यदधर्मं स्वधर्मं त्वं E.

६ विरुद्धानां T., G., Com.

७ मैषीः C., N., D., B., T., T., T.

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ।

वैरो धनुर्भृता रामः स कथं न विवक्षितः ॥ १३३ ॥

१३३. यदुक्तमेको द्वाभ्यामित्यादि तदपि दूषयति । विराधमिति ॥ धनुर्भृतां वरर-
श्रेष्ठः रामस्तपसां विहन्यतेऽनेनेति विघ्नोऽन्तरायः ॥ 'घञर्थे कविधा-
नम्' इति कप्रत्ययः ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥ "हो
हन्तेः—" इत्यादिना कृत्वम् ॥ तं विघ्नभूतविराधं विजितस्तेन पूर्वं
जितो यदि जघान स विजेता विराधः कथं विवक्षितो न किं तु विव-
क्षित एव । पतेन न पूर्वोक्तदोषावकाश इत्यर्थः ॥

प्रणश्यन्नपि नाशक्रोदं खेतुं बाणगोचरम् ।

त्वयैवोक्तं महामायो मारीचो रामहस्तिनः ॥ १३४ ॥

१३४. प्रेति ॥ महामायो मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायमानोऽपि ॥
"उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् ॥ रामो हस्तीवेत्यु-
पमितसमासः । तस्य रामहस्तिनो बाणगोचरं बाणविषयमत्येतुमति-
क्रमितुं नाशक्रोद् शक्तो नाभूत् त्वयैवोक्तं ममारोति वदता । पलाय-
मानस्यापि मायाविनो वधेन न कश्चिदपकर्ष इत्यर्थः ॥

अन्यासक्तस्य यदीर्यं न त्वं स्मरसि बालिनः ।

मूर्च्छावान् नभतः संध्यां ध्रुवं तद्बाहुपीडितः ॥ १३५ ॥

१३५. यदुक्तं निजघानान्यसंसक्तमिति तत्सोपहासं परिहरति ॥ अन्यासक्तस्येति ॥
संध्यां नमतो चन्दमानस्य अत एव अन्यसंसक्तस्य बालिनो
वीर्यं यद्यस्मात्त्वं न स्मरसि तत्तद्बाहुना पीडितः कक्षे निक्षिप्य
पीडितो निरुद्धोऽत एव भूर्बिडितो मूर्च्छावान् ध्रुवम् । अन्यथा कथं न
स्मरसीत्यर्थः । अन्यसंसक्तवधदोषस्तु नास्त्येव रामस्य अन्यथा
बालिना सुग्रीवे हते मित्रवधो विश्वासघातश्च स्यादिति भावः ॥

असद्वन्धुवधोपज्ञं विमुञ्च बलिविग्रहम् ।

सीतामर्पय नन्तव्ये कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥ १३६ ॥

१३६. पुंसा मध्येनेत्यादिना स्त्रादिवधो न क्षमिष्यत इति तत्र बलावष्टम्भेनोत्तरं
तद्वन्धुवधोपज्ञं संहति । असदिति ॥ उप ज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ “आतश्चोपसर्गे”
इति कः ॥ असद्वन्धुवधः दुष्टवन्धुवधः । अतः बन्धुवधस्याचेतनस्यो-
पज्ञाने कर्तृत्वासंभवाच्चेन हतबन्धुश्चेतनो लक्ष्यते । तस्योपज्ञा तदुप-
ज्ञम् । तेन त्वयैवादावुपज्ञातमित्यर्थः । असद्वन्धुवधोपज्ञम् ॥ “उप-
श्चोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्” इति नपुंसकत्वम् ॥ बलिविग्रहं
बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं विमुञ्च । नन्तव्ये वन्द्ये रामेऽधिक-
रणे कोशदण्डात्मभूमिभिः सह सीतामर्पय निधेहि ॥

स्फुटपरुषमसह्यमित्यमुच्चैः

सदसि मरुत्तनयेन भाष्यमाणः ।

परिजनमभितो विलोक्य दाहं

दशवदनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

१३७. स्फुटेति ॥ स्फुटं व्यक्तं तच्च तत्परुषं निष्ठुरं च असह्यं दुःस्वहं
च उच्चैस्तारं सदसि संभाष्यं मरुत्तनयेन हनूमता भाष्यमाणः । वाक्य-
स्यासह्यत्वाद्युच्यमान एव न तु समाप्तावित्यर्थः । दशवदनोऽमित
उभयतः परिजनं विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् ।
पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

इति भट्टिकान्वयेऽधिकारकाण्डे नवमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचक्रमल्लिनाथ-

सूरिविरचिते भट्टिकान्वयव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने

रावणसंदर्शनं नाम नवमः सर्गः ॥

१ यत्नेन दण्डकोपार्थभूमिभिः C.

यत्नेन कोशं D.

वन्तव्ये दण्डकोपार्थं E.

१ कोष E₁, B.

१ यत्नेन T₁, T₄.

NOTES.

CANTO I.

Stanza 1—

A Mahākāvya must open with a benedictory stanza, or a salutation-stanza, or one specifying the subject-matter of it. 'आसीर्नमस्किवा वस्तुनिर्देशो वाचि सम्मुखम्' (*vide* Intro.). Premachandra in his commentary on Kāvya-darśa explains वस्तुनिर्देश as meaning 'narration of the hero or one connected with him.' 'वस्तुनि प्रस्तुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः भवती वा तत्सम्बन्धी वस्तु निर्देश उपन्यासः' But Malli. takes it to mean 'narration of the subject-matter,' 'इत्यथर्वक सत्ताकपं वस्तु काम्यार्थवीजत्वेन निर्दिशति' (*vide* Com.). Śiśupālavadha and Kumārasambhava also open with वस्तुनिर्देश. In his Sarvaṅkṣaḥ (Com. on Māgha) Malli. says 'काम्यकले विशुषातवधवीजमूर्तं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनकपं वस्तु भाटी श्रीकृष्णयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपासीत' We do not think it necessary to take वस्तु in the sense of नायक or तत्सम्बन्धी.

The word विबुध is formed from the root बृध् by the Sātra "इतुवध-ज्ञापीकिरः" १।१।१६१. Roots having इङ् (इ, इ, ऊ, short or long and ऋ) for their penultimate, and ज्ञा, पी and कृ take the termination क (s. s. ७), इ being इत् by "लघुकृतञिते" १।१।८१) in the sense of the door. The termination being कित् is weak. s. g. शिपतीति शिपः, लिखतीति लिखः, कुड्यतीति कुड्यः, जानतीति ज्ञाः, पीयातीति पिबः, किरतीति किरः. ण्डुत् (अक) and नृत् (तृ) are also added to these roots as to others in the same sense. They are strong terminations. s. g. शिपकः, शेपः, लेखकः, लेखितः, शानकः, शातः &c.

द्विषन्तप and परन्तप. To वाचि, the causal base of लृष्, लृच् (लृ) is affixed in the sense of the door, when द्विषत् or पर is its उपसर्ग (s. s. is prefixed to it). वाचि shortens its penultimate and drops इ. अलृष्, द्विषत्, and words ending in a vowel have नृत् (तृ) added to them when they are prefixed to a root to which लृष् or लृच् is to be added. अलृ-लिङ्, अलृत्तुङ्, ललाटन्तप, प्रिवंषद्, वशंवद्, वार्षंषद्, पुरन्वर, सर्वेसद्, सर्वकृष्, कुलकृष्, अश्रुकृष्, अश्रुद्, विभ्रम्बर, मरिन्दम्, and पतिवरा are among the words thus formed.

सनातनः तन् is affixed to साव, चिर (changed to सायम् and चिरम्), माह, वग (changed to माहे and वगे), and to adverbs shewing time, in the

sense of 'pertaining to'. सायंश्चिरं प्राह्णे प्रगेऽन्वयेभ्यश्च्युत्तुलौ नृत् च ४।३।३॥
 प्राह्णे प्रगेऽन्वयेभ्यश्च्युत्तुलौ नृत् च ४।३।३॥ प्राह्णे प्रगेऽन्वयेभ्यश्च्युत्तुलौ नृत् च ४।३।३॥
 मन्त्रान्तरान्ध्वयसायंश्चिरं प्राह्णे प्रगेऽन्वयेभ्यश्च्युत्तुलौ नृत् च ४।३।३॥
 प्राह्णे प्रगेऽन्वयेभ्यश्च्युत्तुलौ नृत् च ४।३।३॥ प्राह्णे प्रगेऽन्वयेभ्यश्च्युत्तुलौ नृत् च ४।३।३॥
 सायन्तन, चिरन्तन, शीघ्रतन, विरातन, अद्यतन, इक्ष्मीन्तन &c.

स्वयम्—Of his own accord, without being incited by another. 'स्वय-
 दिव्यात्मना न कर्मणान्वेन वा प्रेरित इत्यर्थः' (अथ०).

There is inconsistency between the two ideas conveyed by सनातनः
 (primeval, eternal) and पितरमुपागमन् (approached Daśaratha as father,
 was born of him); but this inconsistency is only apparent, as it can be
 explained away by the fact that the greatness of Vishnu is incom-
 prehensible. A figure of speech, in which there is apparent inconsis-
 tency which can be reconciled by some circumstance or by construing
 the passage in another way, is called विरोधाभास, which is defined
 by Vidyānātha in Pratāparudra as 'आभासस्य विरोधस्य विरोधाभास इत्यन्ते.'
 Mammata calls it विरोध and defines it as 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विदुष्वेव
 यद्वत्'. In the present case the antithesis may be explained away by
 the fact that he was born to extricate the world from the thorn of
 Ravana. (भुवचक्षितच्छलेन). The Gītā says:—

‘परिज्ञाणाय साधूनां विनाशाय च वृक्षताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥’

अगण should not be used in the beginning of a composition; but
 if it is followed by भगण or if the first word be designative of a deity
 or auspiciousness, it is not objectionable to use it. The Śāṅgā-
 vādha also opens with अगण, but Malli. comments upon it as
 follows:—‘तत्रागौ श्रीशङ्करयोगात् वर्णगणारविशुद्धेरनुचयः । तदुक्तम् । “देवता-
 वाचकाः शङ्का ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे देव भिन्याः स्मृतिवित्तो गणतोऽपि
 वा ॥” इति.’

The metre of the verse is रुचिर, also called प्रमावती, consisting of
 अगण, भगण, सगण, जगण and a long letter and having the *yat* or caesura
 after four and nine letters. (चतुर्धैः).

Stanza 2—

चिदक्ष. In the Sarvaśkaśā, Malli. thus explains it—‘विशो रक्ष
 वात्यकौमार्यौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा चेदां ते (that is, free from old age or
 destruction) यदा चिदक्ष परिशरणमेवा दे चिदक्षः’ Other ways of explaining
 the word are as follows:—

‘वीत् तावान् इत्यतीति विदवाः । धर्म्यैः संशयार्थं कर्तारि कः । अथवा अयधिका-
 विरावस्ताम् इति परिमाणमेषां ते विदवाः । उच्यते समासान्तः । शाकपाथिवाहित्वा-
 दधिकावृत्तशब्दलोपः । एकस्यैव विद्वदस्य सन्नस्योवा रणादुभयार्थपरत्वम् । अयमेव
 पक्षः सुस्थनमुणः । अथ च एष चेति छान्दोग्येऽभिहितत्वात् । अयधिकावृत्तपरताद्योत-
 नार्थं वी चेति शिवचनान्ततया निर्वेशः । ते च देवाः । अर्का द्वादश रुद्रा एकादश
 बसवोऽष्टौ अश्विनौ द्वाविंशति । अश्विनौ कुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा द्वाभ्यां पक्षा-
 न्तरे संख्यापूरणम् ॥’

पितृनपारीत्—Satisfied the Manes. ‘पितृनपारीक्षाम्यायितवाम् । विदरमुहिदथ
 यजमानम् । “पृ पालनपूरणयोः” इत्यस्मिन्पूरणार्थाद्भुक्तिं रूपम्’ (जय०). अपारीत्
 and अताप्सरीत् are synonymous. Mark Manu’s explanation of अताप्सरीत्
 ‘gratified the Manes by offerings, and by the progeny which was to
 result from them. By studying the Vedas, performing sacrifices to Gods,
 and gratifying the Manes by generating children, Dasaratha became
 free from three debts, which all have to pay off, viz., debt to sages,
 debt to Gods, and debt to the Manes, cf. ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः
 कृण्वन् जायते ब्रह्मन्त्र्येणर्षिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’ (आश्व०)

‘अपिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागमसत्तैः स पार्थिवः ।

अनुणस्वमुपेयिवात् इमौ परिधेर्मुक्त इयोष्णसीधितः ।’ Raghu. 8. 80.

Bhaton notices पितृनताप्सरीत्. On रूप प्रीयते he says ‘प्रीयते हृमिस्तर्पणाय ।
 यामिस्तृप्यसि काष्ठानाम् । पितृनताप्सरीदिति अट्टे । इत्युभयत्र दर्शनात् ।

सममंस्त. ‘येषां सिच इकार उच्चारणार्थस्तेषां “हनः सिच” इति किस्करण-
 ज्ञापकात्तलोपाभावः । येषां तु इकार इत् सेषतमिह्तिवाञ्छकारलोपाभावः’ (जय०).
 Mall. takes the latter view, as also Bha. Dt. who says ‘इषाविती’
 (सिद्धा० कौ०), and ‘इषाविति सन्नेदिद्वे द्वयोजनमंस्तेष्वच “अनिहितास्—”
 इत्युपधात्तोपाभावः’ (मनो०).

षड्वर्गः—The collection of six internal enemies of mankind, known as
 षड्विष. They are ‘क्ताय ओधस्तथा लोभो मदोहो च मत्सरः’ Bhāravya calls
 them अरिषड्वर्ग. See Kirā:—

‘कृतादिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पथीं प्रविशन्ता ।

विभज्य भक्तदिग्दस्ततन्निष्ठा वित्तन्यते तेन नयेन वीरुषम् ॥१. ९.

नीतौ—In the adoption of one of the four means of success or one
 of the six courses of action against an enemy. The *Upāyās* are सामत्
 (conciliation), दान (bribery), भेद (sowing dissensions), and शङ्ख (attack).
 The *Gunas* are संधि (peace), विग्रह (war), गान (march), आसन (halt)
 संशय (taking shelter), and द्वैधीभवन (dupl. day).

समूलघातम्. It is used as an adverb. It is formed by adding णमुत् (णम्) to हन् (changed to घान्) with समूल as a prefix as its object. The formation is according to the Sūtra "समूलकृतजीवेषु हन्कुन्महः" (३।१।३६॥). णमुत् is affixed to हन्, कृ, and मृह् with समूल अकृत, and जीव as *Upapadas* respectively as their objects. समूलघाते हन्ति (समूलं हन्ति), अकृतकारं करोति (अकृतं करोति), जीवमाहं मृह्णाति (जीवं जीवन्तं मृह्णाति).

Mañi. says that in this work one *śabdālankāra* consisting of प्रयोगवैविध्य (variety of peculiar grammatical forms) is to be found in almost each and every verse. In his *Sarvaikāsha* also he considers प्रयोगवैविध्य as an *Alankāra*. 'अथ कर्त्तृभिप्राये "विचित्र" इत्यात्मनेपदे सिद्धेऽपि प्रयोगवैविध्यस्याप्यनेकार्त्वात्कर्त्तृभिप्रायेऽपि "जेरणी यत्कर्मणो चेत्त कर्त्ताभाष्यते" इत्यात्मनेपदे वदन्ति' भाष. १२. ६. In his *Ghantāpatha* also he takes the same view. 'अथ साध्यैचतुर्थ्यामपि न शेषः तथापि प्रयोगवैविध्य-विशेषस्याप्यनेकार्त्वादेवं व्याचक्षते' किर. १. ३. The *arthālankāra* in this verse is समुच्चय, which is defined by Vidyānātha as 'गुणक्रियायोगपक्ष समुच्चयं सहादत्त' The simultaneity of properties and actions is called समुच्चय. The following instance is given to illustrate the simultaneity of properties:—

‘प्रसापरुहृतपती भद्रासनमुपेयुधि ।
सतां प्रसन्नं हृदयमसतां कलुषं मनः ॥’

Here प्रसाद and कलुष take place simultaneously. The following verse illustrates the simultaneity of actions:—

‘मेकते इमां नरेन्द्रो प्रविशति महनो गच्छति मानव ।
घूर्णति मनश्च शून्यं किमेतत्पश्यत सख्य ॥’

In the text the simultaneity of actions, studying the Vedas, performing sacrifices to gods &c., is described.

Stanza 3—

व्यकारीत्=वत्तवान् विक्षितवानिदे वा.

वनवत्. The student should note that there are two terminations वत् used in two ways. One is the substitute of मन् and is generally a possessive termination. The word to which it is added is used as an adjective. "सदस्यास्वस्मिन्निति मनुष्य" ५।२।१४॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् । 'अस्तीति पुरुषवचनेऽविवक्षिते । कालस्तु विवक्षित एव । इतिशब्दो विषयविशेषलभार्थः तयाहि

‘भूमनिन्नाप्रशंसास्तु निव्ययोरेऽविधायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ॥’

‘अस्तिविचक्षायां च मनुवाहयो विधीयन्ते ते भूमाविष्णु विद्येयु भवन्तीति कारिकायाः । भूमा बहुलं तच्च आपेक्षिकम् । अथ हि आबहुभिर्न तावदेव स्वसङ्केनापि प्रतीयते यथा पञ्चपाभिरपि षोडशैर्वचसस्य बहुधा ताव शक्तिं व्यवहारः साहस्य सङ्क्षमोभिरपि भावोऽस्या इति ॥’ (मनो०).

यथामा, ककुदावर्त्तिनी कन्या, रूपमान्, क्षीरिणी वृक्षाः, उदरिणी, and इण्डी are instances of भूत् and other possessive terminations designating भूम्न्, निम्न, प्रधासा, निस्वयोग, अतिशयन, and संसर्ग respectively.

भूमि । यथामा । प्रचुरवविशिष्ट इत्यर्थः । ‘इह यवमतीभिरद्विर्युषं शोभतीत्यादौ आतिपावसम्बन्धस्य विशिष्टत्वाभूमाभावेऽपि मनुत् । भूमाविष्णवे हि प्रायेण भूमाहयोऽपि प्रतीयन्ते इत्येवपरम् । मिन्वायां ककुदावर्त्तिनी कन्या । प्रधासायां रूपमान् । निस्वयोगे क्षीरिणी वृक्षाः । अतिशयने उदरिणी कन्या । संसर्गे इण्डी । संसर्गः संयोगः तेन संयुक्त एवोच्यते न तु गृह्यतिष्ठते इत्येऽपि । (मनो०)

Another *वत्* has three uses. It is used in the sense of ‘like’. The word to which it is added is used as an adverb and is connected with a verb. “तेन तुल्यं किञ्च चेद्वतिः” ५/१/११५. ‘तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं बहुल्यं चर चेत्किमेत्यर्थः’ * g. ब्राह्मणवदधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते । ‘ब्राह्मणधर्मस्तत्कर्तृकेऽप्ययमेकमप्यथा वर्त्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः’. Thus ब्राह्मणवदधीते means ‘his study is like the study of a Brāhmana’, the word ब्राह्मण being used not in its primary sense, but in the secondary sense of the study of a Brāhmana. किञ्च चेद्वति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । एवमेव तुल्यः स्थूलः. Here we can not say एवमेव स्थूलः. On गुणतुल्ये मा भूत् Bha. Dī. remarks in the Manoramā:—‘गुणतुल्ये इति भक्तिवत् तुल्य इत्यर्थः । अथ एव महानसवद्वि वते साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञाभावे बह्निमात् भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापरं प्रयुज्यते वृद्धाः । अर्थाचीनास्तु महानससदृशपर्वत इति स्वाचक्षणाः सूचयितीभारतुवेत्याः’ । It is not strictly correct to say पर्वतो बह्निमात् महानसवत्, for here महानसवत् is not connected with a verb. The correct expression is पर्वतो बह्निमात् भवितुमर्हति महानसवत्. Here महानसवत् will be connected with the verb भवितुमर्हति. The objection that the first sentence viz., पर्वतो बह्निमात् महानसवत्, conveys the sense clearly, is thus refuted.—‘ननु तद्वीत्या व्युत्पन्नस्य साधुत्वोपोऽप्यनुभवसिद्ध इति चेत् सत्यं साधुत्वार्थं साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बोधमपि । तथाहि मेघ-भेदकसंबन्धोपाधिभेदनिमित्तं साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवर्तते । अत्युत्पन्नस्य साधुत्वोऽप्यबोधात् तत्रैव व्युत्पन्नत्वासाधुत्वोऽपि बोधाच्च कस्मान् किं ब्रूयते इति न निवर्तुं शक्यं किं तु किंवदोष्यके किमकारके कित्सर्गके बोधोऽप्येव किं साधु किं नेत्येव शास्त्रीयविचारविषयः । उक्तं हि भगवता । समानावायार्थादगतौ शब्दैश्चापच-ब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यादिविषयः कियत् इति ॥’

Another use of वत् is that it is added to a word in the sense of 'like in', or 'like of'. Here also the word ending in वत् is an adverb, but it is not connected with a verb, "तच्च तस्यैव" ५१।११३॥ 'मथुरायादिकं मथुरावत् सुप्ते प्राकारः । तैनस्यैव तैववन्मैश्वर्यं गायः ।'

The third sense of वत् is 'in a way bestitting some thing.' Here the word ending in वत् is connected with a verb and is used adverbially. "सर्वहम्" ५१।११४॥ 'विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणे नष्टकृत्पुण्यानुवर्त्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम्.' It is not correct to say राजवत् छत्रम् as राजवत् is not connected with a verb.

उपास्यत्. स्था with उप is Atma. in the sense of 'praising a deity with Mantrās,' 'adoring a deity,' 'uniting,' 'contracting friendship,' 'leading to (a way leading to some place) and when it is used intransitively. It is optionally Atma. in the sense of 'desiring to obtain.' "उपात्मन्शकरणे" १।३।२५॥ e. g. आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते. "उपादेवृजासङ्गति-करणभिरकरणपरिधिष्विति वाच्यम्" e. g. आदित्यमुपतिष्ठते । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । पन्थाः सुप्रमुपतिष्ठते, ॥ "अकर्मकाश्च" १।३।२६॥ e. g. भोजन-काले उपतिष्ठते ॥ "वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्" e. g. विशुक्तः प्रमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

निरास्थत्. अस् to throw and कर्ह are optionally Atma. when they are preceded by a preposition. "उपसर्गादहयस्यहोर्वेति वाच्यम्."

The figures of speech in this verse are उपमा (simile) and समुच्चय (for which see notes on v. 2) Vidyā defines उपमा as 'स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संवर्तेन च धर्मतः । सान्ध्यमन्येन वर्णस्य वाच्यं चैदेकदोषमा' ॥. As उपमा and समुच्चय stand independently of each other like oil and sesamum, there is संसृष्टि of them. The combination of two or more figures of speech in one passage independently of one another is called संसृष्टि. 'तिलतण्डुल-संश्लेषन्यायाश्च परस्परम् । सांश्लेष्यद्वयलङ्काराः सा संसृष्टिर्निगद्यते ॥ (विभ्रा०).

Stanza 4—

महाग्रहासमूहजुष्टः. ब्रह्मन् drops its final वन् and takes अ at the end of a Tatpuruṣa compound optionally when preceded by कु or महत् "कुनहर्-ग्रामन्वनरस्याम्" ५।४।१०५॥ e. g. कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः or कुब्रह्मा. भक्षन्तश्च ते ब्रह्माणश्च महाब्रह्माः or महाब्रह्माणः.

अध्वरे वह्निरभिप्रणीतः=Consecrated in the sacrifice, being brought from the house-hold fire. The three sacred fires are गार्हपत्य, आहवनीय, and इक्षिण. Manu describes them as follows:—

‘पिता है गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुगार्हवनीयस्तु साभिजेता मरीचसी ॥’ २. २३९.

गार्हपत्य is the sacred fire to be perpetually maintained by a householder. He receives it from his father and transmits it to his descendants. It is from this that sacrificial fires are lighted. गार्हवनीय is the eastern fire burning at a sacrifice. It is taken from गार्हपत्य. दक्षिण is the southern fire, used in the monthly *Śrādhā* sacrifice, performed in the honour of the Manes on the day of the New Moon, *cf.*

‘गार्हपत्यागार्हवनीयं उवन्तमुज्जरेत् । पिता वा पृथोऽग्निनां दक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आर्हवनीयः ।’ भाष्य० नृ०.

जगत्वाल लोकस्थितये. When taken with राजा, it means ‘was wide awake for the protection of his subjects.’ When taken with अग्नि, it means ‘as fire burns for the protection of the world.’ *cf.*

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सन्ध्यादिदेशमुपतिष्ठते

आदित्याज्जायते इष्टिर्बृष्टेरन्नं तव प्रजाः ॥ (मनु०).

In this verse the king is compared to *Āhavaniya* fire. पुण्यः, महाबलः, समृद्धः, &c. are adjectives common to both. Thus राजा is उपमेय, अग्नि, उपमान, पुण्यः &c. are साधारणधर्म and यथा is उपमाद्योतक. All the four essentials of उपमा being वाच्य (expressed), it is पूर्णोपमा ; and it is श्रौती, because यथा इव &c. directly bring out the idea of similarity. ‘साक्षात्सादृश्यप्रतिपादकेषादिशब्दानां प्रयोगे श्रौती । धर्मिष्ववधानेन सादृश्यप्रतिपादकानां सदृशसंकाशानीकाशप्रतीकाशादिशब्दानां प्रयोगे अर्थी.’ (विष्णु०).

Stanza 6—

शतमन्युकल्पः. कल्प, देश्य, and देशीय are terminations added to a word in the sense of ‘a little short of.’ They shew ‘proximity to completion.’ ‘ईषद्वतनामौ कल्पन्देश्यदेशीयरः’ २।३।३७।. २. ७ ईषदूनां विशाद् विष्कल्पः, अक्षकल्पम्, पञ्चकल्पम्, विहृद्देश्यः, अष्टादशवर्षदेशीयः, षट्देशीयः.

The figure of speech in this verse is सन in which there is a combination of suitable objects. Here the suitability between इक्षरथ and अयोध्या is described. Daśaratha, who was like Indra, lived in Ayodhyā, which was like Amarāvati. As the figure thus depends upon two *Upamās*, the combination is called संकर, which means a combination in a passage of two or more figures depending upon one another, being mixed up like milk and water. ‘क्षीरनीरतयाद्यत्र सङ्गन्धः स्यात् परस्परम् । अलङ्करीनामेतत्ता संकरः स उच्यते.’ (विष्णु०) These are *Vācya-lankāras* (expressed figures). There is also *Alaṅkāradhvaṇi* (suggestion

of a figure). As it is suggested that Rāma beautified Ayodhyā and Ayodhyā beautified Rāma, there is अन्योन्यालंकारश्चनि, and this is अलंकारेण अलंकारश्चनि; because it is the *sankara*, of *Sama* and *Upamā* that suggests *Anyonyālankāra* which Vidyā defines thus—'सद्व्योम्बं निधौ यथोत्तरायास्यादकता भवेत्.'

पद्मासनकौशलस्य. 'तस्य 'पद्मासनस्य' कौशलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः । तस्य "पूरणगुणः—'इत्यादिना च प्रतिषेधः । तत्र विशिष्टा एव गुणा रूपरसगन्धस्पर्शा-स्तद्विशेषाश्च शुक्लनीलादयः कटुकाम्बादयः सौख्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीतराः तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । "तत्स्यैव गुणैः षष्ठी समस्यते न तु तद्विशेष-गुणैः " इति वचनात् । अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एवं च कृत्वा मुनिप्रत्ययवचनमर्थवद्भवति । तदया "अधिकरणतैतावत्त्वे च " "तद्विशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" इति पाणि-नेः "शुणपदेशपृथक्त्वदर्शनादिति रूपसामान्यादिति वचनप्राभाष्यादिति चेदलोपप्रतिषे-धः " इति कात्यायनस्य "सकारग्रहणसामर्थ्याद्धोपी न भविष्यतीति किं पुनरुपार्थसप्त-स्वम्" इति भाष्यकारस्येति' (जय०).

Mall.'s view expressed in his commentary on *Kīrāṭīrjanyā* on अर्थगौरवम् is as follows:—

'नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः । " पूरणगुणः—' इत्यादिना प्रतिषेधात् । नैव दोषः । ये शुक्लादयः शुद्धा गुणैः गुणिनि च वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्लं शुक्लं. पट इति च तेषां निषेधाच्च च सदा गुणमात्रवचनाः यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयस्तेषामनिषेधात् । तथा "तत्स्यैव गुणैः षष्ठी समस्यते " इति वचना-द्बहुलमनिर्दृष्टप्रयोगदर्शनाच्च । बलाकार्यां हौक्त्वमित्यादौ तु भाष्यकारवचनावसानात् । अत एवाह रामन.—"अत्र पीतिमादिषु गुणवचनसमासो बली स्थात्" इति ॥'

The Sūtra, which is referred to, is "पूरणगुणतुहितार्थलक्ष्यवयस्यसमानाधि-करणेन" २।२।११५. The instance of गुणार्थ is 'काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लः ।' Bha. Di. says:—'यदा प्रकरणविना वन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेव ('ब्राह्मणस्य शुक्लः' इति) अनुवाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः तद्विशिष्यं संज्ञाप्र-माणत्वादिति निर्देशात् । तैतार्थगौरवं बुद्धिमान्धमित्यादि सिद्धम्' ।

On this the Manoramā proceeds as follows.—

'ननु ब्राह्मणस्य शुक्ल इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य इतैरेवान्वयान् ब्राह्मणस्य वे वन्तास्ते शुक्ल इत्यर्थादित आह यदेति । शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः । यत्तु भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यश्च निषिध्यते इति प्राप्नोक्तं तत्र । उक्तोपाह-रणस्य भाष्यकृदस्यासंगतिप्रसंगात् । यद्यपि सदा गुणवाचिनो न निषेध इति सर्वत्र न । भावप्रत्ययान्तस्य सदा गुणवाचितया पूर्वमन्यविरोधात् । ह्येव गुणार्थ इत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनवृत्त्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते ध्यादिनिष्ठायात् । काकस्य काष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ल इति द्वेधा भाष्ये उदाहरणाच्च । चन्वनगन्ध इत्यादौ तु निषेधे प्राप्ते 'तत्स्यैव गुणैः' इति वचनं समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो

हि गन्धो न कदापि गुणितमानाधिकरणः किन्तु स्वप्रधानः । इहमेव सारस्थम् । न तु 'बहति जलमियं पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनावबुक्तमिति चेन्न । तत्र हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालीकुसुमादिष्वदर्शनात् किन्तु चन्दनस्वादिकातिनिमित्तकोऽन्य एव सः । तस्मान्चन्दनगन्ध इत्यत्र तस्थत्वं सुस्थमेव । एवं पटङ्गपमिस्थाशकपि । सुरभिश्शुक्लादयः शब्दास्तु न तस्थगुणप्रतिपादकाः ध्वमपि शौक्ल्यसौरभ्यादिशब्दैः सह समासो ब्रुवार् इति चेन्नैवं तैर्हि शुक्लवादिप्रकारक एव गुणबोधः सद्रूपपत्रानां च द्रव्यसागरनाधिकरण्यनस्त्येव शुक्लः सुरभिरिस्थाशकिति हिक् ॥

The Bhāṣya on शब्दी २ २।८। runs as follows :—

'तस्थैश्च गुणैः ॥

तस्थैश्च गुणैः शब्दीगुणैः शब्दी समन्वये इति वक्तव्यम् । आगुणवर्णं चन्दनगन्धः पटहशब्दः नदीघोषः न तु बहिशोषः ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह भाभूत् । घृतस्य तीव्रं चन्दनस्य मृदुरिति ।

किमर्थनिवमुच्यते । गुणेनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किं कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्यते । नैव शक्यम् इह हि न स्थात् । काकस्य काष्ण्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति । एतेन तस्मिन्योगे उदाहरणम् । यदे आगुणस्य शुक्लः वृषलस्य कृष्ण इत्यसामर्थ्यात् न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षनसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यन्ते इन्ताः । तस्माद्गुणेन नैति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तस्थैश्चगुणैरिति वक्तव्यम् । तस्थैश्च गुणैरेत्युच्यमाने न तु बहिशोषणैरिति वक्तव्यम् ॥

Kaṣyapa's remarks on तस्थैः are as follows :—

'तस्थैरिति' । तच्छब्देन संनिधानाद्गुण एव पराहृयते । तेनावमर्थः । स्वाध्यानि धे गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वाध्यान्वयस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वात्सुखाधाराधेयभावस्य सर्वत्र च गुणस्य द्रव्याभयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारपेक्षया तस्थत्वमुच्यते । इह केचिद्गुणाः शब्देन द्रव्याभिष्कृता एव प्रस्थाप्यन्ते न तु द्रव्यस्थोपाश्रयत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध इति । सर्वत्र वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदाचिच्चन्दनं गन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति । तस्माद् द्विविधगुणसङ्काशात्तस्थैरिति विशेषणं रूपतैगुणपरिमहार्थमुपात्तमिति ।

On बलाकायः शौक्ल्यम् Kaṣyapa says as follows :—

'अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मात् भवति । तस्थैः हि शौक्ल्यम् । सर्वत्र वैयधिकरण्येन संबन्धान् । नैव शेषः । शौक्ल्यशब्देन शुक्ले गुणोऽभिधीयते । शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तस्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरक्तकस्यदर्शनाच्छुक्लं पट इति । अर्थस्य च तस्थत्वमाश्रीयते इति शक्यमेवेऽप्यस्यैवाभेदात्तस्मिन् शुक्लस्य गुणस्य तस्थत्वम् ॥'

On the whole Mall. follows Kaṣyapa's view that the genitive is not compounded with words like शुक्ल which are used as adjectives and also as nouns (गुण and गुणी).

Stanza 7—

सहस्रमुक्ताफलवज्रभाञ्जि. रत्न means a precious stone, मुक्ताफल (pearls) and वज्र (diamonds) are included in रत्न, they being special kinds of precious stones. ('भीलके वज्रके चेति पचरागव नौक्तिकम् । एवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः'); still they are mentioned separately as ब्राह्मण and परिव्राजक in the expression ब्राह्मणपरिव्राजकन्याय, or as गो and बलीवर्ध in the expression गोबलीवर्धन्याय. ब्राह्मण and परिव्राजक, गो and बलीवर्ध stand in the relation of सामान्य (general) and विशेष (particular). मुक्ताफल and वज्र stand in the same relation with रत्न.

The Jaya notices सहस्रमुक्ताफलवज्रयुञ्जि as another reading.

सहस्रमुक्ताफलवज्रभाञ्जि, विश्विषयानूनि, and सकामनानि are adjectives going both with नेतोः शिरंश्चि and गुहाणि.

Stanza 8—

हिमाद्रिदृक्कान्. The singular is used in the sense of the plural, जाति-वाचक names (class-names) are in Sanskrit used either in the singular or in the plural. "जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" । १।१।५८१ e.g. ब्राह्मणाः पूज्यः । ब्राह्मणः पूज्यः । The sense of the verse is that the rays of the brilliant jewels, with which the walls, and the floors of the houses were inlaid, coming out from windows, looked like the currents of the Ganges (they being white) coming out of the slopes of the Himālayas.

Here houses are compared to the slopes of the Himālayas and the rays of jewels to the currents of the Ganges. We have here a comparison between two statements and though one इव is used, गङ्गाम्बुपातमसिमा being equal to गङ्गाम्बुपाता इव, the figure is अनेकेषा वाक्यार्थोपमा. Dandī defines वाक्यार्थोपमा as follows:—

'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि द्रष्टुमयीते ।
एकानेकेष्वस्तत्वात् सा वाक्यार्थोपमा विधा ॥'

The following instances illustrate एकेषा वाक्यार्थोपमा and अनेकेषा वाक्यार्थोपमा:—

'स्वदाननधीराक्षमाविर्गमनीभिधि ।
अभङ्गुभिर्वालक्ष्यकेसरं भासि पङ्कजम् ॥'
'मलिन्या इव सन्वज्जयास्तथाः पद्मनिशामनम् ।
मया मधुमतेनेव पायं पायमरम्बत ॥'

Compare also the following verse for अनेकेषा वाक्यार्थोपमा:—

'सतः प्रसस्ये कौबिरी भास्वानिव रघुर्द्विषम् ।
यैरेकैरिवोदीष्यानुज्जरिषम् रसानिव ॥' (रघु० ४; १६).

On this Mall. says:—‘अनेकेनेव सधेनेवमुपमा । यथाह हण्डीः—

“एकानेकेवधाम्बत्वान् सा वाक्यार्थोपमा विधा ॥” इति ॥

Stanza 9—

धर्म्यास्तु=not away from religion, religions, holy, purifying. The word is formed from धर्म by the addition of स्तु. “धर्मपधर्म्यन्वायादनपेते” ५(अ१२) s. g. धर्मादिनपेते धर्म्यम् । पश्यम् । अर्थम् । न्यायम्. The word qualifies both पत्नीषु and विद्याम्. धर्म्यास्तु (पत्नीषु) pure, because practising religion with their husbands according to the dictates of the *S'rutis* and the *Smritis*. धर्म्यास्तु (विद्याम्) purifying, teaching religion.

अधिगतास्तु काले. The time for commencing learning and entering upon family-life for different castes is thus described by Yājñavalkya:—

‘अर्थाद्वेष्टये वाक्ये ब्राह्मणस्त्वोपनाशनम् ।
सप्तमेकादशे सैके विद्यामेकै यथाकुलम् ॥
उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमन्त्रापर्ययेन दीवाचारांश्च शिक्षयेत् ॥’ (यज० १:१४-१५).

‘गुरुत्वे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुरथा ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा ॥
अविष्कृतब्रह्मचर्यो मन्त्राणां शिवगुरुदेव ।’ (यज० १:५१-५२).

Stanza 10—

पुत्रीयता. A denominative is formed from a noun in the sense of ‘washing it of one’s self’ by adding to it क्यच् (व). If the base to which is affixed क्यच् ends in अ, झ or ञ changed to ई, and if it ends in any other vowel, it is lengthened. काम्यच् (काम्य) is also added in the same sense. The base so formed is conjugated in all the tenses and takes Para-terminations. आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति or पुत्रकाम्यति. It should be noted that क्यच् can not be added to पुत्र in the sense of रात्रः पुत्रमिच्छति.

क्यच् has another sense also. It is added to an उपमान in the objective or locative case in the sense of ‘behaving.’ (उपमानावाचरे ३:१:१०॥ अधिकरणाद्येति वक्तव्यम्) s. g. पुत्रीयति (पुत्रमिवाचरति) छात्रम् (He acts towards a pupil as towards his sons), प्रासारीयति कर्मज्ञम्, विष्णुयति द्विजम्, प्रासारीयति (प्रासादे इवाचरति) कुम्भाय, पर्वट्टीयति मन्त्रके, कुटीयति प्रासादे-काम्यच् is not added in this sense.

If the उपमान is the agent of the action of behaving, क्यच् (व) is added to it in the sense of ‘behaving’ (कर्तुं क्यच् सलोपम् ३:१:११॥).

The base ending in क्यङ् takes Atra, terminations. Before क्यङ् the preceding vowel is lengthened, and ण् dropped necessarily in the case of ओञ्स् and अप्सरस् and optionally in the case of other words ending in ण्. ('ओञ्स्तोऽप्सरसो निस्थानितरेषां विभाषया') e. g. इयेनयते (इयेन इवाचरति) काकः, कृष्णायते, ओजायते (ओञ्स् is to be understood in the sense of ओञ्स्विष्, 'ओञ्ःशब्दो वृत्तिविषये सङ्गति'), अप्सरायते, यचायते or यचस्यते, विद्यायते or विद्वस्यते.

किप् is added to all nouns in the sense of क्यङ् ('सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किप् वा वक्ष्यः') किप् is wholly dropped. The base is to be considered as a root of the 1st conjugation. It takes Para, terminations e. g. कृष्णवि (कृष्ण इवाचरति), दिनन्ति आदिभ्यः (Nights act like days), as in the following verse:—

‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति आदिभ्यः ।
आदिभयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

विपक्विमज्ञानगतिः. ‘विपक्विमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तं बलपूर्वजन्मकृत-
मनिवर्त्तनीयं कर्म तस्योपमत्पञ्चदशदिनोपदेशाज्ञानात्पृच्छित्तुद्वापस्य जातेत्यर्थः’
अथ०.

This makes the dissolution of the compound complicated. It may be dissolved as follows:—विपक्विने च तत् ज्ञानं च विपक्विमज्ञानं तस्य गतिराश्रयः that is, he was the resort of perfected knowledge. This will give it the same sense as that of विपक्विमज्ञाननिधि the reading adopted by मल्लिनाथ.

विपक्विम, and इविम, and विशिदिम (in St. 18) are formed by affixing विम. It is added to roots that are mentioned in the Dhātupāṭha with the initial जु in the sense of तेन (धातुवाच्यभावेन) निर्वृत्तम्. The initial जु is इत् by “आदिभिर्दुडवः” १।३।५. जुपचष्ट पाके, जुलभष्ट मातौ, जुभृष्ट भारणपोषणयोः, जुहाम् शने, जुधाम् भारणपोषणयोः, जुकृष्ट करणे, and जुक्लीष्ट ब्रह्म-
विनिन्दये are among the roots of this kind.

श्वप्यशृङ्गः. Mallh.'s reading is कश्यशृङ्गः कश्य and कश्य both mean ‘a white-footed antelope,’ कश्यशृङ्ग is the more general form. This is the form of the word used by Malli. himself in Raghu. “कश्य-
शृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः । अयेभिरे श्रितास्मानःपुत्रियामिष्टिभृत्स्वजः ॥”
रघु०. १०. ३. On this Mallh. says “कश्यशृङ्गे नाम कश्चिद्विधः तदायम्.”

Stanza 11—

कृतात्मा. Jaya, explains it as वशीकृतास्मेति भावः.

कतुम्. कतु is here used in the sense of इटि. The following verse shews the difference between कतु, इटि and वागः—

“इटिस्तु चरणा प्रोक्ता वागस्तु पशुना स्मृतः ।
एतच्छेषः कतुः प्रोक्तो होमान्यत् पूजनं स्मृतम् ॥”

शांताशयस्तस्य means शांततवाशयः. It is like श्रुतदेहविसर्जनः पितुः, which means श्रुतपितृदेहविसर्जनः. When a word is connected with a dependent member of a compound, it should be put in the compound. तस्य and पितुः are connected with आशय and देहविसर्जन, which are both dependent as the compounds are बहुव्रीहि (अन्यपरार्थप्रधानी बहुव्रीहि). They should therefore have been included in the compounds. In their present forms, the compounds are सापेक्ष, their dependent members being connected with तस्य and पितुः which are not included in them. ‘सपर्यायं परविधिः’ ३१/११ precludes सापेक्ष words from being compounded (सापेक्षमसमर्थं भवति).

‘सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन ।
सापेक्षं तद्विधानीयादसमस्तविद्येयम् ॥’

If the सापेक्ष word is the principal word in a compound, the compound is allowed. ‘यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषो वर्धनीयः अथ वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष शेषः । प्रधानमथ सापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः’ But if the सापेक्ष word is a dependent member of a compound, the compound is not allowed. Then how are ‘देवदत्तस्य गुरुकुलम्’ ‘देवदत्तस्य गुरुपुत्रः’ ‘देवदत्तस्य दासभार्या’ (where देवदत्तस्य is connected with गुरु and दास) ‘किमोदनः शालीनाम्’ (i. e. केषां शालीनामोदनः), ‘सत्काङ्क्षमावशीयानाम्’ (i. e. आपन्थीयानां सत्कृतामादकम्) to be explained? These are to be considered correct, because they are सम्यक्, that is, they convey the sense that is desired to be conveyed by a sentence. ‘इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च ।’ ‘रामकल्याणमासः’ means ‘the compound is formed because it clearly conveys the desired sense, the sense that can be conveyed if the compound were not formed and words used uncompounded.’

सुतानुबन्धि. Mall. says it is formed by the addition of इनि (इन्) a possessive affix, to सुतानुबन्ध. सुतस्य अनुबन्धः सुतानुबन्धः सोऽस्य प्रसिन्धा अस्तीति सुतानुबन्धि. It is not formed by affixing णिनि (इन्) which shews सम्बन्धीत्व (habat, nature) by the Sūtra ‘सुप्रजातो णिनिस्ताच्छीत्ये’ ३१/३८॥ for though the word ‘सुवि’ can be supplied from a preceding Sūtra, it is mentioned to shew that it can not be added to a root to

which a preposition is prefixed. Malli. follows the view taken by Vṛttikāra who says: 'सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुष्महणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्.' In his commentary on स्वविचारिणः C, 5, St. 13 also, Malli. takes the same view. But this does not seem to be the sound view. In his explanation of the Sūtra Bha. Di. criticizes the view as follows:—

‘इह इति कारेणोपसर्गमिह एव सुपि णिनिरेति व्याख्याय इत्यतिश्यामाङ्किं सत्तैरुप-
संख्यानमिति पठितम् । इत्युत्तमाधवारिभिश्च तदेवानुसृतम् । तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ।
प्रतिशब्दोपसर्गोऽपि णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयाविद्वर्गः । पतस्थवो धाम वि-
सारी । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरीत्याहौ ॥’

Jaya's view is as follows:—

‘‘सुतानुबन्धि’ इति पाठान्तरम् । सुताननुबन्धुं शीलनस्येति । ‘सुन्वजातौ णिनिः—’
सुपीत्यनुवर्त्तमाने सुष्महणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं ब्रह्म्यम् ।
अन्यथा ‘जाताविति किं ब्राह्मणानामन्वयिता’ इति न युज्यते । आङ्किस्थस्योपसर्गस्यात् ॥’’

Stanza 12—

अङ्गान्ययाक्षीदमितः प्रधानम्=Performed subsidiary sacrificial rites before and after the principal ceremony.

Jaya. runs as under:—

‘अङ्गान्ययाक्षीदमितः प्रधानमिति । यद्वैपतामयो शागः सा हेवता तत्र प्रधानम् ।
पुत्रकलत्वादिष्णु प्रधानम् । तमिद्वा सस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्वद्वाणि चक्षुराक्षीनि हेवता-
न्तराणि सान्ययाक्षीत् । अमावाहुस्या पूजितयाम् । . . . शेवाप्यहोषीविति
स्वाङ्गं विष्णुमिद्वा शेवाणि प्रतिकृतानि पिष्टकनवानि सुतानां संपर्ययेनमौ हुतवान् ।’

Stanza 13—

हुतोच्छिष्टम्=The remaining portion of the oblation. Malli. says that as it was after the sacrifice that the food consisting of rice boiled in milk was presented to him by a divine person, it is here called हुतशिष्ट. It is described as follows in the Raghva:—

‘अथ तस्य दिक्षापल्लुरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुंस्यः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सङ्गर्हिज्जाम् ॥

हेमपाशगतं सौम्यामाश्वानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशाश्वस्य पुंसस्तेनापि पुर्वहम् ॥

माजापत्न्योपनीतं तत्रं प्रत्यमहीक्षुषः । (Rघ् १०. ५०-५१).

Stanza 14—

कौशल्या. This reading is adopted in the text as it is found in the majority of the Mss. collated for settling the text. Both Malli.

and Jaya. read कौसल्यवा. Malli's note on the word in the Raghv. C.X. Sh. 55 is as follows:—

“कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कौसलः । सल गतौ पचाद्यच् । कृतावस्य पृथो-
रुपविशानुपः । कौसलस्य रात्रोऽपस्य स्त्री कौसल्या । “वृद्धेरकौसलजादाम्ब्यङ्ग” इति
अबह् । ‘यङ्ङाप्’ इति ञ्वाप् । अत एव सूत्रे निर्देशात् कौसलशब्दोदन्त्यस्यकारमध्यमः ॥’

कैकयीतः. कैकय—was the name of a country, the name of the king
of the place was कैकय or कैकेय and that of his daughter कैकयी, कै-
कयी or कैकेयी.

शत्रुघ्न. Bha. Di. explains the formation of the word in a different
way from Malli. On “अमनुष्यकर्तृके च” ३।२।५३। after having given
आद्याप्रस्थितकालकः, पतिप्री पाथिरेखा, and पितृत्वं घृतम् as instances where
एकृ is added to हन्, the agent of the action being other than a man, he
says ‘अमनुष्येति किम् । आसुवातः शत्रुः । अयं कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः । शत्रुघ्नः ।
कृतान् इच्छति । मूलविभुजादिव्याप्तिज्ञम् ।’ He refers to the Vārtika ‘कर्मकरणे
मूलविभुजाविभ्य उपसंख्यानम्’ on the Sūtra ‘तुल्यशक्तयोः परिसृज्यनुवोः’ ३।२।५३.
मूलविभुजादि is an आकृतिगण, that is, it is not a limited list, but any
word of a similar form may be considered as belonging to the list.

लक्ष्मणेन सह शत्रुघ्नं प्रासीष्ट The Sūtra “सहलुक्प्रधाने” ३।३।१९॥
teaches that the word in the instrumental case connected with सह is
अप्रधान (subordinate). Malli. says that this subordination is only वाच्य
(verbal). The word सह shews that words joined by it are to be simul-
taneously construed with the verb with which they are connected. Thus
in the present case सह shews that the प्रसव of लक्ष्मण and शत्रुघ्न was समका-
लीन. Lakshmana's seniority to Śatrughna is therefore in no way harmed.

Bha. Di.'s remarks on this Sūtra are as follows:—

‘सहायैव लुक्प्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पितरः’ (विद्वा० की०)

On this the Manoramā runs thus:—

‘पुत्रेणेति । पितुरथ क्रियासंबन्धः शास्त्रः पुत्रस्य तु आर्य इति तस्याप्राधान्यम् ।
अप्रधानमर्थं शब्दमकर्तुं न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः । तथा प्रातिपदिकार्यमात्रे
अन्तरङ्गत्वाद्यधनोपपत्तेः पितुरागममभिस्थायै कारकविभक्तः प्राबल्यश्च ॥’

Stanza 15—

उपानेष्ट. नी is उभयपक्षी and so takes Atma. terminations when the
result of the action goes to the agent. But even when the result

does not go to the agent, it takes Atma, terminations in the sense of 'respecting a person,' 'throwing up a person or thing,' 'acting as a teacher,' 'ascertaining the right thing,' 'giving wages,'² 'paying off a debt,' and 'expending money for righteous purposes.' 'समाननो-
त्सन्ननाचार्यकरणज्ञानभृत्तिविगणनन्ययेषुनिवः' १.३.३६।. On this the Kāśikā runs as follows:—

‘जीम् प्रापणे । अस्मात् कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपणम् । अकर्त्तृभिर्प्राया-
थोऽयमारम्भः । जीम् प्रापणे इत्येतस्माद्भातोरात्मनेपणं भवति सम्माननादिषु विशेष-
षेषु सत्सु । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्थं लोकायते । चार्थं बुद्धिः तत्त्वबन्धना-
चार्योऽपि चार्थः । स लोकायते शास्त्रं परार्थाप्रयत्नं उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिक्ष्येभ्यः
प्रापयति । ते वृत्तिभिः स्थाप्यमानाः संनानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सन्ननमुत्तेपणम् ।
माणवकमुत्तनयते । उत्तिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । माणवकमूर्द्धोत्त-
विधिना आत्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनंता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुप-
नयते । आन्मात्रमाचार्यकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः ।
नयते चार्थं लोकायते । तत्र तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृत्तिर्वेतनम् । कर्मकारानुप-
नयते । भृत्तिदानेन समीपं कर्तव्यीत्यर्थः । विगणनमुपादेर्निर्यातनम् । भङ्गाः करं विन-
यन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्यथो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । सहस्रं विनयते ।
धर्माद्यर्थं शतं विनियुहक इत्यर्थः । एतेऽपि सति किम् । अर्था नयति मामम् ॥’

यमिनाम्, ‘अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमक्रमणम् ।

इति पञ्च यमा येषां सन्तीति यमिनः स्मृताः ॥’ (जय०).

Yājñavalkya however mentions 10 Yamas.

‘ब्रह्मचर्यं इत्या हान्तिर्वानि सत्यमक्रमणम् ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं समर्थेति यमाः स्मृताः ॥’ (पञ्च० १; ३१३).

Stanza 16—

वेदोऽङ्गवान्. The supplements of the Vedas are enumerated in the following verse:—

‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।

ज्योतिषमयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव सु ॥’

शिक्षाण्युपायंसत जित्वराणि. उपायंसत may be taken either as an active or a passive form. Malli. takes it actively, Jaya. passively. For uniformity with the 1st line, it is, we believe, better to take it as a passive form. जन् with उप is Atma, in the sense of स्वकरण (उपायनः स्वकरणे १.३.५३). Following Vṛttikāra Malli. says that स्वकरण means marriage. Bha. Dī. criticizes Vṛttikāra as follows:—

“यसु वृत्तिकृतोक्तं पाणिपहण एवेप्यते तदेह न परभावाप्रपञ्चसि शालीत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः” इति सङ्ग्राह्यविरुद्धम् । तत्र स्वीकारमाने आत्मनेपदस्यान्तत्वात् इति भावः । तथा च महिः प्रायुक्तं ‘उपायंस्त महास्त्राणि’ इति ‘शस्त्राण्युपायंस्त शि-
त्वाणि’ इति” ॥ मनो०.

Stanza 17—

‘मधुपर्कपाणिः, Jaya, dissolves the compound thus:—मधुपर्कपाणिः । शशिघृतमधून्येकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन् पाने स्थितः पाणिर्यस्येति विभक्तः । “समन्वयमान—” इत्यादिना उत्तरपक्षलोपी समासः ॥’

It may be solved as a मध्यमपरलोपी समासः मधुपर्कयुक्तः पाणिर्यस्य सः or as a अव्यक्तरणवद्ग्रीहिः मधुपर्कः पाणौ यस्य सः. Mall. solves ‘पद्मज्जन्-
इत्यया’ (Raghu. C. X. St. 62) similarly.—‘पद्मेव व्यज्जनं हस्ते यस्यास्तथा’.

Stanza 18—

Mall.’s reading of the 1st line seems to be:—देवीः पुनर्जन्मवयाय धत्वं.
He has to supply वेन to construe the line. He derives देवी from इष्ट
4th conj. Para,

रूपादिवोधस्तु. रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, and शब्द are objects of senses.

तत्त्वानि The twenty-five elements recognised by the Sāṅkhyas.
The following verse enumerates them and shews their nature.—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महाराधाः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

धोवशकस्तु विकाशो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’

मूलप्रकृति or प्रकृति (Nature) is the creator of the world. It is the primary germ out of which all material appearances have been evolved. It is otherwise called प्रधान. It is the creator of the world, but it is not itself created and is therefore called अविकृति. It is inanimate, and consists of the three qualities सत्त्व, रजस्, and तमस्. It creates महत् or the great principle, also known as बुद्धि. or अन्तःकरण, महत् produces अहंकार, which in its turn gives rise to five *Tanmātras* (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, and गन्ध). महत्, अहंकार, and पञ्च तन्मात्रा are both creators and created and are therefore प्रकृतिविकृतयः. The five *Tanmātras* produce पञ्च महाभूत (पृथ्वी, अक्, तेजस्, वायु, and आकाश) and अहंकार produces मनस्, the five ज्ञानेन्द्रिय (organs of perception, श्रोत्रस्पर्शकक्षूरसमाश्रानानि) and the five कर्मेन्द्रिय (organs of action, शकृपाणिपारोपस्यपायवः). The पञ्च महाभूत, the पञ्च ज्ञानेन्द्रिय, the पञ्च कर्मेन्द्रिय, and मनस् are the sixteen *Vikāras*, because they are created, but themselves create no elements. पुरुष or the soul is the twenty-fifth element. It neither

creates any thing nor is itself created. It is simply the passive looker-on of the actions of Prakṛit. सकृतिः कर्त्तुं अवा पुनश्च नृणां कर्त्तव्यः साक्षी पुनश्च नृणां कर्त्तव्यः । 'महाभूतेः शरीरमुत्पाद्यते सत्संयमवशात् सकृतिरेव सर्वं करोति : सत्संयमवशात् सत्संयमोऽङ्गकटेनीयमिनानो जायते : स ह्यात्मनो बन्ध इत्युच्यते । सतिवर्तनात् नोक्त इत्युक्तम् ॥' शिक्षा० चन्द्रो०.

Stanza 19—

द्विषद्दीर्येनिराकरिणुः=Habituated to disdain the valour of enemies. इणुच् (इणु) is added to अलङ्, निराङ्, वजन्, उत्पन्, उत्पद्, उन्मद्, इच्, अपवद्, इच्, इच्, सद्, and चर् in the sense of ह्रीन् (habit, disposition). (अलङ्कृमनिराङ्कृमवजन्तोत्पन्तोत्पदोन्मदोत्पदोत्पद् इणुच् ३२।१३६॥). As the Sūtra "न लोकाभ्यद्विषासत्तर्क्यन्तात्" ३।३१॥ prohibits the use of the genitive case with words, the suffixes of which end in इ (s. g. ह्रीं विदुः आलङ्करीणुः), Malli. takes the compound as द्विषासत्तर्क्यन्तात्. ('द्विषद्दीर्येनिराकरिणुः'). It should, however, be remembered that the Sūtra prohibits the use of कारकपद्मी and not of सेवे पद्मी ('सर्वोऽङ्ग कारकपद्मः सतिसेवः । सेवे पद्मी तु स्वावेच । आद्यपत्य कुर्वन् । नरकस्य विष्णुः ।' शिक्षा० को०). The Bhāṣyakāra comments on सेवे पद्मी as follows :—

'सेव इत्युच्यते । कः सेवो नाम । कर्मादिभ्यो वेऽन्वेऽर्थाः स सेवः । करोत्ये सेवो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्वेऽर्थाः सन्ति । इह वावाहः पुत्र इति राज्य कर्मा पुत्रः संयमान् । कृषास्य साकेति इतः साक्षात् अधिकरणम् । तथा वेतस्य नाम अनुभितेत्यकारिर्भवति कृष्यास्य इत्याद्याज्ञाया विनिगमादिभिः । अथ न सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥ एवं सर्वे कर्मादीनामविशेषा सेवः । कर्तुं पुनः सतो नानाविशेषा स्वात् । सतोऽन्वविशेषा भवति । तद्यथा । अतोमिकैडका । अनुहरा कन्वेति । असत्य विवक्षा भवति । सतुह कुण्डिका । विन्वी वर्धितकमिति ॥'

It will thus be seen that in every instance of the genitive case, the word in the genitive case, is connected with some action expressed or understood. The genitive case shows relation (संबन्ध) and Bhartṛhari defines it as follows :—

'संबन्धः कारकभ्योऽन्व. क्रियाकारकपूर्वकः ।
श्रुतावानश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥'

On this Kāyāta remarks as under :—

'अवाश्रुतायां क्रियायां एतत् पुनश्च इत्यादी क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्व एव स्वस्थानि-
मावाहिक संबन्धः प्रतीयते । नातु स्वरातीत्यादी भूषणान्ये क्रियासम्बन्धे सदापि कर्मत्वम-
विशेषित्वा विशेषणभाव एव स्मर्यं भवति नातुः प्रतिपाद्यते ॥'

Thus सेव simply means the desire of not expressing the relation of कर्म and other Kārakas, even though the relation exists. Kāyāta

say:—'क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुविद्ययास्ति तन्निमित्तम् स्वस्वामिभावादिरपि तत्र स्वस्वामिभावाविविधसायां सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते.'

On असतञ्च विवक्षा &c. Kaiyata remarks:—'वृष्टान्तरूपेनेदमुपासम् । असतो यथा विवक्षा तया सतोऽप्यविवक्षित्यर्थः । समग्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बह्वर्णीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रस्वारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितकस्याप्येव मूले स्थूलतमे सूक्ष्मे विशिष्टसंस्थानदुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यस्व-
रसवारोप्यते ॥'

Taking चोवे वदी the compound द्विपद्वीर्यनिराकरिण्युः may be taken as पदीतत्पुरुष. Jaya, takes it as such 'द्विपदां वीर्ये सावर्धम् । तस्य निराकरिण्युः' जय०.

Stanza 20—

अहंयुना . . . शुभंयुः युस् (यु) is a possessive termination like मन् and is added to अहम् and शुभम्. 'अहमिति सान्तमध्यमहहोरे शुभमिति शुभे । अहंयुरहकारवान् । शुभंयुः शुभाम्बितः ॥' (विज्ञा० कौ०).

Jaya, notices अहंयुनायः as another reading and comments upon it as follows:—

'अहंयुनायः इति विसर्गान्तं पाठान्तरम् । तत्र अहंयुनां क्षत्रियानां नाथ इति शोध्यते ॥' (जय०).

Stanza 21—

धर्मवृद्धये may be taken with the second clause where it is as Jaya, takes it. 'स्ववापि धर्मवृद्धये धर्मोपचयात् वयमाप्समहि प्राप्ताः' (जय०).

वयम् is used in the sense of अहम्. The plural forms of अहम् are optionally used in the sense of the singular or the dual number; but when they are qualified by an adjective, the plural is not used. 'सवि-
शेषजस्य प्रतिषेधः' (वा०). पटुरहं ब्रवीमि ॥' (विज्ञा० कौ०). It should be noted that this adjective should be अनुवाच्य (attributive) and not विधेय (predi-
cative). 'अनुवाचाविशेषणस्य निषेधो न विधेये । It is for this that पद्मज्जरीकार
says:—'कथं 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुभक्त्याभिमानोभवाः' इति । अन्तोक्तत्वं
विधीयते । न हि विधेयोऽर्थो विशेषणं भवति ॥'.

क्षत्रं द्विजत्वं च परस्पराथम्. The Kshatriya valour and the Brahmanic lustre help each other. Their combination is irresistible, cf.
'पद्माम्बिसमागमो ह्यर्थं सहितं ब्रह्म यदकलेभसा' (ए० ८. ४).

प्रहिणु. The व् of the conjugal sign of हि 5th conj. Para. and नी 9th conj. Ubha. is changed to ण् when preceded by a preposition containing ह्. e. g. प्रहिणोति, प्रहिणुवः, प्रनीयाति, प्रनीयीत

Stanza 23—

विप्रवक्षिः. Jaya, takes it as उपनिवसमाच. 'विप्रो वक्षिषि । "उपनिवसु—" इति समाच'. But in this case विप्र becomes the principal word in the compound and it can not be so well connected with वक्ष्यति as वक्षि. वक्षि should therefore be the principal word in the compound and for this the compound should be solved like मयूरज्वलक. Malli. is therefore more accurate than Jaya. in solving the compound as विप्रः एष वक्षि विप्रवक्षिः.

ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य. Our commentator's reading is ततोऽनुमेने गमनं सुतस्य. In this case नृप can be connected actively with अनुमेने, and so विभक्तिविपरिणाम (change of case) is necessary. But the true reading seems to be the one adopted in the text. Malli. notices it and shows how it is discussed in the Siddhantakaumudi. ज्ञा takes Atma. terminations when not preceded by a preposition (अनुपसर्गादज्ञ १।३।७३।). अनुजज्ञे should, therefore, be taken passively, गमनम् in the nominative case, and नृपः changed to नृपेण by विभक्तिविपरिणाम to be construed with अनुजज्ञे. The Siddhantakaumudi on this Sūtra runs as follows:—

'गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गे लोकं न प्रजानाति । कयं सर्वे भक्षिः "इत्यं नृपः पूर्वमवाप्तुर्लोके ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य" इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥'

It should be noted that the Sūtra is given to shew that ज्ञा is Atma. even when it is transitive, provided no preposition is prefixed to it. ('अकर्मकाच्च इत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्प्रसङ्गमिति गां जानीते इति' मनोः). When intransitive ज्ञा takes Atma. terminations even when preceded by a preposition. ("अकर्मकाच्च" १।३।२९। सर्पिषोऽनुजानीते).

On the reference made by the commentator to Siddhantakaumudi in this place, as well as in St. 16, O. VIII. see the remarks in the Intro.

Stanza 24—

दीपिस्रधनुः. A Bahuvrīhi ending in धनुस् takes the termination अनङ् (धनुषश्च ५।१।१३२।). In other words धनुस् is changed to धन्वन् at the end of a Bahuvrīhi compound. e. g. सार्धधन्वा, अधिजधन्वा. But the terminations added at the end of compounds are optional. धन्वस्

is not therefore changed to *भवन्* here. 'अयं कर्णं "स्वभावपञ्चाश-
साधुसधनुषमहावृणवत्" इति पुष्पवन्तः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अनित्यत्वे
प्रमाणं तु भेदवादिगणे राजन्राजवत्त्व पाठः । स हि "प्रतिपदवाच्यस्त्वस्युक्ते" (३।२।११३।।)
इत्यन्तोराजसार्थः । "राजाहःससि—" इति रूपो नित्यत्वे तु किं तेनेति दिक्' (मन्त्र०).

The changes which words undergo at the end of compounds are not obligatory, i.e. are not to be found in each and every case. (समासान्तविधि
is अनित्य). They may be some times dispensed with. The authority
for looking upon समासान्तविधि as अनित्य is the fact that the word राजन्
is given in the Gāṇa beginning with अंशु. (अंशु, जन, राजन्, वद् खेटक,
अजिर, आर्द्रा, अवन, क्रांतिका, अर्धपुर इत्यंशुः). It is included in the
class to show that it is अनन्तोराज. But if the समासान्तविधि is नित्य and
राजन् takes टच् (is changed to राज) necessarily, then it being चित् (च
of टच् being इत्), it is अनन्तोराज (चित् : ३।१।१६३।।), and it should not
have been included in the भेदवादिगण. ('राजराजः समासान्तस्यानित्यत्वाच्च
टच् नास्ति तत्र भेदोऽयमिति । तस्मिन् सति चित्स्वरदेवानन्तोराजसत्वं सिद्धम् ।' काशिक०).

नम, शीम, and हिम are formed from नम्, शीम्, and हिम् by the affix *र*
added to them in the sense of 'agent accustomed to do the action
denoted by the verb or doing it as his duty or doing it well' ('नमिक-
चित्स्वरजसकनहिंसरीयो रः । ३।२।१६० ॥ नमं काष्ठम् कम्पा शास्ताः स्मेरं मुखम् ।
अजसं कुहोति । कम्पा वृषतिः । हिमं रजः । शीमं काष्ठम् । अजसमिति जसु नोक्तये
नम्पूर्वो एत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्तते । काशिक०. The sense of the termination
is shewn in Sūtra मा केत्स्वच्छील्लक्ष्मर्नतस्याधुकरिणु । ३।२।१३४ ॥).

Stanza 25—

त्रैमातुरः. Lakshmana is so called; because though born of Sumitrā,
Kausalyā and Kaikeyī were also regarded as his mothers as they each
gave Sumitrā half of their sacrificial portion (*charu*). This division
of *charu* does not agree with what is described in the Rāmāyana,
'अथ च विभक्तौ न रामायनसंवादी । तत्र चतोरर्थं कौसल्याया अवशिष्टार्थं कैकेय्ये
सिद्धं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् । किं तु पुराणान्तरसंवादी ब्रूष्यः । उक्तं च नार-
सिंहे—"ते पिण्डप्राशने काले सुमित्राया नदीपतेः । पिण्डाभ्यामप्यमृतं तु स्वभगिन्यै
प्रयच्छतः" इति ।' Malī. on Ragh. V. C. St. 56.

Stanza 26—

मुष्टिपीडं दधाने. Jaya. takes मुष्टिपीडम् as ending in जम् according
to the Sūtra "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" । ३।४।५१॥. 'मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा ।
मुष्टिपदे वृत्तीयान्ते रूपपदे "सप्तम्यां चोपपीड—" इति जम् । तत्र चकारेण वृत्ती-
यानुत्कर्षणात् ।' जड०. Malī. rightly criticizes it; because the Sūtra

sanctions जमुल् to उपवीड्, उपहृष्ट and उपकर्ष. The examples given in the Kāśikā and Siddhāntakaumudī to illustrate the Sūtra are 'पाशोपवीडं हेते । ब्रह्मोपरोधं नाः स्थापयति । पाशुपकर्ष धामाः संशुक्लति ।'.

बद्धगोधाङ्गुलित्रे is the reading of Es. गोधाङ्गुलित्र occurs in the Rāmāyana and is explained by the commentator Rāma in his 'Tilaka' as 'गोधा चर्मकृतमङ्गुलित्राणम् । गोधा हस्तत्राणमिति कथितम् । मङ्गुलित्राणस्य पीन-रक्तवापसेस्तथिन्त्यम् ॥'.

गुरुशोकाः is the reading of our commentator as well as Jaya. But we have adopted गुरुशोकान् in the text, as it is found in most of the Mss. consulted by us. It should be connected with कथयन्ति. They were obliged to use great effort in checking their tears, grief being heavy. They did not cry; because they wished the good of Rāma.

Stanza 27—

अभिमतफलशंसी चार पुस्फोर बाहुः. Jaya. says.—'अनेन सीतापतिः बीजमुपन्यस्तम्'. Another commentator says.—'इतिजबाहुस्पन्दनं कान्तालङ्घनमृचकमिति वृद्धाः ।' 'बाहुस्फुरणस्य फलं महाहंसस्तुपाभ्यादि' says Bāghavabhatta on 'स्फुरति च बाहुः' (अभिज्ञान 1st Act V. 11).

On the whole verse Bharatamallika says:—'एतेन गमनमङ्गलमुक्तम् । व्युक्तम् । "यामि मधुरवाक् पक्षी वृक्षः पङ्कवितोऽमृतः । अनुकूलो बहन् बाहुः प्रयाणि शुभघोषिनः ॥" इति '.

CANTO II.

Stanza 2—

सधूमदीप्ताग्निरुचीनि. 'अलितपद्मान्नामग्निश्चैस्त्रातुल्यस्वात् पदपदानां च धूम-
जुम्हस्वात् सधूमदीप्ताग्निरुचीनीत्युक्तम्' अयम्.

Stanza 3—

Lotuses that had grown on the banks of lakes looked as splendid as those that had grown in them. Banks naturally put forth the splendour of water-lotuses by the blooming of land-lotuses in the *Śarad* season. This natural fact is conceived by the poet to be caused by the jealousy felt by the banks on finding their own splendour taken away by waters, (in as much as they were) marked by the reflection of trees growing on them.

This figure of speech is *Utprekāḥ* (Poetic Fancy) or the conception of the identity of the Upameya with the Upamāna. 'संभावनम-
योधेशा प्रकृतस्य परेण यत्' मम्म० (प्रकृतस्योपमेयस्य परमेत्यभेदेन सह तादा-
त्म्येनेति शेषः).

Stanza 4—

Jaya, takes उपासरोद् as transitive रोदनक्रियया आश्रन्दनविशिष्टया कुमुदस्या
ईदृशितवनस्यान् रुहिः सकर्मकः १. Malli. takes it as intransitive and explains
कुमुदसीतुपासरोद् as equal to कुमुदसीमुद्दिश्य वपासरोद्. Thus कुमुदसीद् is the
object of उद्दिष्टक्रिया which is not expressed, but which can be inferred
(मन्थनान्). 'न केवलं श्रुयमाजैष किंवा विनिर्दिष्टं कारकभावस्यापि तु मन्थनानपि'
न्यासोद्योत.

Stanza 5—

This Stanza is quoted in *Subhāṣitāvalī* as belonging to भट्टस्वामिन्
(*vide* Intro.) विलीनमूर्तैः is the reading there (*vide* Dr. Peterson's
सुनापि No. 1811).

Stanza 6—

मानिनी=A jealous lady. शम्भु is defined as 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽ-
भ्यासक्रिये विद्ये'. 'न मानिनी संसहतेऽन्वसद्वनम्' is a general statement given
to strengthen the particular statement of *Padmīnī* rejecting the bee.
A figure of speech in which a general proposition is put forth to
support a particular instance or a particular instance is given to

support a general proposition is अयान्तरन्यास which Dandi defines as 'हेतुः सोऽयान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । वस्तुसाधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥'.

This Stanza is quoted in Subhāshitāvalī as belonging to भट्टि. (*vide* Dr. Peterson's edition No. 2164).

Stanza 7—

मधुलेहणीतौ is another reading noticed by Jaya. 'मधुलेहणी-
ताविति पाठान्तरम् । तत्र लिहन्तीति लेहाः । पचायन् । मधुनो लेहा इति पट्टीवमास ।
मधु लिहन्तीति वा । कर्मण्यन् ॥' जयः.

The figure in the verse is विशेषोक्ति in which the effect is mentioned as not taking place, though the necessary causes for it are present. When the reason why the effect does not take place is mentioned, it is उत्कनिमिता as in the verse, when it is not expressed but may be conceived, it is अनुत्कनिमिता, and when it is such as can not be conceived, it is अधिनित्यमिमिता.

Stanza 8—

कर्म बबन्ध कर्मातुम्=Prepared himself to make a spring. कर्मा is a leap. cf. 'अयं विजहास्मिन् सिंह आह । भोः किमहं करोमि । मया न कर्मः स्वभीकृत आसीत् । अन्यथा गजोऽपि मत्कमाक्रान्तो न गच्छति ।' (पञ्च० ४).

As the lion mistook the echo of his own roarings for the roarings of other lions through their similarity, the figure of speech is आन्तिमस् which Mammata defines as 'आन्तिमानन्यसंविन्नसुत्यदर्शने'. संदिग् means 'knowledge.'

This stanza is given in Subhāshitāvalī as belonging to भट्टि. परं बबन्ध is the reading there (*vide* Dr. Peterson's edition No. 2164).

Stanza 10—

सुगन्धः. The Sūtra "गन्धस्येदुर्गुतिसुसुरभिभ्यः" १२/४१२३९ teaches that गन्ध is changed to गन्धि at the end of a Bahuvrīhi compound when preceded by उद्, पुति, सु, and सुभि. There is a *Vārtika* on it 'गन्धस्येदे सदेकान्तग्रहणम्'. एकान्त is explained in two ways. 'एकान्त एकदेश इव अविभा-
येन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं वा । सुगन्धिर्बाहुः । नेह शोभना गन्धाः
इत्यादि अस्य सुगन्ध आपत्तिकः' (सिद्धा० कौ०). That is गन्ध is changed to गन्धि in the sense of smell and not in the sense of perfume or fragrant substance. Another explanation of एकान्त is स्वाभाविक. That is, when the fragrance is natural and not borrowed, गन्ध is changed to गन्धि. In the

text we have सुगन्ध; because the fragrance is not natural, but is acquired. On this Vārtika the Manoramā proceeds as follows :—

“द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धरादौ द्रव्यवचनम् । ‘वहति अलापिचं विगटि गन्धानि यमियमुत्पयते सजो विविधाः’ (पु३०) इति इष्टमात् । ‘गन्धस्तु सौम्ये नृत्ये गन्धके गर्वतेऽद्यौ । स एव द्रव्यवचनो बहुल्ये पुंसि च स्मृतः’ इति कौशाच । एतेन ‘महीभूतः पुष्पसुगन्धिरावे’ ‘भद्रबालसहकारसुगन्धौ’ (माघ १०.६) इत्यादि श्लाघासम् । एतच्च सर्वे हरहन्तमन्ये स्पष्टम् । केचिन्नु तदेकान्तग्रहणेन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य नेत्याहुः । तथा च भट्टिः ‘आप्राप्तिवाम् गन्धवह सुगन्धः’ इति । व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम् । “गन्धस्येदृष्टुतिसुरभिभ्यः” इतीकारः समासान्तो न । गन्धस्येत्वं तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति वयः इति । अथ एव ‘भद्रबालसहकारसुगन्धौ’ इत्यादीनां प्रामाणिकत्वं तुर्येण वृत्तिकृतोक्तम् ॥”

The Bhāṣya on this Sūtra runs thus :—

“गन्धस्येदृष्टुतिसुरभिभ्यः । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । शौभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति । अथा-
नुपलभे कथं भवितव्यम् । यदि तावद्यदनुगतं तदभिवर्तनीक्षितं सुगन्धि इति भवित-
व्यम् । अथ व्याविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम्” ।

Kaṣyapa's notes on this Bhāṣya are as under :—

“गन्धरादौऽस्ति द्रव्यवाची । गन्धान्विनष्टीति । अस्ति च गुणवाची चन्दनगन्ध इति । तच्च गुणवाचिमहणार्थमाह गन्धस्येत्वं इति । कपादिसमुदात्मकस्य द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । कपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिरपेक्षे त्वेकान्त इवेकान्तस्तत्स्यस्योपलब्ध्वादिस्वाधीन्ये । यदनुगतमिति । अनुगतं निरीनद-
विभागपत्रं कुक्षुभादिर्दश देवदत्तादिर्भवति तस्य तस्यदशगन्धस्येकान्तत्वादिष्वं भवति । प्रविशीर्णमिति । विभागेनावस्थित देवदत्तादिः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥”

Mall. takes एकान्त in the sense of स्वाभाविक. His note on ‘गन्धरागसुगन्धिना’ (सैन्यपरिभोगेन) Ragh. 4. 45 is worth marking :—

“सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । ‘गन्धस्य—’ इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । वद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविषयाभावेनेकारादेशः तथापि विरुद्धताः कवयः । तथा माघकाव्ये ‘वनुरवुकुष्ठवृक्षसुगन्धयः ससतगास्त-
गानगिरीदन्तिभिः’ (६.५०) । नैषधे च ‘अपां हि तृप्ता न वारिधारा स्वातुः सुगन्धि स्वस्ते तुषारा’ (३.१९३) इति । न कर्मधादयान्त्वर्थाय इति विधेभाविनिप्रत्यय-
पक्षोऽपि अपन्थ एव ॥”

In another place (O. 5. 46 of Māglā. ‘कण्डूयतः कटभुवं करिणो महेन स्कन्धं सुगन्धिमनुनीनवता नगस्य’ &c.) Mall. says :—‘गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
ग्रहणं तादृशेन कवयः’ ।

Stanza 11—

लतानुपातम्, नद्यवस्कन्दम्, चारुशिलोपवेशम्. All these end in ननुत् (अम्). ननुत् is added to विष्, पन्, पद्, and स्कन् when their object is used as their उपपद and when the words so formed denote that the substances designated by these objects are wholly connected with the actions and that the actions are repeated. लतानुपातम् means लतां लतामनुपत्त्य and लतामनुपत्त्यानुपत्त्य. लतां लतामनुपत्त्य shews अशानि or complete connection of लता, the object, with the action (मनुपत्तन). लतामनुपत्त्यानुपत्त्य shews आसेवा, repetition of the action. The example of पद् is गेहानुपपादमास्ते.

Stanza 13—

शस्य or सस्य as Malli. reads means 'products of fields.' 'शस्यं क्षेत्रगतं शोके सद्यं भान्मुच्यते । निस्तुषस्तपुजः शोक्त-स्त्रिमन्त्रमुदाहरन् ॥'

Both मृजान्वयाः, and मृजान्विता, the reading of the Com. mean the same thing, 'joined with purity, pure.'

The figure of speech in this verse is स्वभावोक्ति, otherwise known as आति, which consists in a life-like description of any thing. Dandi defines it as 'नानावस्त्वे वक्ष्यानां रूपं वास्तवद्विवृण्वती ।'

Vidyā's definition is 'स्वभावोक्तिरसौ चारु वक्ष्यवद्वस्तुवर्णनम्'.

Stanza 14—

नृपांशं विहितम्. The sixth part of produce is generally sanctioned as the king's due. cf. 'षष्ठांशदत्तेरपि धर्म एव.' अमित्रान०.

Mann lays down the following scale :—

"पञ्चाद्यङ्गं भारेको राज्ञा पञ्चद्विग्वहो ।
 धान्यानामष्टवो भागः षष्ठो ह्यस्त्र एव वा ॥
 आरक्षीताय षड्भागं हुमांसमधुसर्पिषाम् ।
 गन्धीषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥
 पञ्चशकृत्फलानां च वैदलस्य च चर्मणाम् ।
 मुष्मदानां च आप्णानां सर्वस्वाश्ममदस्य च" ॥ अ० १२०-१२१.

In return of the portion of the produce of the soil received by the king as a tax due to him, he was to protect his subjects. If he protected them well, he would get sixth part of the merits reaped by them; but if he failed to do his duty by them, he would reap sixth part of their demerits.

“सर्वसो धर्मपद्मानो राज्ञो भवति रक्षतः ।
 अधर्मावपि पद्मभागो भवत्यस्य हरक्षतः ॥
 यदधीते यद्यजते यद्वसति यद्वर्चति ।
 सस्य पद्मभागनाम्नाया सम्यग् भवति रक्षताम् ॥
 योऽरसद् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
 मतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥” मनु० अ० ८. १०४-५.

आहार्यशोभा. आहार्य=Artificial. Shepherds were quite healthy and hence looked beautiful. They did not require ornaments to make them beautiful. ‘न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्’ किरा० ४. २३.

Stanza 15—

The figure of speech is स्वभावोक्ति.

Stanza 16—

अङ्गहार. ‘अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः’ इत्यमरः. ‘अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरे लयनमङ्गहारः’.
 ताल is beating time in music.

Mall. says ‘अत्र आश्चर्यमिति नृनस्वारोपाङ्गुपकलङ्कारः’. We should rather take this as an instance of अतिशयोक्ति, as the उपमेय, पाञ्चकर्म, is not mentioned at all. It is निगीर्ण (swallowed up) in the उपमान, नृन. This is therefore अतिशयोक्ति, which is defined by Vidyā as ‘विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबन्धने । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीवितम् ॥’.

Stanza 17 ~

आरात् may be taken in the sense of सरीसे as Jaya takes it ‘आराहूस्समीपयो.’ इत्यमरः. But it is better to take it in the sense of दूर as Malli. does, since an object observed from a distance produces greater curiosity than one observed from near.

मेघात्ययोपास्तबलोपशोभम्, which is Malli.’s reading as well as that of a few other Mss. conveys better sense than that of मेघात्ययोपास्त-वनोपशोभम् as वन is almost निरर्थक.

वातमज्ज=A kind of deer; literally a deer running towards the wind, a very swift deer. It is formed like प्रियवह by affixing लृङ् (अ) to अज्. By the same Vārtika (‘वातघुनी—’) we have घुनिन्धयः (The ह of घुनी being shortened by “क्षिप्यनन्धयस्य” ६।१ ६६ ॥), तिलन्तुहः (an oilman), and शर्षङ्गह (a kind of pulse). ‘शर्षङ्गहा नापाः । शर्षोऽपानशब्दः तं अहतीति विग्रहः । अहातिन्त्वर्भावित्पदार्थः ॥’ (सिद्धा० को०).

Stanza 18—

Lines of swans, that are naturally as white as Kunda flowers, were concealed in collections of white lotuses and on sandy banks mixed with foam. A doubt therefore naturally arose owing to the similarity of whiteness, as to whether they were swans or lotuses, whether they were swans or sandy banks mixed with foam. This doubt was removed by the charming notes of swans. This is निबद्धान्त संदेह, a figure of speech in which doubt ends in certainty. There is also मलङ्कारेण मलङ्कारभ्यवि as in C. I. St. 5 (*vide* notes). The figure संदेह suggests another figure, known as सामान्य, in which the object described is shewn to be identical with another, owing to similarity of properties. 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता.' प्रता०.

Stanza 19—

This verse is quoted by Mammata, and Viśvanātha as an instance of एकवर्ती, a figure of speech, in which each succeeding term qualifies the one that immediately precedes it either in an assertion or a negation. The definition of it given by Mall. seems to have been quoted from Pratyāṅga-rudra. The reading found in the Poona copy of the work ('यथोक्तोत्तरेषां स्वात्पूर्वं दूरे प्रवि क्रमान्। विशेषणत्वकथनमसावेकादली मता ॥') is better than that of Mall. The instances given by Vidyā. are as follows:—

'प्रतापदहनगरीं सुजनैरुपसोभिताः। सुजना स्वीतविभवैर्विभवा स्वैर्यशालिनः॥' एतस्यापनेनोसहरणम्। अपोहनेनावि भवति। 'न तद्वाच्यं प्रजा यत्र न भवन्त्युजित-प्रियः। न ताः प्रजाः प्रभुर्वासो न स्वयं काकतीश्वरः॥'. The verse in the text is an instance of the latter sort. In this जल is qualified by पद्मज, पद्मज by पद्म, पद्म by सुजन, and सुजन by मनोहरण in negative clauses.

This verse is quoted in Sabbāśhitāvah, as belonging to भट्टि (*vide* Dr. Peterson's edition of it, No. 1319). It is given in Sarogadharapaddhati as belonging to भर्तृस्वामिम् (*vide* Dr. Peterson's edition No. 3904).

Stanza 20—

यायजूक one who constantly performs sacrifices. The word is formed by affixing कृक to the frequentative base of यज्, य being dropped. यज्जमूक and ईरज्जमूक are similarly formed from the roots यज् and ईज्. ईज् drops its nasal.

शयावर—A vagrant mendicant. This word is also formed from the freq. base of **श**, **वर** being affixed to it.

मानर्चुः. Some of the Mss. read **मानर्चुः**. But the reading seems to be grammatically incorrect; as **म** and **मानर्चुः** being different *Padās*, **च** can not be changed to **र्च**. It seems to have been a slip of copyists. **Jaya**. reads **मानर्चुः**.

Stanza 21—

विजया and **जया** are the names of two lores regarding weapons. (**बलविद्याविशेष**). They are not mentioned in the *Rāmāyana*; but they must be similar to **बला** and **अतिबला** described there (*vide* *Bālakānda* O. XXII).

अध्यापिपत्. Another form of the Aorist (3rd Per. sing.) of the causal of **इ** with **अधि** is **अध्यजीगपत्**.

Jaya. takes **रक्षोगणं क्षिप्तुम्** with **एनम्** and explains it as 'रक्षोगणं क्षिप्तुं प्रेरितारम्.' **Mall.**'s explanation is better. He takes it as feminine, qualifying **विद्याम्**, in the sense of 'destroyer of demons.'

यथावत्, **वत्** is added in the sense of 'सर्वहम्' (*vide* notes C. I. St. 8).

Stanza 22—

अभ्यर्ण=near, approaching. *cf.* 'अभ्यर्णमागस्कृतमस्त्राक्षिः' (*Raghu*. O. II. St. 32). It is the past participle of **अर्ह** with **अभि** in the sense of **आविर्दूरे** (nearness), **अभ्यर्णित** being the other form, which means 'पीडित' (pained). 'अभ्यर्णितो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः' (*काशिक*).

Stanza 26—

विहरपाद्यमाल्यैः. **Jaya**. takes **माल्य** in the sense of 'flower.' 'माल्यानि कुसुमानि । मालायां साधूनि । "तत्र साधुः" इति यत्' **Mall.** takes it to mean 'garland' and says it is formed by the affix **व्यञ्** (**ञ**) which here gives no additional sense to the word, but is simply **स्वार्थवाचक** as in **आतुर्वर्ण्य** (**चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्**). It must be said, however, that the **गण** (group) **आतुर्वर्ण** does not contain the word **माला** (**आतुर्वर्ण**, **चतुराश्रय**, **सर्वविद्य**, **त्रिलोक**, **विश्वर**, **अङ्गुण**, **सेना**, **अनन्तर**, **संनिधि**, **समीप**, **उपमा**, **मुख**, **तदर्थ**, इतिह. **गणिक** । इति **आतुर्वर्णार्थः**), nor is it **आकृतिगण**. In his *चण्डाप* also (*Kira*. O. I. St. 21) **Mall.** derives it similarly. 'मल्लिख माल्यम्' । "आतुर्वर्ण्यार्थिस्त्वास्त्वार्थव्यञ्" इति क्षीरस्वामी । **माल्य** means 'garland' also. 'माल्यमाल्यमाल्यैः' इत्यमरः.

Stanza 27—

ममस्य भुवनस्य=of the world plunged into miseries.

Stanza 28—

For the latter half cf. 'पवनाभिषमाग्नौ शयं सहितं ब्रह्म वदन्तेजसा'
(रघु० ८-४.)

Stanza 29—

From दक्षिणा are formed दक्षिणीव and दक्षिण्य meaning 'deserving Dakṣiṇā.'

The reading कस्विजीनैः adopted by T₂ is incorrect.

Stanza 30—

गिरिकूटद्वयैः. "प्रमाणे इयत्तश्चतुर्मासश्चः" ५।३।३०। इयत्तश्च (इयत्त), इयत्तश्च (इयत्त), and मासश्च (मास) are affixed in the sense of measure. *s. g.* उक्त प्रमाणमस्व उक्तवत्तम् । उक्तम् । उक्ताश्च ।

Stanza 33—

फलेग्रहीन्. The word is generally used in the sense of 'bearing fruits' i. e. as an adjective qualifying वृक्ष. The Kāśikā Vṛtti says:— 'फलानि गृह्णातीति फलेग्रहीवृक्षः'. Amara and other Koshās give the same sense. The same sense is found in the Kirtukāṇḍī 'स्थान्ननोरपतः फलेग्रहिः' ३।६० and in the Mālatīmādhava 'निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्द्वयवरो' 9th Act. Here, however, it is used in the etymological sense of 'taking fruits,' 'living upon fruits.'

शौचस्तिकत्वं न यजन्ति do not last till tomorrow. शौचस्तिक is formed from श्चस्. उच् (इक) is added to it in the sense of 'तत्र नष्टः' and to this इक स् is prefixed. In affixing इक the initial vowel takes Vṛddhi, but in the case of हार, स्वस्ति, व्यल्कश, श्चस् and other words instead of the initial vowel after ह् or श् taking Vṛddhi, the augment इ is placed before ह् and ओ before श्. "हारहीनां च" ७।३।१। हार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, सत्यकृत्, स्वावुष्टु, श्चस्, श्चम् and स्व constitute the group. *s. g.* शौचस्तिकः स्वरमधिकृत्य कृतो घन्यः सौवरः, व्यल्कशे मवः वैयल्कशः, स्वस्तीत्याह सौचस्तिकः, घन इव घौवनम्, स्वरयदं सौवम् &c.

Stanza 35—

व्यतिस्ते. Roots take Atma terminations in the active form when the reciprocity of actions is meant. *s. g.* 'व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनमन्यः

करोतीत्यर्थः'. अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः—'But this other duty of mine (i. e. chastising wrong-doers) is in exchange for your action of slaughter which you consider your duty'

धृतकार्मुकेषु, the reading of the commentator, is better than धृतकार्मु-
केषु: adopted in the text. It is noticed by Jaya, also, 'धृतकार्मुकेष्विति
पाठान्तरम् । क राजन्यवृत्तिः । सायुधेस्वित्यर्थः'. राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषु means
'the action of the Kshatriyas is directed against those who hold a bow
in their hands to injure the righteous'. राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषु means
'being a Kshatriya, I am to follow the duty of a Kshatriya and
consequently I bear a bow and arrows in my hands to chastise
evil-doers.' (यतोऽहं राजन्यवृत्तिः अत एव धृतकार्मुकेषुः). In this case राजन्य-
वृत्तिः will be व्यधिकरणबहुव्रीहिः.

Stanza 36—

Construe, अथ रघुनन्दनो रक्षस्तुषाञ्च मत्वा मागेन प्रधनाग्निरास्थत् ।

Stanza 38—

महीच्यमाना. Pres. Par. of the Pas. of महीङ् (मही Atma.), 'महीङ्
पूजायाद् । महीयते पूजां लभते इत्यर्थः'।

हिणीयते, घृणीयते. Neither हिणी, nor घृणि is found in the group of
कण्डू. The group has हृणीङ् रोषणे लज्जायां च. But it is व्याकृतिश्च, and
therefore both the forms can be explained.

Stanza 42—

अजिग्रहस्तं जनको धनुस्तद्. अह is here used as a द्विकर्मक root.
On this the Manorama says — 'अहेस्तु द्विकर्मकत्वं अद्यपि सुधाकरादीनां संमतं
तथापि बहुमानसंमतमत एव 'अजिग्रहस्तं जनको धनुस्तद्' इति भट्टिप्रयोगमजिग्रह-
बोधितवानिति व्याख्ययुः तथा 'अयाचितारं न हि देवदेवमहिः सुतं माहयितुं शशाक'
इत्यत्र माहयितुमुदाहरत्येव बोधयितुमिति । युक्तं चैतत् माहेर्द्विकर्मकत्वे हि 'आयाप-
तिमाहितगन्धमात्याम्' इत्यत्र केन प्रयोज्याया धेनोरभिधाने स्वात् 'अश्वलेकर्तृक
कर्मणः' इत्युक्तेः । तत्र आयाया गन्धमात्ये प्रतिमाहितमिति स्यात् । तिस्रान्तं तु
प्रतिमाहिते गन्धमात्ये यथेति विग्रहः । आयातिष्ठमेरणविषयीभूतं गन्धमात्यकर्मकं
अप्यतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । अद्यपि धेनुकर्तृकं आयातिष्ठमेरणविषयीभूतं अन्यति-
ग्रहणं तत्कर्त्रीभूतं गन्धमात्ये इति विग्रहार्यस्तथापि अन्यपदार्थान्तर्भावमेव विशेषण-
विशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्यभावकल्पनात् ॥'. Jaya, explains अजिग्रहस्तं by
बोधितवान्. He says:—'अजिग्रहस्तं बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति ।
अहेस्तुमण्यवन्ताच्छाङ्गि जिलोषः प्रोचङ्गि अहस्तः । सन्वज्ञावादित्वम् । अहेष कुड्मपर्यव्याप्तं

“गतिबुद्धि—” इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा न. All the commentators' however, do not explain अभिमहत् by बोधितवान्. Bharatamallika says:—

‘अभिमहत् आहयागस्य । धानूनामनेकार्थत्वात् महित्वा ज्ञानार्थ इत्यन्ये ॥’ Malli. follows Sudhākara and quotes his words as his authority. In his Com. on C. VII. Śā. 99 also he calls मह् a द्विकर्मक root and quotes a Kārikā from an old grammarian in support of his statement. It is true that मह् does not occur in the Kārikā of द्विकर्मक roots given in the Bhāṣya; but old grammarians have considered it as a द्विकर्मक root. ‘पुष्पाचर्यसुधिमच्छिन्नशान्तिजिकर्मसुक् । नीदकृष्णमन्ववहण्डमहमुप्यचकर्मभाक् ॥’ Bha. Di. however criticizes this:—‘अधेहं वक्तव्यम् । महो पाठो निर्गुणः । अमाह् भुतदं शकमिच्छुदाहरणमप्यवृत्तम् ।’. Kāudāsa has used मह् as a द्विकर्मक root in his Kumārasambhava ‘अयाभितारं न हि देवदमद्वि सुतां माहयितुं सशकः’ (१. ५२). Malli. explains माहयितुम् there as ‘स्ववमाहूय परिमाहयितुम्’ and not ‘उद्गाह्यत्वेन बोधयितुम्’ as Bha. Di. does.

Stanza 43—

पथिकान्. Both Jaya. and Malli. say:—“तत्र कुशलः पथः” इति ढक्. This Sūtra, however, sanctions जुन् and not ढक्. पथि कुशलः पथकः, not पथिकः. पथिक is formed according to the Sūtra “पथः षक्त्”. ‘पन्थानं गच्छतीति पथिकः’.

गिरिक्षान्. A portion of the Com. is left out. After “तत्र कुशलः पथः” इति ढक् । insert गिरिषु ज्ञान् गिरिज्ञान् गिरिषचारकुशलानिस्वर्यः ॥ Malli. takes it to mean ‘those who know mountain-paths’ and ‘those who are skilled in speaking’ In the latter sense गिरिज्ञ is असुखसमास formed according to the Sūtra “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” ६।३।१५॥.

व्यसर्जयत्. Jaya. takes it as a causal form. ‘विपूर्वस्य सूजेर्हेतुमण्यन्तस्य लङि रूपम् । गत्वर्थत्वात् द्विकर्मकता ।’.

Stanza 44—

अध्वन्यं and **अध्वनीन** (formed by ख or ईन) mean ‘speeding on a journey.’ अध्वनीन is used in Śā. 49.

Stanza 45—

सहक्. This word is formed by affixing क्प् to the root हृष् with समान as its उपपद. समान is changed to स. क्प् is wholly dropped. The termination has the sense of कर्मकर्तृ, that is, it shows that the root is to be taken passively with समान as its subject and object.

According to the Bhāṣya, the word may be thus explained:—‘समान-
मिव इमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं समान इव वृद्धमानः समानमिव आत्मानं पश्यतीति
सवृक् । सवृक्षः’ । The quotation from the Bhāṣya, explaining the
formation of the word, is incorrectly printed in the Com. (see the errata).
The Kāśikā Vṛtti says:—‘सावृक्षादयो हि कृत्रिमप्रकारा नैवाथ रर्चनक्रिया
विद्यते ।’ The Bhāṣya on the Sūtra “स्यशादिषु वृक्षोऽन्त्याधने कञ्च”
३।२।३० ॥ which explains the formation of स्यावृक्, तावृक्षः, सावृक्, तावृक्षः &c.,
and on which Kātyāyana has his Vārtika ‘समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्’
proceeds as follows:—

‘वृक्षेः समानान्ययोश्च वृक्षेः समानान्ययोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सवृक् । सवृक्षः ।
अन्त्यावृक् । अन्त्यावृक्षः । कुर्यानुपपत्तिश्च । कुर्यास्तु नोपपद्यते । वृक्षेः कर्त्तारि प्राप्नोति ।
इवायं तु तद्वित्तः । इवायं स्वयं तद्वित्तो वृष्टव्यः । स इवायं सवृक् सावृक्षः । अन्त्य
इवायमन्त्यावृक् अन्त्यावृक्ष इति । अप्यथा युक्त एवायं कुर्याः । कर्मकर्त्तायम् । तमिवेवं
पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव वृद्धमानस्तमिवात्मानं पश्यति तावृक् । अन्त्यमिवेवं
पश्यन्ति जनाः सोऽयमन्त्य इव वृद्धमानोऽन्त्यमिवात्मानं पश्यति अन्त्यावृगिति ॥’

On this Kaiyata’s remarks are as under:—

‘कृद्धानुपपत्तिस्त्विदं यः कृतोऽर्थः स तावृक्षादिसवृक्षाद्यो न भवति । तावृ-
क्षाद्यो हि सवृक्षलक्षणमर्थभाषकत्वे न तु रर्चनक्रियायाः कर्त्तारमित्यर्थः । कर्मकर्त्तेश्च ।
कर्मण एव सौकर्यात्कसृष्टविषयायां कर्त्तार्येव प्रत्ययः क्रियते इत्यर्थः ।’

It should be noted that there is another Vārtika “वृक्षेः वसथ वक्तव्यम्” ।
According to this we have सावृक्षः । तावृक्षः । अन्त्यावृक्षः । &c.

Stanza 47—

शाललता. शाल or साल is either a tree in general or सर्ज trees, which
is tall and stately. ‘शालः पावपमात्रे स्यात्पाकारे सर्जपात्रे’ मेरि०. लता
means लाता also as Malli. takes it. ‘लता क्वेतिष्मतीदूर्वाशाखावलीमिश्रकृषु ॥
स्पृक्षानाभयोः कस्तूर्यो. .’ अनेका० of हेम०.

Stanza 48—

संबंहयन्तीम्. This is formed from संबहुल by ‘प्रातिपदिकाश्रित्यै बहुलमि-
ष्टवच’. Any प्रातिपदिक may be turned into a root by affixing णिच् (इ) to
it, and making the same changes before it as before the इष्ट of the
superlative degree. ‘तत्करोति सवाचष्टे’ is generally the sense in which the
termination is added; पटु करोति पटुमाचष्टे वा इति पठ्यसि (पटु+इ=पटु+इ=पदि
the root+अ=पटे+अ=पटय base); बहुलं करोति संबहयति.

Stanza 49—

अश्वीय. छ (इय) is optionally added to अश्व in the sense of collection. Another form is आश्व formed by अष् (अ). अश्वानां समूहो आश्वमश्वीय वा.

Stanza 50—

विशङ्करो वक्षसि= 'extensive in his chest,' 'of extensive chest.' The Com. reads विशङ्करो वक्षसि बाणवाणि= 'Having his hand with a bow rested on his extensive chest'.

अरक्षि. here used in the sense of बाहु or arm, originally means 'hand extending from the elbow to the little finger.' 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरो हस्तो युद्धाय तु वक्षसः । य रक्षि स्वात् अरक्षिस्तु निष्कनिष्ठेन सुदिना ॥' Amara. Halāyudha thus distinguishes रक्षि, अरक्षि, and प्रमाणिक. 'मध्याङ्गुलीकूर्परक्षो-र्ध्वे प्रमाणिकः करः । मध्यमुष्टिकरो रक्षिररक्षिः सकनिष्ठिकः ॥'

जामदग्न्य. The word is formed from अग्निसि by affixing यञ् (य) by "गर्गादिभ्यो यञ्" ४१/१०५॥. अग्निसि falls under the group beginning with गर्ग. But the termination is added in the sense of गोत्र ("अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" ४१/१६३॥—i. e. descendants beginning with grandson) and not of अग्न्य in general. The son of गर्ग is गर्गसि, grandson or later offspring गार्ग्यः. How then can जामदग्न्य mean, son of अग्निसि? The Kāśikā answers the question thus.—'गोत्रं इच्छन्त्ये । अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरे रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति । गोत्ररूपाभ्यारोपेय भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यपेय भवितव्यं जामदग्न्यः पाराशर इति ॥'. By 'ऋष्यप्य' a reference is made to the Sūtra "ऋष्यन्धकशृणिकुरुष्यम्" ४१/११३॥ according to which वासिष्ठ, वैश्वामिष्ठ, and other words are formed by affixing यञ् to the names of sages.

Stanza 58—

कुमारः. Jaya says:—'कुलशरकर्माणि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति ध्यपदिश्यते'.

लोकानलावीत्. The Rāmāyaṇa describes that राम left it to the option of परशुराम as to whether he should take away his motion or the worlds acquired by him by his penance and that he chose the latter:—

'ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ।
सस्माच्छक्तो न ते राम मोक्षं प्राणहरं शरम् ॥
इदं वा त्वमसि राम संप्रोचतसमञ्जितम् ।
लोकानमदिनांवापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥'

परशुराम says —

‘सामिनां मर्गीत वीर इच्छं नार्हसि राघव ।
मनोजवं गदिष्यामि नहेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥
लोकास्वप्रतिभा राम निर्जितास्त्वया मया ।
अहि ताज्जारमुख्येन सा भूत्कालस्य पर्ययः ॥’

मालक ० ७६, १५-१९.

Stanza 54—

वृद्धस्य राशोऽनमुते. अनुमत means अनुमति (प्रत्ये कः). The locative is to be taken as absolute. It thus means ‘On the approval of the old king being obtained.’ The Com. reads अनुमते. Here the ablative shows हेतु.

Stanza 55—

For the formation of नेद्यत्, from मन्तिक, and इद्यत्, from द्र, see note on St. 48 above.

CANTO III.

Stanza 1—

आह्वयमविष्णुः, and **प्रियमविष्णुः**, are formed by affixing **विष्णुच्** (इष्णु). to **भू** with **आह्वय** and **प्रिय** in the accusative case as their उपपद. The sense is like that of **चिवि** i. e. **अमृततन्त्राव**. **सुकन्** (उक्), is also added to **भू** under the same circumstances. Other *Upapadas* are **सुमग**, **स्यूत**, **पलित**, **नम्र**, and **अग्न्य**. **सुमगमविष्णुः**, **सुमगमाउक्**.

Stanza 2—

सुचेतीकृतपौरभृत्यः. The **अमृततन्त्राव** in **सुचेतीकृत** is well shewn by **Jaya**, who says:—'किमर्थं सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृताश्च जाहाः ते सम्यक्पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः ।'

Stanza 3—

Jaya reads **सन्ततशामीकरवर्णवज्रम्**.

Stanza 4—

स्वपोषम्=is **भृत्** added to **पुष्** with **स्व** as its उपपद in the instrumental case. It should be noted that in the *Sūtra* "स्वे पुष्ः" ३।४।४० by **स्वे** we have to understand **स्व** and all its synonyma. 'स्व इत्यर्थमहम् । ...आत्मी-
यज्ञातिभनवधनः स्वस्वः । स्वपात्रं पुष्पादि । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ।' काशिक०.

पत्काचिन्=a pedestrian.

Stanza 5—

उक्षाप्रचक्रुः, is the reading of all the *Mss.* collated by us except *D.* and *E.* Hence **उक्षान् प्रचक्रुः** adopted by **Jaya** does not seem to be the reading of the author. It seems to have been got up to obviate the difficulty of **प्र** coming between **उक्षा** and **चक्रुः**. In "कृञ्चानुप्रमुञ्चते लिटि" ३।१।४० ॥ the object of using **अनु** is to prevent the intervention of any word between **आम्** and **कृम्** (कृ, भू, and अस्), and to prevent the inversion of order. 'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृमोऽनु-
प्रयोगवचनं क्रियते । ईहाचक्रे । चक्रे ईहामिति ना भूत् । व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृमोऽनु-
प्रयोगवचनं क्रियते । अन्येव च कृमोऽनुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहाचक्रे । व्यवहितस्य
ना भूदिति । ईहां देवदत्ताचक्रे इति ॥' महाभाष्य. Thus 'तं पातवां प्रयममास
पपात पत्काक्षं' रघु० ९-६३, 'प्रसंसयां वो ननुपं चकार' रघु० १३. ३६, and 'संयोज्यं
विधिं वशास येनैवबन्धु' रघु० १६. ८६, used by **Kālidāsa** are अपाणिनीय. *Malli.*

calls them incorrect. “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्यत्र अनुप्रयुज्यस्य व्यवहित-विपर्ययप्रयोगानिवृत्त्यर्थत्वात् ‘पातयां प्रथममास’ इत्यप्रयोग इति प्राणिनीयाः । अथाह वार्तिककारः । ‘विपर्ययसनिवृत्त्यर्थे व्यवहितनिवृत्त्यर्थे च’ इति ॥ Malli, on २५०९. ६९. Bha. Dī, also considers them incorrect. ‘कथं तर्हि तं पातयां प्रथममासे पदात् पञ्चात्’ ‘संयोज्यां विधिवशात् समेतबन्धुः’ ‘प्रशंशयां यो नहुषं चकार’ इत्यादि । प्रमाद एवावध् । न च विपरीतप्रयोगानिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य सात्पर्यमस्ति चेति वाच्यम् । विपर्ययसनिवृत्त्यर्थे व्यवहितनिवृत्त्यर्थे चेति वार्तिकविरोधात् । मनो०, Malli. however holds that the intervention of an उपसर्ग does not make the form incorrect. Rāmananda, who has written सुप्रबोध on भट्टि, is of the same view—“‘अनुक्रन्त्याम्’ इति सूत्रे आस इति पञ्चमैवेदसिद्धौ अनुमहणं उपसर्गक्रिया-विशेषणव्यवधानेऽपि तत्प्रयोगज्ञापनार्थम् ।’ क्रमदीप्तर makes the Sūtra ‘सपर-तिक्लृप्तिभिश्च’ and instances उदां प्रचक्रुः to illustrate the Sūtra. सुबोध-कार says:—‘सत्यनुपसर्गोऽव्यवधानम्.’ Bhāṣyakāra says nothing about the intervention of a preposition. The instance he gives is that of the intervention of a word other than a preposition. न्यासकार also gives a similar instance:—‘वाचयां देवदत्तश्चकारेत्यत्र मा भूतिः.’ Hemādri in his Darpaṇa on Raghū. On ‘तं पातयां प्रथममास’ says:—‘सारस्वतटीकायां काशामि-त्यामन्तमव्ययम् । “काचन्तश्च” इत्यत्रामन्तमव्ययमित्युक्तत्वात् पृथक्पदाञ्चके इति स्वानुप्रयोगः । तेन व्यवधानेऽपि प्रयोगो घटते । “अस्य भेदान्तरयोग्यता तस्य तेन कुरस्थेनापि भवति” इति ज्ञायात् । ततः “प्रशंशयां यो नहुषं चकार” इत्यादि न विरुध्यते ॥’ We have another similar प्रयोग in C. XIV. Sk. 59 (अनुपसर्ग-प्रचक्रुः). Vide the Com. there.

Stanza 6—

लैपेन नीता विकृति लक्षिता—Brought to an unhealthy state of the mind by levity characteristic of woman. Her mind was excited. She lost her balance. प्रकृति is the natural healthy state of the mind. विकृति or विकार is a diseased state of the mind.

Stanza 9—

सौमित्रिसीतानुचरस्य. Jaya. takes अनुचरः as एकशेष compound and thus avoids the affix कप् (क्) added to a Bahuvrīhi compound ending in ई or ऊ (Fem.). ‘सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्ष्मणसीतासहायस्य । सुमित्राया अपरस्य । बाह्वादिस्वादिन् । सहचरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः । “भिक्षासेनाशयेषु च” इति चकारस्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् इः । अनुचरश्च अनुचरी च । “पुमात् स्त्रिया” । तावनुचरौ सौमित्रिसीतं अनुचरौ सहायौ यस्य । कालाविका-स्ततोऽन्यत्रापि घटन्ति अत्रधिकरणोपपदे चरेत् इत्यर्थः ।’ जय०. This view also seems acceptable.

सुमन्थनेत्रेण. Jaya, takes नेत्र in the ordinary sense, 'सुमन्त्रनामा रयवाहको नेत्रमिव दत्त्व रयस्व । तद्वर्णान्तस्व प्रवृत्तेः ।' जय०. But नेत्र means नेत्र also. Malli. quotes विश्वकोष in support of his interpretation. Medini and Hemāchārya also give this sense. 'नेत्रं मन्यगुणे वक्ष्यभेदे मूले ह्रस्वश्च । रये षड्गुणि नयान् तु नेत्रो नेत्रेति वाच्यवत्' नेदि० 'नेत्रं वक्ष्ये मन्यगुणे मूलाक्षितेष्टु' अनेका० of हेन०.

Stanza 10—

अप्रशान्तम्. It may be taken as Jaya, takes it, 'वृद्धनावेऽपि स्त्रीवत्तम्'

Stanza 14—

विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः. विद्युत्प्रणाशम् ends in णमुल् (अम्) affixed to नश् according to the Sūtra "उपमाने कर्मणि च" ३।१।४५॥ which means that णमुल् is added to a root when its उपपद is a standard of comparison (उपमान) as subject or object of the action denoted by the root, घृणनिधाय निहितः is equal to यथा घृणं निधीयते तथा निहितः, घृतमिव निहितः. Here the उपपद घृत is an उपमान and object of निधीयते. अजकनाशं नष्टः means यथा अजकः नश्यति तथा नष्टः, अजक इव नष्टः. Here the उपपद अजक is an उपमान and subject of नश्यति. विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः means यथा विद्युत्प्रणाशश्च नश्यति तथा प्रनष्टः. By "कपादिषु यथाविश्वमुपप्रयोगः" ३।१।४६॥ the same root is used as that to which णमुल् is affixed after these forms. Hence रौपोषं पुष्पावि, हस्तमाहं गृह्णाति, मूर्ध्निषं विनाष्टे &c. The Com. reads प्रनष्टः. Most of the Mss. adopt the same reading. But प्रनष्टः is अपाणि-सीव. The Sūtra "नष्टेः शान्तस्व" ४।१।३६॥ teaches that the न् of नश् is not changed to च् when नश् ends in ण् or has its ण् changed to च् (अन्तमहर्णं शान्तमूतपूर्वमाचस्वापि यथा स्थान्). In प्रनष्टः, परिनष्टः, प्रनष्टश्च्यति, परिनष्टश्च्यति, न् can not be changed to च्. The reading प्रनष्टः found in most of the Mss. seems to have been a slip of copyists. But it is strange that Malli. says "उपसर्गाहसमासेऽपि षोपदेशस्व" इत्युभयवापि णत्वम्." By उपसर्ग he clearly means in विद्युत्प्रणाशम् and प्रनष्टः. But even here उपसर्गवापि may have been interpolated by a copyist. For Malli. himself reads 'प्रनष्टविनयेनाचः' (O. IX. St. 108) and quotes the Sūtra "नष्टेः शान्तस्व" ४।१।३६॥ to explain प्रनष्टः. The form प्रनष्टः may be considered as कर्ष. It is found in some works as in 'तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्त्वव्याकरणं मुनि । शिता पाणिनिना सर्वे मूर्खहिता वयं पुनः ॥' कयास० ४. २५.

ऊर्ध्वशोषं विशुष्कः. This is also णमुल्. शुष् and पूर have णमुल् added to them when their उपपद is ऊर्ध्व as subject of the actions denoted by

these roots. ऊर्ध्वशोषं शुष्यति means ऊर्ध्वं शुष्यति. ऊर्ध्वपरं पूर्यते is equal to ऊर्ध्वं पूर्यते; 'ऊर्ध्वमुख एव घटादिवर्षादकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः' (सिद्धा० कौ०).

Stanza 16—

छलेन. Jaya's सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन seems clearer than संगानादिव्याजेन, where संगान must be taken to mean देवपूजन.

Stanza 17—

असाक्षुः. In explaining this form both Malli. and Jaya. seem to err. Malli. says:—'कुत्सादिकार्यम्.' Jaya. says:—'“चोः कुः”। “खरि च” इति चत्सम्.' Both of them thus change the ख् of खञ् to क् before सिच्. Though the form may be thus explained, it is not correct. According to the Sūtra “जभभ्रस्जसृजमृजवजराजभाजछां वः” ८।२।३॥ the ख् of खञ् must be changed to च् before सिच्. The च् is then changed to क् by “घटोः कः सि” ८।२।४॥ The स् of सिच् being changed to च्, we have असाक्षुः. Malli. should therefore have said ‘असादिकार्यम्’ instead of ‘कुत्सादिकार्यम्’ as the Sūtra “चोः कुः” ८।२।३० is applicable to those roots that do not come under जभति. The form असाक्षीत् ० I. St. 12 is correctly explained by both. There Jaya. says:—‘असकत्वे.’ This should have been similarly explained.

कवोष्णम्. कु is changed to का, कव, or कद् when compounded with वष्ण. कु has here the sense of ईषन्. ईषवृष्णं कौष्णं, कवोष्णं, कदुष्णं वा.

पराङ्मुखैस्ते न्यवृत्तन् मनोभिः. ‘They returned with their minds turned backwards, that is, towards Rāma.’ पराङ्मुखैर्नानि is equal to पराङ्मुखैर्नोभिर्न्यवृत्तानि. The use of the instrumental case is to be explained by the Sūtra “इत्थंभूतलक्षणे” २।३।२१॥ as in ‘लतामृतानोदयति स केवैरधिष्ठयन्ना विचचार सवम्’ १प्र० २. ८.

Stanza 18—

ससीतयो राघवयोरधीयन्. अधीयन् Nom. Sing. of इ with अधि 2nd Conj. Para. ‘to remember.’ This root is always used with the preposition अधि like इ with अधि 2nd Conj. Atma. ‘to study.’ ‘इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वं । अधीगर्हद्वेष्टामिति लिङ्गात् । अन्यथा हीगर्हैस्त्वेव भूयात्’ । सिद्धा० कौ०. Jaya. says: ‘अधीयन् स्मरन् । इक् स्मरण इत्यस्य घतरि क्वप् । यनावेशः. But if we have यनावेशः, that is, if इ is changed to य्, we should have अधियन्, not अधीयद्. Malli.’s ‘इयङ्गवेशः’ is therefore correct. It is true that according to some अधिघञि is the 3rd Per. Pln. But to explain

अधीयन् we must change इ to इद् and not इ. The point is discussed in the Siddhāntakāśī. "इप्पदिक इति वक्तव्यम्" । अधियन्ति । अभ्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिरेकमाहुः । तन्मते अण् न । तथा च भट्टिः । 'ससीतवोरपययोरधीयन्निदि' । सिद्धा० कौ०. The second view seems to be better. The Sūtra "आर्धधातुके" २।१।१५॥ is an Adhukāra Sūtra up to "पञ्चशब्दिवर्धनितो वृत्तिर्लुगणितो" २।१।५८॥. "इप्पदिक इति वक्तव्यम्" is a Vārtika on "इणो गा लुङि" २।१।५१॥ which is within the अधिकार, and the instances given in the Kāśīkā and the Bhāṣya are all connected with आर्धधातुक or non-conjugalional forms. "इणो गा लुङि" २।१।५१॥ 'इप्पदिकः' । इप्पदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अभ्यगात् । अभ्यगातात् । अभ्यगुः । औ गमिरबोधने ॥ २।१।४६॥ इप्पदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयत । अधिगमयन्ति ॥ सति च ॥ २।१।४७॥ इप्पदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयन्ति । अधिगमयन्ति ॥ भाष्य.

राघवयोरधीयन्. The genitive is to be explained by the Sūtra "अधी-गर्धद्वेषां कर्माणि" २।१।५२॥. Roots having the sense of अधीष् (स्मृ), दस्, and ईष् take the genitive of the object when the object is not desired to be so expressed. There is अनुवृत्ति of द्वेषे in the Sūtra, and so when it is intended to express the object as such, the accusative is used. 'भातरं स्मरति', 'स्मरसि सुरसनीरां तत्र गोश्वरों वा' (उत्त०). 'द्वेषे इति वर्त्तते । द्वेषश्च कः । कर्माणीनामविदधा द्वेषः । यत्र च कर्म विवक्षितं भवति तत्र षष्ठी न भवति । तदथा । स्मरान्वहं नातरम् । स्मरान्वहं वितरमिति ।' भाष्य.

Stanza 19—

विनाकृता is the reading of Jaya, also. निराकृता. means त्यक्ता.

Stanza 21—

कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्यः. Jaya, explains it thus:—'कृतानि वाकृतानि चेति । केन नम्रविशिष्टेनानभिपि समासः । असमापितेभ्य इत्यर्थः । क्षितिपालं भ्रजन्ते वानि वृत्तप्रेषणादीनि तेष्वः क्षितिपालभाग्यः'. Mall's explanation seems preferable. But it may be noted that the verse 'स्वात्कोसश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते' (अम०) is explained by Mahēśvara as 'कोस' हिरण्यं हे भावि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः ।

Stanza 23—

तं बन्धुता न्यक्षिपदाशुतैले. This was to prevent putrefaction. We find a similar description in the Rāmāyaṇa and other purāṇas—

'तेलद्रोण्यां तदामाख्या सर्वदेव जगतीपतिम् ।

राजः सर्वोपधारादिशङ्कः कर्माण्यनन्तरम् ॥' अयो० का० ६५. १४.

‘ततः पुरोहितस्तत्र वसिष्ठः सर्वधर्मविद् ।
 सैलश्रोण्यां विनिरिष्य स्वत्वं राजकलेवरम् ॥
 दृष्ट्वा वै प्रेययामास सह मन्त्रिबरणैः स्थितः ।’ नृसिं० ४८.१०१-२.
 ‘दृष्ट्वा सद्योका कैकेयीं निन्दयामास दुःस्थितः ।
 अकीर्तिः पातितः मूर्ध्नि कौशल्यां च प्रपद्यन् च ॥
 पितरं सैलश्रोणिस्थं संकृत्व सरभूषणे ।
 वसिष्ठाकैर्जनैरुक्तो राज्यं कुर्वति सोऽब्रवीत् ।’ भाग्य० ३.४४-४६.

Stanza 25—

अशिश्रवज्जात्यधिकम्. Jaya takes अशिश्रवन् आत्यधिकम्, not अशिश्रवन् न आत्यधिकं like Malli. He says ‘पिता ते म्लानस्तां ब्रह्मिण्युच्यते आत्यधिकं वचनम्.’

Stanza 27—

प्रविश्य and प्रविष्टः are both better readings than प्रवेक्ष्यन्. Jaya has to explain प्रवेक्ष्यन् by supplying the word गृहम्, ‘पुरमवोभ्यामेव आगत्य प्रवेक्ष्यन् गृहमित्यर्थात् पुरं प्रविष्टः’ जय०.

Jaya notices वणिजा मल्लवान् as a variant for वणिजां पणायान्. ‘वणिजां मल्लवानिति मृतीयः पाठः । वणिक्प्रसारकलहानित्यर्थः ।’ जय०. The reading वाहान् found in T₂, T₄, and E₁, and वाह in D. means the same thing.

जन्त्य is either active or passive, जायते इति जन्त्यम् or जन्तते इति जन्त्यम्. Malli. quotes “मध्यमेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याष्टाव्यापात्या वा” ३.१.३.५. मध्य &c., are both active and passive. ‘गद्यो मायवकः सामान्’ or ‘गोवनि मायवकेन सामानि’ &c. The word may also be formed according to the Vārtika ‘सक्तिश्चियतिजनीनामुपसंस्वानम्’ Jaya. adopts the latter view. Malli. shows his own uncertainty of this view by using the word केष्वित्; perhaps because he thinks that when the word can be derived by the help of Pāṇini’s Sūtras, it is not necessary to have recourse to the Vārtika. The Vārtika only teaches that जत् is the affix and not जत् in जन्व. ‘अनेयद्विभिः स्वरार्थः । प्यहापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसंगः । “जनिवश्वोश्च” (७.३.३६.) इति निषेधात् ;’ सिन्धु० कौ०. The Com. omits नोपलेभे. It breaks abruptly.

Stanza 28—

The word अमात्य is formed by affixing ल्यक् (ल्य) to the adverb अमा which means सह. अमा सह भवति रात्रौ इति अमात्य. The same adverb is found in अमावास्या अमा सह वसतः सूर्यामन्दमसौ यस्यां त्रिषौ सा अमावास्या, because the Sun and the Moon are in conjunction on that

day. विवृष्टमनुवृत्तिपूर्वमन्याः ४. 'स्वजनस्य हि दुःखममदो विवृतशरमिवोपधायते' कुमा० ४ २६, and also 'सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सहन्नुविद्योगजानि । वृटे जने श्रेयसि दुःखानि कीतः सहसैरिव संग्रहन्ते ॥' उसर० ४

Stanza 30—

There are six words भ्रुकुटि-टी, भ्रुकुटि-टी, and अक्रुटि-टी. अक्रुटी is the reading of Ka.

The Frequentative Pres. 3rd Per. Sing. of श्वि is श्वीयते or शीघ्रयते. Ka reads शीघ्रयमाना.

Stanza 31—

शोच्या वयम्. शङ्क्या वयम् is noticed by Jaya. 'शङ्क्या इति पाठ-
म्वरम् । शङ्कनीया वयम् । इत्युक्तोऽयं प्रयोग इति ।' जय०.

केकयुपहम्. The सप्तस्य compound ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter, provided what is being known and what is being begun is intended to be expressed as first. 'पाणिन्दुपहं चयः' means पाणिनिना प्रथममुपज्ञातः. 'पाणिन्दुपहमाकालावकं व्याकरणम्' = पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालावकं व्याकरणम्. 'मन्दोपक्रमानि मानानि' = मन्दैः प्रथममुपक्रान्तानि. 'नन्दोपक्रमे श्रेयः', 'दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम्' 'लोकैः सुखदुपहमेव महता सौजन्यजन्यं वचः' Mañi. But if what is known or begun is not intended to be expressed as first, the rule does not apply; e. g. 'देवलोपज्ञो रथः'. 'यज्ञलोपक्रमो रथः'.

'केकयुपहं वत बहुनर्थम्' = This levity first observed (not observed in any one else before) in केकयी is alas attended by many evils.

Stanza 32—

उद्वाह्यमानः. The reading of some Mss. is उद्वाह्यमानः. Dhātupāṭha gives वाशु शब्दे. Amara also gives 'तिरथां वाशितं स्तम्'. But the root वाशु is found in Raghun. 'तां त्रिताः प्रथिमं वयातिरे' रघु० ११. ३१. Medini gives 'वासितं भाविदे स्ते.'

शेरुदा is a Fem. noun formed from the Freq. base of रुह (शेरुषा). It means 'excessive lamentation.'

Stanza 33—

सचिवाः. 'कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति 'सचिरिवन्' इत्यौणादिक इवम् ।' जय०.

विधीष्यन्तोऽध्वरपात्रजातम् = causing him to desire to place different sacrificial pots in different parts of the body. See St. 35 'सचिख पात्राणि वयाविधाद्'.

Stanza 34—

पटवुकूलकेतून्. पट is cloth in general. वुकूल is silk cloth.

Stanza 35—

अजिते निधाय Āśva, says:—‘तस्मिन् (meaning चिता) बहिःस्थीर्य कृष्णजिनं चोत्तरलाभं तस्मिन्नेतं संवेद्यन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हव्याहवमीयनमिमुख-शिरस्तम्’.

श्रोत्राक्षिः. ‘छिद्राणि धीर्यकस्थानि सप्त प्रेतस्य सांप्रतम् । हिरण्यस्रकलैराख-प्रभृतीन्विधाद्य च ॥’ आश्वः गृ० का०.

संचित्य पात्राणि. Āśva, thus mentions the position of sacrificial utensils.—‘अयेतानि पात्राणि योजयेत् । दक्षिणे हस्ते जुहुम् । सव्य उपभृतम् । दक्षिणे पात्रे स्वं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् । उरसि धृवां शिरसि कपालानि इत्सु भाणः । नासिकयोः ध्रुवौ । कर्णयोः प्राचीनहरणे उदरे पात्रम् । समवत्तधनं च चमसम् । उपस्थे शम्याम् । अरणीमूर्ध्वः उत्प्लवङ्गमुत्तरे अङ्गुली । पादयोः ध्रुवौ ॥’

Stanza 37—

जनैरपन्थानमुपेत्य सृष्टैः. They were so many that the direct way did not suffice them. They were therefore going, resorting to wrong or indirect ways.

Stanza 39—

वस्तु for वनस्त, read by some Mss. is noticed by Jaya, also.

Stanza 40—

The Com. reads व्युताद्यनायाः and व्याख्यन् and construes them with जनाः.

Stanza 41—

पद्माः. The commentator's explanation of पाद being changed to पद् by the Sūtra “पादस्य पदाब्ज्यातिगोपहतेऽ” §13.42. does not seem to be correct. This Sūtra sanctions the change of पाद to पद् and not पद्. पद् must be taken as अकारान्त in this Sūtra as पद् is mentioned in the next Sūtra “पदात्यतदर्थे” §13.43. Jaya's explanation seems better. “हिमकाचिहतिः च” इति अकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गनोत्तरपदे पदविधः । ‘पदिवि योनविनागाद्या’ ।

स्थण्डिलशायिनः. स्थण्डिल n. is ground sanctified for sacrifice ‘शतार्थं संस्कृतः भूभागः’, and स्थण्डिलशायिन् or स्थण्डिल is one who sleeps

on bare sacrificial ground to keep a vow, 'यः स्याण्डिते ज्ञतवशाच्छेदे स्याण्डितवाच्यसौ । स्याण्डितम्—' अम०.

Stanza 42—

परिनिर्विण्णसोः. 'निर्विण्णमिच्छोर्कृतुमिच्छोरित्यर्थः । निर्विण्णो वपिर्निर्विण्णो वर्तते ।' अय०.

योगबलेन फेलुः. ७. 'तपुषिः पूजयामास कुमारं ह्यन्तवाहनम् । तपःप्रभाव-
सिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥' एष० १५, १२.

धामप्रथिन्नः. Jaya, takes the compound as a व्यधिकरणबहुव्रीहि. 'धामा तेजसा प्रथिना पृथुत्वं यस्य । तेजसो बहिर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते ' अय०. Malli's explanation seems better.

Stanza 43—

तिलोत्तमाद्याः. तिलोत्तमा is the name of an Apsaras. 'धृताधी मेमका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । तुकेरी मञ्जुषोपाद्याः कथ्यन्तेऽस्सरतो दुधैः' ॥

सहायम्. 'सहायं सद्युद्धरचटम्' अय०. 'स्त्रीणां विलासविश्वीकविभ्रमा ललितं दया । हेना लीलेत्यनी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः' ॥ अम०.

Jaya, takes तस्मिन् to be equal to तस्मिन्स्तपोवने.

Stanza 44—

रुचिसंप्रकृतम्. 'यस्य चावरभिरुचितं तत्तथैव संपादितम्' । अय०.

By पूर्वध्याख्यातरः Malli. means Jaya. and others. Jaya, says:—'सर्वं च विधौ लोद.'

Stanza 45—

समध्याः. At the end of a compound अध् is changed to अध when it is preceded by a preposition: e.g. 'प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् ।' The change does not take place when the first member of the compound is not a preposition. e.g. 'परमाध्या । उत्तमाध्या ।'

रथयाजिनागैः. Solve रथश्च वाजिश्च तयोः समाहारः रथवाजि । सेनाङ्गत्वाद् इन्दैकवङ्गावः । रथवाजिना सहिताः नागाः रथवाजिनागाः । शाकपायिवादिस्वाम्य-
भ्यनपरलोपी समासः । तेः । If the whole compound were taken as समा-
हारश्च, it would be neuter as the members of it form parts of an army.

मन्दाकिनी. a river near विश्वकुट.

'अयन्तं प्राप्ताः स्म सं देशं भरद्वाजोऽयमवधीत् ॥

अथ गिरिभिश्चकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी ।

एतद्वकाशे दूतात्रीलमेघाग्निं वनम् ॥ रामा० अयो० का० १३. ७-८.

In Raghū, also the river is described in the same position:—

‘एषा मसन्नास्तिमितप्रवाहा सरित्दूरान्तरमावसन्ती ।

मन्दाकिनी भाति जगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगणैव भूदेः ॥’

रघु = ११. ४८.

The मग in जगोपकण्ठे is चित्रकूट, described in the preceding stanza. Here also Malli. says ‘मन्दाकिनी नाम काश्चिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी (एषा सरित् &c.).’

Stanza 47—

ऊर्णधानान्. the reading of K₂ is incorrect. Only those weak terminations that take the augment ङ are optionally weak in the case of ऊर्ण not all.

आक्षिप्तुवम्. The Dravda compound of अक्षि and वृ has the termination अ added to it. The compound is classed under irregular compounds in the group beginning with अचक्षुर. अक्षिपुंसौ, राक्षिनिवम्, मन्त्रिवम्, शरगवम्, पुरुषायुवम्, निःश्रेयसम्, and महांसः are among the group of अचक्षुर.

Stanza 48—

Jaya, also reads प्रमन्यून

Stanza 49—

उच्चैःकारम्. उच्चा (उच्चा) and जम् (जम्) are added to the root कृ when it is compounded with an adverb and when the compound conveys the sense that what is mentioned, is not mentioned as desired, that is, what ought to have been mentioned loudly, is mentioned slowly and vice versa: e. g. ‘अद्वयं पुनस्ते जायः । किं तर्हि वृषत नीचैः कृत्याचक्षे । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । अद्वयं कन्वा ज्ञे गर्भिणी । किं तर्हि वृषतोच्चैः कृत्याचक्षे । उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारम् । नीचैर्नामप्रियमाख्येयम् ।’ काशिक.

Stanza 50—

राघवलक्ष्मणाभ्याम्. राघव and लक्ष्मण have various senses. ‘राघवोऽब्धे-र्महासीनभेदे च (ध्रुवश्च)’ (मेदि०), also ‘राघवोऽब्धिराजान्तरं वयुजोऽपि’ अनेका०. of हेम०. ‘लक्ष्मणा स्त्रीधर्माभेदे सारस्यामपि शीघ्रंति । रामभ्रातरि पुत्रि स्यात् सत्रीके चाभिधेयवत् ॥’ (मेदि०). ‘लक्ष्मणश्चैव सारसः ।’ अमरमाला. When a word has more than one sense, the particular sense in which it is to be taken is settled by संयोग, विप्रयोग, साहचर्य &c., which are mentioned in the following verses:—

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
 मर्यं प्रकरणं लिङ्गं चाहस्यान्यस्य संनिधिः ॥
 सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
 शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’

Thus in रामलक्ष्मणौ ‘लक्ष्मणसाहचर्याद्भानौ न भागवद्विः रामसाहचर्याच्च लक्ष्मणो न सारसः ।’

मध्येजलात्. When पार and मध्य stand as first members of an अव्ययीभाव compound, they are changed to पारे and मध्ये. We have मध्येजलम् or मध्ये-जलात्, पारेत्समुद्रम् or पारेत्समुद्रात्.

गोत्राभिधायम्. This is formed by adding वसुल् to अभिधा. वसुल् is added to any root that has an उपपद in the accusative case, where the sense of परीप्सा (haste) is to be implied. अष्टमाहं ब्रूयते, लोहमाहं ब्रूयते mean ‘एवं नाम स्वरते यदाबुधयहणमपि नाद्रियते । लोहादिकं यत्किञ्चिदसन्नं तद् गृह्णाति ।’. Here also the sense is that they did not want to utter any other words prescribed by the Śāstras, they only took the name of इक्षारथ.

Stanza 52—

कृती श्रुती धृद्धमतेषु. कृतिन् and श्रुतिन् are formed by affixing इन् which has a possessive sense to कृत् and श्रुत्. “इष्टादिभ्यश्च” ६/२/१८८/१ sanctions this termination. इष्टमनेन इष्टी। अधीती। श्रुती। गृहीती। आश्रयती। The objects of these participles are used in the locative case. इष्टी यज्ञे। पूतीं आज्ञे ॥ It should be noted, however, that though निराकृत, उपकृत, and उपकृत are mentioned in the group of इष्टादि, कृत is not found there and the group is not an आकृतिगण.

CANTO IV.

Stanza 1—

दण्डकारण्यम्. 'दण्डक्यो नाम भोजो भार्गवकन्वामहम् । दण्डापात् पांसु-
वर्षेणाकान्तः स बन्धुराष्ट्रविनाशो यस्मिन् स्थाने तत्क्षोपमक्षिमतण्डम्' जय०.

The story is mentioned in the Uttarakāṇḍa of the Rāmāyana. Danda was the youngest of the hundred sons of Ekshvāku, son of Manu. As he was very foolish, his father called him Danda, foreseeing that he would have to suffer punishment for his folly one day. 'सूतवाकृत-
विद्यम् न शृण्वति पूर्वज्ञम् । नाम तस्मै च दण्डेति पिता चक्रेऽप्यतेजसः । मयश्च
दण्डपवनं शरीरे ऋच भविष्यति ॥'. He was made king of the country between
Vindhya and Naimis. In this barren region he founded a town and
called it Madhumat. Once he went to the hermitage of Bhārgava.
There he fell in love with Arajā, the daughter of the sage. She
said:—'मा मां स्पृष्ट वलाद्याजन् कन्या पितृवशा दण्डम् । मुदः विद्या मे राज्ञन् त्वं
च शिष्यो महात्मनः ॥ ध्वसनं सुमहत्कुदः स ते दद्यान्महातपः । यदि वाच्यन्नवा कार्यं
धर्मवृष्टेन सत्यया ॥ वरयस्व नरश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् । अन्धया नु फलं तुभ्यं भवद्वा-
राभिसहितम् ॥'. But he could not restrain his passion, but outraged her.
The sage, knowing the incident, cursed him. 'सप्तपद्मेण राजासौ समुत्पन्न-
वाहन । वापकर्मसमाचारे बध्ने प्राप्स्यति पुनरिति ॥ समन्ताद्योजनगतं विषयं यास्व
पुनरिति । ध्वस्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ सर्वसन्तपि ब्रामीह श्यावरानि चराणि
च । महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽनगम् ॥ दण्डस्व विषयो वावत् तावत्सर्व समुच्छ-
यम् । पांसुवर्षमिवालयं सप्तपद्मं भविष्यति ॥'. The region thus cursed came
to be called Dandakāraṇya. 'तत्त्वासौ दण्डविषयो विन्ध्यदौवलयोर्द्वय ॥ शाली
मृगार्णिजा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते । वनःप्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ॥ नप-
स्विनः स्थिता ह्यत्र अनस्थानमसौऽनवत् ॥'. The word is explained in the
Com. C. V. St. 6.

Stanza 2—

अदात्तप्रमाणः. दह् (व) is added to a root beginning with a consonant
and having one vowel to form its Freq. base. "भातोरेकाचो इत्यर्थः क्रियासम-
न्विहारे दह्" ३।१ २२। The Freq. is not thus formed from a root beginning
with a vowel like ईष् or from a root having more than one vowel like
आगृ. To this Sūtra there is a Vārtika "सूत्रिसूत्रि—" which shews that दह्
is to be added to दृष्, सूष्, सूश्, सूज् (roots of the 10th conj. are to be
considered अनेकाच्), अद् क्, अश्, and ऊर्ज्. e. g. सोसूच्यते । सोसूच्यते ।
नोसूच्यते । (In the Freq. the vowel of the reduplicative syllable takes Guṇa.

“गुणो बहुलको” (३११८३॥), अराव्यते (the vowel अ of the reduplicative syllable is lengthened in the Freq. “रीर्घोऽकितः” ३११८३॥), अराव्यते (अ and roots ending in अ preceded by a conjunct consonant take their Guna in the Freq. “वडि च” ३११८३॥) अराव्यते । ऊर्णोनूयते ।

अरण्यानी. Fem. from अरण्य in the sense of ‘a great forest’, ‘महद्भिन्नं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ।’

Stanza 4—

रघुव्याघ्रौ. The question is—how is रघु to be taken in the sense of राघव? The अपत्यार्थं अण् affixed to it can not be dropped, as it is dropped in the case of अङ्गाः, वङ्गाः, मगधाः by “तद्वाजस्य बहुषु तेनैवाश्रित्याम्” २११८३॥; because in the case of रघु the अपत्यार्थं termination is not तद्वाज. अण् and other terminations that are affixed to the names of countries that are also the names of Kshatriyas are designated तद्वाज. “ते तद्वाजाः” २११८३॥. रघु is not the name of a country. रघु therefore must be taken in the लक्ष्य or secondary sense of ‘descendant of Raghu.’ Bha. Di. solves the difficulty in the same way. “रघुनरामव्ययं वश्ये” “निर्द्वयमाना यदुभिः कथञ्चित्” इति तु रघुबहुवचनोत्पत्त्ये लक्षणया । सिद्धा० कौ०. On the Sūtra “बहुवच इमः प्राच्यभरतेषु” २११८३॥ the same question is solved in the same way in Haradatta’s Padamanjari.

In the Sarasvatikanthābharana, the second half of this verse is different. There the verse reads as under:—

‘आहिवातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाग्रमं सतः ।

स्वामहीषीसन्तु वङ्गौ वृद्धौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥’

It is instanced there as containing a शङ्क्यशेष, called व्यर्थ, which is thus defined:—‘व्यर्थमाहुर्नितार्थं यद् यथा स्वान्निष्प्रयोजकम्’ The notes on it run as follows:—‘आहिवातां वृद्धिस्वेताभ्यानेव साधिति रघुव्याघ्रावित्यनेनैव रामलक्ष्मणाविति तनुमित्यनेनैव स्वामिति अहीषीवित्यनेनैव वङ्गाविति वश्ये इति मतार्थत्वम् । न च शरभङ्गाग्रमग्रमं तनुतोमौ वा अग्रतः कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वम् । अतः स्वयं व्यर्थनामा वाक्यस्य महावाक्यस्य च शेषो भवति ॥

The reading of the text has no such fault.

Stanza 8—

वासतेय. To पयिन्, अतिथि, वसति, and स्वपति, वञ् (एव) is added in the sense of ‘सब साधुः’. पयि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । Also वसतो साधुः वासतेवी राशि । स्वापतेयम् (धनम्).

शक्योत्थायम्. This is णञ् affixed to उद्+स्था according to the Sūtra

"अपावने परीस्ताथात्" ३११५३।। जसृङ् is affixed to a root in the sense of 'hurry', when the उपपत् is in the ablative case. अद्योत्थायन् means 'अद्यया उत्थाय । एवं ताम खरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते । अद्योत्थानमन-मादित्यते ।' काचि०. Jaya says:—"स्वस्था मुखपावनशीग्यपि न कृत्वा." Other instances of this sort are "रन्नापकर्षे पयः पिबति । आह्नापकर्षेनपुषान्मनसवति ।".

क्रम् with वि is Atma, in the sense of 'walking.' 'अथासीनां गतिविशेषो विक्रममुच्यते' says काचि०. Bha. Di. also says:—"साधु विक्रमते वाजी". But here the sense is simply 'walking'. Kāsikā says:—"यद्यपि क्रमिः परविहरण एव पच्यते क्रम् धात्वधिके इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्वाङ्मनसवमुक्तम् । परविहरणे इति किम् विक्रमव्यञ्जिनसंदिग्धः । विक्रमति means दिशो भवति । स्फुटति ।

Stanza 9—

क्रम्यजुषम्. The compound comes under अचतुर्वि. Vide note on C. III. Ś. 47.

सामिन्यान्. सामन्त साधवः सामन्याः सामाध्येतारः.

शूत्यम्. शूलं लोहशलाका तस्मिन् संस्कृतं शूत्यम्, 'roasted on an iron-spat' 'लोहशलाकाया मासं संमध्य दस्यच्यते तच्छूत्यमांसम्' शब०.

उख्यम्—'Dressed in a pot.' उखा is पिटर or द्याली. 'स्थालं भाजनमेवेति स्थाली स्वात्पादलोखलो' मेदि०.

Stanza 10—

सर्वाङ्गीणे. छ (ईन) is affixed in the sense of 'pervading it' to सर्वपय, सर्वाङ्ग, सर्वकर्मेत्, सर्वपञ्च, and सर्वपात्र. "तत्सर्वदेः पञ्चयङ्गकर्मेत्पञ्चपात्रं व्या-ओति" ३१३७।। ०, १. 'सर्वपयं व्याओति सर्वपथीनी दयः । सर्वाङ्गीणस्ताप । सर्वकर्माणि पुरयः । सर्वपञ्चीणः सारथिः । सर्वपात्राणि ओदनः ।

ञ् is changed to ज्ञ as in भान्भोगीज, पितृभोगीज, and सर्वभोगीज. The Sūtra that is applicable here is "अट्कुप्वाहुत्पूर्वस्यवायेऽपि" ८११३।। 'समानपदे' is to be supplied here from the preceding Sūtra "एवाभ्यां नो ञः समानपदे" ८१११।। On 'समानपदे' the Manoramā says:—"पर इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यस्तसाममेव अखण्डमिति भावत् ।" In Śabdaratna we find the following note on अखण्डम्:—

'तत्त्वे च निमित्ताधिकरणनिमित्तमद्वयव्यतिरेकत्वम् । तेन साहचर्यमिति इत्यत्र णत्वसिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययसाक्यस्य वा तत्त्वाभावात् । अत एव "आत्मद्विभञ्जनः" इति सूत्रस्यमाचार्यादणत्वं चेति वार्तिकं चरितार्थम् । सुपर्वणेत्वादिभिर्द्वये निमित्ताधिकरणेति । यद् यत्र लोके विभक्तीतरानपेक्षतयार्थकोधकत्वेन दृश्यम् । तेन

गन्धर्वगानमिरक्तसौ सुदुत्यसेः प्राक् समासेऽपि जत्वं न । शुभादिषु नृनमनसम्बन्धु
संज्ञाभूतौऽस्यञ्च इति तस्य कर्णार्थस्वरस्य जत्वे स्थापकता भाष्योक्त्या नासङ्गता ॥

Thus समाज is explained as मस्यञ्च and by मस्यञ्च we have to understand that the विमिश्रितम्, that is ह्, should not be in a *pada* in which विमिश्र, that is क्, र्, or व्, is not found. In सर्वाङ्गीन, न् can not be said to be in the *pada* अङ्गीन, for अङ्गीन is not a *pada*. सर्वाङ्ग is a *pada* or सर्वाङ्गीन is a *pada*, but अङ्गीन alone or the affix ईन is no *pada*; for it should be remembered that ए (ईन) is added to सर्वाङ्ग, that is, here to सर्वाङ्ग and not अङ्ग by the Sūtra "तत्सर्वाङ्गि-पञ्चमङ्गकर्मवचनस्य व्याप्नोति" ५१२ III. Thus सर्वाङ्गीन being one *pada* we have र् and न् in the same *pada*. The reading सर्वाङ्गीने is therefore ungrammatical. Though Jaya, has adopted सर्वाङ्गीने, at li he himself has सर्वभोगीनमुत्तमम्' O. VI. St 98, where he says:—
"अहं कुशादि-व्याधिना जन्मम्."

The remarks of Vṛttikāra, Bhāṣyakāra, and Kaiyata on the Sūtra "पूर्वपदास्तंज्ञायावन्" ८११३॥, favour this view.

'पूर्वपदास्तंज्ञायावन्तरपदमङ्गणम् । पूर्वपदास्तंज्ञायावन्तरपदमङ्गणं कर्त्तव्यम् । किं प्रकी-
ञ्जन् । तद्विजितपूर्वपदस्याप्रतिषेधार्थम् । तद्विजितस्यास्य पूर्वपदस्यस्य च प्रतिषेधो ना भूत् ।
स्वारपादनः । करणमिषः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति संब-
न्धिशब्दाभावेन । तस्मिन् पूर्वपदे उत्तरपदं भवति । तस्मिन् चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तच्च
संबन्धाद्वैतद्वयमन्त्यं भवति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्यस्य निघन इति । किं च मध्ये-
तद्भवति । उत्तरपदं प्रति । संज्ञायां निघनवचनेऽप्रतिषेधाभिघनमप्रतिषेधः । संज्ञायां
निघनवचनेऽप्रतिषेधाभिघनस्यास्य प्रतिषेधो विज्ञायते । अग्न इति । तच्च को शेषः ।
तच्च निरर्थं जन्मप्रसंगः । तच्च पूर्वैव संज्ञायां आसंज्ञायां च निरर्थं जत्वं प्राप्नोति । भोग-
विभागास्तिस्रश्च । भोगविभागः कर्त्तव्यते । पूर्वपदास्तंज्ञायावन् । तत्त भवः । गान्तात्पूर्व-
पदाया च वाच्यता च जन्मप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधो वा । यथा
सर्वगानसंज्ञायावन् । वक्तुं च सर्वगानसंज्ञायावन् । निपातनान्नत्वाभावः । यथा पुन-
स्तच्च निपातनं क्रियते सर्वासीति सर्वगानानीति । इहेदानीं किं निपातनम् । इहापि
निपातनमस्ति । किन् । अमुगानाविभक्त इति । नैव वा पुनरप्य जत्वं प्राप्नोति । किं
कारणम् । समानपद इत्युच्यते । न चैतत्समानपदम् । समासे कृते समानपदम् । समा-
नपदमेव मिरक्तं न चैतमित्यस्य समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्छेदनात्
गन्त्यते । समानपदान्नसामर्थ्यात् । अहि हि वत्समानं आसमानं च तच्च स्वात् समानप-
दान्नमनर्थकं स्वात् ।

On this Kaiyata's remarks are:—

तद्विजितेति । पूर्वपदे चो शौ साभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव जत्वंमिति नियमाव-
संज्ञायां तद्विजितपूर्वपदस्यस्यापि जत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदमङ्गणं कर्त्तव्यम् ॥ स्वारपाद्यञ्च
इति । स्वरपदादत्वं शेषं नञादिस्थात्कृत् । संबन्धिशब्दाधिति । पूर्वपदानवयो

एतेन "वमाद्य पीतप्रतिबद्धवत्ताम्" इति "वातुं न प्रथमं व्यवस्थानि जलं दुग्धमास्वपीतेषु" एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विहितो विहितवाङ् । सकर्मकाण्यविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि कः । "आशितः कर्त्ता" इत्यादौ । यथाहुः—"धातेरर्थान्तरे वृत्तेर्यथार्थेनोप-
संग्रहात् । प्रसिद्धेरपि वशातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" इति R'. This Com. gives all possible explanations. आशिता यावः आदिमवित्याशितकृषीनमरणम्. The augment वृ is to be added to the first member of the compound, as the word is used with the augment in the Sūtra (निपातनारपूर्ववत्त्वमुदाहरणम्). अलं कर्मणे अलंकर्मणः, अलं पुरुषाव अलंपुरुषीणः, राजाधीनः, आशि-
तकृषीनानि means 'in which cows have fully satisfied their hunger.'

आशितम्भवम्. To the root शृ, with अशित as its *upapada* changed to आशितम्, कच् is affixed in the sense of the instrumentality (करण) of the action of the root or the state (भाव) of it. 'आशितः भवत्यनेन आशितम्भवः श्रीरङ्'. This is करणार्थे कच्. 'आशितस्य भवन् आशितम्भवम्'. This is भावार्थे कच्. In the text the affix denotes भाव. The word means कृतिः.

The 10th and 11th verses are to be construed together. They form what is called युग्म or युगल.

‘शब्दां तु युगलं सम्पादितं विभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥’

Others designate them differently:—

‘एकः श्लोको मुक्तके स्वाद् शब्दां युगलकं स्मृतम् ।
विभिर्युगलतो योक्ता चतुर्भिस्तु प्रभञ्जकम् ।
वापावली पञ्चभिः श्वाङ् पञ्चिस्तु करहाटकः ॥’

Stanza 12—

जातीन. ‘जातेन शरीरपयासेन जीवति न तु वृद्धिवैभवेन स जातीनः’. सिङ्गा* की०. The explanation given by the Com. is from Kāśikā, जस्तेषां जातीनः शरीरं तदायासेन जीवन्तीति जस्तेषांजीविनः काशिके*.

पर्यङ्गलान्. On the Sūtra "रज्ज् कृदि..." Bha. Dī. says:—'पर्यङ्गिति पाठान्तरम् । पर्यङ्गलम्'. On पाठान्तरम् the Manoranā says:—पाठान्तरमिति । 'शृणुमसोऽदिः' इत्यादिप्रत्ययो बाह्यकात् पृथेरपि भवति । तया च भाष्ये पार्थ्वकृ-
तिरेषा तत्रभवतां सार्वदेवपार्थिवं हीदं शास्त्रमिति च प्रयुज्यते च पर्यङ्गेषा दशावरेति । पर्यङ्गलान् महाबद्धीराट् गैकटिकाग्रमानिति भट्टिः । समज्या परिषत् पर्यङ्गिति चन्द्रकोशः ॥'. Yājñyavalkya defines पर्यङ्ग as 'अत्यारो वेदधर्मज्ञा पर्यङ्गैवियतेन वा' ।

Stanza 14—

आतिष्ठु and **आयतीगचम्** are irregular *Avyayibhāva* compounds. They are classed under a group beginning with तिष्ठु. “तिष्ठुप्रभृतीने च” २।१।१०॥. तिष्ठु, वहु, आयतीगचम्, खलेयम्, खलेयस्य &c. are कालशाचक. प्राह्ण, यक्षिणम्, सुचम्, विचम्, संप्रति, and असंप्रति are in the group. The च in the Sūtra means that no other compound can be formed with them. ‘किमर्थकारः । एवकार्यः । तिष्ठुप्रभृतीन्येव । क मा भूत् । परमतिष्ठु ।’ भाष्य. On this Kāya says:—‘एवकार्य इति । समेकार्यत्वाभिप्रायानामिति भावः । तेन तिष्ठुप्रभृतीन्येवैकार्यमात्रविषयाणि भवन्ति न तु सप्तान्तरेणैकार्यभावे प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।’ Kāśikā also says the same thing:—‘चकारैज्वधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठुप्रति ।’ Then the question arises as to how आतिष्ठु is to be explained. Jaya says:—‘तिष्ठुप्रभृतीनि चेति चकारत्वात्तुक्तमुद्ययार्थत्वाद्यर्थभाव एव पुनः समासान्तरं न भवति ।’ There is another way of explaining it also. ‘तिष्ठुप्रभृतीन्त्येव चकारत्वावधारणार्थेनैव तेषां समासान्तरमपेक्षो नास्ति । सा तिष्ठुजपन् संध्यमित्यादौ वा इति पृथक्पठम् ।’ शब्देन्दु०.

आयतीगचम् ‘इह राजवेद्यः पुंवश्चावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ।’ सि० कौ०.

Stanza 15—

आर्योढम्. The compound is either ऊढमार्थम् or आर्योढम्. It comes under the group beginning with आहिताग्नि. आहिताग्नि, आतपुत्र, आतपत्र, आतपनम्, तैलपीत्र, धृतपत्र, ऊढमार्थ, and गतार्थ constitute the group. The group is an *आकृतिगण*.

असकौ. The form is either असकौ or असकः (Fam. असकः). ‘असकौ श्री असकौ जनः असकक्षमत्वादिप्रयोगोऽस्यधुरेव सत्येन मुख्यस्य बाधाहेति भावः ।’

Stanza 16—

वलिमम्. वलि comes under वानादि also, and so it has also न (a possessive affix like न) affixed to it by “लोमादिपानादिविच्छादिभ्यः वलेलचः” ६।२।१००॥. We have thus वलिम and वलिन, both meaning ‘having folds.’ We have वलिमया उदरभिया’ in वाच ६।१।३.

कर्णजाह्. कृण्व (कुण्व) and जाह्व (जाह्) are added to the groups beginning with पीडु and कर्ण respectively in the sense of तस्य पाकः and तस्य मूलम् respectively. पीडूनां पाकः पीडुकुण्वः. कर्णस्य मूलं कर्णजाह्वः. कर्णजाह् is found in the Mīla. Act V. ‘अपि कर्णजाह्विविदेशिताननं श्रियया तद्वृत्तिवर्त्तमानुमान् ॥’. We have similarly मुखजाह्वः, अग्निजाह्वः, गुल्फजाह्वः ।

Stanza 17—

सुपाद्. The Fem. is either सुपाद् or सुपरी like द्विपाद् or द्विपरी.

In the Dvandva पाणितलरङ्गुली, अङ्गुलि ought to precede पाणितल, as it has a fewer vowels ("अल्पाचरम्" २।२।१४ U). But this पूर्वनिपातवाक्य is अनित्य, that is, the rules regarding the order of words in the Dvandva compound are not invariably observed. What is the authority for it? The fact that the Sūtrakāra himself does not observe them invariably. In the Sūtra "समुहाभाजः" ४।४।१२६ U अनुह is used before अभ. In "लक्षण-हेत्वीः क्रियायाः" ६।२।१२६ U हेतु follows लक्षण. In his Ghantāpāṭha on 'सौष्ठवो-दासविशेषपालिनीम्' (किरा= १. १) Malli. says:—'अथौशर्मण्यस्याजायमन्तत्वेऽपि "लक्षणहेत्वीः क्रियायाः" इत्यन्त्याप्यस्वास्वपि हेतुग्रन्थस्य पूर्वनिपातमङ्गीरता सूचकतेऽह पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात्पञ्चात्र पूर्वनिपातः । वक्तुं च क्ताशिक्रियायाद् "अयमेव लक्षणहेत्वीयिति निर्देशः पूर्वनिपातस्यभिचारविज्ञप्तिः" इति ।'

Stanza 18—

शुद्धत्. इन्त is optionally changed to इत् at the end of a Bahuvrīhi compound, when preceded by अभ, अन्त, शुद्ध, शुभ, इय, and वराह ("अमान्तशुद्धशुभपुष्यवराहभ्यञ्ज" ९।४।१४५U). The reading शुद्धत् adopted by T. may be explained by taking च to include those words that are not mentioned in the Sūtra. 'अनुक्तसमुच्चयार्थभकारः। अहिम्। अहिम्तः। कारि०.

शांयु. च, न, इत् (हु), ति, हु, व, and वस् (व) are possessive affixes added to इत् and कम्.

Stanza 19—

चञ्चर्यमाणा. The Freq. is formed from हुर्, सद्, चर्, जप्, जम्, इह्, एह्, and ण् in the sense of भावगर्ही, that is, consurableness of the actions denoted by the roots. चर् and कल् have जुक् (Anuvāra) added after the reduplicative syllable. The अ of these roots is changed to इ. The penultimate इ and ए of roots ending in र् and ण् is lengthened when followed by a consonant. जुक् or Anuvāra is to be considered as if it were at the end of a Pada. 'जुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्भाष्यः ।'. Thus the forms from चर् and कल् are चञ्चर्यते, and चञ्चर्यते, पम्फुस्यते and पम्फुस्यते.

Stanza 20—

सहचरी. Bha. Dī. forms the word in the same way as Malli. 'कथम् 'भेदय स्थितां सहचरीम्' इति । पञ्चादिषु चरञ्जिति भाडाद् ' सिद्धा० कौ०,

पुरुषायुषः. It comes under अवसुरादि. So does स्त्रीपुंसौ in the next verse. They have अ added to them as समासान्त. cf. पुरुषायुषमीविन्वः Ragh. 1, 68.

Stanza 21—

असूर्येपश्यरूपा. In the compound असूर्येपश्य, अ is connected with दृश् and not with सूर्य, though placed before it. The compound is therefore असमर्प, but it is allowed because it conveys the sense, is समक. 'असूर्ये इति आसनमर्थसमासोऽयम् । इतिना नञः संबन्धात् । सूर्ये न पश्यन्तीति । गुणिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यवपरिहार्यवर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ।' काशिम. 'असूर्येपश्या राअश्रापः' means 'the king's wife confines herself in the harem, does not even see the Sun.' What is intended to be expressed is secrecy. 'गुणिपरं चेदं यवपरिहार्यवर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति । देवाश्च सूर्यदर्शनेऽपि प्रयोगो भवत्येव । यश्च तु सूर्यदर्शनाभावाच्च सूर्येतरचन्द्रादेर्वादर्शनं विवक्षितं तदा न ह्यश्च भवति अनभिधानात् ।' मनो०.

गौघ्रीने—Where there was formerly a cow-pen.

भीषण. According to Malli. it is formed by affixing लुट् (अनृ) to the causal base of भी, it being नन्धादि. The word विभीषण is found in the group of नन्धादि. If it were to be formed by affixing ल्युट् as Jaya. takes it, the feminine form would be भीषणी by the Sūtra "दिङ्गुणम्—" W 1. 1. 1, it being दिङ्. In Māgha where the Fem. भीषणा occurs 'वि-श्रु-र्विजालेक्षणभीषणाभ्याः' C. III. St. 45, Malli. derives it in the same way—'नन्धादित्वाद् कर्त्तरि लुट्भक्त्ये दाप्'.

Stanza 22—

शालीन. शालप्रवेशमर्हतीति शालीनोऽपृष्टः, modest, bashful.

Stanza 23—

चान्दनिक and **कार्णवेष्टनिक** are formed by affixing कम् (इक) to चन्दन and कर्णवेष्टन (ear-ornament) in the sense of 'looking graceful by it.' संपाद means गुणोत्कर्ष. चन्दनेन संपादि उत्कृष्ट चान्दनिकम्. कर्णवेष्टन or कर्णवेष्टक is ear-ornament. Jaya. reads कार्णवेष्टनिकम्. Kaumudi has also the same word. 'कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टनिकं मुखम् । कर्णालंकास-भ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।'

Stanza 27—

हारगवाणाम्. By the Sūtra "कुनति च" 4. 1. 1. 1 इ must be necessarily changed to ञ् in हारगवाणाम्. The Sūtra teaches that if the उत्तर-

पर (latter member) of a compound has a letter of the guttural class, then the न् coming at the end of the प्रातिपदिक (crude form of the word) or in नुम् (nom., acc. and voc. plu. ter. नि) or in any case termination is changed to न् necessarily, provided the पूर्वपर (first member) of the compound has क, र, or ए. *g.* वक्ष्युगिणी । वक्ष्युगिनः । स्वर्ग-
कामिनी । वृषवामिनी । In all these we have न् at the end of a प्रातिपदिक. In
वक्ष्युगानि । वक्ष्युगानि । we have न् in नुम्. In वक्ष्युगेन । वक्ष्युगेन । there is
न् in विभक्ति. The Sūtra "एकानुत्तरपदे नः" ८११२॥ that precedes "कुमति
न" shows that the rules are now no longer optional. 'न इति वर्तमाने
पुनर्नपठ्ये विकल्पाधिकारमिदमेतद्विपर्ययीकरणार्थम्' काशिक. Thus the Sūtra
"कुमति न" is दिव्यनन्वविधायक. It is difficult therefore to explain वर-
णनाम् adopted by Jaya, and some of the MSS. But we have instances
of the departure of the Sūtra "कुमति न" in 'व्यतिरेकमुखेन', used by com-
mentators on poetics, and 'कर्मेद्येन योगिनाम्' (G.ā.) These can only
be explained, we believe, by putting them under शुभादि which is an
आकृतिजन्य. 'अविहितलक्षणो नत्वप्रतिषेधः शुभादिषु प्रत्ययः' काशिक. Comment-
ing on the following passage from Manoramā 'न वा निबन्धनप्रत्ययविपर्ययी
सनीपत्नी वृषादिः प्रतीयते' S'abdaratnakāra says:—'चित्रगधीणामिति ।
अथ "कुमति न" इति नन्वः । इत्यप्यस्तु लैलकप्रभावात् ।

Stanza 30—

वृषत्यन्ती. ८. 'इति रानी वृषत्यन्ती वृषत्यन्तः शशास तान्' २५० १२-१४.
There Malli says:—'वृषः पुमान्' । "वृषः स्वादासदे धर्मे लीरमेदे च वृकले ।
पुराशिमेद्वीः वृक्यां वृषकभेदयोरेपि" ॥ इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति
वृषत्यन्ती कामुकी । 'वृषत्यन्ती च कामुकी इत्यमरः' ।

महोक्षम्. महोमाती वक्ष च महोक्षः. वक्षन् is changed to वक्ष. The com-
pound comes under the अचनुरादि group.

Stanza 31—

सासधमानायाः=setting with a censurable or vicious object. Freq.
Pres. Par. of सृ. Vide note on St. 19.

लोलूयाधान्. लोलूया is a noun formed from the Freq. base like
रोक्षः २० रोक्षशान्, O. 8, St. 82. The Freq. bases of रुह् and लृ are रोक्ष
and लोलूय. To the base य is affixed to form a noun "अप्रत्ययात्"
१११२०२१. To this टप् (या) is added to form the Fem. "अप्रत्ययात्"
१११४॥ We have thus लोलूया. In the case of रोक्ष, य is dropped before
the termination न्. "अतो लोपः" १११४४॥ teaches that the Ārdhadhātuka

(non-conjugational) अ is dropped before an Ārdhadhātuka affix. The अ of the Freq. अ as well as the affix अ is आर्धधातुक. The अ of रोह्य being thus dropped, we have रोह्य + अ. Further the ह् of रोह्य is dropped by "अस्य हलः" ३।१।५१॥ which means that the ह् preceded by a consonant is dropped when followed by an आर्धधातुक termination.

Stanza 32—

क्षेत्रियः. The word is thus explained in the Kāśikā with its different meanings:—'परक्षेत्रे चिकित्स्य क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मा-न्तरक्षरीरम् । तत्र चिकित्स्य क्षेत्रियः । असाध्योऽपस्यायनेयो व्याधिहृष्यते । नापृतस्य निवर्त्तत इत्यर्थः । अथवा क्षेत्रियं विषम् । अथपरक्षेत्रे परक्षरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथवा क्षेत्रियाणि नृणां च । आनि सस्यायै क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथवा क्षेत्रियः पारिवारिकः । परक्षराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः । सर्वं चैत-द्यमाणम् ॥'. 'क्षेत्रियं क्षेत्रजवृक्षे परदेहचिकित्सयो । परक्षारतासाधरीणयोः क्षेत्रियः पुमान् ॥' वेदि०.

Stanza 35—

सौभागिनेय and **दौर्भागिनेय** are formed from सुभग and दुर्भग. इणङ् (इण्) is affixed to them before they take अपत्यदाचक इक् (एय) ; because they come under कल्याणादि. Other ordinary words that come under the same group are वदेष्ट, कविता, नभ्रमा, and परक्षी. Words ending in ह्रस्व, भग, and सिन्धु take उभयपदवृद्धि before a Viddhi-making termination. We have thus सौभागिनेय, दौर्भागिनेय, वदेष्टिनेय, कविष्टिनेय, नाभ्रमिनेय and परक्षीनेय. परक्षी comes under अनुशातिकादि and therefore takes उभयपदवृद्धि. "अनुशातिकादीनां च" ३।१।२०॥

Stanza 37—

अनुष्णिमम्. वावेन निर्वृत्तानि कञ्चिन्नाणि. The compound means वञ्च-फलाहारो न चातिभोजनीयः.

असंस्कृत्रिमम्. सुद् is prefixed to कृ when preceded by सम्, and परि in the sense of 'decoration' or 'collection'. "संपरिभ्यां करोतौ भुवजे" ३।१।३३०॥ "समवादे च" ३।१।३४०॥. But sometimes स् is prefixed to कृ when preceded by सम् in another sense also. 'संपूर्वस्य कविर्भूवजेऽपि सुद् । संस्कृतं भशा इति ज्ञापमात्' । सिन्धु० कौ०. 'संपूर्वस्य कविर्भूवजेऽपि सुदिष्यते संस्कृतमत्रमिति' ; काशि०.

Stanza 38—

श्वःश्रेयसम्. वसीवत् (compa. of वसु-praiseworthy. 'वसुशब्दः प्रशस्त-वाची') and श्रेयस् have अ added to them at the end of a compound

when preceded by श्वत्. श्वत् means excellent. 'स्वभावाद्येह श्वःश्वम् . उत्तरपदार्थस्य प्रशंसाभाषीविषयमाचष्टे । श्वःश्वेयसं ते भूयात् । शोभनं श्वेयस्ते भूया-
विश्वर्षः । श्वोदसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ।' काशि०.

Stanza 39—

नक्तन्दिवम्. The compound comes under अव्ययसमूहः. The two adverbs that have the sense of the locative form a Dvandva compound and have अव्यय added to them as समासात्मन्. 'सप्तमर्थवृत्तयोरव्यययोः समा-
सोऽपि निपातनादेव' काशि०. रात्रिन्दिवम् and अर्धर्दिवम् also come under the same group.

Stanza 40—

The reading शाक्तिक found in some Mss. and G. and N. is not so good as शाकीक. इक् (इक) is added in the sense of तद्वत् प्रहरणम् by "प्रहरणम्" ४१४५५. To this Sūtra "शक्तिवटपोरीकम्" ४१४५५ is an excep-
tion. 'इकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः बाटीकः ।' काशि०. Amara and other vocabularies also give शाक्तीक and बाटीक. 'शाक्तीकः शक्तिवैतिकः ।' अम०. 'रघुर्मेघिनिकशाक्तीकबाटीकास्तत्तद्वृत्ताः ।' अभि० of हेम०.

Stanza 42—

'शुकणैः छिन्नेः । उगणैः भग्नहस्तपदेः । संभुग्नैः वक्तीकतोरुः ।' Jaya. 'पद्मे
पुरिता । मा पूरण इत्यस्मात् कर्मणि लिट् ।' Jaya.

Stanza 43—

Roots having indicatory इ take अयुच् (अयु) to form abstract nouns.
हुवेष्ट् कम्पने । हुतु उपतपे । हुवम् उत्तिरेणे । हुमाञ् सीत्ते । All these are द्विच्. We
have therefore वेपयु, रवयु, वनयु and भाजयु.

Stanza 44—

वक्षिणेर्मा. ईप् is changed to ईर्मन् at the end of a Bahuvrīhi compound when preceded by वक्षिण in the sense of 'a deer whose right side is wounded by a fowler.' The change is not made when there is no लुब्धयोग (contact of the fowler) as in वक्षिणेर्मे शकटम्.

उदन्यन्. The denominatives from अश्नन्, उदक, and धन are अश्ना-
यति, उदन्यति, and धनायति in the sense of 'He wishes to eat, wishes to
drink, and is avaricious'. When there is no such sense the denomi-
natives are respectively अश्कीयति, अश्नीयति, and धनीयति.

CANTO V.

Stanza 1—

वधिष्णू. Jaya, 'मायवा महाप्राणोद्गादनधीनौ' :

Stanza 2—

खड्ग' खड्ग, मुसल, &c. are all class-names (आतिवाचक names) and they are not names of animals (in the case of आतिवाचक names of animals इतरेतरद्वन्द्व is formed, e. g. **माद्वानक्षत्रिविदसूहाः**), the Dvandva compound of these should therefore be **सपरस्परद्वन्द्व** by the Sūtra "आतिरप्राणिनाम्" ३१४१॥ It should, however, be remembered that the समाहारद्वन्द्व is formed only when आसि is prominent, not when a fixed number of things is intended to be conveyed. 'आतिपरस्वे च आतिशब्दनामधेयमेकवक्त्रयो विधीयते न निवतद्वयविवक्षायाम् । इह कुण्डे नदपमतकानि विद्यन्तीति' । काशि०. It should be noted that the आसि in "आतिरप्राणिनाम्" means a class of objects and not a class of attributes or actions. 'नाभिदसुक्त्यायेन द्वयव्यातीनामधेयमेकवक्त्रयो न गुणकियाव्यातीनाम् । ऊपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुचनप्रसारणानि' । काशि०.

Jaya, says:—'खड्गादीनां बाष्पान्तानां द्वन्द्वेकवक्त्राय कृत्वा पञ्चासेन सविता गवेवि शाककार्यविविधात् सः । भन्वया समुदायस्य आतिरप्राणिनामित्येकवक्त्रावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् । बाणगदनिवि' ।

आयुधच्छायम्. The Tatpuruṣa compound ending in सेना, सुर, छावा, शाल, and निष्ठा is Masc. or Neu. "विभावा सेनामुरच्छावाशालनिष्ठानम्" ३१४२॥ But the Tat. ending in छावा is only Neu. if the plurality of the first member of the compound is implied (छावा बाहुल्ये । ३१४२२). बाहुल्य in this Sūtra means पूर्वपदार्थबाहुल्य. 'पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शतमाहीनां हि बाहुल्यं गन्धते । शलमच्छावम् । हस्तच्छावम् । बाहुल्ये इति किम् । कुट्यच्छावा' । काशि०.

Stanza 3—

ध्यायं व्याघ्रम्. Mall. says that the च of the Sūtra "आभीक्ष्ण्ये नमुत् च" ३१४२३॥ shews that the form is repeated. च rather shews that स्या (स्या) is also added in the sense. विद्वा विद्वा or व्याघ्रे व्याघ्रम्. 'चकारात् स्या च । द्विर्वचनसहितौ त्वापमुलौ आभीक्ष्ण्ये शीतयतः न केवलम् । "आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः" इत्युपसंख्यानार्त् द्विर्वचनम्' । काशि०.

Stanza 4—

पारेसमुद्रम् is better than मध्येसमुद्रम्, Lanka being on the other side of the ocean.

गतिम् is better than वृत्तिम्, as the latter gives no additional sense.

Stanza 5—

राक्षससमम्. समा at the end of a Tatpuruṣa compound becomes neuter, that is, is changed to सप्तम्, when preceded by a word having the sense of king or by a word meaning an evil spirit: e. g. 'इनसमम् । ईश्वरसमम् । इह कस्मान्न भवति । राजसमा । पर्यायवचनस्येवेत्येते । तनुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाकार्यमिति । अमनुष्यपूर्वा । रक्षःसमम् । पिशाचसमम् । इह कस्मान्न भवति । काष्ठसमा । अमनुष्यराज्यो कश्चिदपेक्षेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजानमनुष्य-पूर्वेति किम् । ऐवइतसमा ।' काशिक०.

The Corn. seems incomplete.

Stanza 6—

रक्षःप्रकाण्डको. The compound is formed by the Sūtra "प्रशंसावच-
नम्" ३१/११॥. A आतिशयवचन noun is compounded with मतलिका and other words which are established as meaning excellent. 'कश्चिदस्याः प्रशं-
सावचना नृप्यन्ते मतलिकाइत्येते च विशिष्टलिङ्गत्वाइत्यमल्लिङ्गेऽपि आतिशयइ, त्वलिङ्गो-
पासना एव समावाधिकरणा भवन्ति ।' काशिक०.

भूमिबर्धनौ अरुषाताम्=Were made to turn to dust.

Stanza 8—

विनसा. When नासिका is preceded by वि, it is changed to व or वस. "वेर्षो वक्तव्यः" विगता नासिकाऽस्य विवः । "कथम्" ॥ विवः । 'कथं तर्हि विनसा इत्यन्यथेति भट्टिः । विवदया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।' सिद्धा० को०. Thus Bha. Di's explanation is that विनसा is Inst. Sing. of विनासिका which is to be taken as a कर्मधारय compound. विगता चासौ नासिका च विनासिका इत्या विनासिकया विनसा वा. "वेर्षो वक्तव्यः" is a Vārtika on "उपसर्गाच्च" ३१/११॥ which is applicable to नासिका at the end of a बहुव्रीहि com-
pound. When the compound therefore is taken to be कर्मधारय, नासिका remains unchanged. But नासिका is changed to नस् optionally before terminations beginning with Acc. Plu. "पश्चोनास् इति वासन्तवृषत्पक्षीपन्यक-
म्लकजुदम्रासञ्छमृतिषु" ३१/११॥. The Inst. Sing. is thus विनासिकया or विनसा. Further the Inst. is taken in the sense of उपलक्षण. "इत्थंभूतल-
सजे" ३१/११॥. Hence विनसा is equal to विगदया नासिकयोपलक्षिता.

Stanza 10—

पात्रेसमितैः—ready at meals but not on occasions of need. The compound implies censure, 'पात्रेसमिताः भोजनसमये एव संगताः न तु कार्ये' सिद्धांशौ. The च in the Sūtra "पात्रेसमिताएवच" ३।१।१८। shews that the words coming under the group can not form a part of any other compound. 'चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे कृत्कृतवा प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।' सिद्धांशौ. The Kāśikā reads "पात्रेसमितैरेवच". Malli's reading is also पात्रेसमितैः. The reading found in the Bhashya is पात्रेसमित. According to the Kāśikā the censure is thus implied:—'अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्रे एव समिता न पुनः कश्चित्कार्ये ।' पात्रेवहुनः, कृपमण्डकः, कृत्कृच्छपः, उदुम्बरमण्डकः, नगरकाकः, नातरिपुष्पः, पिण्डीशूरः, पितरिशूरः, मेहेनर्षी, मेहेशूरः are among the group. The group is an आकृतिगण.

खट्वाकदः—lying on a bed when forbidden to do so, hence going astray. The compound implies censure. It is a निव्यसमास; because the sense of the compound can not be implied by a sentence. 'क्षेपो निव्यास च समासार्थ एव तेन विभाषाधिकारेऽपि निव्यसमास एवाद्यं न हि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वाकदं चेह दिनार्यप्रस्थानस्त्रोपलक्षणम् । सर्व एवापिनीतः खट्वाकद इत्युच्यते । खट्वाकदो ज्ञान्तः । खट्वाहुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः ।' काशिके. The Bhashya on this Sūtra gives the sense clearly:—

'क्षेप इत्युच्यते । कः क्षेपो नाम । अर्थात् आत्मा सुसुप्तिरनुज्ञातेन खट्वाकदोऽव्या । न इदानीमप्यप्या करोति स उच्यते खट्वाकदोऽयं आत्मा नातिव्रतवानिति ।'

On this Kaṣyapa says:—

अधीत्येति । अवधारणा वेशाभ्यवने निष्पारिते गृहस्याग्रमः कर्त्तव्यः । अन्यथेति । असमाग्रेऽभ्यवने श्रुतिव्यवहारो कः खट्वाकदोऽयं करोतीत्यर्थः । खट्वाकदं नातिव्रतवानिति ।

अत्यन्तीनस्वम्. स (ईव) is added to अत्यन्त in the sense of गामी. 'अवधारणास्वन्तानुकामं गामी' ५।२।११।। अवधारणं गामी अवधारणीनः. "विपरीताद्य". We have thus पारावारीनः. "विगृहीताक्षीभवते". We thus get अवारीनः and वारीनः. अत्यन्तं गामी अत्यन्तीन भूतं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । अपेक्षं गन्तेत्यर्थः । In the text it must be taken as Malli. takes it. 'Invariably coming, that is, coming only to yourself.' अत्यन्त must be taken in the sense of निश्चित as in 'कस्यात्यन्तं सुखमुपभूतं दुःखमेकान्ततो वा' मेघः.

In the reading 'नात्यन्तीनां त्वमुन्मत्ताः' found in D. 'अत्यन्तीना means very fickle, 'अत्यन्तवचनसूत्रा' which is fickle by its very nature.'

Looking to the general sense of अस्थन्वीन, the reading of D. is preferable.

Stanza 12—

आमिषीय=Suitable for the preparation of आमिषा, a mixture of boiled milk and curd. 'आमिषा सा शुभेष्णे जा कीरे स्वाधिविद्योगत' अम-
शुत means एक.

Stanza 13—

कविचारिणः. For Malli's note on it *Vide* remarks in the note on सुतामुच्यते O. I. St. 11.

परस्पररीणाम्=Enjoyed by father and grand-father, transmitted by father and grand-father, ancient, hereditary. The word is formed by affixing क (ईन) to परपरतर (which is changed to परम्पर) in the sense of 'enjoying it'. 'परम्परारब्धो विनापि प्रत्ययेन वृद्धते । मन्निपरम्पर मन्नि भिन्नसीवि । तच्छब्दाभ्यन्तरेण वृद्धयम् ।' काशिक.

Stanza 14—

इंसनादिनी is variously defined —

'गजेन्द्रगमना तन्वी कौकिलालापसंयुता ।

नितम्बे शुर्विणी या स्यात् सा सृता इंसनादिनी ॥'

or 'गस्या नितम्बिनी या तु इंसशीलानुगामिनी ।

मत्तकौकिलसंशयसा सा शैवा इंसनादिनी ॥'

Bharatmalika takes इयामा as a sort of woman, not as equal to इयाम-
र्णा । He says:—'पूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या कृताङ्गीत्यर्थः । पूर्वाकाण्डवत् इयाम-
र्णेति स्वाकृतां पुराणविरुद्धं तत्र गौरवकथनात् । इयामाम्यपोधमण्डलावाधौ कथौ
वधा "शीते सुखेष्णसर्वाङ्गी प्रीत्ये तु सुखशीतला तत्तत्कान्तमवर्णाभा सा स्त्री इयामेति
कथ्यते ॥" "स्तनौ सुकटिनी दस्ता नितम्बे च विद्यालता । मध्ये क्षीमा भवेद्या सा न्यपोध-
परिमण्डला ॥" आदिपुराणे क्षीपुरुदलक्षणाध्याये न्यपोधपरिमण्डलक्षणमुक्तं वधा "प्रसा-
रितमुज्ज्वले नभ्यभगइयान्तरम् । उच्छ्रायेण समं दस्त न्यपोधपरिमण्डलम्" ॥ Malli.
explains इयामा in Megha. and Māgha as 'यौवनमभ्यस्था'. He quotes
दस्त in support of his meaning. "इयामा यौवनमभ्यस्था" इत्युत्पत्तिलो-
कात् ।

Stanza 20—

नन्दयुः and निमज्जयुम्. For the forms *Vide* note on O. IV. St. 48
'इतदि सप्तजी' । 'इमसो शुज्जी' । Thus both the roots are द्वि.

Stanza 22—

मनावी. There are three Fem. forms of मनु. They are मनावी, मनावी, and मनु.

सीमन्तिनी. 'सीमन्तः क्षेत्रेभ्यश्चि परकपस्वम् । अन्वयः सीमान्तः । स विभक्ते यस्मा इति इति ।' Jaya.

Stanza 23—

वाचाले. "वाचालाच्चौ बहुभाषिणि" ५२।१२५।. वाचल् (वाच) and आल् (आ) are added to वाच् to denote one who speaks much. The Vartika "कुस्तिव इति वक्तव्यम्" shews that the terminations are affixed in the sense of 'one who speaks much that is censurable.' कुस्तिव बहु भाषते स वाचालः वाचालो वा. 'वस्तु सम्बन्धं बहु भाषते स वाग्मीत्येव.' वाग्मी, formed by "वाचो विनिः" ५२।१२५ II, means an eloquent speaker.

रावणः. The word is thus explained by Malli. in his Sarvaśāstrāḥ 'विश्ववसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विमहः । "तत्त्वापत्यम्" इत्यपि कृते "विश्व-वसो विश्ववपरावणो" इति प्रकृते रावणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तदुस्तरकाण्ये—'वस्माद्लोकत्रयं चैतद्वाचितं भवनागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना पीतो भविष्यति ॥' इति । रौतेर्णन्तात्कर्त्तरि लुट् ॥' Malli. on Magha C. I, St. 48.

आश्वसीहि seems to be the reading of some Mss. as appears from 'रञ्जाक्षपाद' in the Com.

Stanza 26—

Jaya. takes नतम् as one *pada*. 'नवं नतमुत्तमम् । नृपतिव भवा । सोऽहम-त्यजं स्वयम्वाङ्' । अव०.

Stanza 27—

आहोपुरुषिकाम्. अहोपुरुष is not found in the group of मनोज्ञादि which, besides, is not on आकृतिगण. Malli's derivation is therefore better than that of Jaya, and other commentators, to whom he refers by 'केचित्.' मयूरध्वंसकादि is an आकृतिगण, and आहोपुरुषिका is found in it in the Ganapāṭha. 'आकृतिगणोऽयम् । तेन । अकुतोभवः, कान्दिशीकः (कान्दि-शीकः), आहोपुरुषिका, अहमहमिका, वदृच्छा, इतिरेवाहिर, सम्पृज्जावृज्जा, इष्ट्यान्तरम्, भवदयकार्यम् इत्यादि सिद्धम्' ।

The figure of speech noticed by Malli. in this verse is उवाच, which consists either of the description of extraordinary prosperity or in the

greatness of some one collaterally brought about. 'उवाच वस्तुनः संपन्नहतां चोपलक्षणम्' काव्य०. The following is an instance of the second kind of उवाच :—

‘तद्विमरण्या यस्मिन्वशरथवचनामुपलक्षणव्यसनी ।

निवसन्बाहुसहायचकार स्तःसर्व रामः ॥’

Here इण्डका is वर्णनीया (subject in hand) and राम is subordinate to the subject in hand (उपलक्षणम्). The greatness of उवाच is increased by the greatness of Rama. ‘महत्तः श्रीरामस्वारण्यात्कर्षकतया तदनुभावः’. We might say that there is अतिशयोक्त्यलंकार also in the verse, पूर्णचन्द्रस्य सर्वदा संनिध्यसंबन्धेऽपि तद्वर्णनारसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः.

Stanza 28—

इतरक्तः. इतः=an excellent thing. ‘जातो जातो यदुत्कृष्टं तत्रि एव प्रचक्षते.

पुतकतायी=Wife of पुतकतु or इन्द्र. The affix डीप् shows पुत्रीम्. ‘यया हि पुता कतवः पुतकतुः सा भवति’ काशिका.

Stanza 31—

मशिध्वत्. Another form is मशुध्वत् which is the reading of Es and Ts.

Stanza 32—

हस्तरोधम्. Mall. is in favour of taking this as a Bahuvrīhi compound, qualifying वस्तु and rightly. It can not be taken as जगन्मन्त्र as Jaya. takes it, because the Sūtra “सप्तम्यां चोपवीडरुधकर्षः” ३।४।२९१ requires the root उपरुध् and not रुध् alone. ‘उपरुध्ः प्रत्येकमभिसंबन्धते’ काशिका. ‘मूले पीडापीनां समाहारश्च हं कृत्वा उपपूर्वः पीडाशिरिति उत्तरपक्षेणः समासः इति भावः पुंस्त्वं तु सौम्यं पश्यत्यर्थे प्रथमा ।’ मनो०. Hence the Sūtra means ‘उपपूर्वः पीडरुधकर्षः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात् तृतीयान्त उपपदे जमुत्प्रत्ययो भवति’ काशिका. Hence the जगन्मन्त्र form should be हस्तोपरोधम् and not हस्तरोधम्.

After “सप्तम्यां चोपवीडरुधकर्षः” इति जगन्मन्त्र in the Com. इति केचित् ought to be supplied. It seems to have been omitted by the copyist.

Stanza 33—

कार्तवीर्य is सहस्रार्जुन. When he was once enjoying जलक्रीडा with his wives in the Narmadā, his thousand hands changed the current of water so that it carried away Rāvana’s materials of the worship of Śiva. Rāvana was therefore enraged and went to fight with Arjuna. Arjuna

captured Rāvana and tied him by his bow-string. 'स तु बाहुलक्ष्मणेन बला-
भूय दधानम् । बन्धं बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ॥ . . . राक्षसांश्चासवा-
मास कार्त्तवीर्योऽर्जुनस्तदा । रावणं दृष्ट्वा जगत् प्रादिवेश सुहृत्तः ॥' रामा० उच्य० ३२ स०.
On hearing this पुनस्त्व, the grandfather of Rāvana, went to Kārtavīrya,
and requested him to release Rāvana. 'मयाग्रस्थोपदिजेतरं लिप्पन्ती सागरा-
मिलौ । सोऽग्रं मृधे स्वया बद्धः पौत्रो मे रणतुर्ज्वः ॥ पुत्रकस्त्व बधः कीदं नाम विन्वायिते
स्वया । मदाक्यायाप्यवतानीऽथ मुञ्च बल्य दधानम् ॥ पुनस्त्वातां प्रगृह्याथ न किञ्चन
वचोऽर्जुनः । मुनो वैव पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं महद्वरम् ॥' रामा० उच्य० ३३ स०. Then a
friendship was formed between them. The friendship thus brought
about is हीनसंधि ignoble to Rāvana. The वैत्री is mentioned in रामायण.
'ततः स राज्ञ विजितायनानां सहस्रबाहोरुपलब्ध वैत्रीम् । पुनर्तृपतां करतं चकार
अचार सर्वां पृथिवीं च हपात् ॥'. This incident is mentioned in the Rāgha.
'अथाबन्धमिच्छन्नुज्जैन बल्य विनिश्चयसङ्कपरंपरेण । कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्के-
श्वरेणोदितमाश्रयात् ॥' ३१४०॥ Hemādri thus comments upon the inci-
dent. 'पूर्वे हि ज्ञानकेलिलोदितनासिगीजानार्योऽर्जुनमुजपरिभरुद्धरेववारिप्रवाहापहृत्-
शिवलिङ्गात्प्राकृषितं दधस्तागतं स्वर्णं मृधे जित्वा कार्त्तवीर्योऽर्जुनो विजयापञ्चाद-
ब्धेन बद्धन्वे इत्यादिः ।'. Thus Kārtavīrya was slain by Parāśurāma for
having violently carried away the Kāmadhenu of his father, Jama-
daghu. This is thus described in the Mahābhārata:—

'कदाचित्तु सधैवास्व विनिष्कन्ताः सुताः प्रभो ।
अथानुपपत्तिर्परिः कार्त्तवीर्योऽबवर्त्तत ॥
तनाग्रमपरं प्राप्रमृधेर्भावां समर्चयत् ।
स तुङ्गमदत्तंमत्तो भाभ्रवन्स्यार्चनम् ॥
प्रमथ्य आश्रमासस्माद्धोमधेनोस्तथा बभ्रत् ।
अहार बल्यं कीदन्त्वा बभ्रत् च महाह्रुताम् ॥
आगतश्च च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोदरुर्वा दृष्ट्वा कीदो रार्थं समाविशत् ॥
स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्यमुपाह्वयत् ।
तस्माद्य दुधि विक्रन्द्य भार्गवः परवीरहम् ॥
चिच्छेद निशिदैर्भङ्गैर्बाहून् परिषसनिमात् ।
सहस्रसंमितान् राजान् प्रगृह्य हचिरं धनुः ॥' वनपर्व. अ० ११६.

Stanza 36—

कन्याशुल्कम्. Jacaka had vowed that he would marry Sitā to
whoever strung the bow of Śiva, which was with him. 'सहि यो रौद्रं
धनुरारोपितगुणं करोति अस्मै कन्या दीयत इति मून्वीकृत्य स्यापेदम् ।' Jaya.

Stanza 38—

सुखजातः, सुरापीतः, and मज्जन्धः are all Bahuvrīhi compounds in which the past participles, which being adjectives should stand as first members of compounds, are used as second members. They all come under आहितादि, because it is an आकृतिगत. The Sūtra “वाहि-
ताद्यादिषु” २।२।३०॥ teaches that past participles may stand either as first members or as second members. We have thus आहितादिः or अ-
प्राहितः, similarly सुखजातः or जातसुखः, सुरापीतः, or पीतसुरा, and मज्जन्धः
or मज्जन्धकः. (“मज्जन्ध” २।२।२५॥ कप् being affixed as समासान्त, to a Bahu-
vrīhi compound ending in a Fem. ईकारान्त or ऊकारान्त noun or in ककार-
ान्त noun).

Stanza 39—

भीतकृदमाकुक्ष्य=reviling that he was a coward. क्खम् (अम्) is
affixed to कृ, preceded by an उपपदा in the accusative case, when,
censure is implied. ‘चोरकृदमाकुक्षति’ means ‘चोरोऽसि इत्युक्त्वाकोक्षति ।
चोरकृदमाकोक्षसंपादनार्थमेव नन्दसो चोरः क्रियते ।’ काशिकः. As Bha. Di. says
कृ is here used in the sense of ‘uttering’. ‘करोतिइकारणे । चोरश्चमनुष्यावै-
क्यर्थः’. Thus भीतकृदम् means भीतोऽसीरुच्चार्य.

यातयामम्=Worn out. It either, means ‘aged and exhausted’, or
‘stale.’ Here it means ‘aged and worn out’. ‘यातयामोऽम्यवज्जरीर्णे परि-
भ्रुकोऽभितेऽपि च’ हेमः. ‘यातः यातः उपभोगकालो भवत्यसौ’.

Stanza 41—

गेहेनदिनम्. Vide note on St. 10 for पात्रेसमितेः.

अभाययत्. भी has three causal forms, भाययति, भापयते, and भीषयते.
The two latter forms are used when भय proceeds from the हेतु (causal
agent). ‘प्रुञ्जो भीषयते । जटिले भीषयते ।’. When the source of fear is other
than the causal agent, भाययति is used, as in ‘कुञ्जिकयैर्म भाययति । भय
कुञ्जिका भयस्य कारणं न हेतुः’. हेतु means प्रयोजक. ‘हेतुर्हि परिभाषिकः स्वतन्त्र-
श्च (१. ६. कर्तुः) प्रयोजकः’. अभापयत्, the reading of E., is open to objec-
tion. The Sūtra “भीस्वोर्हेतुभवे” १।३।६८॥ teaches that भी and स्वी take
Atma. terminations in the causal when the fear proceeds from the
causal agent, and भी and स्वी are changed to भा and स्म in the causal
(भी optionally and स्वी necessarily) and hence form भापय or भीषय and
स्मापय as their causal bases when the source of fear is the causal agent
(“विनेतेर्हेतुभवे” ३।१।५६॥ and “निस्व स्मयतेः” ३।१।६०॥). We have thus भीष-

वते or नापवते and स्नापवते in the sense of हेनुमत्. On the Para. form विस्नापयन् in 'विस्नापयन्निस्मितमात्महृतौ' रघु-२. ३३. Malli. says:—'विस्नापयन् इति धाते वृणागमभाजं वक्तव्यम् । मन्त्र "विस्वं स्मवतेः" इति हेनुमद्विवक्षावानेवेति "भी-स्म्योर्हेनुमये" इत्यात्मनेपदे विस्नापयमान इति स्थात् । तस्मान्मनुष्याणां विस्नापयन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिदोपः ।' Bha. Dī. says:—'कथं सहि विस्नापयन् निस्मितमात्मवृत्ताविनि । मनुष्यद्वयंति करणैव हि तत्र स्मवः । अन्यथा ह्यातज्जपि स्थात् । सत्वम् । विस्नापयन्नित्येव शब्द इति साम्प्रदायिकाः । ब्रह्मा । मनुष्यवाक् प्रदी-उवकर्त्री विस्नापयते तथा सिद्धे विस्नापयन्निति प्लुताप्लौ कृतेति व्याख्येयम् ।'

Stanza 44—

Of all the readings त्वं तु भीरुः सुदुर्बुद्धे is the best.

Stanza 46—

अभ्यभिचारः. 'अभिचरन्निमुक्तमभ्यभिचारम् । "लक्षणेनाभिपरी आनिमुक्तये" २।१।१५। इत्यभिमुक्तयेऽप्यधीभावः । अभ्यभिचरन्तंगानी इति अभ्यभिचारः अभ्यभिचरीणः अभ्यभिचरीयः वा अभिचरानिमुखं सुदु गच्छतीत्यर्थः ।' 'अभ्यभिचार' is an अप्यधीभाव compound. To this क (ईय), ल (ईन), and वृ (य) are added in the sense of अन्तंगानी. The words thus mean 'valiantly encountering an enemy'.

Stanza 47—

Jaya. notices the reading मृगसुवौ for मृगसुवौ. He says:—'वृणसुवौ-विति पाठान्तरम् । तत्र तु अभिगमने मृगात् षोडि अभिगच्छतीति किम् ।' मृगसु and मृगसुन् mean 'a hunter.'

Stanza 48—

यथामुखीनः. यथा forms the first member of an अप्यधीभाव compound in the sense of यथावद्वत् ("यथाऽवद्वत्" २।१।१५). In यथा हरिस्तथा हरः, यथा has the sense of सादृश्य and therefore a compound cannot be formed of यथा and हरि. In the compound 'यथामुखम्' however, यथा has the sense of सादृश्य; it being an exception, being so used by Pāṇini. 'मुखस्य सवृत्तं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातमात्सादृश्येऽप्यधीभावः ।' To the word यथा-मुख, thus formed, ल (ईन) is affixed in the sense of दर्शन, i. e., a mirror or a reflector. 'दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः आदर्शविः प्रतिबिम्बाश्च दृश्यते' काशिका. Thus यथामुखीन means यथामुखं दर्शनः or यथामुखं दर्शनमस्तिन् i. e., प्रतिबिम्बाश्च इव, 'standing before (Sītā) so that her body may be reflected in his,' in other words 'standing just against Sītā.'

चित्रीयमाणः=causing wonder. It is a denominative from चित्र. To मयस्, गरिवस्, and चित्रस् (चित्र), कच् (य) is added, in the sense of मय-

ship, service, and wonder respectively. The last takes *Ātma*, terminations, 'नमः पूजायाम्' नमस्वति ईशान् (३. ०. पूजयतीत्यर्थः) ; वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्वति शुक्रम् (३. ०. परिचरतीत्यर्थः) । विषयः व्याधये । विषयिते (विस्वयते इत्यर्थः) । विस्वापयते इत्यन्ते) । ककार आत्मनेपदार्थः । काशि०.

Stanza 49—

सुगलोचना. सुगलोचने इव लोचने चत्वा सा, a Bahuvrīhi compound formed according to the Vārtika 'सप्तसुपमानपूर्वपदोत्तरपदलोचनं वक्तव्यं' on the Sūtra 'अनेकमन्वयवार्थे' २।३।२४। The Vārtika is thus explained in the Bhāṣya:—'सप्तनीपूर्वसुपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिरवक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपी वक्तव्यः । कण्ठेस्यः कानोऽस्य कण्ठेकालः । इदमुत्तमिदमुत्तरमस्योद्गुणः । उत्तरमुखः ।'. Kaiyata says:—'सप्ताने सिद्धे वचनमुत्तरपदलोचनार्थम् । उद्गुणमिदमेति । अवयवधर्मेण सुगुणवत्स्य व्यवदेशाद् इदमव्ययमानमिति उपमानपूर्वं उद्गुणशब्दः उपमानोपमेयवृत्तिरव्यवयोर्देशाधिकरणमनेति वचनमुत्तरपदलोचनार्थं च ।'. The Vārtika means that when the पूर्वपद of a Bahuvrīhi consists of two parts of which the first is in the locative case or an उपमान, the second member of the पूर्वपद is dropped. In कण्ठेकालः, एव, the उत्तरपद of the पूर्वपद कण्ठेस्यः, is dropped and so in उद्गुणः or सुगलोचना, मुख and लोचन, the उत्तरपद of the पूर्वपद उद्गुणम् and सुगलोचने, are dropped. The compound has already been sanctioned; but the Vārtika sanctions, as Kaiyata remarks, the dropping of the उत्तरपद. The question as to how इद्, the first part of the पूर्वपद, उद्गुणम्, is to be considered an उपमान, the real उपमान being the whole word, is settled by Kaiyata by extending to the whole the property which belongs to the part, मुख being the उपमान, the whole इद् may be looked upon as उपमान. When the compound is thus solved, it is an example of विलुप्तोचना, the उपमान, the उपमाद्योतक, and the साधारणधर्म being dropped.

Stanza 50—

योगक्षेमकरम्. योगक्षेम is well-being, security, as in 'योगक्षेमे बहाम्बहम्' (G. ३. १-२२). Bāṅkara there explains योगः as अयातस्व यापयन् and क्षेमम् as वृद्धयन्. 'अयातस्व यापयन् योगः यापयन् निर्विघ्नता रक्षणं क्षेमम्.'

Stanza 51—

विलुभितलुवम्=whose jumps were disordered (through exhaustion).

Stanza 53—

कष्टाभितम् the reading of B. is not good. "द्वितीया धितातीत्यतिसंनवात्सत्ययापयनेः" २।१।२४ sanctions the compound of a noun in the

Accn. with विश्व and not with आशिन. 'अथ च समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधि-
स्वाभावश्च कर्तुं परमन्वित इत्यादौ शिताशान्तेन न समस्त इति बोध्यम् ।'

विस्फूर्जयुः. स्फूर्ज् is द्वित् (दुमोस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे) and hence by "द्वितोऽ-
युच्" we get स्फूर्जयुः.

परिदेविनी means परिदेवनशील, the termination विद् (इच्) being
affixed to the root परिवे 1st Conj. ('वेव् वेवने') in the sense of तच्छील,
तत्पन्न, or तत्साधुकारी.

Stanza 55—

विषच्छिपोः=Desiring to cheat or entice away. The form is made
up of वच् 1st Conj. which generally means 'to go,' but is here
used in the sense of 'enticing away'. (भानुनामनेकार्थत्वात्). But this view
is not very satisfactory. Another explanation given by commentators,
is that it is derived from वच् 10th Conj., but वच् of the 10th Conj.,
is not affixed to the root, as according to one theory वच् may not be
added to a root of the 10th Conj. 'तेषामनित्यव्यवसायुराद्य इति वचं तेषां वदेवाद्यादि सिध्यति'. Jaya. says:—
'तेषामनित्यव्यवसायुराद्य इति वचं तेषां वदेवाद्यादि सिध्यति'. Bha. Di. says:—
'पुरादिभ्य एव वचुलं निमित्तव्यर्थ इत्यन्ते ।'.

Stanza 56—

वायाः. The Potential (लिट्) here shows manifestation of one's
desire. In this sense the Potential Mood is used, provided कश्चित् is
not used in the same clause. No other tense or mood is allowed.
"कामप्रवेनेऽकश्चित्" ॥३११६॥. 'स्वाभिप्रायानिष्कारणं कामप्रवेनम् । काम इच्छा
अभिलाष इत्यन्योन्यात् । तस्य प्रवेनं प्रकाशनम् । . . . सर्वलकाराजमेवम् ।
कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकश्चित्तीति कित् ।

कश्चिञ्जीवति ते माता कश्चिञ्जीवति ते पिता ।

मातृपितृ त्वां वृक्षानि कश्चिञ्जीवति शर्वती ॥' कश्चित्.

Stanza 60—

In **सुषोद्यम्** वदच् (य) is affixed to वच् in the passive sense, सुषा
वद्यते इति सुषोद्यः.

सत्यवधः. First वच् (य) is affixed to वच् to shew भाव. सत्यत्व वधं
वाचः सत्यवधम् । To this व is added as a possessive termination by the
Sūtra "अर्चमादिभ्योऽयच्" ५२१२॥ अर्चमादि being an आकृतिगण. सत्य-
वधमस्यास्तीति सत्यवधः सत्यवारी ।.

Stanza 61—

जञ्जपूकः. कृक is affixed, to form an adjective to the Freq. base of जञ्, जप्, and जङ्. We have thus जञ्जपूकः, जञ्जपूका, and जङ्जपूका. It must be noted that the Freq. bases of जप् and जङ् are जञ्जप्य and जङ्जप्य. “अपञ्जप्यहृद्यमञ्जप्यं च” ५५१६ teaches that the augment नुक् (Anuvāsa ‘अनुवेत्यननुस्वारोपलक्षणार्थं इत्यमरः’) is added to the अभ्यास of roots जप्, जङ्, &c. in the Freq.

मृदलाबुनः=of fragrant earth and bottle-gourd, or, of a gourd full of fragrant earth. ‘मृदूर्ध्वमग्निरिति नञ्मपस्येपीति’ Jaya.

Stanza 62—

कामञ्जलुकपालेन. may be taken as a समाहारद्वन्द्व ‘कामञ्जलुना कपालेन च । आदिप्राप्तिनादिति द्वन्द्वकसङ्गादः’ Jaya.

मात्रा=परिच्छेद i.e. the whole external appendage, the gourd, the loop &c. ‘नादे स्वरधूनी त्वाये कास्त्वै नाचा परिच्छेदे । अक्षरावयवे द्वये नादेत्ये कर्त्तृभवे ॥ काले दूरे च’ इति हेमः. Medini also gives the same sense:— ‘नाचा कर्त्तृविदूषायां चित्ते नादे परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे द्वौ च कास्त्वैऽप्यक्षरे ॥’.

Stanza 63—

अधीयन् and धारयन्. are formed by affixing वच् (The Pres. Part. affix वच्) to अधी and धृ to shew that the अभ्यस्य and धारय are effected without any difficulty. They denote that the agent is अकृच्छ्री. ‘अकृच्छ्रः सुखसाधो वत्स कर्तुर्धोत्वर्थः सोऽकृच्छ्री’ काशिक.

मस्करिमत्तम्. ‘मा कुस्त कर्माणि सान्तिर्बः केवलीत्वेन बोधयन्ति के से मस्क-रिणः परिमात्रकाः’ Jaya. ‘मस्करो ज्ञानं वेनुपारिक्तास्तीति मस्करी ।’.

Stanza 64—

सुखामय. Malli’s reading is सुखाकुर. The Sūtra which explains the formation is “सुखप्रियावागुदीम्ये” ५५१३॥ To the words सुख and प्रिय, वाच् (भा) is affixed in the sense of आनुमेय and the forms of कृ are added on. आनुमेय is explained as अनुकूलता, माराधयित्वा अनुवर्तनम्. सुखाकरोति and प्रियाकरोति are equal to स्वाम्वादिभक्तमाराधयति. Generally the forms of कृ alone are joined to सुख and प्रिय in this sense. In the Sūtra “कृयो द्वितीयवृत्तीवचम्वीमाकृवी” ५५१५॥ कृम् is mentioned to prevent the अनुवृत्ति of वृ and मस्. ‘वृनः कृष्णपदं स्वस्थोर्नि-वृत्त्यर्थम्’ काशिक. In the subsequent Sūtra कृ alone is taken and not वृ and मस्. On the Sūtras 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, and 67 the Kāśikā

clearly says 'कृम इत्येव.' Though कृम इत्येव is not found in the explanation of the Sūtra 63, still 'कृमो बोधे' occurs there. The explanation is 'सुखापिपदाभ्यामानुबोधे वर्त्तमानाभ्यां कृमो बोधे डाच् प्रत्यये भवति ।'. Bha. Dī. also gives सुखाकरोति शिवाकरोति गुह्यः अनुकूलचरणेनानन्दवतीस्वर्यः' as instances to illustrate the Sūtra. He too does not join भू and भस् to these words. 'सुखाकृद्' is therefore a better reading than सुखा-भू. Jaya. explains the form सुखाभव by connecting भू and भस् with the Sūtra. 'सुखापिपदानुबोधे इति कृषस्तिबोधे डाच्.' For this, however, as it must have been seen, there does not seem to be much authority, unless we have the अनुवृत्ति of भू and भस् in the Sūtra by मण्डूकप्रति.

Stanza 66—

Jaya mentions 'क्षुभ्यन्तो नावसन्' as another reading. 'क्षुभ्यन्तो नावसन्ति वादन्तरम् । तत्र कथं न वा अपरिचितानेवावसन् इति बोध्यम् ।'.

Stanza 68—

किङ्कर. It has two feminine forms किङ्करा and किङ्करी. किङ्करा means a female servant and किङ्करी is the wife of a servant. 'पुत्रो मे कीप् किङ्करी'. 'पुत्रो गार्हन्वज किङ्करीत्वसाधुर्वेति कैवटहरहसादयः ।'.

Stanza 76—

ओजायमाना—exhibiting her vigour. 'मां नाभिभूद्विस्तितेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः ।' Jaya.

Stanza 77—

महाकुलीनः. महाकुलस्त्वपत्वं पुमान् महाकुलः महाकुलीनः महाकुलीनो वा.

मियङ्करः and होमकारः. कृ takes अच् (अ with *anāḥ*) or एच् (अ with *Gura*) when होम, मङ्ग, and मिय are its *Upapadas*. होम, मङ्ग, and मिय take the augment मुम् (म्) by "अहर्दिपदञ्चस्त्व मुम्" ३।३।६०। We have thus होमङ्करः or होमकारः, मियङ्करः or मियकारः, and मङ्गङ्करः or मङ्गकारः. 'कथं तर्हि अन्तर्भावाः होमकस इति । कर्मणः होमत्वविवक्षायां पचायच् ।'.

Stanza 79—

इष्टिन् and पूर्तिन् are formed by affixing the possessive इन् to इष्ट and पूर्त. इष्ट is thus defined:—'अभिहितं तत्र सत्त्वं वेदानां चैव सात्मम् । आतिशब्धं वैभवेवम इष्टिरवभिधीयते ।'. Amara defines it as ऋतुकर्म and Mann says:—'एकाग्रिकर्महवनं वेदानां यच्च इत्येते । अन्तर्वेद्यां च यज्ञानिमित्तं तदभिधीयते ।'. It thus

means 'religious acts'. पूर्व means 'acts of piety and liberality'. Manu says:—'वापीकूपतडागादि देवतायनानि च । अन्नमशनवायनः पूर्वमिष्टमिधीयते ॥'. Another Smṛiti defines it thus:—'पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायनानि च । आशमन्य विद्येन पूर्व कर्म विनिर्दिष्टे ॥'.

Stanza 82—

सञ्चितुम् is the reading of Ts for पथितुम्. It means 'to serve', 'to help'. 'सच सेचने सेचने च' ।.

Stanza 83—

स्यन्दस्वेद्'. स्वन्=flowing. Past Part. of स्वन्. It is 'स्वन्नेः छते....। स्वन्नेर्निष्ठायां कप्' Jaya. The reading of Es स्यन्दस्वेद् is not good स्वन् being Atma.

Stanza 84—

उयैष्ठिमेवो विवासितः is also the reading of Jaya. For कानिष्ठिमेव and उयैष्ठिमेव vide note on C. IV. St. 85.

नम्रमुचितप्रत्यम्. भासे मुचितः पञ्चमप्रो नम्रमुचितः तेन प्रत्यस्तप्रत्यस्तम्. नम्रमुचित is a कर्मधारय compound like क्षातानुलिप्त. मुचित which ought to be used first is placed after नम्र; because the compound comes under राजवन्तादि. "राजवन्तादिषु परम्" ३।३।३१। teaches that there is a number of compounds beginning with राजवन्त, in which what deserves to be the first member is used as second member. इन्तानां राजा राजवन्तः, जनेदजद्, नम्रमुचितम्, शूरायम्, नारायणी, जंपती, रंपती, जाजपती, अजिधुवद्, and हर-नवम् are among the group. The group is an आकृतिगण. There is a Vārtika to it 'धर्मादिप्यनिबन्ध' which shows that there is no rule as regards order in the group धर्मादि. धर्मायो, धर्मधर्मौ, दण्डधर्मौ, धर्मदण्डौ; कान्धर्मा, धर्मकान्धौ; आचरन्ती, वन्तादी; and शुण्डधर्मौ, इक्षुशुणौ come under धर्मादि.

Stanza 85—

पिण्डीशूरान् and पिण्डेशूरान्, both mean the same thing, viz. brave in eating, not in achieving any thing great. पिण्डीशूर is found in the group of पात्रेयमित्यादि, while पिण्डेशूर, though not there, can be included into it, as it is an आकृतिगण.

कूपमाण्डूकि=One whose knowledge is very limited, who knows only his own neighbourhood, but has no experience of the world &c.

large. This word is also in the group of *वाचस्पतिवादि*. The compound implies censure by similarity, *कूपमाण्डूकी* being equal to *कूपे माण्डूकी* इव.

Stanza 87—

अन्तर्गिरम् and *अन्तर्गिरि* are two forms of the *अन्वयीभाव* compound, *गिरि* at the end of an *अन्वयीभाव* compound being optionally changed to *गिर*.

Stanza 89—

समुद्रोपत्यकां. *उपत्यका* is ground at the foot of the mountain, and *अधिरत्यका* is ground at the top of the mountain. *उपत्यका* must therefore be taken to mean simply *आसन्नभूमिः* by *सत्तया* (power by which a word conveys a secondary sense). This is Malli's explanation. A commentator on *Siddhāntakamudī* takes a similar view. He says:—“*समुद्रोपत्यका* हेमो” इति प्रयोगो *सत्तयैव* ।”. The view taken in the *Vṛtti* is ‘*सत्ताधिकाराद्यं नियतविषयमासन्नारूढं* (i. e. *आसन्न* and *आरूढ* in the *Sūtra* “*उपाधिभ्यां त्यकाप्रासन्नारूढयोः*” १३।१४।) *अन्वये* । *पर्वतस्यासन्नमुपत्यका सत्यैवारूढमधिरत्यका* ।’, *Jaya* takes a similar view. “*समुद्र उपोपत्यका आसन्ना यस्याः सा समुद्रोपत्यका । समुद्रस्यैव पर्वतापत्यकात्वात् । समुद्रोपत्यकेति समासे साधुत्वं न भवति यतः सत्ताधिकारात् पर्वतस्यासन्ने अधिरूढे उपाधिभ्यां त्यकमुपत्यकान्तवीरुपत्यकाधिरत्यकाशब्दयोः साधुत्वमुक्तम्* ।”.

Stanza 91—

ग्रीवपापीयान्. This irregular compound of an indeclinable and an adjective is classed in the *नवूरण्वसकारि* group. *अतिशयेन* वाचः *पापीयान्*. It is not necessary to take *अतिशयेन* वाचवान् *पापीयान्* as *Jaya* takes it. “*पापवाच्यादिभ्यस्तोर्मुगिति ईदमुन् लुक् च ननुपः* ।” वाच is itself an adjective, as *Amara* and other authors give it. “*नृशंसो वातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वज्रकः*” *मय०*, “*क्रूरे नृशंसनिर्झसपापाः*” *अभि० चिन्ता०* of *इम०*.

Stanza 92—

अञ्जीतापिबतीयन्ती. *अञ्जीतापिबती* is a *नवूरण्वसकारि* compound. In the group we find “*आखयातमाखयातेन क्रियासातत्वे*”, that is, one verbal form is compounded with another to shew the continuity of action. *अञ्जीतपिबती* means *अञ्जीत पिबत्येवैव सततं यथाभिधीयते* इति. It qualifies a word like *जीवा* in the *Ferd.* and hence the *Fem.* form. “*अन्वयपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन जीवितान् समासत्वेन प्रातिपदिकतया वाचः* ।” *अञ्जीतपिबती* thus means a feast in

which people are invited to eat and drink. वञ्चतवृक्षसः, खादतनोरसः, खादताश्चनता are compounds of a similar type. From the noun अञ्जीत-विचिता, a denominative is formed by adding क्यच् to denote wish अञ्जीत-विचितामात्मन इच्छतीति अञ्जीतविचतीवति. अञ्जीतविचतीवन्ती is Fem. Pres. Part. of the root. It thus means 'wishing to be queen ordering people to eat and drink as you choose'; 'wishing to be queen with supreme authority'.

वरोक्त्य. We have also वसे कृत्वा. It means the same thing as वरोक्त्य.

Stanza 93—

प्राहिणी means अप्राहिणी 'perverse'; 'न चास्त्वामीत्यमुष्यं पृह्णामीति कृत्वा' Jaya.

उज्जासिनी—shining by ornaments. 'सतश्चामङ्कनशरीरत्वावुज्जासिनी शोभना' Jaya.

Stanza 95—

राक्षिञ्चर. We have राक्षिञ्चरः, or राक्षिचरः, राक्षिचरः or राक्षचरः.

मृगपक्षिणः. 'वृणाञ्च पक्षिणश्च । सनामकादीनामिति वचनानेकपञ्चाशोऽन्ये भवति ।' Jaya.

तूर्णीभूय. Another form is तूर्णीभूयः.

Stanza 97—

चनेचर. Another form is चनचर, the reading of T. "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" वा. १. १. ११ इति बहुलमङ्गनाङ्गचर इत्यत्र सप्तम्यां भुक्". So also we have अग्नेसर and अगसर. In पूर्वसर, the उपपद is the agent of the verb सरति. पूर्वः सरतीति पूर्वसरः. If the sense be पूर्व देष्टुं सरति, then the form would be पूर्वसारः.

Stanza 100—

Jaya's reading seems to be शब्दपातं पपात आम्. 'किञ्चत्सं पपात । भावति ह्ये शब्दपातस्तावत्सम् ।'. 'शब्दपातमिति पठे शब्दस्य पातो दधेति अविशेषणे भाववृद्धे शब्दगमनं तावद्वृत्तिरित्यर्थः । शब्दस्यैव पातो गतिर्वचति पतनक्रियाविशेषणं वा एतेन यथा शब्दस्य शीतगमने यथास्त्विति आनितम् ।' नरः.

Stanza 101—

मांसशोणितसंदर्शम्. It is not necessary to take हृत् in the causal sense (भन्तर्हित्वाद्यर्थे) 'कास्त्वेन मांसं शोणितं च वृद्धा' Jaya. Jaya. means to

say that Jayāyu observed the whole flesh and blood of Rāvana and then struck him with his beak (मुण्डवाकम्). Bharata also takes it similarly 'साकल्येन ग्रासे शोषितं च हृद्वा शवनस्वेत्यर्थात्'.

Stanza 102—

The reading विध्यमानो वा is not so good as the other two. Jaya has to say 'वाचस्पत्यार्थे'.

Stanza 103—

सच्छत्रकवचम्. Malli. takes it as Bahuvrīhi. In this case च is inserted before छ; because it is preceded by a short vowel (छे च इति ३.१.१०३.११). We may take the first member of the compound to be सत् as Jaya takes it:— 'सच्छत्रोन्नतं छत्रं कवचं च खलिनम्'.

Stanza 107—

छलेन. 'छलेन नावया प्रसन्नं केतुं न शक्यत इति ।' Jaya.

Stanza 108—

रयवरम्. Jaya says 'स्मरणाध्यासं पुष्पकावचम्'.

CANTO VI.

Stanza 1—

कामाग्निः. Jaya, solves it as 'कामोऽग्निरिति', that is, as उपनिषत्तमास like कृष्णवामः; but it should be taken as a Karmadhāraya compound like मरुत्स्यंसकः (मरुत्स्यं सकः मरुत्स्यंसकः, व्यंसको पूर्वः). When it is taken as उपनिषत्तमास, काम becomes the predominant (प्रधान) word in the compound, and when it is taken as मरुत्स्यंसकादि, अग्नि becomes predominant. Whether काम should become the predominant idea or अग्नि is to be settled from other words in the sentence with which the compound is connected. The word ' शोषाश्चकार ', which means ' burnt, ' can be connected with the idea of अग्नि better than with that of काम. Hence (i. e. साहित्यज्ञान) the compound comes under मरुत्स्यंसकादि and the figure of speech is रूपक, not उपमा. If instead of शोषाश्चकार we have a word like वृद्धि, which equally suits काम and अग्नि both, the compound may be solved either way and the figure would be रूपकोपमयोः संज्ञेयसंकरः.

Stanza 2—

अनिशम्. ' निष्ठाकिंवाविच्छेदो नास्ति वस्तिन्यजातस्ये इति ' अर्थः.

Stanza 3—

ऊर्जा and **ऊर्ज** both mean ' strength '. ' ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहवनेषु प्राण-
नेत्रे च । ' वेदिः. Both are derived from ऊर्ज वनप्रापनयोः (ऊर्ज 10th
Conj.),

Stanza 4—

The ten stages of the condition of a person in love are better de-
scribed by Bharata as follows —

' अशान्तरतिभोगस्थ भवच्छीरागजन्मनः ।
इयं स्थानानि कामस्य काममन्तर्विपर्ययः ॥
अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं त्रया ।
अनुस्मृतिस्मृतीये च चतुर्थे गणकीर्तनम् ।
लक्ष्मि पञ्चमे स्नेहो दित्ययः षष्ठ उच्यते ॥
सम्भाषः सप्तमे शोक्तो भवेद् ध्याधिस्तयाद्ये ।
नयने अदस्ता शोक्ता एष्टमे सरथं भवेत् ॥ '

In शतैरहस्क, they are described as by Malli.

In the case of वाच, वच, and, निवृ, the अविश्रुता of अपाशान or any other Kāraka relation may be thus explained:—‘पूर्वविषयत्वं कस्याप्य-
भावादेवाविश्रुताः’.

Stanza 11—

सुबु. It is the Voc. Sing. of सुबु Fern. The question here arises as to how the form is “सुबु”. As a change its इ to उ (सुबुवी, सुबुवः), it is not नदीसंज्ञक (‘नेवहृवहस्यानावच्छी’ १।४।५॥), and therefore the Voc. Sing. should be हे सुबु. Bha. Di. says:—‘बु पीठम् । हे सुबु । अयं तर्हि हा पितः कासि हे सुबु इति नहिः । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥’. In his *Manoramā* he says:—‘कथं तर्हीति । उपहस्यानत्येन नदीस्याभावात् नस्त्योऽनुपपन्न इत्य-
शेषः । बहव इति । केचित्तु “वामि” (which is the next Sūtra a. a. १।४।५॥) इत्यस्यो वामपुत्रमिहापकृष्य श्ववस्थितवामायां चाप्रित्य सगरपुत्रः । तन्मन्त्रः । तथा सति इह (१. ४. in “नेवहृवहस्यानावच्छी” १।४।५॥) न भयनस्य वामीत्युत्तरसूचस्य च वैवाच्यपतेः । अन्ते तु सानन्ते नपुंसकमिति कथं चिरसमावृत्तः. Tārānātha explains प्रमाद in ‘प्रमाद एवायमिति बहवः’ as Rāma’s mistake and not the mistake of the poet. He says:—‘प्रमाद इति । निरवपीडितस्य रामस्यैवमपमानसत्त्वः प्रमादो न तु कवेः । स च कान्ते विरहोपकृतस्य सुभादेव कविना तथा निबद्ध इति विभावनीयम् ।’. But this explanation is lame. The form सुबु is used by Kālidāsa also. We have in the *Kumāra-Sambhava* ‘अस्मन्महोकादिभिरवेवमा-
कृतिर्मानना सुबु कुवः पितुर्गृहेः’ (६.४६). On this, his Com., to which he refers here by ‘प्रपञ्चितमन्त्र’, runs as follows.—“सुबुः कृतस्मात्तृहेऽ-
वमानम्” इति पाठान्तरकरणं तु साधसमेवेत्कोपपत्तिसंभवात् । अन्त्यापि “सुबु त्वं
कृषितेत्यपस्तमघ्नं त्वन्ता कथा बोधितम्” इत्यदिश्रवणार्थनाहंशस्थवृत्ते वाक्ये
अगमभङ्गप्रसङ्गाशेत्तन्मोडीनिः । × × × × . “सुबु” इत्यत्र सुसन्त्यस्योपहस्यानी-
वत्वात् “नेवहृवहस्यानावच्छी” इति नदीसंज्ञापातेपेभात् “अम्यार्धनद्योर्हसः” इति
श्रवणं नास्ति । तेन इत्यः प्रामादिक इति केचित् । अन्ते तु “अमापिजातिधार-
णारीतार्” इत्यत्र “अमाह” “कर्कन्धूः” इत्युत्तरान्तरास्पृश्यत्वमनुवाकहार
माध्यकार एतस्यादेव शेषकार् कषिदुकारान्तरस्याप्युक्तस्यप्रसीत्वे इत्यस्यदित्याहः ।
अथ एवाह वामनः—“ककारावभ्युहृषकृते” इति ॥. Jaya seems to explain
it similarly:—‘सुबुव्यादमापिजातिरित्यादिनोह । उपर्जान्तमापस्य विधानाद्भुव्रीहिः ।
उपसर्जनस्य च । पुन विद्यागृह । अन्तर्विरचेति पूर्व प्रत्यन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् ।
अतः सन्तुद्धौ इत्यस्य ॥’. The vocative form सुबु is found in the
Vikramorvasya also:—

‘वदि तु तव क्षमागते तपैव प्रसरति सुबु वतः कृती भवेवम् ।’ Act 3.

Stanza 14—

येक्षिष्याहि &c. because ‘येव वदति मयान्तरदेऽपि’.

Stanza 16—

मा युक्तः पत्युरात्मानम्. Malli. takes पत्युः in the genitive case. It may be taken in the ablative case as Jaya takes it. The person from whom one wishes to conceal one's self is अपासन् ("अन्तर्धौ देनावर्धनमिच्छति" १।१२५।) and the word meaning this is put in the ablative case ("अपासने पञ्चमी" २।३१२५।).

Stanza 17—

चामा should rather be taken in the sense of 'a lovely woman' than that of 'acting adversely' as Jaya. takes it.

लु shows conjecture (दिवर्क).

Stanza 18—

Jaya. says ये is used in addressing one who is to be made favourable or well disposed. 'देवन्दो निपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते'. We may merely take it in the sense of आमान्त्रय. 'एदेवन्दो तु देदेवस्त्सृष्ट्वामन्त्रणहृतिषु' इति हेमः.

तव हेतोः. Generally all cases may be used in connection with the word हेतु or its synonym. "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रत्यदर्शनम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विनक्तव्यः प्रायेण वृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति (किम् being Nom. and Acc.) । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्मै निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति । को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ।' भाष्य. On this Kaiyata says: निमित्तेति । अर्धवर्णोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र ("हेतौ" २।३१२३॥ इत्यत्र) इवे पठितं न तु "सर्वनामस्तृतीया च" इत्यत्र । (But in the Vṛtti the Vārtika is found on the Sūtra "सर्वनामस्तृतीया च" २।३१२३।). सद्यः प्रायमहणादसर्वनामः प्रथमाद्वितीये च भवतोऽन्वास्तु यथादर्शनं भवति (१. १. अन्वयनेन निमित्तेन वसति &c. but not अन्वयनं निमित्तं वसति) । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तसमिष्टव्यर्थमिच्छन्ति । अन्वे नृपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनविशेषोऽप्यतद्विपरिक्तावेषाम् भवन्ते ।' (as in कारिका—'पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसतीत्यादि').

Stanza 25—

प्रत्यर्थयत्. Den. formed from प्रत्यर्थिन् by affixing णि (इ) to it and making the same changes before it as before इष्ट of the superlative degree.

Thus इन् is dropped. We have thus प्रत्यर्थ+इ=प्रथार्य. This is a धातु and to this चप् (अ) being added we have प्रथार्यच. Thus प्रथार्यचने कपोतीति प्रथार्ययति.

Stanza 30—

मन्ये. Jaya takes it as Acc. Dn. of मन्या, and object of अस्तम्भीतुं. 'मन्ये धमन्तौ । (कन्तः उच्यते) अस्तम्भीतुं स्तम्भवान् ।'. Malli takes it as इत्येवाधोतक. 'मन्ये वाङ्मे ध्रुवं प्राक् नूनमित्येवमादिभिः । इत्येता न्यज्यते शरीरेष्व-अन्तेऽपि तावद्यः ॥' इत्यादी.

Stanza 31—

Rāma first suspects the eagle to have killed Sītā. So also in the Rāmāyana :—

‘ततः पर्वतकूटानं महामागं हिंसीतमम् ॥
 रुर्यं पवित्रं भूमीं शतश्रेष्ठं जंघाशुभम् ।
 तं दृष्ट्वा निरिच्छुद्धामं एवो मन्मथममसीत् ॥
 अनेन सीता वैदेही भक्षिता नाच संशयः ।
 मृगकपनिहं स्वस्तं रक्षो भ्रमसि काननम् ॥
 भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां वयाकुलम् ।
 एनं पथिष्वे सीतामैः शरीरैरेतज्जिह्वैः ॥’

अरण्यकाण्ड. १७ अ. १-११.

Stanza 32—

उपाचायिष्ठ. This is the Aorist 3rd Per. Sing. of the कर्मकर्तृ form of चि. A कर्मकर्तृ form is one in which the agent of the action is at the same time the object of it:—a. g. पच्यते अग्नेः । निच्यते काष्ठम् । ‘क्रियमाणं तु व्यक्तं स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैरुपैः कर्तुः कर्मकर्तृत्वे तद्विदुः ॥’. Roots ending in a vowel optionally take इ in place of स्त (Aorist 3rd Per. Sing.) in the कर्मकर्तृ construction:—a. g. अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलापि केदारः स्वयमेव । अलपिष्ट केदारः स्वयमेव । In the passive construction इ necessarily takes the place of स्त:—a. g. ‘अकारि कटो देवतेन ।’ We have thus उपाचायि and उपाचायिष्ठ as Aorist 3rd Per. Sing. of the कर्मकर्तृ form of चि.

Stanza 34—

अदोहि. रुह् takes इ for स्त optionally in the कर्मकर्तृ form. ‘अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव ।’. In the passive there is only one form. ‘अदोहि गौर्गोपालकेन’.

समसङ्गः. इङ् does not take इ for एत् in the कर्मकर्तृ form:—*g.*
'अन्ववाक्यं गीः स्वदेव' but 'अन्ववाक्ये गीर्गोपादेवेन'.

समभावि. Pass. Aorist of वृ 3rd Per. Sing. कोपेन समभावि means कोपेन संभूतम्। कोपः संभूत इति यावत्। Anger arose. Malli's reading is समतप्त तप् like इङ् does not take इ for एत् in the कर्मकर्तृ form and also in the passive form in the sense of repentance. संभूतम् is a passive form.

Stanza 35—

कुलपर्वतान्=Principal mountains. They were supposed to be seven in number. 'महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिनाम् कृष्णपर्वतः। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सन्निवे कुलपर्वताः॥'.

Stanza 42—

मावधिष्ठाः. Malli. takes it as equal to मा+मावधिष्ठा. मावधिष्ठाः is the Aorist of हन् with मा. आहन् is Atmanepada when intransitive. हन् substitutes वह् optionally in Aorist. When मा is used with Aorist or Imperfect, the augment अ or आ is not used. Hence मा आ वधिष्ठाः. When it is taken as Intransitive as it must be taken to explain or rather justify the Atma. form, a verbal form is to be supplied for मां जडासुम्. This is कृतार्थापत्तिः as in 'प्रवेष्ट विष्णीमिच्छाकै र्गृहं भक्षयेत्वादि' (vide Kāvya-Pra. Ul. 2). Hence मां जडासुम् is equal to मां जडासुं विद्धि. In Kirātārjunīya a transitive form of आहन् is found in the Atmanepada. 'उन्नयन्मकर इवानरापगाद्य बेनेन प्रतिमुक्तमेव बाधनयः। माण्डीवी कनकशिलानिमे भुजाभ्यामाकले विपद्यन्नेनोचनस्य वक्षःतः'. On this Malli. remarks as follows:—

'अर्थात्मनेपदे विचार्यम्। "आहो वन्देन" इत्यन्ताकर्मकाधिकारोत् "स्यात्कर्म-
कोपः" इति वक्तव्यत्वात्। न च विदित्यं प्रतिमुखमित्यन्वयात् कनकशिलानिमे कन-
कनिकपंतुल्यं इवान् स्वयम् आगच्छ इत्यर्थे इति बाधनमौचित्याच्चरणात्। न हि कुत्रापि
सप्तदश विपुला अपि मत्ताः स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति किं तु स्वयुज्जास्फालनम्। किं च
अनन्तरं वक्ष्यमाणं ('अविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्यारिः') मयैकैर्तुकाभिनयसङ्गति-
धादृश एवेत्यन्वयस्याप्यवधानाच्च पूर्वैरेव वृत्तित्वात्। अतो व्याकरणान्तरात् इदम्यम्।
कौचित्तु 'अन्ववाक्यं वक्षः प्रोच्य' इत्यन्वाहारं स्वीकृत्यैककर्मकत्वात्सर्वपरमाहुः॥'.

Malli criticises 'मा वधिष्ठाः' which according to him is Jaya's reading. The N. and C. give मा वधिष्ठाः as Jaya's reading and owing to वक्षो सामान्यम् ('वक्षोः वक्षयोश्चैनयो रत्वोस्तेषां') we have मा वधिष्ठाः. The root वष्, however, is found in पातुपाठ as a root of the first conjugation in the sense of बन्धन्. 'वष् बन्धने'. But वष् forms बीजस्ते in

the sense of चित्तविकार. When it is used in another sense it is considered as a root of the 10th conjugation: 'गुणप्रभृतयः किद्विना निन्वा-
स्यर्था एतन्मनो हानयानो च स्वदिदेवौ । एते निव्यं सन्नताः । अर्पान्तरे त्वन्तु-
न्धकाशुरादयः ॥'.

Stanza 43—

अणवेदनया. It is not necessary to take it as मध्यमपरलोपी compound as Jaya does. 'अणकृता वेदना पीडा । मध्यमपरलोपी समासः ।'. अष्टीतस्युह्यं will express the same sense.

Stanza 44—

यनाकर्षम्. This is अनुद् shewing स्वरा. यनाकर्षम् = यनास्वरया भाकृन्व. It means that the demon ate away animals, dragging them forcibly and quickly from the forest, without so much as waiting to cook their flesh and so forth. Jaya's reading is यनापकर्षम्. He explains it thus:—'यनाशकृष्येव पाकादिकमनपेक्षम्'. यनापकर्षम् is taken by some as बहुव्रीहि compound, used as a क्रियाविशेषण. 'यतेनापकर्षोऽपकर्षं यनेति सस्वमक्षणादिविशेषणम्'.

Stanza 45—

निर्लिङ्गाभ्याम्. निष्कान्तः विगतः मदुलिङ्गः निर्लिङ्गः. 'विश्वकुम्भधिक-
त्येव खड्गस्यासु तयो न्यूनत्वे कुरितो रसात् ॥'. It is a भाविसंभास formed accord-
ing to the Vārtika 'निरादहः कान्ताद्यर्थे षड्भन्ता' like निष्कौशादिः (निष्का-
न्तः कौशाभ्याम्). The termination इन् (ष) is added as समासान्त to a
तत्पुरुष compound ending in a numeral by the Vārtika 'इन्प्रकरणे संख्याया-
स्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निर्लिङ्गाद्यर्थम्' on the Sūtra "बहुव्रीहौ सख्ये
इज्जबहुव्रीह्यात्" १/१/३३. Before इन्, रि (the final vowel or the final
consonant with the preceding vowel) is dropped. e. g. 'निर्गतानि
विगतः निर्लिङ्गानि वर्षानि द्वेदन्तस्य । निम्नस्वार्थिणानि यद्वत्तस्य । निर्गतस्वार्थतो-
ऽदुलिङ्गो निर्लिङ्गः खड्गः ।' काविरः.

Stanza 46—

Mañi's reading is शक्यो द्रष्टुं कथं हरिः. He explains हरिः as meaning
monkey, 'सुमीव'. But Rāma knows nothing of Sugrīva until he is
told of him by Vāśiṣṭha. It is similarly described in the Rāmāyaṇa
BHO:—

‘शूबतां राम वक्ष्यामि सुमीवो नाम वानरः ।
आत्मा निरस्तः क्रुद्धेन बलिना सकलतुला ॥
क्षुधामूके गिरिशे पम्पापर्यन्तशोभिते ।
निवसत्स्थानबान्दीरघुतुर्भिः सह वानरैः ॥

* * * * *

स ते सद्भावो भिषं च सीतायाः परिमार्थये ।

मविप्रासि हि ते राम मा च सोके नवः कृपा ॥' वारण, ७२.

The reading adopted in the text is therefore better than Malli's.

Stanza 49 -

This is an instance of उत्तरात्मकार, where questions are to be gathered from replies. 'Who are you? Whence the state of a demon? How will you be released from it?'—these questions are to be gathered from replies 'अहं राम' &c. mentioned in the verse. Vidyānātha thus defines it. 'उत्तरात्मकार उक्तयोश्च प्रश्नोत्तरं तथा । बहुधा च निबन्धेते तदुत्तरप्रदीयते ॥'. The verse illustrates the first kind of उत्तर mentioned here. The second kind of उत्तर is one in which there are many questions and replies of an extraordinary nature as in the following verse:—

'किं पु धनं कुम्भविजया को लोको उच्छिष्येण सहवासो ।

का नमरी एमशित्य को रामा मीरूपरणाहो ॥'

शिवः पुत्रः. The son of the demon Śrī. The Rāmāyaṇa describes him as the son of Daṇu. 'तदा स्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं द्युम् । शिवा विराजितं पुत्रं ह्योत्सवं विद्धि नमः ॥'. This means तदा स्वं विपुलं द्युम् शिवा विराजितं रूपं प्राप्स्यसे । एवंदृशं मा हनोः पुत्रं विद्धि । But here there is another reading noticed in the Tilaka by Rāma. 'शिवा विराजितं पुत्रं ह्युत्सवं विद्धि नमः' इति पाठान्तरम् । It is thus explained there, 'तदा शिवाः श्रीनामो रामवत्स पुत्रं ह्युत्सवानमित्यर्थः'. This second reading seems better, for further on we have 'एवमुक्तस्तु चर्षत्वा हनुना तेन वचनं' where he is called Daṇu. The story is thus related. He was the son of Śrī or Daṇu. He was as beautiful as the Sun. Being able to change his beauty at will, he frightened the Rishis, assuming a terrific form. A sage, named Śhūla-Śīras thereupon cursed him that he would always be in the demonic form. The sage, being propitiated, said that he would get his original form when Rāma would cut off his hands and burn him in a tenantless forest. After this curse he practised austerities and having satisfied Brahmā was blessed by him with long life. He then grew proud and challenged Indra, who cut off his thighs and head and introduced the head into his belly. Indra was thereupon requested by him to put an end to his life; for said he, 'it is better to die than to live in this form.' But Indra said:—'no, let the blessing of Brahmā be fulfilled.' Then said he 'अनहारं कथं कर्त्तव्यं ममसन्निधिरोमुखाः ।

इण्डतादितः. इण्ड corresponds to तानि. 'इण्डस्थानीवीडन बाली'.

Stanza 54—

अजर्यम्—What does not decay, undying. It is used as an adjective qualifying सङ्गतम्. Where the substantive is not used, it is to be supplied. In the Sūtra "अजर्यं सङ्गतम्" ३।१।२०५। सङ्गतम् is to be taken not as a synonym of अजर्यम्, but as shewing that अजर्यं is the form of जृ with the affix यत् in the sense of agent (सङ्गतम् being the agent) and with यम् (अ) prefixed to it. 'अजर्यं यदस्व न सङ्गतार्यता। किन्तु सङ्गतविशेषणत्वे एव अस्व-जस्तेन अङ्गिप्रयोगे अजर्यं सङ्गतमित्युभयोपपत्तयः संसृजते पर्यायत्वे एकस्य देवार्था-पत्तिरिति बोध्यम्।' How then is the form अजर्यम् in 'हृगैरजर्यं जरसोपदि-हमवेहवन्भाव पुनर्भवन्' (रघु० १८०) to be explained? 'अत्र सङ्गतमिति विशेषे-न्यमन्वयार्थम्'. On अन्वयार्थम् the Manorama proceeds as follows:—

'अध्याहार्यमिति। यत्किं तु अजर्यं वाच्यत्वेन योगकृद्विधाभीवेत तर्हि नङ्गिप्रयोगे पुन-रुक्तं स्यात् इति भावः। हृगैरजर्यमिति कानि शस्यमर्चनेऽजर्यं वाच्यत्वं जरणाभावाविशिष्टस-ङ्गत्वेऽहमङ्गप्रयोगे सुवचा। सर्वथापि सङ्गतत्वेन कपेन वाच्यता नास्तीत्यत्र तात्पर्यम्। अत एव भाष्ये संगतं चेत्कर्त्तुं इति न्यायवातामिति भावः।' The Bhāṣya says:—
'संगतमङ्गमिदानीं किमर्थं स्यात्। कर्त्तरिष्टेभ्यः संगतमङ्गं संगतकर्त्तुं चेद्व्यतीतिः। तद्यथा हृदेत्येवमस्ति तद्यपि चेत् कर्त्तुं चि मन्वात्'।

Stanza 55—

अनृतोद्यम्, वृ takes क्वप् (क्व) and यत् (य) when preceded by an *Upapada* which must be other than a preposition. क्वप् is क्वि and therefore वृ takes Samprasāraṇa. We have thus अनृतोद्यम् and अनृतवद्यम्, ज्ञातोद्यम् and ज्ञातवद्यम्, सप्तोद्यम् and सप्तवद्यम् &c. The termina-
tions have a passive or an abstract sense. अनृतमुद्यते इत्यनृतोद्यम् अनृतवच्चननृतोद्यम्. When there is no *upapada* or an *upasarga* as an *upapada*, वृ takes ज्वत् e. g. वाद्यम्, प्रवाद्यम्.

मित्रभूयम्. भृ takes the affix क्वप् in the abstract sense when preceded by an *upapada* which must be other than a preposition. e. g. ज्ञा-
ज्ञाभूयं गतः (ज्ञात्वा गतः), देवभूयं गतः (देवत्वं गतः), मित्रभूयम्=मित्रत्वम्. But we have मज्जम्, प्रमज्जम् &c.

रिपुहत्याम्. हृ takes क्वप् and has its final न् changed to ह् in the abstract sense when preceded by an *upapada* which must be other than a preposition; e. g. ज्ञाहत्या, मज्जहत्या, रिपुहत्या; but वात्, प्रवात्.

Stanza 58—

राजसूय. 'राज्ञः सोतव्योऽग्निपञ्चद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा (राज्ञः has the sense of सोम as in राजानं क्रीयन्ति) स सूयते कण्डपतेऽनेति अधिकरणे क्वप् निपातनाद् दीर्घः । राजसूयम् । अर्जुनीदिः ॥' सिद्धा० कौ०.

सूर्य. 'सरस्वाकाशे सूर्यः । कर्तारि क्यङ्निपातनादुत्तरम् । यद्वा घृ घेरणे तुहादिः । सुवति कर्मणि लोके प्रेरयति । क्यपो रुद्र ॥' सिद्धा० कौ०.

Stanza 59—

अकृष्टपश्याः=ripening in uncultivated land, hence, growing spontaneously. The word is used in Kirā. also, 'अकृष्टपश्या इव सख्यसंपदः' (१, १७). There Malli. says:—'कृष्टेन पश्यान्व इति कृष्टपश्याः । "सख्यसूद—" इत्यादिना कर्म-कर्तारि क्यङ्पश्यवान्तो निपात् । सहिपरीताः अकृष्टपश्याः ॥' अकृष्टरोहिन् is similarly used in Raghu, 'बीजं च वातेवमकृष्टरोहि' (१४००). Malli. says — 'अकृष्टरोह्यकृष्टरोहोत्यम् । अकृष्टपश्यामित्यर्थः ।'

Stanza 60—

मिथोद्वय. मिथ and उद्वय are two rivers. They are mentioned in Raghu also, 'सोवरागम इवोद्वयमिथयोः' (११. ८). 'उद्वयमिथयोर्यस्यमिथोपयोः' Malli.

Stanza 61—

विपूय=Munja grass. 'विपूयो मुञ्जः रज्ज्वादिकरणाद् योधयितव्य इत्यर्थः ।' विपूर्वात् पर्यतः कर्मणि क्वप् । विपान्मपन्वत् ।

The reading **मुञ्जैः** for **शुद्धे**, adopted by D. seems to have been noticed by Jaya, who says:—'विपूयैर्मुञ्जैः कृतमेखलां कृतकदित्सुवाप्तम् । यद्यपि विपूर्वत्वं परवतोर्विपूय इत्यादिना मुञ्जै निपातित्वं यथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपूयैरिति विशेषणम् । वादिवैरित्यर्थः मुञ्जसम्पत्स्वसार्था सामान्यवाद् । विपूयैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानसमर्थकम् । एवं कृत्वा पाठान्तरमुच्यते ।'

Stanza 62—

The stanza illustrates the Sūtra "वदात्वेरिकाद्यापक्ष्येषु च" § १.१.११.11 which means that चङ् takes क्यप् when the word so formed signifies a technical term, a dependent person, something external (in this sense it must be Fem.) and one arding with some one.—e. g. पद्म-पद्मम्, अवगृह्यम्, गृह्यका (e. g. गृहीतका), मानगृह्या सेना, मगरगृह्या सेना (बाह्यमगराभ्यां गृहीतम्), वासुदेवगृह्याः, अर्जुनगृह्याः (तत्पञ्चाभितः).

Dual forms ending in ई, ऊ, and ए, यरी, words ending in ऐ (ए) which is substituted for case endings in the Vedas, adverbs of one syllable except आह्, and adverbs ending in यो, are called प्रगुह्य. There are four cases in which the vowel is optionally called प्रगुह्य. (vide Sid. Kau. १.१.१६-१९). A प्रगुह्य vowel is not combined with the following vowel ("द्वुतप्रगुह्या भवि नित्यम्" इ. १. १. २५५). Śābarī is compared to a प्रगुह्यवद्. सार्थीम्, स्पष्टरूपम्, and भविक्रियाम् shew the properties common to the उपमेय and the उपमान. In connection with शब्दरी, their sense is clear enough. A प्रगुह्यवद् is साधु (good, complete in itself, not mixed with another), स्पष्टरूपम् (having a clear form, its vowel not being mixed up with another, as no Sandhi takes place), and भविक्रियम् (knowing no change caused by Sandhi).

Stanza 63—

अनुप्यफलभोजनाम्—whose food consisted of fruits not promoting amorous desires.

Stanza 64—

अमात्रा ह्याः. Malli's reading is अमावस्या. There are two forms of the same word.

अपाकयैः. Ripened without being cooked.

Stanza 66—

आनाय्यम्. आनाय्य is 'holy fire taken from the house-hold fire and placed on the South.' It is not merely हस्तिनाग्नि. It is हस्तिनाग्नि brought from गार्हपत्य. The sources of हस्तिनाग्नि are a rich Vaisya family, a frying-pau, or गार्हपत्य. That brought from a rich Vaisya family, or a frying-pan is आनेय. 'आनाय्यो हस्तिनाग्निः । केडिरेषा । तस्याग्नेस्त्वविशेषे हस्तिनाग्न्यावेवा-
यसिष्ठते तस्य अग्निस्त्वत्वं नित्यम् आगच्छेत् । अथ गार्हपत्यादानीयते हस्तिनाग्निराहवनी-
येन सहेकयोनिस्तत्रैतन्निपातनं न हस्तिनाग्निमात्रे । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैद्यकुल-
हित्तवतो घाट्टाह्वा गार्हप्यं आहूतं ।

आनाय्योऽनित्य इति चेहस्तिनाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोनौ तु त्वं विद्यादनेयो ह्यन्वया भवेत् न' काशिकः.

Stanza 67—

प्रणाय्यः. It either means 'not deserving affection or turned away from the pleasures of the world.' प्रणय is amply प्रणेतुं योग्यः.

'प्रणादय इति निपात्यनेऽसंप्रसावनिधये (अविद्यमाना संघर्षरहितनिष्प्रसंगमतिः) प्रणादयधोः । अतसंप्रसाविते किन् प्रणेत्येऽन्यः । यद्येवं कथयेत् । त्रयेणाद्य पुत्रांश्च पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणादयायास्तेऽवांसिने गन्धर्वे कस्मैचनेति । संघर्षरहितोऽप्युच्यते । तदभावेन निष्प्रसावत्वा दोषार्थं यत्प्रमादयान्तेवासिने प्रणादयाय ब्रह्म प्रब्रूयादिति कु-
च्यते ॥' काशिका.

Stanza 73—

यनौकसाम्. Jaya. derives यनौकस् from जन् to collect. 'जन् सन्-
वादे । अस्यादौऽयनौकऽण् । पृथोरस्यैवाहर्णविपर्ययः ॥' cf. the Greek word
Oikos=a house.

Stanza 75—

परिभाषीनि. The form is either परिभाषीनि or परिभाषीनि. न् being
at the end of a प्रातिपदिक, is optionally changed to न्. "प्रातिपदिकान्तानु-
विनक्तिषु च" । ८ । ४ । ११ ॥

Stanza 76—

इसकोकिलम्. Another form is इसकोकिला. The Dvandva compound
of words signifying trees, deer, grass, grain, articles used in seasoning
food, beasts, birds and that of अश्व and वज्र, पूर्व and अवर, and अवर
and वज्र is either समाहारश्च or इतरेतरश्च. "विभाषा वृक्षमृगपक्षधाम्यव्यञ्ज-
नपशुशकुन्त्यश्ववज्रपूर्वपराशरोक्षराणाम् " २।४।१२। १. g. (वृक्ष) वृक्षान्वयोश्च,
इसम्वयोश्च, (मृग) इक्षुपयश्च, इक्षुपयश्च, (पक्ष) कुशाकाश्च, कुशाकाश्च, (धाम्य)
श्रीहिरयश्च, श्रीहिरयश्च, (व्यञ्जन) शशिपूतश्च, शशिपूतश्च, (पशु) गोमहिषश्च, गोमहिषश्च,
(शकुनि) तित्तिरिक्किविज्जलश्च, तित्तिरिक्किविज्जलश्च, अश्ववज्रश्च, अश्ववज्रश्च, पूर्वापरश्च,
पूर्वापरश्च, अश्वराजश्च, अश्वराजश्च. It should be noted that in इसकोकिलम्,
इस and कोकिल must both be taken in the plural number. इसाश्च
कोकिलाश्च इसकोकिले इसकोकिला वा. If it is इसकोकिलश्च, then the com-
pound would be इसकोकिलौ only. This is taught by the Vārtika 'अणु-
प्रकृतिः फलसंवायनस्पतिर्गणशकुनिपशुवज्रधाम्यवृक्षराणां'.

Stanza 80—

धायैरामोदमुत्तमम्. Jaya. explains it differently, 'धायैरामोदमुत्त-
ममामोदं पिबासकृत्तनं इयं अणुत्तिरिहभ्यो इत्यस्य पुःस्त्वस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः । उत्त-
ममिति क्रियाविशेषणमुत्तममामोदं धायैः कुसुमानां परितले धारयन्निरिति व्याख्यायै
अनित्यत्वात्कृत्ययोगे कर्मपदसमायः ।'. Thus according to Jaya, the अन्वयः is
'उत्तममामोदं (यावत् इति शेषः, अत्यन्तसंदोमे द्वितीया) मादृग्भ्यो पुःस्त्वस्य धायैः'.
He takes आमोद in the sense of इयं. The reason why he adopts this con-
struction is that धाय being a कृत्, the object of it must take the gen-

tive case according to the Sûtra "कर्तृकर्मणोः कृति" २।३।१५॥. On this Sûtra the *Kāśikā* says:—'कृत्वयोने कर्तरि च कर्मणि च षष्ठीदेवतिर्भवति । भवतः साधिका । भवत आसिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां मेत्ता । वज्रस्य मर्ता । कर्तृकर्मणीति किम् । शस्त्रेण मेत्ता । कृतीति किम् । तद्विषययोगे वा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । शेष इति निवृत्तं पुनः कर्मषड्भात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ह्यात् ।' Malli., however, supplies शेषे in the Sûtra. Jaya also considers the use of the genitive with a कृन्त as अनित्य. Bha. Dī. takes the same view. 'अयं कथं "धावैरामोद्मुत्तमम्" इति नाहः । अथाहुः । अनित्यमिदम् । "तदर्थम्" इति निर्देशात्' मनो०. On "तदर्थम्" ५।१।११०॥ we find the following remarks in the *Manoramā*:—

‘तदर्थः अहंशब्दः पञ्चाद्यन्तः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता । सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके । अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षड्भा अनित्यत्वे लिङ्गमिदं तेन "धावैरामोद्मुत्तमम्" इति बहिष्योगः समाहित इत्याहः ।’

चेतयः स्याज्ज्वलो न कः—What living being (who is in separation) will not burn (because to persons in separation such winds are tormenting.) स्वलः may also be taken in the sense of हीनमान्. 'वाक्त्रुभिश्चेतःसन्तोषात् सर्व एव स्वलो हीनमान् स्यात् इति वा'; i. e. such winds would delight all except persons like myself. To me they simply give pain by nourishing excellent fragrance.

Stanza 81—

अवश्याय=dece. It is formed by affixing ञ (अ which causes Vriddhi) to अवश्ये. The Sûtra is "स्वाप्रपञ्चवाधुसंभवतीनवसवहलिहस्तिसप्तसप्त" ३।१।१२१॥ इत्ये, roots ending in वा, प्वाष्ट, वासु, संभु, अतीन (इ with अति), अवसा (सौ with अव), अवह, लिह, स्तिष्ठ, and षस् take the affix ञ in the active senses. 'आकारान्तत्वादेव द्वाकृतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम् । उपसर्गे कं ("आसन्धोपसर्गे" ३।१।१३६. १. १. प्रत्ययः सुगतः, सुस्तः) बाधित्वाऽयमेव भवति । अवश्यायः, प्रतिश्यायः । शायः । धावः । व्याधः । आसायः । संसायः । अस्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेष्ः । आसः ॥ काशि०. द्ये (1st Conj. Atma.) means to be congealed.

चित्तसंसावम्. 'संभवतीति संसायः । श्याय्यधेति ञः कर्तरि । चित्तं संसायं श्वत्कुर्वन्तीत्यर्थः तयोर्विधेयसमासे राजदन्तादित्वात्परनिषादः ।' Jaya.

Stanza 82—

अवहारः. Malli.'s reading is अवहारः. The Sûtra "इयारपथ—" contains अवह and not अवह. For the word अवहार, however, Malli. quotes the

same Sūtra "दधादवध"—. There must therefore be two readings in the Sūtra अवध and अवध.

Stanza 84—

इष्टा. When two or more roots have the same agent, एत् is added to the root which denotes former action, "समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले" ३।४।३१॥ s. g. भुज्जि व्रजति । खात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । Here the actions of eating, bathing, eating, and drinking are पूर्वकाल, i. e. take place before the action of going. In the present verse to bring out समानकर्त्तृकत्व of इष्टा with the principal verb, we must supply स्थितस्य इष्टा स्थितस्य सन नानसम् &c. 'इष्टा नन स्थितस्येवमर्थोद्योत्थमन्यथा कथं समानकर्त्तृकत्वम्' Jaya.

Stanza 85—

ही. Alas, 'ही विस्मयविचारयोः पु लहेतो च' अने० से० of हेन०.

Stanza 86—

हायन. It is derived from the root हा. "हय ग्रीहिकालयोः" ३।१।२४८। branches the formation of it. एयुर् (अय, by "पुवोरनाको" ३।१।१॥. The augment ह् is affixed as एयुर् in गित् by "आतो हुक् विष्कतोः" ३।१।३॥) is affixed to हा 'to abandon' and हा 'to go' (अहाति and अहीति) in the active sense, when the words so formed mean ग्रीहि (rise) and काल (year, संवत्सर). 'अहारयुक्कमिति हायनो ग्रीहिः (उदकाधिकवर्धनःपुर्वकं अहाति परित्यज्य वर्धते इत्यर्थः) । अहाति भावमिति हायनो वर्धम् । अहीति प्राप्नोतीति वा ॥ सिद्धा० को०. 'हायना नाम ग्रीहय । अहारयुक्कमिति कृत्वा । काले । हायनः संवत्सरः' अहाति भावमिति' काशि०. Mall. understands the Sūtra somewhat differently. He forms हाकन in the sense of ग्रीहि from हा 'to abandon' and हायन in the sense of वर्ध from हा 'to go,' applying "सधासंयममुवेचः समानात्" ३।१।३०॥ to the Sūtra "हय ग्रीहिकालयोः".

शारङ्ग should be taken in the sense of 'deer,' 'शारङ्गभातके ज्ञानतः स्रवते हरिनेत्रे च' इति शालम्भाशयः.

सावकौ is the reading of D. There the word should be taken as formed by the active affix अक as in कारक, शारक, हायक, &c. "एयुर्मुचौ" ३।१।३३॥. एयुर् being गित् causes Vridhhi, लवक is formed by the Sūtra "एयुर् (हु) एवः समभिहारे वृत्" ३।१।२४१॥. The roots वृ 'to jump' वृ (or वृ) and वृ take the affix वृत् (The Guna-making अक) in the sense of सम-भिहार. समभिहार means 'repetition,' and as repetition gives skill, it is to be taken here in the secondary sense of 'doing a thing well.' 'समभिहारमहणेन साधुकारित्वं लभ्यते । भूयः सहचरात् । यो हि भूयो यां कियं

करोति स वच कोशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः । साधुकारित्वो-
त्पाया बहुधा दुष्टकरणे न जुन इति बोध्यम् । 'a. g. प्रवक्तः । सरक्तः (प्रवक्तः) । लवक्तः ।
'साधुकारिणि कुन्विधानात्सकृदि थः सुहु करोति वच भवति । बहुधा चो दुष्टं करोति
लभ न भवति ।' काशिस.

Stanza 87—

प्रणिधिः. 'प्रणिधीवते निवृज्यते कार्वेषु प्रणिधिः । उपसर्गे षोः किः ।' जद०

Stanza 89—

शोकापनुदम्. परिम् and अपनु take the affix क with हुन् and शोक
respectively as their *upapadas* as objects of these actions when the
words so formed mean 'idle', and 'bringing happiness' respectively.
'हुन् परिमार्ष्टि ति तुन्परिम्बोऽलसः' । अन्यथ तुन्परिमार्ष्टिः । शोकमपनुतीति
शोकापनुदः सुखस्वाहर्ता । 'वच संसारसारस्वोपदेष्टेन शोकमपनुति स शोकापनोदः ।'
Stanza 91—

सुरापैः. The Fem. of सुराप is सुरापी, and of क्षमय, क्षमयी. स 'to
drink' takes ट्क् (भ) with सुरा and क्षीप् as its *upapadas*. The affix being
क्तिप्, the final वा of स is dropped by "भक्तो लोप इति च" ३।४।३४॥
The affix ट्क् being द्विप्, the Fem. is formed by ईप् (ई). "द्विङ्गणम्—"
४।३।३६. We have similarly क्षीप् (Fem. क्षीप्ती). But क्षीप् has क्षीरस्
Fem. and सुराप, in the sense of सुरा रसादि has सुरापि Fem.

Stanza 95—

सत्त्वमेजयः. It is formed from एज् कम्पने (एज् 10th. Conj. 'to
shake') by affixing सप् (ज) to it, the *upapada* सत्त्व being its object.
अभृष्, विपत्, and words ending in a vowel take the augment हुन् (ह्)
when they are used as *upapadas* of a root to which सप् or लप् is
affixed. (vide notes on C. I Sk. 1). जनमेजयः is similarly formed.

Stanza 96—

उत्सीर्णैः. The past participle is active here. The Sūtra "गत्व-
र्थोऽर्कभिलषसीद्स्यासवसजनरुहजीर्योत्तञ्च" ३।४।३२॥ shews that गत्वर्थ roots
have स affixed to them in the active sense as well as passive and
abstract sense. a. g. गतो देवदत्तो भामम् । गतो देवदत्तेन भामः । गतं देवदत्तेन ।
&c. Some of the roots enumerated in the Sūtra are intransitive,
but they are mentioned separately; because they are transitive when
preceded by prepositions. 'भिलाषाद्यः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तदर्थमे-

प्रागुपाशानम् ।' काशिः. In 'कृच्छं नहतीर्ण इति मिथार्हात्...' रघु० १४. इ तीर्ण has as here an active sense.

Stanza 97—

हनुमन्तम्. The word is either हनुमद् or हनुमह्. The affix नत् shows censure, His chin was broken and hence his name. 'तस्य किल जातमात्रस्य भाविस्वरूपं दृढतो हनुइदं भ्रममिति श्रूयते'. जय०. The story is mentioned in the Rāmāyaṇa as follows:—

‘अशुस्थितं ततः सूर्यं बाहो हृदा मवावने ।
कलं चेति किमुक्षुस्त्वमुक्षुस्याशुस्थितो विवह ॥
शतानि क्षीणि गत्वाथ क्षोजनार्थं महाकवे ।
तेजसा तस्य निर्धूतो न विघाई गतस्ततः ॥
स्वानप्युपगतं तूर्णमभ्यरिसं महाकवे ।
क्षिप्रमिन्द्रेण ते वज्रं क्षोपाविष्टेन तेजसा ।
तदा वीर्यमशिश्वरे वामो हनुस्त्वय्यत ।
सतीक्ष्णनिगमभेदं ते हनुमानिति कीर्तितम् ॥

किर्दिक० का० O. 66.

अल्पपञ्चान्. The Sūtra “मितनखे च” ३.२.१५॥ teaches that पञ्च takes खञ् when preceded by मित and नख as objects. मितं पञ्चति मित-पञ्चा प्राङ्गणी । नखपञ्चा मवावुः । This Sūtra is given to shew that the *upapada* may be a word which does not mean measure; for the preceding Sūtra “परिमाणे पञ्चः” ३.२.१३ ॥ sanctions खञ् when the *upapada* is a परिमाणवाचक word, as in ग्रन्थपञ्चा स्यात् । द्वेणपञ्चः । क्षारिपञ्चः कवाहः । On the Sūtra “मितनखे च” the Kāśikā says:—‘अपरिमाणार्थं आरम्भः ।’ The च in the Sūtra evidently connects it with the preceding Sūtra. “परिमाणे पञ्चः” (अल खञ्), “मितनखे च” (पञ्चः खञ्). In many Sūtras च is similarly used. e. g. “भिक्षालेनादायेषु च” ३.२.१७॥ preceding “चरेष्टः” ३.२.१६॥, “वयसि च” ३.२.१९॥ preceding “हस्तेरनुययनेऽञ्” ३.२.१८॥, “माक्षीमुष्टयो च” ३.२.१८॥ preceding “मासिकास्तनयोर्भाषेदोः” ३.२.२१॥. The words मित and नख are not taken as अर्थपर (implying their synonyms also) either in the Kāśikā or in Kaumudī. Hence Malli. shews his own असञ्चि by saying “मितनखे च” इति मितनखस्यार्थपरत्वादिनुक्तसमुच्चयाच्चकाराद्वा अल्पपञ्चोपपत्त्याप्येवांशत्वाद्वा. He refers to Jaya. and other Commentators. Jaya. says ‘अस्य पञ्चन्तीति मितनखे चेति मितेऽर्थग्रहणात् खञ् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-त्वाद्वा ।’ This is simply a way to justify the form as it is used by Bhāṭṭi, ‘स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमेतत्’ as Māmāṇṇya puts it.

Stanza 98—

अमितम्पचम्. Malli. takes this to mean 'liberal' (बहुलदत्त). Bharatamallika also explains it as बहुलपत्रम्. Jaya says it means महासन्निभम् (a great sacrificer).

सर्वभोगिणम्. For the change of न् to न्नि *vide* notes on C. IV. St. 10.

Stanza 99—

असूर्यम्पश्यया. It is असुनर्य compound, अ being connected with दृष्ट and not with सूर्य. *vide* notes on C. IV. St. 21.

Stanza 100—

ललाटन्तपम्=scorching the forehead, very severe, hence standing above all. It is generally used in the literal sense. cf. 'सखे माधव ललाटन्तपस्तपति तपन' Malatu, Ac. I, also in Baghu, 'इतिर्मुजामेधवतां षतुषो मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः । असौ तपस्यत्वपरस्त्वपस्ती नाम्ना सुवीक्षणार्थात्तेन हन्तः' ॥ (13, 41).

वाली. There are two words वानिन् and वानि. 'वालिस्यशो बान्धः इहन्तश्च तथा च वाली वालिश्च कथ्यते इति शब्दभेदः' Jaya.

Stanza 101—

उग्रम्पश्येन=Fierce-looking, hence wicked.

Stanza 102—

The Com. on this verse is incomplete. Jaya. runs as follows:—

'प्रियंवदतवा लोको मिथ्या यदति महं मित्रपरोऽपि नैव मिथ्या हृवे वशानि । पूर्ववत् सख् । परन्तप सख्यामुपतापयितः ॥ "द्विपत्ययोः—" इति सख् ॥ तेन सुप्रीयेण सख्या मित्रेण दृष्टमीवं निहन्तासि इतिष्यसि । हन्तेर्लुटि कपम् । कीदृशं द्विपन्तप सख् । नामुपतापयितारम् । पूर्ववत् सख् ॥'.

Stanza 104—

सर्वङ्गम्. कर् is generally used in the sense of 'rubbing' e. g. 'कर्णद्विपगण्डविण्डकपयोत्कषेण संपादिभिः' उक्त० म० २. 'कर्णकम्पनिरस्तमहाविहिः' Kirā. 5, 47, where Malli. explains कर्पणेन as meaning कर्णद्वयेन. From 'rubbing' it comes to mean 'pervading' as here.

सर्वङ्गव्यशः शास्त्रम्=Having branches consisting of all pervading glory कर् also means to injure. 'कर् हिंसायः'. In 'सर्वङ्गप्रा मगवती भवित-

अद्वैतः' Malati. Ac. I. सर्वहृदा means 'all-destroying,' 'all-powerful'. Jaya. explains it as सर्वहरा. The word is formed by the Sūtra "सर्वकु-
लाभकरीषेषु कप्" ३.२.४२॥. कप् takes the affix खप् (ख) when preceded
by सर्व, कुल, अभ, and करीष as its objects. 'सर्वहृदः खलः । कुलहृदा मही ।
अवहृदो गिरिः । करीषहृदा वायुः ।' काशिक.

The part शाखा and the whole तद् being both mentioned, the
figure is समस्तवस्तुविषये सादयवरूपकम्. 'अथारसवानामवयविनश्च समस्त्येन
निरूपणे निबध्यते तत्समस्तवस्तुविषये रूपकम्' Vidyā, or as Mammata puts it
'समस्तवस्तुविषये श्रौता आरोपिता नहि,' i. e. that is समस्तवस्तुविषयरूपक in
which the व्यरोप्यमान (विषयो, in this case शाखा and तद्) and आरोपविषय
(in this case वसः and राग) are both श्रौत (वाच्य, expressed).

Stanza 106—

वालिभानुम्. The compound admits of two solutions. वालिः
आपुरिष वालिभानुः इम्, in which case it is उपमितसंज्ञा, formed according
to the Sūtra "उपमिते व्याप्तादिभिः सामान्यायचोदे" ३.१.१५॥ or वालिरेव भानुः
वालिभानुः इम् in which case it is मयूरमंसकादि formed by the Sūtra
"मयूरमंसकादयश्च" ३.१.१३२॥. The first solution brings about उपमा,
the second रूपक. Here it must be solved in the first way; because we
have कृतुमिष रागम् and not कृतुमिव रागम्. It must be noted that the उप-
मित compound takes place only when the common property is not
given. In पुद्गलो व्याप्त इव दूरः no compound takes place, because the
सामान्यधर्म (दूरः) is given. In वालिभानुः, the common property अप्रमथ्यः
is understood.

Stanza 106—

We have क्षेमकारः or क्षेमहृत्, मियकारः or मियहृत्, and मन्नकारः or मन्नहृत्.

Stanza 107—

आशितम्भवम्. आशित must be taken in the active case (vide
Notes on O. 4 St. 11) आशितः कृतः यस्य भवन्नाशितम्भवम् इतिः अद्यत् प्रीति-
र्भवित्यर्थः.

उत्कृष्टम्, खलितम्, शयितम्, and स्थितम् are all used as abstract
nouns, the Past Par. affix त being added in the sense of नास्.

Jaya. explains बहुमन्यत &c. somewhat differently. 'पुण्यभाज इमे
अर्थो त्वेच्छाविहारिणो जेष्टितमस्माकं तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति'.

Stanza 109—

हृदयकमम्—What is in the heart. **गम्** takes the affix **लच्** when preceded by an *upapada* as its object, when the word so formed is a proper noun. e. g. 'सुतङ्गमो नाम यस्य पुनः सौतङ्गमि'. This is the Sôtra "गमञ्च" § २५२॥. **हृदयकम** can not well be taken as a proper noun here. Malli. shews his own *अवधि* by using the word **गम्यते** in 'हृदयस्थस्य संज्ञोति मम्यते'. Jaya. says:—'स्वानुभवं हि वस्तु हृदयकममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य गमयेति लच्' । Amara gives it the sense of 'coherent' 'संज्ञतं हृदयकमम्'. But the word generally means 'lovely' 'pleasant', e. g. 'हृदयकमः परिहासः' Malati. An. ३. It is used in Ragh. and Ku. 'बलकी च हृदयकमस्वभा दस्तुवागमि च बानलोचना' (रघु० १९ २३.). 'क तु ते हृदयकमः संज्ञा कुसुमायोजित-कार्मुकी मधुः' (कुमा० ४. २४). 'इति तेभ्यः स्तुतीः सुरवा ययार्या हृदयकमाः' (कुमा० २. १६). On all these Malli. says 'लच्प्रकरणे "गमिः सुप्युपसंख्यानम्" इति लच्प्रत्ययः । This Vârtika is to be applied where there is no संज्ञा. 'असंज्ञार्थमिदम् । नितङ्गमो हस्ती' सिद्धा० की०.

Stanza 110—

अत्यन्तगः=Destroyer, 'अत्यन्तगः विनाशयिता ।' Jaya. In Malli.'s reading, it must be taken to mean 'that has reached the climax', स्वाह-चान्तो भवेत्. The genitive **सङ्कन्तस्य** shews संबन्ध. Thus it means 'your honour would shew his power in connection with Indra, i. e. would withstand even Indra.'

प्रातरुद्यन्. Vâli is as irresistible as the Sun rising in the morning. Even the rising Sun is very powerful, much more is the Sun after he has risen and gone high. 'सर्वे वाक्ये सावधारणे भवतीति प्रातरुद्यन्प्रवर्धमानस्य एवेति तेन सर्वकाले अस्यावर्धमानस्य सिद्धं न तु प्रातरेषोद्यन्प्रवर्धमान इति' जय०.

Stanza 111—

घरेण तु मुनेः. Vâli's strength is described in the Râmâyana Kish-kindhâ Kânda 11th Canto in verses beginning with 'समुद्रालम्बिनासूर्वे इक्ष्वाक्याणि चोत्तरम् । ज्ञामत्यजुषिते सूर्ये बाली ज्यपगतङ्गमः ॥'. He is described to have a garland given him by his father Indra, which, being put on brought him success on the battle-field 'तमेवमुत्तवा संक्रुद्धो बालाभुक्तिव्य काञ्चनीम् । पिबा हत्तां नहेन्द्रेण दुज्जाय व्ययतिष्ठ ॥'. The commentator says 'दृषा हि बाला संशामज्जयता'.

Stanza 113—

पतिमलक्षणोपेताम्. Malli's reading means 'endowed with ill-ominous signs on the hand, that go to shew the death of her husband.' N. reads पतिप्रलक्षणोपेताम्. This is the reading of Jaya, who explains it as 'पति इति यद्वक्षणं तेनोपेतामिवेतीवार्थोऽत्र दृश्यः ।'.

Stanza 115—

आख्यकरण and **प्रियकरण** have both the affix खनुन् (अन) which has the sense of चिद, that is, it shews अभूततत्त्वम्, the state which did not exist before. **आख्यकरणविक्रान्तः** = One whose prowess makes even one who is not famous to be famous.

Stanza 116—

प्रियम्भाषुकताम् and **प्रियम्भविष्णु** are formed like **आख्यकरण** and **प्रियकरण** with this difference that in the former the affixes युक् (यक्) and इष्णुच् (इष्णु) have an active sense, while in the latter खनुन् (अन) is affixed in the sense of करण or instrument. In both, the affixes have the sense of चिद.

Stanza 118—

रामरिक्. Jaya gives the same derivation of कस्त्रिक् as Malli, but he rightly says 'इदृष्टत्विक्काग्रनिर्वचनम् । कस्त्रिस्तु बाजयितुषु प्राक्करणेन ।'.

The figure of speech in this verse is सावयवकूपक (*vide* Notes on St. 104), but it is not समस्तवस्तुविषय; because the आरोप्यमान, बज्रमान, is not शब्द (expressed). If it were सुपीवयजमानः instead of सुपीवः, it would have been an instance of समस्तवस्तुविषय; but as it is, it is एकदेशविवर्तिसावयवकूपक. 'यथावयवविकल्पणावयवविनो विकल्पणं गम्यते तदेकदेशविवर्तिकूपकम्'.

Stanza 119—

युक् मिथः = The inspirer of terror, one who inspired terror,

Stanza 126—

बान्धवक्रोशिनः. बन्धुः एव बान्धवः प्रज्ञादिस्वास्वार्थेऽन्. बन्धु comes under the प्रज्ञादि group, to which अन् is affixed as a स्वार्थवाचक affix by the Sūtra "प्रज्ञादिभ्यश्च" १/१११६॥. In the same way we have रक्ष इव राक्षसः । श्वेता एव श्वेतम् । प्रज्ञ एव प्रज्ञः । पिशाच एव पैशाचः । नक्षत्रेव भास्वतः । श्वोर एव श्वोरः ।

Stanza 127—

वनवर्त्तिनः. The word is formed by the Sūtra “वृत्ति” ११२८०१. गिति (इन्) is affixed to a root with an *upapada* when the word so formed shews observance of practice prescribed by the Sāstras. ‘वृत्त इति शास्त्रतो नियम उच्यते । वृत्ते गम्यमाने सुबन्ध उपपदे वृत्तौ गितिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिभावश्च । धातुपपदस्त्वयसमुदायेन वृत्तं गम्यते । स्यण्डिलपायी । अन्धाल-भोजी । कामधारप्राप्तौ नियमः । सति वृत्ते स्यण्डिल एव क्षेत्रे गम्यते । सति भोज-नेऽन्धालमेव मुह्यते न भ्राजति ।’ काशिक. So वनवर्त्तिनः means ‘वेष्टां सत्यन्व-स्थाने वृत्तौ च वन एव वर्त्तितुं शास्त्रतो नियमन्ते वनवर्त्तिनः ।’ Jaya.

Stanza 128—

शूरमानी. मन् has खश् and गिति affixed to it in the sense of ‘con- sidering oneself to be what is denoted by the *upapada* of the root,’ ‘वह प्रत्ययार्थः कर्त्ताऽऽत्मानमेव वर्धनीयत्वादिना धर्मेन युक्तं मन्यते तत्रायं विधिः । वर्धनी- यमात्मानं मन्यते वर्धनीयमन्धः । वर्धनीयमानी । पण्डितमन्यः । पण्डितमानी ।’ काशिक. Thus we have शूरमानी or शूरमन्धः । साधुमानी or साधुमन्यः.

Stanza 129—

अभ्यव्यासकघातिस्त्वात्. इन् takes गिति, with an *upapada* which is its object, when the action of killing is done in the past time and when the word so formed shews censure. ‘पिमृष्यासी । मामुल्लासी । कुस्ति- संमहणं कर्त्तव्यम् । इह मा मुह् । शीरं इतवान् ।’ काशिक. Jaya, says—‘तत्र कुस्ति- संमहणं कर्त्तव्यमिस्तुक्तम् । अहि सुमीयेन मम विरोधः किं तत्रायातमिति कुस्तिमहननम् ।’

अद्वाद्याम्. अद्वाहन् is formed by the affix क्तिप्. This affix is added to any root. The Sūtra “अद्वाधूपपदे क्तिप्” ११२८०१ must therefore be taken in a limited sense. The Kāśikā on this runs as follows:—

‘कर्मणीति वर्त्तते । अद्वादिषु कर्मरूपपदेषु हन्तेर्भातोः क्तिप्प्रत्ययो भवति भूते । अद्वाहा । भूपाहा । इषहा । किमर्थमिवमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्तिप्प्रतिष्ठित एव । अद्वादिषु हन्तेः क्तिप्प्रत्ययं नियमार्थम् । चतुर्विधत्वाच्च नियम उच्यते । अद्वादिष्वेव हन्ते- र्गान्धस्तिरूपपदे पुरुषं इतवानिति । अद्वादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्त्वात् अद्वाधीतवानिति । अद्वादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिवेव नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकाल एव नान्यस्तिन् अद्वाधेन हन्ति इतिष्यति चेति । तदेतद्वदनामबहुलमहनस्य प्रस्तावपकर्षणाद्भवति ।’ बहुलम् occurs in the next Sūtra “बहुलं छन्दसि” ११२८०१. But the Bhāṣya does not accept these four limitations. ‘अद्वादिष्वेव क्तिवेवेति द्विविधौ नियम इति भाष्यम्’ सिद्धा. कौ. The Bhāṣya proceeds as under:—

‘किमर्थं अद्वादिषु हन्तेः क्तिप्प्रतिष्ठिते न क्तिप्प्रत्ययेऽपि वृत्तत इत्येव सिद्धम् । अद्वा- दिषु हन्तेः क्तिप्प्रत्ययं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । अद्वादिष्वेव हन्तेर्भूते क्तिप्प्रत्यय

स्वाधिति । किमविशेषेण भेद्याह । उपपदविशेषे इतस्मिन् विधौ । अथ ब्रह्मादिषु हन्ते-
र्णिमिना अवितव्यम् । न अवितव्यम् । किं कारणम् । उभयतो नियमात् । उभयतो निव-
र्णोऽयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते किञ्चमवति । किञ्चेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिविविधे । तथा चान्त-
रस्य वचनार्थः । एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपत्तौ भवति । ।

On this Kaiyata remarks :—

‘किमविशेषेणेति । किं धातूपपदकालपरमयाभत्वात्तेषां नियमन्ते अथ किञ्चिदेष
निवर्ण्यत इति प्रश्नः । उपपदविशेष इति । अनेन धातुनियमं दर्शयति । ब्रह्मादि-
ष्वेव हन्तेर्भूते किञ्चमवति उपपदान्तरे । तेन पुनर्यं हतवानित्यत्र किञ्च भवति । अध्येति ।
“कर्मणि हन्तः” इत्यनेनेति भावः । किञ्चेवेति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते किञ्चेव भवति
न प्रत्ययान्तरमिति किञ्चभूतकाले नियम्यत इति कालनियमोऽयं भवति । एतदेव
नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते किञ्चमवति । ब्रह्मादिषु हन्तेः
किञ्चभूत एवेत्येतत्तु नियमद्वयं धातुपदान्तम् । अग्न्येस्त्वहोषुरुदिकया चतुर्विधो नियमो
व्याख्यातः । स भाष्यविरोधाभावरणीयः । तथा चेति । यस्माद्ब्रह्मादिष्वेवेति
नियमोऽनेन किञ्चेव कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति । उपपदान्तरे हन्ते-
र्भूतस्य किञ्चमवति स्वाधिति ।’

Stanza 130—

धातुपदम्. कृ takes the affix कृप् (The whole of कृप् is dropped, but
as it is पितृ. कृ takes the augment तृ by “चरस्व पिति कृति तुक्” §191011)
after सु, and after कर्मन्, धाप्, मन्, and पुण्य as its objects. Here there
is a three-fold नियम namely किञ्चेव, कृप् एव, भूत एव. ‘किञ्चेवेति नियमा-
न्कर्म कृतवामित्येवाङ् । कृप् एवेति नियमान्मन्मन्धीसवान् मन्वाध्यायः । अथ न
कृप् । भूत एवेति नियमात् मन्वं करोति करिष्यति चेति विषयार्था न कृप् । स्वाधित्ये-
वेति नियमाभावरण्यस्मिन्नुपपत्ते कृप् । धातुकृत् । भाष्यकृत् ।’ सिद्धा० को०.

Stanza 131—

अग्निचित्. In अग्निचित् and सोमसुत the Kāśikā mentions four kinds
of नियम as in ब्रह्माह. ‘चतुर्विधाच नियम इष्यते । धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः’ ।
The word means ‘one who keeps sacred fire,’ आहिताग्नि.

रथचक्रचिदादिषु. रथचक्रचित्=An arrangement of bricks for fire
in the form of a chariot-wheel. Malli. takes अनन्तेषु in the लक्ष्य sense of
‘altars on which fires are kindled’. Jaya. takes रथचक्रचित् in the sense
of ‘fire for which bricks are arranged in the form of a chariot-wheel.’
‘अग्न्यर्थो हि लक्षकार इहकाचय इत्युच्यते लक्ष्यरेणाग्निरपि ।’ अथ०. Malli.’s in-
terpretation is preferable. अग्न्याख्यायाम् in the Sūtra “कर्मण्यग्न्याख्यायाम्”
§191211 is explained in a way which supports Malli.’s explanation.
‘अग्न्याख्यायां धातुपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । . . . । आख्यायामहं

कृत्स्नप्रत्ययार्थम् । अत्र्यर्थो हीटकाचय उच्यते इत्येवमिति ।' कासि०. अत्र्याख्या-
 शब्दः= अत्र्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्, 'सिद्धा० को०.

Stanza 133—

बुद्धिपूर्वं भुवन्न त्वा. भुवन्न may be separated into भुवन् न or भुवन् न. भुवन् and भुवन्, Mall.'s reading, have both the same sense, *that*. आगन्. Taking either, the construction is विद्वा त्वा खलं बु (धु) वन् बुद्धिपूर्वेनेव न राजकुत्वा. But with भुवन्, the अन्वय must be खलं त्वा पितृ न राजकुत्वा सन् बुद्धिपूर्वं भुवन्. In this case the Acc. त्वा is not strictly correct. By the Sūtra "कर्तृकर्मणोः कृति" २।३।६५ the object of the कृत्स्न, राजकुत्वा, must be used in the genitive. Mall. therefore says 'त्वामिति द्वितीया न स्यात्'. In 'धातुतानेवमुत्तमम्' (St. 80), however, Mall. says "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र शेषस्वविषयायानेव पठ्यविधानादिह सद्विषयायामाप्तमिति कर्मणि द्वितीया ।'. This view, however, is not quite free from objection. The Kāśikā says 'शेष इति निवृत्तम् । पुनः कर्मग्रहणाद् ।' (Vide Note on St. 80). Some commentators divide त्वा into तु and वा, and understand वित्तं भवत्तम्. 'अन्ये तु इति निवेद्ये आशब्दः स्मरणे पीडाया वा राजकुलैत्यत्र तवेत्यर्था— इत्येते नमः प्रश्लेषात् भवत्तमिति मानित्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः ।' अर०. This is complicated and awkward.

Stanza 135—

दुष्टः. It has the same sense as दुःस्थ = badly settled, not settled. 'दुष्टः दुःस्थः सन् । अपवःसुषुस्थ इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः ।'

Stanza 139—

अनुचानैः अनुचान is one who has studied all the Vedās with their six parts. 'साहे प्रवचने (वेदे) अभिधी.''

Stanza 141—

संभविष्यावः. The 'second Future is used in the sense of the Imperfect when the action denoted by the verb is dependant upon the principal verb, which must have the sense of 'to remember' s. g. 'अभिज्ञा-
 नासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसे वा देववत्त कश्चनीरेषु वत्स्यानः'. Here वत्स्यानः means अवसानम्. If however the subordinate sentence is introduced by यद्, the second Future can not be used in the sense of the Imperfect. 'अभिज्ञा-
 नासि देववत्त कश्चनीरेष्ववसानम्.'

Stanza 142—

When अभिज्ञा or its synonym is the principal verb, and two verbs depend upon it, the action of one of which indicates that of the other,

these two verbs may be used either in the 2nd Future or in the Imperfect in the sense of the Imperfect. The two sentences may or may not have been connected by *सह. s. g.* 'अभिजानासि हेवदत्त कक्षीरेषु वस्त्वानस्त्वचौदनं भोऽयामहे' or 'अभिजानासि हेवदत्त कक्षीरेष्ववसाम तचौदनमभुञ्जामहि'; or 'अभिजानासि हेवदत्त वत्कक्षीरेषु वस्त्वानस्त्वचौदनं भोऽयामहे' or 'अभिजानासि हेवदत्त वत्कक्षीरेष्ववसाम तचौदनमभुञ्जामहि'. In the present stanza *वस* is the indicator of *पत्न*.

CANTO VII.

Stanza 9—

अनपचारिणम्. This seems to be the true reading and not **अनप-
कारिणम्** adopted by O. and N. It is found in almost all the Mss.
Moreover the Sūtra "संपृचानुदधादधमादधसपरित्संसृजपरिदेविसंजवरपरि-
क्षिपपरित्पतिववपरिदहपरिमुहपुषिपद्मपुहपुष्पाक्रीडविचिचरयज्जग्मज्जातिचरावचरा-
मुवाभ्याहमय ॥" ३२.१५२॥ which, the five verses beginning with
संजवरिणेष illustrate, contains the root अपचर and not अपकृ. In these
verses all the roots mentioned in the Sūtra are illustrated with the
exception of आदध्, पुष्ट्, पुह्, विविष्, जग्, and जतिच्. The forms of
these ending in चिनुष् (इन्) are आदधामिन्, शोचिन्, शोहिन्, विवेकिन्, भागिन्,
and मलिचारिन्.

Stanza 10—

परिमोहिणम्. This seems to be the correct reading and not परि-
मोहिन्स् found in O. and N. "कृत्वच्:" ४५१२९॥ teaches that ह् of a
कृत् affix coming after a vowel is changed to च् when preceded by इ
in a preposition. The कृत् affixes that have ह् in them are अन्, मान्,
अनीह्, अन्, इन्, and न् (substitute of the Past Part. affix न्). This
change is necessary and not optional. 'कृत्वयो यो नकारोऽच उक्तस्तस्यो-
पसर्गस्याग्निनिनामुत्तरस्य नकारादेशो भवति अन मान अनीह् अग्नि इति निष्ठादेश
एते पत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणच् । परिधाणच् । प्रमाणच् । परिधाणच् । मान ।
प्रदायमाणच् । परिधायमाणच् । अनीह् । प्रयाणीयच् । परिधाणीयच् । अग्निः । अग्रयाणिः ।
अपरियाणिः । इति । प्रयायेणौ । परियायेणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः । परिहीणः । प्रही-
णवान् । परिहीणवान् । अच इति किन् । प्रभुम् । परिभुम् ।' काशिकः. To this there
is one Vārtika, which sanctions पत्वं in निदिण्. 'कृत्वस्थस्य पत्वे निदिण्यस्यो-
पसङ्ख्यायानं कर्तव्यम् ।' निर्विण्णोऽस्मि खलसज्जेन । निर्विण्णोऽहमच वासेन ।' काशिकः.

Stanza 11—

पर्णे is of course a better reading than पक्षी. पक्षी gives no
additional sense. It is superfluous. पर्णे पचम्. Ohātaka wishes for
water on a leaf and not on the ground. 'चरणीपतितं शोभं चासकानां
हजाकरम्.'

Stanza 14—

उपसरदे. When the Loo is not used, the form will be उपसरदम्.

Stanza 22—

अमङ्गुरप्रज्ञः—One whose intellect is firm. **पुरच्** (उर) is added to **मञ्ज्** in the कर्मकर्त्तरि sense. As **पुरच्** is **पिह्**, **ञ्** is changed to **र्** by “चञोः कु-
विण्यतोः” अ३६३॥ (that is, **च** and **ञ** are changed to **क**, and **र्** when fol-
lowed by an affix which is **पिह्** and the affix **प्वह्**). ‘मञ्जेः कर्मकर्त्तरि
प्रत्ययः स्वभावात् । मङ्गुरं काष्ठम् । विशालकुसुमम् ।’ काशि०. ‘अभिधानस्वभावाद्
मञ्जेः कर्मकर्त्तर्येवार्थं पुरच्प्रत्ययः’ लख०. ‘मञ्जेः कर्मकर्त्तर्येव अभिधानस्वभावा-
द्विश्वाहः’ मनी०. Thus **मङ्गुरच्** means स्वयमेव मञ्ज्यते. Jaya’s reading is
मङ्गुरप्रज्ञः. ‘मङ्गुरा ये स्वयमेव मञ्ज्यन्ते । . . . । साह्य प्रजापतीति मङ्गुरप्रज्ञः ।’
(अव०). This does not convey a good sense. Jaya takes **मङ्गुराच्** in
the sense of ‘गमनशीलम् अस्तिरमङ्गुतीन्’.

विदुरः—One who knows well. It is formed by affixing **कुरच्** (उर) to **विह्** according to the Sūtra “विहिमिहिष्ठिवेः कुरच्” अ३११३॥. ‘ज्ञानार्थस्य
विशेषहर्षेण न लभ्याद्यर्थस्य स्वभावात् । विदुरः पण्डितः । विदुरं काष्ठम् । विदुरा एतद्गुः ।
विहिमिष्ठिवोः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः’ काशि०. On this the Manoramā says :—
‘विदुरमिति । कर्मकर्त्तरिणि कृषिः । नैतद् भाष्ये दृष्टम् । यथा च भाष्यः गुण्ये कर्त्तरि
प्राप्तकृत् ।’ ‘पिबन्नाम वपुर्गुलमस्तच्छिदुरावपुष्पचितमङ्गना इति ।’ This is in
Māgha C. VI, St. 8, where ‘गुलमस्तच्छिदुराव’ qualifies **परपुष्पा** and is
explained by Malli. as ‘गुणेनेहो हेयस्य छिदुरावोऽप्येव । “विहिमिहिष्ठिवेः
कुरच्” ।’ Thus **विदुर** means either ‘that which cuts,’ or ‘that which is
out of itself.’

Stanza 25—

स्वप्नक. The word is formed by affixing **नजिह्** (नञ्) to **स्वप्** in
the active sense. The same affix is added in the same sense to **वृप्** and
धृप्. The words are **स्वप्नञ्**, **वृप्नञ्**, and **धृप्नञ्**.

ईश्वरः—‘ईशानशीलः’ Jaya, that is, ‘lording it over my wives.’
The word is formed by affixing **वरच्** (वर) to **ईह्** by the Sūtra “स्थेनाभ-
सपितकसो वरच्” अ३११०५॥. We have thus **स्पृश्वरः** । **ईश्वरः** । **भास्वरः** ।
पेस्वरः । **विकस्वरः** ।

Stanza 27—

Jaya notices the reading **धरासमुद्रशैलानाम्** which is adopted in
the text. ‘धरासमुद्रशैलानामिति पारान्तरम् । अत्र ‘बहुवचनियमः’ इति पूर्वनि-
पातः । यथा दीपाश्चक्षुस्तुभयः ।’ (अव०).

Stanza 28—

कारुः=doer. The word is formed according to the उणादि Sūtra 'कृयभाजिनेत्यदिसाध्यसूत्रम् उन्' । 'करोतीति कारुः शिल्पी कारकञ् । वारीति वारुः' ('भातो हृष्' ३।३।१२८।) वायुर्गुहम् । अयस्वभिभवति रोगान् वायुर्गुहम् । निनीवि प्रक्षिपति हेहे उन्मागमिति वायुः पिबन् । स्वादुः । साधोति परकार्यं साधुः । अमुने आहृणीष्व ।' (सिद्धा० कौ०) .

Stanza 29—

कारका मित्रकार्याणि. The genitive is not used with a word formed by the affix अक in the sense of the Future and one formed by इन् in the Future sense, or in the sense of debtor. In कारक अक has the Future sense, कारकाः being equal to करिष्यन्तः. 'कचं कारको ब्रजति । भोजनं भोजको ब्रजति । इनः स्वस्वपि । आशं गनी । आधमर्ण्यं दत्तं दायी । सहस्रं शयी । भविष्यत्ताधमर्ण्य-योरीति किञ् । दवानां लावकः । सक्तूनां पायकः । अवदयं करी कदस्व । इह कस्मात् भवति । वर्षयतस्व पूरकः । पुत्रपौत्राणां दर्शक इति । भविष्यत्प्रधिकारे विहितस्याक-स्येवं महम् ।' काशि०. 'ण्वल् (अक) has two senses. It is added in the active sense without reference to any particular time (कालसामान्ये), by the Sūtra "ण्वल्तृषौ" ३।१।१३।। It has also the sense of the Future and is affixed to a verb which depends upon the principal verb in the sentence. This is according to the Sūtra "तुमुण्वुनौ क्रियार्या क्रियार्थायाम्" ३।३।१०। (e.g. कृष्णं इदं वाति, कृष्णं वर्शको याति). The genitive is prohibited with ण्वल् which has the Future sense. 'यस्तु कालसामान्ये ण्वल्भिहितस्तस्य नायं विवेकस्तेन भोदनस्य पायकः, पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवेति भावः' ।

Stanza 31—

साधयिष्यामः. Jaya's reading is सादयिष्यामः which means 'साधयिष्यामः'=we shall kill.

करिष्यन्तः स्वत्, the termination of the second Future, is used in two ways. It is added to a root which may or may not be connected with another verb as depending upon it. "तद् शोभे च" ३।३।१३। 'शोषः क्रियार्थोपपदादयः । शोषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियार्थं शोषपदे क्रियार्थां धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति ब्रजति । हरिष्यामीति ब्रजति । शोषे स्वस्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ।' काशि०. In this verse करिष्यन्तः is not connected with any verb, while साधयिष्यामः depends upon भासेतुः. करिष्यन्त इत्यत्र शुद्धे भविष्यत्यर्थे लट् । साधयिष्याम इत्यत्र क्रियार्थक्रियोपपदे भविष्यत्यर्थे लट् ।

Stanza 34—

एकनिश्चायम्. Mark the difference between निश्चय and निश्चाय. निश्चय is 'determination,' while निश्चाय is 'heap'. निश्चाय is परिमाणवाचक. Mall. takes एकनिश्चायमागतम् as qualifying कपिसमाहारम्. It means 'A large number of monkeys that had come in one lot.' Jaya. takes एकनिश्चायमागतम् with आवाप्तम्. 'एकनिश्चायमागतमेकराशितां प्राप्तमावाप्तमिच्छ्यः।' (अथ०). Bharatamallika also takes it similarly. 'कीदृशमावाप्तम्। एकं निश्चायं ज्ञानमागतं प्राप्तमव्यवसात् सर्वासां दिशां हेर्ध्वं सुमीवस्य ज्ञानाच्छरीरमित्यर्थः' (भर०). He also says:—'एको निश्चायो निश्चयो वस्येति कपिसमाहारस्य विशेषणं च। एतेन एकवाक्यना दर्शिता।' Bharatamallika takes निश्चाय in the same sense as निश्चय. Mall.'s interpretation seems to be the best.

Stanza 35—

आम्बवज्जोलसहितम्. Mall. takes the whole as a compound, taking the first word as आम्बवत्. He criticizes those who take the word as शकृत्तान्त, i. e. आम्बव. By 'केशिन्' he means Jaya. and others. Jaya. says:—'आम्बवं कक्षाधिपतिम्। . . . आम्बवस्योऽकारणतो ब्रह्मः।' It is not quite clear why Mall. says 'विन्ध्यम्'. Bharatamallika quotes Vishva-kosha to show that the word is अक्षरान्त also. 'आम्बवत् आम्बवोऽपि च' इति विश्वः। However आम्बवत् is the form of the word generally found in the Rāmāyaṇa and other Purāṇas.

Stanza 37—

वनविध्वंसान्. The cutting or destruction of forests. 'वनविध्वंसान्' Jaya. Mall. explains विध्वंस by उत्सेध, which is to be taken in the sense of 'destruction'. 'उत्सेधस्तूष्णे न स्त्री स्त्री संहनेऽपि च' इति मेदिनी.

Stanza 38—

सदोद्गारसुगन्धीनाम्. Which are fragrant by their constant exhalations. Jaya. takes it to mean 'which always give out good smell in belching after they have been eaten.' 'सदा सर्वदा वदति भक्षणानन्तरं स्वस्र्मपूर्वके सदोद्गारेण यापि सुगन्धीनि देयान्'. 'वदन्तं सदुद्गारेऽपि सुगन्धिं प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धिः' भर०. For the change of गन्ध to गन्धि (*vide* notes on C. II. St. 10).

आशिताः. Satisfied (those that have eaten their fill). It is active in sense, (*vide* notes on C. IV St. 11). The use of the genitive with the word is to be understood by the fact that वस्तीसनास is prohibited with it by the Sūtras "पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययस्यसमानाधिकरणेन" २।१।२१. 'सुखिवा-

यास्तुभ्ययाः। कलानां सुहितः ।'. If the genitive case were not used with the word, there would be no meaning in prohibiting वृष्टीसमाप्त with it.

Mark the difference between उत्सृज, which means धान्यराशि, 'heap of corn' and उत्सृज which means 'any collection' as निक्षोत्सृज. So निकार is धान्यराशि, and निकर is any समूह as पुरुषनिकर. It is only in the sense of 'the throwing up of corn' that कृ takes चम्.

Stanza 39—

संस्ताव—Singing together, hymning in chorus. It is explained in the Kāśikā and Kamudī as meaning 'a place where Brāhmanas meet to sing the Sāma-Veda. 'समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देहे छन्दोगाः स देशः संस्तावः।' सिद्धा० कौ०. 'संस्तावश्छन्दोगानाह। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देहे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते। संस्तावश्छात्रयोः।' काशि०. संस्ताव generally means परिचय.

प्रस्तार. Note the difference between प्रस्तार and प्रस्तर. Both mean 'spreading out, collection'; but the former is used when the description is not connected with a sacrifice. 'स्तुम् आच्छादने । अस्ताञ्जातोः प्रद्यक्षे उपरिधे घञ्प्रस्तारो भवति न चैवज्ञविषयः प्रयोगो भवति । घञ्प्रस्तारः । मणि-प्रस्तारः।' काशि०.

Stanza 40—

विस्तार=Extent of anything except of words. The extent of words is विस्तर.

संग्राह=Catching by the flat. 'महो मन्त्रस्य संग्राहः । महो मुष्टिकस्य संग्राहः । संग्रहो धान्यस्य।' काशि०.

Stanza 41—

न्याय्यम्. न्याय and परिणाय are formed by affixing घञ् (ञ and changing the vowel to its Vriddhi) to हृ with नि and नी with परि respectively in the sense of 'non-deviation' and 'moving pieces in chess' respectively, e. g. परिणयेन चारान् हन्ति । सप्तनामवनेनेत्यर्थः । एषोऽयं न्यायः कथामात्रकरणित्यर्थः । परिणय=maffrage and स्थव=destruction. न्यदे गतः पाप । पापे गत इत्यर्थः ।

पर्याय means क्रमप्राप्तस्यानतिपातः, i. e. 'regular order,' while पर्यव means 'lapse'; e. g. कालस्य पर्यवः । अतिपात इत्यर्थः ।

निशोपशायः. उपशाय is used in the sense of 'sleeping by turns,' while उपशय simply means 'sleeping near.' It does not convey the

idea of चर्चय. Similarly विश्राम=sleeping by turns, while विश्रय=संशय (doubt).

फलप्राप्तयः. वि takes the affix चम् when the idea of taking by hand or proximity and not stealing is conveyed.

‘हस्ताशनमङ्गुलिम प्रत्यासत्तिरादेवस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचयः । फलप्रचयः । हस्ताशन इति किम् । वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति (‘वृक्षाप्रस्थानां कलानां यदेषा प्रचयं करोति’ चिह्नः कौ०) । अस्तेय इति किम् । पुष्पप्रचयप्रयोजेण ।’ काशि०. The word उच्यते does not convey any such idea. ‘उच्यतेत्य प्रतिषेधो वक्तव्यः’. This Vārtika seems to have escaped Malli’s notice when he quotes Vallabha on पुष्पोचय in his Com. on Kumārasambhava C. 8, Sh. 61. ‘पुष्पोचयः पुष्प-प्रचयः । “हस्ताशने चैरस्तेये” इति चञ्चिप्रचयस्यात्कवीनरमयं प्राणादिकः प्रयोग इति वक्ष्यते ।’ Malli. does not refer to the ‘उच्यतेत्य प्रतिषेधो वक्तव्यः’ which is an exception to the Sūtra “हस्ताशने चैरस्तेये” ॥३१४॥. It must be stated, however, that this difference between प्रचाय and प्रचय is not strictly observed in usage.

Stanza 48—

निम्राहः=Curse, imprecation. अवघाह also means the same. ‘अवघाहो हन्त ते वृषल भूयात् । निम्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोहो इति किम् । अवमहः पदस्य । निमहस्योरस्य ।’ काशि०.

Stanza 48—

मासतमादहः प्राक्=Before the last day of one full month from this day. मासतमः दिवसः the day on which one month is completed.

Stanza 49—

प्रग्राहवान्=Having the string of a balance in his hand.

Stanza 52—

विनतः= Name of a monkey. Jaya. takes it to mean ‘one who had bowed.’ ‘विनतः प्रणतः लघ्वीव इत्यर्थात्’ (जय०). This is not good. विनत must be here taken as a proper noun. The Rāmāyana describes what monkeys were sent to what directions :—

‘उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिपञ्चसमावृताम् ॥
अतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ।
पूर्वां दिशं भलिययौ विनतो हरिशूयवः ॥
तादावृत्तादिशहितः हवगः पदनात्मजः ।
अवस्थापयित्वा माघां शक्तिनां हरिशूयवः ॥

पश्चिमां च दिशं मोरं सुविणः सुधनेभ्यः ।

प्रत्येह्ये हरिचार्दूलो दिशं वरुणपालितान् ॥ ' किरिक० सं० ४३.

Thus we see that मरुतानि, विगत, हनुमन्, and सुदेव were sent respectively to the northern, eastern, southern, and western directions.

Stanza 57—

निगदान् and निनादान् both mean 'sounds', 'words'. गद्, गद्, वद्, and स्वद् take घञ् (अ) or अच् (अ) when preceded by नि. घञ् being प्रिङ्, the penultimate अ of roots to which it is affixed, takes Vṛiddhi by "अत उपधायाः" ७२।१३६॥. "नौ गहनवपठस्वमः" ३।३।३२॥ निगद् । निगाद् । निनद् । निनाद् । निपठः । निपाठः । निस्वमः । निस्वानः ।

Stanza 58—

घणं= Wealth. 'घनी मने वरादानां मूल्ये कार्पापने धने । धूले विक्रम्यसाकारौ वज्रमुद्यौ गले भूतो ' धरणी.

कृामेन, the reading of E₂, does not seem to be correct. कृप् can not take Vṛiddhi as shewn in the Com.

Stanza 59—

समजैन. अङ्ग takes the affix अच् when preceded by सम् and हङ् in the sense of 'a collection (of beasts)' and 'the driving (of beasts)'. 'समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां घेरणम् । समजो ब्राह्मणान्तरः । उदजो क्षत्रिय-पाशु' (सिद्धा० की०).

Stanza 60—

गलहम्. गलह=stake. The word occurs in Māgha 'म्यास्तुकीमनिस्तरण-गलहामरीच्यन्' ८३२. There Malli's remarks on गलह are :—"अश्वेषु गलहेः इति महेश्वराक्षणे लस्यनिपातः । अप्रत्यक्षस्तु "महकुनिमिश्रणम्" इत्येव शिञ्ज इति केचित् । अन्ये तु गलहि प्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्याप्यस्यवत्येव निपातो भ्रमप्रसारीत्याहः ।

Stanza 63—

अन्तर्धने. अन्तर्धन or अन्तर्धन्य is formed according to Pāṇini by adding अच् to हन् and changing it to घन्. It conveys the sense of 'a region in पञ्चीक (the Pūjanb) country'. Here, however, it means the space between the outward entrance and the door. 'द्वारमतिक्रम्य नः साव-काशप्रदेशः सोऽन्तर्धन इत्युच्यते ।' अथ०.

लौहोद्धतधनस्कन्धाः. उद्धन is generally a large wooden block on which carpenters place their wood while fashioning it. 'वस्तिन् कति

अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्षन्ते लघुदहनः' सिद्धा० कौ०. Amara also explains the word similarly 'निधाय तक्षन्ते यत्र काष्ठे काष्ठं स दहनः' (अम०). But our commentator explains it to mean 'an iron block for blacksmiths to fashion their iron upon'. We have लो (or लौ) होदन and not काष्ठोदन in the text. It is this that has led Malli. to explain it thus.

अपघन is formed by affixing अप् to अपहन and changing it to घन्. It has the sense of अङ्ग. अङ्ग is not the whole body but hands and feet. 'अङ्गं हरीरावयवः । स चेह्न सर्वः किन्तु पगिः पारशेत्वाहुः ।'. In अपघन, the affix अप् has the sense of करण. 'अपहन्यसे अनेन इति अपघनम् ।' Here, however, it seems to mean any limb, all limbs, or the whole body. Amara gives it as a synonym of अङ्ग 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः'.

Stanza 64—

अयोधनमुष्टयः अयोधन (अयो इत्येतोऽनेन) means 'a hammer'. The word is so used in the Raghv. 'अयोधनेनाय इवान्वितं देवेहिमन्धोर्हृदयं विवहे । १५. १५. Here, however, Malli. explains it as 'लोहघण्ट'.

Stanza 64—

अव्याधि is an अव्ययीभाव compound like निर्भक्षिकम्. It means अना-मद्यन्, i. e. health.

उद्धान=Excellent. 'उद्ध्यन्ते इच्छुटो ज्ञायते इच्छुद्धनः । गत्वर्थाणां बुद्धपर्यत्वाद् हस्तिर्ज्ञाने.'.

Stanza 68—

रक्षणम्. नह् (न, the affix being हित् is weak) is affixed to यञ्, याञ्, बन्, विञ्च्, यञ्च्, and रञ्. "यज्याचयतविञ्चयञ्चरञ्चो नह् ।" ३।३।१०। १. १. यञ् : । याञ्मा । यञ्चः । विञ्चः । यञ्चः । रञ्चः ।

Stanza 70—

शानयोऽसौ. This was Maya who was slain by Indra, when he was attached to the damsel Hemā. The story is thus described by. Śrīyampabhā in the Rāmāyana:—

‘मयो नाप महासेना मायावी मानरर्धम् ॥
जेनेई निर्मितं सर्वं मायया क्वाञ्चनं वनम् ।
पुरा शानवमुद्यमानं विश्वकर्मा बभूव ह ॥
जेनेई क्वाञ्चनं दिव्यं निर्मितं अवनोत्तमम् ।
स तु वर्षसहस्राणि वपस्तन्वा महद्भजे ॥

पितामहादरं लेभे सर्वमौषधमसं धनम् ।
 विधास्य सर्वं बलवान् सर्वकामेश्वरस्तथा ॥
 अवाप्त सुखितः कालं क्षिप्रस्मिन्महावने ।
 सम्पत्तरसि हेमाद्यां सक्तं शानवपुङ्गवम् ।
 विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघामेवः पुरन्धरः ।
 इह च ब्रह्मणा ह्यसं हेमाद्यैः वन्मुत्तमम् ।
 आश्रितः कामनीगच्छ गृहं चेदं हिरेण्यम् ।
 रुहितो मेरुसायणैरहं सत्याः स्वयंभवा ॥
 इहं रक्षामि भवन् हेमाद्या वानरोत्तम ।
 नमः प्रियसखी हेमा नृत्थगीतविशारदा ॥
 तथा दत्तवरा आस्मि रक्षामि भवन् महम् ।' किष्कि० स० ५१

As the demon was killed by Indra, the enemy of Bala, and not by Vishnu, the enemy of Bali, बलविधा is a better reading than बलिब्रुहा adopted by Malli.

Stanza 72—

विद्येव. It may be taken to mean तत्त्वज्ञान, as it is qualified by ब्रह्म-वती. Excellent learning, that knowledge of reality leads out (i. e. out of संसार) according to their desire those who curb their senses (निरुद्धासाह-वस meaning इन्द्रिय) and who give themselves up to concentration (भगुहितक्रियाम्).

Stanza 74—

उपधाभेदभीरवः—Afraid because they could not accomplish the work which was entrusted to them after they had been examined and found fit to do it. उपधा means 'examination'. Malli. here takes it in its रुद्ध (secondary) sense of 'the accomplishment of work resulting from examination.' That is, when a work is entrusted to servants after their capacity for it has been examined, it is quite sure to be affected. Jaya's note is:—'उपधानमुपधा परीक्षा । तत्परिशुद्धो हि भूयः कार्येषु निवृत्त्यते । तदकरणादुपधाया भेदोऽभावस्तस्मादभीरवः ।' अव०.

Stanza 76—

प्रस्कन्धिका—Bha. Malli. explains it as शयरोग.

Stanza 79—

अजीघनि. अजि is affixed to a root preceded by यम् when imprecation is implied; e. g. 'अकरजिस्ते कृपल भूयात्' । 'अजीघनिस्ते घ्नत भूयात्' ।

Stanza 85—

उदङ्कः. It is a leathern vessel for taking out oil, ghee &c. 'इतमुदङ्क्यते रक्षितेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्मपत्रे भाण्डम् ।'. इत्योदङ्कः=A sharp instrument for pulling out the heart.

Stanza 86—

Mallī's taking एषः to mean वानरगणः and supplying एषः पक्षी as the subject of 'अभ्येति' is awkward. The verse may be thus construed:—
'बुभुक्षया परिप्लानः एषः (पक्षी) अस्मान्नुमितः (अस्मिन् प्रवेशे) अभ्येति (अत एव) अशुभक्रिया परम ईषसाक्यङ्करोऽपि न'. Jaya's explanation of the verse is as follows:—

'अ एष अस्मान्नुमितः प्रवेशाभ्येति आगच्छति स परम परलोके ईषसाक्यङ्करोऽपि अनाक्रेषीपसाक्योऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मण्येवार्थः । यतः परिप्लानो बुभुक्षया यो हि कर्मणा शुभेन ईषसाक्यङ्करोऽपि न कृतः स कर्म न बुभुक्षया पीडयते ।'.

Stanza 90—

माहाकुलीनस्य. अम्, लम्, and ल are affixed to महाकुल in the sense of अपत्य. We have thus three words, माहाकुल, माहाकुलीन, and महाकुलीन.

Stanza 91—

Mallī's reading is महोऽतीतम्. The Sandhi here is ungrammatical, the rule being that महन् changes its ह् to र् when followed by what is not a case-ending; e. g. अहर्हसति । अहर्मुह्यते । but we have महोभिः. The Sandhi of अहन्+अतीतम् should thus be अहर्+अतीतम्=अहरतीतम्. With अहर्तीतम्, there is no difficulty.

Stanza 92—

कौशल्यायनिवल्लभाम्. कौशल्यायनि is formed by affixing किञ् in the sense of अपत्य to कौशल. Before affixing the termination कौशल is changed to कौशल्य. Jaya's derivation 'कौशल्याया अपत्यं कौशल्यायनी रामः' is not supported by the Kāśikā, Kaumudī, or Bhāṣhya. 'परमप्रकृतेर्यस्य प्रत्यय इष्यते (i. e. though the Sūtra is "कौशल्यकार्मादीभ्यश्च" ३१।१५६।, the affix किञ् is not added to कौशल्य and कार्मादी but to their original basis कौशल and कर्मार) । कौशलस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसंभियोपेक्षं तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्वरान्तरम् । इत्युक्तं कर्मारोक्तमिदं शार्वा युजादिदस्य । शक्योपायनिः । कौशलस्यायानिः । कार्मादीभ्यः । छान्दस्यमिः । शार्वायनिः ।' काशिः. 'परमप्रकृतेर्यस्यायनिष्यते । प्रत्ययसंभियोगेन प्रकृतिरूपं

निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौशलयायनिः । कमरिस्थापत्यं कार्मायायनिः । छागवृ-
षयोरपि । छागयायनिः । चाप्यायनिः ।' सिद्धा० कौ०. कौशल and कौशल are two
forms of the same word. The Kāśikā reads 'कौशल्य' in the Sūtra
"कौशल्यकार्मायायां च" while Bha. Dī. reads 'कौशल्य'.

कौमारीम्—The wife of one who has not married another wife. The
husband of one who has not married another husband is called कौमार.
'अपूर्वपतिः कुमारो पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी
भार्या ।' सिद्धा० कौ० and काशिक०. Bha. Madh. suggests other explanations
also:—'कौमारी चित्तकान्तिकेयभार्यामतिरूपवतीमित्यर्थः । कुमारस्य कार्तिकेयस्य
पत्नी कुमारी । स्कन्दो मन्दमतिर्विवाहविमुखो धत्ते कुमारव्रतमिति कात्यानिकम् । यं नु
प्रकृतम् । देवसेना नामेन्द्रकन्या कार्तिकेयस्य पत्नी प्रसिद्धा तथा हि 'शतक्रतो रूपवती
देवसेनेति वै सुता । सा महेन्द्रेण रत्नस्य भार्यायेनोपपादिता ॥' इति स्कन्दपुराणीयं वच-
नममरकौषदीक्षायां मधुमाधवेन धृतम् । अयोधयन्त्रा सङ्क्षेपेण वृत्तां स्कन्वेन साक्षादिव
देवसेनमिति कालिरासः । कुमारी जयतीति . . . किं वा कौ पुयिभ्यां मारी मया
लक्ष्म्या रीर्महियस्यां लक्ष्मीरूपमित्यर्थः . . . किं वा कुमार एव कौमारः । कौमारस्य
भार्या रामस्य प्रथमपत्नीमित्यर्थः ।'

Stanza 99—

यां गृहीत्वा. Mall. takes this to mean यां धनम् (i. e. धनसह)
गृहीत्वा. मह, he says, is दिकर्मक, and in support of his statement quotes
'जिरण्ड . . .' &c. This view is not sanctioned by Pāṇini, Kātyāyana,
or Patanjali. We find the following remarks in the Manorama on
गृह्—

'वस्तु प्राप्नोति "पुत्रार्थस्यैवभिषेच्छिष्टासुभिकर्मयुक्तं । मीढरूपमन्यवहस्य-
ग्रहसुप्तचकारभाक् ॥" इति । अथैवं वक्तव्यं महः पाठो निर्मूलः अग्रहं सुप्तं शक्य-
स्युराहरणमप्युक्तम् ॥'.

Stanza 101—

नाविविदिषुं of. 'A faint heart never won a fair lady'.

Stanza 103—

सममध्वम्—We wish you may go. By the Sūtra "आद्यंसायां भूतवच" ३१११३१ the Aorist is optionally used in the sense of the Future when hope
is implied. 'आद्यंसनमाद्यं । अमाद्यस्य मित्रार्यस्य प्राप्नुमिच्छा । तस्यैव भविष्यत्कालो
निधायः । तच्च भविष्यति काले' आद्यंसायां गम्यमानायां धातोर्ना भूतवचस्यैव भवन्ति ।
चकारादूर्त्तमानवच । उपाध्यायबरागमम् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते
स्थकारणमध्यधीष्यति । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अधीष्यामहे । सामान्ता-
तिहेयो विशेषानतिवशाद्भ्रान्तिदौ न भवतः । आद्यंसायामिति किम् । आगमिष्यति ।'

विकरजेषु । धौम्यार्यैः प्रस्तावत् । आसितो देववत्तः । आसितं तेन । इदमेवाभासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो देववत्तो मामम् । यातो देववत्तेन मामः । यातं देववत्तेन । इदमेवां यातम् । प्रत्यवसानार्येभ्यः । भुक्त भोदतो देववत्तेन । देववत्तेन भुक्तम् । इदमेवां भुक्तम् । कर्षं भुक्तम् । ब्राह्मणाः पीता गतम् इति । अकारो नव्यर्यायः । भुक्तेषामवस्ति पीतमेवावस्तीति । काशिः. Malli. explains पीत in पीतप्रतिबन्धवत्ताम् and विहितः in 'स वसिष्ठिः कुरी विहितः समन्वयौ' similarly.

Stanza 106—

पुतितम्. The past participle affix त् has here an active sense. 'पुतितमिति कर्तरि निष्ठा । यदि वा भिद्या कर्तृभूतया पुतितं घोभितम् । यथेत्वाभ्याहृत्य संनेहन्तेति बोध्यम् । एवं च कृत्वा हनुपधादिस्त्वादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन किञ्चन-तिथेधात् किञ्चमुदाहृतम् ।' जय०.

प्रलोडितम्. त् has here the sense of अधिकर्म; प्रलोडितम् being equal to प्रलोडितुमारब्धम्.

Stanza 110—

अधः पयः. With this reading अधिसमुद्रम् and अधः must be taken as opposite words. अधिसमुद्रम्=समुद्रस्योपरि that is, on the surface of the ocean and अधः=below, i. e. underneath the waves.

तदमृगोत्तमम्. It must be taken as सप्तमीतत्पुरुष, as तद्वीतत्पुरुष is prohibited by "न निर्धारणे" II. No compound takes place between गुणाद् and श्रेष्ठः in गुणां द्विजः श्रेष्ठः. But we have the compound पुरुषोत्तमः. How is this then to be explained? 'अयं कथं पुरुषोत्तम इति । यस्माभिर्भाविते यथैकदेशो निर्धार्यते यच्च निर्धारणे हेतुरेतद्विषयविधानं सत्त्वेषां निषेध इति "द्विवचन-विभक्त्योपपद—" इति सूत्रे कैवटः । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः इति "संज्ञावाच्य" इति निर्धार-यत्तत्पुरुषः समासः । न वैदे "न निर्धारणे" इति व्यर्थम् । स्वरे भेदान् । सप्तमीसमासे हि पूर्वपदमकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तोऽसत्त्वं स्यात् । ननो०. तदमृगोत्तमम् is not a संज्ञा; सप्तमीतत्पुरुष compound should therefore be formed by detaching the part सप्तमी from the whole Sūtra. "सप्तमी श्रौण्डैः" २।१।४०। and understanding it to mean that a word in the locative case can be compounded with any word having a case-ending (सप्तम्वन्तं सुबन्तेन सह समस्यते). 'तदमृगेषु वानरोत्तममिति सप्तमीति योमविभागात्सः ।' जय०.

CANTO VIII.

Stanza 1—

अगाधत=Set out for. 'अगाधत प्रस्थितवान् । यावृ प्रतिहासित्ययोरित्य-
स्माद् । "अमुतासाक्षित" इत्यमुवासेस्वावाधनेपदम्' जय०.

उद्यविप्रहः. 'कामरूपित्वात्तशानीमुत्पावितविपुलकावः ।' जय०.

Stanza 2—

शरम्मुले. शरम्मुले does not seem to be correct. न् cannot here be changed to न्. इ of शरम् is changed to न् by "बरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" ४१४१॥. This Sūtra succeeds "अदकुप्वाङ्नुम्ववायेऽपि" ४१४१॥. The change of इ to न् made by "बरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" is therefore असिद्ध (as it were not made) in the view of "अदकुप्वाङ्नुम्ववायेऽपि" by "पूर्वमासिद्धम्" ४१४१॥. Thus न् is not changed to न्, because the Sūtra "अदकुप्वाङ्—" does not see the नत्, brought above by "बरोऽनुनासिके—"; the latter being subsequent to the former (विपाद्यामपि परे शब्दं पूर्व प्रत्य-
सिद्धं स्यात्).

Stanza 3—

व्यत्यतन्वाताम्. The Ātma, here shews कर्मव्यतिहार, i. e. exchange of actions. 'कर्मव्यत्यः क्रियवाची । व्यतिहारो विनिमयः । यत्र मन्वसंबन्धिनी क्रियामन्वः करोति इतरसंबन्धिनी चेतरः स कर्मव्यतिहारः ।' काशि०. व्यत्येताम् also shews कर्मव्यतिहार, but it does not take Ātma. terminations; because roots implying motion and slaughter do not take Ātma. terminations even when there is कर्मव्यतिहार. This exchange of actions in both the cases is well shown by Jaya. 'तत्र हरेर्गच्छतः परतो वस्मिन्विद्य-
हेते स्वमूर्तिं विस्तारितमवसरो भविता तत्र पयोनिधिर्हृदिभिः स्वमूर्तिं विस्तार । पयो-
निधेयं वेलातं गच्छतो यत्र स्वमूर्तिविस्तारावसरो भावी तत्र हरिः स्वमूर्तिं विस्तार ।
तथा पयोनिधेयं भारं गन्तुमवसरो भविता हरिरुत्पद्यते तं भारं गन्तुमैच्छत् । यत्र हरि-
कावसरे क्रियां करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञ-
हवः कुर्वन् तत्कारीत्युच्यते । ततश्चेतरेवेतरसंबन्धिन्याः क्रियायाः कारणात् मन्वतर-
संबन्धिन्यामेतरकारणात् संभवति कर्मव्यतिहारः ।' जय०.

Stanza 4—

व्यतिजिग्ये. Jaya, says:—'तत्र हरेर्गच्छतः स्वदेहस्यान्वतां कर्तुं योऽव-
सरो भावी तत्र समुद्रो नादिश्वभेदे कृतवान् तेन तस्य भेदे न जितं तशानी तस्योजत-
कण्ठोत्पत्ता । अपिचान्वा हनुमानपि समुद्रस्य शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरो भावी तत्र
नादिश्वभेदे कृतवान् । तेन तस्य भेदे वा न जितम् तशानी तस्य विपुलकावत्पत्ता ।

सदेवं हनुमतः समुद्रो हनुमानवि समुद्रस्व धैर्ये न व्यतिथिन्दे नाग्निबभूव । एकपचनस्य
प्रत्येकाभिसंभवात् ।’

Stanza 5—

व्यतिथिर्नृत्तम् ‘इतिव्याख्येनमिति राक्षस्या यो बधकरणावसरः तत्र व्यतिथिर्नृ
व्यतिथिर्नृत्तं तस्यैनां इतिव्यापीति यो बधकरणावसरः तत्र नृत्तं तदेवनिहरेत्तरकियाकरणेन
व्यतिथिर्नृत्तं राक्षसीम् ।’ जव०.

Stanza 6—

व्यतिथिः. Here also there is कर्मव्यतिहार, but the root does not
take Ātma terminations; because वन्द्योन्वद् is used. When वन्द्योन्वद्,
इतरेतर, or परस्पर is used in connection with a verb, which shews कर्मव्य-
तिहार, the root does not take Ātma terminations. The कर्मव्यतिहार is
well shewn by Jaya, ‘सचोदन्वत्तः सङ्करणाद्यो भीषणव्यतिथिनावसरो भावी
तत्र राक्षसी शिवनाथ्य राक्षस्य भीषणासुदन्वच्छब्दैर्युवाच । राक्षस्याः सङ्करणाद्यो
भीषणव्यतिथिनावसरो भावी सचोदन्वाननिलोऽकृतः राक्षस्य भीषणात् राक्षसीसङ्घैर्दु-
खात् ।’

Stanza 7—

स्वाशितम्भवम्. आशित, which is active in sense, means वृत्त. आशि-
तम्भवम् means वृत्तिः and स्वाशितम्भवम् is सुखं वृत्तिः, सुखं, complete
gratification.

Stanza 8—

When the wings of mountains were cut off by Indra, Manāka was
saved by the Wind, that threw him forcibly into the ocean. To re-
turn this obligation, Manāka arose from the ocean to help Hanumat,
the son of वायु. The story is thus described in the Rāmāyana.

Says Manāka:—

‘अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विद्यामता ।

धर्मे जिज्ञासमानेन किं पुनर्थावृत्तो भवान् ॥

त्वं हि देवपरिहृत्य आहतस्व महात्मनः ।

पुत्रस्त्वस्यैव वेगेन सवृषः कपिकुल्लर ॥

पूजिते त्वमि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मातुः ।

तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु आम्बज कारणम् ॥

पूर्वं कृतद्रुणे तात पर्वताः पक्षिणोऽग्रवन् ।

तेऽपि आमुर्दिशः सर्वा गङ्गा इव वेगिनः ॥

ततस्तेषु प्रयासेषु देवसङ्गाः सहविनिः ।
 भूतानि च भवे जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥
 ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां घतकृतुः ।
 वसांश्चिच्छेद वज्रो जलः घतसहस्रतः ॥
 स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुखश्च देवराट् ।
 ततोऽहं सङ्घातो क्षितः क्षत्तनेन महाक्ष्मना ॥
 अस्मिन्नवगतोऽपि च प्रक्षितः द्रवगोक्षम ।
 शुभ्रपक्षः समग्रश्च तत्र पित्राभिरक्षितः ॥
 ततोऽहं मानवामि त्वां माभ्याऽस्मि मम मादते ।
 स्वप्न ममैव संवत्स्रः कविमुख्य महागुणः ॥
 अस्मिन्नेव शतैः कार्त्तैः सागरस्य ममैव च ।
 प्रीति प्रीतमनाः कर्तुं स्वमर्हसि मङ्गमते ।
 श्वेते मोक्षाय पूजां च गृहाण हरिसत्तम ।
 प्रीतिं च मम मान्यस्व प्रीतोऽस्मि तत्र दशमात् ॥'

शुक्लं का० १, २१३-१२२.

'The story originated from the double sense which the word *parvata* bears in the Vedas. It denotes "a mountain" and "a cloud" also. Indra was the god who prevented the clouds from flying from place to place, and compelled them to discharge their freight on the earth for the benefit of his human worshippers' [Dr. Bhāṇḍārka's "Early History of the Dekkan" p. 48 footnote 3).

Stanza 11—

न तस्संस्थास्यते. With this reading we should take संस्था to mean मृत्यु. The work will not die, that is, will not remain unaffected. 'न नाशो गमिष्यति । संप्रत्यक्त एवेत्यर्थः ।'

Stanza 15—

आग्रानः. The *Āgrā* form is used; because the root is here intransitive; the object being not desired to be expressed. 'अतोऽर्यान्तरे वृत्ते नास्वयैर्नोपसंभवात् । प्रसिद्धैरदिवशात् कर्दपोऽकर्मिका क्रिया ॥'.

मलतैः. Another reading is आलतैः. Both mean the same thing. 'विद्यावशात् मलानामिति द्विकपकोपः ।'

Stanza 16—

संगुण्य. The portions of the Com., referring to Kaumudi, viz. 'सौवर्ण्यं च तयो गनिकमिच्छन्नामिति पाठः । तत्रां सवत्स्रस्यैकिकानास्वनेपवत् ॥' १. 38

not found in the Mss. of the Com. lying in the office of the Theosophical Society in Madras. It is an interpolation (*vide* Intro.).

मत्केः. When followed by an affix or by the final member of a compound, **दुष्मद्** and **अस्मद्** in the singular number take **व** and **म** as the substitute of their parts **दुष्म** and **अस्म**, in other words **दुष्मद्** and **अस्मद्** are changed to **स्वद्** and **मद्**. *e. g.* स्वदीयः । मदीयः । स्वसरः । मसरः । स्वयति । मयति । स्वयते । मयते । मत्पुत्रः । मत्पुत्रः । Malli. should have said 'मादेशः' instead of 'मदादेशः' or omitted 'मपदेशस्तद्.'

Stanza 17—

संविद्वते. विद् 'to know' 2nd Conj. when **Âtma.** has optionally **व** prefixed to the termination of the 3rd Per. Plu. in the Present, Imperative, and Imperfect tenses. *e. g.* संविद्वते or संविद्वते; संविद्वताम् or संविद्वताम्; संविद्वत or संविद्वत.

Stanza 18—

मा कस्यचिदुपस्कृथाः = Make no effort (do not trouble yourself) in preparing any eatable or drinkable for me. When **कृ** is used in the sense of 'providing with an effort,' the object of it, namely, that which is provided, is used in the genitive case. In this sense **कृ** takes **Âtma.** and is changed to **स्कृ**.

Stanza 20—

अपचक्रे वनात् = Carried her forcibly away from the forest. **व** thus becomes **वपचक्रे** and is therefore used in the ablative case. **Jaya.** says:—'अपचक्रे अभिबन्धू । अवसोपये तद् । वनादिति वनमुपगम्य । स्वयमेव कर्मणि वचसी ।'

विकुर्वाणः स्वरान् = Uttering various sounds, roaring like a lion. **Jaya.** reads **विकुर्वाणम्** and construes it with **बलम्**. 'तत्त्व बलं इष्टानमत्त्व सान्ध्यम् । कीदृशम् । स्वरान् विकुर्वाणम् । विविधान् स्वरान् कुर्वाणम् ।'. It may be construed with **बलम्**. 'स्वरान् विकुर्वाणं बलं हरिर्गर्वाधिके.'

Stanza 21—

विनेष्ये and **उदानेष्ये.** For **Âtma.** *vide* note on O. I. St. 15.

Stanza 26—

प्रत्यक्षासीत्. **हा** with **सन्** or **प्रति** takes **Âtma.** when the sense is other than **आश्वासन** (anxious remembrance, thought or meditation).

प्रत्यक्षासीद् has the sense of आभ्यान and is therefore Para. Jaya. reads प्रत्यक्षास्त. 'प्रत्यक्षास्त मतिज्ञातवगनेत्वर्यः । . . । आभ्याने चोत्कण्ठम् ।'. 'आभ्यान is explained in the Kāśikā as उत्कण्ठा, स्मरणम्'

Stanza 31—

गोष्ठीषु. 'आपोऽनेका वापस्तिष्ठन्स्वस्थां गोष्ठी ।'.

Stanza 32—

संप्रायच्छन्त वन्दीभिः. When च् is used in the sense of 'giving something for immoral purposes,' the word denoting the person to whom it is given, is used in the instrumental case instead of in the dative. We have thus वन्दीभिः used in the sense of वन्दीभ्यः.

Stanza 33—

प्रवत्तम्. Past Part. of वृत् with प्र. After a preposition ending in a vowel, the व् of वृत् is dropped. s. g. प्रवत्तः, अवत्तः. But the forms प्रवत्तः, अवत्तः &c. are also used to shew आवर्त्तनम्.

'अववत्तं विवत्तं च प्रवत्तं आवर्त्तनमिति ।

अवत्तमनुवत्तं च निवत्तमिति वेच्यते ॥'

'अववत्तमनुवत्तम्' thus अववत्तमनुवत्तमववत्तमवत्तं वा । विवत्तमनुवत्तं विवत्तं वीत्तं वा (When वृत् drops its व् the व् and त् of the preposition preceding it is lengthened. "वृत्ति" ३।३।१२३।); प्रवत्तम्, अवत्तम्, सुवत्तम्, सूतम्, अनुवत्तम्, अनुत्तम्, निवत्तम्, नीत्तम्.

On the verse 'अववत्तं विवत्तं च—' &c, the Kāśikā says :—'अथ उपवर्त्तनात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुवत्तर्णा वा एते अवाव्यः क्रियान्तरविधया वेदितव्याः ।'

उपायंसत. उपयस् takes Ātma in the sense of स्वकरण. Mall. takes स्वकरण to mean 'marriage;' but Bha. Di. takes it to mean 'acceptance.' Vide note on O. I. St. 16. Jaya. says :—'उपायमः स्वकरणे" इति वद. पाणिनिप्रणपूर्वस्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमथ स्वीकरणं ब्रह्मम् । "समुदाहृत्यो वयोऽमन्ये" इति वा वद. उदाहृत्यपूर्वस्य मन आशानार्थत्वात् । अववत्तमनुवत्तं तु सूचयत्युदाहृतं स्यात् ॥'.

ताभ्योऽशन्सत कामिनः=Lovers convinced them on oath, asseverated to them. च् governs the dative of the person who is desired to be informed. "श्लाघहुङ्स्याद्यपि श्लिष्टमानः" १५।३५।. 'श्लिष्टमानः श्लिष्टमनुमिष्यमानो बोधमितुमभिधेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देववत्तं श्लाघमानस्तं श्लाघां तमेव श्लिष्टमनुमिष्यसीत्यर्थः । एवं देववत्तान् हुते । देवदत्ताय तिष्ठते ।

देवदत्ताय उपपदे ।' स्या governs the dative in the sense of 'disclosing one's mind', 'कुम्भं तिष्ठामहे वचम्' C. VIII. St. 12.

Stanza 34—

The verse illustrates the Sūtra "ज्ञाभ्युल्ङ्ग्यां सनः" १।३।५७।. The roots ज्ञा, भु, स्तु and दृष् take Ātma terminations in the Desiderative.

Stanza 35—

अनुजिज्ञासता. When ज्ञा is preceded by अनु, it does not take Ātma terminations in the Desiderative. "नानार्तोः" १।३।५८। is an exception to the Sūtra "ज्ञाभ्युल्ङ्ग्यां सनः" १।३।५७।.

Stanza 36—

आशुभ्रूवन्. भ्रु with श्रति and षत् takes Para terminations in the Desiderative. "प्रत्यङ्भ्रूयां भ्रुवः" १।३।५९। is an अववाङ् to the Sūtra "ज्ञाभ्युल्ङ्ग्यां सनः" १।३।५७।.

Stanza 38—

अध्यासिसिधमाने. Pres. Part. of the Desi. of मञ्जात्. The स् of the root is not changed to ष्; because the rule is that before the Desi स् changed to ष्, the radical स् of only स्तु and causal bases is changed to ष्, when preceded by any vowel except अ of आ of the reduplicative syllable, e. g. लुह्याति, सिधेयविषाति, सिधञ्जविषाति, सुप्यापविषाति. The Sūtra "स्तौतिष्णोरेव षण्यञ्जासात्" ८।३।६१। is a निबन्ध Sūtra, that is, it restricts the roots that change their स् to ष्. 'सिधे सत्कारम्यो निबन्धार्थः स्तौतिष्णोरेव षण्यञ्जासाद्यथा स्वाङ्गस्त्व न भूत् । सिधिसति । सुलुपति । एवकारकरणमिह-लौटवधारणार्थम् । स्तौतिष्णोः षण्येवेति हि विज्ञावमाने लुटावेत्यत्र न स्वात् । इह च स्वादेव । सिधिसतीति । षणीति किम् । अन्वय निबन्धो ना भूत् । सिधेयः की विनते (i. e. when स् of the Desi. is changed to ष्) अनुरोधः । अविनते निबन्धो ना भूत् । सुलुपति । सिधिसति । कः सानुबन्धेऽनुरोधः । षण्यञ्जमाने निबन्धो ना भूत् । सुलुपिष इन्द्रम् । अञ्जासतिविधि किम् । अञ्जासत्वा प्राप्तिस्तत्वा निबन्धो यथा स्वाङ्गातीर्षा प्राप्तिस्तत्वा निबन्धो ना भूत् । प्रतीपिषति । अधीपिषति ॥' काशि०.

Stanza 39—

समाजानुरतः. समाज and समञ्जस Malli.'s reading have both the same sense. i. e. party, convivial party. 'पशूनां समञ्जोऽन्वेयां समाजः' अम० and 'समञ्जस परिषद्गोष्ठी सदासभितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थाने स्त्रीन-पुंसकयोः सवः ॥' अम०.

The *Utpreksha* is well explained by the Commentator.

Stanza 40—

उपामुङ्क्त सुरामलम्=सुपं नखमलं वर्धामुपामुङ्क्त वनो, drank wine to their satisfaction.

Stanza 41—

सुरतामोगविह्वभोत्पादतम्. आभोग means परिपूर्णा 'satiety,' as in 'विद्युदाभोगः. 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतादन्नयोरपि.' भेदि०.

Stanza 43—

अवञ्चयत्=Rendered their own tricks of deception fruitless by his own trick. The causals of गृह् and वञ्च् take Âtms. terminations in the sense of प्रलम्भन (deceiving). e. g. माणवकं गर्धयते, माणवकं वञ्चयते. 'प्रलम्भन' इति किम् । आनं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति परिहरतीत्यर्थः (avoids a snake).

Stanza 44—

अपलापयमानस्य. In the sense of लोहद्वय 'melting an unctuous substance' भी has four causal forms; विनीययति विलासयति विलासयति विलासयति वा घृयन्. 'लोहद्वये किम् । लोहं विलासयति, विलासयति ।' The form लापयते is used in the sense of 'honouring, humbling and deceiving' e. g. 'अटानिलापयते प्रज्ञानधिगच्छतीत्यर्थः । हृदयेन वृत्तिकापुष्पापयते । अभिनवतीत्यर्थः । बालमुन्नापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।' सिद्धा० कौ०. अपलापयमानस्य=Humbling, defeating.

Stanza 46—

अनुत्तमम्. This should be taken with शिष्यम् अनुत्तमम्, the reading of the Com., is construed with गृहम्. अनुत्तम and उत्तम like अपश्चिम and पश्चिम mean the same thing, but अनुत्तम and अपश्चिम are stronger terms than उत्तम and पश्चिम. नास्ति उत्तमं वस्तु तदनुत्तमम्=the very best, that to which nothing is superior. Similarly अपश्चिम means 'the very last,' 'that which has nothing following it.'

Stanza 47—

इद्यच्छमानाभिः. Malli. says that the Sûtra "समुदाहृत्यो वनोऽमन्ये" १.३.७५॥ refers to the transitive वञ्च्. In the verse वञ्च् is intransitive and therefore the Âtma. is questionable. The root is used in Raghv. C. XVI. St. 29 'इद्यच्छमाना गमनाय पथान् पुरे भिवेष्टे यदि च भ्रजन्ती'. There Malli. says—'इद्यच्छमानोद्योगं कुर्वती । "समुदाहृत्यो वनोऽमन्ये" इत्यस्वः सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् ॥'.

The definitions of लीला, किनकिञ्चित्, and विभ्रम, given by Malli, are from Dhanañjaya's *Dararūpa*. लीला is defined there as 'शिवानुकार्यं लीला मधुराङ्गविचेदितैः'. Viśvanātha in his *Sahityadarpaṇa* defines it as 'अङ्गैर्वैशेषिकैः प्रेयभिरवचनैरपि । प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां दिवस्वानुकुर्यति विदुः ॥'. The following instance is given to illustrate it :—

‘मुष्मान्मृगान्नयनया वेणीवन्धकपार्वती ।
इदमुकारिणीं पानु लीलया पार्वती जगन् ॥’

Dhanañjaya gives the following instance to illustrate किनकिञ्चित्—

‘एतिक्रीडाद्यन्ते क्षयमाये समासद्य समयं
मया मरये सत्याः कथितकथकपदार्थमधरे ।
कृतधूमकुसुमो मकटितविलम्बार्थकवित-
स्मितकोपोद्भास्यते पुनरपि विदुष्यामयि मुसल ॥’

Viśvanātha's definition is :—

‘विततसुष्कद्विततसितचासकोधनमावीयान् ।
साङ्ग्ये किनकिञ्चितमनीदितमसङ्गमादिवाङ्मार्त् ॥’

The instance given to illustrate it is :—

‘पाणिरोधनविरोधितवाञ्छं मर्त्सनाथ मधुरस्मितमर्षाः ।
कानिधः स्व कुसले करभोकङ्करी सुष्कद्वितं च सुखेऽपि ॥’

किनकिञ्चित् is the form of the word generally met with, and not किनकिञ्चित् found in the Com.

Dhanañjaya illustrates विभ्रम by the following instance :—

‘अभ्युदये चापिनि वेद्यलकाभ्युत्थी—
समापसेवतितलोचननामसाभिः ।
अप्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा—
विम्बासहासितसस्यजिनमङ्गलानि ॥’

Viśvanātha defines विभ्रम as follows :—

‘स्वरदा हर्षसागरेर्वैशितामननाविदुः ।
अस्थानमूषणाङ्गीर्त्ता विम्बासो विभ्रमे मलः ॥’

His instance is :—

‘मुखाद्याम्बं बहिः कान्तमसमाप्तविभ्रवा ।
नादेऽञ्जनं दुर्गोर्त्ता कनोले तिलकः कृतः ॥’

लीला, किनकिञ्चित्, and विभ्रम are among the natural amorous gestures of women. They are ten in all.

Kāśika says:—‘पूर्वेषु बीजवृत्तेषु कर्त्तृनिर्मायानिर्वाक्यविषयावात्मनोपशयवासा-
त्परस्मैपदं निश्चितं तत्त्वं प्रतिषेधोऽयमुच्यते । अस्तर्कनिर्मायविषयवात्मनोपदं तदवस्थि-
समेव न प्रतिषिध्यते ।’

Stanza 68—

परिमोहयमानाभिः. The word is either परिमोहयमाना or परिमोहयमाना.
The rule is that व् belonging to a कृद् affix, following a vowel, is
changed to ञ् when the कृद्न्त follows a preposition containing व्.
‘कृत्वाचः’ ४१४ २९॥ ‘कृत्यो लो नकारोऽच उकारस्तस्योपसर्गस्याभिनिजापुस-
वस्य नकारदेशो भवति । अन नान अनोद अनि इति निडादेश एते जस्य
प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाचम् । . . . नान । प्रयाचमानम् । . . . ।
अनीय । प्रयाचीयम् । . . . अनिः । अयकाणिः । . . . इति । प्रयाचिनी । . . .
निडादेशः । प्रहीयः । . . . । अच इति किम् । प्रयुचः ।’ But the व् belonging
to a कृद् affix added to a causal base is optionally changed to ञ् when
the कृद्न्त follows a preposition containing व् (“वेर्निभावा” ४१४३०॥). We
have प्रयाचयम् or प्रयाचयम्, प्रयाचमानम् or प्रयाचमानम्, प्रयाचनीयम् or प्रयाच-
नीयम्, अयकाणिः or अयकाणिः, प्रयाचिनी or प्रयाचिनी. Thus the words
are परिमोहयमान or परिमोहयमान.

Stanza 69—

निरवह्यर्थम्. The Conditional shows क्रियातिपत्ति, i. e. non-fulfilment
of the action. ‘कृतमिदं गुण्यमनमिदं कृतिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः’ काशिका.

Stanza 73—

स्लाघमानः परस्मीभ्यः—Wishing to show them that they were high
in his estimation. Women are desired to be informed of this and there-
fore the word ‘परस्मी’ is used in the dative, according to the Sūtra
“स्लाघद्गुह्यस्याद्यर्पा स्त्रीष्वमानः” ११४३१॥, परस्मी being स्त्रीष्वमाना, i. e. बोध-
यितुमिष्टा. Jaya says:—‘स्लाघमानः परस्मीभ्यः कृष्णविषयेऽस्ताकं स्लाघेति परक-
स्वाभि ज्ञापयितुमेवम् । स्लाघद्गुह्यस्यादिनां सम्प्रदानत्वम् । स्लाघया बहुमानेन ज्ञाप-
यितुमिष्टमाजन्तासात्ताम् ।’

Stanza 74—

सीतायै. The dative is connected with ज्ञापय and निहुवाचः, ‘निहुवाचः
क्रौर्यादिकं न मेऽस्तीति सीतां ज्ञापयितुमेवमिति स्वार्थः । तस्यै सीतायै ज्ञापयन्तु ज्ञापयं
सीतां ज्ञापयितुमेवमिति स्वार्थः ।’ यवः.

Stanza 75—

असूयत. The Commentator reads अन्वसूयत. Jaya derives असूयत
from सू 4th Conj. Ātma. ‘कृष्णतिसूयत्वोर्वाचिकबोद्धासेर्ज्ञेयत्वात्’ प्रयोगः

कृष्यन्तेत्यादिना संप्रदानम् ।'. असूयत may better be taken as a denominative from असू. Because the हिदादि सू means 'to give birth'. 'बृह् प्राभिप्रसवे' 'असू उपसावे । असू । असूम् इत्येके । अत्यति । असूयति । असूयते ।' सिद्धा० कौ०. असू and असू are in the कङ्ङादि group and hence व is added to them by "कङ्ङादिभ्यो वङ्" १।१।२३।.

Stanza 76—

अयम्. In Sanskrit the Demonstrative pronoun, which is a correlative to the Relative pronoun, agrees in gender with the Predicate and not the Relative pronoun. 'परस्त्रीभ्यो वक्षीषितम्बमयं (not तत्) एभसां स्वधर्मः'. The Demonstrative अयम् is Masc., because the Predicate (विधेय) स्वधर्मः is Masc. and विधेय has predominance in the sentence (विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गनिर्देशः).

Stanza 77—

गृण्वद्भ्यः प्रतिसृण्वन्ति=Accept the instruction of those who are competent to instruct them.

गृण्वद्भ्योऽसुगृणन्ति=Encourage those who flatter them. In these cases गृण्वद् and गृण्वद्, which shew the agents of former actions, become संप्रदान and are used in the dative case.

Stanza 82—

The first half of the verse is an instance of निर्वर्तना. This figure of speech arises when the connection between two sentences does not come out and to bring it about जीवन्त्य or similarity between them as between उपमान and उपमेय is to be implied. 'अभवत् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पक' is Mammata's definition of it. In the present verse the connection between the two sentences 'यः पदो धेन्वि पादाणम' and 'स रामाकृतिमाशुनात्' does not come out. How is one who extracts milk from stones one who would get prosperity from Rama? Thus to bring about connection between them we have to think that the one is like the other. The result is उपमा between two sentences (उपमायां पर्यवसानम्). This is धातु निर्वर्तना as in the following instance generally given by Ālaṅkārikas:—

'स्वप्नादमखरजानि धौ रज्ज्वलि आवर्तते ।

इत्थं चन्द्रप्रलेपेन पाण्डुरीकुवते त्रि सा ॥'

An instance of *आदी निर्वाण* is:—

‘क सुर्वप्रभवो वंश क चाभ्यविद्या गतिः ।
तिनीर्बलस्तर मोहादुद्वेगान्नि सागरम् ॥’

Stanza 85—

From this verse to verse 98 are enumerated what are known as *कर्म-प्रवचनीय* words. Certain prepositions are called *कर्मप्रवचनीय* when they are not connected with verbs, or when connected with verbs in particular senses. They are then neither *गनिसंज्ञक* nor *उपसर्गसंज्ञक*. They are enumerated by Pāṇini from the Sūtra “अनुसन्धे” १.१.४४ to “अधिपीभरे” १.१.४८. The cases which they govern in particular connections are also given from the Sūtra “कर्मप्रवचनीयसुक्ते द्वितीया” २.१.६॥ to the Sūtra “प्रतिनिधिप्रविशये च वस्मान्” २.१.११. The poet now illustrates *कर्मप्रवचनीय* words in the order of the *Aṣṭādhyāyī*.

Stanza 92—

अपि स्तुति, अपि सेष and *अपि सिञ्चे*. In the first two *अपि* implies *कावचार* (acting according to one's desire) and in the last *गद्दी* (censure). It is therefore *कर्मप्रवचनसंज्ञक*, not *उपसर्गसंज्ञक*. The *स्* of *स्तु* and *सिञ्च*, which is changed to *च्* when following any vowel except *अ* or *आ* in an *उपसर्ग* according to the Sūtra “उपसर्गश्च सुनोतिह्रस्वसिचिस्त्विति-स्त्वोरितिस्थानेनयसिचिचसञ्जसञ्ज्ञा” ८.१.६५, is not here changed to *च्*, because *अपि* is not *उपसर्गसंज्ञक* here.

Stanza 93—

* *अधिकर्ता*. Here *अपि* may or may not be taken as *कर्मप्रवचनसंज्ञक*. *अपि* with *हृ* is either *उपसर्ग* or *कर्मप्रवचनीय* (“विभाषा कृत्रि” १.१.१८४). When it is *कर्मप्रवचनीय*, then not being *उपसर्गसंज्ञक* or *गनिसंज्ञक*, it is not *निघात* (अनुवाक) when followed by an *उदात्त* verbal form. (“लिङि चोदात्तवति” ८.१.७१ which means लिङ्गस्ते उदात्तवति वरतो गतिरनुवाचो भवति).

After St. 94, T. G., and the Com. give the following verse:—

‘संवत्सरेण यास्तयेव दुःखशीला अपि स्त्रियः ।
मार्दवं प्रार्थिताः पुंसां त्र्यहादोग्रयोऽपि सत्स्त्रियः ॥’

On this Mall's Com. runs as follows:—

‘संवत्सरेणेति । एषः श्लोकः प्रसिद्धः । संवत्सरेकेन पुनस्तत्र । अत एव कैचित् व्याख्यातव्यम् । तथापि व्याख्यायतेऽस्माभिः । दुःखशीलास्तपस्विन्योऽपि पुंसां प्रार्थिताः सत्यः संवत्सरेण मार्दवं वदन्तां सन्ति । य एवं शब्धेन हत्यर्थः ॥ “अपवर्गे द्वितीया”

इति कालाभ्यनोरखन्तसंयोगे तृतीया ॥ कलसिद्धौ क्रियासमाप्तिरवधर्माः । होमयः होह-
मशीनाः बानापत्वास्तन्मशोपनाङ्गीरव इत्यर्थः । ताः सत्स्वियः साभ्योऽपि पुंसा
स्वपत्तिना प्रायितारुयहान्मादं वान्ति ॥ "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति पञ्चमीः ।
पुंसा स्त्रिय इति कर्तृकर्मकारकमध्यवर्तित्वात् अयदादित्यस्येति ॥

Stanza 95—

मासे. Words shewing time and way (काल and व्यवहृत्) are used in the ablative or locative when they are between two Kārakas. e. g. 'मय भुक्त्वा देवदत्तौ ग्रहे ब्रह्मदा भोक्ता भ्ये व्यवहृत् भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्ये कालः । इद-
रथोऽयमिच्छासः क्राये लक्ष्ये विव्यति क्रोशाक्षयं विव्यति ॥ कर्तृकर्मणोः कारकयोः
कर्षपादानयोः कर्षाधिकरणयोर्षा मध्ये क्रोधः ॥' काशि०.

Stanza 98—

राजणाय नमस्कृत्याः. Both Jaya. and Malli. explain the dative राजणाय according to the Sūtra 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधान्वदप्युपागच्छ' २३।१३।। Bha. Dī., however, says:—'उपपद्विभक्तोः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्कृत्येति ईवात्' . If the dative is used with नमस्कृ, it is to be explained according to this new Vy. "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यान्निनः" २।३।१२।। He says:—
'नमस्कृत्येति वृत्तिहावे वृत्तिहस्तमुकृत्यितुमिच्छार्थः ।' Thus राजणाय नमस्कृत्याः=राज-
नमुकृत्यितुं नमस्कृत्याः.

Jaya notices नमस्कृत्वा and नमस्कृत्य as two variants for नमस्कृत्याः. He says.—

'नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । तच्च नमस्कृत्वा दियताये मुञ्चनित्यभ्याहृत्य योऽयम् ।
अन्यथा इत्यनामकर्तृकत्वात् कस्याग्रम्यो न पठते । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । साक्षा-
त्प्रभृतिषु नमःशब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा । गत्यभावपक्षे निरत्येगसितमासाभावे त्यज्या-
देशः नमस्तपुरसारगत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारादेशश्च न संभवतीति ॥'.

Stanza 102—

मैथिल्या संजानानः=Recognising Sitā. ज्ञा with सम् and प्रति in Ātma, when it does not mean 'to remember'. The object of संज्ञा is used either in the Acc. or Instr.

Stanza 103—

अणारुद्धः. When a word denoting कृज (debt) is not used as agent, but as हेतु (cause), it is used in the ablative case, "अकर्तृत्वे पञ्चमी" २।३।२४।. This Sūtra is an उपवाद to the preceding Sūtra "हेतौ" २।३।२३। which teaches the use of the instrumental case with a word denoting हेतु. On "अकर्तृत्वे पञ्चमी" the Kāśikā says:—तृतीयपदासौ योगः । एसाङ्गः ।

सहस्राद्वहः । अकसरीति किम् । एतेन वन्धितः । एतदर्थं च नयति प्रबोधकत्वात्
असृंसहः ।'

Stanza 106—

सफलानि निमित्तानि. It is generally believed that dreams of the latter part of the night are fulfilled. / 'अविद्यमान हि प्राची निशावसान-
समये कृता भवन्ति स्वप्नाः' काद० पूर्वा०.

Stanza 108—

Jaya, reads वण्डकाद् वक्षिजेन.

Stanza 110—

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः. By the Sûtra "करणे च स्तोकात्पञ्चकृत्कति-
पयस्यासंख्यवचनम्" २।३।३१॥, स्तोके, अल्प, कृत् and कतिपय govern either
the instrumenta, or the ablative case, when they are used as substan-
tives and denote the instrument of the action (करण). 'एवमप्यत्र एते
विधीयते इतीहा तु करण इत्येव सिद्धम् । यदा तु धर्मसार्थं कल्पतया विद्यते न ह्यस्य
तदा स्तोकाशीनामसंख्यवचनम् । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन
मुक्तः । कृत्पञ्चान्मुक्तः । कृत्पञ्चान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असंख्यवच-
नस्येति किम् । स्तोकेन विधेय इतः । अल्पेन यथुना ननु । करण इति किम् । किंवादि-
द्योषणे कार्यणि ना भूत् । स्तोकेन मुच्यति ॥' काशि०.

Stanza 111—

माल्ययति. The mountain माल्यवह् is spoken of in the Uttarardha-
charita 'सोऽयं सैतः ककुनमुपनिर्गच्छवान्नाम अस्मिन्नीतः शिखः त्रयसि शिखरं
मूतनस्तोत्रवाहः ।' Act I.

Stanza 114—

घानरेषु स्वामी. स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, राजा, साक्षिन्, प्रतिभू, and
प्रसूत govern either genitive or locative. ("स्वामीश्वराधिपतिराजासक्षि-
तिभूपसूदैव" २।३।३१॥). 'यद्यप्यनेष प्राप्तायं पक्षे सप्तमीविधानार्थं दृश्यन् ।' काशि०.

After verse 116, we have the following verse in T., G., and Com :

'रक्षोविद्वत्सु घोरेषु साधून्मायाप्रियानहम् ।
निपुणान्मारयितृषु संजानानोऽयसं शुभे ॥'

On this Malli's Com proceeds as follows :—

रक्ष इति ॥ घोरेषु भयंकरेषु रक्षोविद्वत्सु विद्वत्क्षतेषु साधून्साधून्निन्मारयितृषु बाहु-
कैस्त्वपि निपुणान् वशात् प्रतीकारसमर्थान् ॥ "साधुनिपुणाभ्यामर्त्रीयां सप्तम्यप्रतेः"

इति वसनी ॥ जालनाशक विषये विधात् । विषयवसनी । ईदृशात् संज्ञानाम् नदकम् ॥
“संवतिभ्यवनभ्याने” इति ज्ञानातेरालनेपदम् ॥ अथसत् । वसितनेपत् ॥

Stanza 119—

This Stanza is found only in T., G., and Com.

जानीष्व प्रत्यभिज्ञानस्य=Set about giving a counter recognition.
“ज्ञोऽविपर्यस्य कत्वे” २।३।५९॥ teaches that ज्ञा governs the genitive of the instrument of action when it does not convey the sense of knowledge, i. e. when it means ‘to set about.’ e. g. ‘सर्वेभ्यो जानीते । नभुनो जानीते । सर्वेषां कत्वेन प्रवर्तते इत्यर्थः । वृत्तिवचनो ज्ञानातिविपर्यः । अथक निष्ठाज्ञानवचनः । सर्वेदि रक्तः प्रतिहती वा । निष्ठाज्ञानस्य सहायना सर्वनेव बाह्य ज्ञानपद्यते । निष्ठाज्ञानमज्ञानमेव । अविपर्यस्येति किम् । स्वरेण पुंर्ष जानाति ॥’ काष्ठि०.

Stanza 120—

उपासकृपातां राजेन्द्रावागमस्येह. The Princes have firmly, resolved to come here, have made their coming here very firm. कृ has the augment कृट् (कृ) prefixed to it when preceded by उप, in the sense of ‘adorning,’ ‘assembling,’ ‘imparting a new quality or virtue,’ ‘spoiling,’ and shewing that some word or words are ‘understood.’ (“उपासतिवक्तवैकृतवाक्याभ्याहरेषु च” ३।१।५९५) ‘वाल्मीक्योपर्ययोः (३. ५. दूषये सनवाये च) । प्रतिपद्यो गुणाधानम् । विकृतनेव वैकृते विकारः । वाक्यस्याभ्याहारः आकाङ्क्षितेकवेगपूरणम् । उपस्कृता कम्पा । मलकृतेत्यर्थः । उपस्कृता वा. द्वाभः । समुविगत इत्यर्थः । उपाङ्कस्योपस्कृते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं मङ्गलं । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं भूते । वाक्याभ्याहारेण भूत इत्यर्थः ॥’ विज्ञा० को०.

Stanza 121—

राधणस्येह रोक्ष्यन्ति. The genitive राधणस्य is to be explained by the Sūtra “इकार्यानां वाचकवचनानामहरेः” २।३।५९॥. Roots having the sense of इङ् (‘to be affected with a malady’) except अङ् govern the genitive (i. e. रोषे चङी, the accusative also can be used when the genitive is not desired), provided the agent of the action denoted by them is an abstract noun. ‘इकार्यानां भूतानां वाचकवचनानां वाचकर्तृत्वात् अतिवर्धितानां कर्मणि कारके रोषस्येव विगमिते चङी विप्रकीर्णवति । चोरस्य इत्यति रोषः । चोरस्यापचस्यास्यः । इकार्यानामिति किम् ।

‘एति जीवन्तनामन्तो नरं सर्वसमाह्वये ।

जीव पचक गनेनं वचःसाहसवाचर ॥’

वाचकवचनानामिति किम् । नदी कूनानि इत्यति । अचरोरेति किम् । चोरं चरकति चरः ॥’ काष्ठि०.

In Malli.'s reading कपीनां भीरु विक्रमाः, विक्रमाः, a abstract noun, is the subject of दीक्षयन्ति. This, therefore, is a better reading than that of the text, where to apply the Sūtra, we have to understand that विक्रम is the predominant word. 'भीमविक्रमा इति गुणप्रधानो निर्देशः । तत्र विक्रमे हजः भावकर्तृकत्वात् "हजार्यानां भावप्रधानाभावपदेः" इति वक्षी ॥' अथ०.

धृत्या मायस्य. May you bless yourself with fortitude. May you be blessed with it.

Stanza 122—

प्राणानामपणिष्टायम्. He has sold his life. Jaya, notices प्राणा-
नामपण्यसिद्ध as a variant and remarks 'प्राणानामपणादिरेति पाठाभ्यन्तरे तदनु-
क्तम् । इत्युच्यते च वनेत्यत्र मङ्गलम् सुपुत्रैस्त्राहिना आश्वत्थयो न भवति ॥'.

Stanza 123—

Jaya, also reads अथोदितम् and अन्वयवि बुद्धिरम् like Malli.

Stanza 124—

Malli.'s readings in the 2nd and 3rd lines make the अन्धललित metre regular. i. e. consisting of 28 letters, having the first caesura after eleven letters and the second after twelve more letters (शिवाकेयनि).

CANTO IX.

Stanza 8—

कविमहीधरः. Mall. takes it as बहुवचस्यकादि and says the figure is कृपक, because अचलन &c. are सञ्चक, meaning कृपकसाचक. We think, however, that वासाभाति is कृपकसाचक. कम् means 'to fear' (कसी उदेन) and उदेन or अप (as Mall. puts it 'वासं भयम्') is a quality of a sentient being. It can not refer to परीत. We should therefore solve the compound as कविमहीधर इव कविमहीधरः (अपचितसमास).

Stanza 17—

प्रमेदिताः. मिह is आहित्, being quoted in Dhātupāṭha as अमिहस् स्नेहेने. The Past Part. affix त् does not take the augment इ in the case of roots of which अ is इत्. e. g. अमिहस् मित्रः । अमिहस्-द्विषण्यः । अमिहस्-द्विषः । But इ is optionally prefixed to त् in the case of आहित roots, in the sense of आह (abstract sense) and आहितकर्मन् (beginning of action). Thus we have मित्रमनेन or मेदितमनेन । मित्रः or मेदितः meaning मेदिमुनारब्धः. Similarly प्रमेदिताः means प्रकर्षेण मेदिमुनारब्धाः.

फाण्टचित्रा. फाण्ट a kind of decoction easily prepared. It is explained in the Kāś'ikā as 'अवसृतमपिष्टं च कषायदुरक्तसर्वकामाद्यु विमलस्वर्ण-नीचवर्णं तत्फाण्टम् । तत्स्वप्नमयसाध्यावायनयानेन लक्ष्यते ।' 'क्षणमीषध्यान-मुज्जोदके प्रोक्ष्य स्वर्गाऽभिपूज्य बलीयते तत्फाण्टम् ।' 'नाथवस्तु नवनीत-भावात्पातवत्स्थापनं इत्थं फाण्टमिति 'तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्या-णाञ्' इति वेदभाष्ये घृतपयशुतिस्त्रयथाकामाह ।' The Sūtra which explains the word is "सुहृदस्वान्तर्धान्तलमाम्लैरिष्टविरिक्तफाण्टवाङ्गानि मन्थमनस्तदःसक्त-विस्पष्टस्वरनादासृष्टेषु" ३. २. १. ८०. शुब्ध forms शुब्ध as its Past Part in the sense of मन्थ 'शुब्ध इति भवति मन्थानिधानं चेत् । शुब्धो मन्थः । शुनितमन्थम् । शुनितं मन्थेन शुब्धो गिरिः नवीत्येवमाद्युपमानाज्ञाप्यति ।' काशिके. The two words with their two senses are found in 'शौभेह मन्दरशुब्धशुनित-मनोधिर्वर्णना' (माध २. १. ००) स्वप्न forms स्वप्न in the sense of 'the mind'. 'स्वप्नमिति मनोनिधानं चेत् । स्वप्नितमन्थम्, स्वप्नितो मृदङ्गः । स्वप्नितं भवता ।' अहम् has अहम् in the sense of 'darkness'. 'अन्तामिति भवति मनोनिधानं चेत् । अहितमन्थम् । अहितो मृदङ्गः । अहितं मनसा ।' लग् has लग् in the sense of 'attached'. 'लग्नमिति भवति सक्तं चेत् लग्नितमन्थम् ।' अवेष्ट् has अवेष्ट in the sense of 'indistinct'. 'अवेष्टमिति भवति अविवक्षितं चेत् । अवेष्टितमन्थम् । इत्य-मन्वेकारस्य निपातनादिह ।' विरेम् has विरिक्त in the sense of 'sound'. 'विरिक्त-

मिति स्वरमेत् । विरेभितमन्यत् । ईषु बाष्प इत्यस्यैतन्निपातनम् । कण् has कण्ठ in the sense of 'a decoction easily prepared'. 'कण्ठमिति भवत्यनायासमेत् । कणि-
तमन्यत् । बाष् has बाष्प in the sense of 'excessive' बाष्पमिति भवति मूलं चेद् ।
बाहितमन्यत् । बाह् प्रयत्न इत्यस्य भातरितमिपातनम् । अतिवायश्च भूयामिहोच्यते ।

Stanza 18—

अतिवृद्धान्. वृद् has the sense of ह्यूल and बलवत्. It is the Past Participle of वृद् or वृह्. 'वृह वृहि वृहौ । वृहितो वृहितोऽयः ।'. वृद् and बाष् form वृद् and बास्त in the sense of 'impudent'. In another sense the forms are वृषित and बासित. परिवृद् or परिवृह् (वृह वृहि वृहौ) has परिवृद् in the sense of 'master' and परिवृहित or परिवृहित in another sense. कर् forms कर्ह when it means 'wound, impenetrable'. 'कर्ह कुःर्षं तत्कारणे च । स्वारकटं कर्हनाभीतम् । कटो मोहः । कर्हं बाष्पम् । वृधनाहमिस्वर्धः । कवितम-
न्यत् ।'. वृष् has वृह् in the sense of 'rubbed' or 'sounding'. 'वृष्ट
रज्जुः । पुषितं वाक्यम् । वाक्तेन प्रकटीकृताभिप्रायमिस्वर्धः ।'.

Stanza 19—

वृत्तशस्त्रान्. वृत् is the past participle of the causal of वृन् in the sense of अधीत.

अदान्तान्. दान्त and दन्ति are the past participles of the causal of दृ. (" वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्पष्टच्छत्रप्रभाः " ७. १. २. ३.). Besides दान्त, दान्त, &c., other forms, which are regular, are respectively दन्ति, दान्ति, वृत्ति, दान्ति, स्वादन्ति, छादन्ति, and दान्ति.

Stanza 20—

कवितो वृद्धान्. कर्, अर्, स्वर, संवृद्, and आस्वन् have the augment इ optionally prefixed to त. * g. कवितः । वृह । अन्तिः । आन्तः । स्वरितः । वृत्तः । संवृत्तिः । संवृहः । 'संपूर्णस्य सुषेरविशब्देनेऽपि परत्वावमेव विकल्पो भवति ।' आस्वान्तः । आस्वन्तिः । 'आस्वान्तो वैवन्तः । आस्वन्तिो वैवन्तः । आस्वान्तं मन्तः । आस्वन्तिं मन्तः । आहपूर्वस्य स्वमेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वावमेव विकल्पः शुद्ध-
स्वान्तेति निपातने बाधते ।'

Stanza 21—

आस्वान्ताशेषदिक्=In which all the quarters were resounded. Malli's reading is आस्वान्ताशेषककुम्भः The समासान्त is to be explained by detaching 'अच्' from the Sūtra "अच् प्रत्यङ्गवपूर्वात्सामलोत्तः" ६. १. ७. १. 'कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्यङ्गः स्मृतः । गोदादयश्च मद्याश्च संखयाया उच्ये
रिति ॥ कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पश्चिमम् । सप्तगोदावरम् । गङ्गाभिधेयम्-

बीभावः । भूमेरपि संख्यापूर्वाया अप् प्रत्यय इष्यते । द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकः सूत्रम् । अन्वयापि च इष्यते । पद्मनामः । कर्णनामः । वीर्यराजः । समराजः । अराजः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥ 'काशि०.

Stanza 22—

अपचितद्विषः. अपचित and अपचयित are the past participles of the causal of अपचि. In this compound अपचित must be taken in the sense of पुजित. अपचिति means पूजा. 'अपचितानां पुजितानामुपीणां शब्दः' अय०. अपचित has also the sense of क्षीय as in अपचितद्विषः, the reading of the commentator.

Stanza 25—

वरिवीष्ट. Wished that they should pronounce their blessings upon Sitā. The Benedictive shews a blessing of the past time.

Stanza 27—

धृषीष्टाः. It conveys the same sense that कृषीष्टाः has. 'धृ कृच्छने । कृच्छां कौटिल्ये ।' अय०. 'Thus it means also कृदिलचारी भव='Be you crooked in your behaviour'.

Stanza 29—

अरम्=वीथम्.

Stanza 32—

दिक् has two Desi. forms, दिवेदिषति and दुष्यति. ऋक् has अर्विदिषति and ईर्ष्यति.

Stanza 52—

Jaya. takes the second half of the verse in connection with the next verse. 'स इन्द्रचित् वानरे जितं मन्वानोऽवगच्छन् । यतो विक्रमाभिज्ञः । अगाधिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥'. We do not think it necessary to adopt this construction. Malh.'s explanation is good.

Stanza 54—

संसिद्धमयिषमाणः. In the case of roots सिन्, पू, ऋ, मञ्ज्, and अश्, the स् of the Desi. takes the augment इ. e. g. सिन्मयिषते, पिपयिषते, अरिषति, अञ्जियिषति, and अशिषिषते ("स्मिपूऋञ्जसां सन्ति" अ२१०॥). On this Sūtra the Kāśikā says:—'रुकारवहणं एमो ना भूत् । एष्यति इत्यव तस्य चरति । अश्चरतिता महाहमोतेर्निचयविभागमोऽस्त्येव ॥'.

चिकरिषोः. कृ, गृ, इह (इ *Ātma.*) पूह (यु *Ātma.*) and गच्छ have the augment इ prefixed to the स of the Desl. *e.g.* चिकरिषति । चिनरिषति । चिषतेपते । चिषरिषते । चिमच्छिषति ।

Stanza 55—

रोदिति स्मेय. It is used transitively, इव is इत्येवाधोक्तक, the idea being similar to 'स्वजनस्य हि दुःखममृतो विवृतद्वारविशोपजायते ।' कुमा० ४.

Stanza 59—

रक्षस्पाशान्. वाच (पाश) is a स्वार्थवाचक affix, added to a Prātipadika (crude form of a word) that expresses something censurable. The Sūtra "वाच्ये वाच्य" वा३/४०॥ means 'वाच्ये वक्ष्यमानायातिवहिकास्तवाच्ये वाच्य प्रत्यये भवति । वाच्यो वैवाकरणः कुरिततो वैवाकरयो वैवाकरणवाचः । वाचिकवाचः । यो वैवाकरणवाच्ये प्रचीनो बुद्धिलक्षण कस्मान् भवति । वक्ष्य गुणस्य सङ्गवाच्य इत्ये वाच्यनिवेशस्तत्कुस्तथा प्रत्ययः ॥' काशि०. Thus वैवाकरणवाचः does not mean a proficient grammarian, who is ill-natured, but it means a contemptible grammarian, one whose knowledge of grammar is poor and meagre. As regards the gender of words to which स्वार्थवाचक affixes are added, they sometimes follow the gender of the प्रकृति and sometimes depart from it. On the Sūtra "विनाश सुपो बहुवचुरस्तासु" वा३/१६८, the Bhāṣyakāra says:—'इदं तर्हि प्रयोजनम् (that is अनुवचनम्) । प्रागुत्पत्तेर्वर्जितं वचनं च तदुत्पत्तेरपि यथा स्वात् । बहुगुणो ब्राह्म । बहुतेन प्रसजः । बहुपदे वचनगुरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वार्थिकोऽयम् । स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्वयवर्तन्ते । एवं तर्हि विज्ञे सति अनुवचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । स्वार्थिका अतिवर्तये अदि लिङ्गवचनासीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । सुवक्तृत्वा ब्राह्म । तैलकत्वा प्रसजः । वक्ष्यकत्वा वचनगुरित्येतत्सिद्धं भवति ॥'. We thus see that the gender of the whole word to which a स्वार्थवाचक affix is added is either that of the base to which the affix is added, as in बहुगुणो ब्राह्म, or is different from that of the base and is that of the word which is qualified by it, as in वक्ष्यकत्वा वचनगुः. रक्षस्वाच being a noun must be neuter. If the whole word does not follow the gender of the base रक्षस्, it must follow that of a word qualified by it, as in वक्ष्यकत्वा वचनगुः. There is none such here. रक्षस्वाच is itself a noun. It must then be neuter. The Masc. form is held questionable by Mall. 'वक्ष्यस्वाच' is used in the neuter in the Kāśikā and Kaumudī both. 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्वयवर्तन्ते' may, however, be taken in a general sense. There is a departure from the gender of the base. The word formed by

affixing a स्वार्थस्योक्त termination does not always follow the gender of प्रकृति (base). Jaya explains it in the same way. He says:—'रक्ष-स्वास्मान् कृत्स्नतराभसान् । बाधे पाशम् । स्वार्थिका भावि प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यदिव-रन्ते ।' We may also say:—'पुच्छिङ्गं तु भवति लोकायवत्स्वादिङ्गस्थः । Bharatamallika says:—'पुंस्त्वमभिधानात्'.

Stanza 62—

चतुष्काष्ठम्. Jaya takes it as a क्रियाविशेषण modifying शिवम्. Malli. takes it as an object of उद्दिश्य understood, following न्यासोद्योत which states that even an action that is नञ्मान (not expressed, but implied) governs a Kāraka. 'न केवलं श्रूयमाणेव क्रिया निमित्तं कारकमापस्यसि तु गम्यमानासि'.

Stanza 64—

परार्थवत्. Jaya says that it means 'celestial.' 'परार्थवत् दिव्य इव । परार्थो युनेकः । अष्टाण्डसंख्यिष ऊर्ध्वभागस्त्वोत्कृष्टत्वात् । तत्र भेद इति परावराधमेदि-यत् ॥' It may better be taken in the sense of परार्थवत्, shewing a very large number. 'परार्थवद्वत्कृष्टसंख्याविशेषोदावच्छिन्नवत्' भर०.

Stanza 66—

तमस्काण्डैः. तमःसवर्णाः काण्डाः शरास्तमस्काण्डास्तैः । शाकपार्थिवसि-त्त्वान्मभ्यमपदलांपी सभासः.

Stanza 67—

The reading पृतनाषाड्द्विषः is noticed by Jaya, and Bharatamallika. Jaya says:—'सहेः साहः सः' इति छन्दोविषयत्वाद्गोदाहृतम् । ततः 'छन्दसि सहा', इति णिप्रत्ययस्य विधानात् । एवं च पृतनाषाड्द्विषः इति पाठान्तरमशुक्तम् ।' Bharatamallika simply says:—'पुरुहुतस्य च पृतनापादिति कश्चिस्पाठः ।' Malli's reading is पृतनाषाड्द्विषः. He notices पुरुहुतस्य also. He says just as तुरा-साह is used in Kumārasambhava 'तुरासाहं पुरोधाय वाम स्वायम्भुवं यद्दुः' २. १., so can पृतनासाह be defended here. णि may be affixed to सह when preceded by an Upapada not only in the Vedic language, but also in classical Sanskrit. This he represents to be the view of some Commentators. His own view may be learnt from his Com. on 'तुरासाहं पुरोधाय &c.' There he says:—'तुरं स्वरितं साहयस्त्वभिभवतीति तुरासाह । साहयस्त्वौदादिक्लिप् ।' पृतनाषाड्द्विषः is the reading of the Pāṇini Ma. collated by us (Vide Appendix).

Stanza 70—

अभिविधिक्षन्तम्. “उपसर्गास्तुनोतिनुवतिस्वतिस्तोसिस्तेनमिस्थासेनमसेष-
सिचसस्तस्त्रान्” ॥१॥१९॥ teaches that the स् of सु 5th Conj., तु 6th
Conj., स्तो, स्तुम्, स्था, सेनम्, सिष्, सिष्, सञ्, and स्वञ् is changed to
श् when preceded by any vowel except अ or आ of an उपसर्ग. सृ has
its स् changed to श् when preceded by any vowel except अ or आ of a
preposition other than वति (“सदित्येते” ॥१॥१६॥). स्तम् changes its स् to
श् when preceded by any vowel except अ or आ of a preposition (“स्तम्भेः”
॥१॥१७॥). When preceded by अय स्तम्भ changes its स् to श् in the sense
of ‘supporting’, ‘being near’ (“अयस्त्वात्मन्नादिवृद्धोः” ॥१॥१८॥). स्वस्
preceded by वि and अय changes its स् to श् in the sense of ‘eating’
 (“वेद्य स्वनो योजने” ॥१॥१९॥). सेह सिह, लह, सिंह, लह, मुह (the augment
स् prefixed to ह), स्तु, and स्वञ्, change their स् to श् when preceded by
परि नि, and वि (“परिनिविष्ठा सेवसितसवसिपुससुदस्तुस्त्रान्” ॥१॥२०॥).
They change their स् to श् optionally when the augment of the Imper-
fect or the Aorist comes between them and परि, नि or वि (“सिवादीनां
वाङ्मन्त्रादेः” ॥१॥२१॥). It is for this that स्तु and स्वञ् are mentioned
again in the Sūtra “परिनिविष्ठाः—” even though they have already been
mentioned in “उपसर्गास्तुनोति—”. ‘पूर्वेन सिद्धे स्तुस्वाद्यिमद्वयमुक्तार्थम् ।
अङ्गवशादे विभाषा यथा स्वात्’ The Sūtra which explains the form ‘अभि-
विधिक्षन्तम्’ will be now clear. It is “स्याविष्वासेन चाभासत्” ॥१॥२२॥.
Roots beginning with स्था (mentioned in the Sūtra “उपसर्गास्तुनोति—”
॥१॥१९॥) and upto and inclusive of सेव (‘आकृ सिताह’), i. e. before सित,
meaning upto and inclusive of सेह, mentioned in the Sūtra “परिनि-
विष्ठाः सेवसित—” ॥१॥२०॥) change their स् to श् even when the redupli-
cative syllable comes between them and the vowel (other than अ or
आ of course) of a preposition; and the स् of the reduplicative syllable
of these roots alone & of no others is changed to श्. ‘अभासत्तेति वचनं
निगमार्थं स्याद्विष्वासासकारस्य मूर्धन्यो भवति नाम्बन् । अभिसुसूति । अभिविधा-
सति ।’ काशि०. सिह coming between स्था and सित, changes its स् and
the स् of its अभास to श् accordingly.

Stanza 71—

अभिषयन्तः. This must be taken with शशसः understood, ‘शशसाः
कोशरात्मनोऽभिषयन्तः अर्थं नयन्तः’ Jaya.

Stanza 74—

विष्यन्द्मान्. **स्वन्** changes its **स्** to **ष्** optionally when preceded by **अनु**, **वि**, **परि**, **अभि**, and **नि**, provided a living being is not the agent of the action denoted by it. 'अप्राणिश्चिति किम् । अनुस्वन्नेते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिविषयस्त्वापि स्वन्तेतरं विकल्पो भवति । अनुस्वन्नेते मत्स्योदके । अनुस्वन्नेते । अप्राणिश्चिति पशुशोध्यं न प्रसज्यमतिषेधः ।' काशि०.

विस्कन्तुन्. **स्कन्** preceded by **वि** changes its **स्** to **ष्** optionally, in any form except that of the past participle. The past participle is **विस्कजः**. The root means 'to go'. 'स्कन्धिर् गतिशोधणयोः' ।. **विविधं शन्नं शतमेवां ते विस्कन्तारः समनशीलाश्चला अस्थिरप्रकृतकश्चिदर्थः**. When preceded by **परि**, **स्कन्** changes its **स्** to **ष्** optionally in all forms except in **परिस्कन्**:. **परिष्कणः** or **परिस्कजः**, **परिस्कन्**:.

Stanza 76—

समर्थोऽपि. Because he was blessed by all Gods. The blessings are mentioned in the *Rāmāyaṇa* :—

‘तसंक्षिप्तुमशिककुञ्चिधामां निद्याधितः ।
उवाच देवता ऋषा वास्तुमिदकाम्बया ॥
मी महेन्द्राभिषरुणा महेन्द्रधनेश्वराः ।
आमस्तामपि यः सर्वं वक्ष्यामि श्रुयतां हितम् ॥
अनेन किमुना कार्यं कर्त्तव्यं यो भविष्यति ।
तद्वत्त्वं वराम् सर्वं मातृतस्यास्य तुष्टये ॥ उत्तरका० ३६. ७-९.

Then they all pronounce blessings upon him. Finally **ऋषा** says.—

‘दीर्घाशुभ सहास्राश्च ऋषा तं प्राबलीकृत्य ।
सर्वेषां ऋषाण्डानामवध्यत्वं भविष्यति ॥’ उत्तरका० ३६-३७.

Stanza 78—

It must be noted that the **स्** of **सङ्ग** and **स्थान** is changed to **ष्** only when these words are compounded with **अङ्गुलि** and **मीरु** respectively, not otherwise. In ‘**अङ्गुले सङ्ग पद्म**’ and ‘**मीरो स्थानं पद्म**’, it is not changed to **ष्**.

Stanza 79—

ज्योतिष्टोम. **स्तोम** changes its **स्** to **ष्** when compounded with **ज्योतिस्** and **आहुस्** ५५. **ज्योतिष्टोमः**, **आहुष्टोमः**.

be the correct reading of the Sūtra. "सङ्घेः परस्व लिटि" ८११११८१ is the reading of Bha. Di. in the Siddhāntakumudī. In the Mahābhāṣya also the Sūtra is found in the same form. "सङ्घेः परस्व लिटि" ॥ सङ्घो लिटि प्रतियोगे स्वच्छेदपसंख्यानं कर्तव्यम् । परिवस्वञ्च ८१ महाभाष्य

Stanza 93—

अग्नेयवन्. Under the circumstances in which व् is changed to ञ्, ङ् of वन् is changed to ञ् only when preceded by दुरगा, निचका, सिचका, शरिका, कोटरा, and अग्ने ("वन् दुरगानिचकसिचकाशरिकाकोटराग्नेभ्यः" ८११११११) In कुवेरवन्, अतिपञ्चवन्, कतभारवन् &c. व् is not changed to ञ्.

Stanza 94—

देवदारुवन्. वन् has its व् changed to ञ् optionally when preceded by words denoting औषधि and वनस्पति. e. g. दूर्वावन् or दूर्वावनम्, शिरीषवन् or शिरीषवनम्, बदरीवन् or बदरीवनम्. (विभाषाऔषधिवनस्पतिभ्यः" ८११११११). A Vārtika to this Sūtra states that the words denoting औषधि and वनस्पति must consist of two or three letters, not more ("द्व्यक्षरव्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्"). Hence the व् of वन् in देवदारुवन् is not changed to ञ् as देवदारु consists of four letters.

आश्रयणादिभ्यः. The Sūtra for changing व् to ञ् in आश्रयण is "प्रति-रन्तःपरिक्षुप्रकाशकार्त्तविरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि" ८११११११, which means that वन् changes its व् to ञ् when preceded by प्र, निर, अन्तर्, चार, इक्षु, प्रस, आश, कार्त्त, स्तधिर, and पीयूषा, when the whole word is a संज्ञा (Proper Noun) or not.

Stanza 95—

रुधिरपायिणाम्. Jaya says:—"रुधिरपायिणं राक्षसायाम् । वानं देशे इति जल्पम् ।". व्, however, is not changed to ञ् in रुधिरपायिणाम् by the Sūtra "वानं देशे" ८११११११, which means that वान changes its व् to ञ् when the whole word signifies a country, e. g. 'सीरपाया जर्षीनराः । सुरापायाः क्षात्राः । सौवीरपाया बाह्लीकाः । कपायपाया गान्धाराः', but by the Sūtra "प्रति-परिक्रान्तनुविवक्तिषु च" ८११११११, as it is here at the end of a मन्त्रविधिक.

Stanza 105—

प्रकोपण and प्रगोपण. The ञ् belonging to a कृद् affix (अन मान मनीर अणि इति निडा एते पठ्यं प्रगोपयन्ति) added to a root beginning with a consonant and having any vowel except अ or आ as its penultimate, is optionally changed to ञ् when the कृत्स्न comes after a preposition

containing *र* under the circumstances in which *र* is generally changed to *वृ*. Thus *प्रकोप* and *प्रकोप*, *प्रगोप* and *प्रगोप* are all correct readings.

Stanza 106—

प्रेक्षण. If *र* belonging to a कृ affix added to a root having *वृ* or *अनुस्वार* in it ('*वृमहजन्तुस्वारोपलक्षणार्थम् । अङ्कुषाङ्गिति सूत्रेऽप्येवम् । तेष्वङ्गं प्रेक्षन् । इह तु स्वारेव प्रोम्भन् ।*' सिद्धा = कौ.) is changed to *वृ* when the कृ affix comes after a preposition containing *र* under circumstances in which *र* is generally changed to *वृ*, it is changed to *वृ* only in the case of roots which begin with any vowel except *अ* or *आ* and end in a consonant. "इजारेः सप्तम्." ८18 ३२॥. "सिद्धे सत्पारम्भो निवर्तार्थ इव हिरेव सप्तुदो नाञ्जलमाङ्गिति । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । इल इव अधिकाराच्चनो नित्यं विभर्षमेतत्क भवति ।" काशि*. The reading *प्रेक्षण* adopted by B. is incorrect.

Stanza 107—

प्रगमनम्. *र* of a कृ affix added to *भा*, *भृ*, *वृ* (to purify); *कृ*, *गृ*, *व्या*, and *वे* is not changed to *वृ* under circumstances in which *र* is generally changed to *वृ*. "न भामृपूकमिगदिवाग्निदेवात्" ८19 ३२॥. "कृत्यन्तः इति पात्रः प्रतिपिप्यते । . . भव मौषादिकस्य पुमो महर्षे इत्यन्तः । पूर्य प्रतिपिपे इत्यन्तः वा भूत् । प्रपवर्णं सोमस्य ।" काशि*.

Stanza 122—

मुखमस्तीत्यभाविष्टाः. With the reading adopted in the text, the object of *अभाविष्टाः* must be supplied from the context. *Jaya*, says:— 'अतो मुखमस्तीत्यभाविष्टाः अभिहितवानसि. "सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मनामुहि" इति ।'. 'You tell me to achieve merit by returning *Sītā*; because you have a mouth, which is a means for speaking whatever one likes. You have not said so after proper thought.' With *Malli*'s reading 'रागे स्रग्दङ्कृतं नदि,' *स्रग्दङ्कृतान्* is the object of *अभाविष्टाः*. In this case we have not to supply the object. This is no doubt a better reading, but is not supported by a majority of *Mss*. The meaning is "When you advise me to return *Sītā*, you speak of fear in my case with regard to *Rāma*, simply because you have a mouth, that is, without proper deliberation."

Stanza 124—

Most of the *Mss* read *वितोषः*. *विशदः* is no doubt a better reading, as even when we read *वितोषः*, *विशदः* is to be supplied, as going

with दृष्टः. Both Malli. and Jaya. read विराधः. Jaya. explains अविरहितः as 'द्यौर्मान प्रतीतः' and Bharatamallika as 'अविरहितः द्यौर्मानप्रतीतो वा.' Malli. explains it as अवसंज्ञाविवक्षितः दिवसा सञ्ज्ञाता मत्स्येति विवक्षितः. "तदस्मै सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इत्यच्" ५३।३३॥ इति सच्. Thus he takes अविरहित in the sense of 'one in whom desire is not produced that the opponent is my prey (अयं मे वध्याः)'.

Stanza 135—

नमतः संध्याम्. The Stanza alludes to the story of Rāvaṇa desiring to fight Vālī. It is said that after Rāvaṇa was released by Sahasrārjuna, he again became proud of his powers. Once he went to Kishkindhā and called out Vālī to fight with him. Vālī was not there, so Sugriva and other monkeys not being themselves able to measure their strength with him, told him to wait till Vālī returned from Sandhyā-adoration on all the four oceans. 'अमुं शोऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्व रावण । इहं मुहूर्तमवाप्तिं वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥'. If he was anxious, however, to be killed by him very soon, he would find him performing Sandhyā-adoration on the Southern ocean. 'अयथा त्वरते मर्तुं यच्छ सतिनसागरम् । वालिनं ब्रह्मते सच मुनिमुनिव दायकम् ॥'. Lacking to fight with Vālī, Rāvaṇa ascended Pushpaka and went to the Southern ocean. He there found Vālī performing adoration, and thought of catching him from behind unawares. Vālī saw him and understood his intention, but he did not fear him at all as a lion would not fear a hare approaching him. Then

‘वत्समाहं तु तं गत्वा पादघातेन रावणम् ।
पराङ्मुखोऽपि जगाम वाली सर्पनिवाण्डवः ॥
महीमुकानं तं गृह्य तत्सानीभरं हरिः ।
समुत्सवाद्य वेगेन कृत्वा कक्षावल्ग्विनम् ॥’.

Placing him thus within his arm-pit, Vālī went successively to the Western, Northern, and Eastern oceans and having performed Sandhyā-adoration on each of these oceans, he returned to Kishkindhā and having released him from his arm-pit asked him who he was.

‘रावणं तु मुनीनाय स्वकक्षावल्ग्विसृजन् ।
कुलस्त्वमिति श्लोकाच्च दण्डसद् रावणं ब्रुवः ॥
विस्मयं तु गृह्यत्वा अमनीतनिरीक्षणः ।
राजसेन्द्रो ह्रीन्मै तमिदं वचनमब्रवीत् ॥’.

बानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः ।
 सुजेप्सुरिह संघातः स चाप्यासावितस्वया ॥
 अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च ।
 येनाहं पशुवहुष्य भामिसमस्तुरोऽर्जवान् ॥ १.

Then a firm friendship was formed between them both and sanctified in the presence of fire.

Stanza 136—

असह्यधुवधोपक्षम्=Experienced first by yourself whose relations
 are slain, For the change of उपज्ञा to उपक्ष (vide note on C. III. St. 81.)

APPENDIX.

THE READINGS OF D:

CANTO I.

- St. 4, L. 2. संसर्पणो for ससर्पणो.
 St. 10, L. 8. ज्ञाननिधिर्मनस्वी for ज्ञानगतिर्मनस्वी.
 St. 11, L. 1. वतात्मा for कृतात्मा.
 St. 18, L. 8. 'मुवारयेह for 'मुवारवेहवा.
 St. 16, L. 8. विविचदृसीभ्यवि for वि निप्रदृसीभ्यवि.
 St. 19, L. 2. नम कतुस्तु for नमे कतुस्तु.
 St. 24, L. 4. वीरामधनुः for वीराकाधनुः.
 St. 26, L. 8. बज्रवीधाकृतिवे for बज्रविकाकृतिवे.
 St. 26, L. 4. गुरुशोकामादहत् for गुरुशोकामादहत्.
 St. 27, L. 8. आस्य for आह.

इति अष्टिकाव्ये रावणवधे प्रकीर्णकाण्डे रामादिसंभवः प्रथमः सर्गः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

CANTO II.

- St. 2, L. 2. सातिशय for सातिसयं.
 St. 6, L. 2. विनीनभृक्तेः for निनीनभृक्तेः.
 St. 6, L. 1. वातागम for वातादिति.
 St. 16, L. 8. सस्य for सस्यं.
 St. 16, L. 2. समुत्तरवारद for समुत्तरवारद.
 St. 17, L. 8. वनोपघोभ for वनोपघोभं.
 St. 18, L. 2. केनेषु for केनेषु.
 St. 24, L. 4. 'सिक्कम् for 'सिक्कम्.
 St. 28, L. 4. संभुभ्यते for संभुभ्यताम्.
 St. 30, L. 1. वारिः for कैरीः.
 St. 32, L. 8. स्थास्मू रणे for स्थास्मू रणे.
 St. 35, L. 2. तु for तु.
 St. 35, L. 5. धृतकार्मुकेषु for धृतकार्मुकेषु.

- St. 39, L. 2. दैत्यकुलं for दैत्यबलं.
 St. 40, L. 3. प्रीतमना मखान्ते for प्रीतमतिर्मखान्ते.
 St. 41, L. 1. एतौ सुमित्रा for इतः सम मित्रा.
 St. 42, L. 3. दैत्यपुरः for दैत्यपुरं.
 St. 47, L. 2. स्थास्त्रविवाचला प्रभा for स्थास्त्रविवाचिरप्रभा.
 St. 48, L. 3. भर्मभूषां for भर्मभूषां.
 St. 50, L. 4. रामः for रामं.
 St. 51, L. 1. 'माह्वतेय' for 'माह्वतेय'.
 St. 55, L. 1. 'पुरजव' for 'पुरजव'.
 St. 55, L. 4. 'मागादयोध्याम्' for 'मागादयोध्याम्'

इति भट्टिकाव्ये द्वितीयः सर्गः ।

CANTO III.

- St. 3, L. 3. चामीकरवज्रवज्रं for चामीकरवज्रवज्रं.
 St. 4, L. 3. सहेमकुम्भात् for सभर्मकुम्भात्.
 St. 5, L. 1. उभात् प्रचक्रुः for उभात्प्रचक्रुः.
 St. 7, L. 4. जभापराम for जनापवाहं.
 St. 10, L. 4. 'रयपरे अञ्जल्युः' for 'रयपरे अञ्जल्युः'.
 St. 11, L. 3. धीरास्तु for धीरास्तु.
 St. 16, L. 4. नोपजगाम for नापजगाम.
 St. 19, L. 2. विनाकृतेष for निराकृतेष.
 St. 19, L. 4. 'व्युत्' for 'व्युत्'.
 St. 23, L. 3. 'मानिनीषुः' for 'मानिनीषुः'.
 St. 32, L. 3. उद्वाह्यमानः for उद्वाह्यमानः.
 St. 33, L. 1. स्वस्थवन्तः for स्वस्थवन्तः.
 St. 37, L. 1. सरसा for समसा.
 St. 40, L. 3. व्युत्ताशमायाः for व्युत्ताशमायः.
 St. 43, L. 2. सभावं for सहायम्.
 St. 46, L. 2. विसिञ्चान' for विसिञ्चान'.
 St. 51, L. 3. धीर' for धीर'.
 St. 51, L. 4. 'मगाधि' for 'मगाधि'.
 St. 53, L. 4. अहाहि for अहीहि.
 St. 54, L. 2. 'मुत्तहेयम्' for 'मुत्तहेयम्'.

इति श्रीभट्टिकाव्ये तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

CANTO IV.

- St. 4, L. 1. आहिषासं for आहिषासां.
 St. 5, L. 2. प्रहृष्यसात् for प्रहिष्यसात्.
 St. 10, L. 2. अह्निका for आह्निका.
 After St. 11 and 14 adds दुग्धम्.
 St. 20, L. 2. स्वभोगीनां for स्वभोगीनं.
 St. 26, L. 1. कार्णवेष्टकिकं for कार्णवेष्टनिकं.
 St. 30, L. 2. व्यथमानं for ह्यव्यथमानं.
 St. 31, L. 2. कौशेयमसिमुद्यम्ब for अंसि कौशेयमुद्यम्ब.
 St. 42, L. 2. निमग्नविमं for निमग्नोद्दिमं.
 St. 44, L. 4. विप्रभृगिवो for विप्रभृदिवो.
 St. 45, L. 2. कीर्णं for कीर्ण.

इति अष्टिकाव्ये चतुर्थे सर्गे ।

CANTO V.

- St. 2, L. 1. मुसलं for मुसलं.
 St. 11, L. 2. अठायरजःसन्तनसे for अठायं रजःसन्तनसे.
 St. 4, L. 1. पूर्वमखा for पूर्वमखा.
 St. 8, L. 1. विनासा for विनासा.
 St. 10, L. 2. नास्वन्तीनां स्वं for नास्वन्तीनस्वं.
 St. 18, L. 1. हंसगान्धिवी for हंसगान्धिवी.
 St. 19, L. 2. नवीकानि for न नवीकानि.
 St. 27, L. 1. स्रज्जकाम्बिभिः for स्रज्जकाम्बिभिः.
 St. 38, L. 2. सार्वलौकिकम् for सार्वलौकिकः.
 St. 37, L. 2. महज्जगुः for मखे भगुः.
 St. 37, L. 2. ज्ञानगोप्तीम्बं for ज्ञानगोपीम्बं.
 St. 40, L. 2. धिम्जनं for धिम्लोकं.
 St. 52, L. 2. दुतम्ब for हवम्.
 St. 58, L. 1. विस्माययेत् for विस्माययेत्.
 St. 62, L. 2. मायां for मायाः.
 St. 64, L. 2. समागच्छ for समागच्छ.
 St. 66, L. 1. निरन्वयनरी for निरन्वयजने.
 St. 70, L. 1. आशीतं for प्रशीतं.
 St. 71, L. 1. वृषा for वृषा.
 St. 72, L. 2. खेलवन्तं for खेलवन्तं.
 St. 86, L. 2. मयैव वक्तुं किं युक्तं for मयैव वक्तुं किं वक्तुं.

- St. 92, L. 2. वसीकृत्य for वधेकृत्य.
 St. 93, L. 2. मे for मो.
 St. 100, L. 1. भवान्तकम् for भराणिनम्.
 St. „ L. 2. सहपातं for साधकातः.
 St. 102, L. 2. विध्यमानो वा for विध्यमानोऽपि.

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः समाप्तिमगमत् ।

CANTO VI.

- St. 4, L. 2. *अशिष्य for *माशिष्य.
 St. 8, L. 2. सर्वे जाता for भाता सर्वे. *
 St. 10, L. 2. धर्मा for धर्मम्.
 St. 13, L. 2. प्रम्लायति for प्रम्लायति.
 St. 16, L. 1. भीषविक्रमम् for क्रूरविक्रमम्.
 St. 17, L. 2. शैले आशिष्यिष्यामा for शैले न्यशिष्यिष्यामा.
 St. 25, L. 1. सुहृदाङ्गास्तं for सुहृदाङ्गत्.
 St. 28, L. 2. च्युतं सद्योः for च्युतसद्योः. *
 St. 29, L. 2. *भवगाहावहे वयम् for *भवगाहावहे वृत्तम्.
 St. 33, L. 2. व्योमविस्तरम् for व्योम विस्तृतम्.
 St. 40, L. 2. क्षात्रं सेजो विवृण्वानं for सेजः क्षात्रं विवृण्वन्तः.
 St. 43, L. 1. *मात्राह for *माद्ययाह.
 St. 44, L. 2. सां for सौ.
 St. 45, L. 1. वनायाकर्षमद्भुता for वनाकर्षं समद्भुता.
 Omits Stanzas 52 and 53.

St. 62, L. 2. च for वा.

St. 72, L. 2. सर्वमुकत्वा for सैवमुकत्वा.

After 83 the Ms. has the following additional verse:—

अथ स्मरसमुद्भूतसंतापासहनोऽनुजे ।

अप्राप्तुवन् रतिं क्वापि अयाश् रघुनन्दनः ॥

- St. 81, L. 2. पञ्चाम for पर्वाम्.
 St. 96, L. 2. कथमासारितौ for आसारितौ कथं.
 St. 97, L. 1. *अनूयन्तमध्वलिहमशुं गिरिम् for *अनूयन्तमादामध्वलिहं गिरिम्.
 St. 98, L. 1. सर्वभोगीनं for सर्वभोगीणम्.
 St. 102, L. 1. द्विषन्तवम् for परन्तवः.
 St. „ L. 2. परन्तव for द्विषन्तवम्.
 St. 120, L. 1. आद्यच्छानयो for आद्यच्छानयो.

St. 127, L. 1. वनवासिनः for वनवासिनः.

St. 144, L. 2. भृश्यां for भोग्यां.

इति सट्टिकाव्ये षष्ठः सर्गः ।

CANTO VII.

St. 2, L. 1. सस्थाना for सस्थाना.

St. 8, L. 1. परदाही च for परिदाहीच.

St. 11, L. 1. 'नविशन्मी for 'नविशन्मी.

St. 11, L. 2. वषे for वषी.

St. 17, L. 2. निदम् for निरस्त.

St. 19, L. 2. अविना for अविना.

St. 23, L. 2. मविशवद्गुण for मविशवद्गुण.

St. 45, L. 2. वेद्य for वेद्य.

St. 68, L. 1. कृमेन निष्काणा for कृमेन निष्काणा.

St. 68, L. 1. सङ्गद्य जगताद् for सङ्गद्यजगताद्.

St. 69, L. 2. सृष्टिःपूर्विभ्य for सृष्टिःपूर्विभ्य.

St. 76, L. 2. सालभक्षिका for सालभक्षिका.

St. 88, L. 2. स्वर्गाकटी for स्वर्गाकटी.

St. 88, L. 2. परिम्लादी for परिम्लादी.

St. 88, L. 2. जगद्यु संस्तुपादराद् for जगद्यु च स्तुपादराद्.

St. 91, L. 1. 'महोऽतीत for 'महोऽतीत.

St. 93, L. 2. कस्माद् for कस्माद्.

St. 95, L. 1. प्रोर्णविभु for प्रोर्णविभु.

St. 95, L. 2. प्रोर्णविर्षी for प्रोर्णविर्षी.

St. 110, L. 2. बाधः for बाधः.

इति सट्टिकाव्ये समुद्रोपकण्ठगतो नाम सप्तमः सर्गः ।

CANTO VIII.

St. 7, L. 2. एका for ऐका.

St. 11, L. 2. न न संस्थास्यते for न तत्संस्थास्यते.

St. 13, L. 2. ले ध्रुवद् for लेध्रुना.

St. 23, L. 2. मद्यद्वरा for मद्यद्वरा.

St. 29, L. 2. संशुष्वन् प्रवदमानावापनस्य गुणद् जगद्.

St. 34, L. 1. सृष्टे for सृष्टे.

St. 38, L. 1. विद्यन्मध्य for विद्यन्मध्य.

St. 39, L. 1. 'प्रपायस्त for 'प्रपायस्त.

- St. 48, L. 2. मायां च for मायाश्च.
 St. 45, L. 2. दद्यादयस्य for दद्यात्तस्य.
 St. 62, L. 1. विवर्तितो for विकसितो.
 St. 67, L. 2. सुवाना स्वजिह्वन् for सुवानास्वजिह्वन्.
 St. 70, L. 2. मृद्व्या for मृद्व्यो.
 After St. 72 adds विविधिशेषकम्.
 St. 80, L. 2. स्वपद्य्भ्या for तवापद्य्भ्या.
 St. 84, L. 1. रक्षासि मां for रक्षोभिर्मां.
 St. 85, L. 1. पतिव्रता for पतिप्रिया.
 St. 85, L. 2. पापान्ववसितं for पापानुवसितं.
 St. 86, L. 2. दृष्टं for दत्त.
 St. 106, L. 1. राघवार्थकरो for राघवानुचरो.
 St. 109, L. 2. नागन्तुमुत्सहेतेष for गन्तुमुत्सहेते नैव.
 St. 128, L. 1. ययोर्विष्टं for ययोर्विष्टं.

इति महिकाव्येऽष्टमः सर्गः ।

CANTO IX.

- St. 1, L. 1. हवस्वक्षी for कुवस्वक्षी.
 St. 8, L. 2. भवालीन च नात्राजीन् for न चाद्वालीन चात्राजीन्.
 St. 9, L. 2. बहूनां सोऽयक्षीन् for बहूनामयक्षीन्.
 St. 10, L. 2. मोर्णुविधु for मोर्णविधु.
 St. 16, L. 1. मांसोपयोग for मांसोपभोग.
 St. 18, L. 1. धृष्टः for धृष्टान्.
 St. 41, L. 2. तलेना for बलेना.
 St. 42, L. 1. केसरी for केशरी.
 St. 46, L. 1. मन्तिकम् for मन्तिकाद्.
 St. 51, L. 2. दानरोचनम् for प्रीतिमुत्तमान्.
 St. 58, L. 1. मन्वसीविष for मन्वसीविष.
 St. „ L. 2. ललित for लुलित.
 St. 57, L. 2. काकुत्स्थमूषे तं for काकुत्स्थं तमूषे.
 St. 60, L. 1. केचरः for केदारः.
 St. 68, L. 2. मर्माविजिह्वस्वमस्काण्डे for मर्माविजिह्वस्वमस्काण्डे.
 St. 74, L. 1. निस्पन्द for विस्पन्द.
 St. „ L. 2. निविष्कन्ता for निविष्कन्ता.
 St. 75, L. 2. विष्फुरम् for विष्फुरन्.
 St. 76, L. 1. विष्फुरङ्गि for विष्फुरङ्गि.

- St. 79, L. 2. सापसत्येति for मानुषस्येति.
 St. 81, L. 1. समागमे for समागमे.
 St. 86, L. 1. पिङ्गल* for पिङ्गल.
 After 87 वन्धभिः कुलकम् ।
 After 94 युग्मम्.
 St. 98, L. 2. रक्षसाधिपः for रक्षसां पतिः.
 St. 111, L. 2. नीतिनिष्ठस्य for नीतितीक्ष्णस्य.
 St. 124, L. 2. विस्मयः for कः स्मयः.
 St. 180, L. 1. अभिमानः कल for अभिमानकलं.

इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनाम नवमः सर्गः ॥

P. A Pātana Ms. which proceeds up to the Canto. X. It opens with श्रीगणेशाय नमः ॥

CANTO I.

- St. 17, L. 3. कनुरक्षणार्थं for दरिद्रक्षणार्थं.
 St. 16, L. 2. कनूष for कनूस्तु.
 St. 24, L. 4. सीमाखभरः for सीमाखभणुः.

इति मद्रिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे प्रथमः सर्गः ।

CANTO II.

Stanzas marked 10th and 11th in the text are given in the Ms. as 2nd and 8rd.

- St. 2, L. 2. सातिशये for सातिशयां.
 St. 3, L. 3. सामर्थ्येय for सामर्थ्येय.
 St. 6, L. 2. निमीलभृङ्गैः for निमीलभृङ्गैः.
 St. 7, L. 4. लक्षे for लक्ष्ये.

Stanzas 8th and 9th in the text are given after the 17th St. of the text.

- St. 10, L. 8. सुगन्धि* for सुगन्ध.
 St. 13, L. 1. लोलनीया for लोभनीया.
 St. „ L. 3. सख्य* for सख्य.
 St. 16, L. 4. 'दृष्ट' for 'वृत्त'.
 explains मारुतम् as निकटात्.
 St. 21, L. 2. 'मविसितात्मा for 'मविसितात्मा.

- St. 28, L. 3. 'भास्वराब्ज' for 'भासुराब्ज'.
 St. 28, L. 4. संयुक्ततां for संयुक्तमतां.
 St. 29, L. 3. 'हाभिण्व' for 'वक्षिण्व'.
 St. 30, L. 4. 'आमसोऽब्जैः' for 'आमसोऽब्जैः'.
 St. 40, L. 3. 'प्रीतमनाम्' for 'प्रीतमसिम्'.
 St. 43, L. 1. पथकान् for पथिकान्.
 St. 44, L. 3. 'मृतसूनुवृद्धि' for 'मृतसूनुवृद्धि'.
 St. 48, L. 3. 'मूषां' for 'शोभां'.
 St. „ L. 4. 'वन्द्य' for 'वन्द्य'.
 St. 50, L. 3. 'नुपआनुरति' for 'नुपआनुरति'.
 St. 52, L. 3. 'द्विपक्षे' for 'द्विपक्षे'.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे द्वितीयः सर्गः ।

CANTO III.

- St. 4, L. 1. सुपोषं for स्वपोषं.
 St. 7, L. 2. विकृतं for विकृति.
 St. „ L. 3. व्यमृषन् for व्यमृषन्.
 St. 13, L. 2. सुपोषम् for स्वपोषम्.
 St. 17, L. 1. रुक्मो for रुक्मो.
 St. 23, L. 3. 'नानिनीधुः' for 'नानिनीधुः'.
 St. 27, L. 4. पणायाः for पणायान्.
 St. 48, L. 1. प्रतीयुं for प्रतीयुं.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे त्रयोविंशतः सर्गः ।

CANTO IV.

- St. 6, L. 2. सुपुण्यं for स्वपुण्यं.
 St. 10, L. 1. सर्वोद्गीर्णे for सर्वोद्गीर्णे.
 St. 18, L. 1. परेश्वरश्च for परेश्वरश्च.
 has सुम्भकम् after St. 14.
 has कुलकम् after St. 19.
 St. 20, L. 2. सुभोगीनां for स्वभोगीनां.
 St. 33, L. 2. अपिस्फुरश्च for अपिस्फुरश्च.
 St. 40, L. 2. पारस्वधिकं for पारस्वधिकं.
 St. „ „ 'प्रासिका' for 'प्रासिका'.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे चतुर्थः सर्गः ।

CANTO V.

- St. 2, L. 1. मुदलं for मुशलं.
 St. „ „ मायं for मासं.
 St. „ L. 2. "माद्युषच्छावरजः" for "माद्युषच्छादयं रजः".
 St. 4, L. 2. पतिम् for गतिम्.
 St. 11, L. 2. मोहेन्द्रियं for मोहेन्द्रियं.
 St. „ „ दुःखदमो for दुःखदमो.
 St. 18, L. 1. हंसनामिनी for हंसनाहिनी.
 St. 22, L. 2. न चाप्रादी for न माम्रादी.
 St. 29, L. 1. साकं for सार्धं.
 St. 34, L. 1. वेति ताडकां तस्य विक्रमम् for तस्य ताडका वेति विक्रमम्.
 St. 44, L. 1. मिदं च रणकावसि for मिदं चरणकावसि.
 St. „ L. 2. विजिघृक्षुं for निजिघृक्षुं.
 St. 54, L. 2. समागम्य for समागम्य.
 St. 66, L. 2. वक्तुं वृक्तं किं for वृक्तं किं वक्तुं.
 St. 100, L. 1. नराक्षयम् for नराक्षयम्.
 St. 102, L. 1. विध्यमानो वा for विध्यमानोऽपि.
 St. 107, L. 2. कस्याच्छलेन लोलुपं चक्रे पक्षी पतन्निजः ॥

इति भट्टिकाव्ये सीताहरणे नाम एकवचः सर्गः ।

CANTO VI.

- St. 3, L. 2. नाप्यूर्ध्वं विं for नाप्यूर्ध्वं विं.
 St. 8, L. 2. विह्वलः for विह्वलः.
 St. 11, L. 1. हूं for हूं.
 St. 18, L. 2. प्रम्लावति for प्रम्लावति.
 St. 15, L. 2. अक्षेयपतिं for अक्षेयः पतिं.
 St. 18, L. 1. ए for ऐ.
 St. 19, L. 1. नवाश्वदीप्तं for तवाश्वदीप्तं.
 St. 21, L. 1. छाती for छास्ती.
 St. 28, L. 2. "मृगतक्षयोः for मृगतक्षयोः.
 St. 29, L. 1. "मृगतक्षयोः for "मृगतक्षयोः.
 St. „ L. 2. एहो नं for एहो नं.
 St. 31, L. 2. जिघांक्षो for जिघांक्षो.
 St. 35, L. 2. सीतादिरहदुःखार्त्तं कोपरक्षान्तलोचनः.
 St. 36, L. 1. ह्यभि सविशुभार्त्तं
 St. „ L. 2. रिणक्ति जलवेत्तोदं

- St. 87, L. 1. क्षुणचि
 St. „ L. 2. यमं युवेक्षि
 St. 88, L. 1. विनक्षि धाम सर्वेषां क्षुणेक्षि सकलं जगत्.
 St. „ L. 2. शुष्कपेधं
 Sts. 89, and 40 are same as Sts. 88 and 89 in the text.
 St. 41, L. 1. न्यवर्त्तयस्तु
 St. „ L. 2. ऐक्षेतामाः
 St. 42, L. 1. सं सीतापातिनं
 St. „ L. 2. प्रोवाच स तदा पक्षी मवाद्रामेन तर्जितः ॥

After 42 of the text the Ms. reads—

पद्मच्छ जानकीपात्नीं संभारं च पतयिष्य ।
 ततो रावणमाश्रय्यौ दिवन्तं पतयां वरः ॥

Omits विषादमीदृशांसौ

- St. 45, L. 1. बलापकर्षमदनस्य for वनाकर्षं समभवत्.
 St. 48, L. 1. रिपुः कथम् for कथं रिपुः.
 St. 50, L. 2. लङ्कां नीता for नीता लङ्कां.
 St. 64, L. 1. 'समुद्रये for 'समन्वये.
 St. „ L. 2. 'मवाच्यैः for 'मवाक्यैः.
 St. 66, L. 1. सम्यक् कश्चित् for कश्चित् सम्यक्.
 St. 78, L. 2. पम्पानि for पाम्पानि.
 St. 74, L. 1. वासनैः for वासनैः.
 St. 98, L. 1. सर्वभोगीन° for सर्वभोगीण°
 Omits verses 124 and 125.
 St. 126, L. 2. बान्धवाक्रोशिनो for बान्धवक्रोशिनो.
 St. 133, L. 1. भुवं न त्वां for भुवम् त्वा.
 St. 136, L. 2. कुर्वन् for कुर्वत्.

इति महिकाव्ये षष्ठः सर्गः ।

CANTO VII.

- St. 2, L. 1. सस्थाना° for वस्थाना°.
 St. 8, L. 2. व्योम तदि° for मानसस्तदि°.
 St. 7, L. 1. परिर्वेदनम् for परिर्वेचनम्.
 St. 10, L. 1. परिमोहिनम् for परिमोहिजम्.
 St. 11, L. 2. 'तको व्योमि for 'तकः पक्षी.

- St. 12, L. 1. ओते for ओते.
 St. „ L. 2. विमुक्तानां for विमुक्तानां.
 St. 16, L. 2. अङ्गमनात् for अङ्गमनात्.
 St. 16, L. 2. मङ्गलं for मङ्गला.
 St. 17, L. 2. विरुद्धं for विरुद्धं.
 St. 25, L. 2. *हेश्वर for *हेश्वर.
 St. 28, L. 1. भातो for भातं.
 Omits St. 33.
 St. 48, L. 1. प्रार्थयन्ति for प्रार्थयन्ते.
 Omits Sts. 60 and 64.
 St. 68, L. 1. रक्षे for रक्षे.
 St. 90, L. 1. महाकुलीप्रियाम् for महाकुली प्रियाम्.
 St. „ L. 2. महाकुलीनस्य for महाकुलीनस्य.
 St. 91, L. 2. विस्मिन्महः for विस्मिन्महः.
 St. 95, L. 1. प्रोर्णवितुं for प्रोर्णवितुं.
 St. „ L. 2. प्रोर्णविर्चा for प्रोर्णविर्चा.
 St. 96, L. 1. लङ्गा for लङ्गा.
 St. „ „ वालिता for वालिता.
 St. 102, L. 2. स्म for अ.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे सप्तमः सर्गः ।

CANTO VIII.

- St. 5, L. 1. पथि घ्नन्तं for पथिघ्नन्तं.
 St. 7, L. 2. नक्राणामाशितम्भवद् for नक्राणां स्वाशितम्भवद्.
 St. 11, L. 2. न च संस्थास्यते for न तस्यस्थास्यते.
 St. 19, L. 1. बले for बने.
 St. 26, L. 2. प्रत्यक्षारत for प्रत्यक्षासीत्.
 St. 28, L. 2. संशुषम्भस्यमाना for शृषम्भस्यभवमाना.
 St. 24, L. 1. नृत्तं for नृत्तं.
 St. 41, L. 2. *विश्रम्भो for *विश्रम्भो.
 Omits St. 42.
 कुलकम् after St. 46.
 St. 52, L. 1. लक्ष्मीदे for महाभोदे.
 St. „ L. 1. परिजनान्निबल for परिजनान्निबल.
 St. 57, L. 1. शुचः कथम् for कथं शुचः.
 St. 66, L. 1. अस्मद् for अस्मद्.
 St. „ L. 2. स्तवकोजवाः for स्तवकोजवाः.

- St. 71, L. 2. धाम* for स्थान*.
 St. 85, L. 2. पापाम्बवसितं for पापानुवसितं.
 St. 91, L. 1. प्रभुः for विभुः.
 St. 92, L. 1. मुक्तो for मुक्त.
 St. 101, L. 2. स्वस्थ for स्वस्थान्.
 बुभुक्षन् after St. 108.
 St. 109, L. 1. वारिण for वा विना.
 St. „ L. 2. मेह for मेव.
 St. 110, L. 1. चिन्तावती for चिन्तावती.
 St. „ L. 2. मुक्ता for मुक्तं.
 St. 111, L. 1. न प्रकृतं for विप्रकृतं.
 St. 112, L. 2. मुपाक्रम्य* for मुपाक्रमस्व*.
 St. 115, L. 1. पुत्रम् for पुत्रम्.
 St. 118, L. 1. अयं for इह.
 St. „ „ कुरीयकः for कुरीयकम्.
 St. „ L. 2. नर्पितः for नर्पितं.
 Omits St. 119.
 St. 121, L. 2. धृष्टं नायस्व for नायस्व धृष्टं
 St. 132, L. 2. निपातविषयसुधं for निपातविषयसुधं
 St. „ L. 3. शकुननिनादिवक्त्रकुक्षितं* for शकुननिनादिवक्त्रकुक्षितं*.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥

CANTO IX.

- St. 1, L. 1. कूजत्य* for कुदत्य*.
 St. 4, L. 1. प्राश* for प्राप्त*.
 St. „ L. 2. विज्ञा for विज्ञा.
 St. 8, L. 2. अज्वालीमेव for न चाहलीमेव.
 St. 11, L. 1. अकागिण* for अरागिण*.
 St. 14, L. 2. नास्व* for नाजन्तु*.
 St. 18, L. 2. विनिर्गत* for विनिर्गतः.
 St. 19, L. 1. अश्वर्षो for अश्वर्षो
 St. „ L. 2. वृत्तधन्वा for वृत्तधन्वा
 St. 22, L. 1. त्विह* for त्विह*.

Omits the 2nd half of St. 51.

- St. 54, वने विकरिषोर्वृक्षान्
 लसद्विचित्राक्षौघः संमानो मूर्तिनादिब ॥

- St. 58, L. 2. क्षुरमेः for क्षुरमेः.
 St. 62, L. 2. बहुधो बहुधा for बहुधा बहुधे.
 St. 67, L. 1. पृतनादाह्विषो for पुरुषूताह्विषो.
 St. 78, L. 2. व्यसहते for व्यसहते.
 St. 74, L. 1. निष्यन् for निष्यन्.
 St. „ L. 2. विस्कन्हीन् for विष्कन्हीन्.
 St. 75, L. 1. परिस्कन्धन् for परिष्कन्धन्.
 St. 76, L. 1. विस्फुरि for विस्फुरि.
 St. „ L. 1. विस्फुरा for विष्फुरा.
 St. „ L. 2. विस्कम्भितु for विष्कम्भितु.
 St. 78, L. 1. चक्षुः for चक्षुः.
 St. 80, L. 2. च for चः.
 St. 96, L. 1. क्षरजता for क्षरजता.
 St. 96, L. 1. क्षुरापण for क्षुरापण.
 St. 97, L. 1. संहर्षयोगिनः for संपर्षयोगिनः.
 St. 102, L. 1. प्रहन्वन्ते स्म for प्रहानिपत्त.
 St. 116, L. 2. नारीचेन च for नारीचेनापि.
 St. 118, L. 1. कोपानिला for क्रोधानिला.
 St. 128, L. 1. व्यसंस्तुत for व्यसंस्तुत.
 St. 128, L. 1. वर्चने तव for तव वर्चने.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे नवमः सर्गः ॥.

ADDENDA AND CORRIGENDA.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
2	26	स्तमेयुक्त	स्तमेयुक्त
8	28	for स्वातुमर्षम्	Kāśikā-reading is स्वादितुमर्षम्
8-9	28	विदेः वातुमर्षुः	"विदेः वातुमर्षुः ।"
8	25	६ निधि D.	६ निधि D., Oom.
11	2	" वीरुषोः "	" वी हू पोः "
"	5	वः	वे
"	16	ततदाप्	ततदाप्
"	20	डीप्	डीप्
14	4	" नम्राः संबोगादयः "	" न भ्राः संबोगादयः "
15	21	शुभयो	शुभयो
19	28	हक्	हन्
25	4	दौलकुले	दौलकुले
"	19	किन्वाप्त	किन्वाप्त
26	8	गन्धस्थेले	गन्धस्थेले
"	4	'हेत्वाभावः	'हेत्वाभावः
"	28	गन्धे	गन्धे ।
31	2	पूर्वपूर्वे	पूर्वपूर्वे
"	8	Pratāparudra reads	'विशेषणत्वकथनमसाधिकावली गता'
32	15	पूर्वावप्रत्ययः	पूर्वावप्रत्ययः
34	8	सुखमहर्ष	सुखमहर्षार्थ
"	16	" क्वोरप् "	" क्वोरप् "
35	20	" बहुश्रीहो "	" बहुश्रीहो—"
44	18	नामा मारोक्षु	नामा मारोक्षु
"	14	after हक्	add गिरिषु स्तान् गिरिस्ताद् गिरिषं- चारकुसालविर्यर्षः।
45	6	दृजः—	दृजः
"	8	यजादि परलोपः	यजादिपरलोपः
"	16	कपहृत्पर्यः	कप हृत्पर्यः
"	17	" दृग्दृश	" दृग्दृश-
"	31	कर्त्ता यन्त	कर्त्ता यं त
"	23	पद्यगित	पद्यगिते
46	14	मधिमम्येत्यर्थः	मधिमम्येत्यर्थः

Page.	Lane.	Incorrect.	Correct.
46	26	साल T ₂ , N.	साल T ₂ , N., Com.
47	7	स्तमास्थ . .	स्तमास्थ . .
"	27	अश्वीय D., T., G., Com.	अश्वीय D., T., G.
48	5	अश्वीयम्	अश्वीयम्
"	6	After इति छप्रत्ययः add	राजन्वानां समूहो
"	8	इति यत्प्रत्ययः	इति छप्रत्ययः
56	26	न E ₁ .	न E ₁ .
60	19	प्रनैटो	प्रनैटो
"	25	गुरुणा	गुरुणां
"	27	प्रनटो N., C., E ₁ .	प्रनटो C., B., E ₁ , E ₂ , T ₂ , T ₃ , T ₄ , D., T., G., Com.
61	14	शोकापमुरः	शोकापमुरः
"	17	अलेरका-	अलेरका-
64	15	सधेन्वो	से चन्वो
"	23	मज्जनादिभ्यः	मज्जनादिभ्यः
69	5	मीवा सिस्	मीवासिस्
71	2	शित्तिभावः	शित्ति भावः
"	19	"अप्रत्ययात्"	"अ प्रत्ययात्"
72	6	सविमै-	सविमै-
"	26	२ सविमाश्चि T., G., Com.	Strike off this.
73	18	for प्राणायतनेषु हिरण्य- शकले read	प्राणायतनेषु हिरण्यशकलात् प्रत्य- स्यतीति आञ्जाल् सधिरण्यशकलं
"	19	सयाविधानं	सयाविधानं
76	6	व्यसञ्चु	व्यस्यञ्चु
82	11	मध्ये जला	मध्येजला
88	7	मागाः	ना गाः
"	25	वहाशुभारं C.	वहाशु भारं C.
88	23	तन्निषयनतुः	तं निषयनतुः
89	15	स्वधर्माक्षिप्तं	स्वधर्माक्षिप्तं
91	1	परिच्छेदः	परिच्छेदः
"	8	मत्पर्यायः च्छत्र.	मत्पर्यायच्छत्र
92	9	पर्यवैविध्यं	पर्यवैविध्यं
98	23	असका	असुका
"	25	'सका	'सुका
95	2	सुवनी	सुवनी
97	2	एतद्रूपा	एतद्रूपा

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
97	19	ऽभरसोवि	ऽभरसो वि
110	21	" सभाराजा	" सभा राजा
112	8	सिन्धुसन्ध	सिन्धुसन्ध
119	10	जीव	जीव
124	4	हेव	हेव
133	10	तेषां नित्य	तेषां नित्य
"	16	प्ये	प्ये
134	25	प्रभादिनादखे	प्रभादिना पखे
140	15	गोभना	गोभन
"	24	कपा	कपा
150	28	स्थादिनिष्ठ	स्थादि निष्ठ
158	22	कृषात्ता रतिः	कृषात्ता रतिः
159	17	भारादु	भारादु
163	22	मध्यद्वयवत्	मध्यद्वयवत्
166	18	हृदयति	हृदयति
168	28	कुञ्जो	कुञ्जो
170	11	संरभिजो	संरभिजो
175	1	मधिघा	मधिघा
"	3	दर्थ	दर्थ
182	6	गुण्य	गुण्य
"	24	मगृह्य पव	मगृह्य पव
184	24	after तकः ॥	add मणायो जनः सवायसं- तधोरजनः ॥
189	20	मकारा	मकारा-
190	19	after मस्य add	मुःकश्च
192	16	संपरीवारो	संपरीवारो
194	17	" सविधानोः	सवि धातोः
"	24	मज्ज्याकिः रा	मज्ज्याकिरा
196	14	बहुभाष	बहुभाष
201	24	Strike off	इ पाणिनेः Com.
202	5	पाणिनेः	पाणिनेः
209	1	इवत्	इवत्
210	12	अभविद्यते क्ष	अभविद्यतेऽक्ष
212	15	विकल्पाकृते	विकल्पाकृते
"	24	after अभिजानासि	add T., G., Com.
"	25	after नास्ति	add T., G., Com.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
216	7	हिष्पुवहुन्माह	हिष्पुवसीह ससुम्भविष्पुवहुन्माह
"	28	होरी	होदि
"	"	त्रिपांसुः	त्रिपांसु
222	20	हिंसा	हिंसाः
226	4	कार्ये सार	कार्यसार
237	5	लोहे	लोहे
"		In the foot note	add ३ लोहे T., G., Com.
247	10	महाकु	महाकु
"	26	strike off T., G., com.	
259	16	भाशिदे	भाशिदे
271	2	तृतीया	तृतीया
277	23	भावाह	भावाह
307	11	भजो अभ	भजो अभ
309	8	ऽष्टदश	ऽष्टदश
"	10	सदह	सदह
314	4	आदिदश	आदिदश
322	13	भक्ति	भक्ति
324	9	निरकुप	निरकुप
327	7	ब्रह्मसापदिः	ब्रह्मसापदिः
328	17	यन	यन
330	2	काम्यच	काम्यच
"	4	रक्षः वाधाः	रक्षस्वाधाः

NOTES.

8	24	सिद्धो	सिद्धो
"	82	Upāya	Upāya
4	84	read	अस्तीति
8	5	अवेत्	अवेत्
"	18	शुद्धं	शुद्धं
"	21	बलाकायाः	बलाकायाः
"	22	अथ पीतिमादिषु	पञ्चपीतिमादिषु
"	"	बलीत्यात्	बालिद्यात्
11	22	is affixed कथम्	कथम् is affixed
"	84	कथम्	कथम्
15	5	कोसलराजदोहभक्त	कोसलराजदोह इत्यथ
19	4	समस्तः	समस्तः
81	28	Manorams	Manorams
85	2	नष्टति	नष्टति
"	18	strike off comma after	नेष्टवत् and कथम्
87	29	अनुचरः	अनुचरः
40	88	purāṇa	Purāṇa
41	18	बाह	बाह
55	28	हस्त	हस्त
72	28	his	her
76	29	प्रयोगी	प्रयोगी
77	17	सम्बन्धीर्नान्	सम्बन्धीर्नान्
83	85	necessarily	necessarily
85	18	अनाहारः	अनाहारः
86	24	कर्तुमि	कर्तुमि
87	28	मुञ्जाना	मुञ्जाना
99	24	गार्हपत्यादिति	गार्हपत्यादिति
"	27	साके	साके
106	19	dependant	dependant
110	12	after 'does not refer to the' add Vārtaka	
111	81	read अनाहारीचराक्योऽपि.	
128	85	read प्राप्नुविच्छा.	
129	1	प्रयोग	प्रयोगे
"	16	regular	regular
182	81	इत्यथ	इत्यथ
186	27	अनुलि	अनुलि

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. F. P. P. and Dr. H. G. ...
...

	Ru. a. p.
No. I.—Pāṭhaśāstra, Books IV. and V Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler ...	0 4 0
No. II.—Nāgārjuna's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. K. Kumbhakar. The Sanskrit Text and various Readings, Part I. ...	0 0 0
No. III.—Pāṭhaśāstra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler ...	0 4 0
No. IV.—Pāṭhaśāstra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kumbhakar ...	0 0 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Maṇḍanātha. Edited, with Notes, by B. P. Pandit, M. A., Part I, Canto I.—VI. ...	1 0 0
No. VI.—Mālikāgnimitra, a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Bhanu P. Pandit, M. A. ...	1 0 0
No. VII.—Nāgārjuna's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kumbhakar. Part II (Translation and Notes). Paribhāṣa I.—XXXVII. ...	0 0 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Maṇḍanātha. Edited, with Notes, by B. P. Pandit, M. A., Part II, Canto VII.—XIII. ...	0 12 0
No. IX.—Nāgārjuna's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kumbhakar. Part II. (Translation and Notes). Paribhāṣa XXXVIII.—LXIX. ...	0 0 0
No. X.—The Dattatraya-charita of Dattatreya. Part I. Edited, with Critical and explanatory Notes, by Dr. G. Bühler ...	0 0 0
No. XI.—The Atiśata and Varāhaśataka of Bhartṛhari, with extracts from two Sanskrit commentaries. Edited, with Notes, by H. K. T. Tripathi, M. A. (copies not available) ...	0 0 0
No. XII.—Nāgārjuna's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kumbhakar. Part II (Translation and Notes). Paribhāṣa, LXX.—CXXII. ...	0 0 0
No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Maṇḍanātha. Edited, with Notes, by B. P. Pandit, M. A., Part III, Canto XIV.—XIX. ...	0 0 0
No. XIV.—Vikramāditya-Charita. Life of King Vikramāditya Tribhuvanavarman of Kalyāṇa, com-	

...

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. B. G.

Bhandarkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4 0
No. II.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 6 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0 6 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I, Cantos I—VI.	1 8 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra: a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣa I.—XXXVII.	0 8 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part II, Cantos VII.—XIII.	0 12 0
No. IX.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣa XXXVIII.—LXIX.	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and explanatory Notes, by Dr. G. Bühler	0 8 0
No. XI.—The Nīṭisataka and Vairāgyasataka of Bhartṛhari, with extracts from two Sanskrit commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (copies not available.)	
No. XII.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣa LXX.—CXXII.	0 8 0
No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part III, Cantos XIV.—XIX.	0 8 0
No. XIV.—Vikramāditya-Charita. Life of king Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, com-	

Pl. 1 & 2

Cat.
V.R. 4/2/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

23521
Call No. SSK/Bha/Tur

Author—Tuvadi, K.P.

Title—The Bhakti - Kavya or
Ravanavachan.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Retn.
--------------	---------------	---------------

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.